

ISSN 2708-955X (print)

ISSN 2709-6033 (on-line)

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
SUMQAYIT DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
СУМГАИТСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

MINISTRY OF EDUCATION OF AZERBAIJAN REPUBLIC
SUMGAYIT STATE UNIVERSITY

KONFRANS MATERİALLARI

МАТЕРИАЛЫ КОНФЕРЕНЦИЙ
CONFERENCE PROCEEDINGS

2021 № 2

SUMQAYIT - 2021

ISSN 2708-955X (print)

ISSN 2709-6033 (on-line)

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
SUMQAYIT DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
СУМГАИТСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

MINISTRY OF EDUCATION OF AZERBAIJAN REPUBLIC
SUMGAYIT STATE UNIVERSITY

KONFRANS
MATERİALLARI

МАТЕРИАЛЫ КОНФЕРЕНЦИЙ

CONFERENCE PROCEEDINGS

2021 №2

SUMQAYIT – 2021

СУМГАИТ – 2021

SUMGAYIT – 2021

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Konfrans materialları

REDAKSIYA HEYƏTİ

ELXAN HÜSEYNOV	<i>prof., rektor (baş redaktor)</i>
RAMAZAN MƏMMƏDOV	<i>prof., elm və innovasiyalar üzrə prorektor, (baş redaktor müavini)</i>
ƏKBƏR AĞAYEV	<i>prof. (təbiət və texniki elmlər bölməsi üzrə məsul katib)</i>
NİGAR İSGƏNDƏROVA	<i>prof., (sosial və humanitar elmlər bölməsi üzrə məsul katib)</i>

Сумгаитский государственный университет

Материалы конференций

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

ЭЛЬХАН ГУСЕЙНОВ	<i>проф., ректор (главный редактор)</i>
РАМАЗАН МАМЕДОВ	<i>проф., проректор по науке и инновациям (заместитель главного редактора)</i>
АКПЕР АГАЕВ	<i>проф. (ответственный секретарь раздела естественных и технических наук)</i>
НИГЯР ИСКЕНДЕРОВА	<i>проф., (ответственный секретарь раздела социальных и гуманитарных наук)</i>

Sumgayit State University

Conference proceedings

EDITORIAL BOARD

ELKHAN HUSEYNOV	<i>prof., rector (chief editor)</i>
RAMAZAN MAMMADOV	<i>prof., vice-rector for science and innovations, (deputy chief editor)</i>
AKBAR AGAYEV	<i>prof. (executive secretary of the department of natural and technical sciences)</i>
NIGAR ISGANDAROVA	<i>prof., (executive secretary of the department of social and humanitarian sciences)</i>

REGIONAL İQTİSADİYYAT: MÜASİR ASPEKTLƏR VƏ AKTUAL MƏSƏLƏLƏR

RESPUBLİKA ELMİ KONFRANS
(22-23 aprel 2021-ci il)

РЕГИОНАЛЬНАЯ ЭКОНОМИКА: СОВРЕМЕННЫЕ АСПЕКТЫ И АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ

РЕСПУБЛИКАНСКАЯ НАУЧНАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ
(22-23 апреля 2021-го года)

REGIONAL ECONOMY: MODERN ASPECTS AND CURRENT ISSUES

REPUBLICAN SCIENTIFIC CONFERENCE
(April 22-23, 2021)

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
SUMQAYIT DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

**Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri
Nizami Gəncəvinin anadan olmasının
880 illiyinə həsr olunur**

**REGIONAL İQTİSADİYYAT: MÜASİR
ASPEKTLƏR VƏ AKTUAL MƏSƏLƏLƏR**

RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSININ

MATERİALLARI

22-23 aprel 2021-ci il

SUMQAYIT-2021

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ
ОРГАНИЗАЦИОННЫЙ КОМИТЕТ
ORGANIZING COMMITTEE

SƏDR

Elxan Hüseynov rektor, professor

SƏDR MÜAVİNİ

Ramazan Məmmədov Elm və innovasiyalar üzrə prorektor, professor

ÜZVLƏR

Natiq Talibov Tədrisin təşkili və təlim texnologiyaları üzrə prorektor, dosent

Qafar Atayev Beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektor, dosent

Ramiz Hüseynov Humanitar məsələlər üzrə prorektor, dosent

Naib Hacıyev İqtisadi məsələlər üzrə prorektor

Əsəd Məmmədov Ümumi işlər üzrə prorektor

Aynurə Yəhyayeva İqtisadiyyat və idarəetmə fakültəsinin dekanı, dosent

Qalib Hüseynov Biznesin təşkili və menecment kafedrasının müdiri, dosent

(məsul katib)

Mələhət Pənahəliyeva Dünya iqtisadiyyatı və marketinq kafedrasının müdiri, dosent

Loğman Abdullayev Maliyyə və mühasibat uçotu kafedrasının müdiri, dosent

Lalə Mahmudova İqtisadiyyat kafedrasının müdiri, dosent

Samir Orucov Elmi hissənin müdiri, dosent

Alik Abdullayev Lingvistik mərkəzin rəhbəri

PROQRAM KOMİTƏSİ

<i>Ziyad Səmədzadə</i>	Akademik, Milli Məclisin deputatı, Azərbaycan İqtisadçılar İttifaqının sədri
<i>Vüqar Bayramov</i>	Milli Məclisin deputatı
<i>Akif Musayev</i>	professor, AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutunun Post-konflikt Ərazilərin Bərpası Elmi Mərkəzinin rəhbəri, AMEA-nın müxbir üzvü
<i>Qənimət Səfərov</i>	professor, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universitetinin Sənaye iqtisadiyyatı və menecment kafedrasının müdiri
<i>Elçin Süleymanov</i>	dosent, Bakı Mühəndislik Universitetinin elmi işlər üzrə prorektoru
<i>Aynurə Yəhyayeva</i>	dosent, SDU-nun İqtisadiyyat və idarəetmə fakültəsinin dekanı
<i>Qalib Hüseynov</i>	dosent, SDU-nun Biznesin təşkili və menecment kafedrasının müdiri
<i>Mələhət Pənahəliyeva</i>	dosent, SDU-nun Dünya iqtisadiyyatı və marketing kafedrasının müdiri
<i>Loğman Abdullayev</i>	dosent, SDU-nun Maliyyə və mühasibat uçotu kafedrasının müdiri
<i>Lalə Mahmudova</i>	dosent, SDU-nun İqtisadiyyat kafedrasının müdiri
<i>Şəfa Əliyev</i>	professor, SDU-nun Dünya iqtisadiyyatı və marketing kafedrası

PLENAR İCLAS

İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRİN BƏRPASI PROQRAMI VƏ İQTİSADİ RAYONLAŞMA MƏSƏLƏLƏRİ

Səmədzadə Ziyad Əliabbas oğlu

Akademik, Milli Məclisin deputatı

Xülasə: *Məqalədə II Vətən müharibəsində işğaldan azad olmuş rayonlarda ərazilərin bərpası, ilk nöbvədə onların minalardan təmizlənməsi, əhalinin məskunlaşması məsələlərinin vacibliyi vurğulanır, erməni işğalına qədər burada formalaşmış iqtisadi potensialı xarakterizə edən konkret faktlar təhlil edilir.*

*Müəllif bildirir ki, Azərbaycanın erməni faşizmi üzərində tarixi qələbəsi, Vətənimizin ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi nəticəsində yaranmış şərait rayonlaşma sxeminə yenidən baxılmasını obyektiv zərurətə çevirir. Məqalədə Ağcabədi, Bərdə, Yevlax rayonları daxil olmaqla Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu əvəzinə Qarabağ iqtisadi rayonunun yaradılması əsaslandırılır və bu zaman Prezident, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin Vətən müharibəsinin 44 günündə və bu gün də qətiyyətlə, böyük qürurla, böyük sevinclə səsləndirdiyi və xalqımızda böyük qürur hissi oyadan **“Qarabağ bizimdir, Qarabağ Azərbaycandır!”**, **“Dağlıq Qarabağ yoxdur”**, **“Status-kvo yoxdur”**, **“Qarabağ Azərbaycanın yüksək sürətlə inkişaf edən diyarına çevriləcəkdir”** çağırışlarına istinad edilir.*

Key words: *Qarabağ regionu, işğaldan azad olunmuş ərazilər, Qarabağ iqtisadi rayonu, Qarabağ bizimdir, Qarabağ Azərbaycandır.*

Çoxminillik Azərbaycan tarixində ən şərəfli hesab edilən Vətən müharibəsində xalqımızın erməni faşizmi üzərində tarixi qələbəsindən sonra işğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası istiqamətində konkret işlər aparılır. Bu, kifayət qədər məsuliyyətli, maliyyə, əmək tutumlu, müasir İKT-yə əsaslanan tarixi bir proqramdır. İlk nöbvədə ərazilərin minalardan təmizlənməsi ilə bağlı işlər görülür. Bu çətin, mürəkkəb məsələnin həllinə respublikamız ilə yanaşı, Türkiyənin, Rusiyanın müvafiq strukturları cəlb edilmişlər. Erməni tərəfinin minalanmış ərazilərin xəritələrini təqdim etməməsi bir daha erməni faşizminin nə qədər alçaq niyyətli olduğunu nümayiş etdirir. Buna baxmayaraq, ölkəmiz bu problemi də həll edəcək. Qalib ölkənin ayrılmaz bir hissəsi olan Qarabağ torpağı çiçəklənən diyara çevriləcəkdir.

Ən fundamental məsələ kimi işğaldan azad edilmiş ərazilərdə əhalinin məskunlaşması, qaçqın və köçkünlərin öz yurdlarına qayıtmasıdır. Dövlət başçısının tapşırığına əsasən Prezident Administrasiyası, hökumət strukturları bu istiqamətdə əməli işlər aparırlar.

Vacib məsələlərdən biri regionun nəqliyyat sisteminin yenidən qurulmasıdır. Bu məqsədlə işğaldan azad olunmuş ərazilərdə nəqliyyat infrastrukturunun yaradılması ilə bağlı mühüm layihələr reallaşdırılır. Reğionda yeni dəmir yolları, Fizuli-Şuşa avtomobil yolu çəkilir. Füzuli, Zəngilan, Laçında müasir aeroportlar tikilir. Zəngəzur nəqliyyat dəhlizinin fəaliyyətinin təmin edilməsi, Naxçıvanın blokadadan azad olması, Ermənistanın Azərbaycan ərazisindən İran, Türkiyə, Rusiyaya çıxışı imkanlarının yaradılması bütövlükdə region ölkələri arasında iqtisadi əlaqələrin daha da

genişlənməsinə öz töhfəsini verəcək, bütövlükdə Azərbaycanı dünyanın global nəqliyyat dəhlizlərində ən fəal iştirak edən bir ölkə kimi tanıtdıracaqdır.

Regionun təbii iqlim xüsusiyyətləri, yüksək dağlıq ərazilərinin üstünlük təşkil etməsi obyektiv çətinliklər yaratsa da, nəqliyyatın düşünülmüş inkişaf strategiyası işğaldan azad olunmuş rayonların tarazlı inkişafında əhəmiyyətli rol oynayacaqdır.

Hazırda müvafiq strukturlar tərəfindən işğal edilmiş rayonlarda regionun təbii, torpaq, su ehtiyatları, faydalı qazıntıları barədə daha da zəruri materialların toplanması, emalı prosesi aparılır ki, bunlar da perspektiv inkişafa dair tətbiq ediləcək proqramlarda istifadə ediləcəkdir.

Bu rayonlarda işğaldan əvvəlki dövrdə - 1991-ci ildə əhalinin sayı 442 min nəfər, əmək ehtiyatları isə 256 min nəfər təşkil etmişdi. İşğaldan azad olunmuş 7 rayonda (Ağdam) 1991-ci ildə 6 min nəfərə yaxın işçinin çalışdığı sənaye müəssisələrində 800 milyon manata yaxın sənaye məhsulu istehsal olunmuşdu. İqtisadi potensialı barədə bir neçə faktı qeyd edək.

Ağdam rayonunda dəzğahqayıma müəssisəsi, "Bakı Kondisionerlər" zavodunun, Kosmik Tədqiqatlar Elmi İstehsalat Birliyinin, "Bakelekromaş" zavodlarının filialları fəaliyyət göstərirdi. Ağdamın təkə sənaye və aqrar-sənaye kompleksini təmsil edən müəssisələrində 3400 nəfər sənaye-istehsal heyəti çalışırdı. Burada karyer təsərrüfatı xeyli dərəcədə inkişaf etmişdi. Ağdam konserv, unüyütmə zavodlarının, bir sıra çörək zavodlarının tikilib istifadəyə verilməsi rayonun yeyinti sənaye məhsul istehsalının 1970-1985-ci illərdə 3,3 dəfə artmasını təmin etmişdi. Qubadlıda Bakı Tekstil Kombinatının, 2№-li xalı tikiş fabrikinin Xanlıq, Əli-Qulu, Novlu, Başarat kəndlərində filialları yaradılmışdı. "Bakinskiy raboçiy", "Bakı quru transformatorları", "Kür Qarabağ İstehsal Birliyi"nin regionda yerləşən filialları ildən-ilə zəruri məhsullar istehsalını artırırtdılar.

1987-1990-cı illərdə Laçında və onun Dcimli, Upran, Xumarta, Qarabəyli, Ərikli, Bumunduz, Quşçu kəndlərində Bakı İstehsal-Tikiş Birliyinin, Bakı Voladariski adına İstehsal-Tikiş Birliyinin, Gəncə istehsal-tikiş birliyinin, Sumqayıtın üst tirikotaj fabrikinin filialları istifadəyə verilmişdi.

Regionda mineral su dolduran zavod, süd emalı zavodu, yağ-pendir zavodları, ət süd kombinatı, karyer təsərrüfatı fəaliyyət göstərirdi.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, burada digər Aran rayonlarına nisbətən kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrində əkin sahələrinin xüsusi çəkisi az olsa da, işğaldan əvvəl bu regionların kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunda xüsusi çəkisi artmağa meyil edirdi. İşğaldan azad olunmuş bu rayonların iqtisadiyyatında kənd təsərrüfatı xüsusi çəkiyə malik olması ilə fərqlənirdi. O dövrün hesablamalarına görə, respublikada istehsal olunan baramanın 11, taxılın 2, tütünün 7, ət və südün 7,5-9%-i Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonunun payına düşürdü. Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunda heyvandarlığın xüsusi çəkisi 65-70% təşkil edirdi. Regionun zəngin təbiəti, yaylaqları, otlaqları ət və süd təmayüllü qaramal təsərrüfatı və qoyunçuluğun inkişafı üçün geniş imkanlar yaradırdı.

1991-ci ildə burada təkə Füzuli rayonunda 114 min ton üzüm istehsal olunmuşdu ki, bu da respublika üzrə göstəricisinin 9 faizini təşkil edirdi. Ümumiyyətlə 7 rayonda 300 min ton üzüm yığılmışdı. Respublikada pambıq mahlıc istehsalının 12 faizi Horadiz rayonunun pambıqtəmizləmə zavodunun payına düşürdü. Bu rayonlar respublikanın mühüm kənd təsərrüfatı rayonları hesab edilirdi. Region meşə örtüyü ilə çox zəngindir. Ərazinin 14%-i meşə ilə örtülmüş hesab edilirdi. Ən çox meşə örtükləri Kəlbəcər və Laçın rayonlarında idi. Lakin erməni təcavüzü nəticəsində bu meşələrə ciddi ziyan dəymişdir.

Rayonların sosial inkişafı ilə bağlı işlər ildən-ilə genişləndirdi. 1991-ci ildə 7 rayonun yaşayış fondu 6,2 milyon kvm təşkil etmişdi. Adambaşına düşən mənzil sahəsi 14-16 kvm çərçivəsində idi. Bu da demək olar ki, respublika üzrə göstərici ilə eyni idi. 600-ə yaxın məktəbdə 90 min şagird təhsil alırdı. Region əhalisinə kifayət qədər çarpayı fonduna malik olan poliklinika, xəstəxanalar, tibb müəssisələri xidmət göstərirdi.

Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti daha yüksək dərəcədə inkişafa nail olmuşdu. 1987-1988-ci illərdə erməni millətçiləri, “DQMV-də ermənilərin həyat səviyyəsi aşağıdır; Azərbaycan hökuməti bu barədə əməli addımlar atmır” kimi əsassız fikirlərlə çıxış edir və bu vəziyyətdən çıxış yolunu Dağlıq Qarabağın Azərbaycandan ayrılmasında görürdülər.

Bu fikirlərin heç bir əsası yox idi. Apardığımız müqayisəli araşdırmalar sübut edirdi ki, DQMV özünün inkişaf səviyyəsinə görə həm Azərbaycan, həm də Ermənistanın müvafiq göstəricilərinə görə daha yaxşı səviyyədədir. Vəziyyəti bir daha dərinlən araşdırmaq, erməni millətçilərinə tutarlı cavab vermək məqsədilə bu sətirlərin müəllifinin təşəbbüsü ilə SSRİ İqtisadçılar İttifaqının sədri akademik Tigran Xaçaturov və respublikanın ali iqtisadi strukturlarında çalışan, milliyətcə erməni olanların iştirakı ilə “Dağlıq Qarabağın sosial-iqtisadi inkişaf problemləri” mövzusunda dəyirmi masa keçirildi. “Dəyirmi masa”nın materialları 1988-ci ilin mart ayında “Kommunist”, “Bakinskiy raboçi”, “Kommunist”də (erməni dilində) nəşr edildi. Müzakirələr prosesində konkret faktlarla sübut edildi ki, Dağlıq Qarabağ inkişaf səviyyəsinə görə Azərbaycanın digər regionlarından, eləcə də Ermənistan SSR-in müvafiq göstəriciləri ilə müqayisədə xeyli yüksəkdir (cədvəl 1).

Bu fikirləri bir neçə gündən sonra “Известия» qəzetinə (25 mart 1988) müsahibə verən (SSRİ Nazirlər Sovetinin Sosial məsələlər üzrə bürosunun sədr müavini) Vladimir Laxtin də təsdiq etdi.

Cədvəl 1

Azərbaycan SSR, DQMV, SSRİ və Ermənistan SSR üzrə sosial inkişafın müqayisəli göstəriciləri

	Azərbaycan SSR	DQMV	SSRİ	Ermənistan SSR
1. 10 min nəfər hesabı ilə xəstəxana çarpayıları ilə təminat (vahid)	97,7	101,7	130,1	86,2
2. 10 min nəfər hesabı ilə bütün ixtisaslardan olan həkimlərlə təminat	38,4	29,1	42,7	38,6
3. 10 min nəfər hesabı ilə orta tibb heyəti ilə təminat	93,5	122,7	114,7	93,5
4. 10 min nəfər hesabı ilə kütləvi kitabxanaların sayı (vahid)	6	13	4,8	4,1
5. 10 min nəfər hesabı ilə klubların sayı (vahid)	5	15	4,8	3,8
6. 10 min nəfər hesabı ilə kino qurğularının sayı (vahid)	3	11,2	5,4	2,9
7. Uşaqların məktəbəqədər müəssisələrlə əhatə olunması (müvafiq yaşda əhalinin sayına görə faizlə)	20	35	57	39
8. Birinci növbədə məşğul olan şagirdlərin sayı (şagirdlərin ümumi sayına görə faizlə)	74,3	92,5	78,2	87,8
9. Bir nəfər sakin hesabı ilə mənzil sahəsi (kv.m.)	10,9	14,6	14,9	13,7
o cümlədən:				
Şəhər yerlərində	12,2	14,6	14,3	13,1
Kənd yerlərində	9,2	14,6	16,1	15,0

Cədvəl müəllif tərəfindən ARDSK-nin statistik materialları əsasında tərtib edilmişdir.

Bir sözlə, tarixi faktlar, rəqəmlər, statistika erməni saxtakarlığını əyani şəkildə sübut edirdi. Lakin İttifaq rəhbərliyinin, xüsusilə də M.Qorbaçovun dəstəyi ilə erməni millətçiləri Azərbaycana qarşı fəaliyyətlərini davam etdirirdilər. SSRİ-nin dağılması ərəfəsində erməni millətçiləri Dağlıq Qarabağın Azərbaycandan ayrılması üçün təxribata və heç bir qanuna, mənəviyyata sığmayan digər addımlara əl atdılar öz əzəli torpaqlarında yaşayan azərbaycanlılar Ermənistandan qovuldular, Xocalı soyqırımını törətdilər. Dağlıq Qarabağın Azərbaycandan ayrılmasına nail oldular. Erməni millətçiləri Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı, Laçın, Kəlbəcər rayonlarını işğal etdilər. Erməni işğalçıları respublika ərazisinin 20%-ni təşkil edən bu məkanda uzun illər boyu yaradılmış iqtisadi potensialın, xalqımızın tarixi memarlıq abidələrinin, müqəddəs yerlərinin, məscidlərimizin tamamilə dağılmasına nail oldular. Bütün bu hadisələr tariximizin ən acı, kədərli, faciəli hadisələridir. Nəhayət 2020-ci ilin noyabrında 44 günlük Vətən müharibəsində Azərbaycan dövləti, onun şanlı ordusu Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə özünün ərazi bütövlüyünü təmin etdi. 30 il davam edən erməni işğalına son qoyuldu.

Böyük qürur hissi ilə qeyd edirik ki, Azərbaycan dövləti, xalqımız erməni faşizmi üzərində zəfər çaldı. Bütün dünya gördü ki, Azərbaycan dövləti güclü iqtisadiyyata və güclü orduya malikdir və haqq, ədalət yolundadır. Xalqımız İlham Əliyevə Azərbaycanın xilaskarı, onun qüdrətli, güclü olması üçün əzmkarlıqla çalışan bir rəhbər kimi inanır. Prezident İlham Əliyev ən yüksək, beynəlxalq səviyyələrdə vətənimizin müstəqilliyini istəməyən qüvvələrə, təhdidlərə qarşı barışmaz mübarizlik, milli maraqlarımızı qorumaq üçün əsl liderlik nümayiş etdirir.

Azərbaycan dövlətinin çoxşaxəli fəaliyyətində yeni dövr başlayır. Ölkə iqtisadiyyatının daha güclü olması üçün yeni dövlət proqramları, konsepsiyalar hazırlanır ki, bu məsul işdə də iqtisad elmi öz töhfəsini verməlidir. Bizim fikrimizcə, ölkə iqtisadiyyatının tarazlı inkişaf etdirilməsini təmin edən şərtlərdən biri iqtisadi rayonlaşdırma hesab edilir. Elmi iqtisadi ədəbiyyatda rayonlaşdırma dedikdə, ölkə ərazisinin bir-biriyə qarşılıqlı əlaqədə olan, əlamətlərinə görə inzibati, iqtisadi rayonlara bölünməsi sistemi başa düşülür.

Tarixi təcrübə göstərir ki, rayonlaşma daimi, obyektiv prosesdir. Dünyanın əksər ölkələrinin ərazisinin kompleks təhlili aparılarkən aydın olur ki, bu ərazilərdə yaranmış rayonlar bir sıra mərhələlərdən keçir, bölünür və ya birləşdirilir.

Qeyd edək ki, Azərbaycan ərazisinin əyalətlərə, quberniyalara (Bakı, Lənkəran, Şamaxı, Gəncə, Qazax, Quba, Şuşa, Şəki, Naxçıvan) bölünməsinin zəngin tarixi vardır.

1920-ci ilin əvvəllərində Azərbaycan iki quberniyaya (Bakı, Gəncə), 16 qəzaya (Bakı, Quba, Lənkəran, Şamaxı, Salyan, Tovuz, Qazax, Şəmkir, Göyçay, Ağdaş, Cəbrayıl, Şuşa, Cavanşir, Zəngəzur, Naxçıvan, Şəki (Nuxa) bölünmüşdü.

Azərbaycanda da Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra İttifaq Hökumətinin tapşırığı ilə digər respublikalarda olduğu kimi, iqtisadi rayonlaşdırmanın yeni prinsiplər əsasında aparılması ön plana çəkildi. Quberniya, qəza inzibati bölgələri əvəzinə yeni inzibati ərazi bölgələrinin yaradılması vacib sayıldı. Bu işləri həyata keçirmək üçün respublika səviyyəsində Rayonlaşma Komissiyası yaradıldı. Qeyd edək ki, bu kimi Komissiyalar, onların işçi qrupları keçmiş Sovetlər İttifaqının bütün respublikalarında fəaliyyət göstərirdi. Məqsəd ondan ibarət idi ki, respublika ərazisini bir-birindən fərqlənən vahidlərə - iqtisadi rayonlara bölməklə hər bir iqtisadi rayonda mövcud potensialı, o cümlədən demografik şəraiti, məskunlaşmanı obyektiv qiymətləndirməklə məhsuldar qüvvələrin ərazi üzrə yerləşdirilməsi imkanlarından daha səmərəli istifadə edilsin.

İqtisadi inkişafın aşağı olduğu bir şəraitdə Respublika Komissiyası belə qərara gəlmişdi ki, iqtisadi cəhətdən müəyyən bir tamliq təmin edən, ətrafdakı kəndləri özünə cəlb edən, nisbətən az-çox iri mərkəzi olan yığcam bir ərazi inzibati kənd rayon hesab edilsin.

XX əsrin 30-cu illərində ilk beşillik planların uğurla yerinə yetirilməsi, qarşıya qoyulan yeni vəzifələr cəmi bir neçə il ərzində tətbiq edilən inzibati ərazi bölgüsünün dəyişdirilməsini zəruri etdi. Lakin bu məsələyə 1941-45-ci illərdə Vətən müharibəsindən sonra baxıldı. Respublika ərazisinin aşağıdakı iqtisadi rayonlara bölünməsi sxemi qəbul edildi: I Abşeron – Qobustan; II Kirovabad-Daşkəsən; III Kür-Araz; IV Lənkəran-Astara; V Şəki-Zaqatala; VI Quba-Xaçmaz; VII Naxçıvan MSSR; VIII DQMV; IX Kəlbəcər-Laçın.

Respublikada xalq təsərrüfatının inkişafı, Mingəçevir su elektrik stansiyasının tikilməsi, Kirovabad-Daşkəsən dağ-mədən sənayesinin yaradılması, digər rayonlarda çoxsaylı emal müəssisələrin istifadəyə verilməsi, urbanizasiya proseslərinin genişlənməsi, iqtisadiyyat, coğrafiya elmlərinin inkişafı rayonlaşma məsələlərinə yenidən baxılmasını zəruri etdi.

1951-ci ildə respublikada rayonların sayı 72, sovetliklərin sayı 1145 vahid olduğu halda, 1964-cü ildə bu rəqəmlər müvafiq olaraq 38 və 822 olmuşdu. 2019-cu ilin 1 yanvarına respublikada 78 respublika tabeli şəhər, 14 şəhərdaxili rayon, 63 inzibati kənd rayonu, 4248 kənd yaşayış məntəqəsi, 1726 kənd ərazi dairəsi var idi.

1957-ci ildə təklif edilən iqtisadi rayonlar aşağıdakı kimi müəyyənləşdirildi:

I Abşeron, II Quba-Xaçmaz, III Lənkəran-Astara, IV Kür-Araz, IVa Yevlax-Mingəçevir, IVb Aşağı Şirvan-Arazyanı, V Kirovabad-Daşkəsən, VI Şəki-Zaqatala, VII Dağlıq Şirvan, VIII Kəlbəcər-Laçın, IX Naxçıvan MSSR, X Dağlıq Qarabağ.

Ancaq respublikada məhsuldar qüvvələrin ərazi üzrə yerləşdirilməsində baş verən proseslər, xüsusilə də rayonlar arasında iqtisadi, kooperasiya əlaqələrinin inkişafı qüvvədə olan rayonlaşma sxeminin daha əsaslı olmasını tələb edirdi. Elmi-əməli müzakirələrdən sonra Azərbaycan hökuməti respublikanın 13 iqtisadi rayona bölünməsi sxemini təsdiq etdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, iyirminci əsrin ikinci yarısından indiyədək istifadə olunan rayonlaşma sxemləri respublikanın iqtisadi və sosial inkişafına, rayonlarda iqtisadi fəallığın artmasına, onların potensialının təsərrüfat dövryyəsinə cəlb edilməsinə, xalq təsərrüfatının ərazi nisbətlərində olan uyğunsuzluqların aradan qaldırılmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir etdi. Prezident İlham Əliyevin bilavasitə təşəbbüsü ilə 2004-cü ildən başlayaraq reallaşan 4 regional inkişaf proqramı rayonların iqtisadi fəaliyyətinin canlandırılmasına, onların respublikanın sosial-iqtisadi tərəqqisinə daha önəmli töhfələr verməsinə və gələcək inkişaf üzrə güclü əsaslar yaratdı.

Azərbaycanın erməni faşizmi üzərində qələbəsi, Vətənimizin ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi, heç şübhəsiz ki, regionların inkişafı prosesinə yeni nəfəs verəcək, daha sürətli keyfiyyət dəyişiklikləri ilə müşayiət ediləcəkdir.

Cənab Prezident, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin Vətən müharibəsinin 44 günündə və bu gün də qətiyyətlə, böyük qürurla, böyük sevinclə səsləndirdiyi və xalqımızda böyük qürur hissi oyadan **“Qarabağ bizimdir, Qarabağ Azərbaycandır!”**, **“Dağlıq Qarabağ yoxdur”**, **“Status-kvo yoxdur”**, **“Qarabağ Azərbaycanın yüksək sürətlə inkişaf edən diyarına çevriləcəkdir”** çağırışları iqtisadi rayonlaşma sxeminə də yenidən baxılmasını zəruri edir.

Hal-hazırda respublika ərazisi aşağıdakı iqtisadi rayonlara bölünmüşdür: Bakı şəhəri; Abşeron; Gəncə-Qazax; Şəki-Zaqatala; Lənkəran; Quba-Xaçmaz; Aran; Yuxarı Qarabağ; Kəlbəcər-Laçın; Dağlıq Şirvan; Naxçıvan Muxtar Respublikası. Qüvvədə olan təsnifata görə Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonunun tərkibinə Cəbrayıl, Füzuli, Ağdam, Tərtər, Xocalı, Şuşa, Xocavənd rayonları,

Xankəndi şəhəri daxildir. Tarixi-coğrafi baxımdan Qarabağ məkanı hesab edilən Ağcabədi və Bərdə rayonları isə (respublikanın ərazisininin 24,4%-i) 18 inzibati rayonu əhatə edən Aran iqtisadi rayonuna daxil edilmişdir.

Cədvəl 2

Azərbaycanın iqtisadi rayonlarının tərkibi, sahəsi və ərazisi (2019-cu il)

İqtisadi rayonlar	Sahəsi		Əhalisi	Əhalinin sıxlığı 1km ² (01.01.2020-ci il tarixə)
	Min m ²	Xüsusi çəkisi %-lə	Xüsusi çəkisi %-lə	
Azərbaycan Respublikası	86,6	100	100	116
Bakı şəhəri	2,14	2.4	22.7	1072
Abşeron iqtisadi rayonu	3,73	4.3	5.7	155
Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu	12,30	14.2	12.8	105
Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu	8,84	10.2	6.2	71
Lənkəran iqtisadi rayonu	6,07	7.0	9.4	156
Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu	6,96	8.0	5.5	80
Aran iqtisadi rayonu	21,15	24.4	20.3	97
Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu	7,33	8.4	6.8	94
Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonu	6,42	7.4	2.5	40
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu	6,13	7.0	3.2	53
Naxçıvan Muxtar Respublikası	5,50	6.3	4.5	84

Qeyd edim ki, əvvəlki rayonlaşma sxemlərində Ağcabədi, Bərdə, Yevlax rayonları Qarabağ məkanınınin tərkib hissəsi kimi Mil-Qarabağ, Düzənlik Qarabağ iqtisadi rayonlarına aid edilmişdi və belə bölgünün təbii, iqtisadi-coğrafi amilləri daha əsaslı, nəticəli hesab edilirdi.

Böyük Üzeyir Hacıbəyovun ana vətəni Qarabağın Şuşa qəzasının Ağcabədi kəndidir. Ulu öndər Heydər Əliyev və cənab prezident hər dəfə Ağcabədi, Bərdə rayonlarında olarkən bu rayonları Qarabağ torpağının inkişaf edən əraziləri kimi qeyd etmişlər. 3 iyul 2020-ci ildə Ağcabədidə “ASAN Həyat” kompleksinin açılışındakı çıxışında İlham Əliyev demişdir: “Bu mərkəzin Ağcabədi rayonunda yaradılması təsadüfi deyil. Ağcabədi ərazi baxımından ölkəmizin ən böyük rayonlarından biridir. **Ağcabədi Qarabağ torpağında yerləşir** və son illərdə rayonun inkişafı üçün bir çox işlər görülmüdü. Burada rayon mərkəzi xəstəxanası tikilib və ölkəmizin rayonlarda yerləşən ən böyük xəstəxanalarından biridir. Özü də müasir standartlara cavab verən avadanlıqla təmin edilib. Olimpiya İdman Kompleksi, Qarabağ Muğam Mərkəzi, “ASAN Həyat” kompleksi - bütün bunlar mənim təşəbbüsləmlə və dövlət büdcəsi hesabına görülmüş işlərdir”.

12 mart 2015-ci ildə Bərdə regional “ASAN xidmət” mərkəzinin açılışında Prezident İlham Əliyev demişdir: “Bərdə şəhərində “ASAN xidmət”in fəaliyyətə başlaması, əlbəttə ki, xüsusi mənə daşıyır. **Qarabağ bölgəsində ilk dəfə olaraq bu gözəl xidmət artıq fəaliyyətə başlayır...**

Şadam ki, artıq Qarabağ torpağında “ASAN xidmət” var və bu xidmət bütün ətraf rayonların sakinlərinə, məcburi köçkünlərə xidmət göstərəcək. Əminəm ki, bərdəliləri də sevindirəcək...

Çox şadam ki, yenidən Bərdədəyəm, **doğma Qarabağ torpağındayam**. Əminəm ki, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü də bərpa ediləcək. Bu gün **Qarabağda** da “ASAN xidmət” var”.

Kompleks elmi araşdırmalar, tarixi faktlar sübut etmişdir ki, Qarabağ məkanı bütöv təbii-coğrafi region, kompleks ekoloji sistem, vahid çay şəbəkəsi, qarşılıqlı surətdə bağlı iqtisadiyyat və kommunikasiya əmələ gətirir. Qarabağın təbii-coğrafi və iqtisadi birliyi onun digər regionlarla qarşılıqlı əlaqələrinin təbiiliyi, həyati əhəmiyyəti olan kommunikasiyalar, Ağdam-Xankəndi dəmir

yolu xətti, avtomobil yolları, qaz kəməri, elektrik təchizatı sistemi ilə bağlıdır ki, bu da bütövlükdə Qarabağ ərazisinin kompleks tarazlı inkişafı üçün güclü əsaslar yaradır.

Təcrübə göstərir ki, iqtisadi rayonlaşma sızeminin hazırlanması prosesində rayonların təbii iqlim şəraiti, təsərrüfatların ixtisaslaşması, təbii sərvətlərin mövcudluğu və istifadə edilməsi, məskunlaşma, ərazidə müvafiq nəqliyyat sisteminin formalaşması, vaxtilə formalaşmış adət-ənənə, yaşayış tərzi kimi amillər diqqət mərkəzində olur.

Bütün bunları əsas tutaraq hesab edirik ki, vaxtilə süni şəkildə yaradılmış Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonunun əvəzinə, respublikanın rayonlaşma sxemində Bərdə və Ağcabədi, Yevlax da daxil edilməklə Qarabağın bütöv bir iqtisadi rayon kimi qəbul edilməsi obyektiv zərurətdir.

Резюме

Самедзаде З.А.

Вопросы экономического районирования и программы восстановления территорий, освобожденных от оккупации

В статье рассматривается важность восстановления территорий регионов, освобожденных от оккупации во время Второй Отечественной войны, в первую очередь, их разминирования и расселения населения. Анализируются конкретные факты, характеризующие экономический потенциал, сформированный здесь до армянской оккупации.

На первых порах, стремясь до предела накалить ситуацию, склонить на свою сторону общественное мнение, вызвать традиционное сострадание, армянские националисты основную ставку делали на то, что якобы уровень социально-экономического развития НКАО из-за тенденциозной политики руководства республики был намного ниже, чем в целом по Азербайджану. Это, дескать, и вызвало негодование армянского населения, переполнило чашу, став детонатором событий.

Однако реальная ситуация в экономической и социально-культурной сфере Нагорного Карабаха значительно отличалась от картины, преподносившейся армянскими политиками всему миру. И с этим впоследствии согласились эти же армянские политики на заседании "круглого стола", состоявшемся в 1988 г. в Баку и Степанакерте с участием видных ученых армянской национальности из Москвы. Конкретные факты и данные, оглашенные в ходе этого многочасового обмена мнениями, не оставили даже у этих, столь заинтересованных лиц, в том числе у академика Академии наук СССР, председателя Всесоюзного общества экономистов Тиграна Сергеевича Хачатуряна сомнений в том, что по всем показателям НКАО намного превосходит не только другие регионы, но и в целом республику.

Ключевые слова: *Карабахский регион, освобожденные от оккупации территории, Карабахский экономический район, Карабах - наш, Карабах – Азербайджан.*

Summary

Samadzada Z.A.

Economic Zoning and Rehabilitation Programmes for Territories Liberated From Occupation

The article investigates the importance of restoring the territories of the regions liberated from occupation during the Second World War, first of all, their demining and resettlement of the

population. The specific facts characterizing the economic potential formed here before the Armenian occupation are analyzed.

At first, striving to inflame the situation to the limit, win over public opinion, win traditional compassion, the Armenian nationalists count upon the level of social economic development of the NKAO be much more lower than in Azerbaijan in a whole because of the tendentious policy of the head of the republic. This, they say, caused the indignation of the Armenian population, overflowed the cup, becoming a detonator of events.

However, the real situation in the economic and social-cultural sphere of Nagorno-Karabakh was significantly different from the picture presented by Armenian politicians to the whole world. And this was subsequently agreed by the same Armenian politicians at a roundtable meeting held in 1988 in Baku and Stepanakert with the participation of prominent scientists of Armenian nationality from Moscow. Specific facts and data, announced during this many hours of exchange of views, left no doubts for even so interested in this people as well as Academician of the USSR Academy of Sciences, Chairman of the All-Union Society of Economists Tigran Sergeevich Khachatryan, that by all indicators, NKAO is far superior in comparison not only with the other regions, but also with the republic as a whole.

Key words: Karabakh region, liberated from occupation territories, Karabakh economic region, Karabakh is ours, Karabakh - Azerbaijan.

İŞGALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏR: ƏLDƏN VERİLMİŞ İMKANLAR VƏ PERSPEKTİVLƏR

Səfərov Qənimət Əsəd oğlu

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

sqa.419@mail.ru

Xülasə: Müstəqilliyin ilk illərində respublikada daxili çəkişmələr, ittifaq respublikaları ilə iqtisadi əlaqələrin qırılması ölkədə tənəzzül yaratmışdı. Məhz belə bir vaxtda ikinci dəfə hakimiyyətə gələn Ulu Öndər Həzrət Əliyev ölkə iqtisadiyyatını necə dirçəltmək lazımdır sualı qarşısında qaldı. Uzun illər Azərbaycan Respublikasına rəhbərlik etmiş bir şəxs kimi Həzrət Əliyev bu sualın cavabını neft sənayesinin inkişaf etdirilməsində tapdı. Belə ki, bu sənaye sahəsində infrastruktur qismində olsa da, qalmışdır və orada yüksəkixtisaslı kadrlar fəaliyyət göstərirdi. Ölkənin inkişafına mənfi təsir göstərən mühüm və həm də böyük amil isə mənfur Ermənistanın Dağlıq Qarabağda işğalçılıq siyasətini həyata keçirmək üçün ərazilərimizi işğal etməsi idi. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə sosial-iqtisadi inkişaf proseslərinin sürətləndirilməsinə dair bir sıra təkliflər əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: Azərbaycan Respublikası, işğal, Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonlar, əldən verilmiş imkanlar, torpaqların işğaldan azad edilməsi

Müstəqilliyin ilk illərində mənfur ermənilərin işğalçı siyasəti nəticəsində Azərbaycanın torpaqları zəbt edildi və oradan azərbaycanlılar qovuldu. Azərbaycanın son tarixində bu ərazilərə Qazax rayonuna aid kəndlər, Naxçıvan Muxtar Respublikasının bir kəndi, bir də Dağlıq Qarabağ və onun ətrafındakı 7 rayon daxil idi. Məlumdur ki, Azərbaycan Respublikasının iqlim şəraiti, onun

ərazilərində kənd təsərrüfatına aid bütün işləri görməyə imkan verir. Belə ki, bu torpaqlar çox münbit və yararlıdırlar. İşğal olunmuş ərazilərimizdə həm kənd təsərrüfatı, həm də sənayenin inkişaf etdirilməsi üçün bütün lazımi ehtiyatlar mövcuddur. Bəs bu torpaqların işğalı Azərbaycanı hansı imkanlardan məhrum etmişdir?

Mövzuya keçməmişdən əvvəl göstərək ki, keçən əsrin 80-ci illərinin axırında Azərbaycan iqtisadiyyatı nə ilə səciyyələnirdi. Mərkəzi Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən 1988-ci ildə milli gəlirin 40%-dən çoxu sənaye sektorunun payına düşürdü, belə ki, həmin il ölkədə fəaliyyət göstərən 1005 sənaye obyektindən 52,63 %-i (yəni 529-u) ağır sənaye, 20,5 %-i (yəni 206-sı) yüngül, 26,17 %-i (yəni 263-ü) kənd təsərrüfatı ilə bağlı ərzaq məhsulları istehsal edən, 0,7 %-i (yəni 7-i) digər müəssisələrə aid idi. Bununla yanaşı, başqa sektorlar da nəzərə alaraq keçən əsrin 90-cı illərinin əvvəlində işləyən müəssisələrdən 3800-ü 1995-ci ildə fəaliyyətini dayandırmışdır. Həmçinin, müstəqilliyin ilk illərində keçmiş ittifaq respublikaları və sosialist düşərgəsi ölkələrinin neftmaşınqayırma avadanlıqlarına olan tələbatlarının 70-85 %-ni təmin edən ölkəmizin neftmaşınqayırma sənayesi də tənəzzülə uğradı. Neft sənayesinin inkişafında da müəyyən geriləmələr oldu, bütün bu geriləmələr həmçinin emal, yüngül, yeyinti sənaye sahələrində də baş verdi. Müstəqilliyimizin ilk illərində Azərbaycanın əsas sektorlarından olan kənd təsərrüfatının inkişafında da geriləmə meylli müşahidə olunurdu. Bütün bunlar ölkənin “özünəməxsus” olan problemlərdir, lakin özümüzdən asılı olmayan problemlər də mövcud idi. Belə ki, mənfur ermənilərin ölkəmizə ərazi iddiaları davam edir, onlar 90-cı illərin əvvəlində rus qoşunlarının bilavasitə iştirakı ilə bir sıra rayonlarımızı işğala məruz qoyaraq zəbt etmişdilər. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının 4 Qətnaməsi və digər Qurumların bizim ərazi bütövlüyü çərçivəsində bu problemin həllinə dair qəbul etdikləri heç bir sənədə erməni separatçıları məhəl qoymur, dünya birliyi də özünü “görməməzliyə” vururdu.

Ölkə Prezidenti mərhum Heydər Əliyevin bütün söylərinə baxmayaraq, təcavüz davam edirdi. Nəhayət, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyev bu istiqamətdə xeyli işlər görsə də mənfur düşmən heç cür razılığa gəlmirdi. Bütün bunlar yeni bir situasiyanın yaranmasını şərtləndirirdi: 1920-ci ilin 28 sentyabrında düşmən təmas xəttində tərribat törətdi və buna cavab olaraq Ali Baş Komandan “Əks əməliyyat” keçirmək üçün Silahlı Qüvvələrin Komandanlığına tarixi əmr verdi. Vətən müharibəsi dövründə Ali Baş Komandan Dünyanın bir sıra aparıcı dövlətlərinin televiziya kanallarına onlarla müsahibə verdi, bizim haqq işimizin məğzini onlara çatdırdı. Vətən müharibəsi 44 gün davam etdi və düşmən layiqli cəzasını alaraq məğlub oldu. Məhz müharibənin bitməsi Dağlıq Qarabağ və onun ətrafındakı işğaldan azad olunmuş torpaqlarda hansı işlərin görülməliyini müəyyənləşdirmək vəzifəsini qarşımızda qoyur.

Azərbaycan iqtisadi baxımdan Abşeron, Gəncə-Qazax, Naxçıvan, Şəki-Zaqatala, Lənkəran, Quba-Xaçmaz, Aran, Yuxarı Qarabağ, Kəlbəcər-Laçın və Dağlıq Şirvan olmaqla on regiondan ibarətdir. Yuxarı Qarabağ İqtisadi Regionu: Ağdam, Tərtər, Xocavənd, Xocalı, Şuşa, Cəbrayıl, Füzuli inzibati rayonları və Xankəndi şəhərindən ibarətdir. Kəlbəcər-Laçın İqtisadi Regionu isə Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı və Zəngilan rayonlarını əhatə edir [1,s.152, 165]. Bu məqalədə məhz axırıncı İqtisadi Rayonlar haqqında danışacağıq.

Ölkə Prezidentinin dediyi kimi, Beynəlxalq ekspertləri də dəvət etməklə işğalla əlaqədar olan ərazilərimizdə Azərbaycana dəyən ziyanın qiymətləndirilməsi həyata keçiriləcəkdir. Bu qiymətləndirmənin nəticəsi Beynəlxalq Məhkəmədə Ermənistanla qarşı qəbul olunacaq qərarlarda öz əksini tapacaqdır. Odur ki, burada biz hər hansı konkret rəqəmlər deyil, ümumi halda dəyən ziyandan danışacağıq. Bu qiymətləndirməni gözləmədən, fikrimizcə, aşağıdakılara nəzər yetirilməsi

vacibdir. Belə ki, Ermənistan bu illər ərzində işğal etdikləri torpaqlara maddi, ekoloji, mənəvi ziyanlar vurmuşdur.

Bu ərazilər işğal altında olarkən, orada yerləşən ev təsərrüfatı, kənd təsərrüfatı, sənaye, turizm və s. sahələrə ciddi ziyan vurulmuşdur. Belə ki, işğal dövründə bu obyektlər “əldən verilmiş imkanlar”a məruz qalmış, bu təsərrüfatlara aid gəlir (mədaxil, mənfəət) ermənilər tərəfindən mənimsənilmişdir. İşğal dövründə həmin ərazilərdə yerləşən 8376 yaşayış məntəqəsi ermənilər tərəfindən darmadağın edilmiş, talan olunmuşdur. Belə ki, həmin təsərrüfatlarda yaşayan soydaşlarımıza məxsus olan evlər, onlara aid ev ləvazimatları, mal-qara və quşlarını ermənilər mənimsəmiş, keçən dövr ərzində bu təsərrüfatlardan həmin vətəndaşlarımıza gəlir daxil olmamış, bu isə dolayısı ilə onların istehlak tələbatlarının ödənilməsi ilə birbaşa dövlət büdcəsinə daxil olmaları azaltmışdır. Bunu orada fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələri, turizm obyektləri üçün də demək olar.

İşğal ərazisində yerləşən su elektrik stansiyaları, xammal- material ehtiyatları ermənilər tərəfindən mənimsənilmiş, bu ərazilərdə olan kurort-sağlamlıq müəssisələri ermənilərin nəzarətində olmuşdur. İşğal olunmuş ərazilərimizdə bu illər ərzində ermənilərin mənimsədiyi qızıl, mineral su və digərləri haqqında bunları demək olar: işğal olunmuş ərazilərdə 155 növ müxtəlif faydalı qazıntı yataqları, o cümlədən 5 qızıl (ehtiyatı 132,6 ton; 6 civə (1898,4 ton); 2 mis; 1 qurğuşun (37,3 min ton); 19 üzük daşı (432 min m³); 10 mişar daşı (189 mln m³); 4 sement xammalı (147 mln 108 min ton); 13 müxtəlif növ tikinti daşları (57mln 965 min ton); 1 soda istehsalı üçün xammal (129 mln 833 min m³ əhəngdaşı); 21 pemza və vulkan gili (2 mln 144 min m³); 10 gil (23 mln 243 min m³); 9 qum-çınqıl (96 mln 987 min ton); 5 tikinti qumu; 9 gips, anhidrid və gəc; 1 perilit (4 mln 473 m³ perilit); 1 obsodion; 3 vermikulit; 14 əlvan və bəzək daşları (əqiq, yəşəm, oniks, cad, pefritoid və s.) yataqları yerləşir [2].

Məhz bu sərvətlərimiz ermənilər tərəfindən son 30 ilə yaxın dövrdə mənimsənilmişdir. Bəs işğaldan azad olunandan sonra bu ərazilərdə hansı işlərin yerinə yetirilməsi prioritet təşkil edir?:

- ilk növbədə, bu ərazilərin minalardan təmizlənməsi;
- həmin ərazilərdə infrastruktur obyektlərinin inşası;
- insanların hissə-hissə o yerlərə köçürülməsi.

Burada həyatın bərpa edilməsi və perspektiv inkişaf üçün daha nə etmək lazımdır?:

- bu ərazilərdə özəlləşdirmənin aparılması;
- yeni iş yerlərini açılması məsələlərinin həlli;
- burada yaşayıb çalışacaq insanların 5 il müddətində gəlir vergisindən azad edilməsi;
- insanların bu ərazilərə axınını təşkil etmək üçün onların əmək haqlarına əlavələrin edilməsi;

- müxtəlif universitetlərdən təyinatla bu ərazilərə gənc mütəxəssislərin cəlb edilməsi. Burada bir məqama fikir vermək lazımdır: indiki qaydaya görə pedaqoji ixtisasları bitirən məzunlar bu və ya digər məktəbdə boş qalan yerlərə imtahan verməklə yerləşdirilirlər. Fikrimizcə, işğaldan azad olan ərazilərdə universitetin verdiyi təyinat əsas götürülərək işə qəbul həyata keçirilərsə, bu daha məqsədəmüvafiq olar.

Bir məqama da baxaq: təyinatla işğaldan azad olunmuş ərazilərdə işləməyə gələn gənc mütəxəssislərə bələdiyyə torpaqlarından ev tikmək üçün sahə ayırmaq, evin tikintisini müxtəlif qurumlara həvalə etməklə gəncləri bu torpaqlara bağlamaq mexanizmini həyata keçirmək. Əgər gənc mütəxəssis digər gənc mütəxəssislə ailə həyatı qurarsa onların sosial məsələlərinin həll edilməsi növbədənkənar həyata keçirilə bilər.

- bu ərazilərdə bitkiçilik, heyvandarlıq, əkinçilik, arıçılıq, baramaçılığın xüsusi olaraq inkişaf etdirilməsi üçün şəraitin yaradılması (fermer təsərrüfatı, icmalar və s.);

- Bakı şəhərində yerləşən universitetlərin işini yüngülləşdirmək, regionların inkişafını təmin etmək məqsədilə işğaldan azad olunmuş ərazilərdə 2 universitetin yaradılmasını təklif edirik: birinci universitet Ağdamda açılsın. Nə üçün məhz Ağdam? Əlbəttə, yaxşı olardı ki, bu universiteti bizim mədəniyyət mərkəzimiz olan Şuşada açaq. Lakin Şuşanın ərazisi məhduddur və müasir universitet qurularkən orada kampusların tikintisi də nəzərə alınır və buna görə də Ağdamı seçirik. Bu universitet Ağdam, Tərtər, Bərdə, Xocavəndin bir hissəsi, Füzulinin, Beyləqanın, Xankəndi, Xocalı, Şuşa, Kəlbəcərin bir hissəsinin və digər rayonların məzunlarının təhsil alması üçün nəzərdə tutulur. Bu universitetlərdə həmçinin respublikamızın bu və ya digər universitetlərində çalışan professor-müəllim heyətinin də çalışacağını qeyd etmək lazımdır. Nəhayət, Ağdamda yaradılacaq universitetin adının "QARABAĞ" olmasını təklif edirik. İkinci universitetin Cəbrayılada açılmasını təklif edirik və bunu belə əsaslandırırıq: əvvəla Cəbrayılada universitet üçün kampus tikilməsinə əla şərait vardır; ikincisi Cəbrayıl mənfur düşmənimiz ermənistandan xeyli uzaq məsafədədir; üçüncüsü Cəbrayılada Cənubi Azərbaycanla bizi bağlayan yeganə "XUDAFƏRİN" körpüləri varki, bu da çox simvolikdir. Bu universitetdə Cəbrayıl, Beyləqan rayonunun bir hissəsi, Füzulinin, Xocavəndin bir hissəsi, Qubadlı, Zəngilan, Laçın, Kəlbəcərin bir hissəsi, Naxçıvan Muxtar Respublikası və nəhayət, Cənubi Azərbaycandan olan soydaşlarımız təhsil ala biləcəklər. Universitetin adının isə "XUDAFƏRİN" olmasını təklif edirik.

Bütün sadaladıqlarım fikirlərin həyata keçirilməsi işğaldan azad olunmuş torpaqlarımızda həyatın öz axarına düşməsi və bütövlükdə Azərbaycan adlı məmləkətin dünyada söz sahibi olacağına hamımızda inam yaradır.

Ədəbiyyat

1. Osman Nuri Aras O.N., Süleymanov E. Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı: "Şərq və Qərb" mətbəəsi, 2016, 412 s.

2. <http://www.iqtisadiyyat.org/news/isqal> olunmuş ərazilərin azad edilməsi Azərbaycan iqtisadiyyatına nə vəd edir.1059.

Резюме

Сафаров Г.А.

Оккупированные территории: упущенные возможности и перспективы

В первые годы восстановления независимости Азербайджана внутренние интриги и прекращение экономических связей между союзных республик привели к застою в стране. Приходя во второй раз к власти, общенациональный лидер Гейдар Алиев, как личность долгое время руководящий страной, нашел ответ на этот вопрос: необходимо начать с нефтяной промышленности, так как нефтяная промышленность имела развитую инфраструктуру и высококвалифицированные кадры. В тоже время, одним из отрицательно и сильно влияющих факторов на развитие страны являлось сепаратистическое действие. Армении в Нагорном Карабахе, захватившая наши земли. Обоснован ряд предложений по социально-экономическому развитию освобожденных земель

Ключевые слова: *Азербайджанская Республика, захват, Нагорный Карабах и прилегающие районы, упущенные возможности, освобождение земель от захватчиков*

Summary Safarov Q.A

Liberated Territories: Missed Opportunities and Perspectives

In the early years of the republic's sovereignty, internal intrigues and the termination of economic ties between the union republics led to stagnation in the country. Coming to power for the second time, national Leader Heydar Aliyev, as a person who has been leading the country for a long time, found the answer to this question: we must start with the oil industry, since this industry had a good infrastructure and highly qualified personnel worked there. One of the negatively and strongly influencing factors on the development of the country was the separatist actions of Armenia in Nagorno-Karabakh with the aim of seizing lands. Justified a number of proposals for the socio-economic development of liberated lands.

Key words: *the Republic of Azerbaijan, seizure, Nagorno-Karabakh and adjacent areas, missed opportunities, liberation of lands from invaders*

REGIONAL İQTİSADİYYATIN İNKİŞAFININ SOSIAL İSTİQAMƏTLƏRİ

Hümbətəliyeva Səadət Əsgər qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti

saadethumbataliyeva@mail.ru

Xülasə: *Məqalədə regional iqtisadiyyatın inkişafının sosial istiqamətlərinin əhəmiyyəti tədqiq olunmuşdur. İqtisadiyyatın davamlı olaraq müsbət istiqamətdə inkişafının dinamikasını özündə birləşdirən Dövlət Proqramları və onların hazırlanmasına qoyulan tələblər təhlil edilmiş, eyni zamanda regionlarda sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının formalaşdırılmasının əsas mərhələləri göstərilmişdir. Həmçinin regionlarda investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması üçün müəyyən edilən tələblər izah edilmişdir.*

Açar sözlər: *regional siyasət, sosial siyasət, dövlət proqramı, iqtisadi inkişaf, investisiya*

Regional iqtisadi siyasət dövlət orqanlarının bölgələrin sosial-iqtisadi inkişafını idarə etmək məqsəd və vəzifələri sistemi, habelə həyata keçirilmə mexanizmi kimi başa düşülür. Regional siyasət dövlətin ümumi sosial-iqtisadi siyasətinin bir hissəsidir. O, təbii sərvətlərin istifadəsi və ətraf mühitin qorunması, əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi, şəhərsalma və sosial siyasət, habelə dövlət fəaliyyətinin digər sahələri üzrə ümumrespublika tədbirləri ilə sıx əlaqə formasında respublika və yerli idarəetmə orqanları tərəfindən həyata keçirilən qanunvericilik, inzibati, sosial-iqtisadi və digər tədbirlərin kompleksi şəklində yerinə yetirilməsindən ibarətdir.

Azərbaycan Respublikasının regional iqtisadi siyasətin əsas məqsədi, yaşadıqları yerdən asılı olmayaraq insanlar üçün əlverişli yaşayış şəraitini təmin etmək və rəqabət üstünlüklərindən, həmçinin yeni artım zonalarının formalaşmasından səmərəli istifadə edilməsi hesabına bütün regionların ümummilli problemlərin həllinə töhfəsini artırmaqdan ibarətdir [2, s.158].

Regional siyasətin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

- istehsal güclərinin yerləşdirilməsinin və bölgələrin kompleks inkişafının, eyni zamanda tarazlığının təmin edilməsi;

- yüksək əlavə dəyəri olan məhsul istehsalı üçün resurs və enerji qənaət edən texnologiyalardan istifadə edən yeni ixrac yönümlü istehsal və müəssisələrin yaradılması yolu ilə ixtisaslaşmanın dərinləşdirilməsi və regional iqtisadiyyatın səmərəliliyinin artırılması;

- yerli xammal və mənbələrdən istifadə edən, eləcə də kənd və meşə təsərrüfatlarına xidmət göstərən kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı ilə əlaqədar sahələrin və fəaliyyətlərin prioritet inkişafı;

- bərpa olunan təbii sərvətlərin balanslı şəkildə artırılması və istifadəsi üçün şəraitin yaradılması, eyni zamanda bərpa olunmayan təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadəsi;

- regionların öz-özünə inkişafını təmin etmək, fəaliyyətlərinin nəticələrinə yönəldilən iqtisadi fəaliyyətlərini stimullaşdırmaq;

- regionların sosial-iqtisadi inkişafı problemlərinin həllində regional hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətlərinin və məsuliyyətlərinin stimullaşdırılması.

Regional siyasətin əsas istiqamətlərini hazırlayarkən ən vacib prinsiplərdən bir neçəsini nəzərə almaq lazımdır;

- konkret bölgələrin iqtisadi, sosial, ekoloji və digər inkişaf problemlərinin həllinə vahid yanaşma;

- ayrı-ayrı bölgələrin hüdudlarında lokallaşdırılmış və obyektiv səbəblərdən respublika büdcəsindən dəstək tələb edən, lakin dövlət əhəmiyyəti nisbətən az olan problemlərin həllinə respublika dövlət idarəetmə orqanlarının səylərinin cəmləşdirilməsinin prioritetliliyi;

- regional problemin həllinə hökumətin və respublika hökumət orqanlarının müdaxiləsini yalnız yerli idarəetmə və özünüidarəetmə orqanları tərəfindən həll oluna bilmədiyi hallarda köməklik göstərilməsi;

- regionun sosial-iqtisadi inkişafı ilə əlaqəli əsas xərclərin, bir qayda olaraq, respublika büdcəsindən lazımi yardımı nəzərdə tutmayan, müvafiq səviyyəli büdcə hesabına həyata keçirilməli xərclərə əlavə olaraq baxılması;

- ayrı-ayrı regionların inkişafına hökumətin təsirində fərqli yanaşma;

- mərkəzsizləşdirmə - regionların sosial-iqtisadi inkişafını tənzimləyən hüquq və vəzifələrin yerli idarəetmə və özünüidarəetmə orqanlarına ardıcıl ötürülməsi, onlara verilmiş funksiyaları yerinə yetirmək üçün yerli büdcələrin doldurulmasının sabit mənbələri üçün qanunvericilik konsolidasiyası;

- böyük ərazi fərqləri meydana çıxana qədər regional inkişaf proseslərinə dövlətin müdaxiləsini təmin edən qabaqlayıcı tədbirlər;

- regionların inkişafına dövlət təsirinin davamlı təhlilindən ibarət regional iqtisadi siyasətin çevikliyi, yəni, regionlardakı dəyişikliklərin mahiyyəti nəzərə almaqla dövlət tənzimlənməsinin təsirsiz və səmərəsiz metod və vasitələrindən vaxtında imtina edərək vəzifə və prinsiplərinin tez bir zamanda tənzimlənməsi;

- dövlət regional siyasətinin strateji istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsində və həyata keçirilməsi üçün tədbirlərin həyata keçirilməsində respublika dövlət idarəetmə orqanlarının, yerli idarəetmə və özünüidarəetmə orqanlarının, iş adamlarının, ictimai təşkilatların və digər maraqlı tərəflərin sıx qarşılıqlı fəaliyyətini nəzərdə tutan tərəfdaşlıq .

Ölkə başçısı dördüncü proqram olaraq "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı"nı təsdiq etdi. Bu proqramda ümumi istiqamətlər, hədəflər və vəzifələr, eyni zamanda regional inkişafın ən vacib vasitə və mexanizmləri müəyyən edilmişdir. Sənəddə regionların potensialı, məskunlaşma sistemi və infrastrukturun inkişaf

səviyyəsinin qiymətləndirilməsi verilmiş; regionların davamlı inkişafı üçün proqramların hazırlanmasının rolu və vəzifələri müəyyənləşdirilmişdir. Eyni zamanda regionların və yaşayış məntəqələrinin idarəetmə sisteminin ərazi planlaşdırılması və təkmilləşdirilməsi, yaşayış yerlərindən asılı olmayaraq insanların həyat keyfiyyətinin elmi cəhətdən əsaslandırılmış parametrlərinə nail olmaq üçün davamlı inkişafı təmin etmək üçün regional və yerli təşəbbüslər, həmçinin təhsil və tibbi xidmətdə bərabər imkanlar yaradılması öz əksini tapmışdır [1]. Qarşıya qoyulmuş əsas vəzifələrdən biri respublikanın paytaxtının peyk şəhərlərinin, kiçik və orta ölçülü şəhər yaşayış məntəqələrinin, aqroşəhərlərin prioritet inkişafına əsaslanan miqrasiya axınlarının tənzimləməsi yolu ilə bütün regionlarda demoqrafik vəziyyətin yaxşılaşdırılması məsələsidir. Regionların sosial-iqtisadi inkişafı istehsal olunan məhsulların innovativliyi, kiçik və orta sahibkarlığın artan rolu və yerli təbii ehtiyatlardan mümkün qədər çox istifadə səviyyəsi ilə əvvəlcədən müəyyənləşdiriləcəkdir. Yüksək keyfiyyətli iqtisadi artım parametrlərini təmin edən regional inkişaf sahələrinə (iqtisadi fəaliyyətin gəlirliliyinin artırılması, əmək məhsuldarlığının artırılması, məhsulların, işlərin və xidmətlərin enerji və material istehlakının azaldılması) üstünlük verilməkdir.

Regional siyasətin ən vacib vəzifəsi “artım zonalarını” dəstəkləməkdir. Buraya sənaye mərkəzləri, yüksək səmərəli kənd təsərrüfatına məxsus rayonlar, azad iqtisadi zonalar, texnoparklar və innovasiya mərkəzləri aiddir. Prioritet inkişaf regionlarında işgüzar fəaliyyətin stimullaşdırılması özəl və dövlət müəssisələrinə, şirkətlərinə vergi güzəştləri, subsidiyalar və kreditlər vermək yolu ilə həyata keçirilməsi təklif olunur. Problemlı regionların inkişafı xüsusi diqqət tələb edir. Onların müəyyənləşdirilməsinin əsas meyarları çətin ekoloji vəziyyət, aşağı iqtisadi inkişaf səviyyəsi və nisbətən yüksək işsizlik səviyyəsidir.

Bu gün problemlı regionlara ekoloji cəhətdən çirklənmiş ərazilər, həmçinin mərkəzləri kiçik və orta şəhər yaşayış yerləri olan iqtisadi potensialı aşağı və işsizlik səviyyəsi yüksək bölgələr daxildir. Eyni zamanda yenidən qurulmasına ehtiyac olan işğaldan azad olunmuş rayonlarımızı da problemlı regionlara aid edə bilərik. Harada yaşamasından asılı olmayaraq bütün regionlarda əhalinin həyat səviyyəsini və keyfiyyətini daha da yaxşılaşdırmaq üçün aşağıdakı tədbirlər həyata keçirilməlidir: sosial infrastrukturun və mənzil-kommunal təsərrüfatının inkişafını, mənzil tikintisini, iqtisadiyyatın real sektorunun səmərəli fəaliyyətini təmin etmək; hər bir insanın yaşayış yerlərində ehtiyaclarını və bacarıqlarını, habelə əhalinin ərazi və peşə çevikliyini reallaşdırmaq imkanlarını genişləndirmək üçün şərait yaratmaq. Regionlarda sosial sahələrin inkişafı üçün əsas prioritet məsələlər aşağıdakılar olmalıdır: ərazi bölgüsünün optimallaşdırılması və sosial xidmət müəssisələri şəbəkəsinin inkişafı, maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi; çox funksiyalı xarakter daşıyan ərazi sosial xidmət mərkəzlərinin, aqroşəhərlərdə sosial xidmət mərkəzlərinin yaradılması; müxtəlif xidmətlərin mütəxəssisləri daxil olmaqla kompleks mobil sahə qrupları tərəfindən ucqar yaşayış məntəqələrini ziyarəti təcrübəsinin genişləndirilməsi.

Regional inkişaf vəzifələrinin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi, dövlət orqanları tərəfindən regional sosial-iqtisadi komplekslərin davamlı artırılması və balanslı inkişafı üçün şərait yaratmadan, idarəetmənin ən yüksək səmərəliliyini təmin edən mərkəzləşdirmə səviyyəsini nəzərə alaraq ərazi inkişafı həyata keçirilmədən onların səmərəli ixtisaslaşması mümkün deyildir. Dövlət sahibkarlıqla əhalinin təşəbbüslərini və ictimai-siyasi qurumları birləşdirərək bunun üçün müxtəlif metodlardan və bazar mexanizmlərindən istifadə edərək regional inkişaf proseslərinə aktiv təsir göstərməlidir. Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 mart 2016-cı il tarixli Sərəncamı ilə “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca

istiqamətləri” və 6 dekabr 2016-cı il tarixli Fərmanında “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi” təsdiqlənmişdir. Həmin Sərəncam və Fərmanda sosial istiqamət sahəsində iki xidmət sektorunun (ixtisaslaşmış turizm, logistika və ticarət), iki sosial sektorun (uyğun qiymətə mənzillər və kompleks məsələ kimi peşə təlimləri), eyni zamanda İKT və telekommunikasiya, kommunal xidmətlərin inkişafına dair strateji məqsədlər qarşıya qoyulmuşdur [3].

Beləliklə, regionların öz-özünə inkişafını təmin etmək, iqtisadi fəaliyyətlərini stimullaşdırmaq sahəsində əsas vasitə müvafiq vergi və büdcə siyasətinin həyata keçirilməsidir. Büdcə sistemini dövlətin, bölgələrin və vergi ödəyicilərinin mənfəət balansının qorunması istiqamətində müxtəlif səviyyəli büdcələrin gəlir və xərclərini fərqləndirərək, onlar üçün öz maliyyə bazalarını qanunvericiliklə təmin etməklə təkmilləşdirmək daha məqsədəuyğundur. Yerli səviyyədə büdcə siyasəti regionların maliyyə müstəqilliyinin gücləndirilməsi, yerli hakimiyyət orqanlarına maliyyə mənbələri ilə balanslaşdırılmış real xərcləmə səlahiyyətləri verilməsi istiqamətində aparılmalıdır.

Regionlarda investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması aşağıdakıları tələb edir:

- regional investisiya daşıyan infrastrukturun (biznes mərkəzləri, agentlikləri, sığorta, lizinq şirkətləri və s.), habelə torpaq və daşınmaz əmlak bazarının infrastrukturunun formalaşdırılması;
- regional investisiya layihələrinin daxili və xarici bazarlara təqdimatınının gücləndirilməsi;
- investisiya təminatı, vergi güzəştləri, güzəştli kreditlər və s. vasitəsilə özəl investorların bölgələrə cəlb edilməsinin stimullaşdırılması;
- regional proqramların həyata keçirilməsində iştirak edən investorlara investisiya vergisi üstünlükləri, dövlət qrantları və zəmanətlərinin tətbiqi prioritetlərinin genişləndirilməsi və başlıca fəaliyyətlərin aktivlərinə investisiya qoyulması.

Bütün regionlarda yerli hökumət və özünüidarəetmə orqanları tərəfindən sahibkarlığa dəstəyin yaxşılaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Mülkiyyət münasibətlərinin yaxşılaşdırılması sahəsində təqdim olunan imkanlardan daha geniş istifadə etmək lazımdır. Qanunvericiliyin tətbiqi üçün məsuliyyəti gücləndirməklə, yerli idarəetmə və özünüidarəetmə orqanlarının biznesin inkişafına marağını artırmağa yönəlmiş iqtisadi təşviq sisteminin yaradılması daha məqsədəuyğundur [4,səh.68].

Bütün səviyyələrdə yerli idarəetmə orqanlarının fəaliyyətlərində regionların hərtərəfli və effektiv inkişafını təmin edən ən vacib funksiyaların yerinə yetirilməsinə yönəldilməsi vacibdir. Onlar kommunal mülkiyyətə tabe olan müəssisə və təşkilatların işi üçün xüsusi məsuliyyət daşıyırlar. Bu məsuliyyətlərə aşağıdakılar aiddir:

- iqtisadi və sosial inkişaf, mənzil tikintisi, yaşıllaşdırma, yol tikintisi, kommunal xidmətlər və əhaliyə sosial və mədəni xidmətlər, ətraf mühitin qorunması üçün proqramların hazırlanması, habelə bu proqramların icrası ilə bağlı hesabatların monitorinqi və təsdiqlənməsi;
- qanunvericiliyə uyğun olaraq, ilkin səviyyəli inzibati ərazi vahidlərinin sərəncamındakı müəssisə, təşkilat və digər kommunal mülkiyyət obyektləri üçün mənfəət vergisi dərəcələrinin, həmçinin səlahiyyətləri daxilində yerli vergilərin, rüsumların və rüsumların tətbiqinin qanunvericiliklə müəyyənləşdirilməsi;
- müvafiq inzibati ərazi vahidinin (şəhərdəki rayonlar istisna olmaqla) kommunal mülkiyyətindəki əmlakın qanuni rejiminin müəyyənləşdirilməsi;
- dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi məsələləri ilə bağlı müəyyənləşdirilmiş qaydada qərarların qəbulu (şəhərdəki rayonlar istisna olmaqla);

- torpaqların, mineral ehtiyatların, suların, meşələrin, ovçuluq və balıqçılıq sahələrinin və digər təbii sərvətlərin istifadəsi və ona nəzarətin həyata keçirilməsi;

- yaşayış məntəqələri, onların baş planları, memarlıq məsələlərinin həlləri üçün planlaşdırma və inkişaf layihələrinin hazırlanmasında, təsdiqlənməsində və həyata keçirilməsində iştirak; müvafiq inzibati ərazi vahidlərində hər hansı bir obyektin tikintisi zamanı normalara (o cümlədən yerli) riayət olunmasına nəzarət edilməsi;

- ərazilərindəki yaşayış binalarının, kommunal və sosial-mədəni obyektlərin, yolların öz hesabına və ortaq tikintisi və təmirinin təşkil olunması;

- səlahiyyətləri daxilində fiziki və hüquqi şəxslərə güzəştlər, müavinətlər və s. verilməsi.

Müxtəlif səviyyəli inzibati ərazi vahidlərinin icra komitələrinin funksiyaları əsasən ərazinin yerli özünü idarəetmə orqanlarının vəzifələrinin əhatə dairəsi ilə üst-üstə düşür. Eyni zamanda, şaquli olaraq yuxarıdan aşağıya doğru icra hakimiyyətlərinin funksiyalarının azalması və konkretləşdirilməsi mövcuddur.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 yanvar 2019-cu il tarixli Sərəncamı

2. Mahmudov M.M., Mahmudova İ.M. Regionların sosial-iqtisadi inkişafının tənzimlənməsi. Bakı, 2012

3. “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə Strateji Yol Xəritəsinin başlıca istiqamətləri”nin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 mart 2016-cı il tarixli Sərəncamı

4. Региональная экономика: учебник / под ред. В.И. Видяпина и М.В. Степанова. М.: ИНФРА-М, 2007.

Резюме

Гумбаталиева С.А.

Социальные направления развития региональной экономики

В статье исследуется важность социальных аспектов экономического развития регионов. Проанализированы Государственные программы, сочетающие в себе динамику устойчивого экономического развития и требования к их развитию, а также основные этапы формирования стратегий социально-экономического развития регионов. Также разъяснены требования по улучшению инвестиционного климата в регионах.

Ключевые слова: региональная политика, социальная политика, государственная программа, экономическое развитие, инвестиции.

Summary

Humbtaliyeva S.A.

Social Directions of Regional Economy Development

The article examines the importance of social aspects of regional economic development. State Programs, which combine the dynamics of sustainable economic development and the requirements for their development, were analyzed, as well as the main stages of the formation of socio-economic development strategies in the regions. It also explains the requirements for improving the investment climate in the regions.

Key words: regional policy, social policy, state program, economic development, investment

I BÖLMƏ: REGIONAL BİZNESİN İNKİŞAFI: MEYLLƏR, PROBLEMLƏR

CƏNUBİ QAFQAZ REGIONU ÜZRƏ İQTİSADI LAYİHƏLƏRİN REALLAŞDIRILMASI

Abdulla Jasim Ashamsi

UNEC

xxalshamsixx@hotmail.com

***Xülasə:** Təqdim olunmuş məqalədə Cənubi Qafqaz bölgəsində iqtisadi layihələrin həyata keçirilməsinin problemləri araşdırılır. Əsas diqqət Azərbaycanın və bölgədəki layihələrin həyata keçirilməsinə verilmişdir. Qeyd olunur ki, son illər ərzində Azərbaycan Cənubi Qafqaz regionunda, demək olar ki, ən böyük layihələri həyata keçirə bilib. Qonşu ölkələrin bu layihələrdə iştirakı sayəsində Cənubi Qafqaz bölgəsi dünya üçün daha da əhəmiyyətli olmuşdur. Qlobal enerji təhlükəsizliyi nöqteyi-nəzərindən Cənubi Qafqaz bölgəsi dünya bazarındakı mövqeyini daha da gücləndirməkdədir. Həm nəqliyyat infrastrukturunda, həm də enerji mənbələri sahəsində iri layihələrin həyata keçirilməsində Azərbaycanın mövqeyi əvvəlcə Cənubi Qafqazda, sonra da dünyada durmadan artır.*

***Açar sözlər:** Cənubi Qafqaz regionu, qlobal, layihə, neft kontraktları, Əsrin Müqaviləsi, enerji təhlükəsizliyi, Cənubi Qaz Dəhlizi, təbii sərvətlər, Xəzər dənizi, iqtisadiyyat, investisiya*

Cənubi Qafqazı nəinki yalnız Qafqaz müstəvisində, eyni zamanda daha çox regionun əhatə olduğu Rusiya, Türkiyə, İran və s. yaxın və uzaq qonşu ölkələrin baxış müstəvisində nəzərdən keçirmək düzgün olardı. Bu gün Cənubi Qafqaz Qədim İpək yolunun regionun ərazisindən keçməsinin tarixi nailiyyətlərindən bəhrələnməklə müasir beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin də qovşağında yerləşməsi, zəngin təbii və enerji resurslarına malik olması ilə çox böyük strateji və geoiqtisadi əhəmiyyətini saxlamaqdadır [1, s.183-184]. Belə geoiqtisadi füsunkarlıq kəsb etməsi və geosiyasi əhəmiyyətli bölgə olması dünyanın digər böyük dövlətlərinin də diqqətini özünə cəlb etmişdir.

Cənubi Qafqaz regionunda iqtisadi və siyasi proseslərin bu şəkildə inkişafı, təbii ki, regional səviyyədə hər üç ölkə arasında qarşılıqlı əlaqələrin formalaşmasına mənfi təsir göstərərək, nəticədə, Rusiya, İran, Türkiyə, Azərbaycan və Gürcüstan arasındakı münasibətlərin getdikcə genişlənən və dərinləşən beşərəfli əməkdaşlıq əlaqələrinə keçməsinə gətirib çıxarıb.

Rusiya, İran, Türkiyə, Azərbaycan və Gürcüstan arasındakı beşərəfli əlaqələrin formalaşması regionda hadisələrin və proseslərin təbii gedişini tədricən öz axarına salmaqdadır. Gürcüstan və Ermənistan Qərbyönümlü siyasət yürütdüyü halda, Azərbaycan Türkiyə, İran və Rusiya balanslı siyasət yürüdən dövlətlər kimi tanınırlar.

Dünyada baş verən ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi proseslərin mənzərəsinə fikir verdikdə Cənubi Qafqazın nəinki müasir dövr, daha çox perspektiv dövr üçün xüsusi strateji əhəmiyyətə malik olan Şimal-Cənub və Şərq-Qərb beynəlxalq layihələrin birbaşa iştirakçısı olması və bu layihələrin həyata keçməsində Cənubi Qafqazın lider ölkəsi kimi Azərbaycan ərazisinin müstəsna rolunu aydın görə bilərik. Belə bir üstünlük Azərbaycanı beynəlxalq nəqliyyat mərkəzinə çevirmək üçün mühüm ilkin şərtləri qarşıya qoymuşdur.

Hal-hazırda Şimal-Cənub və Şərq-Qərb layihələri Azərbaycanın ərazisindən keçir. Azərbaycan yeganə ölkədir ki, qeyd edilən layihələrin hər ikisində iştirak edir. Bu layihələrə qoşulan ölkələrin sayı ildən-ilə artır. “Şimal-Cənub” beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinin yaradılması ilk öncə üç ölkənin: Rusiya Federasiyasının, İran İslam Respublikasının və Hindistanın təşəbbüsü ilə 2000-ci ilin 12 sentyabrında imzalanmış saziş əsasında baş versə də, hər halda Saziş 2002-ci ilin 24 mayında qüvvəyə mindikdən sonra bu sazişə Belarus, Bolqarıstan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Ermənistan, Ukrayna, Tacikistan respublikaları, Oman sultanlığı, Türkiyə Respublikası da qoşulmuşdur. Nəzərə almalıyıq ki, “Şimal-Cənub” beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinə bu ölkələr 2005-ci ilin 20 sentyabrında qoşulmuşdur.

“Şimal-Cənub” beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinin yaradılması nəinki qısa və orta və habelə uzunmüddətli perspektiv məqsədləri, həmin məqsədlərə çatmaq istiqamətlərini və vasitələrini qarşıya qoyur. Bunlar aşağıdakılarla xarakterizə oluna bilər:

- yük və sərnişin daşımalarında nəqliyyat əlaqələrinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi;
- üzv ölkələrin dəmiryol, avtomobil, dəniz, çay və hava nəqliyyat xidmətlərinin beynəlxalq bazara çıxışına şəraitin yaradılması;
- beynəlxalq daşımaların həcmının artırılmasına yardım göstərilməsi;
- üzv ölkələrin ərazisi ilə tranzit yük və sərnişin daşımalarında vaxtın qısaldılması;
- tranzit daşımaların dəyərinin minimuma endirilməsi;
- üzv ölkələri arasında razılaşdırılmış nəqliyyat siyasətinin həyata keçirilməsi;
- dəhliz boyunca hərəkət edən nəqliyyat vasitələrinin təhlükəsizliyini təmin etmək.

Cənubi Qafqazın coğrafi mövqe cəhətdən daha güclü və əhəmiyyətli ərazilərindən keçən “Şimal-Cənub” beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinin çoxcəhətli və şaxəli olması baxımından diqqəti cəlb edən bir çox konkret marşrutları formalaşmışdır. Bu marşrutlar özünün əhatə dairəsinə Xəzər hövzəsi ölkələrini, Baltikyanı ölkələri, Şimali və Qərbi Avropa ölkələrini və əksinə istiqamətdə magistral nəqliyyat kommunikasiyalarının bütöv bağlılığını əks etdirir. Qeyd edilən dəhliz üzrə başlıca daşımalar Şimali və Qərbi Avropadan başlayaraq Rusiya ərazisindən Həştərxan istiqamətində dəmir yolu ilə, buradan isə Cənubi Qafqaz (əsasən Azərbaycan və Gürcüstan) istiqamətində aşağıdakı 3 əsas marşrut üzrə həyata keçirilir:

1. Transxəzər marşrutu - Rusiya ərazisindən keçən bu marşrut Həştərxan-Mahaçqala limanları, Azərbaycan ərazisindən keçərək Bakı Ələt limanı, İran ərazisindən isə Ənzəli-Əmirbaba limanlarını birləşdirərək beynəlxalq miqyas alır.

2. Şərq marşrutu - Qazaxıstan və Türkmənistan ərazisindən keçməklə, dəmiryol ilə birbaşa İran ərazisinə, oradan da Yaxın və Orta Şərq ölkələrinə doğru beynəlxalq miqyas alır.

3. Qərb marşrutu - Rusiya ərazisindən Həştərxan və Mahaçqaladan keçməklə, Azərbaycan ərazisindən dəmiryol ilə Samurdan Astaraya, oradan isə Azərbaycan dəmir yolları ilə İran dəmir yollarını birləşdirən Astara (Azərbaycan)-Astara (İran)-Rəşt-Qəzvin dəmiryol xətti ilə İran ərazisindən keçərək Qərb ölkələrinə doğru beynəlxalq miqyas alır. Bu sonuncu marşrutda bəzi tikinti işlərində bəzi tamamlama işləri yaxın illərdə tam başa çatdırılacaqdır.

“Şimal-Cənub” beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinin qeyd edilən hər üç marşrutunun Cənubi Qafqazın ərazisi ilə birbaşa və dolaylı əlaqələnməsi və həmin marşrutların İran ərazisindən keçib Körfəz ölkələrinin ərazisi vasitəsilə Hindistana qədər uzanması, bununla da, Cənubi və Cənubi-Şərqi Asiya ölkələri ilə Avropa ölkələrinin arasında yük və sərnişin daşımalarının dənizyol ilə daşımalara nisbətən daha qısa zaman kəsiyində və daha az xərclərlə başa gəlməsinə səbəb olmuşdur.

“Şimal-Cənub” beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinin tərkib hissələri olan həmin marşrutlarda yük və sərnişin daşımalarının iqtisadi səmərəsi bütün hallarda daha sərfəli texniki, istismar imkanlarından, gömrük-tarif və s. şərtlərdən asılı olaraq formalaşır. Sözsüz ki, qeyd edilən dəhlizin Cənubi Qafqazın, yəni Azərbaycanın və Gürcüstanın ərazisindən keçməsi həmin marşruta daha çox füsunkarlıq və cazibədarlıq verir. [2, s.119-120] Məsafənin qısalığı, daşımalara daha az vaxt sərf olunması, mövcud nəqliyyat infrastrukturunu və regionun tranzit əraziyə çevrilməsi amilləri xüsusi rol oynayır.

“Şimal-Cənub” beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinin təsisçi ölkələri olan Rusiya, İran və Hindistan arasında ticarət əlaqələrinin yaradılmasında özünəməxsus yer tutan Cənubi Qafqaz regionunun geniş potensiala malik olması bu dəhlizin iştirakçısı qismində Cənubi Qafqazın güclü potensialı olan Azərbaycan Respublikasının çox əlverişli tranzit imkanlarından istifadə edilir. Azərbaycan dəmir yollarının bir istiqamətdə İran, digər istiqamətdə isə Gürcüstan və Türkiyə dəmir yolları şəbəkəsi ilə əlaqələndirilməsi üçün təxirəsalınmaz tədbirlər görülmüşdür. “Şimal-Cənub” beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinin Cənubi Qafqaz regionu üçün əhəmiyyətini nəzərə alaraq həmin dəhliz istiqamətində aparılacaq işlərin sürətləndirilməsi üçün Azərbaycan və Gürcüstan Respublikalarının rəhbərləri iki və çoxsaylı tərkibdə dəfələrlə görüşlər keçirmiş, dəhlizin Cənubi Qafqazın hər iki ölkəsinin ərazisindən keçən hissəsində işlərin sürətləndirilməsi üçün xüsusi sərəncamlar imzalamışlar. Nəticədə, dəhlizin Azərbaycan və Gürcüstan ərazisindən keçən hissəsində qaldırılan məsələlərin həlli istiqamətində qısamüddətdə beynəlxalq əhəmiyyətli işlər yerinə yetirilmişdir.

“Şimal-Cənub” beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinin dünyəvi əhəmiyyətini və bu dəhlizin Cənubi Qafqazdan keçən hissəsinin nə qədər faydalı olacağını əvvəlcədən bilən Azərbaycan hökuməti həmin dəhlizin Azərbaycanın ərazisi ilə əlaqələndirən hissəsinin iki: İran və Türkiyə istiqamətlərinə xüsusi önəm vermişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Hökuməti ilə İran İslam Respublikasının Hökuməti arasında 2016-cı il fevralın 23-də iki ölkə arasında “Azərbaycan və İran dəmir yollarının əlaqələndirilməsi haqqında Çərçivə Sazişi” və “Azərbaycan-İran dövlət sərhədində Astara çayı üzərində dəmir yolu körpüsünün tikintisi haqqında müqavilə” imzalanmışdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, “Şimal-Cənub” beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinin yalnız Azərbaycan ərazisindən keçən dəmiryol xəttinin uzunluğu 511 km olmaqla bu yol həm İran və həm də Türkiyə istiqamətinə ayrılır. Azərbaycan Şimal ərazisindən, yəni Yalamadan başlayan həmin yolun Bakıya qədər olan hissəsinin uzunluğu 207 km olmaqla iki xətlidir və tam elektriklişdirilmişdir. İlk məlumatlara görə, yolun buraxılış qabiliyyəti 60 cüt qatardır. Bakı Ələt limanına qədər uzanan bu yol liman ərazisindən iki: İran və Türkiyə istiqamətlərinə ayrılır.

“Şimal-Cənub” beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinin Azərbaycan ərazisindən keçən hissəsinin Bakı İran istiqamətində dəmir yolu ilə yanaşı avtomobil yolunun da yenidən qurulması və istifadəyə verilməsinin beynəlxalq əhəmiyyəti danılmazdır. Dəhlizin Azərbaycan ərazisindən keçən avtomobil yolunun uzunluğu 520 km-dir. Bu yolun ayrı-ayrı strateji məntəqələr üzrə bölgüsünə fikir verdikdə aydın olur ki, Bakı-Quba-Rusiya istiqamətində avtomobil yolunun uzunluğu hər iki ölkənin sərhədinə qədər 208 km olmaqla bu yolun 134 km hissəsi 4-6 zolaqlı, 74 km hissəsi isə 2 zolaqlıdır. Son illərdə həmin yolun Bakı-Quba hissəsinin 134 km-i 4 zolaqlı olmaqla yenidən qurulmuşdur.

Qeyd edilən Bakı-İran avtomobil yolunun digər hissəsi olan Bakı-Astara yolunun uzunluğu 243 km-dir ki, bu yol isə 1-ci texniki dərəcəyə uyğun istismara verilmişdir.

Bakıdan Türkiyə istiqamətinə ayrılan dəmiryol ilə daşınan yüklərin və sərnişinlərin “Şimal-Cənub” beynəlxalq nəqliyyat dəhlizi üçün nə dərəcədə əhəmiyyətli olması dissertasiyanın bu

fəslinin sualları üzrə aparılan təhlil materiallarından və bu təhlilin nəticələrindən görmək olar. İlk növbədə, 2007-ci il noyabrın 21-də Gürcüstanın Marabda kəndində Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xəttinin tikintisinin təməlinin qoyulması haqqında Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə respublikaları arasında bağlanmış üçtərəfli müqavilə icra olunmağa başladı. Belə ki, çox qısa zamanda hər üç ölkənin dövlət başçılarının iştirakı ilə Gürcüstanın Marabda stansiyasında təntənəli açılışın keçirilməsi Cənubi Qafqaz regionunun, onun hər iki ölkəsinin təbii və iqtisadi potensialının beynəlxalq miqyasda reallaşması üçün möhkəm əsaslar yaratmış oldu.

Bakı-Tbilisi-Qars (BTQ) Cənubi Qafqazın daha nüfuzlu ölkələri olan Azərbaycan və Gürcüstan üçün nəinki iqtisadi, siyasi, daha çox isə strateji baxımdan çox əhəmiyyətlidir. Dəmir yolu vasitəsilə Azərbaycan və Gürcüstan beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinə çıxış əldə edərək Türkiyə Respublikasına, oradan isə Avropa ölkələrinə birbaşa gediş əldə edilir. Məsələn, qeyd edilən dəmiryol ilə bir günə Qarsa, iki gün yarıma isə İstanbula getmək imkanı əldə edilmişdir. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru kəməri və Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri xəttindən sonra 3-cü böyük layihədir ki [3], Cənubi Qafqazın hər iki ölkəsi olan Azərbaycan və Gürcüstanla yanaşı, Türkiyənin də iqtisadiyyatının inkişafına öz töhfəsini verməkdədir. Hesablamalar göstərir ki, yalnız Azərbaycan Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu istismara verildiyi ilk 2017-2018-ci illərdə 50 mln.dollar minimal tranzit gəliri əldə etmişdir. Bu məbləğə yaxın olan vəsaiti Gürcüstan, bir qədər çox isə Türkiyə əldə etmişdir. Fərq yalnız dəmiryol xəttinin hansı ölkənin ərazisindən keçməsinin məsafəsindən asılı olaraq yaranır ki, bu da tranzit gəlirinin formalaşmasından asılı olaraq yaranır. Dəmiryol xəttinin keçdiyi ölkələrin ərazi məsafəsi həlledici olsada, hər halda bu beynəlxalq xətt Cənubi Qafqazı ilk öncə Türkiyə ilə, daha sonra isə Qərbi Avropa ilə birbaşa birləşdirmişdir.

Qeyd edilən reallıq bütün hallarda Türkiyə, Gürcüstan və Azərbaycan arasında siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqələri, infrastruktur sahələrindəki əməkdaşlıq imkanlarını genişləndirmək əzmi ifadə edir. Hər üç dövlətin beynəlxalq təşkilatlara üzvlük məsələsində bir-birini dəstəkləyir. Ticarət, enerji, nəqliyyat, maliyyə və bank sahələrində birgə layihələr hazırlayır. Bakıda beynəlxalq dəniz ticarət limanının fəaliyyətə başlaması Azərbaycanın, Gürcüstanın və Türkiyənin Şərqi-Qərbi transferində önəmli bir qapı rolunu oynaması Cənubi Qafqazın Türkiyə ilə birlikdə beynəlxalq iqtisadi inkişafa böyük töhfə verəcəyi tədricən reallaşır.

Ədəbiyyat

1. Kərimli İ.A. Azərbaycanın geoiqtisadi inkişaf konsepsiyası və milli iqtisadi mənafeələr problemi. "Vergi" jurnalı, №3, 2012, s.188
2. Аббасов Ч.М. Экономика Азербайджана на путях глобализации: предпосылки и последствия. Баку, «Элм», 2006, с.119
3. <http://www.socar.az/socar/az/activities/>

Резюме

Абдулла Дж.А.

Реализация экономических проектов в регионе Южного Кавказа

В представленной статье исследуются проблемы реализации крупных экономических проектов в регионе Южного Кавказа. Основное внимание уделяется реализации Азербайджана и связанных с ним проектов в регионе. Отмечается, что за последние годы Азербайджан смог реализовать практически все крупнейшие проекты в регионе Южного

Кавказа. Благодаря участию в этих проектах соседних стран регион Южного Кавказа стал еще более важным для мира. С точки зрения глобальной энергетической безопасности регион Южного Кавказа еще больше укрепил свои позиции на мировом рынке. Позиция Азербайджана в реализации крупных проектов, как в транспортной инфраструктуре, так и в сфере энергоресурсов, неуклонно растет сначала на Южном Кавказе, а затем во всем мире.

Ключевые слова: Южно-Кавказский регион, мир, проект, нефтяные контракты, контракт века, энергетическая безопасность, Южный газовый коридор, природные ресурсы, Каспийское море, экономика, инвестиции

Summary

Abdulla J.A.

Implementation of Economic Projects on the South Caucasus Region

The presented article examines the problems of realization of large economic projects in the South Caucasus region. The main focus is on the implementation of Azerbaijan and related projects in the region. It is noted that over the past years, Azerbaijan has been able to implement almost all of the largest projects in the South Caucasus region. With the participation of neighboring countries in these projects, the South Caucasus region has become even more important for the world. In terms of global energy security, the South Caucasus region has further strengthened its position in the world market.

Key words: South Caucasus region, global, project, oil contracts, contract of the century, energy security, Southern Gas Corridor, natural resources, Caspian sea, economy, investment

AZƏRBAYCANDA NEFT BİZNESİNİN İNKİŞAFI PERSPEKTİVLƏRİ

Abdullayev Əsədulla Həmzət oğlu

UNEC

İsrəfilzadə Aliyə Müşfiq qızı

UNEC

aliya.israfilzada@mail.ru

Xülasə: *Məqalədə Azərbaycanada neft biznesinin inkişafı perspektivləri haqqında məlumat verilmişdir. Neft biznesinin iqtisadiyyata göstərdiyi təsir, ölkəyə gətirdiyi sərmayə və bu biznes sahəsinin ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında rolu araşdırılmışdır. Statistik məlumatlara əsaslanaraq, son illər ölkəmizin iqtisadiyyatında neft-qaz sektoruna qoyulan birbaşa xarici investisiya qoyuluşları analiz edilmişdir. Müasir dövrdə neft biznesinin inkişafının zəruriliyi əsaslandırılmışdır. Məqalədə neft biznesini daha da inkişaf etdirmək üçün tövsiyə xarakterli təkliflər irəli sürülmüşdür.*

Açar sözlər: *neft biznesi, sosial-iqtisadi inkişaf, neft-qaz sektoru, dövlət, birbaşa xarici investisiya, tənqizləmə, inkişaf strategiyası*

Məqalə Azərbaycanada neft biznesinin inkişafı perspektivlərinə, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında roluna həsr olunur. Azərbaycanın neft sənayesi XX əsrdə sürətlə inkişaf edərək

respublikamızın iqtisadiyyatında xüsusi rol oynadı və nəticədə, güclü istehsal bazaları yaradıldı. Neft sənayesi çox böyük inkişaf yolu keçərək, tarixin ən parlaq və əlamətdar səhifəsinə çevrildi. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi bərpa olunduqdan sonra neft-qaz resurslarından istifadə və yeni neft strategiyasının inkişafı üçün əsaslı zəmin yarandı. Neft strategiyası milli iqtisadiyyatın əsasını təşkil edərək, bazar iqtisadiyyatının bütün tələblərinə uyğunlaşır. Nəticədə də, ölkəmizdə biznesin inkişafında xüsusi rol oynayır. Son illər neft sektorunda biznes işinin inkişaf etdirilməsinə baxmayaraq bir sıra məsələlər elmin qarşısında vacib bir məsələ kimi durur. Məhz elə buna görə də ölkəmizdə neft biznesinin müasir vəziyyətinin təhlilinin aparılması və onun lazimi perspektivlərdən qiymətləndirilməsi bu günün aktual məsələlərindəndir.

Məlum olduğu kimi, son illər ölkəmizdə iqtisadiyyatımızın dinamik inkişafında, daxili bazarın yerli xammal məhsulları ilə təmin olunmasında, ölkədə biznesin inkişafının əsasında neft strategiyası durur. Aydın məsələdir ki, neft strategiyasının əsas vəziyyətini müəyyənləşdirən başlıca amil ölkənin neft ehtiyatlarıdır. Ölkəmiz isə əlverişli coğrafi şəraitdə yerləşir. Məlumat üçün bildirək ki, dünyanın neft ehtiyatı potensialı içərisində ölkəmizin neft potensialının xüsusi çəkisi 0,6% təşkil edir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin başçılığı ilə 1994-cü il 20 sentyabr tarixində “Əsrin Müqaviləsi” imzalandı. Bu saziş dünyanın 7 ölkəsini təmsil edən 11 xarici neft şirkəti arasında Xəzər dənizindəki neft yataqlarının kəşfiyyatı və hasilatına əsaslanaraq imzalanmışdır. Bu əlamətdar hadisədən sonra isə Azərbaycanın neft biznesi bütün dünyada tanındı. Bununla əlaqədar olaraq, sonrakı illərdə ölkəmiz dünyanın müxtəlif ölkələrinin 41 neft şirkəti ilə otuz iki saziş imzaladı.

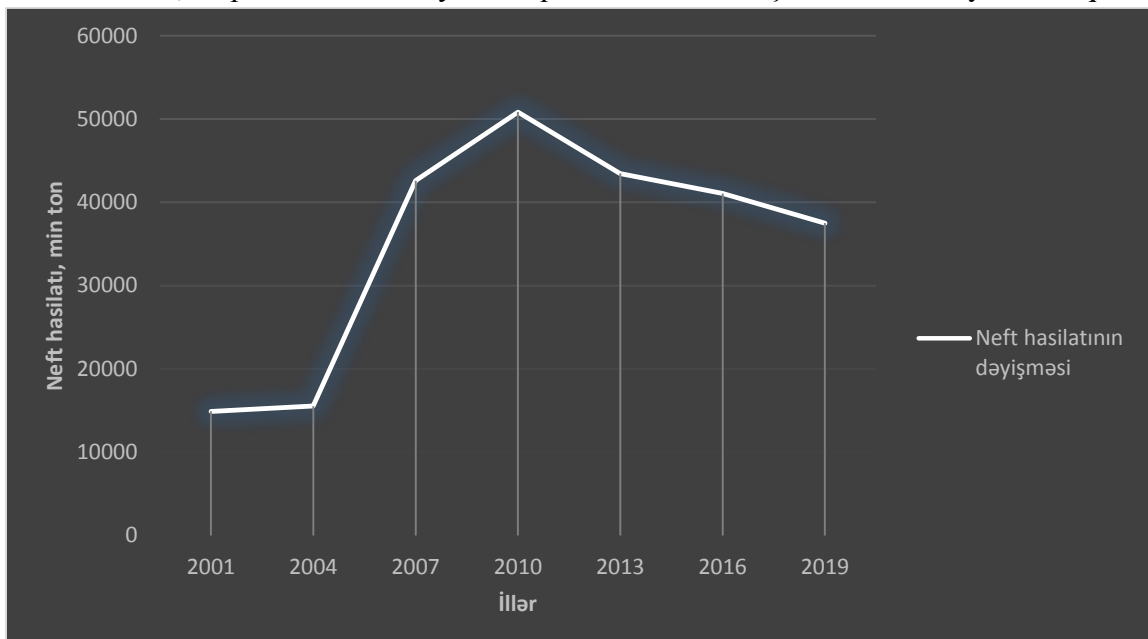
Son illər neft sektorunda bağlanan sazişlər nəticəsində neft strategiyasının, neft biznesinin inkişafının dinamik artımı bu yolun düzgün olduğunu bir daha sübut etdi. Neft sektoru bizim üçün iqtisadiyyatımızın dünya miqyasında gücləndirilməsində və həmçinin müstəqilliyimizin möhkəmləndirilməsində əlverişli bir vasitədir. Biz də ondan səmərəli şəkildə istifadə edirik. Lakin onu da qeyd edək ki, bu o demək deyil ki, biz ölkəmizin gələcək inkişafını yalnız neft sektoruna bağlamaq istəyirik. Sadəcə bu bizim ölkəmizin dünya miqyasında tanınması üçün bir səmərəli vasitədir. Bəzi insanların fikrinə görə, neft bizim təbii sərvətimizdir və biz onu gələcək nəsillərə saxlamalıyıq. Lakin fikrimizcə bu yalnız bir fikirdir. Çünki neft o vaxtı qiymətli sərvət hesab olunur ki, o hasil olunaraq ondan gəlir əldə olunur. Neft yerin altında istifadəsiz şəkildə qaldıqda onun heç bir əhəmiyyəti, qiyməti qalmır.

Belə hesab edirik ki, neft sektoru ölkəmizin iqtisadiyyatında əsaslı rol oynayaraq respublikamıza milyardlarla dollardan çox sərmayə gətirdi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin apardığı uzaqgörən siyasət nəticəsində ölkəmiz dünyada əsaslı yer tutaraq, neft biznesini inkişaf etdirdi və iqtisadiyyatımız neft biznesindən xeyrini götürdü. Respublikamızın bütün xidmət sektorlarında olan böyük irəliləyiş və ən əsası da respublikamızın “II Qarabağ Müharibəsi”ndə əldə etdiyi böyük qələbə buna əyani bir sübutdur.

Belə hesab edirik ki, ölkəmizin digər xarici şirkətlərdə bağladığı sazişin davam etdiyi müddət ərzində ölkəmizin güclü infrasturukturu yaranacaq və daha da təzələnəcək, iqtisadiyyatımıza sərmayələr axını davam edəcək, respublikamız müasir texnologiyalara yiyələnəcək, bank və sığorta biznesi, sahibkarlıq biznesi inkişaf edəcək, yeni iş yerləri açılacaq, əhalinin əmək haqqı və pensiyaları artacaq, bir sözlə desək iqtisadiyyatın bütün sahələri əsaslı şəkildə intibaha doğru gedəcək.

Belə düşünürük ki, neft sektorunda bağlanan müqavilələr dövlətçiliyimizin, suverenliyimizin, milli təhlükəsizliyimizin, müstəqilliyimizin möhkəmlənməsinə, iqtisadiyyatımızın

dünya miqyasında inkişafına, investisiya axınının daha da sürətlənməsinə, ölkəmizin geosiyasi mövqeyinin artmasına, respublikamızın beynəlxalq imicinin formalaşmasına zəmin yaradacaq.

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb

Şəkil. Azərbaycanda neft hasilatı (qaz kondensatı daxil olmaqla), min ton

Statistik məlumatlara nəzər salsaq, görürük ki, 2000-2017-ci illərdə respublikamızın iqtisadiyyatına 77.8 mlrd. ABŞ dolları məbləğində birbaşa xarici investisiya qoyulmuşdur. Bu məbləğin 66.8 mlrd. dolları, yəni 85%-dən çox hissəsi neft-qaz sektorunun payını təşkil edir. Statistik məlumatlara görə Azərbaycan iqtisadiyyatına birbaşa xarici investisiya qoyuluşları 2019-cu ildə 4,3 mlrd. ABŞ dolları olmuşdur. Bu göstərici əvvəlki il ilə müqayisədə 4,9% artıb. 2019-cu ildə iqtisadiyyatımıza qoyulan birbaşa xarici investisiyanın 78,3% hissəsi neft-qaz sektorunun payına düşür. Azərbaycanda 2001-2019-cu illərdə neft hasilatının dəyişməsinin qrafik asılılığı şəklində göstərilmişdir. Qrafik Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında hazırlanmışdır. Şəkildən də görüldüyü kimi, Azərbaycanda neft hasilatı 2001-ci ildən 2010-ci ilə qədər artaraq yüksək səviyyəyə çatmış, sonra isə azalmışdır.

Belə hesab edirik ki, Azərbaycanda neft biznesini inkişaf etdirmək üçün başlıca vəzifə onun respublikamızın iqtisadiyyatında oynadığı rolunun qiymətləndirilməsi, struktur təsnifatının təhlil olunması, bu sektora təsir göstərən bütün mühit amillərinin müəyyən olunması, neft-qaz ehtiyatlarının xüsusi çəkisinin təhlil olunması, neft biznesinin inkişaf mərhələlərinin öyrənilməsi, bu biznesin müasir dövrdə təşkil mexanizmlərinin öyrənilməsidir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev R.İ., Xıdırov B.S. Azərbaycan neftayırma sənayesində Azərneftyanacaq neft emalı zavodunun rolu. Bakı: Elm, 2003, 192 s.
2. Abdullayev Z.S., Abbasov A.B. Neft sənayesinin iqtisadiyatı və idarə edilməsi. Bakı, 2000, 488 s.
3. Axundov B.Y. İnqilabdan əvvəlki Bakı neft sənayesində inhisarçı kapitalizm. Bakı: Elm, 1959, 295 s.
4. Əliyev H.Ə. Azərbaycan nefti dünya siyasətində. Bakı, 1997, 478 s.

5. Hacızadə E.M., Abdullayev Z.S. Neft təsərrüfatının iqtisadi strukturunun modernizasiyası. Bakı: Elm, 2003, 512 s.
6. Hacızadə E.M. Neftqazçıxarma kompleksinin iqtisadi inkişaf modeli, Bakı: Elm. 2002, 472 s.
7. Nadirov A.A. Müasir Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf mərhələləri. Bakı, Elm, 2001, 452 s.
8. <http://www.worldoil.com>
9. <http://www.oilfund.az>

Резюме

Абдуллаев А.Х., Исрафилзаде А.М

Перспективы развития нефтяного бизнеса в Азербайджане

В нашей статье представлена информация о перспективах развития нефтяного бизнеса в Азербайджане. Было изучено влияние нефтяного бизнеса на экономику, инвестиции в страну и роль этого бизнеса в социально-экономическом развитии страны. На основе статистических данных проанализированы прямые иностранные инвестиции в нефтегазовый сектор экономики нашей страны за последние годы. Обоснована необходимость развития нефтяного бизнеса в современный период. В статье были выдвинуты предложения рекомендательного характера для дальнейшего развития нефтяного бизнеса.

Ключевые слова: нефтяной бизнес, социально-экономическое развитие, нефтегазовый сектор, государство, прямые иностранные инвестиции, регулирование, стратегия развития

Summary

Abdullayev A.H., Israfilzada A.M.

Prospects Of Development Of Oil Business in Azerbaijan

The article provides information about the prospects for the development of oil business in Azerbaijan. The impact of oil business on the economy, investment in the country and the role of this business in the socio-economic development of the country were investigated. Based on statistical data, foreign direct investment in the oil and gas sector has been analyzed in recent years. The need for the development of oil business has been justified in modern times. The article presents recommendations for further development of oil business.

Key words: oil business, socio-economic development, oil and gas sector, state, direct foreign investment, regulation, development strategy

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ REGIONLARININ İNKİŞAFINDA SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİNİN ROLU

Abdullayev Kamran Nurəddin oğlu

AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutu

kamran.abdullayev.1978@mail.ru

Xülasə: Məqalədə Azərbaycan Respublikasının regionlarının inkişafında sahibkarlıq fəaliyyətinin roluna baxılmışdır. İnkişaf etmiş ölkələrinin təcrübəsinə əsasən demək olar ki, ölkə regionlarının inkişafı istiqamətində sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi üçün zəruri iqtisadi

tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir. Azərbaycanda iqtisadi inkişafın təmin olunmasında regionlar üzrə qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi mühüm rol oynayır. Məqalədə aparılmış təhlil əsasında regionlarda mövcud olan iqtisadi problemlər araşdırılmışdır. Bundan başqa, regionlarda sahibkarlığın inkişaf istiqamətləri üzrə elmi baxımdan əsaslandırılmış təklif və tövsiyələr irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: *investisiya, qloballaşma, iqtisadi təhlükəsizlik, makroiqtisadi göstəricilər, iqtisadi siyasət, iqtisadiyyat*

Azərbaycan Respublikasında son illər regionların inkişafı ilə əlaqəli bir sıra dövlət proqramları qəbul olunmuşdur. Qəbul olunan dövlət proqramları davamlı olaraq regionların inkişafında mühüm rol oynamışdır. Məsələn, son “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019–2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” regionların inkişafında, xüsusən işğaldan azad olmuş ərazilərin dirçəldilməsi istiqamətində mühüm rol oynamaqdadır. Sonuncu qəbul olunmuş dövlət proqramında regionlarda infrastruktur sahələrinin fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması, mikro, kiçik və orta sahibkarlıq fəaliyyətinin ixracyönümlü sahələr üzrə genişləndirilməsi əsas prioritet hesab olunmuşdur. Ölkəmizdə iqtisadi rayonlar üzrə yaşayan əhalinin məşğulluğunun təmin olunması və sosial vəziyyətinin yüksəldilməsi məqsədilə də uğurlu iqtisadi tədbirlər həyata keçirilməkdədir.

Ölkədə sahibkarlıq mühitinin daha da yaxşılaşdırılması iqtisadi sahələrin fəaliyyətinə birbaşa müsbət təsirini göstərmişdir. Son dövrlər regionlarda investisiya qoyuluşunun yüksəlməsinə, əhalinin məşğulluğunun artırılmasına əlverişli şərait yaranmışdır. 2016-cı ildə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının Milli İqtisadiyyat Perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi” də regionların inkişafı istiqamətində qəbul olunmuş mühüm sənəd hesab olunur. Müvafiq sənəd 2016-2021-ci illər ərzində iqtisadi rayonların inkişafında, mikro, kiçik və orta sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsində, iqtisadi sahələrin rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsində mühüm rol oynamışdır. Qeyd olunan Strateji Yol Xəritəsində 2025-ci ilədək ölkənin iqtisadi sahələrinin rəqabətqabiliyyətliliyinin daha da gücləndirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. 2021-ci ildə “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”ində həyata keçiriləcək iqtisadi tədbirlər yaxın on il ərzində ölkəmizin regionlarında iqtisadi sahələrinin inkişafında mühüm rol oynayacaqdır. Qeyd edilən sənəd üzrə yaxın dövrlərdə aşağıdakı istiqamətlər üzrə məqsədəuyğun tədbirlər həyata keçiriləcəkdir: rəqabət imkanlı iqtisadiyyatın təşkili; sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyətin yaradılması; müasir innovasiyaların iqtisadi sahələr üzrə tətbiqi; yeni işğaldan azad olunmuş regionlara qaçqın və köçkünlərin qayıtmasının həyata keçirilməsi; “yaşıl artım” ölkəsinin yaradılması və s.

Müstəqillik əldə etdiyimiz dövrdən başlayaraq ölkəmizin paytaxtı Bakı şəhəri iqtisadi inkişaf baxımından regionların inkişafını qabaqlamışdır. Hazırda regionların inkişafının paytaxtın inkişaf səviyyəsinə çatdırılması vacibdir. Qeyd edilən prosesləri təmin etmək üçün regionlarda zəruri olan bütün iqtisadi və sosial infrastruktur təsisatlarının formalaşdırılması zəruridir. Azərbaycanda iqtisadi rayonlar üzrə sahibkarlıq fəaliyyətinə “şəffaf” iqtisadi şərait yaradılarsa, onların fəaliyyəti daha sürətlə genişlənə bilər. Bu zaman əhalinin məşğulluq səviyyəsi yüksələr, regional ərazilərdə yüksək yaşayış standartları formalaşa bilər. Nəticədə, bütün regionların ümumi milli gəlirin tərkibində payı artacaqdır. Azad olunmuş ərazilərdə yeni beynəlxalq və regional

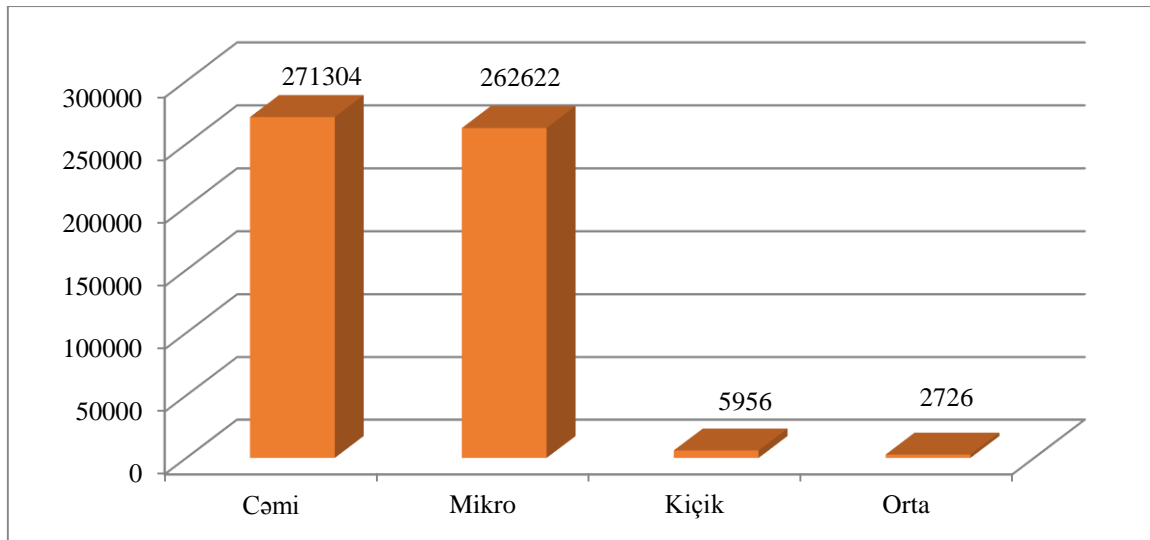
nəqliyyat-logistika dəhlizinin bərpa olunması ölkəmizin beynəlxalq bazarlara çıxış imkanlarını genişləndirəcəkdir.

Cədvəl.

Azərbaycan Respublikasında fəaliyyətdə olan mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin iqtisadi rayonlar üzrə bölgüsü (2019)

Göstəricilər	Cəmi	Mikro	Kiçik	Orta
Respublika üzrə	271304	262622	5956	2726
Bakı ş.	129989	124317	4026	1646
Abşeron iqtisadi rayonu	22786	22236	365	185
Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu	24825	24374	290	161
Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu	13327	13055	164	108
Lənkəran iqtisadi rayonu	13653	13421	151	81
Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu	11270	11047	140	83
Aran iqtisadi rayonu	37403	36664	480	259
Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu	4287	4178	73	36
Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonu	381	350	24	7
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu	5937	5822	75	40
Naxçıvan Muxtar Respublikası	7446	7158	168	120

Statistik məlumatların təhlili onu göstərir ki, Azərbaycanda mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin sayı son illər artmışdır. 2019-cu ildə ölkəmizdə ümumi sahibkarların sayı 271304 nəfər olmuşdur. Ümumi sahibkarların strukturunda onun da 262622 nəfərini mikro, 5956 nəfərini kiçik, 2726 nəfərini isə orta sahibkarlıq subyektləri təşkil etmişdir (Qrafik). Araşdırmalara əsasən demək olar ki, Bakı şəhəri üzrə sahibkarlıq subyektlərinin sayı 2019-cu ildə 129989 nəfər olmuşdur. Bakı şəhəri üzrə ümumi sahibkarlıq subyektlərinin strukturunda 124317 nəfəri mikro, 4026 nəfəri kiçik, 1646 nəfəri orta sahibkarlıq subyektlərinin payına düşmüşdür. Eyni zamanda Abşeron iqtisadi rayonu üzrə sahibkarların sayı 22786 nəfər, Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu üzrə 24825 nəfər, Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu üzrə 13327 nəfər olmuşdur. Qeyd edək ki, Lənkəran iqtisadi rayonu üzrə bu göstərici 13653 nəfər, Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu üzrə 11270 nəfər, Aran iqtisadi rayonu üzrə 37403 nəfər, Yuxarı-Qarabağ iqtisadi rayonu üzrə 4287 nəfər təşkil etmişdir (Cədvəl). Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonu üzrə sahibkarların sayı 381 nəfər, Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu üzrə 5937 nəfər, Naxçıvan Muxtar Respublikası üzrə 7446 nəfər olmuşdur. Uğurla həyata keçirilən iqtisadi tədbirlər nəticəsində ölkəmizin regionlarında mikro, kiçik və orta sahibkarların sayı da davamlı olaraq artmaqdadır. Bunun da əsas səbəbi qeyri-neft sektoruna aid iqtisadi sahələrin regionlarda sürətlə inkişaf etməsidir.

Qrafik. Azərbaycan Respublikası üzrə ümumi, mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin sayı üzrə dəyişən dinamika (2019).

Azərbaycan Respublikasında regionlarda sahibkarlıq fəaliyyətinin davamlı olaraq inkişafı, məşğulluq sahəsində mövcud problemlərin aradan qaldırılmasında da mühüm rol oynayır. Ümumiyyətlə, məşğulluq siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri yeni iş yerlərinin yaradılmasını məhdudlaşdıran amillərin aradan qaldırılmasıdır. Məhz məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsini təmin edən şəraitin formalaşdırılması da regionların inkişafında mühüm rol oynayır. Bu baxımdan iqtisadi regionlar üzrə, mikro, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına yönəlmiş tədbirlərin dəstəklənməsi vacibdir. Ümumiyyətlə, yaxın illər ərzində regionlarda mikro, kiçik və orta sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi istiqamətində aşağıdakı məqsəduyğun tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir:

- regionlar üzrə mikro, kiçik və orta sahibkarlar arasında ixracyönümlü istehsal sahələrinin yaradılmasının təşviqləndirilməsi;
- işğaldan azad olunmuş ərazilər üzrə sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi, müasir infrastruktura malik biznes inkubatorlarının yaradılması və yeni sənaye məhəllələrinin təşkili;
- regionlar üzrə, xüsusən işğaldan azad olunmuş ərazilərdə fəaliyyət göstərəcək sahibkarlıq subyektlərinə daha çox mikrokreditlərin verilməsi prosesinin dəstəklənməsi və sadələşdirilməsi ;
- regionlarda sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsində yerli və xarici investisiya qoyuluşlarının cəlbinin təşviqləndirilməsi və s.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev K.N. Müasir iqtisadi şəraitdə iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinin əsas istiqamətləri // İqtisadi təhlükəsizlik: mövcud vəziyyət və perspektivlər. Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları. Sumqayıt: SDU nəşr., 8-9 iyul, 2020, s.455-459
2. Əliyeva A.Ə. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində sənaye müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi məsələləri // Bakı: AMEA-nın Xəbərləri (İqtisadiyyat seriyası), 2019, №1, s. 101-108
3. www.stat.gov.az/sahibkarliq_faeliyyeti_uzre_iqtisadi_statistika (2020)

Резюме

Абдуллаев К.Н.

Роль предпринимательской деятельности в развитии регионов Азербайджанской Республики

В статье рассмотрена роль предпринимательской деятельности в развитии регионов Азербайджанской Республики. Исходя из опыта развитых стран, можно сказать, что важно осуществлять необходимые экономические меры для расширения предпринимательской деятельности в направлении развития регионов страны. Развитие нефтяного сектора по регионам играет важную роль в обеспечении экономического развития в Азербайджане. В статье на основе проведенного анализа изучены экономические проблемы, существующие в регионах. Кроме того, были выдвинуты научно обоснованные предложения и рекомендации по направлениям развития предпринимательства в регионах.

Ключевые слова: инвестиции, глобализация, экономическая безопасность, макроэкономические показатели, экономическая политика, экономика

Summary

Abdullayev K.N.

The Role of Entrepreneurship in the Development of Regions of the Republic of Azerbaijan

The article discusses the role of entrepreneurship in the development of the regions of the Republic of Azerbaijan. According to the experience of developed countries, it can be said that it is important to implement the necessary economic measures to expand entrepreneurial activity in the direction of the development of the country's regions. The development of the non-oil sector in the regions plays an important role in ensuring economic development in Azerbaijan. Based on the analysis conducted in the article, economic problems existing in the regions were investigated. In addition, scientifically justified proposals and recommendations were put forward on the development directions of entrepreneurship in the regions.

Key words: investment, globalization, economic safety, macroeconomic indicators, economic policy, economy

MODA SƏNAYESİNİN REGIONLARDA İNKİŞAFI

Ağamalyeva Yeganə Çərkəz qızı

UNEC

yekayeka76@gmail.com

Mirzəyeva Fatimə Elman qızı

UNEC

fatima.mirzeyeva94@mail.ru

Xülasə: Ölkəmizin iqtisadi inkişafı hal-hazırda respublikada sənaye sahələrinin genişləndirilməsi və modernləşdirməsi ilə xarakterizə olunur. Moda və geyim sahəsi hər dövrdə insan cəmiyyətinin ən çox tələb olunan sahələrindəndir.

Azərbaycanda moda və geyim industriasını inkişaf etdirmək üçün erməni tapdağından azad olunmuş Qarabag regionunda müasir “moda və tikiş Parkları” açmaq, dünyada formalaşmış moda

sənayesinin kiçik modelini özünəməxsus sürətdə tətbiq etmək mümkündür. Yüngül sənayenin bu sahəsinin inkişafını təmin etməklə, yenidən dirçəldilən Qarabağda kütləvi iş yerlərinin açılmasına nail olmaq olar. Bununla həm də modelyer-dizaynerlər yeni ideyalarını həyata keçirmək və yerli bazarlara aktual geyim formalarını təqdim etmək imkanı əldə edə bilərlər.

Açar sözlər: *Qarabağ regionu, yüngül sənaye, moda, geyim, üslub, moda industriyası*

Ölkəmizin iqtisadi inkişafı hal-hazırda respublikada sənaye sahələrinin genişləndirilməsi və modernləşdirməsi ilə xarakterizə olunur. Ölkəmizin zəngin xammal bazası əsasında son illərdə istehsalə başlayan "Mingəçevir Tekstil" MMC və "Gilan Textile Park" MMC-nin fəaliyyəti yüngül sənayenin iplik və tekstil istehsalı sahələrinin inkişafının sürətlənməsinə səbəb olmuşdur. Bu addım sayəsində respublikada tekstil təminatı üzrə yaranan ehtiyaclar milli tekstil brendi altında istehsal edilən yerli məhsullar hesabına ödənilməyə başlamışdır. Müasir-innovativ texnologiyalarla təchiz olunmuş tekstil istehsalı sahələrinin məhsul bazasının əsasında geyim istehsalı sahələrinin genişləndirilməsi daxili bazarın keyfiyyətli yerli geyim məhsulları ilə təmin edilməsinə və qismən ölkə hüdudlarına ixracat olunmasına səbəb olar.

Moda və geyim sahəsi hər dövrdə insan cəmiyyətinin ən çox tələb olunan və əvəzolunmaz sahələrindən olmuşdur. Bu sahə bütövlükdə insan qruplarının evalyusiyasında özünəməxsus yer tutur. XIX əsrin sonundan böyük dəyişikliklərə məruz qalan moda fenomeninin psixososial, iqtisadi və incəsənət yönündən təsirləri XX əsrin I yarısından tədqiq edilir.

Araşdırmaçı alimlər moda anlayışı haqda izahat və tərif verərkən onu cəmiyyətin özünü göstərmə qabiliyyətilə bağlayır və elmi cəhətdən təhlil edirdilər. Psixoloq L.Petrova görə, moda – sosial bilgilərin qəbul olunmasının forması və ölçüsüdür. Modaya bir sıra funksiyalar aid edilir: innovasiya, geyim sahəsində yaxın keçmişə qayıtmadan yaxın gələcəyə boylanmaq; estetik, psixoloji və sosiomədəni; kommunikativ və iqtisadi funksiyalar.

Geyim dizaynında bədii obraz, estetik ideal baxımdan incəsənətdə gerçək reallığı əks etdirir. Müasir dünyada kostyum vasitəsi ilə hər bir insanın və bütövlükdə cəmiyyətin ideal obrazı ifadə olunur. Bir kostyum vasitəsilə adam yeni istəklərinə uyğun olaraq görünüş və üslub yaradır, cəmiyyətdə qəbul edilmiş ideala can ataraq görünüşünü yaxşılaşdırır. Və ya cəmiyyətdə yaranmaqda olan yeni ideal ilə xarakterizə edilən yeni bir görünüş yaradır. [1, c.21] Geyim sferasında bədii obraz insan dünyagörüşünü əks etdirən obrazla kostyumun ahəngdar vəhdətini təşkil edir.

Ahəngdar geyim obrazının ərsəyə gətirilməsi bir neçə mərhələyə bölünür:

1. Geyim üçün obrazlı layihə ideyasının meydana gəlməsi (bu zaman geyimin forma və fakturası, konstruksiyası nəzərdə tutulur);
2. Geyim obrazının eskizinin yaradılması.

Eskiz variantı bir qayda olaraq geyimin nümayişinə qədər böyük proseslər keçir. Dəbli geyim ilk vaxtlar cəmiyyət tərəfindən qəbul edilməsə də, bir müddət sora sahibinin sosial statusunu yüksəltmək qabiliyyətini əldə edir. Dəbli geyimin sahibi cəmiyyət arasında mənəvi cəhətdən xəyali yüksəliş kimi hisslər keçirir və toplumun sosial pilləkənində bir pillə yuxarıda görünür. Bu işə insanda özünəgüvən və arxayınlıq yaradır. Həmçinin kostyum həm də bir əlaqə vasitəsidir. O izləyiciyə sahibinin milliyəti, peşə mənsubiyyəti və sosial vəziyyəti barədə informasiyalar vermək iqtidarındadır. [2, c.6]

XX əsrin sonlarında, təxminən 90-cı illərdən etibarən geyim sferasında “əyləncəli istehlak prosesi” adlı fenomen yaranır. Bu fenomenin baş qəhrəmanı olan dəbli geyim alıcısı müxtəlif nümunələri seçir, əynində ölçür və obrazlı təkliflərə “daxil olur”. Bu isə yaxın gələcəkdə yeni üslublar və mikroüslubların yaranmasına, eləcə də üslubların birləşməsinə təkan verir. 90-cı illərin sonlarından başlayaraq moda sənayesində çoxsaylı mikroüslublar meydana çıxır. Üslublar, mikroüslublar öz aralarında ziddiyyət təşkil etsələr belə uğurla birləşirlər. Hər bir üslubun özünəməxsus tərəfləri vardır. Məsələn, klassik üslubun xarakteristikasını - üsluba sədaqət - trendlərə “yox demək”, - ciddi xətlərə sadıq qalmaq, - birtonlu rəng palitrası təşkil edir. [4, c.33]. Klassik üslubla idman üslubunun və digər üslubların bir-birilə ahəngdar şəkildə birləşməsi insanların sevimli üslubu olan eklektikanı yaradır. Eklektika tək cə geyim obrazlarının estetik görünüşünə deyil, həm də tekstil məhsullarının farkurasına (parçaların sıxlığı və s.) təsir edir.

Eklektizm ahəngləşməsi mümkünsüz olan formaları, elemenləri birləşdirməyə icazə verir. Modelyer-dizaynerlər yüksək ifadəliliyə malik geyim çeşidləri yaratmaq məqsədilə öz aralarında kəskin mübarizələr aparırlar. Yenilikçilik, hər kəs tərəfindən qəbul edilməyən avanqard və yüksək ifadəlilik, həmçinin rahatlıq – bədii geyim obrazının meydana çıxma meyarlarına çevrilir.

Klassik, idman, romantik üslublarla yanaşı fentezi, ekoloji, retro, etnik və digər üslublar zamanın tələbi, insanların xatirələri və xalqın adən və ənənələrinə, tarixinə bağlılığından irəli gələrək yaranır. Qeyd olunan əsas üslublarla yanaşı insanların komfortunu təmin edən, zövqlərinə uyğun mikroüslublar meydana çıxır.

Fentezi üslubunda hazırlanmış kostyum qeyri-adi forma və hissələrlə ayırmaları, mürəkkəb konstruktiv həlli, gözlənilməz və qeyri-adi xətləri, müxtəlif işlənmələr və bəzəkləri ilə xarakterizə olunur. Parçalar ən müxtəlif rəsmlərdə və koloriddə ola bilər. Ancaq bununla yanaşı, üslublara insan üzərində kostyum tipinin obrazlı-emosional xarakteristikasına kimi sərgilənən münasibət də mövcuddur. Belə olan halda tərif yaş xarakteristikasının çalarını da özündə əks etdirir. Klassik üslub formaların təmkinliyinə, hissələrin və bütövün plastik harmoniyasına malikdir və orta yaşlı insanlara xasdır. Söhbət insanların belə bir yaşından gedir ki, bu zaman dünyagörüşü yektinliyi və ailədə, cəmiyyətdə yerinə yetirilən rol insanın davranış xarakterini və zahiri görünüşünü müəyyən edir. Fentezi romantik üslubu xəyalpərəstliyə, şairanəliyə yaxud şiddət və coşqunluq, müəyyən xasiyyət cə müvazinətsizliyə malik gənclik və yeniyetmə yaşlarına daha çox xasdır. Geyimin idman üslubu isə səliqəliliyi və intizamlılığı, dinamikliyi, müəyyən məqsədə doğru yönəldilməni vurğulayır – bütün bunlar fərqli-fərqli yaş kateqoriyasına aid olan insanları xarakterizə edə bilər.

Modada baş verən dəyişikliklər müəyyən müddətdən bir təkrarlanan tsikllərlə yenilənir. Moda sahəsində yeni standartın yaranması qanunauyğunluğu altında dəbli tsikllərin dövrü əvəzlənməsi prosesi innovasiya adlanır. Dəbli innovasiya əvvəlki standartların daha dəbli, cəmiyyətə lazım olan yenisi ilə əvəz olunması vasitəsilə həyata keçirilir. Innovasiyaların həyata keçməsi bir neçə konkret vasitələrlə yerinə yetirilir:

- 1) adət və ənənələrə müraciət vasitəsilə;
- 2) müəyyən mədəniyyət sahələrindən nümunələrin iqtibas edilməsi yolu ilə;
- 3) ixtira nəticəsində, yəni “yeni” yaxud “köhnə” elementlərin yeni kombinasiyası ilə.

Moda tsikli 3 mərhələni təşkil edir:

- formalaşma; - bərqərar olma; - böhran.

Böhran yenidən tsiklin başlanmasına şərait yaratmış olur. Araşdırmaçılar moda tsikli çərçivəsində bir neçə mərhələni üzə çıxarmışlar:

1. Yeni dəbin yaranması (pillələri-yeni dəbin kəşfi, uyğun adın seçilməsi; dəb liderinin (simanın) təhkim olunması;

2. Yayılması və reklamı, yeni tərəfdarlarının çoxalması. (adaptasiya, uyğunlaşma, iqtisadi təqlidçilik);

3. Tənəzzül.

Moda tsiklləri əvvəlki əsrlərdə yüzillikləri əhatə edirdi, texnologiyanın yüksək tempə inkişaf etdiyi müasir dövrdə isə tsiklik dövrlər onilliklərdə baş verir.

Müasir moda bazarının fəaliyyətinin araşdırılmasına görə, "sürətli dəb" anlayışı bazar seqmentlərində alıcıların çox hissəsinin qəbul olunan moda yenilikləri nisbətində "innovator" və "erkən izləyənlər" qruplarına aid olduğu qəbul edilir. Əgər bədii obrazlı geyim modellərinin çeşidlərinin sürətlə yenilənməsini "yeni kolleksiyanın hazırlanması" və "təqdim olunması" kimi kateqoriyalarla yerləşdirsək, onda istehlakçı dairəsinin və müvafiq olaraq gəlir bazarının əhəmiyyətli dərəcədə genişlənməsi məhz "sürətli moda" seqmentindəki şirkətlərə aid olduğunu görürük.

Müasir moda industriyası "sürətli moda" anlayışının inkişafına, eləcə də, qısa müddətli moda ənənələri çərçivəsində gələcək trendlərin təkrarlanmasına, müvafiq qaydada məhsulların ikinci aktualıq əldə etməsi daxildir. Həmçinin gəlir bazarlarının pik səviyyəsinin qeyri-bərabərliyi moda trendlərinin eyni tempə yayılmaması ilə nəticələnir. Bu zaman müəyyən moda məhsulu aktualığı ilə mövcud trendə uyğun olacaq seqmentlər meydana çıxır. Digər sözlə desək, moda industriyasının subyektləri fəaliyyət sahəsində ənənələrin daşdığı informasiyalara əsaslanmamalıdır, onları hədəfi kimi qəbul etdiyi istehlakçı ehtiyaclarına uyğunlaşdırmalıdır. Təkcə bu halda moda industriyasının subyektləri bu sənayenin əsas məqsədi olan – dəbli məhsulun alıcılarının tələblərini təmin edə bilər. Çünki, onun məzmununu daimi dəyişkənlik təşkil edir. Onun əsasında köklü yenilənmə tələbləri, davamlı oriqinallıq durur. [3, c.41]

Beynəlxalq səviyyədə modanın inkişafı, geyim sferasında yaranan yeniliklər, üslublar haqda müfəssəl məlumatlar anında kütləvi informasiya vasitələri ilə bütün dünyaya çatdırılır. Geyim sferası üzrə kütləvi dünya bazarında (butiklər, online satış və s.) baş verənlər, reklam kütləvi informasiya vasitələrinin üzərinə düşür.

Azərbaycanda moda və geyim industriyasını inkişaf etdirmək üçün erməni tapdağından azad olunmuş Qarabağ regionunda müasir "Moda və tikiş parkları" açmaq, dünyada formalaşmış moda sənayesinin kiçik modelini özünəməxsus surətdə tətbiq etmək mümkündür. Bununla yüngül sənaye sahələrinin inkişafını təmin etmək, geniş tikinti işlərinin aparılması ilə yenidən dirçəldilən Qarabağda kütləvi iş yerlərinin açılmasına nail olmaq olar. Bu zaman həm də modelyer-dizaynerlər də insanlar tərəfindən bəyəniləcək yeni, innovativ geyim ideyalarını həyata keçirmək və yerli bazarlara maraqlı, aktual geyim formlarını təqdim etmək imkanı əldə edəcəklər.

Ədəbiyyat

1. Андросова Э.М. Основы художественного проектирования костюма. М.: Издательский дом "Медиа-Принт". 2004. —184 с., илл.

2. Бердник Т.О. Моделирование и художественное оформление одежды. Учебник для учащихся профессиональных лицеев, училищ и курсовых комбинатов. Ростов н/Д: изд-во «Феникс», 2001. — 352 с.

3. Философия моды/ пер. с норв. А.Шипунова – М.: Прогресс-Традиция. 2007, 256 с.

4. Harper's Bazaar. Великолепный стиль. М.: ЭКСМО, с. 233

Резюме

Агамалиева Ю.Ч., Мирзаева Ф.Е.

Развитие индустрии моды в регионах

Экономическое развитие нашей страны в настоящее время характеризуется расширением и модернизацией производств в стране. Мода и одежда - одна из самых востребованных сфер человеческого общества во все времена.

Для развития индустрии моды и одежды в Азербайджане можно открыть современные «парки моды и шитья» в освобожденном от армянского гнета Карабахском регионе, уникальным образом применить небольшую модель мировой индустрии моды. Обеспечивая развитие этой сферы легкой промышленности, можно добиться создания массовых рабочих мест в возрожденном Карабахе. Тем самым, модельеры получат возможность реализовать новые идеи и представить актуальные формы одежды на местных рынках.

Ключевые слова: Карабахский регион, легкая промышленность, мода, одежда, стиль, индустрия моды

Summary

Aghamaliyeva Y.Ch., Mirzayeva F.E.

Development of the Fashion Industry in the Regions

The economic development of our country is currently characterized by the expansion and modernization of production in the country. Fashion and clothing are one of the most demanded areas of human society at all times.

For the development of the fashion and clothing industry in Azerbaijan, modern "fashion and sewing parks" can be opened in the Karabakh region freed from Armenian occupation, and a small model of the global fashion industry can be applied in a unique way. By ensuring the development of this sphere of the industry, it is possible to achieve the creation of massive jobs in the revived Karabakh. Thus, fashion designers will get the opportunity to implement new ideas and present current forms of clothing in local markets.

Key words: Karabakh region, light industry, fashion, clothing, style, fashion industry

MÜASİR TRANSMİLLİ KOMPANİYALARIN XARİCİ İNVESTİSİYA SİYASƏTİNDƏ İNNOVASİYA FƏALİYYƏTİNİN İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Babayeva Tuğra Piriş qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti

tuqra_babayeva@mail.ru

Xülasə: Milli iqtisadiyyatların getdikcə artan açıqlıq xarakteri onları bir tərəfdən beynəlxalq bazarlara çıxmaq, rəqabətə dözümlü məhsullar istehsal etmək cəhdlərini reallaşdırmaq, digər tərəfdən isə ayrı-ayrı ölkələrin milli iqtisadi inkişafa nail olmaq və birbaşa xarici investisiyaları cəlb etmək məqsədilə transmilli şirkətlərə duyduqları böyük ehtiyac transmilliləşmə proseslərinin əsasını təşkil etməklə, onun obyektivliyini zəruri etmişdir.

Açar sözlər: investisiya, kompaniya, innovasiya, səmərə, kodeks

Müasir şəraitdə transmilli kompaniyalarının (TMK) fəaliyyətindəki ən xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də korporasiyanın yerləşdiyi baza ölkəsindən xaricə elmi-tədqiqat istiqamətli işlərin, istehsalların aparılmasıdır. TMK-nin elmi-tədqiqat fəaliyyətinin inkişafı xüsusi bölmələrin yaradılmasına yol verir. Onların maliyyələşdirilməsi hətta ən kəskin böhran dövrlərində də kəsilir.

TMK bu istiqamətdə müxtəlif ölkələrdə özünün xüsusi tədqiqat laboratoriyalarını yaratmaqla, aşağıdakı bir sıra vacib məsələlərin həll edilməsinə çalışır:

- innovasiya məhsulları və texnologiyanın yeni bazarların tələbinə maksimum uyğunlaşdırılması;

- investisiya tətbiq edilən region haqqında informasiya bazasının formalaşdırılması;

- işgüzar dövrün tələbləri, yerli standartlar, normaları, qaydaları nəzərə almaqla innovasiya məhsulları və texnologiyaların yaradılması;

- yeni məhsul və texnologiyanın yaradılması və mövcud məhsullara konkret bazarın tələblərinə və istehlak xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq innovasiya dəyişikliklərin həyata keçirilməsi (innovasiyanın “ikinci dalğası”);

- innovasiya məhsulları və texnologiyaları ETTKİ əsasında bazarların daha böyük payının əldə edilməsi və s.

İnnovasiya (ingiliscə yenilik deməkdir) sadəcə yeniliklərlə bağlı deyil, yeni ideyanın, kəşfin texnoloji yeniliyin yaradılması, onların tətbiqi və səmərəli nəticələrinə qədər olan bütöv prosesləri özündə birləşdirir. İnnovasiya intellektual fəaliyyət nəticəsində meydana çıxır. Yalnız intellektual fəaliyyət tədqiqatın nəticələrini və kəşfləri yeniliyə çevirə bilir. Deməli, belə yeniliklər özündən əvvəlki nümunələri nisbətən daha yüksək texniki və iqtisadi keyfiyyətlərə, yeni istehlak xüsusiyyətlərinə malikdir. İnnovasiya prosesləri aşağıdakı mərhələlərdən keçir.

Fundamental tədqiqat mərhələsində nəzərdə tutulan problemə dair məlumatların yığılması, sistemləşdirilməsi, tələbatların və inkişafın istiqamətləri, qarşıya qoyulan perspektiv ideyanın reallaşdırılması məsələləri dəqiqləşdirilərək müəyyənləşdirilir. Fundamental tədqiqat nəzəri və əməli olmaqla iki istiqamətə ayrılır. Nəzəri tədqiqatda qarşıya qoyulan problem barədə ümumi baxışlar, mövcud təsəvvürlər, kəşfiyyat-axtarış işləri aparılır. Əməli və ya tətbiqi hissədə isə əvvəlki mərhələnin nəticələrinin dəqiqləşdirilməsi, onların tətbiq edilməsi üsullarının seçilməsi və s. məsələlər müəyyənləşdirilir. Tətbiqi mərhələnin son nəticəsi texniki tapşırıq, təkliflər, tətbiqi-təcrübə nümunəsinin hazırlanması və sairədən ibarətdir.

İnnovasiya fəaliyyətinin elmi-axtarış dövrü (innovasiya tsikli) təcrübi-konstruktor araşdırma mərhələsində başa çatır. Məhz bu mərhələdə yeni yaranmış nümunənin, innovasiyanın ilkin maddiləşməsi baş verir.

İnnovasiya prosesinin son mərhələsində yeni nümunənin, məlumatın mənimsənilməsi həyata keçirilir və bu mərhələ innovasiya məhsullarının istehlakçılar arasında yayılması ilə başa çatır.

Qeyd etmək lazımdır ki, transmilli kompaniyalarının innovasiya fəaliyyətinin dövlət tərəfindən vergi ödənişləri, maliyyələşdirmə və kreditləşdirmə sferalarında dəstəyi onların bu innovasiya sahəsində daha böyük uğurqazanmaqlarına səbəb olur [3].

İndiki dövrdə transmilli kompaniyalarının innovasiya fəaliyyəti dünya təsərrüfat həyatının qloballaşmasına daha böyük təsir etməkdədir. Baza ölkələrindən kənarında ETTKİ-ləri həyata keçirən daha çox böyük korporasiyalar meydana gəlməkdədir. TMK-lar əvvəllər belə tədqiqatları və texnologiyaları yalnız ana kompaniyanın yerli bazarlardakı üstünlüyündən istifadə üçün həyata keçirirdilərsə, indi onları qəbul edən ölkələrdə innovasiyaların tətbiqinə və filiallarının hər birinin

konkret innovasiya məhsulları üzrə ixtisaslaşmasına böyük diqqət yetirirlər. Vençur (riskli) investisiyalara nisbətən transmilli kompaniyalar üçün bu istiqamətdə maliyyə itkiləri riski nisbətən aşağıdır.

Transmilli kompaniyalarının innovasiya fəaliyyəti əsasən aşağıdakı sahələrə istiqamətlənmişdir:

1. Farmakologiya sahəsi. Bu istiqamətdə İsveçrə, Almaniya və Böyük Britaniyanın TMK-ları aktivliylə fərqlənir.
2. Kimya sənayesi üzrə Almaniya və Niderlandın TMK-ları daha böyük işləri həyata keçirirlər.
3. Elektrik avadanlıqlarının istehsalı üzrə Fransanın, ABŞ-ın TMK-ları xüsusi fərqlənirlər.
4. Xidmət sferası üzrə daha çox İsveçrə və Yaponiyanın TMK-ları ixtisaslaşmışlar. Müasir dövrdə beynəlxalq rəqabətin güclənməsi proseslərinə dözümlülük məhz TMK-larda innovasiyaların tətbiqi və kommersiyyalaşması fəaliyyətilə əlaqədardır.

Transmilli kompaniyaların innovasiya siyasətinin tərkib elementlərinə aşağıdakılar aiddir:

- innovasiyalar üçün maliyyə resursları almaq məqsədi ilə dövlət orqanlarında lobbichilik fəaliyyəti;
- yeni texnologiyalardan eksklüziv istifadə məqsədi ilə daha kiçik şirkətlərin alınması;
- yeni müstəqil innovasiya şirkətlərinin yaradılması;
- intellektual kapitalın təmərküzləşməsi üçün ölkənin seçilməsi;
- TMK-nın daxili kanalları ilə yeni texnologiyaların ötürülməsi;
- strateji alyansların yaradılması və sair [2].

TMK tez-tez baş kompaniyadan qeyri-rəsmi olaraq asılı olmayan elmi-tədqiqat mərkəzlərinin və vençur bölmələrin yaradılması təcrübəsini də həyata keçirirlər. Bu üsul həmin kiçik bölmələrin yaratdıqları bütün yeniliklərin, o cümlədən TMK-ya lazım olmayan və yaxud onun fəaliyyət istiqamətinə uyğun olmayan yeniliklərin də maksimum səmərə ilə istifadə olunmasına yönəlmişdir. Bu metodda kompaniyalar innovasiya məhsulunun sifarişçisi və kiçik firmaların elmi məhsullarının istehlakçısı kimi çıxış edirlər. Adətən kiçik biznesin əsasını qoyanlar bu TMK-ların keçmiş əməkdaşları olurlar. Belə innovasiya bölmələrinə misal olaraq ABŞ-ın sürətçixarma avadanlıqları sahəsində ixtisaslaşan Xerox şirkəti tərəfindən yaradılmış Xerox technology Venture şirkətini göstərmək olar [1].

İntellektual kapitalın təmərküzləşməsi məqsədilə ölkənin seçilməsi istiqamətində innovasiyalı inkişafın ən geniş təcrübəsi kimi bu inkişafın TMK-ların baza ölkəsində toplanmasıdır. TMK-nın xarici filial və törəmələri adətən, korporasiyanın baza ölkədə yaradılmış yeniliklərin yerli şəraitə uyğunlaşmasını və həmçinin texniki dəstəyi reallaşdırırlar.

Ancaq son dövrlərdə innovasiya tədqiqatlarının beynəlmilləşməsi prosesləri daha da genişlənməkdədir ki, burada xarici filiallar və törəmələr xüsusi fəallıq göstəririlər. İnnovasiyalı inkişafın beynəlmilləşməsinin səbəblərindən istehsalın "miqyas effektinin" rolunun artmasını, məhsulun həyat dövrü tsiklinin azalması və mövcud texnologiyaların sürətlə köhnəlməsi proseslərinin intensivləşməsidir.

TMK-ların qlobal strategiyasının bir istiqaməti kimi, innovasiya fəaliyyətinin ayrı-ayrı mərhələlərinin baza ölkədən qəbul edən ölkələrə ötürülməsini qeyd etmək olar. Bu zaman hər bir filialın daha kompetent olduğu tədqiqat üzrə ixtisaslaşmasına xüsusi fikir verilir. Transmilli kommunikasiyalar sisteminin və idarəetmə şəbəkəsinin intensiv inkişafı tədqiqatların kompleks həyata keçirilməsinə və filiallar arasında maneəsiz ötürülməsinə əlverişli şərait yaratmışdır.

Avropa transmilli kompaniyaları Avropa İttifaqının (Aİ) mövcud olan imkanlarından yararlanaraq öz tədqiqat laboratoriyalarını Aİ-nin yüksək ixtisaslı kadrlarının cəmləşdiyi ölkələrə daha çox üstünlük verirlər. Yaponiya transmilli kompaniyaları daha qapalı siyasət həyata keçirərək və ölkənin xarici iqtisadi strategiyasına uyğun olaraq bütün tədqiqat-innovasiya fəaliyyətlərini Yaponiyanın ərazisində yerləşən mərkəzlərdə həyata keçirməyə üstünlük verirlər. Bu zaman onlar innovasiya məhsulunu yerli tələbata, yerli standartlara uyğunlaşmasına daha böyük üstünlük verirlər.

Transmilli kapital dünyada elmi-tədqiqat təcrübi konstruktor işlərinin (ETTKİ) maliyyələşdirilməsi və həyata keçirilməsi, uyğun olaraq bu işlərin nəticəsi olan BXİ-nin reallaşdırılmasının əsasını təşkil edir. TMK-ların fəaliyyəti, BXİ və transmilliləşmə proseslərinin qarşılıqlı əlaqəsinin tədqiqi ölkələrin inkişaf faktorlarının müəyyən edilməsində, iqtisadi artımın və beynəlxalq rəqabətin müəyyən edilməsində çox böyük rolu vardır. Bütün qeyd edilənlər dissertasiya işinin mövzusunun aktuallığını təsdiqləyir. Bu məsələlərin araşdırılması həm də milli iqtisadiyyatların, o cümlədən Azərbaycanın dünya ölkələri arasında layiqli yer tutmasına əsaslı töhfə ola bilər [2]. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, hər necə olursa olsun hal-hazırda transmilli kompaniyaların fəaliyyəti və inkişafı ilə bağlı proseslər müasir dövrün qanunauyğun, obyektiv inkişafının nəticəsidir və bu proseslərin qarşısı alınmazdır. Xarici investisiyaların tənzimlənməsi sistemində “TMK-ların davranış kodeksi” mühüm sənədlərdən sayılır.

Kodeks İEOÖ-ləri TMK-ların mənfəə təsirindən qorumaq və antiinhisar tənzimləməni beynəlxalq hüquq cəhətdən təmin etmək məqsədini daşıyır. Adı çəkilən kodeks TMK-ların fəaliyyətilə bağlı investisiya, ticarət, maliyyə və s. iqtisadi məsələləri tənzimləyir. Sənəddə əsas məqsəd kimi beynəlxalq iqtisadi standartlar və qanunlar əsasında yeni iqtisadi qaydaların yaradılması göstərilir. Kodeks onun müddəalarının inkişaf səviyyəsindən və siyasi quruluşundan asılı olmayaraq bütün ölkələr tərəfindən qəbul olunmasını nəzərdə tutur.

Kodeksin “TMK-ların fəaliyyəti” bölməsində TMK-lar üçün yerinə yetirilməsi mütləq sayılan aşağıdakı maddələr formalaşdırılmışdır:

- Qəbul edilən dövlətin suverenliyinə hörmət etmək və qanunlarına riayət etmək;
- TMK və dövlət arasında həm milli, həm də beynəlxalq əməkdaşlıq əsasında dövlətin iqtisadi inkişaf siyasəti çərçivəsində müvafiq fəaliyyət göstərmək;
- Razılışma və vicdan əsasında TMK və dövlət arasında müqavilələrə yenidən baxılması və yenidən imzalanması;
- Qəbul edən dövlətin sosial-mədəni dəyərlərinə və adət-ənənələrinə hörmət etmək;
- Əsas insan hüquq və azadlıqlarına hörmət etmək;
- Yerli qanunlara və praktikaya zidd birbaşa və dolayısı yolla siyasətlə məşğul olmamaq;
- İkitərəfli və çoxtərəfli əməkdaşlıq yolu ilə TMK-ların fəaliyyətinin tənzimlənməsinə dair beynəlxalq əlaqələrə müdaxilə etməmək;
- Sazişlər əsasında bütün ödənişlərin hesabını tutmaq. Araşdırma zamanı bütün hüsabatları təqdim etmək;
- Dövlət qulluqçularına və digər vəzifəli şəxslərə hədiyyələr və s. təklif etməmək;
- Yerli məhsulları, xidmətləri və s. maksimal səviyyədə cəlb edə biləcək tədbirlər təşkil etmək;
- Əhalinin məşğulluğu sahəsində dövlətlə əməkdaşlıq etmək, yerli əhalidən olan işçilərin ixtisaslaşdırılmasına yardım etmək;
- Öz müəssisəsində yerli kapitalın pay almasına şərait yaratmaq;

- Yeni texnologiyaları ötürməklə ölkənin elmi-texniki potensialının möhkəmləndirilməsinə yardımçı olmaq;

- Ölkənin ticarətinə və iqtisadi inkişaf səviyyəsinə təsir göstərə biləcək iş təcrübəsinə yol verməmək və bundan çəkinmək;

- Qəbul edən dövlətdə ekoloji mühafizə sahəsində milli və beynəlxalq hüququn prinsiplərinə riayət etmək, öz fəaliyyətlərinin ekoloji əsaslarını göstərmək və s.

Bir çox TMK-ların büdcəsi bir sıra ölkələrin ÜDM-ni ötür. Bu mənada onlar yerli iqtisadiyyata və hətta dünya iqtisadiyyatına güclü təsir göstərərək beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə və qloballaşmada böyük rol oynayırlar.

Qəbul edən ölkələrdə TMK-ların fəaliyyətlərini həyata keçirtmək üçün yerli hökumət onlara bir sıra güzəştlər, məsələn, vergi, hökumət subsidiyaları, zəif əmək və ya ekoloji qanunvericilik və s. təklif edirlər. Bu da onlara nüfuz və fəaliyyət dairələrini asanlıqla genişləndirməyə imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Xarici investisiyalar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Qanun nəşriyyatı, 1992

2. Yusifov C. Transmilli korporasiyaların innovasiya fəaliyyətinin Azərbaycan iqtisadiyyatına cəlb edilməsində vergi sisteminin rolu // Azərbaycanın vergi jurnalı, 5/2013, 16 s.

3. Zeynalova S. Transmilli korporasiyalar. Bakı: ADNA, 2014, 201 s.

Резюме

Бабаева Т.П.

Направления и оценка инновационной деятельности в иностранной инвестиционной политике современных транснациональных компаний

Растущая открытость национальных экономик позволяет им выходить на международные рынки, прилагать усилия для производства конкурентоспособной продукции, с одной стороны, а с другой стороны, для достижения национального экономического развития отдельных стран и острая потребность транснациональных компаний в привлечении прямых иностранных инвестиций, составляющих основу процессов транснационализации, что делает его объективностью необходимой.

Ключевые слова: инвестиции, компания, инновации, эффективность, код

Summary

Babayeva T.P.

Directions and Evaluation of Innovative Activities in Foreign Investment Policy of Modern National Companies

The growing openness of national economies allows them to enter international markets on the one hand, to make efforts to produce competitive products, and on the other hand to achieve the national economic development of individual countries and the great need for transnational companies to attract foreign direct investment, forming the basis of transnationalization processes, making its objectivity necessary.

Key words: investment, company, innovation, efficiency, code

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA GÖMRÜK FƏALİYYƏTİNİN FORMALAŞMASI MƏRHƏLƏLƏRİ

Əhmədov Məhəmməd Ələddin oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti

mehammed.ehmedov.57@mail.ru

***Xülasə:** Məqalə Azərbaycan Respublikasında gömrük fəaliyyətinin formalaşmasına həsr olunmuşdur. Bu zaman əsas diqqət müstəqil Azərbaycanın inkişafı dövrünə verilmişdir.*

***Açar sözlər:** gömrük fəaliyyəti, idxal, ixrac, səmərəlilik, gömrük vergisi*

Azərbaycan Respublikasının gömrük fəaliyyəti əsasən müstəqillik illərində formalaşmış olsa da, onun ayrı-ayrı elementlərinin, xarici-iqtisadi fəaliyyətin gömrük tənzimlənməsi vasitələrinin ölkə ərazisində tətbiqi çoxəsrlik tarixə malikdir. Azərbaycan ərazisində gömrük xidməti fəaliyyətinin tarixini bir neçə əsas mərhələyə ayırmaq olar. Birinci mərhələ qədim dövrlərdən başlayaraq, Azərbaycanın Çar Rusiyasının tərkibinə daxil olduğu XIX əsrin əvvəllərinə qədər olan dövrü hesab etmək olar. Qədim karvan yollarının qovşağında yerləşən Azərbaycanın özünəməxsus gömrük ənənələri olmuşdur. Azərbaycan həmişə Şimal, Cənub, Qərb və Şərq, islam və xristianlıq dünyasını birləşdirən körpü rolunu oynamışdır. Tarixən Azərbaycan ərazisində formalaşmış dövlətlər (Atropatena, Albaniya, Atabəylər dövləti, Səfəvi və s.) ölkə ərazisinə daxil olan və ya ölkə ərazisindən üçüncü bir ölkəyə keçib getməyə görə torpaqbasdı adı altında natura və ya qiymətli metalar, daşqaşlar formasında dövlətə vergi (gömrük rüsumları) ödəməli olurdular. Bu vergilər hesabına dövlətlər öz xəzinəsini zənginləşdirirdilər. Məsələn, Uzun Həsən Azərbaycan ərazisinə daxil olan tacirlərin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün dövlət sərhədində gömrükxanalar, gömrük postları yaratmışdı. Mühüm strateji mövqeyə, zəngin ehtiyatlara malik olan Azərbaycan qədim dövrlərdən nəinki tacirlər və səyyahların, eləcə də xarici dövlətlərin diqqətini cəlb etmişdir. Azərbaycan xanlıqlara parçalandığı XVIII əsrdə Rusiya və İran imperiyasının maraq dairələrinə düşmüş və Azərbaycan bu iki imperiyanın müharibələr meydanına çevrilmişdi. Nəticədə, XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan iki hissəyə parçalandı. XIX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanın bir hissəsi, daha sonra isə, 1828 - ci ildə Türkmənçay müqaviləsinə əsasən, Naxçıvan və İrəvan xanlıqları da Rusiya tərəfindən işğal olundular.

Çar Rusiyası işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarında ticarətə nəzarəti həyata keçirmək üçün 1805-ci ildə gömrükxanaların (Qarabağ, Gəncə, Şəki, Ordubad, Bakı) yaradılmasını təmin etdi. Bu isə Azərbaycan ərazisində gömrük xidmətinin təşkilinin ikinci mərhələsinin başlanğıcı idi. Bu dövr faktiki olaraq 1805-ci ildən 1918-ci ilə qədər olan dövrü əhatə edir. Azərbaycan ərazisində yığılan gömrük rüsumları Rus İmperiyasının xəzinəsini zənginləşdirirdi. Gömrükxanalarda əsasən rus və erməni millətindən olan məmurlar çalışırdılar. Azərbaycanda gömrük xidməti tarixinin növbəti mərhələsini Azərbaycan Demokratik Respublikasının mövcud olduğu 1918-1920-ci illəri təşkil edir. Bu dövr Azərbaycanda gömrük xidmətinin təşkilinin mühüm mərhələsidir. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının siyasi və iqtisadi maraqlarını qorumaq üçün müvafiq tədbirlər görülmüş, iqtisadi islahatlar aparılmışdır. İqtisadi islahatların əsas istiqamətlərindən biri də xarici ölkələrlə ticarət əlaqələrinin nizama salınması, xarici ticarətin tənzimlənməsində gömrük vasitələrindən istifadə olunması idi. Hələ Car Rusiyası dövründə yaradılmış gömrük idarələrinin, məntəqələrinin, zastava və keçidlərinin yeni qaydalarla işləməsi təmin edildi. Gömrük işinin təşkili

ilə əlaqədar bir sıra mühüm sənədlər hazırlandı, müvafiq qərarlar verildi. Gömrük orqanlarının milli kadrlarla möhkəmləndirilməsinə üstünlük verildi. Lakin bu sahədə mövcud çətinlikləri nəzərə alaraq əvvəllər gömrük idarələrində çalışmış digər millətlərdən olan kadrlardan da istifadə olunurdu. [2, s.217]

Gömrük xidməti sahəsində həyata keçirilən tədbirlər Azərbaycan Demokratik Respublikasının (ADR) maliyyə təminatının möhkəmlənməsində və gənc respublikanın xarici ticarətinin tənzimlənməsində mühüm rol oynadı. Lakin müstəqil ADR-in ömrü çox sürmədi. Azərbaycan bu dəfə Şimal qonşularımız - bolşevik Rusiyası tərəfindən işğal olundu. 1920-ci ilin aprelin 28 - də Qızıl Ordunun XI qoşun hissələri Azərbaycana daxil oldu, ADR süquta uğradı və bolşevik Azərbaycan Sovet Respublikası quruldu. Sonradan, 1922-ci ildə bu respublika SSRİ - nin tərkibinə daxil edildi. Bütün sahələrdə mərkəzləşdirmə prosesi başladı, o cümlədən gömrük xidməti də mərkəzləşdirildi.

SSRİ-nin iqtisadiyyatı inzibati amirlik prinsipləri əsasında quruldu. İstehsal edilmiş maddi nemətlər cəmiyyət üzvləri arasında hər kəsə əməyinə görə prinsipi əsasında bölüşdürülsə də, ümumən bütün iqtisadi məsələlərin, nə, necə və kimin üçün problemlərinin həlli dövlət tərəfindən, onun müvafiq icra orqanları tərəfindən həyata keçirilirdi. Müəssisələr faktiki olaraq hec bir iqtisadi müstəqilliyə malik deyildilər. İqtisadi fəaliyyətin əsas sahələrindən biri kimi xarici iqtisadi fəaliyyət də dövlətin ixtiyarında idi. Xarici iqtisadi fəaliyyətlə xüsusi olaraq SSRİ-nin əvvəl Xarici Ticarət Nazirliyi, sonralar isə Xarici İqtisadi Əlaqələr Nazirliyi məşğul idi. Beynəlxalq hesablaşmalar mərkəzləşdirilmiş qaydada SSRİ Xarici İqtisadi Əlaqələr Bankı tərəfindən həyata keçirilirdi. Sovet dövrü dövlət gömrük xidmətinin təşkilinin növbəti mərhələsini təşkil edirdi. Keçmiş SSRİ-nin tərkibində Azərbaycanın gömrük xidməti ilə bağlı iki əsas məqamı qeyd etmək olar: birinci, Azərbaycan ərazisində keçmiş SSRİ-nin xarici ölkələrlə İran və Türkiyə ilə olan 780 km-lik dövlət sərhəddi (765 km İranla, 15 km Türkiyə ilə) yüksək səviyyədə möhkəmləndirilmişdi. İkinci, SSRİ dövründə Azərbaycanda Bakı, Culfa və Astara gömrükxanaları fəaliyyət göstərirdi. Lakin, bu gömrükxanaların fəaliyyəti çox məhdud idi. Göstərilən gömrükxanalar vasitəsilə aparılan idxal-ixrac əməliyyatları da azlıq təşkil edirdi və Azərbaycan Respublikasının fəaliyyəti ilə bilavasitə bağlı deyildi.

1989-cu ilin yanvarında SSRİ Nazirlər Soveti yanında Dövlət Gömrük Nəzarəti Baş İdarəsinin əmri ilə Bakı Gömrükxanası əsasında Azərbaycan Respublikasının Gömrükxanası yaradıldı, Culfa və Astara gömrükxanaları isə onun tabeçiliyinə verildi. Təxminən 70 il mövcud olmuş SSRİ-nin 1991-ci ildə süqutu nəticəsində Azərbaycan xalqının XX əsrdə ikinci dəfə müstəqillik əldə etməsi ilə xarici iqtisadi fəaliyyətin gömrük tənzimlənməsinin yeni mərhələsi başlayır.

Müstəqillik illərində Azərbaycan Respublikasında gömrük işinin təşkili və inkişafı prosesini isə aşağıdakı üç əsas mərhələyə ayırmaq olar: I mərhələ 1991-1994 - cü illər, II mərhələ 1995-2000-ci illər, III mərhələ 2001-ci ildən sonrakı dövr.

Birinci mərhələdə, əsasən, xarici iqtisadi fəaliyyətin gömrük tənzimlənməsini həyata keçirən gömrük orqanları (DGK, gömrükxana və gömrük posları) yaradılmış, digər təşkilati və texniki məsələlər həyata keçirilmişdir. Lakin, bu dövrdə gömrük orqanları öz funksiyalarını demək olar ki, yerin yetirə bilmədi. Bu bir tərəfdən həyata keçirilən səhv iqtisadi siyasət, digər tərəfdən isə xarici iqtisadi fəaliyyətin hüquqi tənzimlənməsi sahəsində mövcud boşluqların olması ilə bağlı idi. Bu dövrdə hakimiyyət orqanları iqtisadiyyatın digər sahələrində olduğu kimi xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsində də liberal iqtisadiyata üstünlük vermişlər ki, bu da mövcud iqtisadi reallıqlarla, inzibati

amirlik iqtisadiyyatından bazar iqtisadiyyatına kecid dövrünün tələbləri ilə uzlaşmırdı. Nəticədə iqtisadiyyatımız dərin böhran prosesləri ilə üzləşdi, makroiqtisadi qeyri sabitlik prosesləri gücləndi, işsizlik və inflyasiyanın səviyyəsi artdı. [3,256]

Azərbaycan Respublikasında gömrük xidmətinin təşkilində, xarici iqtisadi fəaliyyətin gömrük tənzimlənməsinin səmərəliliyinin yüksəldilməsində müstəqillik illərimizin ikinci mərhələsi (1995-2000-ci illər) mühüm rol oynamışdır. Bu dövrdə gömrük işi yenidən təşkil olunmuş, onun maddi-texniki və hüquqi- normativ bazası məhkəmləndirilmiş, səmərəli gömrük fəaliyyəti hesabına büdcə gəlirləri artırılmış, gömrük orqanlarının kadr potensialı gücləndirilmiş, gömrük orqanlarında xidmət mədəniyyətinin səviyyəsi yüksəldilmiş, beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələr genişləndirilmişdir.

Bu mərhələ faktiki olaraq 1995-ci ilin yanvarın 9-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin yanında gömrük işinin təşkilinə həsr olunmuş müşavirədən başlayır. Müşavirədə respublika gömrük xidmətinin yenidən qurulmasının, onun inkişafının əsas istiqamətləri və prinsipləri müəyyən edildi.

Müşavirədəki proqram məzmunlu çıxışında Heydər Əliyev Dövlət Gömrük Komitəsinin fəaliyyətini təhlil etmiş və əsas diqqəti mövcud nöqsanlara yönəltmişdir. O, demişdir: “Gömrük orqanları Azərbaycan öz müstəqilliyini əldə edəndən sonra yaranmışdır. Onlar fəaliyyət göstərir, ancaq mən ümumən deyə bilərəm ki, müstəqillik dövründə əldə etdiyimiz nailiyyətlərlə yanaşı, böyük nöqsanlarımız, çatışmazlıqlar da var. Bunların başlıcası iqtisadiyyatın belə vəziyyətə düşməsi, xarici ölkələrlə iqtisadi əlaqələrin sağlam, düzgün əsasda qurulmamasıdır. Bu çatışmazlıqların mövcud olmasının əsas səbəblərindən biri gömrük orqanlarının işindəki nöqsanlardır”. [1, s.217]

Müşavirədən sonrakı dövrdə xarici-iqtisadi fəaliyyətin gömrük tənzimlənməsi ilə əlaqədar bir sıra qanun və normativ aktar qəbul edilmişdir. Belə əsas normativ-hüquqi aktlardan Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsinin (1997), Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin strukturunun və əsasnaməsinin (1998), “Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gətirilən və bu ərazidən çıxarılan malların gömrük qiymətləndirilməsi sisteminin tətbiqi qaydaları”nın (1998), gömrük orqanlarında xidmət haqqında əsasnamənin təsdiq edilməsini (1999) göstərmək olar.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi ilə əlaqədar qeyd edilən normativ- hüquqi aktların qəbul edilməsi Azərbaycan Respublikasında gömrük işinin təşkilinin səmərəliliyinin yüksəldilməsində mühüm rol oynadı. Gömrük Məcəlləsinin qəbul edilməsi isə gömrük işinin hüquqi bazasını daha da möhkəmləndirdi.

Ədəbiyyat

1. Əliyev A.Ə. Gömrük işi və dünya iqtisadiyyatının inkişafı. Bakı.: Çarşıoğlu, 2003, 240 s.
2. Məhərrəmov A.M., Aslanov H.H. Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi. Bakı.: Zərdabi LTD MMC, 2008, 400 s.
3. Mikayılova S.M. Azərbaycanda iqtisadi təhlükəsizlik problemləri və milli mənafeələr. Bakı, 2007, 319 s.

Резюме

Ахмедов М.А.

Этапы формирования таможенной деятельности в Азербайджанской Республике

Статья посвящена этапам формирования таможенной деятельности в Азербайджанской Республике. При этом особое внимание уделено периоду становления суверенного Азербайджана.

Ключевые слова: таможенная деятельность, импорт, экспорт, эффективность, таможенные налоги

Summary

Ahmadov M.A.

Stages of the Formation of Customs Activity in the Azerbaijan Republic

The article is devoted to the stages of the formation of customs activity in the Azerbaijan Republic. At the same time, special attention is paid to the formation period of sovereign Azerbaijan.

Key words: customs activity, import, export, efficiency, customs taxes

REGIONAL TURİZMİN İNKİŞAFINDA MARKETİNQ TƏDQIQATLARININ ROLUNUN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Əhmədova Gülnarə Sabir qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti

gulnaraahmadova.ga@gmail.com

Xülasə: Məqalədə regional marketingin tətbiqinin məqsəd və vəzifələri müəyyən edilmişdir. Regionlarda turizmin inkişafında marketing tədqiqatlarının rolu araşdırılmışdır. Regional marketing tədqiqatlarının əsas xüsusiyyətləri şərh edilmişdir. Regionlarda turizm bazarının marketing tədqiqatlarının əsas mərhələləri nəzərdən keçirilmişdir.

Açar sözlər: regional marketing, marketing tədqiqatları, regional turizm, turizm bazarı, turizm məhsulu

Ölkəmizin və onun regionlarının sosial-iqtisadi inkişafının müvəffəqiyyəti iqtisadiyyatın mikro, mezo və makro səviyyələrində rəqabət qabiliyyətini artırmağın yeni formaları, metodları və vasitələrinin axtarışından asılıdır. Belə vasitələrdən biri kimi regional marketing çıxış edir.

Regional marketingin tətbiqinin əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

Birincisi, bazar şəraitinin proqnozlaşdırılması, bazar mühitindəki dəyişikliklər barədə məlumatların toplanması və təhlili;

İkincisi, region əhalisinin ehtiyaclarını, eləcə də orada baş verən dəyişiklikləri müəyyənləşdirmək;

Üçüncüsü, məqsədlərin formalaşdırılması və regionda davamlı inkişaf səviyyəsinə çatmaq üçün praktik tövsiyələrin hazırlanması;

Dördüncüsü, regionda sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi üçün tədbirlər sisteminin inkişafı;

Beşincisi, digər regionlar və ölkələrlə sabit və uzunmüddətli əlaqələrin qurulması və bu əsasda yeni bazarlara daxil olmaq üçün şəraitin yaradılması.

Regional marketingin istifadəsi aşağıdakılara imkan verir:

- regional istehsalın bazar tələblərinə uyğunlaşmasına məqsədyönlü yanaşmanın təcrübə tətbiqi;

- müxtəlif məqsədli proqramların birləşməsi olan regional marketing yolu ilə çoxsəviyyəli maraqların əlaqələndirilməsi;

- əhali üçün sosial xidmətlər sisteminin yaradılması;
- regional büdcənin doldurulmasını təmin edən sahibkarlıq fəaliyyəti növlərinin inkişafı;
- regionda cəmlənmiş təbii, maddi, texniki, maliyyə, əmək, təşkilati, sosial və digər mənbələrin aktivləşdirilməsi, habelə bu cür ehtiyatların artırılması;
- regionların beynəlxalq, dövlət və bələdiyyə proqramlarında iştirakının genişləndirilməsi;
- digər regionlarla əməkdaşlığın dəstəklənməsi və gücləndirilməsi;
- regionda yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması. [3, s.142]

Hər hansı bir sahədə uğurlu fəaliyyət göstərmək üçün bazar meyillərini proqnozlaşdırmağı bacarmaq lazımdır. Bazar meyillərinin proqnozlaşdırılması marketing tədqiqatlarına əsaslanır. Marketing tədqiqatları qısa müddətdə bazar haqqında maksimum məlumat əldə etməyə imkan verir ki, bu da hər hansı bir regionun və onun müəssisələrinin fəaliyyətinin bütün sahələrində strateji qərarlar qəbul edərkən riski minimuma endirir.

Regional marketing tədqiqatları region iqtisadiyyatı və sosial sahəsinin kompleks inkişafı, mənfəət hadisələrinin tədricən aradan qaldırılması, sosial-iqtisadi problemlərin həlli məqsədilə uzunmüddətli konsepsiyaların hazırlanması və həyata keçirilməsi üçün əsasdır. Regional marketing tədqiqatları optimal nəzarət tədbirlərini həyata keçirmək üçün regionların vəziyyəti və inkişaf tendensiyalarının öyrənilməsinə sistemlik yanaşmaya əsaslanır. [1, s.59-60]

Regional marketing turizm regionunun inkişafında mühüm rol oynayır. Bir çox ölkələrdə regional turizm iqtisadi artımın aparıcı qüvvəsidir. Regional turizm davamlı inkişaf göstərən fəaliyyət sahələrindən biridir. Regional turizm büdcə gəlirlərinin, əhalinin məşğulluq səviyyəsinin artmasında, kiçik və orta sahibkarların ixrac fəaliyyətinə cəlb olunmasında və yerli əhalinin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Ölkənin müəyyən ərazilərinin inkişafındakı qeyri-mütənəsibliklərin azaldılmasında da regional turizmin rolu danılmazdır. Ona görə də bu sahədə marketing tədqiqatlarının aparılması zəruridir.

Regional turizmin inkişaf strategiyasının hazırlanması və həyata keçirilməsinin marketing aspekti region əhalisinin, sahibkarların, investorların, turistlərin və s. ehtiyaclarını səmərəli ödəmək imkanlarını qiymətləndirmək üçün vacibdir.

Turizm regionunda marketing tədqiqatlarının aparılmasının əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

- regionda yerləşən turizm sənayesi müəssisələrinin və turizmlə əlaqəli sahələrdən olan təşkilatların rəqabət qabiliyyətinin artırılması;
- əhalinin daimi yaşayış yerlərində sosial-iqtisadi fəaliyyətinin gücləndirilməsi;
- turizm malları və xidmətləri istehlakçıları və istehsalçıları regiona cəlb etmək;
- regionun turizm bazarında müsbət nüfuzunun və imicinin formalaşdırılması.

Turizm sənayesində regional marketing tədqiqatlarının həyata keçirilməsinin öz spesifik xüsusiyyətləri vardır ki, bu da, ilk növbədə, turizmin xidmət sektoruna aid olması ilə əlaqələndirilir. Turizmdə marketing tədqiqatlarının aşağıdakı xüsusiyyətləri ayırd edilə bilər:

1. Turizm marketinginin əsas vəzifəsi turizm məhsuluna tələbi aktivləşdirməkdir. Yəni, marketing tədqiqatları, ilk növbədə, tələbin idarə edilməsinə yönəldilməli və bunun üçün istehlakçıların üstünlüklərinin təhlilinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır.
2. Turizm məhsulunu formalaşdırarkən onun inkişafına diqqətli yanaşmaq lazımdır.
3. Turizm məhsulunu satarkən, müştərilərlə əlaqəli etibarlı informasiyalara əsaslanmaq lazımdır.
4. Turizmdə marketing idarəetmə sistemində istehlakçının maddi cəhətlərdən əlavə, onun psixoloji və emosional vəziyyətini, eləcə də fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Çünki

turizmdə marketing tədqiqatları apararkən mərkəzi rol istehlakçının psixoloji, davranış və sosial xüsusiyyətlərinə aiddir. [2, s.165]

5. Turizm məhsuluna həm maddi, həm də qeyri-maddi komponentlər daxil olduğundan, funksionallığa böyük əhəmiyyət verilməlidir.

6. Turizm xidmətləri istehsalında hər bir iştirakçının marketing fəaliyyətinin əlaqələndirilməsinə, habelə turizmin dövlət səviyyəsində tənzimlənməsinə diqqət edilməlidir.

7. Marketing tədqiqatları apararkən turizm tələbindəki mövsümi dalğalanmaları nəzərə almaq lazımdır.

8. Marketing tədqiqatları apararkən təkcə turizm məhsuluna və onun tərkib hissələrinə deyil, həmçinin turizm bazarının infrastrukturuna da xüsusi diqqət yetirmək lazımdır.

Turizm müəssisələrinin qiymətlərinin təhlili, satışı və turizm məhsullarının stimullaşdırılması sahəsində marketing tədqiqatlarının aparıldığı zamanı aşağıdakı problemlər meydana çıxır:

- seqmentləşdirmə və onların meyarlarının müəyyənləşdirilməsi üçün tədqiqatların aparılması;

- bazar potensialının müəyyənləşdirilməsi;

- məqsədli bazarların müəyyənləşdirilməsi, istehlakçının həyat tərzinin demoqrafik meyillərinin öyrənilməsi;

- turizm məhsullarının tədqiqi və təhlili;

- qiymət siyasətinin tədqiqi;

- yeni qiymət dəyişikliklərinin tətbiqi və onlara reaksiyanın araşdırılması;

- turizm məhsulunun stimullaşdırılması sisteminin inkişafı və tətbiqi üçün tədqiqatların aparılması;

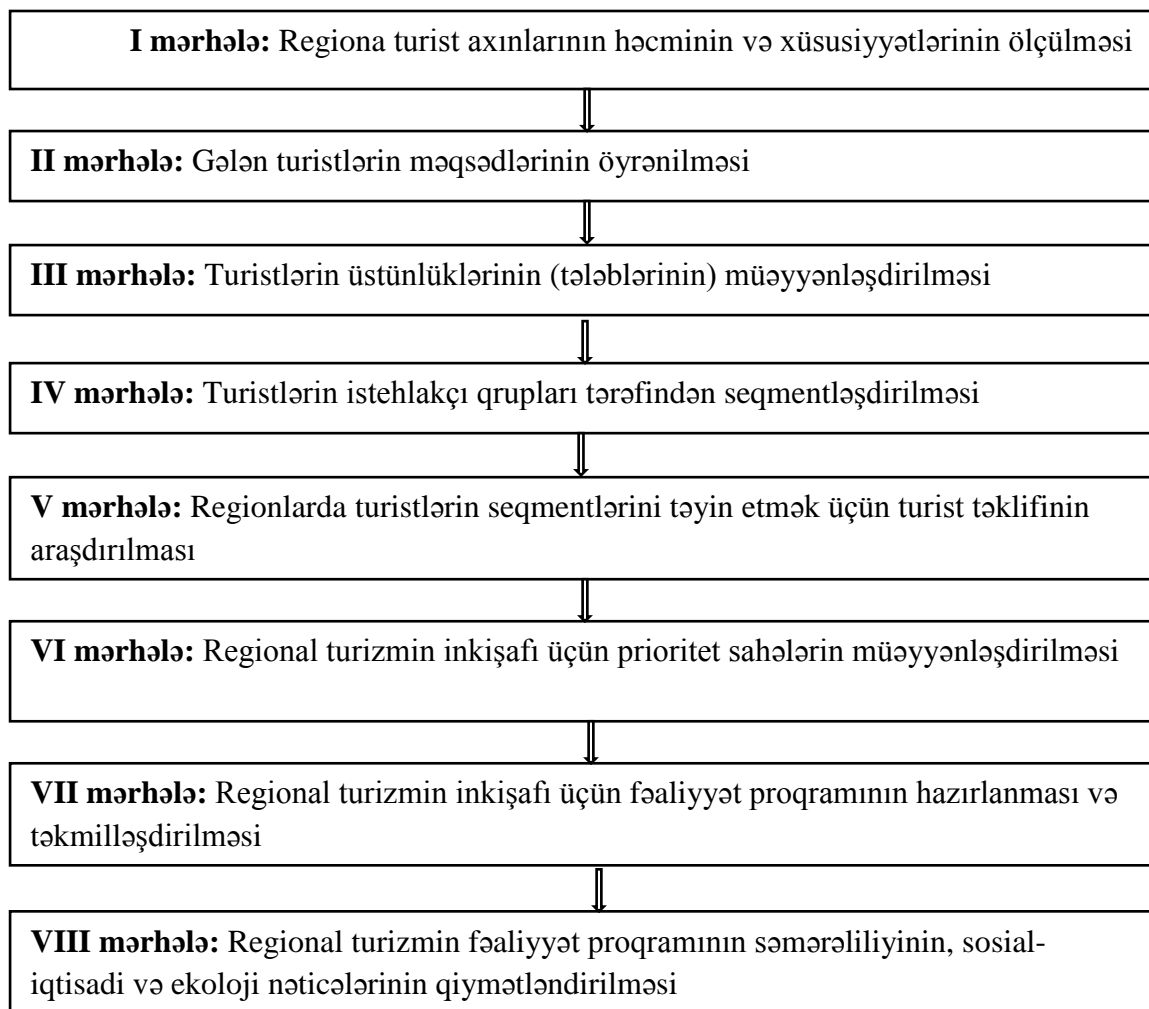
- reklamın səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və təhlili.

Marketing tədqiqatları əsasında regionlarda turizm bazarının vəziyyətinin öyrənilməsi bir sıra mərhələləri əhatə edir. Həmin mərhələləri aşağıdakı şəkildəki kimi göstərə bilərik.

Tədqiqatın birinci mərhələsində turizm regionuna gələn turistlərin meyilləri müəyyənləşdirilir, mövcud regional turizm təklifinin aktuallığını müəyyənləşdirmək üçün turistlərin spesifik xüsusiyyətləri təhlil olunur. Tədqiqatın ikinci mərhələsində gələn turistlərin ziyarətinin məqsədi, cinsi və yaşı, sosial vəziyyəti və aylıq gəliri, xərcləri, yerləşmə növü, nəqliyyat vasitələri, turist qrupunun ölçüsü, üstünlük verilən yemək növü müəyyənləşdirilir. Tədqiqatın üçüncü mərhələsində turistlərin turizm bölgəsinə, yerləşmə obyektlərinə, nəqliyyat növünə üstünlükləri öyrənilir ki, bu da regional turizmin inkişafı üçün prioritet sahələrin müəyyənləşdirilməsinə imkan verir. Tədqiqatın dördüncü mərhələsində regiona gələn turistlər yeni bir regional turizm məhsulu yaradarkən və ya yaxşılaşdırarkən onların istək və motivləri nəzərə alınır. Tədqiqatın beşinci mərhələsində, turistlərin marağına səbəb olan təbii və tarixi-memarlıq mənzərələrinin təhlili aparılır. Bundan əlavə, bu mərhələdə regionda mövcud turizm sənayesi obyektlərinin marketing təhlili aparılır (sayı, yeri və əsas xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir).

Tədqiqatın altıncı mərhələsində regionda turistlərin və turizm infrastrukturunun obyektlərinin kəmiyyət və keyfiyyət xüsusiyyətləri haqqında əldə edilmiş məlumatlar nəzərə alınmaqla regionla turizmin inkişafı üçün bir-biri ilə əlaqəli bir sıra proqram fəaliyyətləri formalaşdırılır. Tədqiqatın yeddinci mərhələsində regional turizmin idarə edilməsini yaxşılaşdırmaq üçün tövsiyələr və turizm regionunun iqtisadi inkişafını stimullaşdırmaq üçün marketing proqramları hazırlanır. Tədqiqatın səkkizinci mərhələsində, inkişaf etdirilən marketing tədbirlərinin

və regional turizmin idarə edilməsinin yaxşılaşdırılması üçün tədbirlərin səmərəliliyi qiymətləndirilir. Hazırlanan tədbirlərin həyata keçirilməsinin iqtisadi səmərəliliyi vergi və investisiya gəlirlərinin artmasında, sosial səmərəliliyi isə yaşayış və istirahət şərtlərinin yaxşılaşdırılmasında özünü göstərəcəkdir.

Şəkil. Regionlarda turizm bazarının marketing tədqiqatlarının əsas mərhələləri

Belə qənaətə gələ bilərik ki, turizm regionunda müəyyən marketing tədqiqatları və vasitələrindən istifadə etmədən regional səviyyədə səmərəli turizm idarəetməsini həyata keçirmək mümkün deyil. Marketing tədqiqatları regionun rəqabət üstünlüklərindən ən yaxşı şəkildə istifadə etməyə, əlverişsiz ətraf mühit amillərinin mənfi təsirlərini azaltmağa, regional turizm məhsulunun tələb olunan keyfiyyətini və cəlbediciliyini təmin etməyə imkan verir. Regional turizmin idarə edilməsində həm fərdi marketing vasitələrindən (reklam, ictimaiyyətlə əlaqələr, satışın stimullaşdırılması), həm də vaxtında razılaşdırılmış marketing xidmətlərindən istifadə edilə bilər. Turist axınlarının seqmentləşdirilməsi və mövcud mənbələrin təhlili, bu sahədə uzunmüddətli marketing proqramının hazırlanması və səmərəli tətbiqi turizm regionunun milli və qlobal turizm bazarında lazımi rəqabət səviyyəsini təmin edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Анохин Е.В. Региональный маркетинг: теория и практика. Экономический анализ: теория и практика, 2013, 8(311), с.55-68

2. Восколович Н.А. Маркетинг туристских услуг. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2009, 207 с
3. Умавов Ю.Дж., Газалиева Н.И. Региональный маркетинг как основа устойчивого роста экономики региона. с.141-144. <https://cyberleninka.ru/article/n/regionalnyy-marketing-kak-osnova-ustoychivogo-rosta-ekonomiki-regiona>

Резюме

Ахмедова Г.С.

Оценка роли маркетинговых исследований в развитии регионального туризма

В статье определены цели и задачи применения регионального маркетинга. Изучена роль маркетинговых исследований в развитии регионального туризма. Указаны основные особенности регионального маркетингового исследования. Рассмотрены основные этапы маркетингового исследования туристического рынка в регионах.

Ключевые слова: региональный маркетинг, маркетинговые исследования, региональный туризм, туристический рынок, туристический продукт

Summary

Ahmadova G.S.

Assessment of the Role of Marketing Research in the Development of Regional Tourism

The article defines the goals and objectives of using regional marketing. The role of marketing research in the development of regional tourism has been studied. The main features of regional marketing research are indicated. The main stages of marketing research of the tourism market in the regions are considered.

Key words: regional marketing, marketing research, regional tourism, tourism market, tourism product

REGIONLARIN İQTİSADI İNKİŞAFINDA SAHİBKARLIĞIN ROLU

Əliyev Ramil Teyyub oğlu

AMEA-nm İqtisadiyyat İnstitutu

art_7_7@mail.ru

Mahmudova Sevda Faiq qızı

AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutu

art_7_7@mail.ru

Xülasə: Məqalədə qeyd edilir ki, Azərbaycanada sahibkarlığın formalaşması və inkişafı üçün müvafiq hüquqi baza yaradılsa da, regionlar üzrə onun formalaşması və inkişaf səviyyəsində mövcud olan disproporsiyalar hələ də qalmaqdadır. Bunun nəticəsidir ki, həm regionlar üzrə sahibkarlıq strukturlarının sayında, həm də, istehsal edilən məhsulun həcmində fərqlər vardır. Məqalədə faktiki məlumatlar əsasında Azərbaycanın regionlarında sahibkarlıq strukturlarının mövcud vəziyyəti və onların regionların iqtisadi inkişafında rolu təhlil edilir. Məqalədə eləcə də, regionların iqtisadi inkişafında sahibkarlıq strukturlarının rolunun artırılmasına istiqamətlənmiş təklif və tövsiyələr irəli sürülür.

Açar sözlər: region, sahibkarlıq, iqtisadi, inkişaf, təkliflər

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində sahibkarlıq fəaliyyəti ölkənin iqtisadi inkişafının katalizatoru rolunu oynadığı üçün əsas bazar seqmentlərindən biri hesab edilir. Həm də, qeyd etmək lazımdır ki, sahibkarlıq fəaliyyəti regional iqtisadiyyatın inkişafında xüsusi rol oynayır. Ona görə ki:

- birincisi, sahibkarlıq strukturları bazanın yeni tələblərinə daha tez uyğunlaşma qabiliyyətinə və nəticədə sabit rəqabət qabiliyyətinə malikdirlər;

- ikincisi, həm orta, həm də kiçik sahibkarlıq strukturları, iri müəssisələr və şirkətlərlə yanaşı, əmək qabiliyyətli əhalinin, xüsusilə də regionlarda, məşğulluğunun təmin edilməsində xüsusi rol oynayırlar;

- üçüncüsü, regionlarda daha geniş yayılan kiçik və orta sahibkarlıq strukturları özlərinin çevikliyi sayəsində, iri sahibkarlıq strukturlarından fərqli olaraq, qabaqcıl texnologiyaları və yenilikləri daha tez tətbiq etmək qabiliyyətinə malikdirlər;

- bunlardan əlavə, sahibkarlıq strukturları dövlətin siyasi sabitliyi və əhalinin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması ilə maraqlanan sosial təbəqənin formalaşması üçün bazis rolunu oynayırlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, kiçik sahibkarlıq strukturlarının formalaşması və inkişafı regionların iqtisadi inkişafında xüsusi rola və əhəmiyyətə malikdirlər. Kiçik sahibkarlıq strukturları sahibkarlıq fəaliyyətinin ən kütləvi forması olmaqla, regionlarda mövcud olan aşağıdakı kəskin sosial problemlərin həll edilməsində xüsusi rol oynaya bilər:

- regionlarda çox sayda insanın aktiv iqtisadi fəaliyyətə cəlb edilməsi və nəticədə işsizlərin səviyyəsinin azaldılması;

- regionlar üçün mühüm əhəmiyyət daşıyan rəqabət mühitinin genişləndirilməsi və inhisarlaşmanın zəifləməsi;

- regionlarda daha geniş yayılmış kiçik sahibkarlıq strukturlarının fəaliyyətinin az tapılan məhsul və xidmətlərin istehsalına və müvafiq bazar boşluqlarının doldurulmasına istiqamətləndirilməsi;

- cəmiyyətdə iqtisadi və sosial sabitliyin qarantı kimi əhəmiyyətli rol oynayan kiçik mülkiyyətçi təbəqənin və orta sinifin formalaşması üçün şəraitin yaradılması.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin formalaşması və inkişafı bir sıra əsas prinsiplərə əsaslanır:

- Azərbaycan Respublikasının mövcud qanunvericiliyi ilə qadağan olunmayan fəaliyyətlərin sərbəst seçimi;

- sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirmək üçün fiziki və hüquqi şəxslərin pul və əmlakının könüllü olaraq cəlb edilməsi;

- fəaliyyət sahəsinin və proqramının müstəqil formalaşdırılması;

- istehsal olunan və satılan məhsulların tədarükçülərinin və istehlakçılarının müstəqil seçimi;

- Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinin tələblərinə uyğun olaraq qiymətlərin sərbəst təyin edilməsi;

- Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə qadağan olunmayan və ya məhdudlaşdırılmayan maddi, texniki, maliyyə, əmək, təbii və digər resursların cəlb edilməsi və istifadəsi;

- Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş ödənişlər edildikdən sonra qalan qazancın sərbəst sərəncamı;

- xarici iqtisadi fəaliyyətin sərbəst həyata keçirilməsi.

Azərbaycanda sahibkarlığın formalaşması və inkişafı üçün müvafiq hüquqi mühit formalaşsa da, regionlar üzrə onun formalaşması və inkişaf səviyyəsində mövcud olan

disproporsiyalar hələ də qalmaqdadır. Bunun nəticəsidir ki, həm regionlar üzrə sahibkarlıq strukturlarının sayında, həm də, istehsal edilən ümumi məhsulun həcmində əhəmiyyətli fərqlər vardır. Cədvəl 1-də Azərbaycanın regionları üzrə iqtisadi inkişafı xarakterizə edən bəzi göstəricilər verilmişdir. Cədvəldən göründüyü kimi, ölkə üzrə fəaliyyətdə olan mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin 47,9%-i təkcə Bakı şəhərinin payına düşür. Bu göstərici Aran iqtisadi rayonunda 13,8%-ə, Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda -9,2%-ə, Abşeron iqtisadi rayonunda -8,4%-ə bərabərdir. Göründüyü kimi, Azərbaycanın regionlarında fəaliyyət göstərən mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin 79,3%-i dörd iqtisadi rayonun, 20,7%-i isə qalan altı iqtisadi rayonun payına düşür. Sahibkarlığın inkişafı üçün kifayət qədər potensial imkanların mövcud olduğu Şəki-Zakatala, Lənkəran, Quba-Xaçmaz, Dağlıq Şirvan kimi iqtisadi rayonlarda, eləcə də, Naxçıvan Muxtar Respublikasında, sahibkarlığın inkişafının mövcud vəziyyəti qənaətbəxş hesab edilə bilməz. Yuxarı Qarabağ və Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonlarında sahibkarlığın inkişaf etməməsi bu ərazilərin uzun müddət işğal altında olması ilə izah edilə bilər.

Cədvəl 1

**Azərbaycanın regionları üzrə iqtisadi inkişafı xarakterizə edən bəzi göstəricilər
(01.01.2020-ci ilə)* [1, səh.11-13; 2, səh.20-24]**

Regionlar	Fəaliyyətdə olan mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri		Fəaliyyət göstərən hüquqi şəxslər		Əsas sahələr üzrə ^{3),4)} ümumi məhsul buraxılışı	
	sayı, vahid	xüsusi çəkisi %	sayı, vahid	xüsusi çəkisi %	milyon manat	xüsusi çəkisi %
Ölkə üzrə, cəmi	271304	100,0	146233	100,0	91211,2 ²⁾	100,0
Bakı şəhəri	129989	47,9	85946	58,8	60789,0 ²⁾	66,6
Abşeron iqtisadi rayonu	22786	8,4	9933	6,8	5313,9	5,8
Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu	24825	9,2	8509	5,8	4150,8	4,6
Şəki-Zakatala iqtisadi rayonu	13327	4,9	5263	3,6	1879,7	2,1
Lənkəran iqtisadi rayonu	13653	5,0	7162	4,9	1822,9	2,0
Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu	11270	4,2	4555	3,1	2132,7	2,3
Aran iqtisadi rayonu	37403	13,8	17524	12,0	7521,0	8,2
Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu	4287	1,6	2402	1,6	637,2	0,7
Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonu	381	0,14	591	0,4	97,8	0,1
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu	5937	2,2	2350	0,2	1026,2	1,1
Naxçıvan MR	7446	2,7	1998	1,4	3613,7	4,0

Qeyd: 2) İlk məlumatlar əsasında

3) Sənaye, kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq, tikinti, nəqliyyat və anbar təsərrüfatı, informasiya və rabitə, ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri

4) Ümumilikdə ölkə iqtisadiyyatı səviyyəsində aparılan hesablamaların nəticələri yalnız ölkə üzrə ümumi rəqəmlərdə nəzərə alınmışdır

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən hüquqi şəxslərin yarısından çoxu-58,8%-i -təkcə Bakı şəhərində yerləşir. Bu müəssisələrin 12,0%-i Aran iqtisadi rayonunun, 6,8%-i Abşeron, 5,8%-i-Gəncə-Qazax, iqtisadi rayonunun payına düşür. Beləliklə, ölkəmizdə fəaliyyət göstərən hüquqi şəxslərin 83,4%-i dörd, 16,4%-i-altı iqtisadi rayonda yerləşir. Göründüyü kimi, Şəki-Zakatala,

Lənkəran, Quba-Xaçmaz, Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonlarda, həmçinin Naxçıvan Muxtar Respublikasında fəaliyyət göstərən hüquqi şəxslərin sayı bu rayonlarda mövcud olan imkanlarla müqayisədə çox aşağıdır.

Cədvəl 1-dən görüldüyü kimi, Azərbaycanda əsas sahələr üzrə ümumi məhsul buraxılışının həcmində regionlararası ciddi disproporsiya vardır. Belə ki, ölkəmizdə əsas sahələr üzrə ümumi məhsul buraxılışının 66,6%-i tək-cə Bakı şəhərinin payına düşür. Bu göstəricinin səviyyəsi Aran iqtisadi rayonunda 8,2%-ə, Abşeron iqtisadi rayonunda -5,8%-ə, Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda -4,6%-ə, Naxçıvan Muxtar Respublikasında -4,0%-ə, Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda -2,3%-ə, Şəki-Zakatala iqtisadi rayonunda -2,1%-ə, Lənkəran iqtisadi rayonunda -2,0%-ə bərabərdir. Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda fəaliyyət göstərən hüquqi şəxslərin sayının ölkədə fəaliyyət göstərən və bu qəbildən olan müəssisələrin cəmi 1,1%-ə bərabər olması təəssüf və təəcüb doğurur.

Təbiidir ki, sahibkarlıq strukturlarının, eləcə də, müxtəlif mülkiyyət formalarına məxsus olan hüquqi şəxslərin regionlar arasında qeyri-bərabər yerləşməsi həmin regionların iqtisadi inkişafında disproporsiyaların yaranmasına səbəb olmaqdadır.

Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanın regionlarında sahibkarlığın formalaşmasına və inkişafına bir sıra amillər mənfi təsir göstərir ki, onlardan əsasları aşağıdakılardır:

- sahibkarlıq strukturu yaradılarkən regionda bu və ya digər məhsul və xidmət növlərinə olan tələbatın və əhəlinin alıcılıq qabiliyyətinin nəzərə alınmaması və bu səbəblərdən fəaliyyət növünün düzgün seçilməməsi;

- sahibkarlıq strukturunun fəaliyyətinin planlaşdırılmasında buraxılan səhvlər, biznes-planların kifayət qədər əsaslandırılmaması;

- istehsal olunan məhsulların reallaşdırılmasında meydana çıxan çətinliklər;

- sahibkarlıq fəaliyyətinə yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən əsassız və yersiz müdaxilələr, müxtəlif adlar altında “yığımlar”;

- fəaliyyətin səmərəli təşkili üçün kifayət qədər maliyyə təminatının olmaması, kredit faizlərinin yüksək və girov təminatının zəifliyi səbəblərindən bank kreditlərinə çıxışda çətinliklər;

- kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının dəstəklənməsi üçün səmərəli sistemin formalaşmaması;

- sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanların bir çoxunun iqtisadiyyat, idarəetmə, informasiya, maliyyə sahələrində kifayət qədər bilik və təcrübəsinin olmaması;

- sahibkarlıq strukturlarının formalaşmasının ilkin mərhələsində yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən onlara dəstəyin kifayət səviyyədə olmaması;

- regionlarda sahibkarlığın inkişafı üçün infrastrukturun kifayətedici səviyyədə olmaması;

- sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkili, idarə edilməsi, marketinq fəaliyyətinin müxtəlif aspektləri, mənfəətin müdafiəsi və s. sahələr üzrə pulsuz məsləhət almaq imkanlarının olmaması və s.

Bunlarla yanaşı, araşdırmalar göstərir ki, sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi yolu ilə Azərbaycanın regionlarının iqtisadi inkişafında mövcud olan disproporsiyaların minimuma endirilməsi üçün kifayət qədər potensial imkanlar vardır. Bu potensialdan istifadəni reallaşdırmaq üçün tədbirlər işlənib həyata keçirilərkən nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycanın regionlarında sahibkarlığın formalaşması və inkişafı mürəkkəb sosial-iqtisadi hadisədir və sosial-mədəni münasibətlər sahəsindəki dərin dəyişikliklər ilə şərtlənir, çünki sonuncunun dəyişməsi insanların sosial həyatı- əxlaqi və etik normalar, zehniyyət, mənəvi və maddi dəyərlər, normalar sosial və iqtisadi davranış kimi bütün əsas aspektləri- ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Ona görə də, fikrimizcə, Azərbaycanın regionlarında sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi və bu zaman meydan çıxacaq

problemlərin müvəffəqiyyətlə həll edilməsi, dövlətlə sahibkarlığın qarşılıqlı əlaqəsinin təşkil və təmin edilməsi sayəsində mümkündür. Nəticə etibarilə, sahibkarlıq, regionun iqtisadi inkişafının bir amili olaraq dövlətin qanunverici və icra hakimiyyəti strukturlarının daimi dəstəyinə ehtiyac duyur.

Mübaligəsiz emək olar ki, Azərbaycanın bütün iqtisadi regionlarında sahibkarlığın inkişafına və onun dövlət dəstəyinə ciddi ehtiyac vardır. Bununla yanaşı, formalaşmış reallığı nəzərə alaraq hesab edirik ki, işğaldan azad edilmiş Yuxarı Qarabağ və Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonlarında sahibkarlığın inkişafına daha çox dəstək verilməlidir. Bu iqtisadi rayonlarda sənaye cəhətdən səmərəli olan çoxsaylı təbii sərvət yataqlarının mövcudluğu buna imkan yarada bilər. Fikrimizcə, Azərbaycanın iqtisadi regionlarında sahibkarlığın inkişafı üçün aşağıdakı istiqamətlərdə tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğun olardı:

- Bakı şəhərində fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrinin regionlarda filiallarının yaradılması;

- yeni sahibkarlıq strukturları yaradılarkən regionlarda təbii sərvətlərin mövcudluğunun nəzərə alınması;

- mövcud resurslardan səmərəli istifadə etməklə regionlarda sənaye infrastrukturunun formalaşdırılması və inkişafı;

- regionlarda sahibkarlıq strukturlarının yaradılmasına xarici hüquqi şəxslərin cəlb edilməsi yolu ilə müştərək müəssisələrin yaradılması;

- regionlarda fəaliyyət göstərən və yeni yaradılacaq sahibkarlıq strukturlarının maliyyə təminatının yaxşılaşdırılması üçün bank sektorunda mövcud olan inhisarçılığın aradan qaldırılması, iri xarici bankların Azərbaycana gəlişinin təmin edilməsi, bu sahədə mövcud olan bürokratik maneələrin aradan qaldırılması;

- əsas diqqətin və dövlət dəstəyinin innoasiya yönümlü sahibkarlıq strukturların yaradılmasına və inkişafına yönəldilməsi, bu tipli müəssisələr üçün vergi güzəştləri müəyyən edilməsi, onlar üçün xaricdən gətirilən avadanlıqların gömrük rüsumlarından azad edilməsi;

- seçilmiş innovasiya fəaliyyəti istiqamətində istehsalı nəzərdə tutulan məhsullara ictimai tələbatın olub-olmamasını araşdırmaq üçün marketing tədqiqatlarının aparılmasında sahibkarlıq strukturlarına yardım edilməsi;

- sahibkarların fəaliyyətləri prosesində qarşılaşdıqları iqtisadi, sosial və hüquqi problemlərin həll edilməsinə yerli icra hakimiyyəti strukturlarının cəlb edilməsi, bu məqsədlə onlara müvafiq səlahiyyətlərin verilməsi;

- regionlarda yeni iş yerləri yaradan sahibkarlıq strukturlarının əldə etdikləri mənfəətin bu məqsədlə istifadə edilən hissəsinin mənfəət vergisindən azad edilməsi;

- regionlarda fəaliyyət göstərən kiçik sahibkarlıq strukturlarının sadələşdirilmiş vergi sistemində keçirilməsi.

Hesab edirik ki, yuxarıda qeyd edilən istiqamətlərdə tədbirlərin həyata keçirilməsi regionların iqtisadi inkişafına həlledici təsir göstərə bilər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanca mikro, kiçik və orta sahibkarlıq. Statistik məcmuə. Bakı, 2020, 235 s.
2. Azərbaycanın regionları. DSK. Statistik məcmuə. Bakı, 2020, 826 s.
3. "Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafına dövlət himayəsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı. http://www.eqanun.az/alpidata/framework/data/O/f_899.html.

4. Əliyev R.T., Mahmudova S.F. Azərbaycanca kiçik sahibkarlığın inkişafı. Monoqrafiya. Bakı: "Avropa" nəşriyyatı, 2020, 72 s.

5. Əliyev T.Q. Sahibkarlıq fəaliyyətinin hüquqi, iqtisadi və sosial şərtləri. "Kooperasiya" Elmi-praktiki jurnal. 2017-ci il, №1(44), s.31-36

Резюме

Алиев Р.Т., Махмудова С.Ф.

Роль предпринимательство в экономическом развитии регионов

В статье отмечается, что хотя в Азербайджане создана соответствующая правовая база для становления и развития предпринимательства, существующие диспропорции в уровне его становления и развития в регионах все же сохраняются. В результате имеются различия как в количестве бизнес-структур в регионах, так и в объемах производства продукции. В статье на основе фактической информации анализируется текущее состояние бизнес-структур в регионах Азербайджана и их роль в экономическом развитии регионов. В статье также выдвигаются предложения и рекомендации, направленные на повышение роли бизнес-структур в экономическом развитии регионов.

***Ключевые слова:** регион, предпринимательство, экономика, развитие, предложения*

Summary

Aliev R.T., Makhmudova S.F.

Role of Entrepreneurship in the Economic Development of Regions

The article notes that although Azerbaijan has created an appropriate legal framework for the establishment and development of entrepreneurship, the existing disproportions in the level of its formation and development in the regions still persist. As a result, there are differences both in the number of business structures in the regions and in the production volumes. Based on factual information, the article analyzes the current state of business structures in the regions of Azerbaijan and their role in the economic development of the regions. The article also puts forward proposals and recommendations aimed at enhancing the role of business structures in the economic development of regions.

***Key words:** region, entrepreneurship, economy, development, proposals*

AZƏRBAYCANDA REGIONAL BİZNESİN İNKİŞAFININ ŞAXƏLƏNDİRİLMƏSİNDƏ KLASTER İNSTİTUTUNUN MULTIPLİKATİV ROLU

Əliyev Şəfa Tiflis oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti

shafaaliyev@gmail.com

Musayeva Sevdə Fərəc qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti

sevda.musayeva83@gmail.com

***Xülasə:** Məqalədə Azərbaycanca regional biznesin inkişafının şaxələndirilməsində klaster institutunun multiplikativ rolu tədqiq olunmuşdur. Klasterlərin iqtisadiyyatın və biznes dairəsinin*

şaxələndirilməsində əhəmiyyəti əsaslandırılmışdır. Ölkə regionlarında təbii və iqtisadi resursların biznes dövriyyəsinə cəlb edilməsinə klasterləşmənin səmərəliliyi açıqlanmışdır. Sənaye əhəmiyyəti müəyyənləşdirilmiş bir sıra regionlarda klasterlərin yaradılması problemlərinə və məsələlərinə toxunulmuşdur. Regionlarda biznes proseslərinin inkişafının şaxələndirilməsində və sürətləndirilməsində klaster institutundan istifadə üzrə tövsiyələr verilmiş və təkliflər hazırlanmışdır.

Key words: *regional biznes, biznesin inkişafı problemləri, klaster institutu, klasterləşmə, klasterlərin multiplikativ rolu, regionlarda biznesin inkişafında klasterlərin əhəmiyyəti*

Dünya təcrübəsində klasterlərin yaradılmasında başlıca prinsiplər zəruri infrastrukturun olması və xammal resurslarının təminatı problemlərinə konseptual yanaşmaların təmin edilməsindən ibarətdir. Eyni zamanda, burada yeni innovativ məhsulların yaradılmasına marağın yüksək olmasıdır. Klasterlərin təşkili və inkişaf etdirilməsi hesabına iqtisadi inkişaf proseslərinin intensivləşdirilməsi mümkündür [4]. Həm də, çoxlu sayda rəqabətqabiliyyətli və ixracçı məhsulların istehsal edilməsi potensialı artır [2].

Dünya iqtisadiyyatının lideri olan ABŞ-da avtomobil sənayesinin texnoloji baxımından inkişafında klasterlərin rolu həlledici amil kimi qiymətləndirilir. Belə ki, bu sahənin inkişaf proseslərinin intensivləşdirilməsi üçün Detroyt avtomobil klasterinin yaradılması hesabına yüksək nəticələr əldə edilmişdir. Həmin iqtisadi fəaliyyət formasında üç nəhəng ABŞ avtomobil kompaniyaları –“General Motors”, “Ford” və “Craisler” təmsil olunmuşlar. Detroyt avtomobil klasterinin təşkili nəticəsində ABŞ-da bu sənaye sahəsinin yeni inkişaf mərhələsinə keçirilməsi mümkün olmuşdur. Ölkədə avtomobil sənayesi sektorunun texnoloji baxımından inkişaf etdirilməsi onun rəqabətqabiliyyətliliyinin maksimum artırılması ilə nəticələnmişdir. Bir çox ölkələrdə iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində sənaye klasterlərinin yaradılması hesabına müxtəlif sənaye sahələrinin inkişafının sürətləndirilməsinə, o cümlədən, aqrar-sənaye kompleksinin dayanıqlı inkişafının təmin edilməsinə nail olunmuşdur. Təşkil olunduğu ərazidə və yaxın regionlarda mövcud olan təbii resurslardan, həmçinin iqtisadi resurslardan maksimum səmərəli istifadənin təmin edilməsi, işçi qüvvəsindən və əmək ehtiyatlarından istifadəyə münbit şəraitin yaradılması və geniş çeşiddə sənaye məhsullarının istehsal edilməsi - klasterlərin qarşısında duran strateji vəzifələrdəndir.

Hazırda Azərbaycanda iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və neftdən asılılığının azaldılması üçün konseptual müddəalar və strateji hədəflər reallaşdırılmaqdadır. Buna görə də, ölkəmizdə milli iqtisadiyyatın inkişafının sürətləndirilməsində sənaye klasterlərinin tətbiqini şərtləndirən amillər, prioritet istiqamətlər və perspektivlər diqqəti cəlb edir [3]. Müxtəlif iqtisadiyyat sahələrində klasterlərin təşkili üçün sənaye xammalı ehtiyatları vardır. Məsələn, kimya və neftkimya sənayesinin xammalı kimi Naxçıvanda və işğaldan azad olunmuş Zəngilan ərazisində kalsiumlanmış soda istehsalını göstərmək olar. Nehrəm yatağında sənaye əhəmiyyətli baş duz ehtiyatı 730 mln. ton və Zəngilan yatağında kimyəvi əhəng ehtiyatları 130 mln. ton həcmində qiymətləndirilir. Bundan əlavə, Azərbaycanda seolit yataqları mövcuddur. Tikinti sektoru və tikinti materialları sənayesinin xammal resursları da güclüdür [1].

Ölkəmizdə tikinti materialları sənayesinin inkişafı üçün sənaye əhəmiyyətli 240-dan çox müxtəlif növ qeyri-filiz xammalları və tikinti materialları yataqları vardır. Bu yataqların və ehtiyatların hesabına müxtəlif çeşiddə və iri həcmdə sement, əhəng, gips, təbaşir, gil, üzlük

materialları, mişar daşları, mərmər, keramit və döşəmələr, kərpic və s. istehsal sahələrinin təşkili və genişləndirilməsi potensialı mövcuddur. Bu ərazilərdə qızıl, mis, sink və digər qiymətli metalların perspektivli yataqları vardır və s.

Qarabağ regionunda ekoloji baxımdan daha əlverişli fəaliyyət sahələrinin inkişaf etdirilməsi strateji hədəflər kimi qarşıya qoyulmuşdur. Bu məqsədlə regiona “yaşıl iqtisadiyyat” parametrlərini tətbiq etməyə imkan verən yüksək texnologiyaların transferi tələb olunur. Klasterlər investisiyaların və texnoloji şirkətlərin maraqlarını özündə əks etdirən mexanizmlərə malikdirlər [5]. Həmin məntiqdən yanaşsaq, belə fəaliyyət zonalarının və qurumlarının yaradılması hesabına postkonflikt vəziyyətdə regionun iqtisadi dirçəlişinin sürətləndirilməsində klasterlərdən məhsuldar istifadə etmək imkanları vardır. Qarabağın mineral ehtiyatlarından, turizm-rekreasiya potensialından, təbii və füsunkar gözəlliklərindən səmərəli olaraq bəhrələnməkdə klasterləşmə formaları fəaliyyət iştirakçılarının maraqlarına cavab verə bilər.

Beləliklə, bu qeyd olunan güclü potensial və amillər nəzərə alınmaqla, ölkəmizdə klasterlərin təşkili və fəaliyyətinin sürətləndirilməsi tədbirləri hazırlanmalı, əsaslandırılmış fəaliyyət strategiyası reallaşdırılmalıdır:

– ölkənin iqtisadi sistemində və iqtisadi inkişaf proseslərində klasterlərdən istifadənin səmərəliliyini təmin etmək üçün fəal şəkildə dünya təcrübəsinə müraciət olunmalı, bu sahədə beynəlxalq əməkdaşlıq genişləndirilməli və ölkəmizin milli iqtisadi inkişaf xüsusiyyətlərinə uyğun klaster modellərinin tətbiqi prosesləri sürətləndirilməlidir;

– təbii ehtiyatlarının istismarı və emal edilməsi məqsədilə kompleks yanaşmanın təmin olunması üçün müxtəlif qruplaşdırmalar əsas götürülməklə, dağ-mədən sənayesinin profilləri və xüsusilə, işğalsonrakı ərazilərdə olan ehtiyatları, konkret sənaye əhəmiyyətli yataqlar nəzərə alınmaqla, sənaye klasterlərinin yaradılması təklif olunur (əsas amillər: bu klasterdə investorlar, sənaye müəssisələri, dövlət strukturları, özəl strukturlar, universitetlər, elmi-tədqiqat müəssisələri, texnoloji mərkəzlər təmsil oluna bilər; ehtiyatlar istismar olunur, əlavə dəyər yaradan müəssisələr yaranar, region güclü resurslar əldə edər, ərazinin inkişafına təkan verir);

– Qarabağ regionunda “tikinti bum”u gözlənilir və ümumilikdə, tikinti materiallarına daim ehtiyac vardır, bu amillər baxımından həmin ərazilərdə tikinti materialları ehtiyatlarının zənginliyindən və sənaye əhəmiyyətindən yanaşmaqla, bir neçə tikinti materialları istiqaməti üzrə qruplaşdırmalar aparmaqla, tikinti klasterlərinin yaradılması məqsədəuyğundur və s.

Ədəbiyyat

1. Əliyev Ş.T. Azərbaycan iqtisadiyyatı. Sumqayıt. SDU-nun Redaksiya və nəşr işləri şöbəsi, 2018, 376 s.

2. Əliyev Ş.T. Milli iqtisadiyyatın inkişafının sürətləndirilməsində sənaye klasterlərinin tətbiqini şərtləndirən amillər // Audit, № 4, 2015, s.73-79.

3. Musayeva S.F. Azərbaycanda klaster institutunun inkişafının strateji istiqamətləri // Geostrategiya jurnalı, 6 (54), 2019. s.141-145.

4. Musayeva S.F. Müasir şəraitdə klaster institutunun iqtisadi inkişaf proseslərinə təsirinin təhlili və qiymətləndirilməsi // Elmi əsərlər, AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutu. №1-2019. s.5-21.

5. Regionlarda klasterlərin yaradılması və inkişafı üçün dövlət siyasəti. Bakı, 2017, 20 s.

Резюме

Алиев Ш.Т., Мусаева С.Ф.

Мультипликативная роль кластерного института в диверсификации развития регионального бизнеса в Азербайджане

В статье исследована мультипликативная роль кластерного института в диверсификации развития регионального бизнеса в Азербайджане. Обоснована важность кластеров в диверсификации бизнес-процессов и экономики. Раскрыта эффективность кластеризации и привлечения в бизнес оборот природных и экономических ресурсов в регионах страны. Были затронуты проблемы и вопросы создания кластеров в ряде регионов на основе сырьевых ресурсов промышленного назначения. Подготовлены рекомендации и даны предложения по использованию кластерного института в диверсификации и ускорении процессов развития бизнеса в регионах.

Ключевые слова: региональный бизнес, проблемы развития бизнеса, кластерный институт, кластеризация, мультипликативная роль кластеров, важность кластеров в развитии бизнеса в регионах

Summary

Aliyev Sh.T., Musaev S.F.

Multiplicative Role of the Cluster Institute in Diversification of Regional Business Development in Azerbaijan

The multiplicative role of the cluster institute in diversifying the development of regional business in Azerbaijan is investigated in the article. The importance of clusters in diversifying business processes and the economy is justified. Efficiency of clustering and attraction of natural and economic resources in the regions of the country is disclosed. Problems and issues of creating clusters in a number of regions based on industrial raw materials are raised. Recommendations and proposals for using the cluster institute in diversifying and accelerating business development processes in the regions are given in the end of the article.

Key words: regional business, problems of business development, cluster institute, clustering, multiplier role of clusters, importance of clusters in business development in regions

REGIONDA ARIÇILIĞIN İNKİŞAF ASPEKTLƏRİ

(Şəki-Zaqatala regionu timsalında)

Əliyeva Şöhrət İzzət qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Sh_aliyev@mail.ru

Xülasə: Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda son dövrdə sürətli inkişaf edən təsərrüfatçılıq növlərindən biri də arıçılıqdır. İstər təbiətdə, istərsə də fiziki və hüquqi şəxslərə məxsus həyatıyanı sahələrdə mövcud olan ağac, kol, yarımkol, kənd təsərrüfatında becərilən çiçəkli bitkilərin bolluğu bu sahənin inkişaf etməsinə əsas verir.

Arıçılıq həm də böyük sərmayə qoyuluşu tələb etməyən yüksək gəlirli istehsalatdır, belə ki, kiçik fermer biznesi şəkildə 1,5-2 il ərzində özünü doğruldur, hər cür infrastruktur və müəyyən texnologiya ilə təchiz edilərsə, sahənin öz xərcini çıxarmasına zəmanət verilir.

Təqdidatlar göstərir ki, Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu respublikanın ən güclü bal istehsalı bazasına çevrilə bilər. Burada bitki örtüyü cökə ağacı və bal şirəsi ilə zəngin olan meyvə ağacları (xurma, alma, armud, əzgil və s.) təbii olaraq arıçılığın çox zəngin və faydalı yem bazasını yaratmışdır.

Məqalədə Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda arıçılığın vəziyyəti, mövcud arı ailələri, iri arıçılıq təsərrüfatları, məhsulların qablaşdırılması, bu sahədə görülən işlər araşdırılır və perspektivlər təhlil edilir.

Açar sözlər: arıçılıq təsərrüfatı, qatqısız bal, seleksiya, arıçılıq sərgisi, əmtəə nişanı

Giriş: Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda arıçılığın inkişafı üçün əlverişli şərait vardır. Belə ki, iqtisadi rayonda kənd təsərrüfatı məhsulları üçün mövcud potensial bu sahənin də inkişafına zəmin yaradır. Arı ailələrinin sayı hər il əvvəlki dövrə nisbətə artır. Bu da arıçılığın inkişafı üçün bariz nümunədir.

İqtisadi rayonda arı ailələrinin sayı aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir.

Cədvəl 1.

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda mövcud arı ailələrinin sayı, vahid

İnzibati rayonlar	2013-cü il	2014-cü il	2015-ci il	2016-cı il	2017-ci il
Balakən rayonu	8036	8046	8218	8079	8581
Zaqatala rayonu	15477	15915	16418	16941	17097
Qax rayonu	8361	7851	8317	8724	9125
Şəki şəhəri	5069	4978	5054	5374	5395
Oğuz rayonu	1494	1460	1736	2017	2083
Qəbələ rayonu	1640	1570	1882	2902	3930
Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu	40077	39820	41625	44037	46211

Mənbə: Cədvəl Dövlət Statistika Komitəsinin müvafiq materialları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Cədvəl 1-də göstəriləyi kimi regionda arı ailələrinin sayı 2012-2013-cü ildə 40077 ədəd, 2014-cü ildə 39820 ədəd, 2015-ci ildə 41625 ədəd, 2016-cı ildə 44037 ədəd, 2017-ci ildə isə 46211 olmuşdur. Həmin illərə müvafiq olaraq Balakən rayonunda 8036-8046-8218-8079-8581, Zaqatala rayonunda 15477-15915-16418-16941-17097, Qax rayonunda 8361-7851-8317-8724-9125, Şəki şəhərində 5069-4978-5054-5374-5395, Oğuz rayonunda 1494-1460-1736-2017-2083, Qəbələ rayonunda 1640-1570-1882-2902-3930 ədəddir. Rəqəmlərdən göründüyü kimi, arı ailələrinin sayı da ilbəil artmaqdadır. Arı ailələrinin sayına görə birinci yeri Zaqatala, ikinci yeri Qax, üçüncü yeri Balakən rayonu tutsa da, son məhsulun qablaşdırılaraq alıcıya təqdim edilməsində Şəki, Qax və Zaqatala arıçıları daha çox təcrübəyə malikdirlər.

Regionda fəaliyyət göstərən iri arıçılıq təsərrüfatları

Hazırda regionda fəaliyyət göstərən iri arıçılıq təsərrüfatları aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir.

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda fəaliyyət göstərən iri arıçılıq təsərrüfatları haqqında məlumat

Sahibkarlıq subyektinin adı	Ünvan	İllik istehsal gücü
Həsəratov Bədrəddin ("API-DELTA" MMC)	Qax rayonu, Ləkit kəndi	6 ton
Lətifov Lətif	Şəki rayonu, Baş Küngüt kəndi	6 ton
Muradov Səməd	Şəkirayonu, Baş Küngüt kəndi	1,5 ton
Hacırəsulov Qoşqar	Şəki şəhəri, Rəsulzadə küçəsi dalan 24, ev 6	2 ton
Qurbanəliyev Mövləddin	Zaqatalarayonu, Yuxarı Tala kəndi	1,5 ton

***Mənbə:** Cədvəl yerli icra orqanlarının müvafiq materialları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.*

"API-DELTA" MMC nəinki Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda, həmçinin respublikada ən iri arıçılıq təsərrüfatıdır. Qax rayonunun Ləkit kəndində yerləşən təsərrüfatda minə yaxın arı ailəsi mövcuddur. [4]. Hazırda təsərrüfatda istehsal edilən bal Yaponiya və ərəb ölkələrinə ixrac edilir, sifarişlər qəbul olunur.

Digər iri təsərrüfatlardan biri Şəki rayonunun Baş Küngüt kəndində fəaliyyət göstərən Lətif Lətifova məxsus arıçılıq təsərrüfatıdır. Lətif Lətifov 1973-cü ildən fərdi təsərrüfat kimi arıçılıqla məşğul olmuş, 1995-ci ildən fiziki şəxs kimi fəaliyyətə başlamışdır. Hazırda təsərrüfatda 900 ədəd arı ailəsi vardır. Təsərrüfatda istehsal olunan məhsullara - bal, çiçək tozu, arı südü, vərəmum daxildir. İstehsal gücü il ərzində 12-20 ton bal, 200-250 kq çiçək tozu, 10-30 kq arı südü, 12 ton vərəmumdur. Balın növlərinə - gökə balı, may balı, çiçək balı, dağ balı aiddir. Məhsulların baytarlıq, gigiyenik və uyğunluq sertifikatları vardır. Yay aylarında arıların bol nektar alması üçün onlar Oğuz, Ağdaş, Yevlax, Samux, Zaqatala və Qax rayonlarına köçürülür. Qeyd edək ki, təsərrüfat daşınması, süzülməsi, texniki təminatı və qablaşdırmasına görə respublikada arıçılar arasında qabaqcıl yeri tutur. [1, s.5]

Məhsulların qablaşdırılması: Məhsullar bazara qablaşdırılmış şəkildə, "QİNYƏTOĞULLARI" əmtəə nişanı ilə çıxarılır. Bal əsasən 140, 300, 470, 900 qr-lıq, çiçək tozu və arı südü isə 100 qr-lıq çəkildə qablaşdırılır. Hələlik daxili bazarda reallaşan "QİNYƏTOĞULLARI" məhsullarının "Bazarstore", "Bizim market", "Favorit", "Araz", "Rahət", "Grandmart", "Fresko" kimi iri mağazalar şəbəkəsində satışı təşkil edilir. Lətif Lətifovun sahib olduğu təcrübəyə əsaslanaraq, kəmiyyət, keyfiyyət, ekoloji təmizlik, müalicəvi yararlılıq, əmtəlik görüntü, təklifdə məzmun və forma çoxçeşidliliyini təmin edən tələblər əsasında arı məhsullarının qablaşdırılması işini təşkil etməsi məqsədmüvafiq hesab edilir.

Məhsulu qablaşdıraraq satışa çıxaran digər bal istehsalçısı fərdi sahibkar Hacırəsulov Qoşqardır. Şəki rayonunda sahibkar ildə 2 ton bal istehsal etmək gücünə malikdir. İstehlakçılara təqdim etdiyi bal özünəməxsus dizaynı baxımından nəyinki regionda, hətta respublikada da fərqlənir.

Regionun digər iri arıçılıq təsərrüfatı Qurbanəliyev Mövləddinə məxsusdur. Təsərrüfat Zaqatala rayonunun Yuxarı Tala kəndində yerləşir. 200-ə yaxın arı ailəsi olan sahibkarın ildə 1,5 ton bal istehsalı gücü vardır. Sahibkar bal istehsalı ilə yanaşı arıçılıq üzrə damazlıq təsərrüfatı

yaratmışdır ki, bu da başqa ölkələrdən gətirilmiş arı növlərinin yerli şəraitə uyğunlaşdırılmasına imkan yaradır.

Hazırda bal ixrac potensialı məhsula çevrilmişdir. Belə ki, 2017-ci ildə 54,8 min ABŞ dolları dəyərində 6,5 ton bal 5 ölkəyə ixrac edilmiş ki, onun da 93,8 faizi Yaponiyanın payına düşür. [3, səh. 92] Nəzərə alsaq ki, hazırda mövcud potensialdan daha çox məhsul istehsalına imkan vardır, deməli bu sahənin inkişafı prioritet kimi danılmazdır. Hazırda Azərbaycanda təxminən 300 min arı ailəsi vardır, lakin ölkə ərazisi 600-700 min arı ailəsi saxlamağa imkan verir. Hər arı ailəsindən orta hesabla 10 kiloqram bal alınır, lakin bunu 30-40 kiloqrama çatdırmaq mümkündür. [2, s.67]

Ölkədə arıçılığın inkişafının stimullaşdırılması, kənd yerlərində kiçik sahibkarlığın dəstəklənməsi və məşğulluğun təmin edilməsi məqsədilə təsdiqlənmiş 5 mart 2018-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasında arıçılığın inkişafının stimullaşdırılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı” da arıçılığın inkişafına mühüm tövhə verəcəkdir. Belə ki, sərəncama əsasən arıçılıqla məşğul olan fiziki və hüquqi şəxslərə saxladıkları hər arı ailəsinə (pətəyə) görə 2018-ci il də daxil olmaqla 5 il müddətində ildə 10,0 manat məbləğində subsidiyanın müəyyən edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bu da arıçılığın inkişafına dövlət dəstəyinin verilməsinin bariz nümunəsidir.

Nəticə

Şəki-Zaqatala regionunda ənənəvi və perspektiv ixtisaslaşma istiqamətlərindən olan arıçılığa qoyulan investisiyaların digərlərindən fərqli xüsusiyyəti investisiya məbləğinin aşağı olması və fəaliyyət üçün bütün avadanlıqların ölkə daxilində alınmasıdır. Bu baxımdan arıçılıqda xaricdən asılılıq yoxdur. Dünya təcrübəsinə nəzər saldıqda məlum olur ki, arıçılıqda inkişaf etmiş ölkələrlə digərləri arasında ən əsas fərq korporativ, birlik şəklində olmaları və hər sahədə təhsilli olmağı əsas prinsip tutmalarıdır. Bu ölkələr arıçı təhsilinə, süni mayalama, seleksiya və təkmilləşmə işlərində çalışacaq mütəxəssis kadrlar yetişdirilməsinə daha çox diqqət yönəldirlər. Regionda arıçılıq təsərrüfatlarının inkişaf etdirilməsi üçün bal istehsalının müasir üsullarının tətbiqi məqsədilə arıçılar məlumatlandırılmalı və maarifləndirilməlidir. Hazırda arıçılar əsasən nəsilədən nəsilə keçən üsullarla və elmsiz olaraq fəaliyyət göstərirlər. Arıçıların nəzəri və praktik olaraq maarifləndirilməsi lazımdır. Belə ki, əvvəl təxminən 20 kq bal istehsal edən arıçı arıçılıq üzrə təhsil aldıqdan sonra 50 kq bal istehsalına nail ola bilər. [2, s.33-38] Həmçinin yeni meşə zolaqlarının və yaşıllıqların salınması zamanı bal istehsalında mühüm rol malik ağacların - cökə, şabalıd, yasəmən və sairin əkilməsinə daha çox üstünlük verilməli, təsərrüfatlar tərəfindən çox qiymətli hesab edilən şabalıd və cökə balının istehsalı və ixracı artırılmalıdır. Sənaye üsulu ilə bal emal edən kiçik arıçılıq təsərrüfatlarının yaradılması diqqətdə saxlanılmalı, balın qablaşdırılaraq satışı çıxarılması üzrə ixtisaslaşan müəssisələrin sayı artırılmalıdır. Belə ki, arıçılardan tətbiqi, saflığı analiz edilmiş, əlavə qatqısız balların tədarükü və gigiyenik şərtlərdə qablaşdırılaraq əmtəə nişanı altında etibarlı bal məhsulları bazara təqdim edən müəssisələrin yaradılmasına və inkişafına böyük tələbat vardır. Belə müəssisələrin əsas iş prinsipi ölkəmizin fərqli ərazilərində istehsal edilən çeşidli dad və aromaya malik bal və digər bal məhsullarının keyfiyyət və gigiyenik standartlara uyğunluğu analiz edildikdən sonra istehsalçılara təqdim edilməsidir. İstehlakçının ehtiyac və tələblərini nəzərə almaq, bazar şərtlərini düzgün təhlil etmək, ixtisaslı kadrlarla, beynəlxalq standartlara cavab verən qida təhlükəsizlik sisteminin tətbiqi, tədarük edilən balın təmizliyinin analizi üçün yüksək texnologiyaya malik laboratoriyaların mövcudluğu belə müəssisələrin əsas üstünlüklərindəndir. Məqsəd “Made in Azerbaijan” brendinin dünya bazarlarında tanıtılmasının öz

inkiaf mərhələsini yaşadığı bir dövrdə bal ixracını dəstəkləmək və balın keyfiyyətinin istehlakçı ehtiyaclarına uyğunluğunu ən optimal şəkildə təmin etməkdir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva N. Gülçülüyn inkişafı çiçək, gül yağı, kosmetika ixracını təmin edə bilər. Palitra - 14 fevral 2017. -5 s.
2. Котилько В.В. Региональная экономическая политика, М.:2001, 272 с.
3. Коваленко Е.Г. Региональная экономика и управление. СПб.: Питер, Учебное пособие - 2005, - 288 с.
4. <http://www.stat.gov.az> – AR-nın Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi web ünvanı

Резюме

Алиева Ш.И.

Аспекты развития пчеловодства в регионе (На примере Шеки-Загатальского района)

Пчеловодство является одним из наиболее быстро растущих видов сельского хозяйства в Шеки-Загатальском регионе. Обилие деревьев, кустарников, цветковых растений, выращиваемых в сельском хозяйстве, как в природе, так и во дворах физических и юридических лиц, обеспечивает основу для развития этой области. В статье рассматривается пчеловодство в регионе и анализируются перспективы. Пчеловодство является высокопродуктивным производством, которое не требует больших инвестиций, поскольку в течение 1,5-2 лет оно проявляет себя в форме мелкого фермерского хозяйства, при условии, что оно оснащено всеми видами инфраструктуры и определенной технологией, и эта сфера гарантированно покрывает свои затраты.

Рекомендации показывают, что Шеки-Загатальский экономический район может стать самой сильной базой для производства меда в стране. Здесь растительность богата липами и фруктовыми деревьями (айва, яблоки, груши, шелковица и т. д.), которые естественным образом создают очень богатую и полезную кормовую базу для пчеловодства.

В статье рассматривается ситуация с пчеловодством в Шеки-Загатальском экономическом районе, существующие пчелиные семьи, крупные пчеловодческие фермы, упаковка продуктов, работа, проделанная в этой области, и анализируются перспективы.

Ключевые слова: пчеловодство, производство меда, пасечная ферма, выставка пчеловодства, сеть магазинов

Summary

Aliyeva Sh.I.

Development Aspects of of Beekeeping in the Region (In the Example of Sheki-Zagatala Region)

Beekeeping is one of the fastest growing types of agriculture in the Sheki-Zagatala region. The abundance of trees, shrubs, flowering plants grown in agriculture, both in nature and in the yards of individuals and legal entities, provides the basis for the development of this area. The article examines beekeeping in the region and analyzes the prospects.

Beekeeping is a highly productive production that does not require large investments, since within 1.5-2 years it manifests itself in the form of a small-scale farming, provided that it is equipped with all types of infrastructure and a certain technology, and this field is guaranteed to cover its costs.

The recommendations show that Sheki-Zagatala economic region can become the strongest base for honey production in the country. Here the vegetation is rich in lindens and fruit trees (quince, apples, pears, mulberries, etc.), which naturally create a very rich and useful forage base for beekeeping.

The article considers the situation with beekeeping in the Sheki-Zagatala economic region, existing bee families, large bee farms, packaging of products, work, analysis carried out in this area.

Key words: *beekeeping, honey production, apiary farm, beekeeping exhibition, chain stores.*

LOGİSTİKA SİSTEMLƏRİNİN REGIONLARIN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFINA TƏSİRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Həmidova Almas Məmmədəğa qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti

almashamidova@mail.ru

Xülasə: *Məqalədə logistik sistemlərin yaradılmasının zəruriliyi əsaslandırılmışdır. Logistik sistemlərin ölkənin və onun regionlarının sosial-iqtisadi inkişafına təsiri qiymətləndirilmişdir. Nəqliyyat-logistika sistemlərinin yaradılmasında maraqlı tərəflər və onların gözləntiləri müəyyən edilmişdir.*

Açar sözlər: *ölkə, region, logistika sistemi, nəqliyyat, anbar, nəqliyyat-logistika sistemi, nəqliyyat-anbar kompleksi, investisiya, mal, xidmət*

Hal-hazırda sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə logistika əmtəə dövriyyəsi xərclərini azaltmaqla yanaşı, müəssisələrin rəqabət qabiliyyətinin əsas amilinə çevrilməkdədir. Logistik inkişafın yüksək səviyyəsi ölkənin bir çox sosial-iqtisadi göstəricilərinə müsbət təsir göstərir. Hər hansı bir ölkədə logistikanın yüksək səviyyədə inkişafının aşağıdakı müsbət təsirləri vardır:

1. Malların və xidmətlərin maya dəyərini azaldılması.
2. Yeni iş yerlərinin yaradılması. Böyük nəqliyyat-anbar kompleksləri və logistika mərkəzləri bir neçə min insanın iş mənbəyi ola bilər.
3. Topdan və pərakəndə ticarət dövriyyəsinə və müştəri xidmətinə artım.
4. İnkişaf etmiş nəqliyyat-anbar infrastrukturunu olan ərazilərin investisiya cəlbediciliyinin artırılması. Xüsusi investisiya axını iqtisadi artımın intensivləşməsinə və əhalinin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşmasına səbəb olur.
5. Ətraf mühitin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, böyük şəhərlərin ətraf yollarının çəkilməsi.
6. Transzit potensialının həyata keçirilməsindən dövlət gəlirlərində artım.

Kiçik, orta və iri müəssisələr arasında səmərəli qarşılıqlı fəaliyyətin təşkili problemi bazar münasibətləri inkişaf etdikcə daha da aktuallaşır. Bu sahibkarlıq subyektlərinin səmərəli tərəfdaşlığının qurulmasına ehtiyac dünya, milli və regional iqtisadiyyatın hazırkı inkişaf

mərhələsinin xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Məhz, logistika mərkəzləri səmərəli tərəfdaşlığın qurulmasının bir sistemi kimi çıxış edir. [2, s.91]

Azərbaycan iqtisadiyyatında logistikanın rolu iqtisadi, sosial, təşkilati, informasiya, innovasiya və s. kimi amillərin sistematik qarşılıqlı təsiri ilə müəyyən edilir. Hal-hazırda təklif tələbi üstələməyə başlayır, bu səbəbdən sahibkarlar və iş adamları fəaliyyətlərində logistik prinsipləri və yanaşmalarının tətbiq edilməsinin vacibliyini getdikcə daha çox dərk etməyə başlayırlar.

Logistika mərkəzləri büdcəyə vergi ödəmələri, yeni iş yerlərinin açılması, regionlara böyük beynəlxalq istehsal və ticarət şirkətlərinin gəlməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Bundan əlavə, böyük şəhərlərin ehtiyaclarına xidmət edən logistika komplekslərinin yaradılması:

- şəhərə ağır maşınların girişini azaltmaq və ya tamamilə qadağan etməklə yol şəbəkəsini rahatlaşdırmaq;

- avtomobil mühərriklərindən atmosfərə atılan zərərli tullantıların ümumi miqdarını azaltmaqla şəhərdəki ekoloji vəziyyəti yaxşılaşdırmaq və şəhər daxilində malların daşınmasını səmərələşdirərək nəqliyyat təhlükəsizliyini artırmaq;

- anbar funksiyalarını (tam və ya qismən) yaxınlıqdakı logistika komplekslərinə verərək sənaye müəssisələrinin anbarları üçün torpaq sahələrinin azaldılması əsasında şəhərin torpaq fondundan səmərəli istifadəni təmin etmək;

- nəqliyyat-logistika texnologiyalarının istifadəsinin geniş tətbiq olunduğu inkişaf etmiş ölkələri özünə bağlayaraq nəqliyyat-ekspeditor xidmətləri bazarını genişləndirmək əsasında təşkilatı təkmilləşdirmək və beynəlxalq nəqliyyatda yük daşımalarının həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artırmaq baxımından əhəmiyyətlidir.

Ümumiyyətlə, logistika mərkəzləri şəbəkəsinin formalaşması nəqliyyat xərclərinin əhəmiyyətli dərəcədə azalması səbəbindən uzaq regionları və ölkələri daha da yaxınlaşdıracaqdır. Bundan əlavə, logistik mərkəzlər xarici malların yerli bazarlara çıxarılmasını asanlaşdırır, yerli malların digər regionlara və ölkələrə nüfuz etməsinə şərait yaradır. Bu cür obyektlərin tikintisi təkcə yeni iş yerlərinin açılmasına deyil, eyni zamanda regiona investisiya axınına da kömək edir.

Regional logistika sistemi aşağıdakı əsas funksiyaları yerinə yetirir:

- rəqabət əsasında təchizatçılar və alıcılar axtarışı, malların hərəkəti proseslərinin informasiya və kompüter təminatı;

- malların qablaşdırılması, çeşidlənməsi, saxlanması, yüklənməsi və boşaldılması üçün yeni texnologiyaların inkişafı;

- səmərəli nəqliyyat növünün seçilməsi, multimodal nəqliyyatın inkişafı, müxtəlif nəqliyyat növlərinin işinin əlaqələndirilməsi;

- müasir avtomatlaşdırılmış terminalların, nəqliyyat və anbar komplekslərinin yaradılması və s.

Regional Logistika Mərkəzi regiona mal axınının cəlb edilməsi, səmərəli logistika zəncirlərinin formalaşması, yük axınlarının ötürülməsi kimi problemlərin həllini təmin edən bir sistem kimi çıxış edir. Beləliklə, aşağıdakı məqsədlər üçün regional logistika mərkəzləri yaradılır:

- malların bir nəqliyyat növündən digərinə doldurulması və daşınması;

- kiçik və orta müəssisələrin rəqabət qabiliyyətinin artırılması;

- nəqliyyatın yükünün azaldılması;

- yeni iş yerlərinin sayının artmasına, investisiya cəlb ediciliyinin artırılmasına imkan verən ərazilərin daha səmərəli istifadəsi.

Nəqliyyat logistika sisteminin əsas funksiyası kimi çıxış edir. Qeyd etmək lazımdır ki, nəqliyyat ölkə iqtisadiyyatının möhkəmlənməsində və inkişafında xüsusi rol oynayır. İstehsalın bütün sahələrini birləşdirən, xammal, yarımfabrikat və bitmiş məhsulların maddi axınlarını optimallaşdıran nəqliyyatdır. Bir çox tərəf nəqliyyat-logistika sisteminin inkişafı ilə maraqlanır. Səmərəli logistika sisteminin yaradılması ilə maraqlanan bütün tərəflərin gözləntilərini aşağıdakı cədvəl vasitəsilə əks etdirə bilərik.

Cədvəl

Nəqliyyat-logistikanın inkişafında maraqlı tərəflər və onların gözləntiləri [4, s.94]

Maraqlanan tərəflər	Nəqliyyat-logistika sistemlərinin yaradılmasında maraqlı tərəflərin gözləntiləri
Dövlət orqanları	Ölkə iqtisadiyyatının ümumi inkişafı. Dövlətin strateji maraqları. Xarici ticarətin inkişafı. Müxtəlif nəqliyyat növlərinin ahəngdar inkişafı. Dövlət büdcəsində vergi gəlirlərinin artırılması
Region və bələdiyyə orqanları	Regionun investisiya cəlbediciliyinin artırılması. Yeni iş yerlərinin yaradılması. Regional büdcənin vergi gəlirlərində artım.
Potensial xidmət istehlakçıları	Logistik autsorsinqin inkişafı. Logistika sahəsində xidmətin keyfiyyətinin artırılması. Logistika xərclərinin azaldılması
Logistik vasitəçilər	Xidmətlərin satış bazarının genişləndirilməsi. Ticarətlə məşğul olmaq üçün şəraitin yaradılması.
İnvestorlar	Aşağı risk səviyyəsi. İnvestisiya cəlbedici layihələrin yaradılması.
Əhali	Yeni iş yerlərinin yaradılması. Nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı. Pərakəndə satış keyfiyyətinin artırılması. Beynəlxalq şəbəkə şirkətlərinin bazara çıxması. Ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılması.

Nəqliyyat-logistika sisteminin formalaşmasında çətinlik ondadır ki, müxtəlif maraqlı tərəflərin maraqları bir-biri ilə müəyyən ziddiyyətlərə səbəb ola bilər. Məsələn, xüsusi investorlar nəqliyyat-anbar kompleksinin aşağıdakı xüsusiyyətlərə cavab verən ərazilərdə tikilməsində daha çox maraqlıdırlar: bu sahədə yüksək keyfiyyətli logistika xidmətlərinə tələbatın çoxluğu, inkişaf etmiş nəqliyyat və mühəndis infrastrukturunun (avtomobil yolları, elektrik enerjisi) mövcudluğu, torpaq sahəsinin pulsuz olması.

Nəqliyyat-anbar kompleksinin tikintisi üçün yer seçərkən dövlət orqanları beynəlxalq ticarətin inkişafı, müxtəlif nəqliyyat növlərinin vahid inkişafı və müəyyən ərazilərdə işsizlik səviyyəsinin azalması kimi ölkənin strateji maraqlarını rəhbər tutur. Bu baxımdan dövlət yüksək keyfiyyətli logistika xidmətlərinə, yəni potensial beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinə yaxın ərazilərdə, dövlət sərhədlərində nəqliyyat-anbar komplekslərinin inşasında daha çox maraqlı ola bilər. [3, s.114]

Fikrimizcə, bütün tərəflərin maraqlarının nəzərə alınmasını təmin edən inteqrasiya olunmuş bir yanaşma lazımdır ki, bu da səmərəli müasir nəqliyyat-logistika sisteminin qurulmasının əsas şərtlərindən biridir. Yalnız yük axınlarında iştirak edənlərin səmərəli inteqrasiyası və qarşılıqlı əlaqəsi ölkənin nəqliyyat-logistika sisteminin formalaşmasında sinergetik effekt əldə etməyə imkan verəcək və ümumilikdə logistikanın və xüsusilə ölkə daxilində nəqliyyat və anbar logistikasının inkişafı üçün lokomotiv olacaqdır. Bu, həm də ölkənin regional inkişafının sosial-iqtisadi göstəricilərinin yaxşılaşdırılmasına səbəb olacaqdır.

Ümumiyyətlə, regional nəqliyyat və logistika mərkəzlərinin normal fəaliyyəti effektiv nəqliyyat və logistika sistemi yaratmadan öz-özlüyündə mümkün deyil. Ona görə də regional nəqliyyat-logistika sisteminin formalaşmasına və inkişafına yönəlmiş proqramların qəbulu bu baxımdan əhəmiyyətli ola bilər. Regional nəqliyyat-logistika sisteminin formalaşması və inkişafına yönəlmiş proqramların səmərəli həyata keçirilməsi üçün bu proqrama daxil olan bütün tədbirləri düzgün qiymətləndirmək lazımdır.

Regional nəqliyyat-logistika sisteminin formalaşması və inkişafına yönəlmiş proqramların səmərəliliyinə və sosial-iqtisadi nəticələrinin qiymətləndirilməsinə daxildir:

- proqram layihələrinin maliyyələşdirilməsini təmin etmək üçün yerli və xarici investorların cəlb edilməsi;

- iqtisadi subyektlərin proqramın icrasında iştirakının kommertiya səmərəliliyi baxımından məqsədəuyğunluğunun qiymətləndirilməsi;

- dövlət dəstəyi və proqramın həyata keçirilməsində iştirakçılar üçün ən əlverişli şəraitin yaradılması barədə qərarların qəbul edilməsi;

- proqramın regional və milli səviyyədə həyata keçirilməsinin sosial-iqtisadi nəticələrinin qiymətləndirilməsi;

- proqramın həyata keçirilməsində məqsədəuyğun bir mərhələnin müəyyənləşdirilməsi və həyata keçirilməsinin idarə olunması mexanizminin hazırlanması [1, s.140].

Qeyd edək ki, Azərbaycanda nəqliyyat-logistika sistemlərinin inkişafı baxımından Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında logistika və ticarətin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi” əhəmiyyətli ola bilər. Strateji Yol Xəritəsində bu sahənin maliyyələşdirilməsi üçün 3 milyard 160 milyon investisiya tələb olunacağı proqnozlaşdırılır. Lakin Qarabağın erməni işğalından azad edilməsi həmin regionda nəqliyyat-logistika sistemlərinin yaradılmasını zərurətə çevirir ki, bu da həmin istiqamətdə yeni investisiyaların cəlb edilməsini tələb edir. Artıq 2021-ci ilin dövlət büdcəsindən Qarabağ bölgəsinin bütövlükdə inkişafı üçün 2,2 milyard manat vəsaitin ayrılması nəzərdə tutulub .

Göründüyü kimi, artıq bu bölgədə və ona yaxın ərazilərdə lojistik mərkəzlərin yaradılması və inkişafı üçün büdcə maliyyələşdirilməsinə başlanılıb. Qarabağ və onun ətraf rayonlarında logistik mərkəzlərinin yaradılmasının sürətləndirilməsi üçün bu prosesə regional qurumların və müəssisələrin də cəlb edilməsi zəruridir. Nəticə olaraq deyə bilərik ki, inkişaf etmiş nəqliyyat-logistika sistemi Azərbaycanın və onun regionlarının qarşılıqlı sosial-iqtisadi əlaqələrin inkişafı üçün ən vacib şərtidir. Bu da regionların sosial-iqtisadi potensialını və əhalinin həyat keyfiyyətini artırmağa imkan verir. Logistika sisteminin əsas elementlərinin regionun sosial-iqtisadi vəziyyətinə təsirinin düzgün qiymətləndirilməsi onların fəaliyyətinin və inkişafının səmərəliliyini artıracaq, əhalinin yüksək səviyyəli logistika xidmətlərinə olan tələbi, bütövlükdə bu sistemin inkişafının optimallaşdırılması və tənzimlənməsi yollarını müəyyənləşdirəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Аркадьев К.Г. Логистические системы и их роль в современной экономике. Краснодар: Новация, 2015, с. 139-141
2. Бензенко П.А. Формирование и развитие региональных логистических центров. Вестник СибАДИ, выпуск 2 (42), 2015, с.90-95
3. Кузменко Ю.Г., Грейз Г.М., Калентеев С.В. Транспортно-логистическая система как субъект социально-экономического развития региона. Известия УрГЭУ 2(46) 2013, с.111-118
4. Стяжкин М.Н. Оценка влияния основных составляющих транспортно-логистической системы на развитие экономики региона. Вестник экономики, права и социологии, 2012, № 4, с.92-98

Резюме

Гамидова А.М.

Оценивание влияния логистических систем на социально-экономическое развитие регионов

В статье обосновывается необходимость создания логистических систем. Оценивается влияние логистических систем на социально-экономическое развитие страны и ее регионов. Определяются заинтересованные в создании транспортно-логистических систем стороны и их ожидания.

Ключевые слова: страна, регион, система логистики, транспорт, склад, транспортно-логистическая система, транспортно-складской комплекс, инвестиции, товары, услуги

Summary

Hamidova A.M.

Assessment of the Impact of Logistics Systems on the Socio-Economic Development of Regions

The article substantiates the need to create logistics systems. The impact of logistics systems on the socio-economic development of the country and its regions is assessed. The parties interested in the creation of transport and logistics systems and their expectations are determined.

Key words: country, region, logistics system, transport, warehouse, transport-logistics system, transport-warehouse complex, investment, goods, services

MEHMANXANALARDA KONFLİKTLƏRİN İDARƏ OLUNMASININ SƏMƏRƏLİ MEKANİZMLƏRİNİN İŞLƏNİB-HAZIRLANMASI

Həsənov Hüseyn Mustafa oğlu

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti

h.hasanov@hotmail.com

Xülasə: *Məqalədə konfliktin səmərəli idarə olunması məsələsinin həllini tapmaq qarşıda duran əsas vəzifə olmuşdur. Bu məqsədlə, ilk öncə konfliktin müəyyən göstəricilər üzrə tədqiqi həyat keçirilmişdir. Bu göstəricilər və ya parametrlər konfliktə müəyyən zaman ərzində nə qədər vaxt sərf olunduğu, konfliktin yaranmasında hansı amillərin mənbə rolunu oynadığı, qrup daxilində və xaricində hansı səbəblərdən konfliktin meydana çıxdığı ilə bağlıdır. Həmçinin bütün bu*

göstəricilərə uyğun olaraq, konfliktdə iştirak etmiş əməkdaşların yekun reaksiya olaraq hansı addımı atdıqlarını və nəyə qərar verdiklərini bilmək də bu tədqiqat üçün önəm daşıyır.

Açar sözlər: mehmanxana, konflikt menecmenti, konflikt səbəbləri, konflikt xərcləri, konflikt və məhsuldarlıq

Məqalədə əsas tədqiqat məqsədinə nail olmaq üçün hədəf kimi götürülmüş müəssisə əməkdaşları arasında sorğu keçirilmişdir. Tədqiqat zamanı sorğuya konflikt səbəbi ilə məhsuldarlıq səviyyəsinə (sorğuda iştirak edən 55 respondentin təsəvvür edə bildiyi) təsir arasında əlaqənin qiymətləndirilməsi ilə bağlı sual da əlavə olunmuşdur. İlk öncə qeyd olunmalıdır ki, önəmli məqam eyni iş yeri və resursları paylaşan iş yoldaşları arasında baş verən konfliktləri həll etmək üçün ay ərzində zamanın təxmini neçə saatını sərf etməsi məsələsidir. Belə ki, öncədən təyin olunmuş variantlar arasında seçim respondentlərin şəxsi təcrübələri əsasında mümkündür və respondentlərin 60.9%-i qeyd edir ki, konfliktə 2 saatdan az zaman sərf edir, cədvəl 1-də bununla bağlı ətraflı məlumat verilir.

Cədvəl 1

Konfliktin idarə olunmasına sərf olunan zaman

Ay ərzində konfliktə sərf olunan zaman intervalı, saat	Konfliktə iştirak edən işçilərin sayı nəfər, f_i	İntervalın orta qiyməti saat, t_i	Faiz	
1 saatdan 2 saata kimi	34	1.5	60.9	%
2 saatdan 5 saata kimi	12	3.5	21.7	%
6 saatdan 10 saata kimi	7	8	13	%
11 saatdan 15 saata kimi	2	13	4.3	%

Cədvəl 1 əsasında ay ərzində konfliktə sərf olunan zamanın orta qiymətini aşağıdakı kimi təyin etmək olar:

$$t_{orta} = \frac{\sum_{i=1}^4 f_i t_i}{\sum_{i=1}^4 f_i} = \frac{f_1 t_1 + f_2 t_2 + f_3 t_3 + f_4 t_4}{f_1 + f_2 + f_3 + f_4} = \frac{34 \cdot 1.5 + 12 \cdot 3.5 + 7 \cdot 8 + 2 \cdot 13}{34 + 12 + 7 + 2} = \frac{51 + 42 + 56 + 26}{55} = \frac{175}{55} = 3.17 \text{ saat}$$

Bir iş günü ərzində konfliktə sərf olunan zamanın orta qiyməti isə

$$t'_{orta} = \frac{3.17}{20} \cong 0.2 \text{ saat} \quad \text{olar.}$$

Respondentlərə verilən, “İşdə ən çox kiminlə konflikt yaşayırsınız?” sualının cavabı isə ekspert rəyinə əsasən bizi bir neçə mümkün variant üzərində dayanmağa məcbur edir. Normalda komanda daxilində çalışan hər bir şəxs ünsiyyətdə olduğu komanda yoldaşları, nəzarətçiləri, özünün nəzarət etdiyi işçiləri, yuxarı səviyyəli menecerləri və digər şöbələrin rəhbər və sırası işçiləri ilə daha öncə qeyd etdiyimiz bir sıra konflikt səbəbləri ilə əlaqədar konflikt hadisəsində iştirak edə bilirlər.

Sorğu nəticəsində respondentlərdən işdə ən çox kimlərlə konflikt vəziyyəti yaşadıklarını qeyd etmək xahiş olunmuş və Cədvəl 2 -dən də göründüyü kimi, birinci yerdə 50% göstərici ilə “digər şöbənin işçiləri“, daha sonra respondentlər 34.6% göstərici ilə “öz nəzarətçiləri“ ilə konflikt yaşadıklarını qeyd etmişlər. Üçüncü yerdə 30.8% göstərici ilə iki kateqoriyadan olan əməkdaşlar

bərabər səs faizi toplamışdır: “komanda yoldaşları“ və digər “şöbələrin nəzarətçiləri“. Gördüyümüz kimi, müəssisə daxilində münafişələr əsasən şöbələr arasında eyni səviyyədə çalışan işçilər arasında və daha sonra isə işçilərin öz nəzarətçiləri ilə baş vermişdir.

Cədvəl 2.

Konflikt mənbələri (Respondentlər 1 və daha çox variant seçdikləri üçün ümumi faiz göstəricisi 100%-i keçə bilər)

İşdə ən çox kim ilə konflikt vəziyyəti yaşayırsınız?	Say	Faiz	
Komanda yoldaşları ilə	17	30.8	%
Nəzarətçilərim ilə	19	34.6	%
Nəzarətimdə olan İşçilərim ilə	2	3.8	%
Menecerlərim ilə	0	0	%
Digər şöbənin işçiləri ilə	28	50	%
Digər şöbənin nəzarətçiləri ilə	17	30.8	%
Digər şöbənin menecerləri ilə	15	26.9	%

Qrupdaxili konflikt səbəbləri deyərək əsasən beynəlxalq ədəbiyyatda daha sıx-sıx qarşılaşılan rəsmi qruplar nəzərdə tutulmuşdur. Bu rəsmi qruplar normalda şirkətlərin struktur bölmələri daxilində çalışan əməkdaşların yaratdıqları rəsmi qruplardır. Digər sözlərlə desək burada, eyni maraqları əhatə edən, fərqli şöbələrin əməkdaşlarının yaratdıqları qeyri-rəsmi qruplar istisna kimi qəbul olunur.

“Cədvəl 3”-da qrup daxili konfliktlərin səbəbi respondentlər 65.4% olmaqla qrup daxilində fərdlərin fikir, dəyər, inanc və seçim fərqlərindən yarandığını qeyd etmişlər. Respondentlərin 38.5%-i həvəsdən salan idarəetmə təcrübəsi və 26.9%-i isə qrup daxilində üzvlər arasındakı qarşılıqlı hörmətin çatışmamasını konfliktin əsas səbəbi kimi görür.

Cədvəl 3

Respondentlər 1 və daha çox variant seçdikləri üçün ümumi faiz göstəricisi 100%-i keçə bilər

Qrupdaxili konflikt səbəbləri	Say	Faiz	
Qeyri-müəyyən iş gözləntiləri	11	19.2	%
Qrupdaxili resursları paylaşma (printer, kondisioner, tualet kimi paylaşılan resursların istifadəsi)	28	19	%
Qrup daxilində fərdlərin fikir, dəyər, inanc və seçim fərqləri	37	65.4	%
Qeyri-adekvat komanda işi	6	11.5	%
Qrup daxilində üzvlər arasındakı qarşılıqlı hörmətin çatışmaması	15	26.9	%
Zəif şəxsi sağlamlıq və rifah	9	15.4	%
Şəxsi həyatdakı işə təsir edən problemlər	4	7.7	%
İşin və vəzifənin ədalətsiz bölgüsü	2	3.8	%
Ünsiyyət xətaləri	13	23.1	%
Ünsiyyətin çatışmaması	13	23.1	%
Qrupdaxili kobudluq	9	15.4	%
Qeyri-bərabər mükafatlandırma	11	19.2	%
Həvəsdən salan idarəetmə təcrübəsi	22	38.5	%
İşin tələb və gözləntilərinin dəyişməsi	6	11.5	%

Qruplar arası konflikt səbəbləri deyərəkən fərqli şöbələr arasında baş verən konfliktlər nəzərdə tutulmuşdur. Sorğuda iştirak edən əməkdaşlardan 61.5%-i düşünür ki, şöbələr arasında fərqli mükafatlandırma strukturu əsas konflikt yaradıcı amildir. Buna misal kimi keçirilən hər hansı tədbirin mehmanxana üçün qazandırdığı ümumi xalis gəlirindən hər bir ofisiyanın aldığı mükafat ilə satış əməkdaşının aldığı mükafat arasında nəzərəcarpacaq fərkdir.

Əlavə olaraq 42.3% respondent qeyd etmişdir ki şöbələr arası qarşılıqlı hörmətin çatışmaması və 30.8%-i isə şöbələr arasında fərdlərin fikir, dəyər, inanc və seçim fərqlərinin yaratdıqları konfliktlərdən narazıdırlar. Digər konflikt səbəblərinin seçim faizləri cədvəl 4-da qeyd olunmuşdur.

Cədvəl 4

Respondentlər 1 və daha çox variant seçdikləri üçün ümumi faiz göstəricisi 100%-i keçə bilər

Qruplararası konflikt səbəbləri	Say	Faiz	
Qeyri-müəyyən təşkilati hədəflər	6	11.5	%
Paylaşılan resurslar (tualet, siqaret çəkmə əraziləri, işçi yeməxanaları və s.)	34	19.2	%
Şöbələr arasında fərdlərin fikir, dəyər, inanc və seçim fərqləri	17	30.8	%
Şöbələr arası fərqli qayda və iş saatları	4	7.7	%
Şöbələr arası qarşılıqlı hörmətin çatışmaması	24	42.3	%
Şöbələr arası iş yükü və məsuliyyət bölgüsü fərqləri	4	7.7	%
Şöbələr arası ünsiyyət xətaləri	11	19.2	%
Əməkdaşların şöbələr arası ünsiyyətin çatışmazlığı	15	26.9	%
Şöbələr arasında kobudluq halları	9	15.4	%
Şöbələr arasında fərqli mükafatlandırma strukturu	11	61.5	%

Konflikt səbəblərini araşdıraraq müəyyən nəticələr əldə etdik. İndi isə növbə konflikt iştirakçılarının seçdikləri yekun reaksiya davranış şəklinin araşdırılmasıdır. Aşağıdakı cədvəl 5-də, 4 əsas göstərici üzərindən aparılmış sorğu nəticələri təqdim olunmuşdur. Respondentlər 44% səs çoxluğu ilə qeyd etmişlər ki, konflikt nəticəsində onlar bir sıra səbəblərdən məhsuldarlıq səviyyəsinə mənfi təsir edən davranış seçmişlər. Bura, verilən tapşırıqların şüurlu şəkildə ləngidilməsi və ya keyfiyyətsiz icra olunması, digər əməkdaşların motivasiya səviyyəsini aşağı salması və s. kimi müəssisə məhsuldarlığına ziyan vuran davranışların nümayiş etdirilməsi aid bilər.

21% respondent qeyd etmişdir ki, iş yerində baş verən konfliktlər o qədər qeyri-funksional həddə çatmışdır ki, onlar çıxış yolunu işdən yayınmaqla psixoloji rahatlıq tapmaqda görürlər. Təbii ki, işdən yayınma halları müəssisə üçün hər zaman zərərli yekunlaşan haldır.

Son iki göstərici isə hər biri ayrılıqda 17% respondent seçimi ilə müşayiət olunmuşdur. Pulman Bakı Mehmanxanasının əməkdaşları qeyd etmişlər ki, birbaşa və ya dolaylı yolla onlara təsir edən konfliktdən yayınmaq üçün əvvəlki iş yerlərində vəzifələrindən istefa vermişlər. Məntiqi olaraq belə demək olar ki bu respondentlər baş verən konfliktlərin nəticəsi olaraq eyni addımı seçməyə meylli olacaqlar. Digər 17% respondent isə şirkət daxilində sistem və ya prosesi sabotaj etməklə konfliktə müəyyən mənada münasibət bildirmişlər. Sabotaj etmək bir neçə formada özünü göstərə bilər. Əməkdaşlar sistemi yararsız hala salmaq, öz prinsiplərini sübut etmək məqsədi ilə müəssisəyə bilərəkdən maddi ziyan vura bilərlər.

Konfliktə uyğun davranış seçimi

Konfliktə uyğun davranış seçimi	Say	Faiz	
İşdəki konfliktədən yayınmaq üçün işə getməmək	12	21	%
Birbaşa və ya dolayı yolla təsir edən konfliktədən yayınmaq üçün vəzifəsindən istefa vermək	10	17	%
Şirkət daxilində sistem və ya prosesi sabotaj etmək	10	17	%
Məhsuldarlıq səviyyəsinə mənfi təsiri edən davranış nümayiş etdirmək	25	44	%

Məhsuldarlıq səviyyəsinə konfliktin dərk olunan mənfi təsir göstəricisi deyərək respondentlərin təxminləri nəzərdə tutulur. Təbii ki, respondentlər burada gün ərzində ortalama olaraq konfliktə sərf etdikləri zamanın öz psixoloji vəziyyətlərinə göstərdiyi təsiri qiymətləndirmişlər. Ümumiyyətlə, respondentlərin 62.5%-i qeyd etmişdir ki, həftə ərzində ortalama olaraq məhsuldarlıqları 10% aşağı düşmüşdür. Misal üçün, əgər konfliktətsiz iş mühitində işçi müəssisəyə müəyyən miqdarda gəlirin gəlməsini təmin edirdisə, konflikt zamanında bu məhsuldarlıq 10% aşağı düşəcəkdir. Bu göstərici əslində bizə konfliktin qeyri-funksionallıq səviyyələrini də göstərmək baxımından önəmlidir.

Konfliktin məhsuldarlıq səviyyəsinə dərk olunan mənfi təsir göstəricisi

Konflikt məhsuldarlıq səviyyəsinə dərk olunan mənfi təsir göstəricisi (məhsuldarlığın həftəlik azalması) %-la	İntervalın orta qiyməti (X _i)	Say (f _i)	Faiz	
5%-dan 10%-a kimi	7.5	36	62.5	%
10%-dan 25%-a kimi	17.5	14	25	%
25%-dan 50%-a kimi	37.5	0	0	%
50%-dan 75%-a kimi	62.5	7	12.5	%

Yuxarıdakı cədvəldə respondentlərin seçdiyi, konfliktin təsiri ilə məhsuldarlıq səviyyəsinin dəyişməsinə ifadə edən faiz göstəriciləri əks olunmuşdur. Bu məlumat konflikt xərclərinin müəyyən olunması üçün hesablamalarda istifadə oluna bilər. Beynəlxalq ədəbiyyatda məhsuldarlıqla motivasiya arasında düz mütənəsb əlaqəni sübut edən çoxsaylı tədqiqat nəticələri mövcuddur. Belə ki, məhsuldarlıq səviyyəsinin aşağı düşməsi özlüyündə əməkdaşın həvəsliyi ilə, birbaşa əlaqəlidir.

İndi isə müəssisədə işçilərin motivasiya səviyyəsinin azalması ilə məhsuldarlıq səviyyəsinin aşağı düşməsi nəticəsində yaranan xərcləri müəyyənləşdirək.

Həftə ərzində konfliktin məhsuldarlıq səviyyəsinə dərk olunan mənfi təsir göstəricisinin orta qiymətini aşağıdakı kimi təyin etmək olar:

$$\begin{aligned}
 \text{Məhsuldarlığın həftəlik azalması} &= \frac{\sum_{i=1}^4 X_i f_i}{\sum_{i=1}^4 f_i} = \frac{X_1 f_1 + X_2 f_2 + X_3 f_3 + X_4 f_4}{f_1 + f_2 + f_3 + f_4} = \\
 &= \frac{7.5 \cdot 36 + 17.5 \cdot 14 + 37.5 \cdot 0 + 62.5 \cdot 7}{36 + 14 + 0 + 7} = \frac{270 + 245 + 0 + 437.5}{57} = \frac{952.5}{57} = 16.71 \%
 \end{aligned}$$

Münaqişələrin funksionallıq baxımından qiymətləndirməklə hər bir müəssisə üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən faktor olduğunu aydın görmək mümkündür. Bu məqalədə nümunə kimi götürülmüş müəssisə daxilində çalışan işçilər arasında 6 əsas parametrlər üzrə sorğu aparılmışdır. Nəticələr göstərir ki, işçilər ortalama olaraq ay ərzində 0.2 saat konfliktə zaman sərf edirlər.

Həmçinin şöbələr arasındakı konfliktlərin aktiv olduğu mühitdə şöbə daxilində işçilər və nəzarətçilər arasında konfliktlər baş verə bilər. Konfliktlərin əsas səbəbi kimi respondentlər qrup daxilində fərqlər, fikir, dəyər, inanc və seçim fərqlərini göstərmişlər. Qruplar arasındakı konflikt səbəbi kimi isə qarşılıqlı hörmətin çatışmaması əsas faktor olmuşdur. Əlavə olaraq konfliktdən sonra, onların davranışında məhsuldarlıq səviyyəsinin aşağı salınmasına səbəb olan fəaliyyətlər müəyyənləşdirilmişdir. Bununla əlaqədar məhsuldarlıq səviyyəsinə hiss olunan mənfi təsir göstəricisi 10%-a qədər müəyyənləşmişdir. Qeyd olunan parametrlər üzrə araşdırma nəticələri daha sonra konfliktin müəssisə üçün yaratdığı xərclərin ümumi illik məvacib xərclərinə olan faiz nisbətinin müəyyənləşdirilməsində istifadə olunacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Eirene Leela Rout and Omiko N., Corporate Conflict Management – Concepts and Skills, 2007
2. Fowler and J. Floyd Jr., Improving Survey Questions: Design and Evaluation, Applied Soc. Res. Methods Ser., Sage Publications, Oaks, CA., 1995
3. Jan Hendrik Combrink, The Cost Of Workplace Conflict At Company A And Company B's SHARED PREMISES, 2014
4. Lichbach M. I., Gurr T. R., The Conflict Process: A Formal Model, The Journal of Conflict Resolution, Vol. 25, No. 1. (Mar., 1981), 1981, pp. 3-29
5. Simons T.L., Peterson R.S., Task Conflict and Relationship Conflict in Top Management Teams: The Pivotal Role of Intragroup Trust, Journal of Applied Psychology, vol. 85., No. 1, 2000, pp.102-11

Резюме

Гасанов Г.М.

Разработка эффективных механизмов управления конфликтами в отелях

Основная задача статьи - найти решение проблемы эффективного управления конфликтами. В первую очередь, конфликт здесь был изучен на основе определенных показателей. Эти показатели или параметры зависят от того, сколько времени тратится на конфликт в течение определенного периода времени, какие факторы играют роль в возникновении конфликта и что, в целом, вызывает конфликт внутри и вне группы. Одним из важных моментов данного исследования является то, какие действия предприняли вовлеченные в конфликт сотрудники в качестве окончательной реакции и что они решили в соответствии со всеми этими показателями.

Ключевые слова: гостеприимство, управление конфликтами, причины конфликта, издержки конфликта, конфликт и производительность

Summary

Hasanov H.M.

Development of Effective Conflict Management Mechanisms in Hotel Industry

The main objective of the article is to find a solution to the problem of effective conflict management. To do this, first of all, the conflict was studied according to certain indicators. These indicators or parameters depend on how much time is spent on the conflict over a certain period of time, what factors play a role in the occurrence of the conflict and what causes the conflict within

and outside the group. For this study, it is also important to know what actions the employees involved in the conflict took as a final reaction and what they decided in accordance with all these indicators.

Key words: hotel, conflict management, causes of conflict, conflict costs, conflict and productivity

İŞGALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ TURİZM BİZNESİNİN İNKİŞAF MƏSƏLƏLƏRİ VƏ PERSPEKTİVLƏRİ

Hüseynov Nihad Ramiz oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti

nihadhuseyn@mail.ru

Xülasə: Məqalədə işğaldan azad olunmuş ərazilərdə turizm biznesinin inkişaf məsələləri və perspektivləri tədqiq olunmuşdur. Bu məqsədlə dünyada turizm sektorunun biznes imkanları və əhəmiyyəti açıqlanmışdır. Pandemiya şəraitində turizm sektorunun ən zərərçəkən sahələrdən biri olduğu göstərilmişdir. Azərbaycanda turizm sektorunun dinamik inkişafı ilə bağlı imkanlara diqqət yönəldilmişdir. Pandemiya dövründə ölkəmizdə turizm biznesinin çətinlikləri açıqlanmışdır. Böyük Qarabağ zəfəri ilə bağlı olaraq, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə turizm biznesinin inkişaf məsələlərinə və perspektivlərinə dair tövsiyələr hazırlanmış və təkliflər verilmişdir.

Açar sözlər: Qarabağ zəfəri, işğaldan azad olunmuş ərazilər, turizm sektoru, turizm biznesi, turizm biznesinin inkişaf məsələləri, inşaılan azad olunmuş ərazilərdə turizm perspektivləri

Son 10 illiklərdə dünya iqtisadi proseslərində turizm sektoru əhəmiyyətli səviyyədə inkişaf edə bilmişdir və dünya iqtisadiyyatında turizmin rolu artım nümayiş etdirmişdir. Lakin, COVID-19 pandemiyasının baş verməsi ilə əlaqədar olaraq bu sahədə ciddi çətinliklər yaranmışdır. Belə ki, 2020-ci ildə dünya səviyyəsində turizm turları üzrə turist axını 70-72 % səviyyəsində aşağı düşmüşdür və COVID-19 pandemiyası səbəbindən turizm biznesi özünün ən ağır bir dövrünə qədər aşağı enmişdir. Buna misal olaraq qeyd edək ki, 2019-cu ilə nisbətə dünya ölkələri turizm biznesindən ənənvi olaraq əldə etdikləri gəlirlərini itirmiş və 10 dəfədən çox zərərlə üzləşmişlər. Ümumilikdə turizm biznesinin itkisi ilkin olaraq 1,5 trln. ABŞ dolları səviyyəsində qiymətləndirilir, amma nəzərə almaq lazımdır ki, bu itkilər artmaqda davam edir. Turizm biznesinin iflic vəziyyətə düşməsi həm də dünya ÜDM-in xeyli azalmasına səbəb olmuşdur və bu azalmanın həcmi 2 trln dollardan xeyli çox təşkil etmişdir [9]. Pandemiya ilə əlaqəli turizm müəssisələrinin fəaliyyətlərini dayandırması və bununla bağlı turizm biznesinin “axsaması” özünü daha çox turist axınlarının azalmasında göstərmişdir. Regionlar üzrə bunu təhlil etsək, analoji göstərici Asiya-Sakit Okean regionunda 82 %, Yaxın Şərqdə - 73%, Afrikada – 69 %, Avropa və Amerikada isə 68 % azalma təşkil etmişdir [10]. Bütün bunların əsasında belə bir fikir söyləmək olar ki, pospandemiya dövründə turizm biznesi öz potensialını daha tez bir zamanda və qısa müddətdə bərpa etməyə çalışacaqdır. Belə ki, itirilmiş iş yerlərinin bərpası və üzləşdikləri zərərin kompensasiya edilməsi üçün turizm biznesinin bütün seqmentləri üzrə güclü inkişaf proseslərinin formalaşdırılmasının və bu proseslərin intensivləşdirilməsinin qaçılmaz və zəruri proses olacağını düşünürük.

Maraqlıdır ki, turizm sektorunun inkişafı ilə bağlı ölkəmizdə də güclü potensial və real imkanlar vardır. Hələ Sovetlər Birliyi dövründə Azərbaycanda bir çox kurort-mualicə mərkəzləri və istirahət zonaları olmuşdur. Xüsusilə, Kəlbəcər rayonunda ümumittifaq əhəmiyyətli “İstisu” mualicə-sanatoriya kompleksi fəaliyyət göstərmişdir və buraya nəinki keçmiş SSRİ-nin bütün respublikalarından, həmçinin dünyanın müxtəlif ölkələrindən istirahətə və mualicəyə gəlirdilər. Amma, keçmiş SSRİ-nin süqutundan sonra müstəqilliyimizin bərpasının ilk illərində mənfur qonşularımız havadarlarının köməyi ilə Qarabağı işğal etdilər və Erməni hərbi qüvvələrinin təcavüzü nəticəsində burada nə varsa hamısı dağıdılmışdır. Mineral ehtiyatlarımız, o cümlədən su ehtiyatlarımız, “İstisu” kurortu vandalcasına istismara məruz qalmış və yerlə yeksan edilmişdir. Böyük Qarabağ zəfərindən sonra regionun turizm-rekreasiya imkanlarının kommersiyalaşdırılması və biznes prosesləri dövryyəsinə cəlb edilməsi üçün əlverişli şərait yaranmışdır. Amma, hələ ki, pandemiya səbəbində turizm sektorunda və turizm biznesində qiymətləndirilmələrin aparılması, pospandemiya şəraitində bu sahənin inkişaf perspektivləri baxılmaqda və qiymətləndirilməkdədir.

Pandemiya izləri ölkəmizin turizm sektorunda da ciddi şəkildə özünü göstərmişdir və bu sahənin biznes imkanlarından hazırda istifadə çox cüzi səviyyədədir, əksər turizm xidmətləri göstərilir və turizm məkanları bağlıdır. Ölkəmizdə fəaliyyət göstərən turizm qurumları və turizm müəssisələri postpandemiya dövrünə hazırlaşmaqda davam edirlər və bunun üçün mövcud turizm xidmətlərinin, yanaşmaların, standartların təkmilləşdirilməsi, yenilənməsi tədbirləri həyata keçirirlər. COVID – 19 pandemiyası turizm sektoruna və onun müəssisələrinə çox ciddi mənfi təsir göstərmişdir. “Dünyada global olaraq pandemiya halını alan COVID – 19 virusu dünya həyatını, iqtisadiyyatını böyük bir təhdid altında saxlayır. Təbii ki, bunun turizm iqtisadiyyatına da mənfi təsirləri həddən artıq çoxdur” [6]. COVID – 19 pandemiyası turizm müəssisələrinin fəaliyyəti və rəqabətqabiliyyətlilik məsələləri ilə bağlı yeni tədbirlərin görülməsini məcburi edir və bunlar bütün dünyada iflic vəziyyətinə düşmüş turizm sektorunun dirçəldilməsi üçün zəruridir. BMT-nin Ümumdünya Turizm Təşkilatı postpandemiya dövründə turizmin dirçəlməsi istiqamətində fəaliyyətin gücləndirilməsini, rəqabətqabiliyyətli yeni xidmətlərin göstərilməsini vacib hesab edirlər [4].

Təsadüfi deyildir ki, ölkə Prezidenti İlham Əliyevə görə: “Turizm pandemiya şəraitində ən çox zərər çəkmiş sahələrdən biridir. Biz bunu Azərbaycanda da, bütün dünyada da müşahidə edirik. Ona görə ki, əvvələn pandemiya dövründə turist axını təbii olaraq çox azalıb, lakin pospandemiya dövründə də bu sahənin bərpa olunması, əlbəttə, müəyyən məhdudiyətlərlə bağlı olacaq” [2]. Turizm sektorunun və onun müəssisələrinin fəaliyyətinin əsas etibarını ilə həyata keçirilməsi prosesləri pospandemiya dövründə baş tutacaqdır. Pospandemiya dövründə turizm sənayesinin daha çox dəstəyə ehtiyacı olan sahə kimi qiymətləndirilməsi obyektiv reallıqlara söykənmişdir. Ölkəmizdə turizm sahəsində sahibkarlara verilən dəstək proqramlarının və növbəti mərhələlərdə turizmin bərpa edilməsinə hazırlıq işlərinin görülməsi fazası intensiv xarakter daşıyır.

Pandemiya şəraitində ölkədə turizm sektorunun fəaliyyətinin davam etdirilməsi üçün tanıtım strategiyasına üstünlük verilmiş, onlayn platformalar və təlim mərkəzləri yaradılmış, daxili turizmin bərpası istiqamətində işlər aparılmışdır. “Yeni turizm destinasiyaların təqdimatına başlanılmışdır. Düşünürük ki, Qarabağ destinasiyası ilk mərhələdə daxili turizm üçün, Azərbaycan diasporunun nümayəndələri üçün maraqlı olacaq. İşğaldan azad olunmuş ərazilərin turizm strategiyası və Şuşanın turizm konsepsiyası üzərində iş gedir. 2021-ci ilin sonuna qədər turizm sektoru qismən reabilitasiya olunacaqdır” [3]. Bu amillər baxımından, pospandemiya dövründə turizm sektorunun və onun müəssisələrinin fəaliyyətinin sabitləşdirilməsi vəzifəsi həlledici önəm kəsb edəcəkdir və

xüsusilə, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə mövcud tirazm biznesi potensialı bu istiqamətdə ciddi rol oynaya bilər.

Qeyd edək ki, işğaldan azad olunmuş ərazilərin turizm potensialı Qarabağ regionunda biznes proseslərinin sürətləndirilməsinə yeni imkanlar açacaqdır. Burada gözəl və füsunkar təbiət guşələri, mineral mualicəvi içməli sular, turizm-rekreasiya potensialı vardır. Kəlbəcər və Zəngilan termal su mənbələri, Şuşada balneoloji mərkəzlər, kanat yolları potensialı vardır, Xudafərin körpüsü, Azıx mağarası yeni turist marşrutları üçün cəlbedicidir [1]. Qarabağda xalça turlarının təşkil edilməsi böyük maraq doğurardı. Turşsu laylasının mualicə-sanatoriya potensialı çərçivəsində böyük bir turizm kompleksinin-turizm klasterinin yaradılması mümkündür. Bu ərazilərdə dini, ekoloji, aqro turizm, eləcə də turizmin başqa istiqamətləri üzrə əlverişli turizm biznesi imkanları diqqət çəkir [7]. İqtisadçı-ekspert, millət vəkili V.İ.Bayramova görə: "İşğaldan azad olunmuş Kəlbəcər rayonu Cənubi Qafqazda turizmin inkişafı baxımından azsaylı regional ərazilərdən biri hesab edilir. Çünki bu ərazini yayda və qışda, həm tarixi, dini, həm də mualicəvi cəhətdən turizm istiqamətində inkişaf etdirmək mümkündür. Eləcə də, digər azad edilmiş ərazilərdə də turizm potensialı yüksəkdir" [8]. Artıq Qarabağ ərazisində turizmin dirçəldilməsi üçün yeni biznes imkanları araşdırılır, təkliflər verilir və fəaliyyət strategiyaları üzərində intensiv iş gedir [5].

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə turizm biznesinin potensialının artırılması və turizm müəssisələrinin fəaliyyətinin gücləndirilməsi üçün bir sıra tədbirlərin görülməsini təklif edirik:

- regionun turizm potensialının obyektiv və fundamental təhlili aparılmalı, və turizm potensialı şəffaf şəkildə qiymətləndirilməlidir;
- turizm biznesinin inkişafının intensivləşdirilməsi üçün region üzrə konkret turizm layihələri hazırlanmalı, ekspertizadan keçirilməli, biznes-planlar əsaslandırılmalı və bu sahədə təcrübəsi olan turizm firmalarına və şirkətlərinə, potensial investorlara təqdim olunmalıdır;
- regionda turizmin canlandırılması üçün ən azından ilk 10 il üçün güzəştlər paketi, o cümlədən vergi güzəştləri mexanizmləri və alətləri hazırlanmalı, özəl turizm müəssisələrinə dövlət dəstəyi mexanizmlərinin gücləndirilməsi təmin edilməlidir və s.

Ədəbiyyat

1. Azad olunmuş ərazilərin turizm potensialı çox güclüdür. 12 noyabr 2020. <https://vergiler.az/news/economy/10815.html>.
2. Azərbaycan Prezidenti: "Turizm pandemiya şəraitində ən çox zərər çəkmiş sahələrdən biridir". 30 İyun 2020. https://apa.az/az/turizm_az/Azrbaycan-Prezidenti-Turizm-pandemiya-sraitind-n-cox-zrr-ckmis-sahlrdn-biridir-594277.
3. Bayramova A. Azərbaycan turizmi 2021-ci ilə necə gedir? 28 Dekabr, 2020. <https://report.az/turizm/azerbaycan-turizmi-2021-ci-ile-nece-gedir/>.
4. BMT-nin Ümumdünya Turizm Təşkilatı postpandemiya dövründə turizmin dirçəlməsi istiqamətində fəaliyyət göstərəcək. 25.08.2020. https://azertag.az/xeber/BMT_nin_Umumdunya_Turizm_Teskilati_postpandemiya_dovrunde_turiz_min_dirchelməsi_istiqametinde_fealiyyet_gosterecek-1568781.
5. Dövlət Turizm Agentliyinin sədri: "Turizm azad edilmiş torpaqlarda əsas fəaliyyət sahələrindən biri olacaq". 15/01/2021. <https://banker.az>.
6. İsmayılbəyli S. Turizm sahəsində postpandemiya dövrünə hazırlaşmalıyıq. 8 İyun 2020. <https://aqreqator.az/az/iqtisadiyyat/815486>.

7. İşğaldan azad edilmiş ərazilərə bu iki istiqamətdən turist axını gözlənilir <https://sputnik.az/karabakh/20210104/425804416/isgaldan-azad-edilmi-razilrd-bir-nece-turizm-klasteri-yaradla-biler.html>.

8. Qarabağda turizmin inkişaf strategiyası! - “İldə 4 milyon turist...”. 05/01/2021. <https://sherg.az>.

9. Международный туризм сократился в 2020 году до уровня 1990 года. 17 декабря 2020. - <https://www.interfax.ru/world/741811>.

10. Минус 1 млрд туристов лишит мировой ВВП \$1,17 трлн. 27 августа 2020. - <https://www.vedomosti.ru/business/articles/2020/08/26/837880-minus-mlrd>.

Резюме

Гусейнов Н.Р.

Вопросы и перспективы развития туристического бизнеса на территориях, освобожденных от оккупации

В статье исследованы вопросы и перспективы развития туристического бизнеса на территориях, освобожденных от оккупации. С этой целью раскрыта возможность и сущность бизнеса в туристическом секторе в мире. Указан значительный ущерб туристическому сектору из-за последствий пандемии. Анализированы возможности динамичного развития туристического сектора в Азербайджане. Раскрыты трудности туристического бизнеса в период пандемии в нашей стране. Даны рекомендации и подготовлены предложения по вопросам и перспективам развития туристического бизнеса на территориях, освобожденных от оккупации в результате Великой Карабахской Победы.

Ключевые слова: Карабахская победа, освобожденные от оккупации территории, туристический сектор, туристический бизнес, вопросы развития туристического бизнеса, перспективы туризма на освобожденных от оккупации территориях

Summary

Huseynov N.R.

Issues and Prospects for the Development of the Tourism Business in the Liberated from Occupation Territories

The issues and prospects for the development of the tourism business in the liberated from occupation territories are investigated in the article. The opportunity and essence of business in the tourism sector in the world is considered then. Significant damage to the tourism sector due to the consequences of the pandemic is indicated. Possibilities of dynamic development of tourism sector in Azerbaijan are analyzed. The difficulties of the tourism business during the pandemic in our country are investigated too. Recommendations and proposals on issues and prospects for the development of the tourism business in the liberated from occupation territories as a result of the Great Karabakh Victory are given in the end of the article

Key words: the Karabakh victory, liberated from occupation territories, the tourism sector, tourism business, issues of development of tourism business, the prospects of tourism in the liberated from occupation territories

REGIONAL BİZNESİN İNKİŞAFINDA EV TƏSƏRRÜFATLARININ ROLU

Qasimov Samiddin Həmzə oğlu

Sumqayıt Dövlət Texniki Kolleci

qsamiddin@mail.ru

***Xülasə:** Məqalədə ölkə iqtisadiyyatının inkişafında regional biznesin əhəmiyyətindən bəhs edilmişdir. Regional biznesin inkişafında ev təsərrüfatlarının rolu tədqiq olunmuşdur. Regionlarda biznes mühitinin formalaşmasının kiçik və orta biznesin inkişafına müsbət təsiri qeyd olunmuşdur. Dövlətin “ABAD”(Ailə Biznesinə Asan Dəstək) mərkəzləri vasitəsilə ev təsərrüfatlarına və ailə biznesinə dəstək verməsindən bəhs edilmişdir. Ev təsərrüfatlarının gəlirləri və istehsal xərcləri üzrə statistik təhlil aparılmışdır. Regional biznesin inkişafında ev təsərrüfatlarının önəmli payının olduğu göstərilmişdir.*

***Açar sözlər:** regional biznes, biznes mühiti, ev təsərrüfatları, ailə biznesi, kiçik və orta biznes, ABAD mərkəzləri, məşğulluq, məskunlaşma, dayanıqlı inkişaf*

Regionların iqtisadi inkişafı ölkə iqtisadiyyatının inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Regionlar inkişaf etdikcə ölkə iqtisadiyyatına öz töhfələrini vermiş olurlar. Regionların iqtisadi inkişafında isə regional biznesin inkişafı əhəmiyyətli yer tutmaqadır. Regional biznesin inkişafına nail olmaq üçün də əlbəttə ki, kiçik və orta biznesin inkişaf etdirilməsi mühüm faktorlardan birisidir. Regionda formalaşmış biznes mühitin olması kiçik və orta biznesin inkişafına stimül yaradır ki, bu da öz növbəsində regional biznesin inkişafına öz müsbət təsirini göstərmiş olur.

Regionların iqtisadi inkişafında mühüm yer tutan regional biznesin inkişafında isə ev təsərrüfatlarının məxsusi yeri vardır. Ev təsərrüfatlarının və ailə biznesinin inkişafı regional biznesin inkişafına xidmət edir. Dövlət də fərdi təsərrüfatların və ev təsərrüfatlarının qurulmasına və inkişafına öz qayğısını göstərməkdədir. Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi tərəfindən qəbul olunmuş özünüməşğulluq proqramına uyğun yüzlərlə ailəyə fərdi təsərrüfatlarının qurulması üçün tələb olunan aktivlər verilmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidenti Cənab İlham Əliyev tərəfindən “ABAD” publik hüquqi şəxsin yaradılması haqqında 23 sentyabr 2016 - cı il tarixli fərman imzalanmışdır. Fərmanda qeyd olunur ki, Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafında vətəndaşların fəal iştirakına, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına, əhalinin məşğulluq səviyyəsinin artırılmasına və rəqabətqabiliyyətli ailə təsərrüfatlarının formalaşmasına dəstək məqsədi ilə sosial yönümlü layihələr həyata keçirən “ABAD” (Ailə Biznesinə Asan Dəstək) mərkəzləri yaradılsın. Bu fərman ölkəmizdə özünüməşğulluq və ailə biznesinin qurulması üçün hüquqi bazanı təmin etmişdir[1]. “ABAD” mərkəzləri əhaliyə lazım olan şəraiti təmin etmək üçün hüquqi və maliyyə imkanlarını səfərbər edir. Dövlət dəstəyinin sayəsində kiçik biznesin önəmli hissəsini təşkil edən ev təsərrüfatları inkişaf etməklə regional biznesin inkişafına xidmət etmiş olur. Regional siyasətin və regionların iqtisadi potensialının davamlı olaraq inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə ölkə başçısı “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial iqtisadi inkişafı” dövlət proqramını təsdiq etdi. Məqsəd regionlarda sahibkarlıq subyektlərinin dəstəklənməsi, regionlarda dayanıqlı inkişaf tendensiyasının davamlılığının təmin edilməsi, ucqar kəndlərin əhalisinə sosial xidmətin daha səmərəli təşkilini planlamaqdır [2].

Ev təsərrüfatı ölkə iqtisadiyyatı ilə yanaşı regional müstəvidə də spesifik inkişaf və təsir “mərkəzlərindən” hesab olunmalıdır. Deyilən fikirlər, xüsusilə də Naxçıvan Muxtar Respublikası üçün daha əhəmiyyətlidir. Ölkənin əsas hissəsi ilə birbaşa əlaqələrinin olmaması, uzun illərdən bəri “mənfur qonşu” ilə müharibə şəraitinin olması, ölkənin digər regionları ilə kütləvi nəqliyyat-kommunikativ əlaqələrin yeni mərhələyə sistemli keçidinin hələ yekunlaşmaması Muxtar Respublikada regional biznesin inkişafını vacib və əhəmiyyətli etmişdir. Regional biznesin inkişafında isə ev (ailə) təsərrüfatlarının xüsusi payı vardır.

İlk növbədə qeyd etmək yerinə düşər ki, 2019-cu ilin 01 iyul tarixinə Naxçıvan iqtisadi rayonunda sayı doxsan minə yaxınlaşan (88974 vahid) ev təsərrüfatları kifayət qədər irihəcmli və rəngarəng məzmunu malik araşdırma obyektləridir. Onlarla bağlı fikir və mülahizələrin bildirilməsindən əvvəl tərəfimizdən hazırlanmış sistemli informasiya ilə tanış olmaq məqsəduyğundur. İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, 2018-ci ilin ümumiləşdirilmiş statistik nəticələrinə görə region üzrə orta aylıq, adambaşına göstəricilərin vəziyyəti aşağıdakı kimidir:

a) ev təsərrüfatının gəlirləri üzrə:

- ev təsərrüfatları üzrə orta adambaşına gəlir göstəricisi 303,5 manata bərabərdir ki, bu da bir öncəki ilə nisbətən 15,2% çoxdur;

- əsas gəlir mənbələri sırasında ilk yeri 46,4%-lik payla (140,9 manat) müzdlü əmək fəaliyyətindən gəlirlər tutur;

- gəlirlər sırasında növbəti yerləri 18,2%-lə kənd təsərrüfatından gəlirlər (aylıq adambaşına 55,4 manat) və 17,7%-lik payla sahibkarlıq fəaliyyəti və özüməşğulluqdan gəlirlər (aylıq adambaşına 53,6 manat) tutur;

- növbəti əsaslı maddəni 11,8%-lik səviyyə ilə “Alınmış transferlər” təşkil edir ki, onun da tərkibində 92,2%-lik hissəni (ümumi gəlirlərin həcmində isə 10,9%) onun üç daxili hissələrindən biri olan pensiya ödənişləri təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu maddənin ikinci tərkib hissəsi olan “müavinət və sosial yardımlar”ın ümumi həcmdə xüsusi çəkisi 0,9% (2,8 manat) təşkil etdiyi halda, üçüncü tərkib hissə olan “Naturada sosial transferlər” kəmiyyət ifadəsində 0-a bərabərdir;

- ev təsərrüfatlarının gəlirlərinin mənbə etibarını ilə öyrənilməsində əmlakdan, həmçinin icarə əməliyyatlarından olan daxilolmalar kifayət qədər çüzdür. Belə ki, “icarədən gəlirlər” maddəsi 1,1 manat həcmi ilə 0,4%-lik paya malik olsa da, əmlakdan gəlirlərin payı 0%-ə bərabərdir;

- ev təsərrüfatlarının gəlirlərinin formalaşmasında “Digər gəlirlər” maddəsi də özünəməxsus mütləq və nisbi kəmiyyət ifadələri ilə seçilməkdədir. Bu maddənin gəlirlərin quruluşundakı mütləq ifadəsi 16,7 manata, xüsusi çəkisi isə 5,5%-ə bərabərdir. Bu maddənin tərkibində əsas iki bənd fərqlənir ki, onlardan da “Digər ailələrdən alınmış gəlirlər” 11,4 manatlıq, “Ölkə xaricindən göndərilən pul” 5,3 manatlıq səviyyə ilə seçilməkdədir. Bəhs olunan son iki tərkib maddəsi üzrə xüsusi çəkilər aşağıdakı kimidir: “Digər ailələrdən alınmış gəlirlər” üzrə - maddə daxili payı 68,3%, gəlirlərin ümumi quruluşunda - 3,8%; “Ölkə xaricindən göndərilən pul” üzrə - 31,7%, gəlirlərin ümumi quruluşunda – 1,7%;

b) ev təsərrüfatının istehsal xərcləri orta aylıq nümunəvi təsnifat üzrə:

- istehlak xərcləri isə 311 manata bərabərdir (gəlirlər nəzərə alınmaqla saldo mənfidir - 7,5 manat);

- istehsal xərclərinin 43,0%-lik hissəsi (133,6 manat) ərzaq məhsulları ilə tələbatın ödənilməsinin payına düşür ki, bu da beynəlxalq standart xərc bölüşdürmələrinə əsasən (ərzaq xərcləri 15-25% intervalı daxilində) normadan orta hesabla 2 dəfə çoxdur;

- “Su, işıq, qaz, digər yanacaq növləri və kommunal xərclərə” maddəsi “Paltar və ayaqqabıya” maddəsi ilə istehlak xərclərinin ümumilikdə 12,2%-lik xüsusi çəkisi ilə mühüm istiqamətləri hesab olunmaqdadır (müvafiq olaraq I maddə üzrə - 20,45 manat, 6,6%; II maddə üzrə - 17,5 manat, 5,6%);

- “Ev əşyaları, məişət texnikası və evə gündəlik qulluğa” maddəsi də özünün 7,6%-lik hissəsi ilə (23,7 manat) xərclər təsnifatında xüsusi yerini tutmaqdadır;

- Səhiyyə, nəqliyyat və rabitə xərcləri orta aylıq adambaşına ifadədə 49 manatlıq həcmi (14,7%) sərgiləməkdədir (3 xərc bəndi üzrə müvafiq olaraq mütləq ifadədə - 13,0, 22,5 və 13,5 manat, xüsusi çəki üzrə isə - 4,2%, 7,2% və 4,3%);

- “İstirahət və mədəniyyət xərcləri” və “Mehmanxana, kafe, restoran və yeməxanaya xərclər” maddələrinin həcmi müvafiq olaraq 13,8 manata (4,4%) və 30,4 manata (9,8%) bərabər olmuşdur;

- İstehlak xərclərinin tərkibində “lüzumsuz” adlandıracağımız xərc maddəsi də mövcuddur – “Alkoqollu içkilərə və tütün məmulatlarına xərclər”. Bu maddə üzrə ümumi istehlak həcmi 3,4 manat (1,1%);

- Rəsmi statistika ilə ifadə olunan təhsil xərclərinin təsnifatdakı həcmi 5,9 manatdır (1,9%) ki, bu da müasir dövrdə kifayət qədər azdır. Bu baxımdan, VII bənddə olan maliyyə həcmi “Təhsil xərcləri” maddəsinə yönəldilməsi daha yaxşı nəticələr verə bilər;

- İfadə etdiyimiz xərclərlə yanaşı adambaşına ifadədə 13,35 manatlıq (yaxud 4,3%-lik) hissə də mövcuddur ki, bunun da ümumiləşdirilmiş şəkildə “Digər mal və xidmətlər” maddəsində verilə bilər.

Yuxarıdakı təsnifat vasitəsilə ifadə olunan kəmiyyətlər çoxluğu Naxçıvan Muxtar Respublikasının ev təsərrüfatlarının vəziyyətinə vahid “modul” şəklində nəzər salmağa imkan verir. Lakin daxili tərkib elementləri üzrə müqayisəliliyin təmin edilməsi məsələnin bir tərəfi kimi çıxış etməkdədir. Bununla yanaşı ev təsərrüfatlı üzrə region göstəricilərinin digər iqtisadi və inzibati vahidlərin eyni adlı göstəriciləri ilə qarşılaşdırılması və bu əsasda inkişaf meyarlarının və təkamül addımlarının müəyyənləşdirilməsi zərurəti meydana çıxır. Bəhs olunan istiqamətdə ilk addımlardan biri kimi Naxçıvan Muxtar Respublikasının ev təsərrüfatlarının ölçülərinin spesifik öyrənilməsinə yönəltmək zəruridir. Naxçıvan Muxtar Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının əkilməsi üçün 40 min hektardan çox yararlı torpaqlar mövcuddur. Bu amil ev təsərrüfatlarının inkişafında mühüm rol oynayır. Naxçıvanda kənd yerlərində ev təsərrüfatlarının hər birində 5 nəfərə yaxın təsərrüfat üzvü vardır[3]. Bu da ev təsərrüfatlarının regionlarda məşğulluğun və məskunlaşmanın səviyyəsinin artımına müsbət təsir göstərdiyi kimi, regional biznesin inkişafına da öz töhfəsini vermiş olur.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar Üzrə Dövlət Agentliyinin” tabeliyində “ABAD” publik hüquqi şəxsin yaradılması haqqında 23 sentyabr 2016-cı il tarixli Fərmanı.

2. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı” Dövlət proqramının təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 fevral 2014-cü il tarixli Sərəncamı.

3. Сельское хозяйство. Нахичеванская Автономная Республика. Официальный портал. <http://www.nakhchivan.az>

Резюме
Касымов С.Х.

Роль домашних хозяйств в развитии регионального бизнеса

В статье рассматривается значение регионального бизнеса в развитии экономики страны. Исследована роль домохозяйств в развитии регионального бизнеса. Отмечено положительное влияние формирования деловой среды в регионах на развитие малого и среднего бизнеса. Обсуждалась поддержка государством домохозяйств и семейных предприятий через центры ЛПСБ (Легкая Поддержка Семейного Бизнеса). Был проведен статистический анализ доходов населения и производственных затрат. Было отмечено, что домохозяйства играют важную роль в развитии регионального бизнеса.

Ключевые слова: региональный бизнес, бизнес среда, домохозяйства, семейный бизнес, малый и средний бизнес, центры ЛПСБ (Легкая Поддержка Семейного Бизнеса)

Summary
Qasimov S.H.

The Role of Households in the Development of Regional Business

The article deals with the importance of regional business in the development of the country's economy. The role of households in the development of regional business was investigated. The positive impact of the formation of the business environment in the regions on the development of small and medium-sized businesses was mentioned. The article deals with government's support for households and family businesses through the ESFB (Easy Support for Family Business) centers. Statistical analysis of household income and production costs were conducted. It was noted that households play an important role in the development of regional business.

Key words: regional business, business environment, households, family business, small and medium business, the ESFB (Easy Support for Family Business) centers, employment, settlement, sustainable development.

FASILƏSİZ TƏHSİL VƏ İNSAN KAPİTALI BİZNESİN ƏSAS İNKİŞAF AMİLİDİR

Məmmədova Səxavət Tofiq qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti

vuqar.memmedov.7272@mail.ru

Xülasə: *Müasir biznes mühitinin tələbləri durmadan dəyişir və iqtisadi inkişaf istiqamətlərinin müxtəlifliyi ilə fərqlənir. Bu baxımdan yeni ideyalar, innovativ layihələr, informasiya texnologiyaları, qeyri-maddi sərvətlər və ən nəhayət insan kapitalı biznes fəaliyyətinin əsas resurslarına çevrilməmişdir. Azərbaycan xalqı hər bəhsində innovativ strategiyalar tətbiq edən insan kapitalı hesabına 30 il işğal altında olan torpaqlarını mənfur düşmən tapdağından xilas etdi və biznes, iqtisadiyyat sahəsindəki insan kapitalı hesabına da həmin əraziləri cənnətməkəna çevirəcək. Məqalədə insan kapitalının formalaşmasında fasiləsiz təhsilin rolu təhlil edilmiş, insan*

kapitalının biznes mühitinin ən dəyərli kapitalı kimi işğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpasında əhəmiyyətli təsiri olacağı vurğulanmışdır.

Açar sözlər: *insan kapitalı, fasiləsiz təhsil, biznes mühiti, kreativlik, kadr, strategiya*

Arzu olunan strateji hədəflərə çatmaq və bu hədəflərə gedən yol insan kapitalından başlanır, çünki mükkəmməl insan kapitalı olmadan istənilən strategiya uğursuzluqla nəticələnə bilər. Hər bir sahədə istənilən layihənin həyata keçirilməsi və onun səmərə ilə nəticələnməsi baxımından da insan kapitalının əvəzsiz rolu vardır. Son zamanlar qlobal aləmdə baş verənlər, yəni pandemiya, psixoloji vəziyyətin gərginləşməsi, işsizlik və bütün fəaliyyət sferalarının iflic vəziyyətə düşməsi hər bir ölkəni iqtisadi böhranlarla üz-üzə qoydu.

Azərbaycanın qəhrəman oğulları mənfur düşmən üzərində böyük qələbəni hər b tarixinə yenilik kimi düşən strategiyasının tətbiqi və güclü ideya mübarizəsi ilə əldə etdi. Bu qələbədə xalq, ordu və rəhbərlik birliyi qələbənin ən əsas amillərindən birinə çevrildi. 30 ilə yaxın bir müddətdə işğal altında olan ərazilərimiz qəddarcasına, vəhşicəsinə, heç bir qanuna, konvensiyalara sığmayacaq dərəcədə viran qoyulmuş, nəinki infrastruktur, kommunikasiya, iqtisadi, sosial strukturlar dağıdılmış, hətta kənd təsərrüfatı üçün yararlı olan torpaqlarımız, meşələrimiz, təbii sərvətlərimiz talan olunmuşdur. Qəddar düşmənin törətdiyi bu vəhşiliklərin aradan qaldırılması, dağıdılmış ərazilərin yenidən bərpası ölkəmizə kifayət qədər vəsait, maliyyə hesabına başa gələcəkdir. Bu maliyyəni səmərəli şəkildə istifadə etmək, yönləndirmək məsələləri də bir başa insan kapitalı ilə bağlıdır. Eyni zamanda verilmiş layihələrin qiymətləndirilməsi, yararlılığı və region üçün əhəmiyyətliliyinin təhlili və ən səmərəli metodların tətbiqi keyfiyyətli kadr potensialı hesabına mümkün olacaqdır. Həmçinin iqtisadi proseslərdə, bazar tələblərində fasiləsiz baş verən innovativ və informasiya dəyişiklikləri biznes strategiyalarının yeni formatda işlənilməsinə zərurətə çevirir.

Keyfiyyətli kadr potensialına malik olmaq üçün daha çox hansı amillərə diqqət yetirməlidir? Kadrlarda kreativ yanaşmalar, baş vermiş dəyişikliklərə çevik reaksiya bacarığını formalaşdırmaq üçün hansı metodlardan istifadə edilməlidir?

Müasir dövrdə müvəffəqiyyət qazanmaq üçün baza təhsili kifayət etmir, bununla bərabər kreativlik, innovativ bacarıqlar, idarəçilik və liderlik, mürəkkəb situasiyalarla davranma və komanda ilə işləmək səriştələri ön plana keçməlidir. Bu keyfiyyətlərə yiyələnmək üçün vacib şərtlərdən biri biznes təhsili hesab edilir. Hər kəs fəaliyyət göstərdiyi sahədə irəliləmək, inkişaf etmək, dövrün tələblərinə cavab verən bir mütəxəssis kimi formalaşmaq stimuluna malik olmalıdır. Bunun üçün fasiləsiz təhsil sistemi hər kəsin köməyinə gələ bilər.

Bəs, fasiləsiz təhsil sistemi nədir və o nəyə gərəkdir? Əməkdaşları fasiləsiz təhsilə cəlb etmək üçün hansı motivləşdirici amillərdən istifadə edilməlidir? Fasiləsiz təhsilin hansı əlavə təsirləri vardır?

İnkişafın ən mühüm səciyyəvi aspektləri, məsələn, səlahiyyətlənmə, demokratik idarəçilik təsisatlarının inkişafı, insanlar arasındakı əməkdaşlıq, ədalətlik (hər bir insana qarşı), dayanıqlıq (gələcək nəsillərin rifahını qurban vermədən indiki nəslin ehtiyaclarının təmin edilməsi) və insan təhlükəsizliyi kimi aspektlər təhsil ilə birbaşa bağlıdır. Bütün sosial sistemin davamlı inkişafı da öz növbəsində bu aspektlərin reallaşmasından asılıdır [2].

Biznes mühitində baş verən son dəyişikliklər təlim və təhsil sahəsinə də təsirsiz ötürməmişdir. Əgər əvvəllər ali və ya əlavə ixtisas təhsili kifayət edirdisə, indi dövrün tələbi tamamilə dəyişmiş, xüsusi bilik və bacarıqlar daha çox səmərəli nəticə əldə etməyə imkan yaradır.

Bu baxımdan təhsil və təlim prosesləri nəzəri aspektlərə deyil, real təcrübəyə əsaslanmalıdır. Eyni zamanda müəssisələr də öz əməkdaşlarının inkişafı üçün yeni yanaşmalardan istifadə etməli, biznesin yeni səviyyəsinə adaptasiya olmaq üçün idarəetmə bacarığı, liderlik, kreativlik ön plana keçməli, fasiləsiz təhsil və təlim məsələlərinə daha çox diqqət yetirilməlidir.

Təhsil, elm, təhsilin insan həyatında rolu ta qədimdən bir sıra alimlər və mütəxəssislər tərəfindən araşdırılmış, təhsil insan kapitalının ən əsas elementi kimi qəbul edilmişdir. İnsan kapitalının tədqiqatçısı H.Bekker- “İnsan kapitalı” əsərində yazmışdır: İnsan kapitalı təhsil və yenidən təhsil prosesidir (məktəbdə və istehsalda) [1, səh.74].

Fasiləsiz təhsil insana daim dəyişən mühitdə ideyalarını və arzularını reallaşdırmaq imkanı yaradır. Bu təhsil davamlı olmalıdır, əməkdaşların karyerasının əsas özəyi hesab edilməlidir və öyrənmək üçün bütün mümkün variantlardan istifadə edilməlidir. Məhəmməd Peyğəmbərin “İnsanlar ana bətnindən qəbr evinə qədər öyrənməlidir” kəlamını fasiləsiz təhsil sisteminin devizi hesab edə bilərik.

Zaman keçdikcə öyrənmə üsulları və metodları dəyişir və təkmilləşir. Bu baxımdan müəssisə rəhbərliyi daim işçilər üçün fasiləsiz təhsil xərclərini diqqətdə saxlamalı və onun gətirəcəyi mənfəəti təhlil etməlidir. Müəssisə rəhbərliyi əməkdaşlarının fasiləsiz təhsilinə yönəldilən investisiyanı gələcəkdə gəlir gətirə biləcək insan kapitalı kimi qiymətləndirməli və bu prosesdə seçimi şüurlu şəkildə etməlidir. Onlar fasiləsiz təhsilə kömək edəcək infrastruktur formalaşdırmaqla yanaşı, işçi heyətini motivləşdirəcək strategiyaları da hazırlamalıdır. Fikrimizcə, fasiləsiz təhsil o zaman uzunömürlü ola bilər ki, insan hər zaman onun diskontlaşdırılmış gəlirini əldə edə bilsin. Bütün təhlillərdən aşağıdakı nəticələrə gəlmək mümkündür:

1. İşğaldan azad olunmuş torpaqlarımızda bərpa işlərinin, layihələrin həyata keçirilməsində insan kapitalının rolu əvəzənməzdir;
2. Keyfiyyətli insan kapitalının formalaşmasında ən əsas amillərdən biri də fasiləsiz təhsil sistemidir;
3. Müasir biznes mühitinin ən dəyərli kapitalı insan kapitalıdır;
4. Fasiləsiz təhsil prosesində yeni texnologiyalardan, məsafədən təhsil metodlarından və s. uğurla istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Becker G.S. Human Capital. A Theoretical and Empirical Analysis with Special Reference to Education./ G.S. Becker, Chicago-London, 1993, 212 p.
2. Телешова И.Г. Образование и человеческое развитие./ И.Г. Телешова. Человеческое развитие: новое измерение социально-экономического прогресса. М.: Права человека, 2008, 313 с.

Резюме

Мамедова С.Т.

Непрерывное образование и человеческий капитал ключевые факторы развития бизнеса

Требования современной бизнес-среды постоянно меняются и появляются новые направления экономического развития. В связи с этим новые идеи, инновационные проекты, информационные технологии, нематериальные активы и человеческий капитал стали основными ресурсами бизнеса. Азербайджанская Республика народ за счет человеческого капитала, применила новаторские стратегии в военной сфере и спасла свои земли, в течение 30 лет находящиеся под оккупацией. За счет человеческого капитала в сферах

бизнеса и экономики превратит в рай эти регионы, опустошенные врагом. В статье анализируется роль непрерывного образования в формировании человеческого капитала, подчеркивается, что человеческий капитал как наиболее ценный капитал бизнес среды в деле восстановления освобожденных окажет существенное влияние..

Ключевые слова: человеческий капитал, непрерывное образование, бизнес-среда, творчество, кадр, стратегия

Summary

Mammadova S.T.

Lifelong Education and Human Capital are Key Factors of Business Development

The requirements of the modern business environment are constantly changing and new directions of economic development appear. In this regard, new ideas, innovative projects, information technology, intangible assets and human capital have become the main resources of the business. The Azerbaijani people, at the expense of human capital, applied innovative strategies in the military sphere and saved their lands, which had been under occupation for 30 years. We hope so, at the expense of human capital in the spheres of business and economy, it will turn into paradise these regions that have been devastated by the hated enemy. The article analyzes the role of lifelong education in the formation of human capital, emphasizes that human capital, as the most valuable capital of the business environment, will have a significant impact on the restoration of the liberated territories.

Key words: human capital, continuing education, business environment, creativity, personnel, strategy

REGIONAL SƏVİYYƏDƏ TURİZM SEKTORUNDA SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFI

Mustafayev Asif Mirlazım oğlu

AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutu

asif5252@rambler.ru

Mahmudov Babək Əliheydər oğlu

UNEC

babek.mahmudov96@mail.ru

Xülasə: *Təqdim olunan məqalədə turizmin inkişafı problemləri araşdırılır. Xüsusilə turizmin regional səviyyədə inkişafı araşdırılır. Məqalədə əsas diqqət turizm sektorunda sahibkarlığın inkişafına yönəldilmişdir. Bu baxımdan turizm sektorunda sahibkarlığın inkişafı üçün bir sıra dövlət proqramlarının regional səviyyədə qəbul edildiyi qeyd olunur. On iqtisadi rayonun qiymətləndirilməsi həyata keçirilmiş, turizm sahəsində sahibkarlığın inkişafında əsasən üç iqtisadi rayonun təmsalında müsbət dinamika baş verdiyi göstərilir.*

Açar sözlər: *turizm, sahibkarlıq, regional, otel, biznes, yol xəritəsi, iqtisadi rayon.*

Azərbaycanda turizmin inkişaf etdirilməsi və onun daha da dayanıqlı halda olmasını şərtləndirən bir sıra obyektiv səbəblər vardır. Bu səbəblərdən biri ölkəmizin regional cəhətdən zəngin resurslara malik olmasıdır. Belə ki, regionların münasib coğrafi şəraitdə yerləşməsi, yeraltı və yerüstü zəngin sərvətlərə malik olması, tarixi-qədim ənənələrə dayanan obyektlərin olması, həm

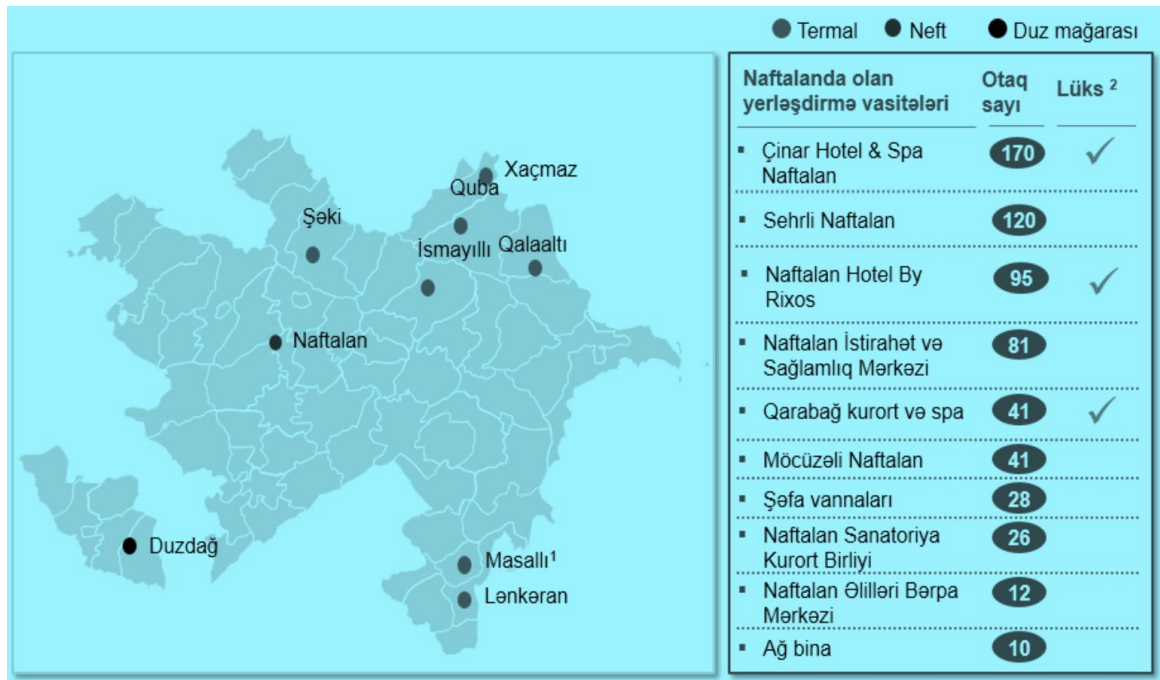
aran, həm də dağlıq ərazilərin geniş olması¹, 11 iqlim tipindən 9 iqlim tipinin Azərbaycanda olması, ələlxüsus da xalqımızın qonaqpərvər olması turizmin şaxələnməmiş formada inkişafını şərtləndirən amillərdən hesab olunur. Əlavə olaraq, qeyd etmək lazımdır ki, regionlarda 12 təbii-tarixi qoruq, 20-ə qədər ovçuluq etmək üçün yararlı olan müvəqqəti qorular, toplamda 5 mindən artıq tarixi xarakterli və memarlıq üslubda tikilmiş olan abidələr, YUNESKO tərəfindən qoruma altına alınmış müxtəlif digər abidələr mövcuddur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın hər bir iqtisadi rayon üzrə fərqli turizm imkanları və resursları vardır. Belə bir fərqli resurs bölgüsündən istifadə etməklə optimal şəraitdə turizmin regional inkişafına nail olmaq, bu inkişafın şaxələnməmiş formada dayanıqlı olması aktual məsələlərdən biri olmuşdur. Bu baxımdan turizmin inkişafında regional amilin nəzərə alınması öz-özlüyündə mümkün olmadığından mütləq sürətdə dövlətin dəstəyinə ehtiyac vardır. Ümumən götürdükdə və qiymətləndirdikdə söyləyə bilərik ki, Azərbaycanın şaxələndirilmiş formada inkişafına nail olunma və bazar prinsiplərinin təmin olunması dövlətin son illərdə həyata keçirdiyi iqtisadi islahatların fonunda reallaşmaqdadır. Bütövlükdə ən son dövlət proqramı kimi qiymətləndirilən Strateji Yol Xəritələrinin milli iqtisadiyyatın 11 müxtəlif sahələri üzrə reallaşdırılması ən mühüm addımlardan hesab olunur. Nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş **“Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”**nə baxdıqda sənəddə qarşıya qoyulan hədəfləri iki istiqamətdə dəyərləndirmək olar. İlk olaraq Bakı şəhəri üzrə turizm potensialından maksimum istifadə edilməsi, ikincisi isə regionlarda turizmin inkişafının daha da sürətli edilməsi və strateji hədəfə nail olunması. Şübhəsiz ki, dövlətin rolunu sadəcə qəbul edilmiş proqramlarda deyil, həmçinin, regionlara investisiya qoyuluşunun stimullaşdırılması, mədəni-istirahət tipli infrastrukturların tikintisi və istifadəyə verilməsində də vurğulamaq lazımdır. Regional səviyyədə turizmin və sahibkarlıq şəbəkəsinin genişləndirilməsi məqsədi ilə bir sıra prioritetlər müəyyənləşdirilmişdir ki, onları aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

- regionlarda yerli və xarici turistlərin cəlb olunmasında daha optimallığa nail olunması üçün sağlamlıq turizm obyektlərinin restrukturizasiyası və istifadəyə verilməsi (sağlamlıq turizmin mövcud vəziyyəti aşağıdakı şəkildə verilmişdir bax şəkil 1).

- xüsusən də dağlıq ərazilərdə qış turizmi sahibkarlığının inkişaf etdirilməsi və müvafiq infrastrukturla təmin edilməsi. Region ölkələrlə müqayisədə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda yerləşən və qış turizmi üçün orta qiymətli hədlə qiymətləndirilən əsas iki məkan vardır. Tufandağ və Şahdağ (əlavə müqayisəli məlumatlar şəkil 2-də verilmişdir). Göründüyü kimi turizm bazarında qış turizmində Azərbaycanda qiymət üstünlüyündən birmənalı olaraq danışmaq olmur. Belə ki, yaxın qonşulardan olan Gürcüstana nisbətdə turizm xidmətlərinin qiymətinin bu sektor üzrə 2 dəfə baha olması turistlərin qonşu ölkələrin istirahət məkanlarının seçilməsi ilə nəticələnir. Gürcüstan üzrə Qoderdzi və Qudauri istirahət məkanları üzrə turizm xidmətlərinin minimum qiymət həddi müvafiq olaraq 20 və 25 ABŞ dolları olduğu halda, Azərbaycanda Tufandağ və Şahdağ kompleksləri üzrə xidmətlərin minimum qiymət həddi müvafiq olaraq 50 və 72 ABŞ dolları səviyyəsindədir. Göründüyü kimi fərq olduqca böyükdür. [4]

¹Azərbaycanın ərazisinin 60 faizi dağlıq, 40 faizi isə düzənlik relyefə malik ərazilərdir. Xüsusən də, cənubdan Talış dağları, mərkəzdə Kür-Araz ovalığı, qərbdən Kiçik Qafqaz sıra dağları, Murov dağ, şimaldan Böyük Qafqaz sıra dağları, şərqdən də Xəzər dənizi ilə əhatə olunması unikal coğrafi relyefin əsas göstəricilərindəndir.

Şəkil 1. Azərbaycanda sağlamlıq turizmin otellər üzrə regional yerləşmə xəritəsi

Qeyd: Xəritə “Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”dən götürülmüşdür. [1, s.60]

	Kurortun adı	Yerləşdirmə vasitələrinin sayı	Mehmanxananın minimum qiyməti ¹ (ABŞ dolları ilə)	Gündəlik xizək keçid haqqı (ABŞ dolları ilə)	Ən yaxın hava limanına məsafə (km)
Azərbaycan	Tufandağ	8	50	9	25
	Şahdağ	6	72	15	200
Türkiyə	Palantöken	21	70	12	20
	Sarıqamış	13	45	9 ²	55
Rusiya	Roza Xutor	60	25	29	45
	Mt. Elbrus	55	56	Yoxdur	30
İran	Dizin	T/O	60	Yoxdur	120
Gürcüstan	Qoderdzi	4	20	8	110
	Qudauri	14	25	9	140

Şəkil 2. Region ölkələr və Azərbaycanda qış turizm məkanlarının müqayisəsi

Qeyd: Xəritə “Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”dən götürülmüşdür. [1, s.64]

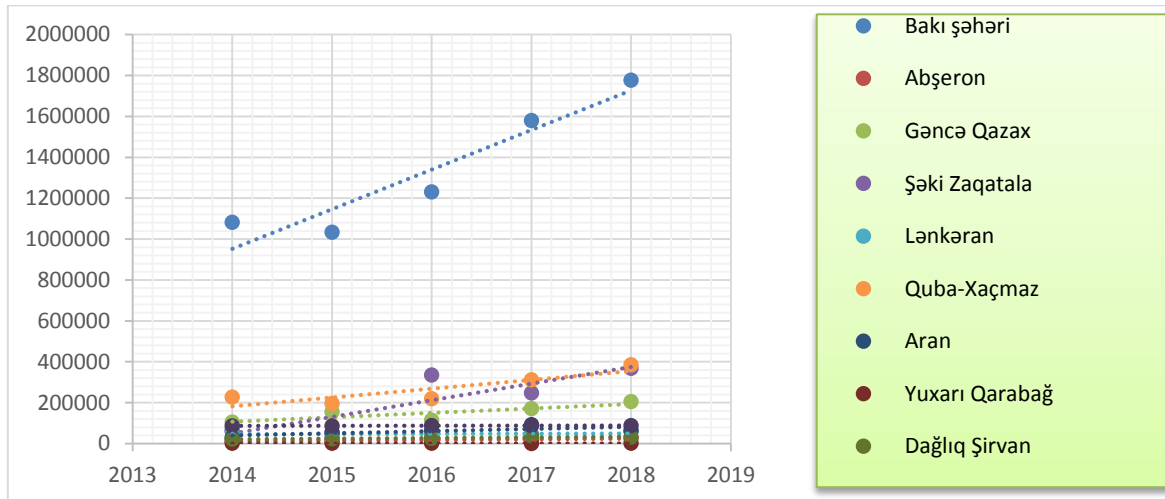
- mədəni-tarixi xarakterli abidələr üzrə turizm sahibkarlığının dəstəklənməsi. Bu aspektdə dini turizmin də rolunu xüsusilə vurğulamaq lazımdır. Belə bir prioritetin qarşıya qoyulması hesab edirik ki, dövlətin əsas tədbirlərindən hesab olunur;

- biznes və işgüzar turizm üzrə sahibkarlıq fəaliyyətinin dəstəklənməsi. Nəzərə almaq lazımdır ki, məhz bu turizm sektorunun inkişafında otellərin rolu olduqca böyükdür. Geniş əraziyə nail olunma, zəngin mətbəxi və böyük konfrans zallarının olması işgüzar və biznes əhəmiyyətli turizmin dəstəklənməsində vacib amillərdən hesab olunur. Ona görə də regional miqyasda otellər

şəbəkəsinin inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə dövlət səviyyəsində ayrıca proqramın qəbul edilməsinə ehtiyac vardır;

- kənd turizminin və ekoturizm sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı məqsədi ilə xidmət sahələrinin və infrastrukturun təmin edilməsi.

Son 5 il üçün dəyrləndirdikdə statistik rəqəmlər onu deməyə əsas verir ki, 2005-ci ildən başlayaraq regionlarda turizmin inkişaf etdirilməsində müəyyən nəticələr əldə olunmağa başlamışdır. Təqdim olunmuş cədvələ əsasən söyləmək olar ki, regional səviyyədə otellər şəbəkəsinin yaradılması və bu əsasda turistlərin cəlb olunması, əsasən, 2013-cü ildən başlayaraq sürətlənmişdir (bax qrafik).

Qeyd: Qrafik müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir. [2]

Qrafik. Regional səviyyədə otellər üzrə gecələmələrin sayı

Təqdim olunmuş qrafik məlumatlarına görə illər üzrə artan tempə daha çox turist cəlb edən və gecələmələri olan Bakı şəhəri olmuşdur. 2014-cü ildə ümumən 1 milyon nəfər turist gecələmələrini qəbul etsə də, 2018-ci ildə bu rəqəm 700 min artaraq 1,7 milyon nəfərə çatmışdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, 2019-cu il üçün bu rəqəm regionlar üzrə təxminən 900 min nəfər təşkil etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, gecələmələrin ümumi sayında həm yerli turistlər, həm də xarici turistlərin payı vardır. Bakı şəhərindən sonrakı yerdə daha çox fərqlənmə ilə Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu gəlir. Müvafiq olaraq 2014-cü ildə bu iqtisadi rayon əgər 227 min turist gecələmələrini özündə birləşdirirsə, 2019-cu ildə bu rəqəm 385 min nəfərə çatmışdır. Daha sonrakı yerdə Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu gəlir. Müvafiq olaraq 2014-cü ildə 60 min və 2019-cu ildə 368 min. Ümumən bu 3 iqtisadi rayonun dinamikasına baxdıqda aydın olur ki, daha çox artım (6 dəfədən çox) məhz Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu üzrə olmuşdur. Ən aşağı göstərici şübhəsiz ki, Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu üzrə olmuşdur ki, bu regiona daxil olan və işğal altında olmuş rayonların hamısı istisna olmaqla yalnız Tərtər rayonun iqtisadi göstəriciləri burda əks olunmuşdur. Digər iqtisadi rayonların otellər şəbəkəsi üzrə mövcud vəziyyətində qeyd olunan 3 iqtisadi rayondan fərqli olaraq dinamik artım deyil, sabit artım müşahidə edildiyindən, məhz onların da iqtisadi göstəriciləri nisbətən sabit xarakter daşmışdır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycanın iqtisadi inkişaf potensialının 50%-dən çoxu iqtisadi rayonların üzərinə düşür. Həm əmək qabiliyyətli əhali baxımından, həm də təbii resurs baxımından qiymətləndirdikdə, regionların ümumi iqtisadi inkişafda payı kifayət qədər yüksəkdir. Belə bir

resurs potensialından irəli gələrək iqtisadi rayonlar üzrə turizm sahibkarlığının şaxələndirilmiş inkişafını təmin etmək olduqca vacibdir.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair” Strateji Yol Xəritəsi”. Bakı, 2016
2. Azərbaycan turizminin statistikasi. Bakı, 2020, 263 s.
3. <http://www.tourizm.edu/az>
4. <https://tophotels.ru/hotel/al20775/description>

Резюме

Мустафаев А.М., Махмудов Б.А.

Развитие предпринимательства в сфере туризма на региональном уровне

В представленной статье освещены проблемы развития туризма. В частности, изучается развитие туризма на региональном уровне. Основное внимание уделяется развитию предпринимательства в сфере туризма. В этой связи отмечается, что на региональном уровне принят ряд государственных программ по развитию предпринимательства в туристической сфере. Оценка десяти экономических регионов показала, что развитие предпринимательства в сфере туризма происходило в основном в положительной динамике трех экономических регионов.

Ключевые слова: туризм, предпринимательство, регион, гостиница, бизнес, дорожная карта, экономический район

Summary

Mustafayev A.M., Mahmudov B.A.

Development of Entrepreneurship in the Tourism Sector at the Regional Level

The presented article highlights the problems of tourism development. In particular, the development of tourism at the regional level is being studied. The main focus is on the development of entrepreneurship in the tourism sector. In this regard, it is noted that a number of state programs for the development of entrepreneurship in the tourism sector have been adopted at the regional level. An assessment of ten economic regions showed that the development of entrepreneurship in the field of tourism took place mainly in the positive dynamics of three economic regions.

Key words: tourism, entrepreneurship, regional, hotel, business, roadmap, economic region

REGIONUN TURİZM CƏLBƏDİCİLİYİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Orucəliyeva Bəsti Əli qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Bestioruceliyeva@gmail.com

Xülasə: *Məqalədə regionun turizm cəlbədiciliyinin zəruriliyi əsaslandırılmış, onun qiymətləndirilməsi problemlərinə baxılmışdır. Regionlarda turizm infrastrukturunun inkişaf səviyyəsini əks etdirən göstəricilər müəyyənləşdirilmişdir. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında son on ildə Azərbaycanda qəbul edilmiş və göndərilmiş turistlərin sayının artım dinamikası təhlil edilmişdir.*

Açar sözlər: turizm cəlbediciliyi, region, xidmət, keyfiyyət, infrastruktur

Hal hazırda milli iqtisadiyyatda turizmin inkişafına çox diqqət yetirilir. Çünki bu sahə ən gəlirli və dinamik inkişaf edən sahələrdən biridir. İstirahət fəaliyyəti olaraq turizm əsrlər boyu mövcud olmuşdur. Bu gün turizm fəal inkişaf edir. Əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsi və dünyada sərbəst hərəkət etmək imkanlarının genişlənməsi milyonlarla yeni səyahətçinin meydana çıxmasına kömək etmişdir. Turizm misilsiz genişmiqyaslı qlobal sənayeyə, turizm ehtiyatları isə bir çox ölkələrin milli sərvətlərinin vacib hissəsinə çevrilməkdədir. Hazırda turizm də əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin ən vacib sosial-iqtisadi probleminin həllini təmin edən amillərdən biri hesab edilə bilər. Bildiyiniz kimi, həyat keyfiyyəti insanların səhiyyə, təhsil, iş, istirahət, mədəni inkişaf, ailə rifahı, əlverişli sosial rifah və sağlam mühitdəki həyatı ehtiyaclarının ödənilməsidir.

Regionun inkişafı müəyyən dərəcədə turizm cəlbediciliyindən asılıdır. Regionun cəlbediciliyi bütövlükdə ölkənin cəlbediciliyini müəyyənləşdirir. Bununla birlikdə, potensial turistlər əvvəlcə turistik səyahət üçün ölkəni, sonra isə yerləşmə regionlarını seçirlər. Bu baxımdan, beynəlxalq reytinglər xarici turistlər üçün regionun turizm cəlbediciliyinin formalaşması prosesində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Turizm cəlbediciliyinin qiymətləndirilməsi və müəyyən bir ərazinin turizm potensialının müəyyənləşdirilməsi problemi həmişə aktual və əsas tədqiqat mövzularından olmuşdur.

Region turizm cəlbediciliyinin yerli əhali üçün ən vacib meyarları yüksək yaşayış səviyyəsi, iş yerlərinin və inkişaf etmiş infrastrukturun mövcudluğu, investor üçün investisiya riski az olan uzunmüddətli layihələrdirsə, turist üçün kifayət qədər turizm reursları və infrastrukturunun olmasıdır. Buna uyğun olaraq regionun turizm cəlbediciliyi səviyyəsini xarakterizə edən göstəricilər formalaşır.

Regionun turizm cəlbediciliyi səviyyəsini xarakterizə edən göstəriciləri ayıraq. Obyektiv göstəriciləri iki istiqamət üzrə qruplaşdırmaq olar: turizm potensialının xüsusiyyətləri və turizm infrastrukturunun inkişaf səviyyəsini əks etdirən göstəricilər.

1. Turizm potensialının göstəriciləri:

- regionun sosial-mədəni potensialı: mədəniyyət və istirahət müəssisələrinin sayı (teatrlar, muzeylər, qalereyalar, sərgi salonları, zooparklar, sirklər, kinoteatrlar, əyləncə mərkəzləri, hovuz, idman salonları və s.);

- regionun mədəni və tarixi potensialı: tarixi və mədəniyyət abidələri, məbəd kompleksləri, dini ibadət yerləri, saraylar, tarixi-mədəni qoruqlar və digərləri;

- regionun təbii və rekreasiya potensialı: təbii ehtiyatlar (parklar, meşələr, dənizlər, göllər, çaylar, dağlar).

2. Turizm infrastrukturunun inkişaf göstəriciləri:

2.1. Nəqliyyat kompleksi:

- regionun nəqliyyat əlçatanlığı səviyyəsi, nəqliyyat əlçatanlığını təmin edən müvafiq marşrutların sayı (aviasiya, dəmir yolu, avtomobil);

- geniş və illik nəqliyyat infrastrukturunu ilə təminat;

- ictimai nəqliyyat bölmələrinin sayı, avtomobillər və sərnəşin avtomobilləri üçün dayanacaq yerləri.

2.2. İnformasiya-kommunikasiya kompleksi:

- turizm obyektlərinin İnternetə, telefon rabitəsinə çıxışı;

- informasiya və reklam dəstəyi, reklam materiallarının yayılma səviyyəsi, sərgilərin, press-turların və digər tədbirlərin regionun turistlər üçün cəlbedici bir məkan kimi müsbət imicini yaratmağa yönəldilməsi;

- informasiya mərkəzlərinin və mənbələrinin mövcudluğu, turizm məlumatlarının müxtəlif qrup istehlakçıları - turistlər, turizm sənayesinin nümayəndələri, turizm və istirahət xidmətləri təminatçıları və dövlət müştəriləri üçün xidmətlərin göstərilməsi.

2.3. İstehlak bazarı və bank infrastrukturu kompleksi:

- istehlakçılara göstərilən xidmətlərin səviyyəsi: təmizləmə, camaşırxana, bərbərxanalar, hamam otağı, kirayə şirkətləri, fotoqrafiya xidmətləri göstərən şirkətlərin sayı;

- ictimai iaşə şəbəkəsinin inkişaf səviyyəsi: restoranların, kafelərin, barların, yeməxanaların sayı;

- ticarət sahəsinin inkişaf səviyyəsi: pərakəndə ticarət obyektlərinin sayı, qida və əyləncə obyektləri, il boyu suvenir məhsullarının yarmarkası olan ticarət mərkəzlərinin olması;

- bankların, bankomatların, terminalların, mübadilə məntəqələrinin sayı.

2.4. Otel kompleksi:

- yerləşmə obyektlərinin sayı (otellər, düşərgələr, istirahət mərkəzləri, qonaq evləri, motellər, turizm mərkəzləri, turizm kompleksləri və digərləri);

- yaşayış yerlərinin təmin edilməsi: İnternet, telefon rabitəsi, televiziya və radio yayımı; istehlak bazarı obyektləri; bank infrastrukturu obyektləri; İstirahət obyektləri.

Turist cəlbediciliyinin inkişaf səviyyəsinin subyektiv göstəricilərinə istehlakçıların aşağıdakı parametrlərlə məmnun qalması daxildir:

- sosial və psixoloji aspektlər: işçilərin davranışlarının və şəxsi keyfiyyətlərinin peşəkarlıq, məsuliyyət, ünsiyyət mədəniyyəti, turistlərə xidmət göstərən işçilərin mehriban münasibəti baxımından qiymətləndirilməsi;

- xidmətin keyfiyyəti: səyahət xidmətləri göstərən kadrların peşə hazırlığı səviyyəsinin qiymətləndirilməsi; göstərilən xidmətlərin keyfiyyətindən və müxtəlifliyindən məmnunluq, tətillik edənlərin turizm ehtiyaclarına uyğunluq səviyyəsinin qiymətləndirilməsi;

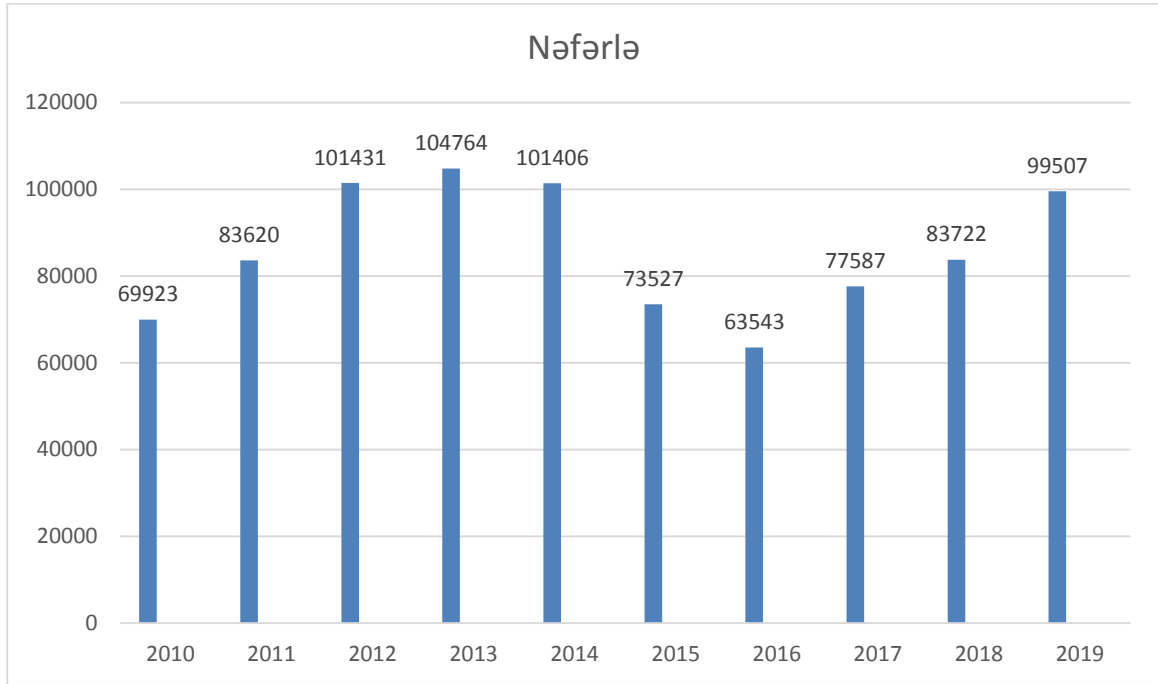
- xidmətlərin mövcudluğu: turizm sahəsində rahat qiymət siyasəti, pullu və pulsuz xidmətlərin həcmi, səyahət xidmətlərində endirimlər.

Bu problemi həll etmək üçün kredit təşkilatlarının cəlb etdiyi kreditlər və borclar üzrə faiz dərəcələrinin subsidiyalaşdırılması mexanizmindən istifadə edilməsi məqsədəuyğundur. Turist xidmətlərinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması problemini həll etmək üçün bir sıra turizm sahəsində kadr hazırlığı sistemini inkişaf etdirməyə yönəlmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi lazımdır. Bazar iştirakçılarına turizm sənayesi subyektlərinin fəaliyyətinə, o cümlədən göstərdikləri turizm xidmətlərinin keyfiyyətinə nəzarət olunmalıdır [2].

Azərbaycanda regionların turizm cəlbediciliyini qiymətləndirmək üçün aşağıdakı cədvəl məlumatlarından istifadə etmək olar.

2019-cu ildə qəbul edilmiş və göndərilmiş turistlərin sayı 99507 nəfər olmuşdur ki, bu da 2018-ci illə müqayisədə 15730 nəfər və yaxud 18,8%, 2017-ci illə müqayisədə 21920 nəfərə və yaxud 28,2%, 2016-cı illə müqayisədə 35964 nəfər və yaxud 56,6%, 2015-ci illə müqayisədə isə 25980 nəfər və yaxud 35,3% çox olmuşdur.

Diaqramdan görüldüyü kimi, 2010-cu ildən 2015-ci ilədək turistlərin sayında artım müşahidə olunmuşdur. Daha sonra azalmaya doğru meyillilik və 2017-ci ildən başlayaraq artıma doğru meyillilik özünü göstərir.

Şəkil. 2010-2019-cu illər ərzində Azərbaycanda qəbul edilmiş və göndərilmiş turistlərin sayının artım dinamikası

Regionun turizm cəlbediciliyinin əsas amilləri tarixi və mədəni (tarixi və mədəni abidələr, tarixi binalar, xalq adətləri, mənəviyyat və s.), təbii (iqlim, su ehtiyatları, mineral bulaqlar, relyef, flora və fauna və s.), infrastruktur (nəqliyyat, kommunal xidmətlər, ticarət və istehlakçı xidmətləri, yaşayış və yemək və s.), iqtisadi (faydalı qazıntı yataqları, sənayenin inkişafı və iqtisadiyyatın digər sahələri, maliyyə mənbələri və s.); sosial (təhsil və mədəniyyətin inkişafı, yüksək keyfiyyətli tibbi xidmətin göstərilməsi, mənzil siyasəti sahəsində əlverişli şərait) və s.-dir [3, s.89]. Hər hansı bir turizm regionu misilsiz təbii ehtiyatlarına, əlverişli iqlim şəraitinə, tanınmış tarixi hadisələrlə əlaqəli olmasına, tibbi, istirahət, əyləncə və digər mənbələrə sahib olduğu təqdirdə əlaqədar xidmətlərin istehlakçıları üçün cəlbedici ola bilər. Ümumiyyətlə, turizm cəlbediciliyi regionun rəqabət qabiliyyətinin əsas amillərindən biridir. Turistlər regiona gəlir əldə etməklə yanaşı, onun haqqında əhəmiyyətli məlumat daşıyıcısıdır, xarici imicinin və nüfuzunun yaradılmasına kömək edirlər. Ona görə də turistlərin göstərilən xidmətlərin keyfiyyəti və səviyyəsindən məmnun qalması zəruridir. Turist xidmətləri istehlakçıların göstərilən xidmətlərin keyfiyyəti və səviyyəsindən və nəticədə turistlərin cəlbediciliyinin səviyyəsindən məmnun qalması isə bu komponentlərin düzgün və səmərəli istifadəsindən asılıdır.

Turizm cəlbediciliyinin digər vacib amili müəyyən bir regionda kifayət qədər sayda turoperator və turizm agentliyinin, otellərin, kafələrin, restoranların, ixtisaslaşdırılmış təhsil müəssisələrinin, suvenir müəssisələrinin, idman və əyləncə komplekslərinin olması ilə yanaşı, idarəetmə orqanlarının fəal və səriştəli işləməsi ilə xarakterizə olunan turizm sənayesinin inkişaf dərəcəsidir. Bunlar regionun turizm potensialının reallaşmasına və turistlərin cəlb olunmasına birbaşa kömək edirlər. Regionun turizm cəlbediciliyinin artması prosesində əhəmiyyətli rol onun

üzərində yerləşən turoperatorlara aiddir. Cəlbədiçi bir turizm məhsulu yaratmaq onların ən vacib vəzifəsidir.

Yuxarıda deyilənləri yekunlaşdıraraq deyə bilərik ki, Azərbaycanın regionlarına turist cəlb etmək üçün geniş imkanlar vardır. Əsas odur ki, bunun üçün görülən tədbirlər yaxşı hazırlanmış konsepsiya çərçivəsində həyata keçirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanca turizm. Statistik məcmuə. Bakı, 2020, 96 s.
2. Елена В. Фролова, Елена Е. Кабанова Направления и механизмы развития туристической привлекательности территории. Актуальный проблемы экономики, №5 (167), 2015, с. 297-305
3. Першина Н.В., Угрюмова С.В. К вопросу о туристской привлекательности территории. Молодой ученый, 2016, № 16 (120), с. 187-189.

Резюме

Оруджалиева Б.А.

Оценка туристической привлекательности региона

В статье обоснована необходимость туристической привлекательности региона, рассмотрены проблемы их оценки. Определены показатели, отражающие уровень развития туристических инфраструктур в регионах. На основе данных Госкомстата республики анализируется динамика роста численности туристов, принятых в Азербайджане и направленных в зарубежные страны.

Ключевые слова: туристическая привлекательность, регион, сервис, качество, инфраструктура

Summary

Orujalieva B.A.

Assessment of the Tourism Attractiveness of the Region

The article substantiates the need for tourism attractiveness of the region, considers the problems of their assessment. Indicators reflecting the level of development of tourist infrastructures in the regions have been determined. The dynamics of growth in the number of tourists received in Azerbaijan and sent to foreign countries is analyzed on the basis of the data of the State Statistics Committee of the republic.

Key words: tourism attractiveness, region, service, quality, infrastructure

REGIONLARDA TURİZM İNFRASTRUKTURLARI VƏ ONLARIN TƏŞKİLİ MEXANİZMİ

Pənəhəliyeva Mələhət Ömər qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti

penahliyeva@mail.ru

Xülasə: Məqalədə turizm infrastrukturalarının rolu açıqlanmış və onun tərkib hissələri tədqiq edilmişdir. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında səyahət agentlikləri və

turoperatorların fəaliyyətinin əsas göstəriciləri təhlil edilmişdir. Həmçinin, regionlarda turizm infrastrukturalarının inkişaf etdirilməsinin zəruriliyi əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: *turizm infrastrukturunu, səyahət agentlikləri, turoperatorlar, inkişaf, xidmət*

Müasir turizm iqtisadiyyatın bir qolu olaraq global proseslərin və beynəlxalq əlaqələrin fəaliyyətindən tam asılı olan iqtisadi bir kompleksdir. Turizm, inkişaf etməkdə olan ölkələrin bir çoxunun iqtisadi artımında ən əhəmiyyətli amildir, turizm xidmətlərinin ixracı ilə müsayiət olunmayan ölkələr arasında ümumi milli məhsulun yenidən bölüşdürülməsi mənbəyidir.

Turizm sənayesini iki bloka bölürlər: birincisi, qonaqpərvərlik sənayesi, o cümlədən yaşayış xidmətləri göstərən müəssisələr: otellər, motellər, iaşə təşkilatları və s. İkinci blok, üç səviyyədə ibarət olan turizm infrastrukturunu komponenti ilə əhatə olunur: birinci, istehsal infrastrukturunu (istehsal binaları, maşınların, qurğuların yaradılması), ikinci və üçüncü səviyyə turist məhsulu və ya xidmətinin formalaşmasında iştirak edən müəssisə və təşkilatlardır. Hər üç blokun kompleks formalaşması ilə turizm infrastrukturunun inkişafına xüsusi diqqət yetirilməklə turizm sənayesinin şaxələndirilmiş inkişafı baş verir.

Turizm biznesinin uğurlu inkişafının əsas şərti potensial turistlərin bütün tələbatlarını tam ödəyən müxtəlif və yüksək keyfiyyətli turizm infrastrukturudur. Turist infrastrukturunu çox vaxt turizm sənayesi, istirahət infrastrukturunu və turizmin maddi-texniki bazası ilə sinonim sayılır. Bu qeyri-müəyyənlik turizm və istirahət fəaliyyətinin təşkili və inkişafında ən vacib resurs amilinin - turizm infrastrukturunun mahiyyətini başa düşməyi çətinləşdirir. Turist infrastrukturunun mahiyyəti ən çox onun funksional xüsusiyyətləri və xassələrinin təsviri ilə aşkar olunur. Turizm infrastrukturunun əsas funksiyaları bunlardır: ətraf dünyanı tanımaq və əhalinin istirahəti, ixtisaslaşmış obyektlərin istifadəsi ilə zəruri xidmətlər göstərmək. Turizm infrastrukturunun yerinə yetirdiyi funksiyalar sağlamlıq və istirahət xarakteri daşıyır. [4]

Turizm infrastrukturunun əsas funksiyası bu sənaye sahəsinin fəaliyyətinin təmin edilməsidir: turizm sənayesində müəssisələrin normal işləməsini və turizm xidmətləri istehsalının təmin edilməsi Turizm infrastrukturunu xidmət funksiyasını yerinə yetirir: turistlərin yerləşməsi, yeməkləri, mədəni, kommunal, rabitə və digər ehtiyaclarının ödənilməsi. İnteqrasiya və tənzimləmə funksiyaları sənaye müəssisələri arasında əlaqələrin təşkili və saxlanması, ərazi turizm və istirahət komplekslərinin formalaşması, turizm infrastrukturunun bölgə iqtisadiyyatına təsiri kimi özünü göstərir. [3, s.8]

Beləliklə, turizm infrastrukturunu dedikdə, daimi yaşayış yerindən fərqli bir ərazidə müxtəlif insan ehtiyaclarını qarşılamaq məqsədi ilə tibbi, sağlamlıq, istirahət fəaliyyətin təşkili məqsədi daşıyan mürəkkəb maddi-iqtisadi, tarixi, mədəni və sosial obyektlər nəzərdə tutulur.

Turizm infrastrukturunu bir sıra tərkib hissələrindən ibarətdir.

1. Qonaqpərvərliyin infrastrukturuna turistlər və tətillər üçün yer daxildir.
2. İnzibati infrastruktur kompleksinin bütün bazasını idarə etmək üçün tələb olunan inkişaf binalarını (inzibati binalar, qazanxana, camaşırxana, istixana və s.) əhatə edir.
3. Maliyyə, dövlət və biznes infrastrukturunu.
4. İstirahət infrastrukturunu - tarixi və mədəniyyət yerləri, görməli yerlər, idman obyektləri, mühafizə olunan ərazilərin infrastrukturunu. Bu, vacib bir komponentdir, çünki tətillər üçün müsbət emosional əhval-ruhiyyəsini formalaşdırır.

5. Nəqliyyat və yol infrastrukturuna turistlərin çatdırılması üçün tələb olunan nəqliyyat vasitələrinin (maşınlar, məişət texnikası) obyektləri, yol, dayanacaq məntəqələri, avtomobil xidmətləri və yanacaqdoldurma məntəqələri daxildir.

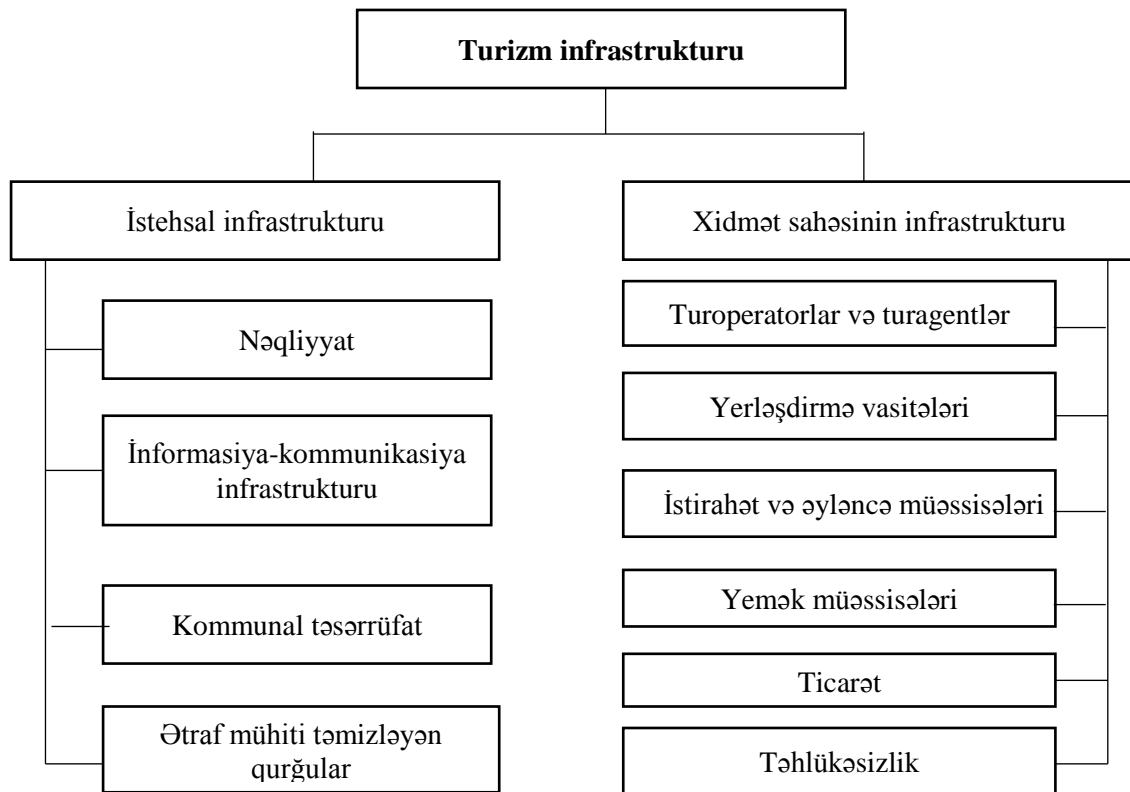
6. Sosial infrastruktur sanatoriya-kurort kompleksinin ərazisində yaradılır. Buraya xəstəxanalar, kitabxanalar, təhsil müəssisələri daxildir.

7. Ticarət infrastrukturuna malların pərakəndə satışı üçün obyektlər: bazarlar, mağazalar daxildir.

8. İnformasiya infrastrukturuna telekommunikasiya, rabitə, internet, sabit və mobil rabitə daxildir.

9. Tibbi infrastruktur tibbi və sağlamlıq turizminin inkişafı üçün vacib bir blokdur. Buraya xəstəliklərin müalicəsi və qarşısının alınması üzrə ixtisaslaşmış tibb-sağlamlıq kompleksinin obyektləri daxildir.

Turizm biznesinin uğurlu inkişafının əsas şərti məhz potensial turistlərin bütün tələbatlarını tam ödəyən müxtəlif və yüksək keyfiyyətli turizm infrastrukturudur.

Şəkil. Regional turizm infrastrukturunun elementləri

Turizm infrastrukturunun inkişafı bir sıra amillərdən asılıdır: ümumi iqtisadi, sosial-mədəni, ekoloji. Turizm infrastrukturunun inkişaf etdirilməsində turizm xidmətləri bazarı mühüm rol oynayır. Turizm xidmətləri bazarı səyahət agentliklərinin və turoperator şirkətlərinin fəaliyyəti ilə təşkil olunur. Səyahət agentlikləri turizm məhsulları istehsal edən və satan təsərrüfat subyektidir. Səyahət agentliklərinin məhsulları əhalinin asudə vaxtlarını, istirahətini və müalicəsini təşkil etməyə yönəlmiş fəaliyyətlərin nəticəsidir və aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirməklə həyata keçirilir: - xidmətlər istehsalı; - marketing; - istehsal prosesinin təşkili; - maliyyə və təsərrüfat fəaliyyəti. Səyahət agentlikləri vasitəçilik funksiyasını yerinə yetirirsə, turoperatorlar turizm

məhsulunu təqdim edir. Turoperatorların əsas funksiyası potensial müştərilərin turlara və turizm proqramlarına tələbatını öyrənmək, həmin proqramların hazırlanması və turistlərin tələbatına uyğunluğunu öyrənmək məqsədilə sınaqdan keçirmək, onlar arasında müqavilələr bağlamaqdan ibarətdir. [2, s.323]

Aşağıdakı cədvəl vasitəsilə Azzərbaycanda fəaliyyət göstərən səyahət agentliklərinin və turoperatorların əsas iqtisadi göstəricilərini təhlil edək.

Cədvəl 1-dən göründüyü kimi, 2019-cu ildə Azərbaycanda 432 səyahət agentlikləri və turoperatorlar fəaliyyət göstərmişdir ki, bu da 2018-ci illə müqayisədə 15,5%, 2017-ci illə müqayisədə 27,4%, 2016-cı illə müqayisədə 58,8%, 2015-ci illə müqayisədə isə 77,8% çoxdur.

Cədvəl 1.

Səyahət agentlikləri və turoperatorların əsas göstəriciləri

	2015	2016	2017	2018	2019
Səyahət agentlikləri və turoperatorların sayı	243	272	339	374	432
İşçilərin sayı, nəfər	1586	1838	1891	2074	2205
Səyahət agentlikləri və turoperatorların əldə etdiyi gəlir, min manat	36482,2	36758,3	41034,2	56439,4	63363,8
Məhsul (xidmət) istehsalına çəkilən xərclər, min manat	30811,6	29101,8	36734,6	46085,1	50400,0
Satılmış turizm yollayışlarının sayı, ədəd	44615	36 978	44 066	49992	63885
Satılmış turizm yollayışlarının dəyəri, min manat	33474,7	33466,5	54612,2	66570,7	78132,2
Qəbul edilmiş və göndərilmiş turistlərin sayı, nəfər	73527	63543	77587	83722	99507

Qeyd edilən sahədə çalışan işçilərin, əldə edilən gəlirlərin, çəkilən xərclərin, satılmış turizm yollayışlarının sayı və dəyərində də artım müşahidə olunmuşdur. İşçilərin sayına gəldikdə, 2019-cu ildə 2205 nəfər olmuşdur ki, bu da 2018-ci illə müqayisədə 131 nəfər, 2017-ci illə müqayisədə 314 nəfər, 2016-cı illə müqayisədə 367 nəfər, 2015-ci illə müqayisədə 619 nəfər çoxdur. Bu, turizmin məşgullüğe təsirində özünü göstərir. Əldə edilən gəlirlər 63363,8 min manat təşkil etmişdir ki, bu da 2018-ci illə müqayisədə 69244 min manat və yaxud 12,3%, 2017-ci illə müqayisədə 22329,6 min manat və yaxud 54,4%, 2016-cı illə müqayisədə 26605,5 min manat və yaxud 72,4%, 2015-ci illə müqayisədə isə 26881,6 min manat və yaxud 73,7% çoxdur.

Cədvəl 2.

Səyahət agentlikləri və turoperatorların mülkiyyət növünə görə sayı

	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Müəssisələrin sayı	218	243	272	339	374	432
dövlət	2	2	2	2	2	2
qeyri-dövlət	216	241	270	337	372	430
o cümlədən						
xüsusi	207	227	251	311	344	393
xarici	5	6	12	19	21	32
birgə	4	8	7	7	7	5

2019-cu ildə fəaliyyət göstərən səyahət agentlikləri və turoperatorların sayı 432 olmuşdur ki, bunun da 430-u və yaxud 99,5%-i qeyri-dövlət, 2-si və yaxud 0,5%-i dövlət mülkiyyətlidir. Qeyri-dövlət mülkiyyətli səyahət agentlikləri və turoperatorların 393-ü və yaxud 91,4%-i xüsusi, 32-si və yaxud 7,4%-i xarici, 5-i və yaxud 1,2%-i isə birgə mülkiyyətlidir.

Turizmin inkişafının hazırkı mərhələsi inteqrasiya olunmuş yeniliklər sisteminin və onun təkmilləşdirilməsi mexanizmlərinin tətbiqi ilə daim modernləşdirilməsinin zəruriliyini diktə edir. Bunun üçün həm müəyyən bir bölgədə, həm də bütövlükdə ölkədə turizm infrastrukturunu təşkil edən müəssisə və qurumların effektiv marketinq məlumat şəbəkəsini inkişaf etdirmək lazımdır.

Bu sənayenin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, turizm infrastrukturunun inkişafına investisiya cəlb etməyi stimullaşdıran təşkilati və iqtisadi mexanizmlər tətbiq etmək lazımdır. Çünki uzunmüddətli investisiya siyasəti turizm infrastrukturunun inkişafına və bölgənin turizm cəlbediciliyinin artmasına əhəmiyyətli təsir göstərir.

Turizm infrastrukturunun inkişafı həmin sahə müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətinin artırılması baxımından vacibdir. Bu təkcə turist axınının həcminə və turizm sənayesinə deyil, bütövlükdə regionun iqtisadi göstəricilərinə təsir göstərir. Regionlarda turist fəallığının artması turizm infrastrukturunun inkişafında dəyişikliklərin edilməsini, onun keyfiyyət komponentinin yaxşılaşdırılmasını zəruri edir. Öz növbəsində, bu, bütövlükdə həm turizm bazarının, həm də onun ayrı-ayrı tərkib hissələrinin, xüsusən də infrastrukturun inkişafındakı əsas meyillərin müəyyənləşdirilməsini tələb edir.

Turizm infrastrukturundakı iş mühitinin indiki inkişaf mərhələsi müştərilərin göstərilən xidmətlərə artan tələbləri, onların təmin edilməsinin yeni formalarının axtarışı, idarəetmə prosesinin təşkili üçün innovativ yanaşmaların formalaşması ilə müəyyən edilir. Turizm biznesində sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkili prinsiplərinin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri maliyyə mənbələrinin optimallaşdırılması və şirkətin əmək aktivlərindən istifadənin səmərəliliyinin artırılmasıdır ki, bu da turizm infrastrukturalarının səmərəli təşkilindən asılıdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanca turizm. Statistik məcmuə. Bakı, 2020, 96 s.
2. Bilalov B.Ə., Güllaliev Ç.G. Turizmin əsasları. Bakı, QHT nəşriyyatı, 2015, 496 s.
3. Косманев А.Л. Туристская инфраструктура в региональных исследованиях. Вестник ВГУ, Серия: География. Геоэкология, 2012, № 2, с.5-12
4. Усков Т.В., Дубиничев Л.В., Орлов В.С. Социально-экономический ресурс туризма. Вологда: ИСЭРТ РАН, 2011, 182 с.
5. Елена В. Фролова, Елена Е. Кабанова Направления и механизмы развития туристической привлекательности территории. Актуальные проблемы экономики, №5 (167), 2015, с. 297-305

Резюме

Панахалиева М.О.

Инфраструктуры туризма в регионах и механизмы их организации

В статье раскрыта роль инфраструктур туризма и рассмотрены его составные части. На основе данных Госкомстата республики анализируются основные показатели деятельности турагенств и туроператоров. А также обоснована необходимость развития инфраструктур туризма.

Ключевые слова: туристическая инфраструктура, туристические агентства, туроператоры, девелопмент, сервис

Summary

Panahaliyeva M.O.

Tourism Infrastructure in the Regions and Mechanisms of their Organization

The article reveals the role of tourism infrastructures and considers its components. The main indicators of the activities of travel agencies and tour operators are analyzed on the basis of the data of the State Statistics Committee of the Republic. It also substantiates the need for the development of tourism infrastructures.

Key words: tourism infrastructure, travel agencies, tour operators, development, service

BƏRPA OLUNAN ENERJİ MƏNBƏLƏRİNİN SOSIAL İQTİSADI ASPEKTLƏRİ

Rəhimli Elxan Şəfahət oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti

rehimli_elxan@list.ru

Xülasə: *Məqalə Azərbaycanın müasir şəraitdə enerji təminatında ekoloji cəhətdən təmiz və bərpa olunan enerji mənbələrinin xüsusi çəkisinin yüksəldilməsi hesabına ölkə əhalisinin sosial-iqtisadi tələbatının ödənilməsinə həsr olunub. Məlumdur ki, Azərbaycan yanacaq enerji resurslarının iri ehtiyatlarına malikdir. Amma son illərdə bütün dünya ölkələri kimi Azərbaycan Respublikası da yanacaq-enerji balansına yeni enerji mənbələri cəlb etməkdədir.*

Açar sözlər: *ekoloji tarazlıq, enerji mənbələri, enerji təhlükəsizliyi, ölkənin iqtisadi inkişafı, yanacaq enerji balansı*

Sənaye sahələrində enerjidən istifadə olunması vacib şərtlərdəndir. Bütün fəaliyyətlərin əsasında məhz enerji dayanır. Enerji mənbələrindən səmərəli istifadə olunması ekoloji cəhətdən zəruridir. Son illərdə dünyada belə bir tendensiya yaranmışdır ki, ölkələr külək, dalğa, günəş, qabarma-çəkilmə və digər alternativ enerji mənbələrindən istifadəyə üstünlük verilməsinə çalışırlar. Çünki bu zaman neft, qaz, daş-kömür və s.-dən istifadə azalır, ölkədə enerjiyə qənaət edilmiş olur. Ümumiyyətlə, alternativ enerji mənbələrindən (AEM) sənayenin müxtəlif sahələrində istifadə olunmasının ölkənin enerji təhlükəsizliyi və elektrik enerjisinə olan tələbatının ödənilməsində böyük rolu vardır.

Beynəlxalq Energetika Agentliyinin (BEA) proqnozlarına əsasən 2030-cu ildə dünya energetikasında bərpa olunan enerji mənbələrinin payı 10% artaraq 32%-ə çatacaq, beləliklə də dünya enerji balansında liderlik edəcəkdir. Agentliyin hesabatına əsasən 2030-cu ildə AEM-nə ayrılan investisiyaların məbləği 400 mlrd.\$-a çatacaq. [1]

Alternativ enerji mənbələrinin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar sonsuz dərəcədə bərpa olunma qabiliyyətinə malikdir və heç bir üzvi yanacağın iştirakı olmadan ekoloji cəhətdən təmiz enerjiyə çevrilə bilirlər. Elektrik enerjisindən istifadə neftə olan tələbatı azalda bilər. Yanacaq ilə işləyən avtomobillər külli miqdarda istifadə olunduğu üçün atmosferdə külli miqdarda istifadə olunduğu üçün atmosferdə oksigen çatışmazlığı yaranır. Bu cür ekoloji problemlərin

qarşısını almaq üçün hibrid texnologiyası ilə işləyən avtomobillərin istismarını artırmaq vacibdir. Azərbaycanda da son günlərdə bu cür avtomobillərin ölkəmizə idxalı üçün müəyyən güzəştlər sistemi hazırlanıb ki, məhz bu texnologiya ilə işləyən avtomobillərin istifadəsi artırılınsın.

Azərbaycan malik olduğu yanacaq enerji resursları ilə həm öz tələbatını ödəməyə qadirdir, həm də bu resursların bir hissəsini dünya bazarlarına ixrac edir. Ancaq bununla yanaşı neftin tükənən resurs olduğunu nəzərə alan ölkə başçımız İlham Əliyev alternativ enerji mənbələrindən istifadəni ölkənin ümumi iqtisadi inkişaf konsepsiyalarında əsas prioritetlərdən biri hesab etmişdir və bu sahədə ölkəmizdə müəyyən addımlar atılmışdır.

2004-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti “Azərbaycan Respublikasında alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə olunması üzrə Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında” sərəncam imzalamışdır. Bu sərəncama görə dünya təcrübəsindən geniş istifadə etməklə ölkədə mövcud olan alternativ və bərpa olunan enerji mənbələri hesabına yeni enerji güclərinin yaradılması təmin olunmuşdur.

Ölkəmizdə AEM-lərindən istifadə üçün bəzi imkanlar mövcuddur. Məsələn, bərpa edilən enerji növlərindən biri olan külək enerjisi haqqında qeyd etmək olar ki, külək Xəzər sahil boyu ensiz zolaqdan, Böyük və Kiçik Qafqaz dağları arasındakı hava dəhlizindən Azərbaycan ərazisinə daxil olduğuna görə həmin ərazilərdə külək tez-tez güclənir. Abşeron yarımadasında küləyin gücü maksimuma qalxır. Küləyin sürətinin il ərzində 7-8 m/san təşkil etməsi Beynəlxalq Bərpa olunan Enerji Agentliyinin təsnifatına uyğun olaraq əlverişli enerji potensialı hesab edilir.

Günəş enerjisi bərpa olunan enerji mənbələrindən biri hesab olunur. Günəşli saatların illik miqdarının ölkəmizin ərazisində 2400–2900 saat/il/m təşkil etməsi günəş enerjisindən istifadə etmək üçün Abşeron, Naxçıvan və Kür–Araz bölgələrində böyük imkanlar yaradır. Qobustan, Salyan və Biləsuvar rayonlarında 5 MVT gücündə günəş panelləri quraşdırılmışdır ki, onun vasitəsilə içməli suyun təmizlənməsi və yerli əhalinin təmiz su ilə təchizatı təmin olunmuşdur.

Su enerjisinin alınması da bərpa olunan enerji növlərindəndir. Azərbaycan çaylarının ümumi hidro-enerji potensialının 40 mvt/saat olduğu müəyyənlanmışdır. Bu baxımdan Qafqaz sıra dağlarında və Talış dağlarında axan kiçik dağ çayları üzərində İES-lərin tikilməsini məqsədəuyğun hesab etmək olar. Azərbaycanda geotermal energetika sahəsinin inkişafı üçün də real imkanlar vardır. Belə ki, geotermal su ehtiyatlarına Kiçik Qafqazın Tərtər və Arpaçay hövzələrində, Naxçıvanda rast gəlinir. Bundan başqa Lənkəran, Masallı, Astara, Qax, Qəbələ, Quba, Xaçmaz rayonlarında da yeraltı su ehtiyatları mövcuddur. Termal suların potensialı ölkə üzrə yüksək (800 MVT həcmində) qiymətləndirilir.

2010-cu ildə Azərbaycan Respublikası Sənaye və Energetika Nazirliyinin nəzdində Alternativ və Bərpa olunan Enerji mənbələri üzrə Dövlət Agentliyi yaradılmışdır. 2011-ci ildə Azərbaycanda ilk hibrid tipli elektrik stansiyası Qobustan rayonunda yaradılmışdır. Bu stansiyanın dünyada analoqu yoxdur. Bu poliqonda günəş, külək və boikütlədən elektrik və istilik əldə etməyə imkan verən stansiya fəaliyyətə başlamışdır.

2014-cü ilin martında Suraxanıda Günəş Elektrik stansiyası quraşdırılmış, 16 iyul tarixində istismara verilmişdir. Bu stansiyanın gücü hesabına 6,2 milyon KVT-st elektrik enerjisi istehsal etmək mümkündür. Bakı şəhərinin Pirallahı rayonunda 2014-cü ildə Günəş Elektrik stansiyasının tikintisinə başlanmışdır. Samux Aqroenerji yaşayış kompleksi son illərdə Azərbaycanda alternativ enerji mənbələrindən istifadəyə xüsusi diqqətin göstərilməsini bir daha diqqət göstərir. Bu kompleksin yaradılması Dövlət Agentliyi tərəfindən ölkəmizdə həyata keçirilən üçpilləli enerji inkişafı modelinin tərkib hissələrindən biridir.

Təhlillər göstərir ki, yanacaq enerjisindən asılılıq dövrü artıq başa çatmaq üzrədir və dünya energetikasının gələcəyi bərpa oluna bilən enerji resurslarındadır. [2 s.101]

2030-cu ilə qədər elektrik enerjisi istehsalı gücündə bərpa olunan enerji mənbələrinin payının 30%-ə çatdırılması əsas hədəf kimi müəyyənləşdirilmişdir.

Dünyada zibillərin yandırılmasından alınan enerji hesabına ətrafdakı yaşayış məntəqələrini istilik və elektrik enerjisi ilə təmin etmə təcrübəsi də vardır. Bu sahədə ölkəmizdə də hər il tullantıların zərərsizləşdirilməsi poliqonlarında təqribən 2 milyon tondan çox bərk məişət və istehsalat tullantıları atılır. Bu tullantıların utilizasiya olunması ilə ölkəmizin iri sənaye şəhərlərinin yaşayış binalarını qızdırmaq olar. Bütün bunları ümumiləşdirərək qeyd etmək olar ki, yerləşdiyi əlverişli coğrafi mövqeyi və iqlim şəraitinə görə Azərbaycanda ekoloji cəhətdən təmiz alternativ enerji mənbələrindən geniş istifadəsinə imkan vardır və qətiyyətlə demək olar ki, ölkəmizin rəhbərinin böyük səyi nəticəsində bu imkanlardan səmərəli şəkildə istifadə olunur. Görülən işlər bizə deməyə əsas verir ki, daim artmaqda olan enerji tələbatımızın əksər hissəsini AEM hesabına ödəyərək Azərbaycanın enerji balansında AEM–nin payı təmin edilir.

Ədəbiyyat

1. Beynəlxalq Energetika Agentliyinin hesabatı. 2014
2. Elmi əsərlər AMEA. İqtisadiyyat İnstitutu №4, 2017, Bakı, s. 214.

Резюме

Рахимли Э.Ш.

Социально-экономические аспекты возобновляемых источников энергии

Статья посвящена удовлетворению социально-экономических потребностей населения страны за счет увеличения доли экологически чистых и возобновляемых источников энергии в энергоснабжении Азербайджана в современных условиях. Известно, что Азербайджан обладает большими запасами топливно-энергетических ресурсов. Но в последние годы, как и все страны мира, Азербайджанская Республика привлекает новые источники энергии в топливно-энергетический баланс.

Ключевые слова: *экологический баланс, источники энергии, энергетическая безопасность, экономическое развитие страны, топливно-энергетический баланс*

Summary

Rahimli E.S.

Socio-Economic Aspects of Renewable Energy Sources

The article is dedicated to meeting the socio – economic needs of the country's population by increasing the share of environmentally friendly and renewable energy sources in Azerbaijan energy supply in modern conditions. It is known that Azerbaijan has large reserves of fuel and energy resources. But in recent years, like all countries in the world, the Republic of Azerbaijan is attracting new energy sources to the fuel-energy balance.

Key words: *ecological balance, energy sources, energy security, economic development of the country, fuel energy balance*

NƏQLİYYATIN REGION İQTİSADİYYATINDA ROLUNUN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Rəhmanova Lalə Rəhman qızı

Sumqayıt Dövlət Texniki Kolleci

lalarahmanova75@gmail.com

Piriyeva Nailə Rəhim qızı

Sumqayıt Dövlət Texniki Kolleci

piriyevanail8@gmail.com

***Xülasə:** Məqalədə nəqliyyat sənayesinin region iqtisadiyyatında rolu müəyyən edilmişdir. Nəqliyyatın digər sahələrdən fərqlənən əsas xüsusiyyətləri açıqlanmışdır. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında nəqliyyat sektoru üzrə əsas makroiqtisadi göstəricilər, nəqliyyat növləri üzrə daşımalardan əldə edilən gəlirlər təhlil edilmişdir.*

***Açar sözlər:** nəqliyyat, ölkə, region, sənaye, istehsal, infrastruktur*

Tikinti, ticarət, kənd təsərrüfatı və s. kimi əsas sənaye sahələri ilə yanaşı nəqliyyat sənayesi də region iqtisadiyyatında mühüm yer tutur. Nəqliyyat sektoru müstəqil bir sənaye sahəsi olaraq iqtisadi cəhətdən əhəmiyyətlidir. Ümumi daxili məhsulun və milli gəlirin yaradılmasında iştirak edir, ölkənin bütövlüyünə, iqtisadi müstəqilliyinə və milli təhlükəsizliyinə zəmanət yaradır. Nəqliyyat istehsal olunmuş məhsulları istehlakçılara çatdırır və bununla da istehsal prosesini tamamlayır. Buna görə də inkişaf edən bazar münasibətləri şəraitində nəqliyyatın ölkə iqtisadiyyatında rolunu və yerini müəyyənləşdirmək vacibdir.

Nəqliyyatın əhəmiyyətli rolu, ilk növbədə, regional iqtisadiyyatın strukturu ilə əsaslandırılmalıdır. Müasir iqtisadi şəraitdə nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı və modernləşdirilməsi regional iqtisadiyyatın davamlı artımının ən vacib şərtidir. Tədqiqatçılar səmərəli fəaliyyət göstərən nəqliyyat sisteminin mövcudluğunun ölkənin inteqrasiya proseslərinin formalaşması üçün ilkin şərt deyil, eyni zamanda intensiv inkişaf amili, nəqliyyat xidmətləri sahəsində ümumi bazar yaratmaq üçün əsas olduğunu qeyd edirlər. Nəqliyyatın əsas vəzifələrindən biri malların və sərnişinlərin vaxtında və təhlükəsiz çatdırılmasıdır. Daşımaların keyfiyyətinə təsir edən amillər arasında təhlükəsizlik, vaxtında mövcudluq, dəqiqlik, müntəzəmlik, etibarlılıq, rahatlıq səviyyəsi və s. qeyd etmək olar.

Nəqliyyatın digər sahələrdən fərqlənən və ölkə iqtisadiyyatı üçün rolunu və əhəmiyyətini müəyyənləşdirən bir sıra xüsusiyyətləri vardır.

Birinci xüsusiyyət nəqliyyat daşıyan malların maya dəyərini artırır.

İkinci xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, ölkə daxilində müxtəlif sahələrin yerləşməsi nəqliyyat şəbəkəsinin inkişafından asılıdır. Çünki, nəqliyyat xammal, yanacaq, materialların çatdırılması və hazır məhsulların ixracı xərclərinin azaldılmasına yönəldilmişdir.

Üçüncü xüsusiyyət nəqliyyatın işi olmadan ölkənin iqtisadiyyatının digər sahələrinin və müəssisələrinin fəaliyyəti mümkünsüz olmasıdır.

Dördüncü xüsusiyyət nəqliyyatın malların son istifadəçilərə çatdırılması ilə istehsal prosesini tamamlamasıdır.

Nəqliyyatın beşinci xüsusiyyəti xammal istehlak etməməsi və satılan məhsulların maya dəyərində daxil olan nəqliyyat xərclərinin strukturunda əks olunan yalnız yanacaq, sürtkü yağları və köməkçi materiallardan istifadə etməsidir.

Altıncı xüsusiyyət nəqliyyat xidmətlərinin təbii inhisar sahələrinə aid olmasıdır.

Nəqliyyat sektorunu xidmət sahəsi kimi xarakterizə edən əsas xüsusiyyət istehsal etdiyi məhsulların qeyri-maddi olmasıdır. Nəqliyyat, məhsulların istehlakçısı rolunu oynayır. Çünki, yanacaqdan və iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin digər məhsullarından istifadə edir. [2, s.9]

Nəqliyyatın milli iqtisadiyyatda rolunu aşağıdakı göstəricilərin təhlili əsasında müəyyən etmək olar:

1. Sərnişinlərin və malların daşınma dəyəri. Sərnişinlərin və malların daşınması dəyəri müəyyən bir ölkənin nəqliyyatının beynəlxalq nəqliyyat xidmətləri bazarlarında rəqabət qabiliyyətini nümayiş etdirən ümumi bir göstəricidir.

2. Nəqliyyatda əmək məhsuldarlığı. Bu, nəqliyyatın bütün milli iqtisadiyyat şəraitində səmərəliliyini qiymətləndirməyə, itkilər və gəlirləri müəyyənləşdirməyə imkan verir.

3. Nəqliyyat sənayesinin ÜDM-ə xüsusi çəkisi.

4. Logistik xərclər və onların ÜDM-dəki pay baxımından qiymətləndirilməsi.

5. Nəqliyyat infrastrukturunun inkişafının iqtisadi artıma təsirinin müqayisəsi və qiymətləndirilməsi.

6. Nəqliyyat vasitələrindən istifadə səviyyəsi. [3, s.75]

Aşağıdakı cədcəl məlumatları əsasında Azərbaycanda nəqliyyat sənayesinin əsas makroiqtisadi göstəricilər üzrə inkişaf dinamikasını təhlil edək.

Cədvəl 1.

Azərbaycanda nəqliyyat üzrə əsas makroiqtisadi göstəricilər [1]

	2015	2016	2017	2018	2019
Əlavə dəyər, milyon manat	3242	4076	4719	4928	4940
Ümumi mənfəət, milyon manat	2523	3281	3860	3959	3997
Xalis mənfəət, milyon manat	1860	2162	2935	3137	3165
Muzdlu işçilərin orta illik sayı, min nəfər	127,3	123,8	126,1	126,8	130,8
Orta aylıq nominal əmək haqqı, manat	576	649	734	807	856
Əsas fondlar (ilin sonuna), milyon manat	10301	11582	12404	15175	15541
Əsas kapitalla investisiyalar, milyon manat	2195	1391	1774	1 923	2189

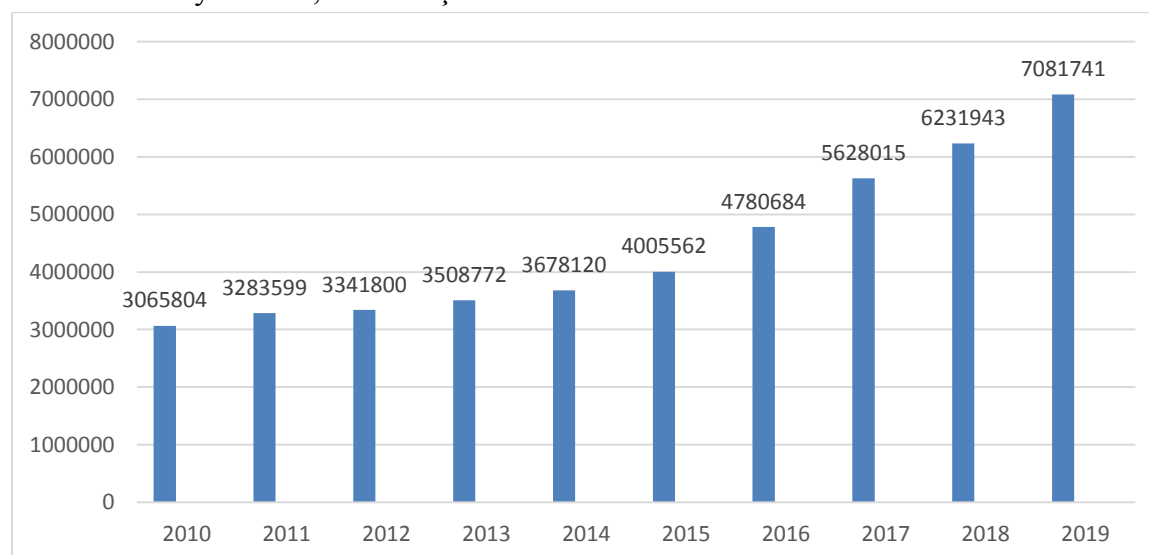
Cədvəl 1-in məlumatlarından göründüyü kimi, 2019-cu il ərzində 4940 milyon manat əlavə dəyər yaradılıb ki, bu da 2018-ci illə müqayisədə 12 milyon manat və yaxud 0,2%, 2017-ci illə müqayisədə 21 milyon manat və yaxud 0,4%, 2016-cı illə müqayisədə 864 milyon manat və yaxud 21,2%, 2015-ci illə müqayisədə isə 1698 milyon manat və yaxud 52,4% çoxdur. 2019-cu il ərzində 3165 milyon manat əlavə dəyər yaradılıb ki, bu da 2018-ci illə müqayisədə 27 milyon manat və yaxud 0,9%, 2017-ci illə müqayisədə 230 milyon manat və yaxud 7,8%, 2016-cı illə müqayisədə 1003 milyon manat və yaxud 46,4%, 2015-ci ilə müqayisədə isə 1305 milyon manat və yaxud 70,2% çoxdur. Artım həmçinin, əsas kapitalla investisiyaların həcmində, muzdlu işçilərin orta illik sayında da müşahidə olunmuşdur.

Azərbaycanda nəqliyyat növləri üzrə daşımalardan əldə olunan gəlirlər, min manat [1]

Nəqliyyat növləri üzrə	2015	2016	2017	2018	2019
Cəmi	4005562	4780684	5628015	6231943	7081741
Dəmir yolu	232077	262435	279202	270841	299772
Dəniz	93990	160096	179725	170567	180484
Hava	828058	1053949	1647341	2066918	2396355
Boru kəməri	1679770	2047004	2203546	2272532	2292011
neft kəməri	1325903	1515830	1599097	1539697	1313258
qaz kəməri	353867	531174	604449	732835	978753
Avtomobil	1128662	1214938	1273879	1396899	1844202
Metro	43005	42262	44322	54186	68917

Cədvəl 2-nin məlumatlarından göründüyü kimi, 2019-cu il ərzində Azərbaycanda nəqliyyat növləri üzrə daşımalardan 7081741 min manat gəlir əldə edilmişdir ki, bunun da 33,8%-i hava nəqliyyatının, 32,4%-i boru kəmərinin, 26,1%-i avtomobil nəqliyyatının, 4,2%-i dəmiryol nəqliyyatının, 2,5%-i dəniz nəqliyyatının, 1,0%-i isə metro nəqliyyatının payına düşür. 2019-cu il ərzində boru kəməri ilə daşımalardan 2292011 min manat gəlir əldə edilmişdir ki, bunun da 57,3%-i neft kəməri, 42,7%-i isə qaz kəməri ilə daşımalardan əldə edilmişdir.

Nəqliyyat növləri ilə daşımaların həcmində illər üzrə davamlı artım müşahidə olunmuşdur. Belə ki, 2019-cu ildə 2018-ci illə müqayisədə nəqliyyat daşımalarından əldə olunan gəlirlər 849798 min manat və yaxud 13,6%, 2017-ci illə müqayisədə 1453726 milyon manat və yaxud 25,8%, 2016-cı illə müqayisədə 2301057 min manat və yaxud 48,1%, 2015-ci illə müqayisədə isə 3076179 min manat və yaxud 76,8% artmışdır.

Şəkil. 2010-2019-cu illər ərzində Azərbaycanda nəqliyyat daşımalarından əldə olunan gəlirlərin artım dinamikası

Göründüyü kimi, nəqliyyat sektorunda gəlirlər davamlı olaraq artır ki, bu da milli iqtisadiyata əhəmiyyətli təsir göstərir. Ona görə bu sahənin davamlı inkişafı zəruridir.

Beləliklə, nəqliyyat kompleksi həm regional inteqrasiya proseslərinə, həm də ölkənin iqtisadi inkişafına həm makro səviyyədə, həm də nəqliyyat sisteminin obyektlərindən istifadəni müəyyənləşdirən ayrı-ayrı müəssisələrə və şirkətlərə münasibətdə kompleks təsir göstərir. Nəqliyyat infrastrukturunu nəqliyyat şəbəkəsinin uzunluğu sayəsində ÜDM səviyyəsinin artmasına, bölgənin ixtisaslaşmasına uyğun olaraq müəyyən nəqliyyat növlərindən səmərəli istifadəsinə, yük və sərnişin dövriyyəsinə, nəqliyyat sektorunda işləyən insanların sayına birbaşa təsir göstərir. Həm də inkişaf etmiş nəqliyyat infrastrukturunu, bazarda dövriyyədə olan demək olar ki, bütün malların maya dəyərini strukturuna təsir göstərir.

Nəqliyyat infrastrukturunu ölkə iqtisadiyyatını stimullaşdırır, regionlararası və beynəlxalq əməkdaşlığı aktivləşdirir, ən populyar texnologiyaların, malların, rəqabətqabiliyyətli sahələrin bir bölgədən digərinə nüfuz etməsini təşviq edir və ölkənin investisiya potensialını böyük ölçüdə müəyyənləşdirir. Beynəlmilləşmə prosesinin struktur məzmununun tədqiqi, ilk növbədə, xarici ticarət axınlarının və onlardakı nəqliyyat xidmətləri segmentinin əhəmiyyətinin öyrənilməsi əsasında həyata keçirilir. Bundan əlavə, nəqliyyat sənayesi, ölkənin inkişafının iqtisadi modelinin növündən asılı olmayaraq həm milli iqtisadiyyatın inkişafı, həm də şaxələndirilməsi, xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəliliyinin artırılması üçün yüksək daxili potensiala malikdir.

Ümumiyyətlə, nəqliyyat ölkənin regional və milli iqtisadiyyatının infrastrukturunun təməl sahələrindən biridir ki, bunun da səmərəliliyi bütün maddi istehsal sahələrinin və qeyri-istehsal sahəsinin rahat və qarşılıqlı fəaliyyətindən asılıdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanca nəqliyyat. Statistik məcmuə. Bakı, 2020, 86 s.
2. Суворова Л.П. Экономика транспорта. Часть 1: учеб. пособие, 2014, 116 с.
3. Щербанин Ю.А. Транспорт и экономический рост: взаимосвязь и влияние. Евразийская экономическая интеграция, №3 (12), август 2011, с.65-78

Резюме

Рахманова Л.Р., Пириева Н.Р.

Оценка роли транспорта в экономике регионов

В статье определена роль транспорта в экономике регионов. Раскрыты отличительные особенности транспорта. На основе данных Госкомстата анализированы основные макроэкономические показатели отрасли, доходы по отдельным видам транспорта.

Ключевые слова: транспорт, страна, регион, промышленность, производство, инфраструктура

Summary

Rahmanova L.R., Piriyeva N.R.

Assessment of the Role of Transport in the Economy of Regions

The article defines the role of transport in the regional economy. The distinctive features of transport are revealed. On the basis of State Statistics Committee data, the main macroeconomic indicators of the industry, incomes for certain types of transport are analyzed.

Key words: transport, country, region, industry, production, infrastructure

AZƏRBAYCANIN HƏMSƏRHƏD DÖVLƏTLƏRLƏ İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN REGIONAL İNKİŞAFA TƏSİRİ

Rəsulova Mətanət Rəsul qızı

Bakı Dövlət Universiteti

matanatrasulova@bsu.edu.az

Rüstəmli Hidayət Ədalət oğlu

Bakı Dövlət Universiteti

hidayat.rustamli@mail.ru

Xülasə: Azərbaycanın yerləşdiyi əlverişli mövqe və onun tranzit ölkəyə çevrilməsi regionda digər dövlətlər tərəfindən Azərbaycana marağı artırır. Bu isə Azərbaycanın gələcək inkişafı və regional əlaqələrin inkişaf etdirilməsi üçün olduqca xüsusi önəm kəsb edir. Ermənistanın işğalçı siyasətinə son qoyan və öz torpaqlarını işğaldan azad edən Azərbaycan regionda yeni imic formalaşdırmaqla regional inkişafa əlavə təkan verəcək, iqtisadi əlaqələri daha da sürətləndirəcəkdir.

Açar sözlər: iqtisadi əlaqə, regional inkişaf, dövlət tənzimləməsi, tranzit ölkə

Əlverişli coğrafi mövqeyi ilə hər zaman regional inkişafa dəstək verən Azərbaycan istər tranzit ölkə olaraq, istərsə də qurduğu iqtisadi əlaqələrlə bu işi sürətləndirmişdir. Azərbaycanın regionda tranzit potensialının paylaşılması ölkənin iqtisadi diversifikasiya siyasətində xüsusi yerə sahibdir. Azərbaycanın nəqliyyat infrastrukturunda müasir standartlara uyğunlaşma, dövlətin tranzit potensialının yüksəldilməsi ilə bağlı reallaşdırılan tədbirlər sistemi və qlobal əhəmiyyətli təşəbbüslər Respublikanın sosial-iqtisadi inkişaf göstəricilərinə təsir etməklə onu mühüm nəqliyyat qovşağına və bu nəqliyyat dəhlizlərinin keçmiş olduğu məkana çevirmişdir. [3]

Azərbaycanda son 15 il ərzində nəqliyyat infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi və gələcək inkişafı ilə əlaqədar irimiqyaslı layihələr reallaşdırılmış və bu istiqamətdə iri həcmli dövlət investisiyaları və xarici investisiyalar yönəldilmişdir. Ölkənin avtomobil yolları ilə dəmir yol xətlərinin, həmçinin qonşu dövlətlər olan Gürcüstan, İran və ən öməlisi Rusiya istiqamətində Azərbaycanın ərazisindən keçən magistral əhəmiyyətli yolların dünya standartları çərçivəsində yenidən bərpası, Bakı şəhərində və ayrı-ayrı yerlərdə beynəlxalq hava məkanlarının, Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanının əsaslı tikintisi, Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizi ilə Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizlərinin əlaqələndirilməsi və inkişaf etdirilməsi istiqamətində gerçəkləşdirilən və gerçəkləşdirilməsi nəzərdə tutulan layihələr Respublikanın nəqliyyat infrastrukturunun inkişaf etdirilməsində əhəmiyyətli rol oynayacaq və Azərbaycanın tranzit imkanlarını daha da gücləndirəcəkdir.

Azərbaycanda həmsərhəd ölkələrlə əlaqələrin təkmilləşdirilməsi, regional səhədə inkişafın dəstəklənməsi məqsədi qanunvericilik bazası təkmilləşdirilmiş, dünya təcrübəsi nəzərə alınmaqla ölkədə Gömrük Məcəlləsi, Vergi Məcəlləsi, Gömrük Tarifi haqqında qanunvericilik bazası, Antidempinq, kompensasiya və mühafizə tədbirləri haqqında qanun və bu istiqamətdə digər qanunvericilik aktları qəbul edilmişdir. [2]

Müasir dövrdə Azərbaycanın həmsərhəd dövlətlərlə aparmış olduğu ardıcıl işlər xarici iqtisadi əlaqə formasının genişlənməsinə müsbət təsir göstərmiş və nəticədə də ötən müddət ərzində Azərbaycanın İranla, Rusiya ilə, Gürcüstanla və Türkiyə ilə əlaqələri daha da inkişaf etmiş və

Azərbaycan regionda etibarlı tərəfdaşa çevrilmişdir. Azərbaycanla əlaqələrin kəsilməsi istər enerji resurslarından, istərsə də tranzit imkanlardan məhrum olma ilə nəticələnə bilər ki, bu da heç bir dövlətin istəməyəcəyi iqtisadi çətinliklərin yaranmasına səbəb ola bilər. Azərbaycanın regiondakı gücü 2021-ci ilin sentyabrın 27-dən başlayaraq 44 gün davam edən ikinci Qarabağ müharibəsində bilindi. Azərbaycan qonşu Ermənistanla tarixi haqq savaşında parlaq qələbə qazandı və bu qələbədə həmsərhəd olan ölkələrin xüsusi rolu oldu. Müharibənin ilk günlərindən Azərbaycanın yanında olan və öz dəstəyini göstərən həmsərhəd ölkələr bu və ya digər dərəcədə Azərbaycanın yanında olduqlarını bildirməklə hərəkətləri ilə bunu bir daha sübut etdilər.

Azərbaycanın bu günə qədər aparmış olduğu daxili və xarici siyasət qələbənin qazanılmasında əsas rol oynadı. Xüsusi ilə həmsərhəd ölkələrin qarşı cəbhəyə silah sursat daşınmasının qarşısını almaq üçün sərhədlərini bağlaması və ancaq humanitar məqsədlər üçün açması Azərbaycanın qələbəsinə xüsusi töhvə verdi. Həmsərhəd ölkələrdən biri, “İki dövlət, tək millət” şüarı ilə həmişə Azərbaycanın yanında qərar tutan Türkiyə Cümhuriyyəti bu işdə xüsusi fədakarlıq, cəsarət göstərərək müharibənin keçmiş ruhunu dəyişdi. Bu da Azərbaycanın parlaq qələbəsinin nişancısı oldu.

Azərbaycan hökuməti tərəfindən müharibənin dağıntılarının aradan qaldırılması, yağdıran düşmən tərəfindən xarabalığa çevrilmiş ərazilərin yenidən bərpası, torpaqların minalardan, partlamamış silah-sursatlardan təmizlənməsi, məcburi köçkünlərin doğma yurd-yuvalarına geri qaytarılması bu gün üçün qarşıya qoyulan əsas strateji hədəflərdir. Bu hədəfə çatmaqda həmsərhəd ölkələrlə qurulan əlaqələr və gələcəkdə aparılacaq uğurlu siyasət xüsusi rol oynayacaqdır. [1]

Regionun inkişafı baxımından həmsərhəd ölkələrlə qurulan ikitərəfli iqtisadi əlaqələr üçtərəfli əlaqələrə transformasiya olundu və Azərbaycan-Türkiyə-Gürcüstan, Azərbaycan-Türkiyə-İran, Azərbaycan-Rusiya-İran münasibətlərində yeni mərhələyə çevrilmiş oldu. Post müharibə dövrü özünün yeni reallıqlarını ortaya qoymuşdur. Bu müstəvidən çıxış edən İlham Əliyev Azərbaycanın əlaqələrinin üçtərəfli formatdan beş tərəfli formata, əgər Ermənistan öz mənfur siyasətindən əl çəkərsə bu formatın altı tərəfliyə çevrilməsinin mümkün ola biləcəyini qeyd etmişdir.

Nəticə. Azərbaycanın həmsərhəd ölkələrlə iqtisadi əlaqələrində yeni imkanların yaradılması, əlaqələrin inkişaf etdirilməsi hər zaman mühüm vəzifələrdən olmuşdur. Azərbaycanın həmsərhəd ölkələrlə iqtisadi əlaqələrinin təkmilləşdirilməsi üçün bir sıra mühüm istiqamətlər müəyyən edilmişdir:

- Qeyri-neft sektorunun inkişafının sürətləndirilməsi;
- Ölkənin ixrac potensialının artırılması;
- Dövlət tərəfindən ixrac yönümlü kreditlərin, subsidiyaların verilməsi, bu əməliyyatların sığortalanması;
- İqtisadi əlaqələrin daha da inkişaf etdirilməsi üçün həmsərhəd ölkələrdə ticarət nümayəndəliklərinin yaradılması;
- Ölkələr arasında qarşılıqlı mübadilənin artırılması, ölkəyə giriş-çıxış prosedurlarının sadələşdirilməsi;
- İqtisadi əlaqələrin miqyasının böyüdülməsi üçün azad iqtisadi zonaların yaradılması;
- Gömrük-vergi sahəsində əsaslı dəyişikliklərin edilməsi, gömrük rüsumlarının azaldılması, bu istiqamətdə neqativ halların məhdudlaşdırılması;

- Ölkənin nəqliyyat infrastrukturunun yenilənməsi, yeni yol qovşaqlarının salınması.

Azərbaycanın gələcəyə yönəlik perspektiv inkişaf planında MDB tərkibinə daxil olan ölkələr, o cümlədən Türkiyə, Gürcüstan və İran kimi vacib əhəmiyyətə sahib region ölkələri ilə imzalanan mühüm ticarət sazişləri əsasında aşağı tarif dərəcələrinin yer aldığı bir şəraitdə səmərəli gömrük prosedurlarının tətbiqi Azərbaycanın bölgədə regional ticarət qovşağı kimi mövqeyini artıracaqdır. Qeyri–neft sektoruna daxil olan mallar və xidmətlər üzrə ticarət əlaqələrinin həcminə görə regionda inteqrasiya Azərbaycanın geosiyasi mövqeyi və iqtisadi əlaqələrin qurulması üçün əhəmiyyətlidir. Məsələn, Azərbaycanda yetişdirilən və emal edilən kənd təsərrüfatı məhsullarının və ərzaq mallarının 90 faizi Rusiya Federasiyası, Gürcüstan və Orta Asiya ölkələrinə ixrac edilir. Həmsərhəd ölkələrlə ticarət sahəsində imzalanacaq sazişlərin yekunlaşdırılması Azərbaycanı daha güzəştli şərtlərlə xarici bazarlara öz mallar və xidmətlərinin ixracını artırmaq imkanı yaradacaqdır. Həmçinin, regional inteqrasiyanın genişlənməsi şəraitində xarici investorlar üçün Azərbaycan Respublikasının ixracyönümlü investisiya cəlbini artıracaqdır. Azərbaycanda 2025-ci ilədək xarici ticarət sahəsində nəzərdə tutulan tədbirlərə dair regional inteqrasiya prosesini davam etdirərək, ölkədə xüsusi ilə yüksək keyfiyyətə sahib məhsullar və xidmətlər üçün global dəyər zəncirlərinə daxil olma məqsədi ilə yeni əlaqə imkanları yaradılacaq və əlavə sazişlər imzalanacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Atakişiyev M. “Azərbaycan 2020: milli iqtisadi inkişaf və səmərəli yüksəliş problemləri”, Azərbaycan Vergi jurnalı, Bakı, səh 135-146
2. Mehdiyev R. “Azərbaycan: Qloballaşma dövrünün tələbləri”, XXI əsr. Yeni Nəşrlər evi, Bakı 2005, 464 s
3. Musayev Vüsal: “Milli İqtisadiyyat və İqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə Strateji Yol Xəritəsi”, Bakı İqtisadi İslahatlar icmalı, Bakı 2017

Резюме

Ресулова М.Р., Рустамли Г.Е.

Влияние регулирования экономических отношений Азербайджана с приграничными странами на региональное развитие

Выгодное расположение Азербайджана и его превращение в транзитную страну повышают интерес других стран к Азербайджану в регионе. Это очень важно для будущего развития Азербайджана и развития региональных отношений. Азербайджан, положивший конец оккупационной политике Армении и освободивший свои земли от оккупации, придаст новый импульс региональному развитию и ускорит экономические связи, создав новый имидж в регионе.

Ключевые слова: экономические отношения, региональное развитие, государственное регулирование, страна транзита

Summary

Resulova M.R., Rustamli H.E.

The Impact of Azerbaijan's Regulation of Economic Relations With Border Countries on Regional Development

Azerbaijan's favorable position and its transformation into a transit country increase the interest of other countries in Azerbaijan in the region. This is very important for the future development of Azerbaijan and the development of regional relations. Azerbaijan, which put an end to Armenia's occupation policy and liberated its lands from occupation, will give a new impetus to regional development and accelerate economic ties by creating a new image in the region.

Key words: *economic relation, regional development, state regulation, transit country*

AZƏRBAYCANIN YEYİNTİ SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MARKETİNG FƏALİYYƏTİNİN SƏMƏRƏLİ TƏŞKİLİ MƏSƏLƏLƏRİ

Rüstəmovə Gülbəs Rəsul qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti

rrufet1979@mail.ru

Xülasə: *Yeyinti sənayesi əhalinin ərzağa olan tələbatını ödəməyə yönəlmiş sahədir. Bu sahənin inkişafı ölkəmizin istehsal potensialının artırılmasına, iqtisadiyyatın digər bölmələrinin fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə təsir edir. Əhalinin məşğulluq probleminin həllində də yeyinti sənayesi mühüm rol oynayır. Marketing fəaliyyətinin düzgün təşkili bu sahədə mövcud olan müəssisələrin rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılmasına təkan verə bilər.*

Açar sözlər: *marketing, yeyinti sənayesi, yeyinti məhsulları bazarı, ərzaq təhlükəsizliyi, rəqabət, müəssisənin marketing planı*

Hər bir dövlətin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri də ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məsələsidir. Yeyinti sənayesinin inkişafı ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasının birbaşa əsasını təşkil edir. 18 noyabr 1999-cu il tarixli “Yeyinti məhsulları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa görə əhalinin ərzaq təhlükəsizliyi ölkə əhalisinin sağlamlığı və fəaliyyəti üçün vacib olan yeyinti məhsullarına tələbatının təmin edilməsi məqsədilə dövlətin həyata keçirildiyi iqtisadi, hüquqi və təşkilati tədbirlər sistemi başa düşülür [1, səh. 121]. Bu məsələnin həllində ölkənin yeyinti sənaye sektoru böyük rol oynayır. Yeyinti sənayesini inkişaf etdirmək üçün respublikamızda əlverişli şərait vardır. Belə ki, bu sənayeni xammalla təmin edən aqrar sektorda məhsul istehsalını artırmaq üçün əlverişli imkan mövcuddur.

Yeyinti sənaye müəssisələrinin inkişafında marketing fəaliyyətinin düzgün təşkili zəruridir. Təcrübə göstərir ki, məhz düzgün marketing planlaşdırılması bu sahədə fəaliyyət göstərən müəssisələrin inkişafına təkan verir. Marketing bazarın öyrənilməsi ilə bağlı bir məfhumdur. Marketing tədqiqatlarını aparmaqla yeyinti müəssisələri istehlakçıların tələbatlarını, davranışını öyrənə bilər. Bununla da, istehsalçı müəssisə məhsul istehsalı üzrə plan tərtib edir və nə istehsal edəcəyi, nə qədər istehsal edəcəyi və s. barədə düzgün qərar verə bilər.

Azərbaycanın yeyinti sənayesində əsas məhsullar kimi çörək və un məmulatları, ət və süd məhsulları, meyvə-tərəvəz emalı məhsulları, üzüm emalı və şarabçılıq, dondurulmuş ərzaq məhsullarını qeyd etmək olar. Digər sahələrdə fəaliyyət göstərən müəssisələrdə olduğu kimi, yeyinti sənaye sahələrində mövcud olan müəssisələrin marketing fəaliyyətinin səmərəli təşkilinin əsas məqsədləri kimi bunları qeyd etmək olar:

- rəqabət şəraitində müəssisənin uzunmüddətli davamlı fəaliyyətinin təmin olunmasına nail olmaq;

- müəssisənin inkişaf strategiyasının hazırlanması;

- müəssisənin plan və proqramlarının hazırlanması və reallaşdırılması.

Keçid dövründə respublikamızda mövcud olan yeyinti sənaye müəssisələri bir sıra problemlərlə üzləşmişdir. Aydındır ki, dünya bazarına rəqabətqabiliyyətli məhsul çıxarılmalı, yüksək keyfiyyətli yeyinti məhsulları istehsal olunmalı idi. Həmin dövrdə isə bunun üçün maddi-texniki təchizat, müəssisələrin texnoloji imkanları yox dərəcəsində idi. Daxili bazarda da elə çox alıcılar yox idi. Çünki istehsal olunan yeyinti məhsullarının keyfiyyəti aşağı səviyyədə idi. Ümumiyyətlə, müəssisələrarası rəqabət mühitinin olmaması və müəssisələrin vaxtında yeni dəyişikliklərə uyğunlaşa bilmədiklərindən istehsal olunan məhsulların keyfiyyəti də yüksək olmur.

Azərbaycan Respublikasının sosial iqtisadi inkişaf proqramlarında yerli istehsalın inkişafı əsas məqsəd olaraq qarşıya qoyulmuşdur. Bu məqsədlə istehsalın yenidən qurulması prosesləri başlanmış, qabaqcıl texnologiya və idarəetmə təcrübəsi tətbiq edilməyə başlanmış və dünya standartlarına cavab verən məhsul istehsal edilməsinə başlanmışdır. Marketing fəaliyyətinin əsas məsələlərindən biri müştəri məmnuniyyətidir.

Düşünürəm ki, respublikada yeyinti sənaye məhsulları istehsalının inkişafının əsasında da bu amil əsas hədəf götürülməlidir. Yeyinti sənaye müəssisələrinin marketing planında məhsul çeşidinin artırılması, yeni məhsullar üzrə satış bazarlarının axtarılması üzrə məsələlər öz əksini tapmalıdır.

Ərzaq məhsullarının istehsalı və xarici ticarəti həm də strateji məsələ hesab edilir. Əgər yeyinti məhsulları bazarını tədqiq ediriksə bu amilin nəzərə alınması çox vacibdir. Çünki xammalla zəngin olan əraziləri dünyanın inkişaf etmiş ölkələri nəzarət altına salmağa çalışırlar. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının gələcək inkişaf konsepsiyalarında göstərilən məsələlər daim diqqət mərkəzində olmalı, yeyinti məhsulları bazarının dövlət tənzimlənməsi və nəzarətin təkmilləşdirilməsi istiqamətində işlər həyata keçirilməlidir. Çünki bu amillər həm geosiyasi, həm də geoiqtisadi baxımdan vacib məsələlərdir.

Son pandemiya dövründə yeyinti məhsulları bazarında istehsalçıların maraqlarını qorumaq üçün idxalın məhdudlaşdırılması tədbirləri də həyata keçirilir. Azərbaycana gətirilən taxılın əlavə dəyər vergisindən azad olması barədə sərəncam verilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 16 fevral 2021-ci il tarixli qərarına əsasən isə un istehsalı ilə məşğul olan şəxslərə satılan unun hər bir tonuna görə 2021-ci ilin fevralın 1-dən mayın 1-dək otuz beş manat həcmində subsidiya verilməlidir. Bu addım nəticəsində fikrimcə, ölkəmizdə yerli istehsalın artırılmasına və un məmulatlarının qiymətinin artmasının qarşısının alınmasına nail olmaq mümkün olacaq. Qeyd olunanlar bir daha onu göstərir ki, bu strateji sahə dövlətin daim nəzarətindədir.

Hazırda ölkəmizdə əvvəllər idxal olunan bir sıra məhsulların istehsalına başlanmışdır. “Azərsun Holding” MMC-də və digər bu sahədə fəaliyyət göstərən şirkətlərdə dünya standartlarına uyğun məhsullar istehsal edilməklə daxili bazarın tələbatı ödənilir və idxalı əvəz etmiş olur.

Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən qeyd edə bilərik ki, sənaye müəssisələri və bu sferada mövcud olan fərdi sahibkarlıq subyektləri ötən ilin yanvar-sentyabr aylarında 27,8 milyard manatlıq sənaye məhsulu istehsal etmişlər ki, bu da əvvəlki illə müqayisədə 4,5 faiz azlıq təşkil etmişdir. Bu azalmanı neft-qaz sektorunda istehsal olunan məhsulun azalması (6,1%) və eyni zamanda da qeyri-neft sektorunda (10,8%) istehsal olunan məhsulun artması ilə əlaqələndirmək olar. Mədəncixarma sferasında istehsal olunan məhsulun həcmi 60,1%, emal sektorunda 33,8%,

elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı sektorunda 5,2%, su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sektorunda 0,9% təşkil etmişdir. 2020-ci ildə qida məhsullarının istehsalı emal sektorunda 1,8 faiz, içki məmulatlarının istehsalında isə 9,8 faiz azalma müşahidə olunmuşdur. [2]

Yeyinti məhsulları bazarında əsas vəzifələrdən biri rəqabətədavamlı məhsul istehsalının təşkil edilməsidir. Çünki bazar münasibətləri şəraitində yerli istehsalçılar həm daxili bazarda, həm də xarici bazarda rəqabətlə üzləşirlər. Bunun üçün bazarda rəqabət mühitinin inkişaf etdirilməsi vacib hesab edilir.

Hazırda araşdırmalar göstərir ki, respublikada daxili bazarda satılan yeyinti və ərzaq məhsullarının əksər hissəsi yerli istehlakçılara məxsusdur, az bir hissəsi xarici ölkələrdən gətirilir. Bu sahənin davamlı inkişafı üçün dövlət nəzarəti mütəmadi olaraq həyata keçirilir. Dövlət ərzaq balansları əsasında ərzaq bazarını müxtəlif iqtisadi yollarla tənzimləyir.

Ədəbiyyat

4. Məmmədov T.N. Qida məhsullarının formalaşması zəruriliyi və mənbələri // AMEA – nın “Elmi əsərlər” jurnalı, №4. 2017, 214 s.
5. Azərbaycan sənayesi. Statistik məcmuə, Bakı, 2020, 344 s.

Резюме

Рустамова Г. Р.

Вопросы эффективной организации маркетинговой деятельности в пищевой промышленности Азербайджана

Пищевая промышленность нацелена на удовлетворение потребностей населения в продуктах питания. Развитие этого сектора способствует увеличению производственного потенциала нашей страны и повышению эффективности других секторов экономики. Пищевая промышленность также играет важную роль в решении проблемы занятости. Правильная организация маркетинговой деятельности может повысить конкурентоспособность действующих предприятий в этой сфере.

Ключевые слова: маркетинг, пищевая промышленность, продовольственный рынок, безопасности пищевых продуктов, конкуренция, маркетинговый план предприятия

Summary

Rustamova G.R.

Issues of Effective Organization of Marketing Activities in the Food Industry of Azerbaijan

The food industry is aimed at meeting the food needs of the population. The development of this sector contributes to increasing the production capacity of our country and increasing the efficiency of other sectors of the economy. The food industry also plays an important role in solving the problem of employment. Proper organization of marketing activities can increase the competitiveness of existing enterprises in this area.

Key words: marketing, food industry, food market, food safety, competition, enterprise marketing plan

MEHMANXANA SƏNAYESİNDƏ KADRLARIN PSIXOLOJİ PROBLEMLƏRİ

Salıfov Tural Mahmud oğlu

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti

Əzizova Arzu Əzizağa qızı

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti

arzuzizova1@gmail.com

Xülasə: *Mehmanxana sənayesində kadrlar böyük əhəmiyyətə malikdir. Qonağın mehmanxanadan məmnun ayrılmağını istəyən menecer ilk öncə çalışanların istəklərini diqqətə almalı, onların problemləri ilə maraqlanmalıdır.*

Problemsiz çalışan kadrlar hər müəssisənin istəyidir. Kadrların bəzi problemləri şəxsi ola bildiyi kimi, bəzi problemləri isə müəssisədən yarana bilər. Bu problemlər sosial və ya psixoloji ola bilər. Məqalədə mehmanxana sənayesində çalışan kadrların qarşılaşdıqları və yaşadıkları psixoloji problemlər bir-bir incələnmişdir.

Açar sözlər: *mehmanxana, kadrlar, insan resursları, kadr psixologiyası, psixoloji problemlər*

Mehmanxana-fəaliyyəti qonaqlara xidmət göstərilməsinə yönəldilmiş bir müəssisədir. Personal üçün qanun odur ki, bütün mədəni ənənələrə hörmətlə yanaşsın. Hər bir mehmanxana çalışanı anlamağa məcburdur ki, keyfiyyət bahalı və ya əlçatmaz deyildir. Keyfiyyətli xidmət, qonağı daim diqqət mərkəzində saxlamaq deməkdir. [1, s. 214]

Mehmanxananın nüfuzu birbaşa insan amilindən asılıdır. Mehmanxananın interyeri nə qədər göz oxşayan və mükəmməl olsa da, ən yeni avadanlıqlarla təchiz olunsun da, qonaqlara xidmət göstərən peşəkar personal olmadan faydasız bir məkana çevrilir.

Mehmanxana sənayesində əməkdan səmərəli istifadə edə bilmək, müəyyən dərəcədə psixoloji amillərdən asılıdır. Buradakı menecerin vəzifəsi ondan ibarətdir ki, həmin psixoloji amilləri müəyyən etsin və həmin amillərdən səmərəli istifadə etsin. Bundan sonra isə vahid kollektiv yaratsın. Menecer hər bir işçinin hərəkət tərzini və xarakterini yaxşı bilməlidir. Sonra da işçinin fəaliyyətini işin səmərəsi üçün lazım olan istiqamətə yönəltməlidir. [3, səh.58]

Mehmanxana kadrları üçün ümumi tələblər müəyyən olunmuşdur. Bu tələblər aşağıdakı kimidir:

1. Ünsiyyətçi və xoşməramlı olmaq;
2. Münaqişəli vəziyyətdən çıxış yolu tapmaq;
3. Mehmanxananın intizam qaydalarına və vəzifə təlimatlarına riayət etmək;
4. Qonağa daim qayğı və diqqət göstərmək;
5. Qonağın hər bir şikayətinə təmkinlə qulaq asmaq;
6. Qonağa tam və dəqiq məlumat vermək;
7. Qonağın şəxsi həyatı ilə maraqlanmaq olmaz;
8. Qonaqla danışarkən ədəbli və nəzakətli olmaq;
9. Qonağa hörmətlə yanaşmaq. [2, s. 50]

Bu tələbləri incələdiyimiz zaman açıq görünür ki, mehmanxana üçün personalın psixoloji vəziyyəti necə vacib bir amildir. Psixoloji cəhətdən problemli kadr mehmanxana üçün həm zaman,

həm gəlir baxımından itkilərə səbəb olacaqdır. Bu səbəb ilə mehmanxana meneceri kadrlar ilə yaxından maraqlanmalı, kadrlar üçün psixoloji yöndən rahat iş şəraiti qurulmalıdır.

Bəs ümumiyyətlə kadrlar hansı psixoloji problemlə qarşı-qarşıya qalırlar? Bu məqalədə tamda bu suala cavab verilir.

Mehmanxana sənayesində kadrların başlıca problemlərindən biri gələcək ilə bağlı narahat olma problemidir. Hər bir kadr özlüyündə düşünür ki, "Bu müəssisə mənim üçün təhlükəsiz gələcək təmin edə biləcəkmi?". Bu yöndən mehmanxana müəssisəsi kadrlarının düşüncəsində güvənli təəssürat yaratmalıdır. Əks halda kadr mehmanxanaya güvənmədiyi üçün özünü yad biri kimi hiss edəcəkdir ki, bu da yaranan digər psixoloji problemdir. [4, s. 102-103]

Bir çalışan özünü müəssisəyə yad biri kimi hiss etdikdə, mehmanxananın məqsəd, qanunlarına, problemlərinə və iş yoldaşlarına qarşı biganə olacaqdır. Mehmanxanalarda personalın məsuliyyətinin azlığı da öz növbəsində müəssisəyə qarşı olan biganəlik duyğusunu artıracaqdır. Burada mehmanxana menecerinin görəcəyi iş, kadrları müəssisədən uzaqlaşdıran, özlərini yad hiss etməyə təşviq edən davranışları müəyyən edib, bu hərəkətləri azaltmaqdan ibarət olacaqdır. [4, s. 102]

Ümumiyyətlə turizm sənayesi bir sıra səbəblərdən böyük ölçüdə təsirə məruz alan sahədir. Məsələn, elə hazırda olduğumuz müddətdə, pandemiya ilə əlaqədar hər ölkənin turizmi mənfi təsirə məruz qalmışdır. Turizmin əsas fəaliyyət sahəsi olan mehmanxana sənayesi də böyük zərərlər çəkmişdir. Elə mən özümü deməli olsam əgər, pandemiya başlanğıcı zamanı iki il çalışdığım "Pullman Baku Hotels and Resorts" mehmanxanasından ayrılmalı oldum. Belə vəziyyətdə mehmanxanaların "təhlükəsiz gələcək" təmin etmədiyi gerçəyi ortaya çıxır. Menecer tam da bu məsələ üzərində geniş düşünməli, "təhlükəsiz gələcək" təmin etmək üçün bir sıra işlər görməlidir.

Daha bir problem psixoloji yorğunluqdur. Bu hal ilə əsasən monoton işlərlə məşğul olan kadrlar daha tez-tez rastlaşırlar. Sadə, monoton işlər kadrlarda doyum yaratmadığı üçün ona psixoloji yorğunluq kimi təsir göstərir. Çox enerji sərf etmədən yorğunluq hissinin olması kadrda psixoloji problemin olduğuna işarə edir. [4, s. 103]

Rol münaqişəsi zamanı da personal müəyyən psixoloji problem yaşayır. Rol, insanın vəzifə sərhədlərini müəyyən edir. Personalın birdən çox rolu eyni anda öhdəsinə götürməsi və bu rollardan birini ön plana çıxarması rol münaqişəsi olaraq ifadə olunur. Məsələn gətirsək əgər, tutaq ki, F&B meneceri baş aşpazdan işçiləri haqqında hesabat verməyini tələb etmişdir. Belə vəziyyətdə işçilərin baş aşpazdan gözləntisi fərqli, F&B menecerinin fərqli olacaqdır. İşçilər özlərinin qorunmasını, bəzi qüsurların menecərə bildirilməməsini istəyəcəkdir. Menecer isə düzgün hesabat gözləməkdədir. Belə halda baş aşpaz ya birinci halı seçib, işçilərini qoruyacaq, ya da menecerin gözləntisinə uyğun olaraq düzgün hesabat verəcəkdir. Hər iki vəziyyət rol münaqişəsidir. Bu baş aşpaz üçün münasibətləri zədələyici və işdən doyumunu azaldıcı situasiyadır. [4, s. 105-107]

Motivasiyanın azlığını da psixoloji problemlərdən saymaq mümkündür. Motivasiya davranışa enerji verməklə hədəfə çatmağa yönəldən proseslər toplusu olaraq qəbul edilir. Hər bir təşkilatın uğuru, işçilərin cəlb olunması, saxlanması və motivasiya edilməsindən asılıdır. Müasir dövrdə fərdləri eyni şəkildə motivasiya etmək mümkün deyildir. Bir çalışan üçün "işləyən" motivasiya aləti digər çalışanı demotivasiya edə bilər. Bu mövzuda mehmanxana menecerinin üzərinə böyük iş düşür. O, işçiləri motivasiya etməyi yaxşı bilməlidir. Bir menecer insanların ehtiyaclarını görməyi, motivasiya teoriyalarının kontentini anlamağı yaxşı bacarmalıdır. [5, s. 197]

Personalların motivasiya edilməsində mükafatlandırma üsulu geniş istifadə edilir. Ümumilikdə mükafatlandırmanın 2 növü qeyd olunmuşdur: maddi və qeyri-maddi üsul. Maddi

mükafatlandırmaya aid edə bilərik, il sonunda verilən bonuslar, əməkhaqqı artımı, işçilərə verilən təltifnamələr, yuxarı vəzifəyə promot edilməni. Qeyri-maddi mükafatlandırmaya isə, rəhbərlə işçilər arasında düzgün informasiya əlaqəsinin qurulması, müxtəlif iclaslarda işçiləri tərifləmək, işçilər arası etibar, işçi-rəhbər etibar şəraitinin yaradılması, işçilərin qərar vermədə iştirakının təmin edilməsi vəziyyətləri aiddir. [5, s. 207-208]

Kadrların çalışma keyfiyyətinə mənfi təsir göstərən səbəblərdən biri də stressdir. Stress - orqanizmdə əsəb sistemlərinin normal vəziyyətdən kənara çıxması kimi ifadə olunur. Stress çalışanlar üzərində müxtəlif fiziki və psixoloji xəstəliklərə səbəb ola bilər və bu xəstəliklər nəticəsində kadrların davranışlarında dəyişiklik, iş qəzaları, işçini itirmə, işdə yadlaşma kimi bir çox neqatif hallara səbəb olacaqdır. Bu kimi təsirlər insanların çalışma keyfiyyətinin azalmasına səbəb olacaqdır. [6, s. 2]

İş keyfiyyətinin aşağı olması müəssisələr üçün ağır nəticələr doğurduğu aparılan araşdırmalarda ortaya çıxmışdır. Stressi azaltmaq üçün aparılan stress idarəetməsi ilə insanlar üzərində və müəssisə daxilində aparılan işlər stressə səbəb olan faktorların azalmasına və stressin səbəb olduğu neqatif halların ən azı endirilməsini təmin edəcəkdir. Beləcə müəssisədə pozitif bir şərait yaradılacaq, çalışanların fiziki və psixoloji vəziyyəti qorunacaq və müəssisənin fəaliyyəti axsamadan davam etdiriləcəkdir [6, s. 2].

Beləliklə, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ilk öncə kadrlarda gələcəklə bağlı narahatçılığı aradan qaldırmaq lazımdır. Bu problem demək olar bütün mehmanxanalarda yaşanır. Kadrların iş keyfiyyətinə böyük ölçüdə təsir göstərən problemdir. Bunun üçün, işçilərin güvənə biləcəyi müəssisə təəssüratı yaratmaq lazımdır. Elə olsun ki, heç bir kadr müəssisə haqqında neqativ fikir bildirə bilməsin. Hər kadr müəssisəyə sadəcə fiziki deyil, həm də mənəvi bağlılıq hiss etsin.

Daha sonra mehmanxanalarda sosial münasibətlərin güclü olduğu, psixoloji yorğunluğun yaşanmadığı bir çalışma mühiti yaratmaq lazımdır. Elə bir mühit qurulmalıdır ki, işçi özünü yad hiss etməsin. O, özünü müəssisənin bir üzvü kimi hiss etdiyi andan etibarən işinə mənəvi cəhətdən bağlanacaq. Müəssisənin uğurunda payı olduğunu bilən işçi müəssisəyə daha bağlı olacaqdır.

Rol münaqişəsi də müəssisəyə olan bağlılığı zədələyə bilər. Menecerlər çalışanlara qarşı son dərəcə diqqətli olmalı və rol münaqişəsi vəziyyətlərinin olmamağı üçün çalışmalıdırlar.

Çalışanların motivasiya olunması son dərəcə vacib amildir. Menecer motivasiya metodlarından istifadə edərək kadrları işə qarşı həvəsləndirə bilər. İşçilərin hər biri müxtəliflik göstərdiyi üçün motivasiya zamanı fərdi yanaşma ön planda tutulmalıdır. Çalışanın bir sıra sosial-psixoloji xüsusiyyətləri göz önündə tutularaq motivasiya üsulu seçilməlidir.

Müəssisədə pozitiv şəraitin yaradılması, çalışanların fiziki və psixoloji vəziyyətinin qorunması üçün stressi azaldacaq işlər görülməli olacaqdır. Stressin işçi üzərində olan mənfi təsirləri minimuma endirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Ağakərimov M.M. Otel. Dərs vəsaiti. Bakı: BDU, 2008, s.214
2. Ağakərimov M.M. Mehmanxanada Ön büro (qəbul, qeydiyyat və xidmət şöbəsi). Bakı: Azərbaycan Turizm İnstitutu, 2013, s.50
3. Ağakərimov M.M. Hotel menecmenti. Dərs vəsaiti. Bakı: BDU, 2016, s.58
4. Gezmen Ş. Otel işletmelerinde personelin sosyo-psikolojik sorunları ve bir uygulama, Anadolu Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, 1998, s. 102-103, 105-107
5. İsgəndərov İ., Əsgər M., Şixəliyev N. İnsan resursları menecmenti. Monoqrafiya. Bakı: ATMU, 2017, s. 197, 207-208

6. Tonbul İ. Örgütsel stresin çalışan performansına etkisi: Yerel yönetimlerde bir uygulama, KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 2019, s. 2

Резюме

Салифов Т.М., Азизова А.А.

Психологические проблемы персонала в гостиничном бизнесе

Персонал имеет большое значение в гостиничном бизнесе. Менеджер, желающий чтобы гость довольный покинул гостиницу, должен в первую очередь учитывать пожелания сотрудников, интересоваться их проблемами.

Персонал, который работает без проблем, это желание каждого предприятия. Некоторые проблемы с персоналом могут быть личными, некоторые проблемы могут возникнуть из-за предприятия. Эти проблемы могут быть социальными или психологическими. В этой статье рассматриваются психологические проблемы, с которыми сталкиваются и испытывают сотрудники гостиничного бизнеса.

Ключевые слова: гостиница, кадры, человеческие ресурсы, психология персонала, психологические проблемы

Summary

Salifov T.M., Azizova A.A.

Psychological Problems of Personnel in Hotel Industry

Personnel are of great importance in the hotel industry. In order for the guest to leave the hotel satisfied, the manager must first pay attention to the wishes of the employees and take care of their problems.

Personnel working without problems is the desire of every enterprise. As some problems of personnel can be personal, some problems may arise from the enterprise for a reason. These problems can be social or psychological. In this article, the psychological problems encountered and experienced by staff working in the hotel industry have been examined one by one.

Key words: hotels, personnel, human resources, personnel psychology, psychological problems

REGIONLARDA İXRACYÖNLÜ KİMYA EMAL MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Salmanov Murad Ceyhun oğlu

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

murad_salman@hotmail.com

Xülasə: Məqalədə regionlarda ixracyönümlü kimya emal müəssisələrinin inkişaf istiqamətləri tədqiq olunmuşdur. Bu məqsədlə kimya sənayesinin emal imkanları və xüsusiyyətləri açıqlanmışdır. Müxtəlif kimya məhsulları xammallarının əsasında regionlarda emal sənaye müəssisələrinin yaradılmasının səmərəliliyi əsaslandırılmışdır. Regionlarda iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində və məişətdə istifadə olunan kimya məhsullarının istehsalı üçün orta emal müəssisələrinin yaradılmasının məqsəduyğunluğuna baxılmışdır. İşgaldan azad olunmuş ərazilər də daxil olmaqla, ölkə regionlarında ixracyönümlü kimya emal müəssisələrinin yaradılması üzrə tövsiyələr verilmiş və təkliflər hazırlanmışdır.

Açar sözlər: regionlar, ixracyönlü məhsullar, kimya emal müəssisələri, kimyanın emal imkanları, regionlarda kimya emal müəssisələrinin yaradılması perspektvləri

Məlumdur ki, ölkə iqtisadiyyatının davamlı və dayanıqlı inkişafında, həmçinin rəqabət qabiliyyətliliyinin gücləndirməsində, makroiqtisadi və ümumilikdə, makrosabitliyin təmin olunmasında ixrac potensialının böyük rolu vardır. İxrac məhsulları hesabına ölkəyə daxil olan valyuta vəsaitləri maliyyə sabitliyinin təmin olunması baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edirlər. Buna görə də neft və qaz məhsullarının ixracı ilə yanaşı, qeyri-neft təyinatlı ixrac potensialının formalaşdırılması və ixracın həcmünün artırılması hazırkı şəraitdə ölkəmizin qarşısında duran vacib məsələlərdən hesab olunur.

Təsadüfi deyildir ki, son illərdə ölkəmizdə qeyri-neft sektorunun mühüm ixrac potensialına malik olan sahələrindən biri olan neft-kimya kompleksində ixrac potensialının gücləndirilməsi istiqamətində məqsədli işlər aparılır. Məsələn, mühüm ixracyönlü müəssisənin – yüksək sıxlıqlı polietilen zavodunun 2019-cu ildə istismara verilməsi ölkəmizin qeyri-neft ixracının artımına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Həmin müəssisənin açılışında ölkə Prezidenti İlham Əliyev qeyd etmişdir ki: “Zavodun istehsal gücü 300 min ton olacaqdır. Bu, bizim qeyri-neft ixracımızın 15 % artımı deməkdir. Bizim əsas məqsədimiz qeyri-neft ixracını artırmaq, ölkə iqtisadiyyatını şaxələndirmək, yeni iş yerləri açmaq və Azərbaycanda müasir texnologiyalı müəssisələrin yaradılmasına nail olmaqdır” [2]. Başqa bir yüksək ixrac potensialına malik olan – “SOCAR Polymer”in polipropilen zavodunu da qeyd etmək lazımdır və bu zavod ölkəmizin neft-kimya sənayesində dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığı üzrə yaradılan ilk iri şirkət hesab olunur. Müəssisənin yaradılmasına cəlb olunan investisiyaların 60 %-i Rusiyanın “Gazprombank”, yerdə qalan hissəsi isə “SOCAR”, “Vitol”, “Paşa Holding”, “Gilan Holding” və “Azərsun Holding” şirkətləri hesabına təmin olunmuşdur. Bu strateji ixracyönlü neft-kimya müəssisəsinin ümumi investisiya tutumu 816 mln dollar səviyyəsində olmuşdur. Maraqlıdır ki, bu zavodun istismar dövründə 6,3 mlrd. dollar məbləğində gəlir əldə olunması gözlənilir və bunun 30 %-i şirkətin xalis mənfəətinə aid ediləcəkdir. Eyni zamanda, məhz bu ixracyönlü iri zavodun fəaliyyəti nəticəsində ölkəmizin qeyri-neft sektorunun ixrac gəlirləri xeyli yüksələcəkdir [3].

Bu kimi tədbirlər və iri istehsal güclərinin yaradılması ölkəmizin ixrac potensialının artırılmasına əsaslı təkan verməkdədir. Bütün bunlarla əlaqəli strateji hədəflər öz əksini ölkə Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il tarixli fərmanı ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikasının neft və qaz sənayesinin (kimya məhsulları daxil olmaqla) inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə tapmışdır [1]. Hazırda bu strategiyanın reallaşdırılması prosesləri gedir və əsas diqqət müasir texnologiyalardan ibarət ixracyönlü istehsal qurğularının tikintisinə və istismara verilməsinə yönəldilmişdir. Eyni zamanda, xarici şirkətlərlə əlaqələrin genişləndirilməsi sahəsində neft-kimya sferasında yüksək texnologiyaların ölkəmizə transferi üçün daha münbit şərait yaradılmaqdadır. Digər tərəfdən, Azərbaycanda hazırda mövcud olan kimya və neft-kimya kompleksinin iri texnoloji güclərindən səmərəli istifadə edilməsi problemləri həll olunmalıdır. Belə ki, bu tip qurğuların məhsuldarlığının artırılması, layihə parametrləri əsasında istismarının təmin edilməsi rentabelliyi yüksəltməklə yanaşı, həm də daha çox çeşiddə və həcmdə ixracyönlü məhsulların istehsalına imkan verir. Bu problemlər uzun illərdir diskussiya mövzusu olaraq qalmaqdadır və bir çox iri qurğuların öz layihə güclərindən aşağı səviyyədə istismar edilməsi halları hələ də davam etməkdədir. Buna görə də, bu tip məsələlərdə yanaşmalar və münasibətlər mütərəqqi beynəlxalq təcrübəyə

söykənməli, xammalın istehsal prosesində verə biləcəyi mənfəət və əlavə dəyərin həcmi daha dərindən araşdırılmalı, son məhsulların dünya bazarlarında tələbatı və qiymətləri nəzərə alınmaqla zəruri tədbirlər görülməli, xammal təminatı gücləndirilməli və ixracçı önlü məhsulların istehsalının artırılması tədbirləri genişləndirilməlidir.

Təəssüf ki, bu sahədə özəl sektorun inkişafı və xammal məsələlərinə əlçatanlığı problemi də mövcuddur. Bu isə, ilk növbədə neft və qaz xammalı resurslarının ölkədə yalnız SOCAR-a məxsus olması ilə bağlıdır və sirr deyildir ki, çoxlu sayda kiçik və orta özəl kimya və neft-kimya təyinatlı müəssisələrin, firmaların bu şirkətə aid olan xammal resurslarına çıxışı yoxdur və geniş spekterdə xammal resurslarının formalaşdırılması, bölüşdürülməsi istiqamətlərində şəffaflığın zəifliyini də qeyd etmək mümkündür. Bunlar həm də bazar iqtisadiyyatı şəraitində neft-kimya kompleksinin inkişaf proseslərinə və onun ixrac potensialının artırılması məsələlərinə yanaşmaların müasir dövrün prizmasından baxılması ilə əlaqəlidir. Çünki, uzun dövr ərzində kimya və neft-kimya kompleksi dövlətin nəzarətində olub və xüsusilə özünün inkişaf tarixində pik dövrlərdə bu məsələlər əsasən dövlət tərəfindən tənzimlənilib, amma hesab edirik ki, bu yanaşmaların artıq yenilənməsi vaxtı çoxdan çatmışdır. Ancaq, ölkə regionlarının potensialı da nəzərə alınmaqla, praktiki və obyektiv reallıqlar baxımından, daha geniş çeşiddə, daxildə və xaricdə tələbat olan kimya və neft-kimya məhsullarının istehsal potensialından, həmçinin ixrac imkanlarından istifadə edilməsinə, kiçik və orta səviyyəli neft-kimya müəssisələri şəbəkəsinin yaradılması proseslərinin sürətləndirilməsinə münasibətin dəyişdirilməsidir. Və yaxud neft və qaz xammallarından daha səmərəli istifadə edilməsinin vacibliyinə diqqət yönəltmək istərdik. Ölkəmizdə hazırda orta illik neft istehsalı 38-40 mln. ton və təbii qaz istehsalı 29-30 mlrd. kub metr həcmində olduğu halda, cəmi 6 mln. tondan bir qədər çox neft emal edilməsinə və yaxud 600 mln. kub metr təbii qazın emal olunmasını nə dərəcədə adekvat hesab etmək olar? – sualı üzərində düşünməyə dəyər. İri və nəhəng neft-kimya müəssisələri planlı iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatı mexanizmlərinə keçid zamanı rəqabətə tab gətirə bilmədiklərindən öz potensiallarını, o cümlədən, ixrac potensialını itirməli olmuşlar. Amma, ölkəmizə neft gəllirlərinin daxil olmasından əvvəlki dövrdə bu mürəkkəb vəzifələrin öhdəsindən gəlmək qeyri-mümkün idi. Buna görə də neft-kimya kompleksi və onun müəssisələrində əhəmiyyətli islahatlar, o cümlədən, bu kompleksin idarəetmə strukturunun təkmilləşdirilməsi, ixrac potensialının artırılması tədbirləri son on ildə intensiv xarakter almışdır. Ölkədə dövlət müəssisələri ilə yanaşı, özəl kimya müəssisələrinin yaradılması və bu sahənin məhsullarının ixrac edilməsi proseslərinin genişlənməsi üçün daha çox məqsədli investisiyalar yatırılmış və maliyyə resursları yönəldilmişdir [5].

Ölkəmizdə qeyri-neft məhsullarının ixracı ilə bağlı son illərdə aparılan davamlı və ardıcıl tədbirlər, bu sahədə fəaliyyət subyektlərinin ixrac təşviqinin dəstəklənməsi kimya məhsullarının ixracının strukturunun və həcmının artırılmasına əlverişli şərait yaratmışdır [4]. Təsədüfi deyildir ki, son illərdə ölkəmizin kimya məhsullarının ixrac həcmi iki dəfə artırılmışdır. Bu məsələdə yeni iri ixracçı önlü neft-kimya müəssisələrinin rolu böyükdür. Məsələn, “SOCAR Polymer”in yeni istismara verilmiş qurğularında alınan yüksək sıxlıqlı polietilen bir tərəfdən ölkə daxilində bu xammala olan tələbatı tam ödəyəcək, digər tərəfdən isə istehsal olunan məhsulun 75 %-i ixrac olunmaqdadır. Artıq, bu qəbildən olan məhsulların ixrac coğrafiyası da genişlənməkdədir, onlarla ölkələrə, o cümlədən Almaniyaya ixrac olunan kimya məhsullarının həcmi artmaqdadır. Bunlarla bərabər, mövcud ixrac potensialından daha səmərəli istifadə olunması tədbirləri dərinləşdirilməlidir. “İqtisadiyyatın inkişafının mühüm istiqamətlərindən biri olan qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının stimullaşdırılması üzrə dövlət dəstəyi mexanizmlərinin real iqtisadi sektorlara

adekvatlığı qiymətləndirilməli və bu sahənin dövlət tənizlənməsi istiqamətləri təkmilləşdirilməlidir” [6].

Ölkə regionlarında ixracyönlü kimya emal müəssisələrinin yaradılması və inkişaf etidirməsi baxımından bir sıra təklifləri qeyd etmək olar:

– Sumqayıt kimya-sənaye parkında və Socar-ın müəssisələrində istehsal olunan müxtəlif kimya məhsullarının-xammallarının və yarımfabrikatlarının əsasında orta emal müəssisələri şəbəkəsinin yaradılması regionlarda iqtisadi fəallığı gücləndirər, yerli tələbatı ödəməklə, həm də xarici bazarlara çıxışı təmin edə bilər;

– ölkə regionlarının resurs potensialından istifadə etməklə müxtəli iqtisadiyyat sahələrində və məişətdə daha geniş istifadə olunan kimya məhsullarının, məmulatlarının, boyaların, demulqatorların, antiseptik və dezinfeksiyaedici vasitələrin, plastik məmulatların istehsalı ilə bağlı emal müəssisələrin yaradılmasını məqsədəuyğun sayırıq və s.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının neft və qaz sənayesinin (kimya məhsulları daxil olmaqla) inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.

2. İlham Əliyev Sumqayıtda “SOCAR Polymer”-in yüksək sıxlıqlı polietilen zavodunun açılışında iştirak edib. 18 fevral 2019. <https://president.az/articles/31894>.

3. İlham Əliyev və İtaliya Prezidenti Sercio Mattarella Sumqayıt Kimya Sənaye Parkında “SOCAR Polymer” layihəsi çərçivəsində inşa edilən polipropilen zavodunun açılışında iştirak ediblər. 18 iyul 2018. <https://president.az/articles/29502>

4. Qeyri-neft məhsullarının ixracı ilə məşğul olan şəxslərə ixrac təşviqinin ödənilməsi qaydası. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2016-cı il 6 oktyabr tarixli 401 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmişdir (1 nömrəli əlavə).

5. Əliyev Ş. Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafında Sumqayıt şəhərinin strateji əhəmiyyəti. Monoqrafiya. Sumqayıt: “Azəri” nəşriyyatı, 2019, 368 s.

6. Şəkərəliyev A.Ş. İxracın strukturunun qeyri-neft məhsulları hesabına genişləndirilməsi istiqamətləri // Elmi xəbərlər, Qərb Universiteti № 1, 2017, s. 5-16.

Резюме

Салманов М.Дж.

Направления развития экспортноориентированных химических перерабатывающих предприятий в регионах

В статье исследованы направления развития экспортноориентированных химических перерабатывающих предприятий в регионах. С этой целью раскрыты перерабатывающие возможности и особенности химической промышленности. Обоснована эффективность создания перерабатывающих промышленных предприятий на основе различного химического сырья и полуфабрикатов в регионах. Рассмотрена целесообразность создания средних перерабатывающих предприятий по производству химической продукции для использования в разных экономических сферах и быту в регионах и, в том числе, для реализации на экспорт. Подготовлены рекомендации и даны предложения по созданию химических перерабатывающих предприятий в регионах страны с учетом освобожденных от оккупации территорий.

Ключевые слова: регионы, экспортноориентированная продукция, химические перерабатывающие предприятия, возможность химической переработки, перспективы создания химических перерабатывающих предприятий в регионах

Summary

Salmanov M.J.

Directions of Development of Export-Oriented Chemical Processing Enterprises in the Regions

The directions of development of export-oriented chemical processing enterprises in the regions are investigated in the article. The processing capabilities and peculiarities of the chemical industry are disclosed. The efficiency of creating processing industrial enterprises based on various chemical raw materials and semi-finished products in the regions is justified. The feasibility of creating medium-sized processing enterprises for the production of chemical products for use in various economic spheres and everyday life in the regions, including for export, is considered. Recommendations and proposals for the creation of chemical processing plants in the regions of the country, taking into account territories liberated from occupation are given in the end of the article.

Key words: regions, export-oriented products, chemical processing enterprises, possibility of chemical processing, prospects of creation of chemical processing enterprises in regions

“HOTREC”-Ə DAXİL OLAN OTELLƏRDƏ SOSIAL MEDIA MARKETİNQİNİN TƏŞKİLİ

Talıbov Səbuhi Əlibala oğlu

Bakı Dövlət Universiteti

sabuhitalibov@bsu.edu.az

İmanlı Şahin İdris oğlu

Bakı Dövlət Universiteti

sahinimanli19971997@gmail.com

Xülasə: *Məqalədə bazarda HOTREC-ə daxil olan otellərin marketinq siyasətinin istiqamətləri, sosial şəbəkələrin istifadə imkanları, təşkilata yardım və onun standartlarının tətbiqi, üstünlükləri, digər mehmanxana kompaniyalarının marketinq siyasətindən fərqləri göstərilmişdir.*

Açar sözlər: *SMM, HOTREC, marketinq, hotel, heşteqlər, Facebook, Instagram, Twitter və Linkedin.*

Müasir dövrün məşhur ixtiralarından olan sosial media platformaları qonaqpərvərlik sənayesi müəssisələrinin marketinq fəaliyyətini həyata keçirməsində istifadə olunan vasitələrdəndir. Sosial media marketinqi, internet üzərində müxtəlif platformalarda reklam materialları, məhsul və xidmətlərə aid şəkil, video, rəy, status və s. paylaşılması vasitəsilə həyata keçirilir. Hal-hazırda bu sənayedə sosial media marketinqi ən çox Facebook, Instagram, Twitter və Linkedin-dir. HOTREC qonaqpərvərlik sənayesi müəssisələrinin sosial media marketinqi aşağıdakı elementlərdən ibarətdir[6]:

1. Sosial media platformalarında brend adına uyğun səhifə və heşteqlərin yaradılması. Müəssisənin onlayn platformalarda imicinin qorunub-saxlanması və bu platformalarda daha asan tapılması üçün yaradılmış səhifənin adı və xüsusi heşteq müəssisənin adına uyğun olmalıdır. Bundan əlavə, müəssisənin imicini və xidmətlərini simvolizə edən heşteqlərdən də istifadə edilə bilər. Məsələn, 2013-cü ildən bəri Marriot Hotels şirkəti “MarriotHotel” heşteqindən əlavə, “TravelBrilliantly” heşteqindən istifadə edir. Sosial media marketinqi üzrə aparılan uzunmüddətli araşdırmalar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, müəssisələr təkcə öz brend adlarına uyğun heşteqlərdən deyil, həmçinin aşağıdakılardan da istifadə etməlidir:

- Ünvana əsaslanan heşteq: “#Baku”, “#Paris”, “#NYC”;
- Şəkil, video və ya statusların mövzusunə uyğun heşteq: “#coffee”, “#champagne”;
- Otel (restoran) heşteqləri: “#hotelroom”, “#hotellife”, “#restaurant”, “#dinner”.

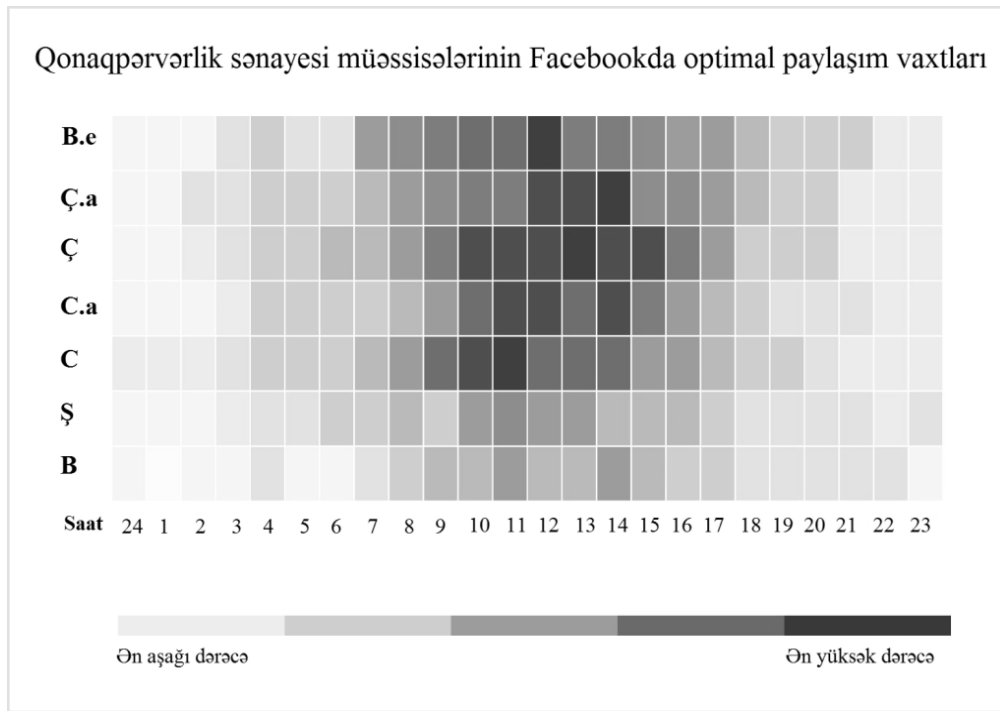
2. Sosial media platformalarında təkcə tanıtım məqsədli paylaşımlar deyil, müəssisənin xarakteristikasını özündə əks etdirən paylaşımlar etmək və elektron müştəri topluluğu yaratmaq. Sosial mediya birbaşa sosiallaşma ilə əlaqəli olduğundan bu platformalarda müştərilər üçün elektron topluluqlar yaradılır. Belə elektron topluluqların yaradılması üçün aşağıdakı üsullardan istifadə edilir[2]:

- HOTREC üzv olan ölkələrdə sosial media səhifəsindən müştərilərə suallar soruşulur, müəyyən nüanslar barədə fikirləri öyrənilir, müştərilərin müəssisənin fəaliyyəti barədə paylaşımları bəyənilir və yenidən paylaşılır. Müştərilərin 71%-inin qeyd etdiyinə görə, onlar rəylərə tez cavab verən, paylaşımları daha tez bəyənən müəssisələri başqalarına tövsiyə etmə dərəcəsinə görə daha çoxdur;

- Paylaşımlar sadəcə reklam xarakteri daşımamalı, müştərilərdə mənfi təəssürat yaratmamalıdır. Bu məqsədlə sosial mediya marketinqinin qızıl bir qanunu var ki, bu da edilən paylaşımların 80%-i məlumatvermə və müştəriləri müəssisənin xüsusiyyətləri barədə öyrətmə xarakteri daşması, 20%-i isə birbaşa reklam xarakterli olmasıdır [4]. Əks halda isə, izləyicilərdə müəssisənin yanlış satış üçün bu platformalarda olması kimi mənfi təəssürat yaranır və online müştəri topluluğunun yaradılması çətinləşir;

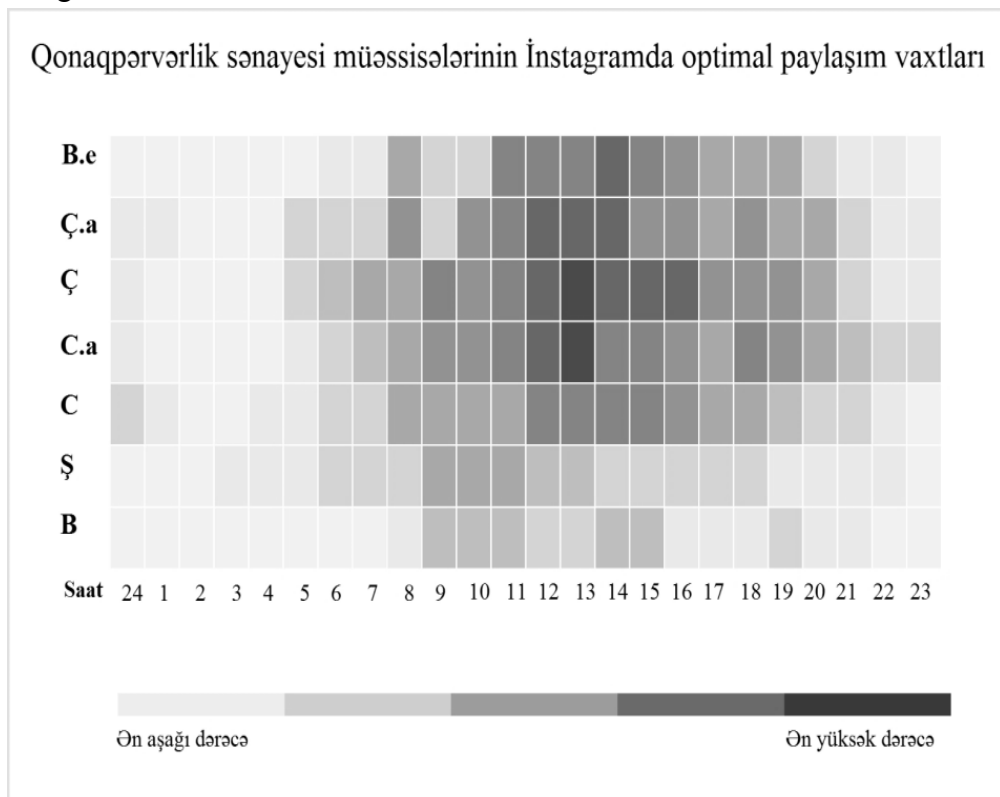
- Sosial media yarışlarının təşkil olunması. Belə yarışlar zamanı müştərilərdən rəy, bəyəni və etikətləmə tələb olunaraq, bunun qarşısında onlara pulsuz qida, gecələmə, hədiyyə kartları və s. təqdim olunur.

3. Hansı platformada və günün hansı saatlarında paylaşımlar etməyin müəyyənləşdirilməsi. HOTREC üzv olan hotellərin sosial media platformalarında paylaşacağı müxtəlif şəkil, video və statusların professionallıq dərəcəsinin yüksək olmasına baxmayaraq, onların doğru gün və vaxtda paylaşmadan səmərəli sosial media marketinqi həyata keçirmək olmaz. Araşdırmalar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, sosial media platformaları arasında ən səmərəli reklam tədbirləri “Facebook”da həyata keçirilir, həmçinin həftə ərzində 16 ədəd paylaşım edən müəssisələr digərlərinə nisbətə 3,5 dəfə çox müştəri topluluğu əldə edirlər[1]. Qonaqpərlük sənayesi müəssisələrinin bu paylaşımları etməsinin ən optimal variantları aşağıdakı cədvəllərdə öz əksini tapır (müvafiq olaraq “Twitter”, “Facebook” və “LinkedIn”də).

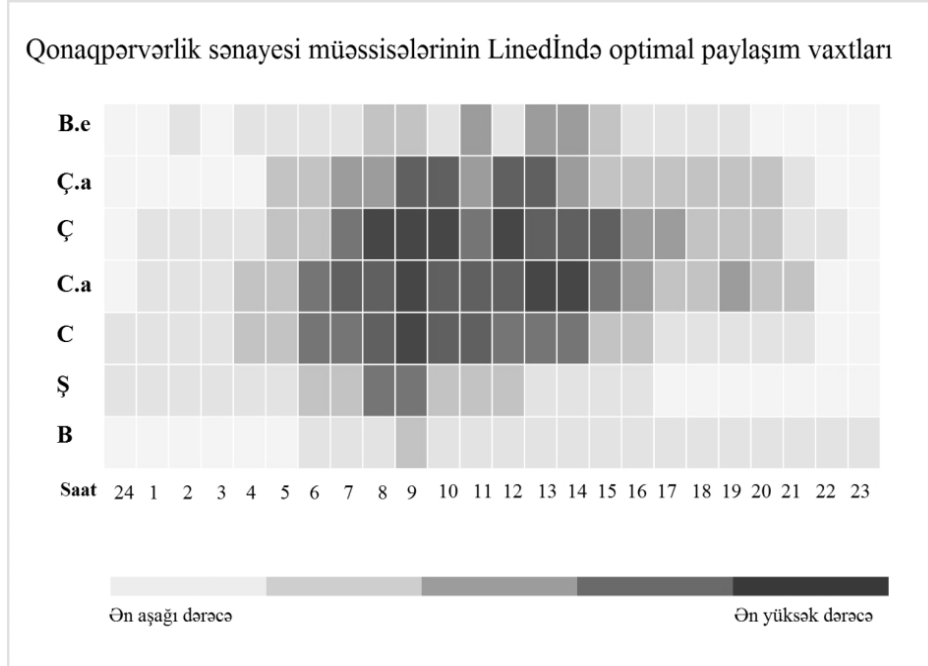
Şəkil:1. HOTREC üzv otellərin “Facebook”dan istifadənin optimal paylaşım vaxtları[7].

Şəkildən də göründüyü kimi, bu müəssisələrin sosial mediasında paylaşım etmək üçün ən optimal vaxt bazar ertəsi saat 12⁰⁰, çərşənbə axşamı 12⁰⁰ – 14⁰⁰ arası, çərşənbə günü 10⁰⁰ – 15⁰⁰ arası, cümə axşamı 11⁰⁰, 12⁰⁰ və 14⁰⁰, cümə günü isə saat 09⁰⁰ - 11⁰⁰ arasındadır. Ən əlverişsiz günlər isə şənbə və bazar günləridir.

Şəkil:2. HOTREC üzv hotellərin “Instagram”da optimal paylaşım vaxtları[7].

Instagram sosial media platformasında qonaqpərvərlik sənayesi müəssisələri üçün paylaşım etməyin ən optimal vaxtı bazar ertəsi saat 14⁰⁰, çərşənbə axşamı 12⁰⁰ – 14⁰⁰ arası, 12⁰⁰ – 16⁰⁰ arası, cümə axşamı 11⁰⁰ – 12⁰⁰ arası, cümə günü isə 11⁰⁰ – 15⁰⁰ arasıdır. Bu platformda da şənbə və bazar günləri paylaşım etməyin effektivliyi azdır.

Şəkil: 3. HOTREC üzv otellərin “LinkedIn”də optimal paylaşım vaxtları[7]

Bu sənayedə fəaliyyət göstərən müəssisələrin “LinkedIn” sosial media platformunda paylaşım etməyin ən optimal vaxtı çərşənbə axşamı saat 09⁰⁰ – 10⁰⁰ və 12⁰⁰ – 13⁰⁰ arası, çərşənbə günü 08⁰⁰ – 10⁰⁰, 12⁰⁰ və 15⁰⁰, cümə axşamı 09⁰⁰ və 13⁰⁰ – 14⁰⁰ arası, cümə günü isə saat 09⁰⁰ –dur.

Sosial media marketinqinin üstünlükləri aşağıdakılardır: [3]

➤ Brend adı daha asan tanındır. Sosial media marketinqinin ənənəvi marketinqdən fərqli olaraq coğrafi sərhədlərə malik olmaması, onun vasitəsilə daha çox kütləyə təsir etməyə və brend adının daha asan tanınmasına imkan verir.

➤ Ölçüləbiləndir. Sosial media marketinqi ənənəvi marketinqdən fərqli olaraq ölçüləbiləndir. Belə ki, bu platformalarda tətbiq edilən marketinq mesajlarının neçə dəfə klikləndiyi, bu mesajların (video, şəkil, status) neçə dəfə təəssürat (bəyənmə, rəy, yenidən paylaşım) əldə etdiyi, müştərilərin hansı web-səhifəni neçə dəfə ziyarət etdiyi müxtəlif proqram təminatları vasitəsilə ölçülə bilər;

➤ Müştərilərlə qarşılıqlı əlaqə səviyyəsi yüksəkdir. Ənənəvi marketinqdən fərqli olaraq sosial mediya marketinqindən istifadə zamanı müştərilər müəssisənin nümayəndələri ilə birbaşa interaktsiyada olur;

➤ Daha ekonomikdir. Sosial mediada verilən reklam materiallarının hazırlanmasına və yayılmasına çəkilən xərclər, ənənəvi marketinq xidmətlərinin tətbiqi zamanı qəzet, televizor, radio və s. digər yayım vasitələrindəki reklamın dəyərindən dəfələrcə ucuzdur;

➤ Trend olma ehtimalı var. Müəssisələrin sosial media platformalarında etdiyi paylaşımın, xüsusilə də heşteq və statusların trendə çevrilməsi nəticəsində satışın yüksək dərəcədə artması mümkündür.

Mehmanxana biznesində sosial media marketinqinə misal olaraq Hilton otellər şəbəkəsinin 2014-cü ildə sosial mediada həyata keçirdiyi trendi göstərmək olar. Belə ki, Hilton otel “Twitter”də “Vacationis” heşteqini yaradaraq, müştərilərin səyahətləri müddətində başlarına gələn maraqlı əhvalatları paylaşmasını itəmişdir. Qısa müddət ərzində “Twitter”də trendə çevrilən bu heşteq “Facebook”da da şöhrət qazanmış, bu heşteq altında paylaşılan video və fotoların bəyənilməsi yarım milyonu ötmüşdür. Bu addım nəticəsində Hilton otelin “Hilton VIP Newsletter” bülleteninə 7 mindən artıq insan abunə olmuşdur. [5]

Yüz minlərlə müəssisə müxtəlif kilidləmə, dayandırılma və məhdudiyətlər səbəbindən bağlanmalı oldu və təəssüf ki, hamısı qeyri-müəyyən bir gələcəklə üzləşdi. Bu hal hazırda milyonlarla insanın müvəqqəti işsiz qalması ilə nəticələndi və bu iqtisadi böhrandan xilas ola bilmədikləri üçün bir çox insanın daimi işsizliyə sürüklənmə ehtimalı real idi. 2020-ci ilin II rübü ərzində qonaqpərvərlik sektorunun AB-dəki dövriyyəsi 2019-cu ilin II rübü ilə müqayisədə 63,25% azalıb. Məşğulluq baxımından qonaqpərvərlik xidmətləri 2020-ci ilin II rübündə 2019-cu ilin II rübünə nisbətən 1,84 milyon nəfər az işləyib. [6]

Buna baxmayaraq, HOTREC, Avropa Komissiyası tərəfindən ikimərhələli sosial tərəfdaş məsləhətləşməsində ifadə edilən alət seçiminə üstünlük verir. Bu sahədə bir sıra tövsiyələr irəli sürmüşdür: [6]

- Vergi kimi fərqli iqtisadi və sosial amilləri nəzərə alaraq, minimum parametrlər üzrə köklü SMM kollektiv güzəştlərin tətbiqi;
- Sosial tərəfdaşların qanunla müəyyən edilmiş rəqəbat dözümlülüyünün nəzərə alınması və dəstəkləklənməsi
- Üzv ölkələrin siyasi, iqtisadi, sosial və ya milli ənənələrini nəzərə almaqla SMM təşkilə və təşviq edilməsi;
- Üzv ölkələrdə effektiv struktur islahatlarını həyata keçirmək, investisiya strategiyalarını artırmaq və məsuliyyətli maliyyə siyasətini təşviq etmək.

Ədəbiyyat

1. A Study on Marketing Mix of Hospitality Industry, International Journal of Management, IT&Engineering – 2017, //pp 260-263
2. Advertising of Boutique Hotel on The Internet, L.Lodge, University of Applied Science, 2014 //pp 24-27
3. Hotel Marketing, International Course for Hotel Management, 2014// p 20
4. The Routledge Handbook of Hospitality Marketing, I.Pantelidis, 2017, 617 p.
5. Training Programme on Public Relations, Anna Institute of Management, 2015, //5 p
6. www.hotrec.eu Homepage - HOTREC is the umbrella Association of Hotels
7. www.hotrec.eu [2020 European Hotel Distribution Survey HOTREC](https://www.hotrec.eu/2020-European-Hotel-Distribution-Survey-HOTREC)

Резюме

Талыбов С.А., Иманлы Ш.И.

Организация маркетинга социальных медиа в отелях, включая HOTREC

В статье показаны направления маркетинговой политики отелей-членов HOTREC на рынке, возможности использования социальных сетей, поддержка организации и применение ее стандартов, преимущества, отличия от маркетинговой политики других гостиничных компаний.

Ключевые слова: SMM, HOTREC, маркетинг, гостиница, хэштеги, Facebook, Instagram, Twitter u LinkedIn.

Summary

Talibov SA, Imanli Sh.I.

Organization of Social Media Marketing in Hotels Including HOTREC

The article shows the directions of marketing policy of HOTREC member hotels in the market, opportunities to use social media, support of the organization and application of its standards, advantages, differences from the marketing policy of other accommodation companies.

Key words: SMM, HOTREC, marketing, hotel, hashtags, Facebook, Instagram, Twitter and LinkedIn.

TÜRKİYƏ RESPUBLİKASINDA COVID-19 PANDEMİYASININ TURİZM SEKTORUNA TƏSİRİ

Yıldızsafer Murat Aydın oğlu

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti

murat.yildizsafer@divan.com

Xülasə: *Məqalədə COVID-19 pandemiyasına Türkiyədə turizm xidmətlərinə təsiri statistik məlumatlar əsasında təhlil edilərək qiymətləndirilmişdir. Burada COVID-19 pandemiyasının təsiri ilə əlaqədar olaraq ölkəyə gələn və ölkədən gedən turistlərin məhdudiyətlərlə əlaqədar olaraq azalmasının turizm gəlirlərinə təsiri təhlil edilərək qiymətləndirilmişdir.*

Aşar sözlər: *turizm, gəlir, model, trend, pandemiya, iqtisadi böhran, turizm, amil*

Giriş. Beynəlxalq turizm gəlirləri COVID-19 pandemiyasına görə, geniş səyahət məhdudiyətləri səbəbindən turizmə olan tələbin kəskin şəkildə azalması hesabına 2020-ci ildə əvvəlki ilə nisbətən 74 % azalmışdır [6]. Beynəlxalq səyahətlərdəki azalma, ixracat gəlirlərindəki təqribən 1,3 trilyon dollar maliyyə itkisi ilə nəticələndi ki, bu da 2009-cu ildə qlobal iqtisadi böhran zamanı qeydə alınan itkidən 11 dəfə çoxdur. Böhran, əsasən kiçik və orta mehmanxana müəssisələrində 100-120 milyon arasında birbaşa turizm işini risk altına aldı. Asiya və Sakit Okean regionunda, 2020-ci il üzrə beynəlxalq turist daxilolmaları 84% azalmışdır ki, bu da əvvəlki illə müqayisədə 300 milyon aşağıdır. Yaxın Şərq və Afrikaya gələnlərin sayı 75%, Avropaya gələnlərin sayı isə % 70 azalmışdır ki, bu da 500 milyondan çox az beynəlxalq turist deməkdir. Amerika qitəsində turistlərin sayı isə 69% azalma ilə müşahidə edilmişdir [2, 3]. Beynəlxalq turizm gəlirlərinin COVID-19 pandemiyasına görə, geniş səyahət məhdudiyətləri səbəbindən turizmə olan tələbin kəskin şəkildə azalması hesabına azalması, Türkiyə Respublikasında da turizm gəlirlərinin kəskin şəkildə azalması ilə nəticələnmişdir.

Əsas hissə. Turizm bütün dünyada olduğu kimi Türkiyədə də sürətlə inkişaf edən bir sənaye sahəsi olmaqla öz inkişafını qorumaqdadır. Əgər Türkiyənin Mədəniyyət və Turizm Təşkilatının məlumatlarına nəzər salsaq son 25 ildə turizmin inkişafının hansı nöqtələrə gəldiyini görürük. Turizm sənayesinin başladığı 90-cı illərdə ölkə ərazisinə turistik məqsədlərlə gələn ziyarətçilərin sayı 5,3 milyon olduğu halda, 2000-ci illərdə bu rəqəm 10 milyonu keçmişdir. 2010-cu illərdə isə ölkəyə gələn turistlərin sayının 30 milyonu keçməsi turizm üzrə Türkiyə dünya miqyasında önəmli yer əldə etməsinə səbəb olmuşdur [4]. Son dövrlərdə Türkiyə turistlərə görə dünya ölkələri üzrə ilk

onluğa daxil olan ölkələrin kateqoriyasında 6-cı sırada qərarlaşmışdır. Turizm sənayesinin başladığı 90-cı illərdə ölkə ərazisinə turistik məqsədlərlə gələn ziyarətçilərin sayı 5,3 milyon olduğu halda, 2000-ci illərdə bu rəqəm 10 milyonu keçmişdir. 2010-cu illərdə isə ölkəyə gələn turistlərin sayının 30 milyonu keçməsi turizm üzrə Türkiyə dünya miqyasında önəmli yer əldə etməsinə səbəb olmuşdur [5]. Aşağıdakı qrafikdə Türkiyə Respublikası üzrə 2003-2020-ci illər üzrə ölkəyə gələn və ölkədən gedən turistlərin sayı göstərilmişdir.

Diyarəmma

Türkiyə Respublikasında 2010-2020-ci illər üzrə ölkəyə gələn və ölkədən gedən turistlərin sayı, nəfər

Mənbə.(5) və (6) məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Diyarəmmadan görüldüyü kimi Türkiyə Respublikasında 2010-2015-ci illər üzrə ölkəyə gələn və ölkədən gedən turistlərin sayında artım müşahidə olunsa da, 2016-cı ildə əvvəlki illərlə müqayisədə azalma müşahidə edilmişdir. Bu azalmanın başlıca səbəbi Türkiyə sərhəddində Rusiyaya məxsus vertolyotun vurulması ilə əlaqədar olaraq siyasi münasibətlərin gərginləşməsi ilə əlaqədar olan məhdudiyətlərlə əlaqədardır. Türkiyədə yeni hava limanının açılması və iqtisadiyyatın digər sektorlarına qoyulmuş investisiyaların artırılması öz rəqibləri ilə müqayisədə turist axınlarının sayının artmasına şərait yaratmışdır. 2016-cı il Türkiyədə turist axınının azalması ilə nəticələnsə də Rusiya ilə münasibətlərin bərpa edilməsi sonrakı illərdə turizm sektorunda turistlərin sayının artması və daha çox turizm gəlirlərinin əldə edilməsi ilə nəticələnmişdir. Diyarəmmadan görüldüyü kimi 2017-2019-cu illər üzrə ölkəyə gələn və ölkədən gedən turistlərin sayında əvvəlki illə müqayisədə artım müşahidə olunaraq, 2019-cu ildə ölkəyə gələn turistlərin sayı 51,7 milyon nəfər olmuşdur ki, bu da əvvəlki illə müqayisədə 12,2%, 2016-cı il müqayisədə isə 67,4% və yaxud 20,84 milyon nəfər artmışdır. 2020-ci ildə isə COVID-19 pandemiyasının təsiri ilə əlaqədar olaraq ölkəyə gələn turistlərin sayı məhdudiyətlərlə əlaqədar kəskin azalaraq 15,8 milyon nəfər olmuşdur. Bu isə əvvəlki illə müqayisədə 69,4% və yaxud 35,8% azalma deməkdir.

Türkiyə Respublikası üçün turizm sektoru bazarında Rusiya Federasiyası önəmli yer tutur. 2014-cü ilin sonlarından iqtisadiyyatda baş verən ləngimələr, həmçinin 2015-ci ilin noyabr ayında Türkiyə ərazisində Rusiyaya məxsus təyyarənin vurulması Rusiyadan gələn turistlərin sayının 90%-dən çox azalması Türkiyə turizm sektorunun inkişafına mənfi təsir göstərərək turizm gəlirlərinin azalmasına səbəb oldu. Əsasən Antalya və İstanbulda daha çox hiss olunan bu çatışmazlıq digər

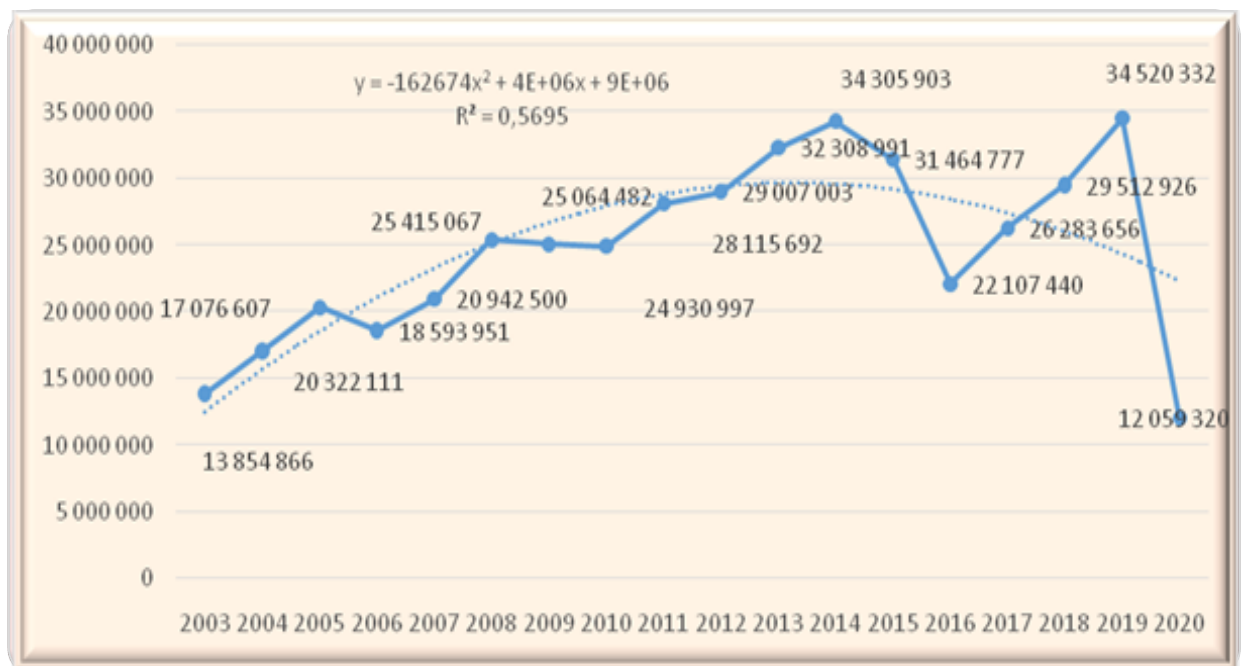
bazarlara da təsir edərək 2016-cı ildə Türk turizm sektorunda önəmli azalmalara səbəb olmuşdur. Bütün bunlar Rusiya ilə iş birliyi olan iqtisadiyyatın digər sektorlarına mənfi təsir etmişdir. 2016-cı ilin 1-ci yarımilliyində MDB ölkələrindən gələn turistlərin sayında 52% azalma olmuşdur. Rusiya Federasiyasında isə bu rəqəm 93%-ə çatmışdır [216]. Qeyd etmək lazımdır ki, Rusiya Federasiyasının qoyduğu ciddi qadağalar təkcə Rus turistlərinin deyil, eyni zamanda Rusiya ilə işgüzar münasibətdə olan bütün bazarları, o cümlədən səyahət agentləri, onlayn bazarlamaları, hava nəqliyyatı kimi sektorların əsas elementləri bütün bu səbəbdən azalma ilə nəticələnmişdir. 2014-cü ilin 6 ayında Rusiya Federasiyasından gələn turistlərin sayı 805291 nəfər, 2015-ci ilin həmin dövründə 652703 nəfər, 2016-cı ilin 6 ayında isə 45657 nəfər olmuşdur. Lakin, sonradan aparılmış uğurlu siyasət nəticəsində 2016-cı ilin avqust ayında Rusiya-Türkiyə münasibətlərində anlaşmalara nail olunması nəticəsində sentyabr ayından etibarən Rusiyadan Türkiyəyə turist axınlarının sayının artmasında canlanma olmuş və orta hesabla 300000-ə qədər turistlərin gəlməsinə nail olunsada, neftin qiymətinin dünya bazarında ucuzlaşması, dünyanı bürüyən global maliyyə böhranları hesabına Rusiyanın neft qiymətlərinin aşağı düşməsi turist sayında ciddi irəliləyişlərin əldə edilməsinə mənfi təsir etmişdir.

2. CVİD-19 pandemiyasının Türkiyə Respublikasında turizm sektorundan əldə olunan gəlirə təsiri.

Statistik məlumatlardan görüldüyü kimi Türkiyə Respublikasında 2016-2019-cü il üzrə turizm göstəriciləri üzrə ölkəyə gələn və ölkədən gedən turistlərin sayı artan dinamika ilə müşahidə edilsə də 2020-ci ildə COVID-19 pandemiyasının təsiri ilə əlaqədar olaraq 2019-cu illə müqayisədə 69% azalma ilə müşahidə edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu azalma əsasən bu sektor üzrə gəlirlərin əvvəlki illə müqayisədə 65% və yaxud 22461012 min ABŞ dolları məbləğində azalması ilə nəticələnmişdir. Aşağıdakı qrafikdən bunları daha aydın görmək olar.

Qrafik

Türkiyə Respublikasında 2003-2020-ci illər üzrə turizm sektorundan əldə olunan gəlirin dinamikası, min ABŞ Dolları ilə

Mənbə.(7) məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Qrafikdən görüldüyü kimi, pandemiyanın təsiri nəticəsində Türkiyə Respublikasında tədqiq olunan bütün dövr üzrə turizm gəlirləri kəskin azalaraq 12,1 mlrd. ABŞ dolları səviyyəsində olmuşdur ki, bu da əvvəlki illə müqayisədə 22,5 mlrd. ABŞ dolları məbləğində azalma deməkdir. Qrafikə əsasən Türkiyə Respublikasında turizm xidmətlərindən əldə olunan gəlirin zaman amilindən asılılığı **trnd** modelinə görə orta səviyyədə ($R^2 = 0,5695$) olmaqla $y = -162674x^2 + 4E+06x + 9E+06$ reqressiya tənliyi ilə ifadə edilir. Turizmin ÜDM-də payı isə tədqiq olunan dövr üzrə artaraq 2019-cu ildə 4,6% təşkil etsə də turizm gəlirlərinin əvvəlki illə müqayisədə 35% azalması onun ÜDM-də xüsusi çəkisinin də kəskin azalması ilə nəticələnmişdir. Turizm gəlirləri turizm xərcləri ilə bağlı olduğundan pandemiya dövründə bu xərclərin azalması da gəlirin azalması ilə nəticələnmişdir. Aşağıdakı cədvəldə Türkiyə Respublikasında 2014-2020-ci il illər ərzində aylar üzrə turizm xərclərinin həcmi göstərilmişdir.

Cədvəl

Türkiyə Respublikasında 2014-2020-ci il üzrə turizm xərcləri, mln. ABŞ Dolları ilə

Aylar	İllər						
	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020*
Yanvar	394,4	410,8	481,0	275,2	363,2	346,2	330,0
Fevral	493,4	430,7	531,4	277,4	342,8	335,0	304,4
Mart	478,0	441,0	525,2	303,2	373,0	385,5	159,1
1-ci rüb üzrə	1 365,8	1 282,5	1 537,6	855,8	1 079,0	1 066,7	793,5
Aprel	403,4	478,9	475,1	428,9	561,6	336,5	Pandemiya
May	481,3	554,9	555,1	499,3	519,8	319,8	
İyun	518,1	509,0	479,5	458,2	568,8	426,2	
İyul	426,4	496,7	436,8	557,5	429,0	450,4	48,7
Avqust	416,0	445,1	327,6	505,9	422,9	431,5	41,1
Sentyabr	335,7	402,8	367,4	497,4	357,5	349,1	36,2
Oktyabr	587,9	551,7	313,3	462,6	328,4	352,2	64,7
Noyabr	456,7	481,0	272,0	417,3	302,1	332,9	56,3
Dekabr	479,1	495,7	285,4	454,4	327,2	338,4	64,0
İllik	5 470,4	1 282,5	5 049,8	5 137,3	4 896,3	4 403,7	1 104,6

Mənbə.(7) məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Cədvəldən görüldüyü kimi xərclər aylar üzrə artan dinamika ilə müşahidə edilmişdir. Əgər həmin göstəriciləri rüblər üzrə təhlil etsək görərik ki, turistlərin sayının 2019-cü ilin 1-ci, 2-ci və 3-cü rüblərindəki artımı həmin dövr üzrə gəlirin artmasına səbəb olsa da 2020-ci ilin həmin dövründə kəskin azalma ilə müşahidə edilmişdir.

Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, dünyada baş verən maliyyə böhranları və COVID-19 pandemiyasının iqtisadiyyatın digər sektorları ilə bərabər, turizm sektoruna da ciddi ziyan vuraraq, beynəlxalq turizmin inkişafının 2020-ci ildə 30 il əvvəlki səviyyəsinə qayıdaraq orta hesabla 70 %-dən çox azalmasına səbəb olmuşdur

COVID-19 pandemiasına görə, geniş səyahət məhdudiyətləri səbəbindən turizmə olan tələbin kəskin şəkildə azalması hesabına turizm gəlirlərinin 2020-ci ildə əvvəlki ilə nisbətən 74 % azalması, beynəlxalq səyahətlərdəki azalma, ixracat gəlirlərindəki təqribən 1,3 trilyon dollar maliyyə itkisi ilə nəticələnməsi, kiçik və orta mehmanxana müəssisələrində 100-120 milyon arasında birbaşa turizm işini risk altına almaqla nəticələnməmişdir. Asiya və Sakit Okean regionunda, 2020-ci il üzrə beynəlxalq turist daxilolmaları % 84 azalmışdır ki, bu da əvvəlki illə müqayisədə 300 milyon aşağıdır. Yaxın Şərq və Afrikaya gələnlərin sayı 75%, Avropaya gələnlərin sayı isə % 70 azalmışdır ki, bu da 500 milyondan çox az beynəlxalq turist deməkdir. Amerika qitələrində turistlərin sayı isə 69% azalma ilə müşahidə edilmişdir. Beynəlxalq turizm gəlirlərinin COVID-19 pandemiasına görə, geniş səyahət məhdudiyətləri səbəbindən turizmə olan tələbin kəskin şəkildə aşağı düşməsi hesabına azalması Türkiyə Respublikasında da turizm gəlirlərinin kəskin şəkildə azalmasına səbəb olaraq mehmanxana müəssisələrinin gəlirlərinin azalması ilə nəticələnməmişdir.

Nəticə. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, COVID-19 pandemiyasının Türkiyə Respublikasında turizm sektorundan əldə olunan gəlirin azalmasına ciddi təsir edərək əvvəlki illə müqayisədə 22,5 mlrd. ABŞ dolları məbləğində azalmasına səbəb olmuşdur. Türkiyədə COVID-19 peyvəndinin təcridən istifadəyə verilməsinin istehlakçı inamının bərpa olunmasına, səyahət məhdudiyətlərinin azaldılmasına töhfə verəcəyinə və gələn il ərzində səyahətin yavaş-yavaş normallaşmasına kömək edəcəyi gözlənilməyindən, hesab etmək olar ki, bu sektorun inkişafında canlanma baş verəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Bilalov B.Ə. Turizmin menecmenti: Dərslük / - Bakı: Mütərcim, -2005. - 372 s.
2. Əlirzəyev Ə. Turizmin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi. Bakı: İqtisad Universiteti, 2011, 494 s.
3. T.C. Kültür və Turizm Bakanlığı (2020). Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü, Turizm İstatistikleri, Genel Değerlendirme 2019, <https://yigm.ktb.gov.tr/Eklenti/69320>, turizm istatistikleri 2019-4pdf.pdf?0. Müraciət tarixi:24.02.2021.
4. T.C. Sağlık Bakanlığı (2020). Halk Sağlığı Genel Müdürlüğü, Covid-19 (Sars, CoV-2 Enfeksiyonu) Rehberi, Bilim Kurulu Çalışması, 14 Nisan 2020, 5. [https://covid19bilgi.saglik.gov.tr/depo/rehberler/ COVID-19_Rehberi.pdf](https://covid19bilgi.saglik.gov.tr/depo/rehberler/COVID-19_Rehberi.pdf). müraciət tarixi:24.02.2021
5. english.turob.com/
6. www.tursab.org.tr/en
7. www.turizm.gov.tr

Резюме

Йылдызсафер М.А.

Влияние пандемии COVID-10 на туристический сектор Турецкой Республики

В статье анализируется и оценивается влияние пандемии COVID-19 на туристические услуги в Турции на основе статистических данных. Здесь было проанализировано и оценено влияние уменьшения количества туристов, въезжающих в страну и выезжающих из нее из-за воздействия пандемии COVID-19 на доходы от туризма.

Ключевые слова: туризм, доход, модель, тренд, пандемия, экономический кризис, туризм, фактор

Summary

Ildizsafer M.A

The Impact of the COVID-19 Pandemic on the Tourism Sector of the Turkish Republic

The article analyzes and evaluates the impact of the COVID-19 pandemic on tourism services in Turkey on the basis of statistical data. Here was analyzed and assessed the impact of the reduction in the number of tourists entering and leaving the country due to the impact of the COVID-19 pandemic on tourism revenues.

Key words: *tourism, income, model, trend, pandemic, economic crisis, tourism, factor*

QARABAĞ REGIONUNDA BİZNESİN TƏŞKİLİ VƏ İNKİŞAFINDA AZƏRBAYCANIN DİGƏR İQTİSADİ RAYONLARI İLƏ ƏMƏKDAŞLIĞIN PERSPEKTİVLƏRİ

Yusifov Elşad Məsim oğlu

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

e.yusifov.77@mail.ru

Babazadə Baba Taleh oğlu

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti

baba.babazada1991@gmail.com

Xülasə: *Qarabağ Azərbaycanın tarixi, əzəli, əbədi və ayrılmaz tərkib hissəsidir. 2020-ci il 27 sentyabrdan 9 noyabra kimi davam etmiş döyüşlərdə Ali Baş Komandanımızın başçılığı altında müzəffər ordumuzun göstərdiyi rəşadət ilə düşmən hərbi kapitulyasiya etmiş, Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonları işğaldan azad edilmişdir. Həmin ərazilərdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev dərhal yenidənqurma, ərazinin mühafizəsi və qorunması üçün öz tapşırıqlarını vermişdir. Bu torpaqlar 30 ilə yaxın işğal altında olduğu üçün orada lazımi şəraitin yaradılmasına istər-istəməz müəyyən vaxt lazım olacaqdır. Məhz bu səbəbdən Azərbaycanın digər iqtisadi rayonları Qarabağ regionu ilə öz əməkdaşlığını təmin etməli və oradakı vəziyyəti ən yüksək səviyyəyə çatdırmalıdır.*

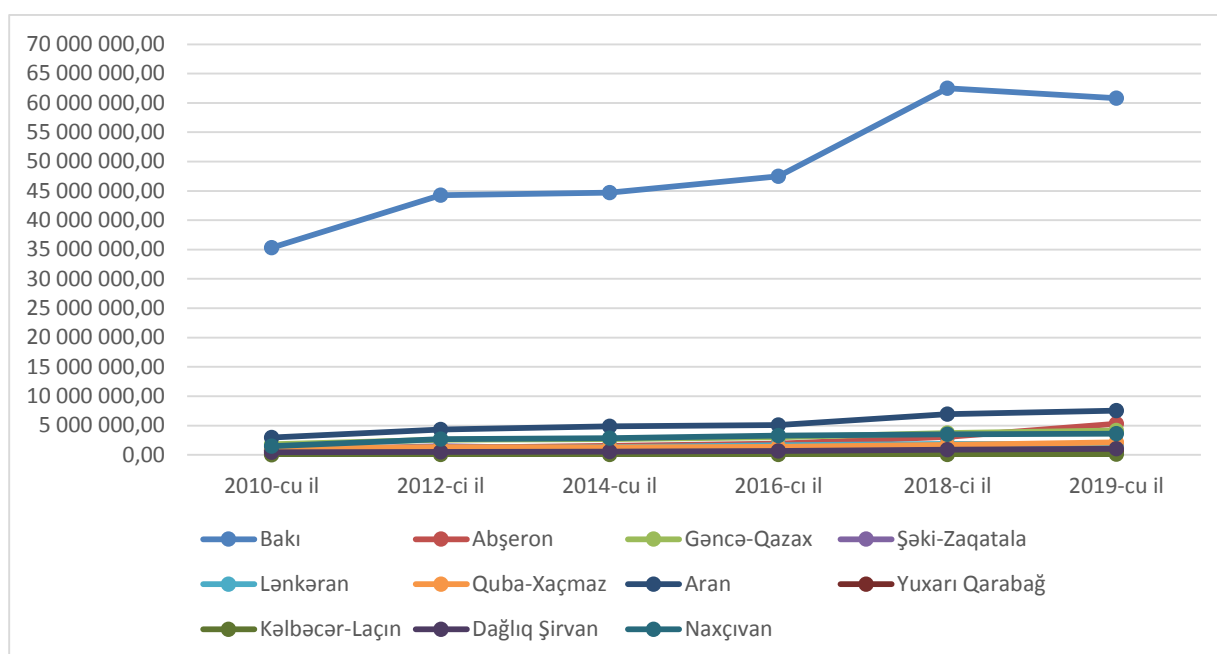
Açar sözlər: *Qarabağ, Dövlət Proqramı, region, iqtisadi əməkdaşlıq, iqtisadi rayon, strategiya*

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin öndərliyi ilə reallaşdırılan uzunmüddətli iqtisadi inkişaf strategiyaları ölkənin regionlarının davamlı inkişafının təmin olunmasında, əlverişli biznes və investisiya mühitinin yaxşılaşmasında böyük imkanlar açaraq, əhalinin rifahının yüksəlməsində danılmaz rol oynamışdır. [1, s.5] Belə ki, bu sahədə 2004-2008, 2009-2013 və 2014-2018-ci illərdə Dövlət Proqramları uğurla həyata keçirilmiş və 2019-2023-cü illər üzrə hazırlanaraq reallaşdırılmaqdadır. Eləcə də 2016-2020-ci illər üzrə milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələri də artıq regionların inkişafına öz töhvəsini verməkdədir [1, s.6].

Məlum olduğu kimi, hazırlanmış Dövlət Proqramları Bakı şəhəri və qəsəbələri, Abşeron, Dağlıq Şirvan, Aran, Gəncə-Qazax, Quba-Xaçmaz, Lənkəran, Naxçıvan, Şəki-Zaqatala, Yuxarı Qarabağ və Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonlarını əhatə edir.

Fikrimizcə, ölkə iqtisadiyyatının güclü, dayanaqlı və rəqabətqabiliyyətli olması, o cümlədən Qarabağ regionun bərpası və burada biznesin təşkili və inkişafı üçün, ilk növbədə, regionlar arasında şəxəli iqtisadi əməkdaşlıq təmin edilməlidir.

Qarabağ regionunun gözəl iqlim şəraiti, eləcədə bulaqları, çayları, dağları və səfalı təbiətinin olması burada yaradılacaq turizm potensialı haqqında danışımağa əsas verir. Həmçinin faydalı qazıntı və mineral sularla zəngin olması gələcəkdə bu sahədə iqtisadi subyektlərin fəaliyyətinə, eləcə də əldə olunan xammalın həm daxili, həm də xarici bazarlara çıxarılmasına imkan yaradacaqdır. Bu proseslər istər region, istərsə də Azərbaycan Respublikasında ümumdaxili məhsul və rəqabətqabiliyyətlilik səviyyəsinin yüksəldilməsinə xidmət edəcəkdir. Digər tərəfdən də həyata keçiriləcək hava, avtomobil, dəmiryol və boru xətləri Qarabağ regionunu daha da strateji əhəmiyyətli edəcəkdir. Bütün bu işlərin həyata keçirilməsi üçün digər iqtisadi rayonlarla əməkdaşlığın edilməsi əsas prioritetlərdən olmalıdır. Bu baxışı dəyərləndirmək üçün Qarabağ regionunun hər bir iqtisadi region ilə əməkdaşlığının perspektivlərinə nəzər yetirək (diaqram). [2]

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, Bakı, 2020.

Diaqram. Ölkənin regionlarında iqtisadiyyatın əsas sahələri üzrə məhsul buraxılışı, min manatla.

Diaqrama nəzər yetirsək, ümumi məhsul buraxılışında Bakı şəhəri üzrə göstəricilərinin digər iqtisadi rayonlarla müqayisədə ciddi şəkildə üstün olduğu açıq-aşkar görünür. Ən az məhsul buraxılışı Yuxarı Qarabağ və Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonlarının payına düşmüşdür. Bunun da səbəbi təbii olaraq, həmin ərazilərin işğalda olması və işğala yaxın olan ərazilərdə müəyyən qədər kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə nəticə əldə etmək olmuşdur.

2019-2023-cü illər üzrə hazırlanmış Dövlət Proqramına nəzər yetirsək, Yuxarı-Qarabağ iqtisadi rayonunun Cəbrayıl, Füzuli, Tərtər və Ağdam rayonlarını özündə ehtiva edir. Əsas görüləcək işlərə sənaye, tikinti, sosial, rabitə, kommunal, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat və digər həyati əhəmiyyətli işlər aiddir. Dövlət Proqramında istər Yuxarı-Qarabağ, istərsə də Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonların hansı ki, işğal altında olan torpaqları ilə əlaqədar xüsusi proqram həmin

ərazilərin azad etdikdən sonra hazırlanacağı barədə məlumat verilmişdir. Hal-hazırda həmin ərazilərimiz düşməndən geri qaytarılıb və biz Qarabağ regionumuzun sosial-iqtisadi, diversifikasiya strategiyasını, likvidlik risklərinin idarə olunmasını və daxili-xarici əlaqələrini inkişaf etdirməliyik.

Bakı şəhəri və Abşeron iqtisadi rayonu güclü yanacaq enerji potensialına malikdir və bu region ölkə üzrə təbii qaz, neft və elektrik istehsalının böyük bir hissəsini özündə cəmləşdirir. Eyni zamanda bu iqtisadi region kimya və neft-kimya sənaye potensialı baxımdan, böyük imkanlara malikdir. Regionda istehsal olunan kimya məhsullarından polimer materialları, şüşə və s. kimi məhsulları misal göstərmək olar. [3, s.186]

Paytaxt şəhər olan Bakı ölkənin istehsal gücünə və bir sıra komponentlərinə görə digər iqtisadi rayonları qabaqlayır. Əsasən neft və neft məhsullarına, eləcə də əhalinin təbii qaza olan tələbatı bu iqtisadi rayonun hesabına ödənilir. Qarabağ regionun nəqliyyat, texnika, məişət avadanlıqlarında istifadə olunacaq neft və neft məhsulları, demək olar ki, Bakı şəhərinin istehsal etdiyi xammalla təchiz olunacaqdır. Həmçinin bura digər resursları da aid etmək olar: rabitə avadanlıqları, informasiya texnologiyaları, meyvə, bitiki, tərəvəz və s.

Abşeron iqtisadi rayonu kimya və neft kimya texnologiyası sahəsində göstərəcəyi əməkdaşlıq nəticəsində Qarabağ regionuna çox böyük töhvəsini verəcəkdir. Həm kənd, həm də sənaye təsərrüfatında istifadə olunacaq məhsul, material, xammal və texnikanı misal göstərmək olar. Əlavə olaraq tibbi ləvazimat, dərman və preparatların insan sağlamlığının təminatı üçün əldə edilməsi regionun bu sahədə olan çatışmazlığını aradan qaldıracaqdır.

Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu coğrafi mövqeyi, münbit təbii şəraiti və mineral-xammal ehtiyatların (alunit, tikinti materialları, dəmir filizi, qeyri-filiz xammalı, müxtəlif nadir və qiymətli metal ehtiyatları) mövcudluğu bu ərazini güclü istehsal komplekslərinin formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. [4, s.142-143]

Qarabağ regionunda kənd və sənaye təsərrüfatında məhsul istehsalında yeni standartlara cavab verən texnika və teniki vasitələridən istifadə etmək zəruri olacaqdır. Gəncə-Qazax iqtisadi rayonundan kənd və sənaye təsərrüfatı üçün güclü istehsal kompleksləri, maşın və avadanlıqlar istehsalında müasir standartlara cavab verən texnikaları buraya cəlb edərək məhsul istehsalının səviyyəsini artırmaq mümkün olacaqdır.

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu ölkənin coğrafi mövqeyi baxımından şimal-qərbində yerləşir. Qurğuşun, kükürd, sink, mis, qum və digər inşaat məhsulları kimi potensiala malikdir. Regionda yüngül sənaye istehsalının aparıcı sahələrindən olan ipək istehsal edən müəssisələrlə yanaşı, müxtəlif sayda tekstil sənayesi müəssisələri də fəaliyyət göstərir. [3 s.190]

Qarabağ regionunda yenidənqurma işləri ilkin mərhələdə həyata keçirildiyindən burada bina və qurğuların inşası, həmçinin yolların salınması həyata keçiriləcəkdir. Bu səbəbdən də Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu inşaat materialları ilə zəngin olduğundan yenidənqurma işlərində göstərdiyi əməkdaşlıq nəticəsində bu geriliyi aradan qaldırmaq mümkün olacaqdır. Qarabağ regionun Şuşa şəhəri Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab Ali Baş Komandan İlham Əliyevin göstərişiylə mədəniyyət paytaxtı elan edilmişdir. Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda istehsal olunan ipək və ondan hazırlanan xalça, yaylıq və kəlağayını buraya səfər edəcək həm yerli, həm də xarici qonaqlara təqdim etmək üçün ən gözəl şəraitdir. Bu proses Azərbaycan mədəniyyətinin dünya ölkələrinə çatdırılmasına və qorunub-saxlanılmasına xidmət edəcəkdir.

Lənkəran iqtisadi rayonu respublikanın əsas sitrus meyvəçiliyi rayonudur. Burada düzən və qismən dağətəyi hissədə limon, naringi, feyxoa, dəfnə yarpağı yetişdirilir, gülçülük təsərrüfatları mövcuddur. [5, s.68]

Qarabağ regionunda yaşayacaq əhalinin ərzaq və qida ilə ilkin mərhələdə tam təmin edilməsində müəyyən qıtlığın olması qaçılmaz haldır. Əsasən də sitrus meyvələri, üzümçülük, çayçılıq və taxılçılığı bu siyahıya əlavə etmək olar. Məhz bu səbəbdən Lənkəran iqtisadi rayonunun Qarabağ regionu ilə əməkdaşlıq etməsi ilə bu qıtlığın aradan qaldırılmasında çox böyük töhvəsi olacaqdır.

Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu kulli miqdarda dağ çiçəkləri, turşəng, kəklikotu və başqa dərman bitkiləri, əzgil, zoğal, cır alma-armud və başqa meyvələrlə zəngindir. Bu meşələrdə (ərazisinin 10-11%-i) təsərrüfat və sənaye əhəmiyyətli palıd, fisdıq, qovaq ağacları üstünlük təşkil edir. [5, s.70] Məhz bu baxımdan da bu iqtisadi rayonun qeyd edilən potensialından Qarabağ regionun abadlaşmasında, əsasən də yeni tikililərin salınmasında istifadə edilə bilər.

Regionun cənub-şərq və mərkəzində yerləşən yeraltı, yerüstü enerji ehtiyatları və mineral su mədənləri Aran iqtisadi rayonuna daxildir. Neft, təbii qaz, yod, brom, kimyəvi maddələr, toxuculuq, gön-dəri emalı, inşaat materialları, yüngül və sənaye sahələrinin olması Aran iqtisadi rayonun sənaye imkanlarının yüksək olduğunu göstərir. [3, s.193]

Regionun kənd təsərrüfatı imkanları əkinçilik məhsulları və heyvandarlıq ilə xarakterizə olunur. Bura meyvə-tərəvəz, balıqçılıq, ət, süd, iri-xırda buynuzlu heyvandarlıq, pambıq, şəkər çuğunduru, buğda, kartof və üzüm məhsulları aiddir. [3, s.194]

Bu prosesdə əsas həll olunması məsələlərindən biri də Qarabağ regionun elektrik enerjisi ilə fasiləsiz təmin olunmasıdır. Həm əhalinin, həm də burada istifadə olunacaq texnika və avadanlıqların elektrik enerjisi ilə təmin olunması zəruridir. Bütün bu prosesləri Aran iqtisadi rayon ilə əməkdaşlıq nəticəsində həll etmək mümkün olacaqdır. Aran iqtisadi rayonu yalnız elektrik enerjisi ilə deyil, digər resurslarından istifadəsinin proporsiyasını təşkil edərək Qarabağ regionunda diversifikasiya strategiyasını həyata keçirtməkdə çox böyük töhvə vermiş olacaqdır. Buraya təbii ehtiyatlar (kimyəvi maddələr, neft, yod və təbii qaz), pambıq, balıq, ət, meyvə və tərəvəz məhsullarını aid etmək olar.

Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu tarixən sənətkarlıq və toxuculuq mərkəzi olmuşdur. Lahıç qəsəbəsində misgərlik, Basqalda kələğayı, Şamaxı şəhərində kələğayı emalatxanası fəaliyyət göstərir. Əksər kəndlərdə xalçaçılıq ənənəvi xarakter daşıyır. Dağlıq Şirvan respublikanın mühüm üzümçülük, şərabçılıq, taxılçılıq və heyvandarlıq rayonudur. Əkinçilik və üzümçülük dəmyə xarakter daşıyır. [5, s.73]

Turizm potensialının yüksək olacağı Qarabağ regionunda Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda istehsal olunacaq xalça, kələğayı və bir sıra tikiş işlərini nümayiş etdirərək həm bu sənəti təbliğ, həm də satış edə bilərik. Həmçinin Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda istehsal edilən taxıl, üzüm və şərab məhsulları ilə regionun bu sahədə olan çatışmazlığını aradan qaldırmaq mümkün olacaqdır.

Naxçıvan iqtisadi rayonu zəngin təbii ehtiyatları – molibden, polimetal filizlər, daşduz, dolomit, mərmər, tikinti materialları yataqları ilə zəngindir. Eyni zamanda regionda Badamlı, Sirab, Vayxır və s. kimi 200-dən çox qiymətli mineral su bulaqları var. Regionun yüngül sənayesi tikiş (Naxçıvan, Culfa), ipək əyirmə (Ordubad), xalçaçılıq, trikotaj (Naxçıvan) müəssisələri, yeyinti sənayesi - konserv (Ordubad, Şərur), tütün fermentasiya, mineral su doldurulması, ət emalı, Balıq zavodu (Naxçıvan, Şahbuz, Şərur) müəssisələri ilə təmsil olunmuşdur [5, s.74].

Naxçıvan Muxtar Respublikasını Qarabağ regionu ilə birləşdirəcək birbaşa avtomobil və dəmir yolunun yaxın zamanda reallaşacağını da nəzərə alsaq Qarabağ regionunun Naxçıvan iqtisadi rayonu ilə əməkdaşlığı böyük önəm kəsb edəcəkdir. Xüsusilə də Qarabağın yenidən qurulmasında

istifadə olunacaq mərmər və tikinti materialları, molibden və polimetal filizləri, həmçinin əhalinin qida ehtiyatlarının təminatı olan duz, içməli (mineral) su, ət və balıq məhsullarını göstərmək olar.

Yekun olaraq qeyd etmək istəyirik ki, təhlil nəticəsində görürük ki, Qarabağ regionun Azərbaycanın bütün iqtisadi rayonları ilə geniş əməkdaşlıq imkanları var və perspektivdə bu istiqmətdə işlərin aparılması həm Qarabağın bərpası və inkişafında, həm də ölkənin regionlarının inkişafında böyük rol oynayacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi. Regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı. Bakı, 2019, 35 s.
2. <https://www.stat.gov.az/source/regions/>
3. Mirzəyev A., Eminov A., Süleymanov E., Qocayeva E. Müasir Azərbaycan iqtisadiyyatının əsasları. Bakı, 2019, 440 s.
4. Muradov Ş., Nadirov A., Ələsgərov A., Nuriyev Ə., Hüseynov T. Azərbaycan iqtisadiyyatı.” Bakı: Elm, 2003, 344 s.
5. Mahmudov M., Mahmudova M. Regionların sosial-iqtisadi inkişafının tənzimlənməsi. Bakı, İqtisad Universitetinin nəşriyyatı, 2011, 370 s.

Резюме

Юсифов Э.М., Бабазаде Б.Т.

Перспективы сотрудничества с другими регионами Азербайджана в организации и развитии бизнеса в Карабахском регионе

Карабах-историческая, древняя, вечная и неотъемлемая часть Азербайджана. В боях, которые длились с 27 сентября по 9 ноября 2020 года, наша победоносная армия под руководством Верховного Главнокомандующего показала свои военные навыки и проявила храбрость, после чего противник капитулировал. Нагорный Карабах и прилегающие к нему территории были освобождены от врага. Президент Азербайджанской Республики господин Ильхам Алиев немедленно дал поручения по восстановлению, защите и охране этих территорий. Эти земли находились под оккупацией врага около 30 лет, и поэтому восстановление и создание там благоприятных условий неизбежно займет некоторое время. Именно по этой причине другие экономические районы Азербайджана должны обеспечить свое сотрудничество с карабахским регионом и довести ситуацию там до самого высокого уровня.

Ключевые слова: Карабах, Государственная программа, регион, экономическое сотрудничество, экономический регион, стратегия

Summary

Yusifov E.M., Babazada B.T.

Prospects for Cooperation with other Economic Regions of Azerbaijan in the Organization and Development of Business in the Karabakh Region

Karabakh is an ancient, historical, eternal and integral part of Azerbaijan. The battles which lasted from September 27 to November 9, 2020 was ended through a capitulation, with the bravery demonstrated by our glorious army under the leadership of our Supreme Commander-in-Chief, the enemy capitulated and Nagorno-Karabakh and surrounding areas were liberated from

occupation. The President of the Azerbaijan Republic, Mr. Ilham Aliyev immediately gave his instructions for the reconstruction, protection and preservation of the territory. Since these lands have been under occupation for about 30 years, the establishment of fertile conditions in those areas will unavoidably take time. That is why the economic regions of Azerbaijan have to promote their cooperation with Karabakh in order to bring the situation to the highest level there.

Key words: Karabakh, State Program, region, economic cooperation, economic region, strategy

WORKING OPPORTUNITIES IN THE REGIONS OF AZERBAIJAN LIBERATED FROM OCCUPATION

Nabiyeva Irada Mirislavovna

UNEC

irada.nabiyeva@unec.edu.az

Summary: The material and moral value of the liberated territories is crucial. These areas are the pearls of Azerbaijan's natural geographical conditions. With the restoration of the occupied territories, many workplaces will be created. A lot of infrastructure projects will be implemented, and these projects will have a positive impact on providing job opportunities for Azerbaijani citizens. The liberated territories of Azerbaijan have great economic potential. These are regions that differ both in agricultural potential and in the raw material base, as well as in the manufacturing industry.

Keywords: liberated regions, labor, economic growth, distant job opportunities, investments

The liberated territories have a fairly large agricultural potential. These areas have a raw material base for the extraction of gold, copper, mercury, iron, marble, as well as the production of construction materials. For instance, viticulture was developed in Jabrayil, Gubadli, Zangilan regions. Livestock raising was highly developed in Lachin, Kalbajar, Gubadli and Zangilan. The share of these areas in domestic meat production was quite high. As we can see, the regions have both industrial and agricultural potential, a huge raw material base and natural resources. All this will allow the economy of these territories to develop at a higher pace.

Many new workplaces will be created in the liberated territories. A big number of infrastructure projects will be implemented and this factor will undoubtedly positively affect the employment of Azerbaijani citizens.[1] In the liberated regions the process of infrastructure implementation of various directions requires a lot of specialists not only among the internally displaced persons, but also from the other part of Azerbaijan population.

In addition, the decongesting of cities began long before the war and pandemic. The reverse migration of the population from cities to regions and villages began during the first devaluation in 2014. The fall of the currency, the closure of jobs contributed to the outflow of urban residents who had once arrived from the regions - back to the periphery. Until 2014, urbanization processes were fairly high. A large number of the rural population rushed to the cities for the simple reason to find jobs there, earn money, support their family. But the devaluation hit all sectors of the economy, in particular, the sectors with the workers from countryside – for example, the construction business. And naturally, many construction sites have suspended their activities. All this influenced the

outflow of labor from the construction sector back to the regions. After the pandemic part of the population, who once came to Baku in search of work and settled in the capital, had to return to the regions. In the context of this, the processes of ruralization have become more intense.

Distant job opportunities have accelerated the outflow of people. After all, now, it's possible to work in a variety of city companies, performing work remotely. In parallel, opportunities for distance education have been created. Students no longer need to stay in the city to attend lectures and pass exams.

In addition, reverse internal migration has continued over the past several years. It is stimulated by the development of agriculture and the industrial sector in the regions. In recent years, automobile, computer factories and light industry enterprises have started operating in various parts of Azerbaijan, the government began to allocate funds for the development of agriculture. Thus, new job opportunities have appeared in the regions.

The first war in Nagorno-Karabakh affected the migration of internally displaced persons from the war zone. The second reason for urbanization was the unemployment in the regions on the background of the collapse of the previous economic system. At the time, a huge number of industrial facilities operated in the regions, and agriculture had been developed. The collapse of the Soviet Union reshaped the economic map of Azerbaijan. In post-Soviet times, virtually all jobs in the regions ceased to exist. Now the situation has changed and even those who left the country several decades ago can return to the regions.[2]

It's obvious that foreign investments are necessary to ensure the security of the liberated territories in the future, since foreign business gets more foreign attention, and ultimately security issues in this case are solved more effectively. But firstly investments in infrastructure should be provided by the government, as without reliable infrastructure, no investor will be interested. Investments could also be attracted by the Azerbaijani businessmen, people from the liberated regions, who are currently engaged in business and live in other countries: in Europe, in Russia, in the United States. It is necessary to create a separate program specifically for these businessmen, so that they invest money and create job places in these regions.

The land in the liberated territories is very suitable for the agricultural sector. It is necessary to take into account the problems and the omissions that were in this segment before the occupation of them by the Armenians, and then from scratch create a new agrarian system that will rely not only on workers but also on high technologies.

The liberated territories can and should become the engine of Azerbaijan's economic growth in the future. There are opportunities for this, but a very clear, well-thought-out state program is needed. There are also large reserves of gold, but the reserves need to be mined without harming the environment. We have state innovation projects - the state company AzerGold, that has agreements with foreign partners, mainly with Swiss firms, so many foreign investors can be attracted to these regions. Human resources, innovation, new approaches should become the basis.

Internal tourism is a very strong driver for economic development, and if these territories are quickly cleared of the traces of war, then as early as year 2021 or 2022 tourism will be effectively developed in these regions. But the highlight should be an innovative industry. We have to think about the future - 20 years ahead, this is important because all the economic power of Azerbaijan is concentrated on the Absheron Peninsula, and this imbalance greatly hinders the development of the country. As soon as security in these regions will be strengthened, many Azerbaijanis will buy land in these territories and build houses, summer cottages, forks, this activity will also help the

development of the region. The development process requires resources not only monetary: we need a lot of construction materials, effective technology, a lot of work hands, intellectual opportunities. Training of personnel, of course, plays an important role here. Personnel working in every area is already strengthening our common intellectual potential. In this way all of the above can become a good economic engine for Azerbaijan in the future. Technological development, industrialization, investment, concessional lending, public-private partnerships - all these factors all of these factors should improve the whole performance.

At present, the implementation of large transport projects and the construction of the Fizuli airport have begun in the liberated territories. A second airport will be built on the territory of the Kalbajar or Lachin regions. Our government has launched the construction of the Fizuli-Shusha highway. In parallel, large projects in the region in the transport and communication sphere are being discussed today, that will certainly open up opportunities for the emergence of new workplaces.[3]

From now valuable reservoirs of Nagorno-Karabakh and surrounding areas will be used for the benefit of our nation. This will ultimately lead to new revenues in the non-oil sector, job creation and increase our export potential. Taking into account the existing potential of our liberated territories, the volume of raw and natural resources and productive lands, production in these regions is expected to grow up to 8 times soon after the recovery phase. This means that we will soon see new job opportunities creation and strong economic development in these areas. There are two economic regions in the liberated territories - Upper Karabakh and Kalbajar Lachin: The assessment of the economic potential of these regions, including the potential share in the country's GDP, shows that after the recovery process, the economy can grow up to many times. On the other hand, this allows the economy of these regions to grow and develop rapidly. [4]

Literature

1. Interview with the Deputy of the Parliament Vugar Bayramov // HTML: <https://www.trend.az/business/3343886.html>
2. Interview with the Chairman of the Public Council under the State Migration Service of the Republic of Azerbaijan, founder of the Eurasian Platform for Migration Initiatives Azer Allahveranov // <https://az.sputniknews.ru/life/20210201/426104893/ruralizacija-azerbaijan-migracija.html>
3. Negotiations between the President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev and the Minister of Transport, Communications and High Technologies // HTML: <https://ru.president.az/articles/50373>
4. Interview with economist Natiq Jafarli // HTML: <https://minval.az/news/124047602>

Xülasə

Nəbiyeva İ.M.

Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş regionlarında iş imkanları

Azad edilmiş ərazilərin maddi və mənəvi dəyəri həlledici əhəmiyyətə malikdir. Bu ərazilər Azərbaycanın təbii və coğrafi şəraitinin inciləridir. İşğal olunmuş ərazilərin bərpası ilə bir çox iş yerləri açılacaqdır. Bir çox infrastruktur layihəsi həyata keçiriləcək və bu layihələr Azərbaycan vətəndaşlarının işlə təmin olunmasına müsbət təsir göstərəcəkdir. Azərbaycanın azad edilmiş

əraziləri böyük iqtisadi potensiala malikdir. Bunlar həm əkinçilik potensialına, həm xammal bazasına, həm də istehsal sənayesinə görə fərqlənən rayonlardır.

***Açar sözlər:** azad edilmiş rayonlar, işçi qüvvəsi, iqtisadi artım, distant işləmə imkanları, investisiyalar*

Резюме

Набиева И.М.

Возможности трудоустройства в освобожденных от оккупации регионах Азербайджана

Материальная и моральная ценность освобожденных территорий имеет решающее значение. Эти районы - жемчужины природно-географических условий Азербайджана. С восстановлением оккупированных территорий будет создано много рабочих мест. Будет реализовано множество инфраструктурных проектов, и эти проекты окажут положительное влияние на обеспечение рабочих мест для граждан Азербайджана. Освобожденные территории Азербайджана имеют большой экономический потенциал. Это регионы, различающиеся как по сельскохозяйственному потенциалу, так и по сырьевой базе, а также по обрабатывающей промышленности.

***Ключевые слова:** освобожденные регионы, труд, экономический рост, возможности дистанционной работы, инвестиции*

II BÖLMƏ: AZƏRBAYCAN REGIONLARININ İQTİSADI İNKİŞAFINDA MALİYYƏ VƏ KREDİT SİSTEMİNİN ROLU

İSTEHSAL SAHƏLƏRİNDƏ İDARƏETMƏ QƏRARLARININ QƏBUL EDİLMƏSİNİN MAHIYYƏTİ

Abdullayev Loğman İmran oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Loqman.2005@mail.ru

Xülasə: *Müasir dövrdə istehsal sahələrində maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin mərhələli şəkildə aparılması idarəetmə qərarlarının qəbulunda xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Burada maliyyə menecerləri tərəfindən idarəetmə uçotu üzrə informasiyaların hazırlanması və təhlili planlı şəkildə yerinə yetirilir, qiymətləndirilir və idarəetmə qərarlarının qəbulunu təmin edəcək təkliflər təqdim olunur. Əsaslı şəkildə təqdim olunan təkliflər əsasında istehsal sahələrində idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi təmin edilir.*

Açar sözlər: *istehsal, maliyyə, idarəetmə qərarı, idarəetmə uçotu, təhlil, qiymətləndirmə*

Cəmiyyətin hər bir üzvünün fərqli maddi tələbatlarının ödənilməsi zərurəti məqsədyönlü istehsal prosesinin əsasını təşkil edir. Hər bir dövr üzrə mövcud problemin həll edilməsi ilə əlaqədar cəmiyyət üzvləri müxtəlif qərarlar qəbul edirlər. Qəbul edilmiş qərarlar şəxsi mahiyyət kəsb edərək fərdi ola bilər. Həmçinin içtimai mahiyyətdə kəsb etmə imkanına malik hesab oluna bilər. Burada qəbul olunmuş fərdi qərarlara ümumən hansı fəaliyyətlə məşğul olmaq, daha məqsədyönlü biznes fəaliyyəti sahəsini seçmək, daha səmərəli istirahətin təşkili və s. daxildir. İçtimai mahiyyət kəsb edən qərarlar bir qədər fərqli xarakter daşıyır. Burada fəaliyyət sahəsinə uyğun olaraq, idarəetmə sahəsində olan işçilər tərəfindən bu və ya digər qərarlar qəbul edilir. Qeyd olunan yanaşmaya uyğun olaraq, belə bir fikir müəyyən olur ki, həm istehsal və həm də fərqli biznes sahələrində fəaliyyət göstərərək qərar qəbul edən insanlar, yəni menecerlər tam olaraq fəaliyyət göstərdikləri kollektiv, müəssisə, şirkəti idarə və koordinasiya edir.

İqtisadi inkişafa diqqət yetirdikdə hər bir sahənin dinamik inkişafının bazar iqtisadiyyatı şəraitində formalaşması idarəetmə qərarlarını verəcək menecerlər qarşısında daha mühüm problemlər qoyur. Burada maddi və maliyyə imkanlarından daha səmərəli şəkildə istifadə edilmə zərurəti yaranmış olur. Hər bir mütəxəssis tərəfindən, yəni idarəetmə qərarlarını verəcək şəxs tərəfindən vəziyyətin düzgün qiymətləndirilməsi və bununlada daha dəqiq və inkişafa səbəb olacaq qərarların qəbul edilməsi həlledici mahiyyət kəsb edir. Eyni zamanda müasir cəmiyyətdə iqtisadi fəaliyyət sahələri üzrə yalnız menecer olaraq fəaliyyət göstərəcək şəxslər tərəfindən qərarların qəbul edilməsi kifayət etmir. Burada əsas amil ondan ibarətdir ki, qəbul edilən qərarlar idarəetmə sahəsində fəaliyyət göstərmək istəyən hər bir şəxs üçün əhəmiyyətlidir. Yalnız bu halda onların uğur əldə etməsi mümkündür. Müəssisədə idarəetmə qərarlarını verəcək menecerlər yalnız sonda əldə olunan uğurlara əsasən qiymətləndirilirlər. Yəni qəbul edilən qərarlar səmərəli fəaliyyət göstəricilərinə malik olmalıdır. Burada idarəetmə sahəsinə məlum olan planlaşma, təşkil, nəzarət, motivasiya üzrə daim qərarlar qəbul edilir. İdarəetmə qərarlarının qəbulu yaradıcı və yüksək təhlil imkanlarına malik bir fəaliyyətdir.

Ümumən idarəetmə qərarlarının qəbulu və həyata keçirilməsi bir sıra mərhələləri əhatə edir. Bunlara mərhələlər aşağıda qeyd olunur:

1. Məqsəd və vəzifələrin müəyyən olunması və həyata keçirilməsi;
2. Problemin öyrənilməsi və təhlil edilməsi;
3. Təhlilə əsaslanaraq səmərəlilik meyarlarının müəyyən olunması, qərarların qəbulu ilə bağlı nəticələrin hesablanması;
4. Qərar qəbulu üzrə daha səmərəli variantların seçilməsi;
5. Yekun qərarın qəbul edilməsi;
6. Qərar qəbul edildikdən sonra aidiyyəti subyektlərə təqdim edilməsi;
7. Qərarların yerinə yetirilməsinə nəzarətin təşkili və hər bir mərhələdə təhlilin aparılması;
8. İdarəetmə qərarlarının qiymətləndirilməsi.

Müəssisədə fəaliyyət istiqamətinə uyğun olaraq, idarəetmə qərarlarının qəbulu zamanı xüsusi olaraq uçotun təşkili mühüm əhəmiyyətə malik hesab olunur. İdarəetmə işinin təşkili həm uçot və həm də təhlil sahələrini əhatə edir. Təbii ki, təhlil prosesi bütün mərhələlərdə özünü büruzə verdiyi halda, idarəetmə uçotu məlumatların toplanması, işlənməsi, ehtiyatların müəyyən olunaraq istiqaməti üzrə sərf edilməsi, qiymətləndirmə kimi sahələri əhatə edir. Uçotun düzgün təşkili hər bir halda təhlil olunmada əhəmiyyətli hesab olunur. Lakin istehsal qərarlarının qəbulunda ayrı-ayrı mərhələlər üzrə təhlil olunma növbəti mərhələdə daha dəqiq fəaliyyəti təmin edir. Qeyd olunanlara əsaslanaraq belə bir fikir formalaşır. İdarəetmə qərarı hər bir sahə üzrə qarşıya qoyulan işin icrası ilə bağlı alternativlərin seçilməsidir.

Mövzu ilə bağlı təhlil apardıqda, qeyd etmək olar ki, idarəetmə qərarı eyni zamanda qarşıya qoyulan vəzifənin yerinə yetirilməsi ilə bağlı biri digəri ilə məntiqi şəkildə bağlılığı olan idarəetmə funksiyalarının nəticəsini əks etdirir. Fikrimizi dəqiq ifadə etmək üçün sadə bir nümunə əsasında şərh verə bilərik. Beləki, müəssisədə məhsul istehsalının planlaşdırılmasının nəticəsi hansı miqdarda, növ və çeşiddə məhsul istehsalı ilə bağlı qərarın qəbul edilməsidir. Burada hər bir idarəetmə qərarı məhz məlum idarəetmə funksiyalarına əsasən təşkil edilir. Müəssisənin fəaliyyət istiqamətinin və icra ediləcək işin planlaşdırılmasının əsası idarəetmə qərarlarına uyğun həll edilir.

İstehsal sahələrində idarəetmə qərarlarının qəbulu ilə idarəetmə funksiyaları müntəzəm bağlı bir proses olaraq qəbul edilir. Burada hər hansı birinin ilkin və digərinin nəticə olaraq qəbul edilməsi müərrəd yanaşmadır. Daha dəqiq olaraq demək olar ki, idarəetmə qərarları idarəetmə işini yerinə yetirənlərin fəaliyyətinin nəticəsidir. İstehsalda fəaliyyət sahələri müxtəlif olduğu kimi, müəyyən olunan sahə üzrədə ardıcıl mərhələlərdə spesifik yanaşmalar mövcud olur. Hər bir sahənin xüsusiyyətinə uyğun şəkildə mövcud əlamətlərinə görə idarəetmə qərarları təsnifləndirilə bilər. Lakin burada vahid olacaq ondan ibarətdir ki, hər bir qərarın qəbulunda vaxt amili, işin miqyası və xüsusiyyəti həmin sahə üzrə eyni mahiyyətli olur.

İdarəetmə qərarlarının qəbulunda maraqlı məqamlardan biridə onların müəyyən və qeyri müəyyən olaraq təsniflənməsidir. Beləki idarəetmə qərarlarının qəbulunda məlumatın dəqiq olaraq əldə edilməsi rəsmi sənədləşmədə öz əksini tapan zaman veriləcək qərarlar məhz həmin məlumata əsaslanır. Burada əvvəlcədən bağlanan müqavilələrdə qeyd olunan şərtlər, malın adı, qiyməti məlum olduğundan qərarların qəbulu müəyyənlik əsasında verilir. Lakin əvvəlcədən hər hansı razılaşma olmadıqda və ya iş əsasında fərqli müddələrin yaranması qərarların qəbulunda qeyri müəyyənlik yaratmış olur. Maraqlı məqam ondan ibarətdir ki, bazarda tələbin dəyişilməsi satışın həcmnin tam dəqiqliklə müəyyən edilməsinə imkan vermir. Burada daşınma xərcləri, bazarlarda yarana biləcək gözlənilməz qiymətləndirmələr, malın keyfiyyətində baş verə biləcək fərqlilik qeyri

müəyyən şəraitə əsasən qərar qəbulunu formalaşdırır. İdarəetmə uçotunun aparılması müəssisədə yalnız mövcud dövr deyil, eyni zamanda gələcək dövrlər üzrə də proqnozların müəyyən olunmasında əhəmiyyətlidir. İstehsal fəaliyyəti ilə bağlı planların hazırlanması, hal-hazırkı nəticələrə uyğun sonrakı dövrlər üzrə idarəetmə qərarlarının verilməsini təmin edir. Təbii ki, qeyri-müəyyənlik olduğu halda belə qərarların verilməsi olduqca dəqiq və hesablanmalara əsaslanmalıdır. Müəyyənlik olduğu vəziyyətdə idarəetmə qərarlarının gələcək dövrə uyğun müəyyən olunması zaman baxımından və proses olaraq dəqiq olaraq təmin edilə bilər. Lakin qeyri-müəyyənlik şəraitində bir qədər cətinlik yaranır.

İdarəetmə qərarları tezliyinə və səhihliyinə görə təsnifləndirilir. Qəbul olunan qərarlar tezlik baxımından birdəfəlik və təkrar olaraq verilə bilər. Birdəlik qərarlar təsadüfi mahiyyət kəsb edir və müəssisə hər hansı bir qısa fəaliyyəti əks etdirəcək proseslərlə bağlı qərar verir. Bu qərar ümumi fəaliyyət istiqamətində qısa şəkildə baş verəcək hallarda yerinə yetirilir. Lakin təkrar qərarlar mütəmadi olaraq fəaliyyət zamanı qəbul olunan qərarlardır. İdarəetmə qərarları səhihliyinə görə taktiki qərarlara, strateji qərarlara və qısamüddətli hesab olunan operativ qərarlara ayrılır. Yaxın və ya uzaq dövrləri əhatə edəcək qərarlar müəssisənin istehsal prosesində strateji xəttini əks etdirir. Burada məqsədə nail olmaq üçün taktiki yol müəyyən edilir. Məhz bu istiqamətdə idarəetmə qərarlarının verilməsi strateji mahiyyət daşıyır və taktiki addımlara əsaslanır. Operativ qərarlar xüsusən qeyri-müəyyənlik şəraitində qısa zaman ərzində operativ olaraq qəbul edilən qərarlardır.

İstehsal zamanı idarəetmə qərarlarının verilməsində mövcud problemin əhatə dairəsi əhəmiyyətlidir. Qərarların qəbulunda bu hal ümumi və xüsusi səviyyəni əks etdirir. Yəni ümumən istehsal prosesini əks etdirən məsələlər və yaxud xüsusi bir istiqamət üzrə formalaşan proses nəzərdə tutulur. İdarəetmə qərarları fərdi, qrup və kollektiv şəkildə də ola bilər. Bu təsnifləndirmə hazırlanma səviyyəsini müəyyən edir. İdarəetmə qərarları sadə və ya mürəkkəb ola bilər. İdarəetmə qərarları prosesin xüsusiyyətindən asılı olaraq strukturlaşmış, cizgiləri məlum olan və alqoritmik qərarlara ayrılır. Fərqli təsnifləndirmə xüsusiyyətlərindən aydın olur ki, hər bir halda idarəetmə qərarlarının verilməsində bir çox amillər əhəmiyyətlidir.

Yuxarıda qeyd olunan məlumatlanmalara əsaslanaraq, qeyd edə bilərik ki, hər bir idarəetmə qərarının verilməsində ilk əvvəl problem müəyyən edilir, mövcud vəziyyət təhlil edilir, qarşıda duran məqsəd və vəzifələr aşkar edilir. Sonra yerinə yetirilməni təmin edəcək variantlar seçilir. Hər bir mərhələdə baş verə biləcək kənarlaşmalar və yaxud təsir faktorları təhlil edilir, qiymətləndirilir. Bununla da idarəetmə qərarı verilir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov Q.Ə. Muhasibat uçotu. Dərslik, Bakı, 2015, 510 s.
2. Səbzəliyev S.M., Quliyev V.M. İdarəetmə uçotu. Dərslik. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 518 s.
3. Abdullayev L.İ. Maliyyə uçotu. Dərs vəsaiti. SDU, 2017, 221s.
4. “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2004
5. Kommersiya təşkilatları üçün Mühasibat uçotunun Hesablar Planı. Bakı, 2006
6. “Финансовый учет” (учебник). Под ред. проф. В.Т.Германа М.: “Финансы и статистика”, 2007, 818 с.
7. Шатунова Г.А., Корнеева Г.А. Основы бухгалтерского учета. М.: ИД. ФБК – ПРЕСС 2005

Резюме

Абдуллаев Л.И.

Сущность принятия управленческих решений в производственных отраслях

В современных условиях поэтапное проведение финансово-хозяйственной деятельности в производственных отраслях приобретает особое значение в процессе принятия управленческих решений. При этом со стороны финансовых менеджеров в плановом порядке проводится подготовка и анализ информации по управленческим решениям, их оценивание и предоставление предложений, обеспечивающих принятие управленческих решений. На основе обоснованных предложений обеспечивается принятие управленческих решений в производственных отраслях.

Ключевые слова: производство, финансы, управленческие решения, управленческий учет, анализ, оценивание

Summary

Abdullaev L.I.

The Essence of Making Management Decisions in Manufacturing Industries

In modern conditions, the phased implementation of financial and economic activities in industrial sectors is of particular importance in the process of making managerial decisions. At the same time, financial managers routinely prepare and analyze information on management decisions, evaluate them and provide proposals that ensure the adoption of management decisions. Based on well-grounded proposals, management decisions are made in manufacturing industries.

Keywords: production, finance, management decisions, management accounting, analysis, evaluation

İSTEHSAL VƏ EMAL SAHƏLƏRİNİN MALİYYƏLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ İSLAM MALİYYƏ ALƏTLƏRİNDƏN İSTİFADƏ İMKANLARI: SƏLƏM VƏ İSTİSNA ALƏTİ

Ağayev Samir Səxavət oğlu

UNEC

samir.agmaev@gmail.com

Xülasə: *İstehsal və emal sahələrinin maliyyələşdirilməsində ənənəvi maliyyələşdirmə üsulu olan faizli borclarla yanaşı, alternativ maliyyə alətləri olan islam maliyyə alətlərindən də istifadə edilməkdədir. Bu növ maliyyələşdirmə mexanizminin istehsal-emal və hazır məhsulların satışının maliyyələşdirilməsində istifadəsi həmin sahələrin maliyyə ehtiyacının qarşılınmasında əhəmiyyəti yüksəkdir. Həm də həmin maliyyə alətlərindən olan sələm/sələf və istisna maliyyələşdirmə üsullarından istifadə istehsal, emal və hazır məhsulların satışının təşkili və maliyyələşdirilməsi üçün alternativ imkanlar təmin etməkdədir.*

Açar sözlər: *islam maliyyə alətləri, ənənəvi maliyyələşdirmə, sələm aləti, istisna aləti, istehsalın maliyyələşdirilməsi, hazır məhsul*

Giriş

Mövcud faizli borca söykənən iqtisadi sistem olan kapitalist sistemində maliyyələşdirmə mexanizmi kimi faizli borclar əsas yer tutmaqdadır. Lakin dünyanın müxtəlif ölkələrində faizsiz maliyyələşdirmə üsulu olaraq alternativ maliyyə alətlərindən olan sələm və istisna üsulları ilə dövlət səviyyəsində istehsal və ticarət proseslərinin maliyyələşdirilməsində istifadə edilməkdədir. Digər tərəfdən isə bu üsullar ənənəvi bankçılıq modelinə olan alternativ bankçılıq modeli olan İslam bankçılığında da geniş istifadə edilməkdədir. Ölkəmizdə istehsal məhsulların istehsalında, bu

məhsulların satışının təşkilində İslami maliyyələşdirmə mexanizmi olan sələm/sələf və istisna üsullarından istifadə imkanları mövcud sektor üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

1. Sələm/Sələf aləti (Advance payment): Sələm sözü “təslim etmək, təslim olmaq, nəgd ödənişli müddətli məhsul almaq” kimi mənaya gəlməkdə olub, termin olaraq xüsusiyyəti müəyyən ölçüdə bir malın öncədən ödəniş etməklə alınması əməliyyatdır. Alış-satış razılaşması olan sələm razılaşması xüsusiyyətləri müəyyən edilmiş standart bir malın gələcək bir zamanda təslim edilmək üzrə əvvəlcədən nəgd ödənişlə (yəni avans kimi) satışını ifadə etməkdədir. Bu alət kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrində istifadə edilə biləcək bir maliyyə alətidir. [1, s.9,13]

Sələm aləti malın haqqı nəgd malın özü isə müddətli olan satış əməliyyatı olub hətta İranda istehsalın maliyyələşdirilməsində istifadə edilən məşhur bir üsuldur. Bu zaman malın cinsinin, xüsusiyyətlərinin, miqdarının və təslim tarixinin razılaşma əsasında müəyyənləşdirilməsi şərti vardır. Sələmdə hələ istehsal edilməmiş gələcəkdə istehsal ediləcək malların əvvəlcədən satılmaqdadır. Yəni bu zaman istehsal və emal prosesi üçün lazım olan sərmayə öncədən təmin edilməkdədir. Digər tərəfdən isə alıcı da gələcəkdə ehtiyac duyacağı malı əvvəlcədən almaqda və hər iki tərəfin də faizə (ribaya) girməsinə mane olmaqdadır. Bu xüsusiyyəti səbəbilə ilə sələm faizli borc alma yolunu qapayan bir mexanizmdir. Sələm təzəlaşmasının şərtləri aşağıdakılardır.

1. Ödənişin valyutası və miqdarı müəyyən olmalı
2. Sələmin predmeti olan malın cinsi, xüsusiyyəti və miqdarı müəyyən olmalı
3. Malın təhvil-təslimini həyata keçiriləcəyi yerin və müddətin müəyyən edilməsi
4. Pulun nəgd olaraq ödənilməsi
5. Sələm sənədinin rəsmiləşdirilməsi
6. Malın nəzarətini həyata keçirəcək təşkilatın olması
7. Razılaşmanın yerinə yetirilməsi riski halında müəyyən bir dəyərin girovun təminatı olaraq qoyulması. [2, s.32]

Cədvəl 1.

Sələm alətinin xüsusiyyətləri

Göstəricilər	Sələm
Razılaşmanın forması	Ödəniş Nəgd Mal Müddətli
Razılaşmanın sənədi	Mal sifarişi sənədi
Qiymət tarazlığı	Aşağı salır
İstehsalı	Artırır
İstehlakı	Azaldır və yığıcı təşviq edir
Qiymətlər/İnflyasiya	Ucuzlaşmaya səbəb olur
Xüsusiyyəti	Ticarət və istehsal sahəsi
Nəzarət	Yüksək nəzarət
Satıcı üzrə risk	Yüksək
Alıcı üzrə risk	Yüksək
Tətbiq sahəsi	İstehsal sektoru / Xammal və ehtiyat alışı üzrə
Qarşılığı	Qarşılığı olan pul kütləsi
Sektor tarazlığı	Real sektorla maliyyə sektoru arasında qeyri-bərabərliyi azaldır

Mənbə: [3, s.95]/[4, page.27]

Türkiyənin mərhum baş naziri Nəcməddin Ərbakan səlām alət haqqında “atom silahı” bənzətməsini edərək onun faizə qarşı ən güclü alternativ alət olaraq ifadə etmişdir. Ona görə səlām sənədi malı təmsil edən bir alət olaraq bazarda malların miqdarının çoxalmasına və bu da ucuzlaşmaya səbəb olur. Faiz isə əksinə pulu təmsil etməsi səbəbilə real sektorun inkişafına mane olur. [5, s.95]

2. İstisna aləti (Order to sale): İstisna ərəbcə bir söz olub istehsal etmək mənasına gəlir. İstisna bir şeyi emal etmək üçün satıcı və sifarişçi arasındakı razılaşmaya əsasən malın haqqının nəgd, hissəli və ya gələcək bir tarixdə ödənilməsini nəzərdə tutan bir maliyyələşdirmə üsuludur. [6, s.150]

Deməli istisna sifarişə söykənən satınalma razılaşmasıdır. Bu üsulda bir şeyi emal etmək üçün emal edən ilə sifariş verilir. İstisnanın səlāmdən fərqi bu zaman ödəniş nəgd edilməsi məcburiyyətinin olmaması və yenə malın təsliminə dair qəti bir tarix müəyyən edilməməsidir. Yəni səlām standart mallar üçün tətbiq edilən alətdir. Bu şəkildə emalatçı istehsal edəcəyi mal üçün ehtiyac duyduğu nəgd vəsaitə sahib olduğu kimi satmaq üçün də müştəri olan sifarişçini qarantıyaya almış olur. Burada emal ediləcək şeyin sifarişlə dəqiqliklə müəyyən edilməsi lazımdır. Göründüyü kimi malın emal edilməyə söykənən olması və əvvəlcədən avans kimi ödəniş şərtinin olmaması onu səlāmdən fərqləndirən xüsusiyyətlərindəndir.[7, s.33]

Nəticə

İstisna aləti vasitəsilə hal-hazırda mövcud olmayan və gələcəkdə istehsal ediləcək potensiala sahib malların emalının maliyyələşdirilməsində istifadə edilə bilər. Səlām alətindən isə istehsal edilmiş hazır məhsulların satışından regionlar arasında təchizatının maliyyələşdirilməsində istifadə edilə bilər. Hər iki maliyyə aləti regionlarda istehsal prosesinin və hazır malların təchizat zəncirinin maliyyələşdirilməsində kompleks formada alternativ maliyyələşdirmə üsulu kimi istifadəsi təklif edilə bilər. Bu maliyyələşdirmə üsulundan istifadə mexanizmi isə həm banklar, həm dövlət strukturları vasitəsilə həyata keçirilə bilər. Bu maliyyə alətləri həm də fermer təsərrüfatlarının faizli borclardan istifadə etmədən maliyyə ehtiyaclarının qarşılınmasında əhəmiyyəti böyükdür.

Ədəbiyyat

1. Salih Ü., Selçuk M. ve digərleri. **Katılım finansmanında yeni yaklaşımlar.** İstanbul, 2018, 160 s.
2. Yeşilyaprak M. **Katılım bankalarında kredi derecelendirilmesi ve etkin subjektiv kriterlerin anket yöntemi ile ölçümü,** İstanbul, TBBB Yayınları, Yayın № 8, 2012, 278 s.
3. Akdemir S., Araştırma Makalesi, Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, **Faizin Yarattığı Toplumsal Sorunlara Alternatif Arayışlar: Para Peşin Mal Vadeli Selem Sözleşmelerine Yenilikçi Bir Yaklaşım,** ss. 78-109
4. Ali A., Asutay M., Cosgravei B., Crawford S. and etc, **İslamic finance instruments and markets,** Bloomsbury Information Ltd, United Kingdom, 2010, 238 p.
5. Uzun M., Erbakan risaleleri – 4, **Faiz belası,** İstanbul, 2014, 88 s.
6. Tunç H., **Katılım bankacılığı: felsefesi, teorisi ve Türkiye uygulaması,** 8-ci baskı, İstanbul, 2010, 298 s.
7. Yeşilyaprak M., **Katılım bankalarında kredi derecelendirilmesi ve etkin subjektiv kriterlerin anket yöntemi ile ölçümü,** İstanbul, 2012, 278 s.

Резюме
Агаев С.С.

**Возможности применения исламских финансовых инструментов в отраслях
производства и переработки: салам и инструмент истисна**

В финансировании отраслей производства и переработки наряду с процентными займами, являющимися традиционным финансовым методом, используются и исламские финансовые инструменты как альтернативные финансовые инструменты. Использование этого типа финансового механизма для финансирования производства-переработки и продажи готовой продукции имеет большое значение для удовлетворения финансовых потребностей этих областей. Также использование ростовщичества / предшественничества и финансовых методов исключения как финансовых инструментов предоставляют альтернативные возможности для организации и финансирования производства, переработки и продажи готовой продукции.

Ключевые слова: исламские финансовые инструменты, традиционное финансирование, инструмент салам, инструмент истисна, финансирование производства, готовая продукция

Summary
Aghayev S.S.

**Possibilities of Use of Islamic Financial Instruments in Financing of Manufacturing
and Processing Areas: Salam and Istisna Tools**

In addition to loans base on interest, which are the traditional method of financing, Islamic financial instruments, which are alternative financial instruments, are also used to finance production and processing industries. The use of this type of financing mechanism in financing the production and sale of finished products is of great importance in meeting the financial needs of these areas. In addition, the use of salam/salaf and istisna financing methods, which are among these financial instruments, provides alternative opportunities for organizing and financing the production, processing and sale of finished products.

Key words: Islamic financial instruments, traditional financing, salam instrument, istisna instrument, production financing, finished product

KOMMERSİYA BANKLARININ MALİYYƏ SABİTLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİ
İSTİQAMƏTLƏRİ

Bağirova Nuranə Camaləddin qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti

rzayeva-nurana@mail.ru

Xülasə: *Məqalədə bank sisteminin, o cümlədən kommersiya banklarının maliyyə sabitliyinin təmin edilməsinin zəruriliyi əsaslandırılmışdır. Kommersiya banklarının maliyyə sabitliyinin qiymətləndirilməsi zamanı meydana çıxan problemlər və onlara təsir göstərən amillər tədqiq edilmişdir. Həmçinin kommersiya banklarının maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi istiqamətləri araşdırılmışdır.*

Açar sözlər: *kommersiya bankları, bank sistemi, maliyyə sabitliyi, qiymətləndirmə*

Hər hansı bir dövlətin bank sistemi bir-biri ilə əlaqəli bir çox kredit və maliyyə qurumlarından ibarətdir. Bank sisteminin əsas məqsədi malların, işlərin və xidmətlərin istehsalında pul dövriyyəsinə təmin etməkdir. Bank sistemi, şübhəsiz ki, ölkənin maliyyə-kredit sistemində əsas əlaqələndiricidir. Çünki dövlətə kredit və maliyyə xidmətləri göstərmək yükünü bank sistemi daşıyır. Fəaliyyət müddətində banklar iqtisadiyyatdakı vəsaitlərin yenidən bölüşdürülməsində, müvəqqəti sərbəst vəsaitlərin cəlb edilməsində və yerləşdirilməsində vasitəçidirlər.

Hazırda bank sektorunda və onun ayrı-ayrı elementlərində baş verən proseslər onların fəaliyyətinin və maliyyə sabitliyinin qiymətləndirilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsini zəruri edir. Müasir dövrdə bank sistemində, xüsusən də kommersiya banklarında maliyyə sabitliyini müəyyənləşdirmək üçün yeni yanaşmaların formalaşması aktualdır. Kommersiya bankının maliyyə sabitliyi uzunmüddətli dövrdə maliyyə vəziyyətinin sabitliyini ifadə edir. Daha doğrusu, kommersiya bankının vəsaitlərindən səmərəli istifadə etməklə öz iqtisadi fəaliyyətini davamlı şəkildə təmin etmək imkanına malik olduğu maliyyə mənbələrinin vəziyyətidir.

Kommersiya banklarının maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi bir sıra prinsiplərə əsaslanır:

- bank və sənaye sektorları arasındakı əlaqələrin aktivləşdirilməsi;
- kommersiya bankının fəaliyyətində əsas müsbət parametrlərin (kapital, aktivlər, likvidlik, ödəmə qabiliyyəti, gəlirlilik və s.) artması və mənfi parametrlərin azalması (risklilik, keyfiyyətsiz və işləməyən aktivlər, kredit və depozit portfellərindəki disbalans və s.).

Ümumiyyətlə, maliyyə sabitliyinin qiymətləndirilməsi olduqca mürəkkəb bir prosesdir. Kommersiya bankının maliyyə sabitliyini qiymətləndirərkən ortaya çıxan əsas problemləri ayıraq:

- əsaslandırmanın və ən əhəmiyyətli göstəricilərin seçilməsinin mürəkkəbliyi;
- maliyyə sabitliyinə təsir edən bütün parametr və amillərin uzunmüddətli müşahidəsi və dərin təhlilinə ehtiyac;
- variasiya əmsallarından istifadə edərək maliyyə sabitliyinin hərtərəfli təhlilinə və planlaşdırılmasına ehtiyac;
- məlumatın qeyri-kafi olması;
- bütövlükdə bank mühitinin öyrənilməsinə ehtiyac.

Bank sisteminin uğurlu işləməsi hər bir bankın maliyyə dayanıqlığından, mənfi amillərə qarşı dayanıqlılıqdan və dinamik inkişafdan asılıdır. Bankların maliyyə sabitliyinin səviyyəsini müəyyənləşdirməyə imkan verən ilk addım bankın aktiv və öhdəliklərinin strukturunu təhlil etməkdir. Aktivləri təhlil edərkən bankın balans hesabatında işləyən aktivlərin payının ən azı 50% olması lazım olduğunu nəzərə almaq lazımdır. Əgər bankın "pis" aktivlərdə əhəmiyyətli payı varsa, bu aktivlərin gəlirliliyinin azalmasına və likvidliyin itirilməsinə səbəb olur. Bankın aktiv portfelindəki kreditlərin payı balansın 60-65% -dən, qiymətli kağızların payı isə 20-25% -dən çox olmamalıdır. [4, s.210] Bundan əlavə, kredit təşkilatlarının kapitalının azalması həm bank sistemi üçün, həm də bütövlükdə iqtisadiyyat üçün mənfi nəticələr yaradır.

Maliyyə davamlılığı digər davamlılıq növləri ilə sıx bağlıdır. Bunlara aşağıdakılar daxildir: iqtisadi; siyasi; təşkilati və s. davamlılıq. Bütün növ davamlılıq bir-biri ilə qarşılıqlı təsir bağışlayır. Maliyyə sabitliyi mühüm rol oynayır, çünki bankın maliyyə vəziyyəti bankın digər sahələrinə təsir göstərir. Bütövlükdə, eləcə də bütün sektorda ölkə iqtisadiyyatının qeyri-sabitliyi dayanıqlığın əsas problemidir. Çox sayda amil ayrı-ayrı bankların fəaliyyətinə təsir göstərir. Faktorların qarşılıqlı əlaqəsi bankın həyatına müxtəlif yollarla təsir göstərə bilər. Hər bir amil bankı ayrı-ayrılıqda maliyyə bazarlarında öz strategiyalarını dəyişdirməyə məcbur edir: [3, səh 155]

Kommersiya banklarının fəaliyyəti çoxsaylı amillərdən asılı olan qarşılıqlı proseslərin məcmusudur. Kommersiya banklarının sabitliyinə aşağıdakı amillər təsir göstərir ki, bu da cədvəldə əks olunub.

Cədvəl

Bank fəaliyyətinin sabitliyinə təsir edən amillər

Təsnifat əlamətləri	Amillər
Əhatəsinə görə	Daxili və xarici
Fəaliyyət müddətinə görə	Daimi və fors-major halları
Nəticənin əhəmiyyətinə görə	Əsas və ikinci dərəcəli
Quruluşuna görə	Mürəkkəb və sadə
Təsir istiqamətinə görə	Mənfi və müsbət
Formasına görə	Siyasi, təşkilati, iqtisadi, sosial

Ölkənin iqtisadi bazasının sabitliyi bankların və bütövlükdə bank sisteminin dayanıqlığı üçün əsasdır, onların təməlidir. İqtisadiyyatda çətinliklər yaranarsa, bu, bankın sabitliyinə və fəaliyyətinə ciddi təsir göstərir. [1, s. 58]

Hər bir fərdi bank müəyyən edilmiş parametrlərə əsaslanan, öz idarəetmə modelini yaradır. Bu, idarəetmə qərarlarının bankın ətrafındakı mühitə uyğun olması üçün lazımdır. Bankların həyata keçirdiyi daxili siyasət bankların sabitliyi üçün əsasdır. Daxili siyasət vaxtı keçmiş kreditlər və ya qiymətli kağızların bazar dəyərinin aşağı düşməsi və ya likvidliyin olmaması, əsas fəaliyyətdən olan zərərlər kimi aktivlərin itirilməsi kimi iflasın əsas səbəblərinin qarşısını almağa yönəldilməlidir. Həmçinin bankın daxili siyasəti ixtisaslı mütəxəssislərin cəlb edilməsinə yönəldilməlidir. Bankların nizamnamə kapitalının sürətlə artması, aktivlərin strukturunun yaxşılaşdırılması, bank xidmətlərinin lizinq, faktoring sahələrinin genişlənməsi onların maliyyə sabitliyinə müsbət təsir göstərir. [2, s.530]

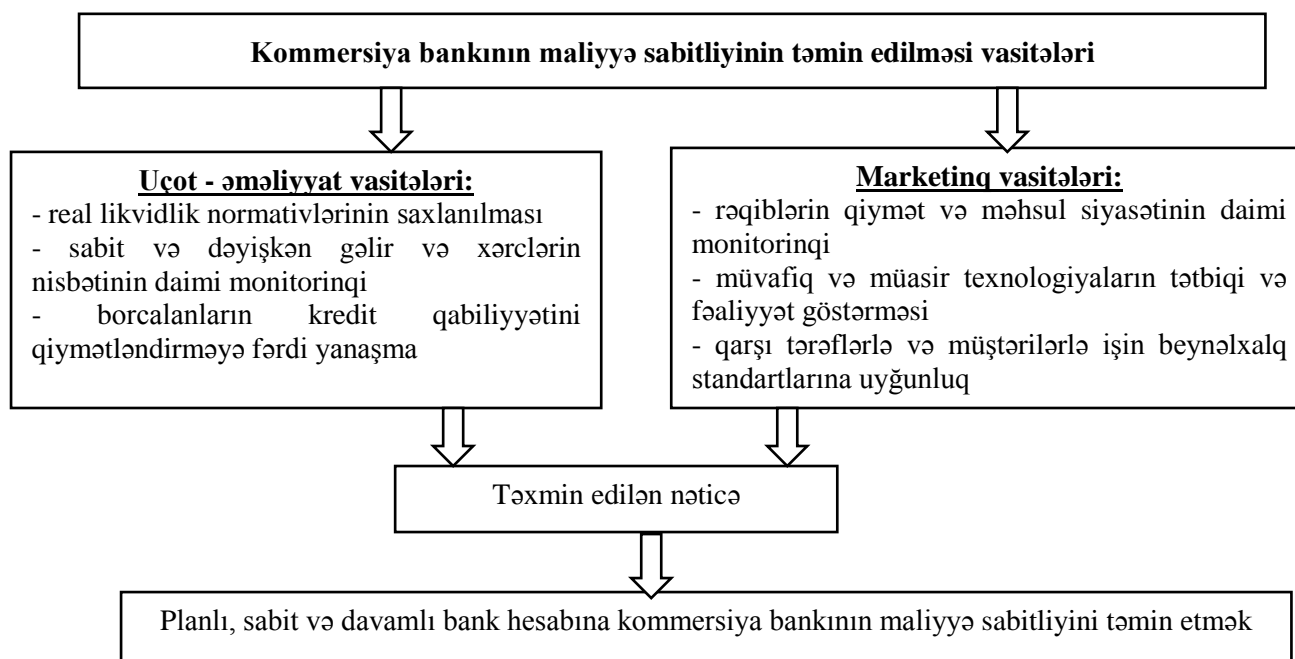
Ayındır ki, bank təşkilatlarının tələb olunan maliyyə sabitliyini təmin etmək üçün bank sisteminin inkişafının hərtərəfli əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirmək lazımdır. Bu sahələrə daxildir:

- 1) kredit portfelində müştərilərin vaxtı keçmiş borc səviyyəsinin azaldılması;
- 2) əksər kommersiya banklarının kapitallaşma səviyyəsinin artırılması;
- 3) investorlar, o cümlədən xarici şirkətlər, habelə əmanətçilər tərəfindən bank sistemində inamın bərpası və möhkəmləndirilməsi.

Bu tədbirlərin həyata keçirilməsi kommersiya banklarının fəaliyyətinin aktiv şəkildə modernləşdirilməsini tələb edir ki, bu da şərti olaraq iki qrup - uçot - əməliyyat və marketing vasitələri ilə mümkündür (şəkil).

Fikrimizcə, göstərilən vasitələrin istifadəsi bank sisteminin maliyyə cəhətdən çökmə ehtimalını minimuma endirəcəkdir. Maliyyə cəhətdən dayanıqlı bir bank digər kredit təşkilatları arasında rəqabət üstünlüklərinə malikdir, bu əlavə və digər bazar seqmentində üstünlük təşkil edən, bank ehtiyatlarının əsas mənbəyi kimi əhali əmanətlərinin artırılması və buna uyğun olaraq müasir şəraitdə ən uyğun investisiya qoyuluşunun artmasında özünü göstərir. Eyni zamanda bank sisteminin ümumi sabitliyi və nəticədə ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsi kommersiya banklarının sabitliyinin nə qədər yüksək olmasından asılıdır. Müvafiq olaraq, bank təşkilatlarının maliyyə

sabitliyinin təmin edilməsi ölkənin maliyyə sisteminin inkişafı üçün prioritet sahələrdən biridir və həm kommersiya banklarının özləri, həm də hökumət orqanları buna nail olmaqda maraqlıdırlar.

Şəkil 1. Kommersiya bankının maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi vasitələri

Ümumiləşdirərək, bankların maliyyə sabitliyinin artırılmasının aşağıdakı aspektlərini qeyd etmək lazımdır:

- Xarici risklərin təsirini minimuma endirəcək müxtəlif növ müəssisələrlə əməkdaşlıq əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi bankların nüfuzunun və onlara etibarın artmasına imkan yaradacaqdır. Bu məqsədlə hesablaşma texnologiyalarını inkişaf etdirmək, sahə üzrə müştəri bazasının şaxələndirilməsi lazımdır;

- Pul köçürmələri və ödənişlər sisteminin təkmilləşdirilməsi ilə birlikdə bank əmanətlərinin dünya bazarındakı qeyri-sabitlikdən və inflyasiyadan qorunmasını təmin edən mexanizmlərin yaradılması;

- Yeni informasiya məhsullarının inkişafı, bank menecmentinin mütərəqqi texnoloji metodlarının tətbiqi vasitəsilə texniki risklərin qarşısının alınması;

- Yerli bank qurumlarının nəzarətçilər üçün fəaliyyətinin şəffaflıq dərəcəsinin artırılması.

Ədəbiyyat

1. Панова Г.С. Анализ финансового состояния коммерческого банка. М.: Финансы и статистика, 2011. С. 56–59.

2. Пахомова С.А. Факторы финансовой устойчивости коммерческого банка // Молодой ученый, 2015, №24 (104), с. 529-532.

3. Ларионова И.В. Управление активами и пассивами коммерческого банка. М.: Консалтбанкир, 2013, с. 148–160.

4. Листратов Н.А. Проблемы финансовой устойчивости банка // Молодой ученый, 2017, № 21 (155), с. 209-211.

Резюме

Багирова Н.Дж.

Направления обеспечения финансовой стабильности коммерческих банков

В статье обосновывается необходимость обеспечения финансовой стабильности банковской системы, в том числе, коммерческих банков. Исследуются проблемы, возникающие при оценивании финансовой стабильности коммерческих банков и влияющие на них факторы. Также, исследованы направления обеспечения финансовой стабильности коммерческих банков.

Ключевые слова: коммерческие банки, банковская система, финансовая устойчивость, оценка

Summary

Baghirova N.J.

Areas of Ensuring the Financial Stability of Commercial Banks

The article substantiates the need to ensure the financial stability of the banking system, including commercial banks. The problems arising in assessing the financial stability of commercial banks and the factors influencing them are investigated. Also, the directions of ensuring the financial stability of commercial banks are researched.

Key words: commercial banks, banking system, financial stability, assessment

MÜƏSSİSƏLƏRİN MALİYYƏ MÜSTƏQİLLİYİNİN FORMALAŞMASINA TƏSİR EDƏN GÖSTƏRİCİLƏRİN MƏHİYYƏTİ

Bədəlov Cavid Əliyaroğlu

Azərbaycan Texniki Universiteti

cavid.bedelov@aztu.edu.az

Xülasə: *Məqalədə araşdırma məqsədi ilə müəssisənin maliyyə müstəqilliyinin siyasi, maliyyə, iqtisadi və sahibkarlıq fəaliyyətini əhatə edən göstəricilərin xarakteristikasının təhlili aparılıb. Araşdırmanın əsasını müəssisənin maliyyəsinə göstəricilərin neqativ təsirinin səviyyəsinin qiymətləndirilməsi təşkil edir, bu onlarda maliyyə müstəqilliyinə təsir səviyyəsinə görə ən əhəmiyyətliyi aşkara çıxartmaq məqsədilə aparılıb.*

Açar sözlər: *göstəricilər, milli gəlir inflasiya, sabillik, investisiya, maliyyə böhranı, dövrüyyə, maliyyə müstəqilliyi, ehtiyatlar, səmərəlilik*

Hər bir müəssisənin fəaliyyəti ətraf mühitdə baş verən proseslər və hadisələrlə əlaqəlidir, həmçinin bu proseslər mühitin digər iştirakçıları ilə qarşılıqlı fəaliyyət göstərir. Ona görə maliyyə müstəqilliyinin araşdırmaları onun siyasi, maliyyə, iqtisadi, sahibkarlıq mühitini əhatə edən xarakterik göstəricilərin təhlilini qabaqcadan aparmalıdır. Maliyyə müstəqilliyinə təsir edən ətraf mühitin göstəricilərini aşkara çıxarmaq müəssisənin maliyyə vəziyyətini kompleks təhlilinin əsas mərhələlərindən biridir. Belə araşdırmanın əsasını müəssisənin maliyyəsinə göstəricilərin mənfi təsirinin səviyyəsinin qiymətləndirilməsi təşkil edir, o məqsədlə ki, maliyyə müstəqilliyinə təsir səviyyəsinə görə onların sırasında ən mühüm olanını aşkara çıxartsin. Sistem yanaşmanın

metodologiyasını istifadə edərək göstəriciləri aşağıdakı əlamətlərə görə təsnifləşdirmək mümkündür:

1. Yaranmanın yerinə və alt şərtlərinə görə (daxili və xarici göstəricilər);
2. Təsir nəticəsinə görə (əsas və ikinci dərəcəli göstəricilər);
3. Strukturuna görə (sadə və mürəkkəb göstəricilər);
4. Təsir müddətinə görə (daim, mütəmadi göstəricilər).

Əvvəlcə müəssisə fəaliyyətindən asılı olmayan xarici göstəricilərə və istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticəsi olan daxili göstəricilərə nəzər yetirək. Makroiqtisadi mühiti xarakterizə edən xarici faktorları, hansıları ki, sənayenin müəssisələrinin maliyyə-iqtisadi fəaliyyətinə mənfi təsir göstərənlərə aid etmək lazımdır. 1. Sosial-iqtisadi göstəricilər: milli gəlirin həcmnin azalması, inflasiya və işsizliyin artımı, ödəmə davranışını zəiflənməsi, vergi sisteminin qeyri stabilliyi, təsərrüfat qanunvericiliyinin qeyri təkmlil olması, əhalinin real gəlirlərinin səviyyəsinin azalması. 2. Bazar göstəriciləri: rəqabətin güclənməsi, daxili bazarın həcmnin azalması, inhisarçı strukturların təsirinin artması, müəssisənin məhsul və xidmətlərinə tələbatın azalması, fond bazarının aktivliyinin azalması, valyuta bazarının qeyri stabilliyi. 3. Siyasi qeyri stabilliklə yaranan göstəricilər: mənfi demoqrafik dəyişikliklərlə, təbii fəlakətlərlə. 4. İş mühitinin qeyri-stabilliyini xarakterizə edən göstəricilər: biznesdə korrupsiyanın və kriminallaşmanın inkişafı, məhkəmə sisteminin qeyri təkmlil olması, administrativ və idarəetmə qərarlarının qəbulunda qeyri-şəffaflıq, elmi-texniki münasibətdə geri qalma. 5. Göstəricilər hansı ki, dövlətin nəzarətindədir, dövlət tərəfindən nəzarət olunur və tənzimlənir: siyasi, iqtisadi, maliyyə, ekoloji.

Daxili göstəricilərə müəssisənin araşdırma obyektini kimi mikroiqtisadi xassələrini xarakterizə edərək müəssisə fəaliyyətinə mənfi təsir edənlərə aid etmək lazımdır.

1. Müəssisələrin əməliyyat fəaliyyəti ilə əlaqədə olan göstəricilər qeyri-səmərəli marketing və istehsal menecmenti xarakterizə edən cari xərclərin qeyri-rasional strukturu, əsas və dövrü vəsaitlərin istifadəsinin aşağı səviyyəsi, sığorta və mövsümi ehtiyatların böyük ölçüləri, məhsulların kifayət qədər müxtəlif assortimentinin olmaması, pis təşkil olunmuş istehsal prosesi və aşağı əmək məhsuldarlığı istehsal olunan məhsulun qeyri-rəqabət qabiliyyətli və keyfiyyəti.

2. İnvestisiya fəaliyyəti ilə əlaqəli olan göstəricilər xarakterizə edir: qeyri-səmərəli qiymətli kağızlar portfeli, uzunmüddətli tikinti-montaj işləri, investisiya resurslarının artıq xərclənməsi, realizə olanproyektlərdə planlaşdırılan maliyyə göstəricilərinin yerinə yetirilməməsi, qeyri-səmərəli investisiya menecmenti.

3. Maliyyə fəaliyyəti ilə əlaqədar olan göstəricilər hansılar ki, qeyri-səmərəli maliyyə siyasətini xarakterizə edir: kapitalın yüksək dəyərini, qeyri qənaətbəxş aktivlərin strukturunu, borc kapitalının böyük miqdarını, debitor və kreditor borclanmanın həddindən artıq artımını, maliyyə risklərin qəbul olunan səviyyəsinin üstələməsi, qeyri-səmərəli maliyyə menecmenti xarakterizə edir.

Qeyd olunan daxili və xarici faktorlarını göstəricilərin dəstəsinin müəssisənin fəaliyyət şərtlərinə görə fərqləndirmək lazımdır- iqtisadi mühitdə stabil inkişaf edən, maliyyə böhranı və yaxud onun şəraiti nəticəsində.

Maliyyə böhranı şəraitində müəssisə fəaliyyətinin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, müəssisələr əlverişsiz, maliyyə, iqtisadi mühitində fəaliyyətlə məşğul olmağa məcburdurlar. Belə ki, hər yerdə bazarın kiçilməsi, maliyyə resurslarının çatışmaması, vaxtı keçmiş debitor və kreditor borcların artımı, kredit və investisiya resurslarının əlçatanlığının olmaması müşahidə olunur. Bu göstəricilərin təsiri hətta, müvəffəqiyyətlə işləyən müəssisələri maliyyə müstəqilliyinin itirilməsinə və maliyyə müflisləşməsinə gətirib çıxara bilər. Maliyyə müstəqilliyinin itirilməsi və maliyyə

müflisliyi hətta müəssisənin inkişaf strategiyasının düzgün seçilməsində qeyri-səmərəli pul-kredit siyasətində müəssisə menecmentinin heyətinin aşağıda ixtisasında olmasında müştərilərin az sayda olması halında baş verə bilər. Müəssisədə maliyyə böhranı vəziyyətinin ən geniş yayılmış yaranma səbəbi müasir bazarın alətləri olan biznes planlaşma, investisiya strategiyası, büdcələşmə-idarəetmə uçotu, kredit-maliyyə siyasəti, maliyyə təhlili kimi imkanların istifadəsində maliyyə, iqtisadi blokunun effektiv idarəetmə sisteminin olmamasıdır.

Digər tez-tez müşahidə olan səbəb böhranla vəziyyətin yaranmasını xarakterik olan müəssisə üçün onlarda olan əsas vəsaitlərin istifadə olunan texnologiyasının müəssisənin qarşısında duran yeni məqsədlərə heyətin ixtisasının müvafiq olmamasıdır.

Bizim fikrimizcə müəssisədə maliyyə böhranlı vəziyyətin inkişafı prosesində aşağıdakı mənfi göstəricilərin təsirini qeyd etmək lazımdır:

1. Şəxsi və borc kapitalının istifadəsində səmərəliliyin kifayət qədər azalması, rentabelliğin aşağı düşməsi, gəlirin kifayət qədər azalması;

2. İstehsalın zərərlə işlənməsini yaranması, məhsulun maya dəyərinin kifayət qədər artması, idarəetmə və kommersiya xərclərinin nəticəsinə görə;

3. Dövriyyədə şəxsi ehtiyat vəsaitlərinin olmaması, müəssisənin kredit götürmə qabiliyyətinin kəskin aşağı düşməsi;

4. Məhsul və xidmətlərin istehsalının, həcmnin kifayət qədər azalması;

5. Kreditor və debitor borcların sürətli artımı, alıcılara məhsulun göndərilməsinin vaxtılı-vaxtında yerinə yetirilməməsi;

6. Müəssisə anbarlarında ehtiyatların mühüm artımı, bunun nəticəsində kifayət qədər vəsait uzun müddət "donmuş" qalır;

7. Ödəmə qabiliyyəti olmamasının mütəmadi vəziyyəti və bunun nəticəsində müəssisənin öhdəliklərə görə ödəniş etməyə və istehsalı maliyyələşdirməyə imkanı olmur;

8. Qeyd edilən göstəricilərin təsiri nəticəsində periodik və ya tam istehsalın dayanmasına və müəssisənin maliyyə müflisi və bankrot kimi real təhdid yaranır.

Müəssisənin maliyyə vəziyyətini maliyyə müflisi (bankrot) tanınması halında arbitraj idarəedicisinin maliyyə təhlilinin aparılması üçün müəyyən qaydalar nəzərdə tutulub. Bu qaydaları nəzərə alaraq aşağıda təsərrüfat, investisiya və maliyyə fəaliyyətinin göstəricilərinin ümumiləşdirilməsindən asılı olaraq borclu müəssisənin maliyyə fəaliyyəti göstərilib.

1. Göstəricilər hansılar ki, gərək qiymətləndirilsin təhlil nəticəsində xarici şəraitin borclu-müəssisələrin fəaliyyətinə görə. Onlara aiddir: 1. dövlət pul-kredit siyasətinin təsiri; 2. sahənin dövlət tənzimlənməsinin xüsusiyyətləri, hansına ki, aiddir borclu; 3. mövsümi göstəricilər və onların borclu olanın fəaliyyətinə təsiri; 4. dövlət sifarişinin yerinə yetirilməsi; 5. səfərbərlik güclərinin mövcudluğu; 6. məhdud dövrənin mülkiyyətinin mövcudluğu; 7. bahalı təbiət qoruyucu tədbirlərin həyata keçirilməsinin vacibliyi; 8. coğrafi yerləşmə, regionun iqtisadi şərtləri, regionun vergi şərtləri; 9. mövcud ticarət məhdudiyyətləri, maliyyə stimullaşdırılması imkanı.

2. Göstəricilər hansılar ki, borclumüəssisə fəaliyyətinin daxili şərtlərinin təhlili nəticəsində qiymətləndirilsin. Onlara aiddir: 1. əsas fəaliyyət istiqamətləri, əsas istehsal olunan məhsulun növləri, cari və planlaşdırılan istehsal həcmi; 2. əsas və köməkçi istehsalın tərkibi; 3. istehsal güclərin yüklənməsi; 4. qeyri-istehsal sahələrin obyektləri və onların xərcləri; 5. tikintisi sona çatdırılmayan əsas obyektlər; 6. struktur bölmələrin siyahısı və müəssisənin idarəetmə strukturunun sxemi; 7. işçilərin siyahısı, hər bir struktur bölmənin işçilərinin sayı daxil olmaqla müəssisə işçilərinin əməyinin ödənilməsi üçün fond orta əmək haqqı; 8. qız törəmə şirkəti və ondan

asılı olan təsərrüfat cəmiyyətləri qeyd etməklə borclunun onların nizamnamə kapitalında iştirak payı ilə və onların fəaliyyətinin qısa xarakteristikası; 9. borclunun faiz siyasətinin xarakteristikası, o cümlədən vergi tutma məqsədi üçün faiz siyasətinin təhlili; 10. daxili nəzarətin, sığortanın təşkilatı və istehsal strukturu sənəd dövrünün sistemlərinin xarakteristikası; 11. iki ildən az olmayan müddətdə borclu tərəfindən həyata keçirilən fəaliyyətin bütün istiqamətləri bankrot haqqında iş açılmadan əvvəl və borcluya qarşı bankrot prosedurların aparılma müddəti, onların maliyyə nəticələri iş dövrünün normalarına, adətlərinə müvafiq tətbiq olunan qiymətlərin bazar qiymətlərinə uyğun olması və davam etmə həyata keçirilən fəaliyyət istiqamətlərini (növlərini) davam etdirilməsinin qiymətləndirilməsi məqsədəuyğundur.

3. Göstəricilər nəzərə alınmalıdır hansılar ki, borclu müəssisə öz fəaliyyətini bazarların təhlili nəticəsində həyata keçirir. Onlara aiddir aşağıdakı göstəricilər: 1. əsas xammal və materialların tədarüklərinə görə və əsas məhsul istehsalçılarına görə (ayrı-ayrı daxili və xarici bazar üzrə), o cümlədən göndərilən məhsulların həcmələrinə görə iki ildən az olmayan müddət üzrə bankrotluq işinin başlanılmasından əvvəl və aparılan müddət ərzində borcluya qarşı bankrotluq əməliyyatları haqqında məlumatlar; 2. dünya qiymətləri ilə müqayisədə və dinamikada xammal və materialların qiymətlərinin məlumatları; 3. anoloji məhsul üzrə dinamikada və dünya qiymətləri ilə müqayisədə qiymətlərin məlumatları; 4. göndərilən məhsulun hesablanmasının müddəti və formalarına görə məlumatları; 5. borclu müəssisənin maliyyə vəziyyətinə, onun istehsal etdiyi məhsulun bazar payına təsiri, onun istehsalçılarının sayının dəyişilməsi, rəqiblərin fəaliyyəti, borclu tərəfindən istifadə olunan məhsullara qiymət artımı (işlər, xidmətlər) tədarükçülərin və istehlakçıların əvəzlənməsi, borclunun səhmlərində qiymətin dinamikası, pul vasitələrinin cəlb olunmasının həvalə olunmasının həcmələri, müddətləri və şərtləri.

Qeyd edilən göstəricilərin tərkibinə müəssisənin maliyyə maraqlarının qorunmasını xarakterizə edən maliyyə müstəqilliyinin göstəricilərini əlavə etmək məqsədəuyğundur. Bu göstəricilər (təhlükələr və təhdidlər) müəssisənin həm maliyyə müstəqilliyinə, həm də təhlükəsizliyinə təsir edirlər. Bizim fikrimizcə bu növün əsas göstəricilərinə aşağıdakı xarici göstəriciləri aid etmək olar: 1. istənilməz tərəfdaşlar tərəfindən müəssisənin borclarının, səhmlərinin alınması; 2. müəssisədə kifayət qədər maliyyə öhdəliklərinin (böyük miqdarda borc vəsaitlər kimi, həm də müəssisəyə böyük borcun olması) mövcudluğu; 3. kapital bazarının inkişafının olunmaması; 4. qanunların yerinə yetirilməsində və investorların qorunmasında kifayət qədər inkişaf etməyən hüquqi sistem; 5. pul və maliyyə-kredit sisteminin böhranı; 6. iqtisadiyyatın qeyri stabilliyi; 7. dövlətin iqtisadi siyasətinin formalaşmasının mexanizmlərinin qeyri təşkil olması.

Daxili göstəricilərin maliyyə müstəqilliyinə və təhdidlərinə aid etmək lazımdır: 1. müəssisənin strategiyasının seçilməsi ilə, müəssisənin aktiv və passivlərinin idarə edilməsi ilə və optimallaşdırılması ilə əlaqəli olan müəssisənin maliyyəsinin idarə olunması sahəsində qəsdən və ya təsadüfi olan menecment səhvləri; 2. yeni obyektlərin işlənilməsi və tətbiqinə dair debitor və kreditor borclanmaya nəzarət üzrə investisiya projelərinin və onların maliyyələşmə mənbələrinin seçilməsi üzrə amortizasiya və vergi siyasətinin optimallaşması üzrə səhv idarəetmə qərarlarının qəbulu; 3. müəssisənin təsirinin nəticəsinə görə, həm əsas, həm də ikinci dərəcəli göstəricilərin bölüşdürülməsinə baxaq.

Əsas faktorlara maliyyə müstəqilliyinin səviyyəsinə aid olanları aid edəcəyik, ikinci dərəcəliyə isə maliyyə müstəqilliyinə bilavasitə əlaqədar olanların deyil, müəssisənin istehsal kollektivinin işini xarakterizə edənləri aid edəcəyik.

Müəssisənin maliyyə müstəqilliyinin göstəricilərinin təhlilinin nəticələrini yekunlaşdıraraq əsas xarici və daxili göstəriciləri aşağıdakı üsulla qruplaşdıraraq. Müəssisələrin maliyyə müstəqilliyinin təsiri baxımından ən əhəmiyyətli göstəricilərə əsas xarici göstəricilərə aşağıdakılara aid etmək lazımdır: **1.** ölkədəki iqtisadi vəziyyət; **2.** ölkədə texnika və texnologiyanın inkişaf səviyyəsi; **3.** müəssisə məhsuluna məqsədli bazarlarda ödəmə qabiliyyətli tələbat; **4.** məqsədli bazarlarda müəssisənin vəziyyəti, bahalı olmayan, tələbatı çox olan məhsulun istehsalı; **5.** müəssisənin məhsullarından istifadə edən istehlakçıların gəlir səviyyəsi; **6.** işgüzar əməkdaşlıq sahəsində müəssisənin imkanları; **7.** xarici kreditorlardan və investordan müəssisənin asılılıq səviyyəsi; **8.** ödəmə bacarığı olmayan debitorların mövcudluğu; **9.** digər subyektlərlə təsərrüfat, maliyyə əlaqələrinin səmərəliliyi; **10.** hökumətin vergi və kredit siyasəti; **11.** müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətini nizama salan qanunvericiliyi inkişaf səviyyəsi; **12.** xarici iqtisadi əlaqələr.

Bu göstəricilərə bilavasitə təsir imkanı olmadığına görə müəssisələr məcburdurlar qəbul olunan qərarlara uyğunlaşmağa, bu məqsədlə ki, azaltmağa göstəricilərin mənfi təsirini, müəssisənin maliyyə müstəqilliyinə və stabil fəaliyyətinə görə.

Əsas daxili göstəricilərə hansılar ki, ən çox təsir edirlər maliyyə müstəqilliyinə aid etmək lazımdır ki, aşağıdakı göstəriciləri: **1.** müəssisənin fəaliyyət sahəsi; **2.** müəssisənin sahəvi mənsubiyyəti; **3.** müəssisənin miqyası; **4.** istehsal olunan məhsulun strukturu, ümumi ödəmə qabiliyyəti tələbatında onun payı; **5.** müəssisənin şəxsi kapitalının miqdarı və tərkibi; **6.** dövrdən kənar və dövrü aktivlərin struktur və tərkibi; **7.** borc kapitalının miqdarı və strukturu; **8.** şəxsi dövrü vəsaitlərinin istehlak müdərəcəsinin mövcudluğu; **9.** müəssisənin maliyyə resurslarının vəziyyəti; **10.** müəssisənin xərclərinin miqdarı, mədaxilin miqdarı ilə müqayisədə; **11.** müəssisə menecmentinin işinin səmərəliliyi; **12.** müəssisə heyətinin ixtisası, təcrübəsi və səriştəsi; **13.** vaxtı keçmiş debitor borclar; **14.** vaxtı keçmiş kreditor borclar; **15.** müəssisənin büdcə qarşısında (vergilər, yığımlar və digər mütləq ödəmələr) maliyyə öhdəlikləri; **16.** dövlət qeyri-büdcə fondları qarşısında maliyyə öhdəlikləri; **17.** Kreditorların tələblərinin yerinə yetirilməsi; **18.** Maliyyə müflisliyinin xassələrinin təyini zamanı sonuncu üç göstəricinin həlledici rolunu qeyd etmək lazımdır. Əgər bu göstəricilər üç ay ərzində yerinə yetirilməyibsə, o tarixdən nə vaxt ki, onlar yerinə yetirilsə idi, onda müəssisə bütün bankrotluq xassələrinə malikdir. Onları daxili ikinci dərəcəli göstəricilərə aid edirik: **1.** Məhsul çeşidində dəyişiklik; **2.** Təsərrüfat və texnoloji intizamın pozulması; **3.** Maliyyə hesablarında yanlışlıqlar; **4.** Menecmentin və heyətin işində səhvlər.

Təhlil aparılan zaman əsas diqqəti müəssisə fəaliyyətindən asılı olan daxili göstəricilərə diqqət ayırmaq lazımdır. Belə ki, onun mənfi təsirini azaltmaq məqsədi üçün təsir etməyə və idarə etməyə imkanı var.

Yuxarıda tərkibə görə baxılan göstəriciləri mürəkkəb göstəricilərə aid etmək lazımdır. Belə ki, onlar çoxlu sayda kiçik göstəricilərin fəaliyyətinin nəticəsidir, hansılar ki, təhlil aparılan obyektlərin qarşılıqlı əlaqəsini və qarşılıqlı fəaliyyətini əks etdirir. Baxılan göstəricilərin xarakterik xüsusiyyəti onların bir-biriləri ilə asılı olandır, hansı ki, onları qiymətləndirmə aparılması zamanı nəzərə almaq lazımdır. O cümlədən nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir göstəricinin mənfi effekti dəfələrlə güclənə bilər, toplam effektlə daxili və xarici göstəricilərin fəaliyyəti nəticəsində. Daxili və xarici göstəricilər arasında ziddiyyətlər mövcud ola bilər. Misal üçün müəssisəyə tədarükçülər və kreditorlar üçün xarici göstərici kimi pula çevrilmə qabiliyyətini və ödəmə qabiliyyətini qoruyub saxlamaq lazımdır və bununla yanaşı, həmçinin daxili göstərici kimi daxili tələbatları ödəmək məqsədi üçün rentabelliyyəti qorumaq lazımdır (şəxsi kapitalın artırılması, dividendlərin ödənilməsi). Baxılan göstəricilərin təsir müddətini (mütəmadi və müvəqqəti uyğunlaşdırmaq lazımdır). Təhlil

aparılan müddətləri ilə: qısa müddətli dövrdə (ay, rüb, il), uzun müddətli dövr (iki-üç il), proqnoz dövrü (beş və daha çox il).

Ədəbiyyat

1. Баканов М.И. и Шеремет А.Д. «Теория экономического анализа». Учебник. М. Финансы и статистика. 2008 г.
2. Грачёв А.В. «Финансовая устойчивость предприятия: критерии и методы оценки в рыночной экономике». Учеб. пособ. М. Дело и сервис. 2010 г.
3. Ковалёв В.В. «Финансовый анализ». М. Финансы и статистика. 2006 г.
4. Остапенко В.В. «Финансы предприятия». Учеб. пособ. М. Омега. 2004 г.

Резюме

Бадалов Дж.А.

Сущность показателей влияющих на формирование финансовой независимости предприятий

В статье в целях исследования финансовой независимости предприятия проведён анализ характеристик факторов окружающей его политической, финансовой, экономической и предпринимательской деятельности. Основу исследования составила оценка степени негативного воздействия факторов на финансы предприятия с целью выявления наиболее значимых из них по степени влияния на финансовую независимость.

Ключевые слова: показатели, национальный доход, инфляция, стабильность, инвестиции, финансовый кризис, оборот, финансовая независимость, резервы, эффективность

Summary

Badalov J.A.

The Essence of Indicators Affecting the Formation of Financial Independence of Enterprises

In order to study the financial independence of enterprises, the article analyzes the characteristics of the factors surrounding its political, financial, economic and entrepreneurial activities. The basis of the study was an assessment of the degree of negative in pact of factors on the financial of an enterprise in order to identify the most significant of them in terms of the degree of influence on financial independence.

Key words: indicators, national income, inflation, stability, investments, financial crisis, turnover, financial independence, reserves, efficiency

SUMQAYIT ŞƏHƏRİNİN SOSIAL İQTİSADI İNKİŞAFINDA BÜDCƏNİN ROLU

Əhməd zadə Mehman İmamverdi oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti

e-mail:axmedzade49@gmail.com

Xülasə: *Məqalədə büdcənin yaradılması və istifadəsi ilə bağlı münasibətlər Sumqayıt şəhərinin təmsalında nəzərdən keçirilir, inzibati ərazi vahidinin maliyyə resurslarının idarə olunması sisteminin təkmilləşdirilməsinə yönəldilmiş təkliflər əsaslandırılır. Yerli büdcənin gəlirlərinin və xərclərinin tənzimlənməsi baxımından yarım milyona qədər əhalisi olan şəhərin*

maliyyə vəsaitləri ilə təmin olunması vəzifəsinin yerli icra hakimiyyətinə və bələdiyyəyə həvalə edilməsi, eyni tərkibli xərclərin iki büdcədən maliyyələşdirilməsinin məqsədəuyğun olub-olmaması məsələləri aydınlaşdırılır.

Açar sözlər: *şəhər büdcəsi, bələdiyyə, yerli büdcə, gəlirlər, xərclər, dotasiya*

1991-ci ildə İttifaq müqaviləsi pozulduqdan sonra Azərbaycan Respublikası özünün müstəqilliyini bərpa edərək hüquqi dövlət quruculuğu sahəsində əsaslı islahatlar həyata keçirməyə başladı. 1995-ci ildə Konstitusiyanın qəbul edilməsi sayəsində Azərbaycan Respublikasının ərazi quruluşunun və inzibati ərazi bölgüsünün təkmilləşdirilməsi, maliyyə sisteminin yenidən qurulması, regionların sosial-iqtisadi inkişafında dövlət büdcəsi ilə yanaşı yerli büdcələrin də rolunun yüksəldilməsi istiqamətində ümumdövlət tədbirləri həyata keçirilmişdir.

Şəhərin inzibati ərazi statusuna malik olması və onun ərazisində dövlət hakimiyyətinin həyata keçirilməsi, pul vəsaitlərinin büdcə vasitəsilə səfərbərliyə alınması və şəhər hakimiyyəti orqanının funksiyalarına uyğun olaraq bölüşdürülməsini və xərclənməsini zəruri edir. Yerli hakimiyyətin Konstitusiyanın 124 və 142-ci maddələrinə əsasən bölünməsi yaşayış məntəqələrində, o cümlədən, şəhərlərdə yerli icra hakimiyyəti ilə yanaşı yerli özünüidarə orqanlarının yaradılması ilə nəticələndi.

Sumqayıt şəhəri üzrə yerli icra hakimiyyətinin tərtib etdiyi dövlət büdcəsinin və bələdiyyənin təşkil etdiyi yerli büdcənin müqayisəli təhlili büdcələrin ayrı-ayrılıqda gəlirlərinin və xərclərinin icrası vəziyyətini öyrənməyə imkan verir.

XX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında böyük rol oynamış Sumqayıt kimya sənayesi müəssisələri demək olar ki, öz fəaliyyətini ya tamamilə dayandırmış, ya da müəyyən fasilələrlə fəaliyyət göstərirlər. Hazırkı mərhələdə Sumqayıtın kimya sənayesi kompleksinin Azərbaycan iqtisadiyyatının aparıcı sahələrindən birinə çevirilməsi zəruriliyi mövcuddur. Buna nail olmaq üçün Sumqayıtın kimya sənayesinə milyardlarla manat həcmində sərmayə cəlb edilməlidir. Beləliklə, ağır sənayenin və xüsusilə kimya sənayesi müəssisələrinin fəaliyyətinin bərpa edilməsi Sumqayıt şəhərinin sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinin əsas istiqamətlərindən biri kimi qiymətləndirilməlidir. [4 s.16]

“Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramları”nda Sumqayıt şəhərinin sosial-iqtisadi inkişafını təmin edən tədbirlər nəzərdə tutulmuşdur. Bu tədbirlərin yerinə yetirilməsi ölkənin neft-kimya, metallurgiya, elektrik enerjisi, toxuculuq, mineral kübrə məhsullarına tələbatın təmin edilməsi, Sumqayıtda yeni iş yerlərinin yaradılması, əhaliyə kommunal xidmətlərin yaxşılaşdırılması, əlillərin və şəhid ailələrinin mənzil şəraitinin yaxşılaşdırılması, təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Qanunvericilikdə nəzərdə tutulan səlahiyyətlərdən istifadə edən Sumqayıt şəhər icra hakimiyyəti Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramlarından irəli gələn vəzifələrin həyata keçirilməsi məqsədilə müvafiq komissiya və işçi qrupun təşkil edilməsi barədə sərəncamlar imzalanmışdır. Şəhər icra hakimiyyəti başçısının idarəetmə sahəsində nümayiş etdirdiyi peşəkarlıq öz ifadəsini işçi qruplarının ixtisaslaşma yolu ilə yaradılmasında tapdı. I işçi qrupu üçün neft-kimya sənayesinin müasir texnologiyalar əsasında yenidən qurulması və inkişafı; II işçi qrupu-metallurgiya sənayesinin, o cümlədən, alüminium, boru, kompressorlar istehsalının yeni texnologiyalar əsasında bərpası və inkişafı; III işçi qrupu – Sumqayıtda yeni istilik elektrik stansiyasının tikintisi, “Yaşma” yarımstansiyasının genişləndirilməsi və 330 kilovatlıq

Dərbənd elektrik ötürücü xəttinin çəkilməsi, bir neçə sosial obyektlərin tikintisi; IV işçi qrupu – məktəb binalarının tikintisi və V işçi qrupu üçün yeni sahibkarlıq obyektlərində tikinti –quraşdırma işlərinin təşkili ilə bağlı tapşırıqlar müəyyən edilmişdir. Bu tapşırıqların xeyli hissəsinin 2005-2018-ci illərdə yerinə yetirildiyi Sumqayıt şəhər icra hakimiyyətinin Sosial-iqtisadi məsələlər şöbəsinin Sumqayıt şəhərində sosial-iqtisadi sahələrdə inkişafın təmin edilməsi barədə məlumatları ilə təsdiq edilmişdir.

Sosial – iqtisadi yönümlü tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar xərclərin aşağıdakı mənbələr hesabına maliyyələşdirilməsi nəzərdə tutulur:

- Yerli və xarici sahibkarların vəsaitləri;
- Sumqayıt şəhər büdcəsinin vəsaitləri;
- Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi;
- Azərbaycan Respublikasının sahibkarlığın inkişafı fondu;
- büdcədən kənar dövlət fondları;
- kommersiya banklarının və qeyri-bank kredit təşkilatlarının kreditləri;
- beynəlxalq təşkilatların və xarici dövlətlərin maliyyə vəsaitləri;
- qanunla qadağan edilmiş digər mənbələrdən daxil olan vəsaitlər;

Yuxarıda göstərilən mənbələrdən yalnız ikisi şəhər büdcəsi və büdcədən kənar fondlar şəhər icra hakimiyyəti orqanının sərəncamında yerləşir.

Şəhər büdcəsi yerli icra hakimiyyəti tərəfindən Sumqayıt şəhərinin sosial-iqtisadi inkişafı tədbirlərinin maliyyələşdirilməsi üçün istifadə edilən əsas mənbədir.

Yerli icra hakimiyyəti orqanının qarşısında duran başlıca vəziyyətlərdən biri vətəndaşların sərbəst pul vəsaitlərini şəhərin sosial-iqtisadi ehtiyaclarına cəlb etməkdir. Digər mühüm vəzifə kommersiya banklarının və kredit təşkilatlarının sərbəst vəsaitlərini Sumqayıt şəhərində sosial və iqtisadi sahələrdə inkişafın təmin edilməsi Proqramlarının icrasına yönəldilməsini təmin etməkdən ibarətdir. [5, s.62]

Göstərilən mənbələri şəhərin sosial-iqtisadi inkişafı ehtiyaclarına cəlb etmək üçün yerli icra hakimiyyəti, ilk növbədə, şəhər büdcəsinin gəlirlərini artırmalı və bununla da özünün maliyyə sahəsində fəaliyyətinin nəticəliliyinə yerli əhalini, bankları və digər investorları inandırmalıdır.

Müasir şəraitdə yerli özünüidarə orqanları regionların kompleks inkişafının, habelə yaşayış məntəqəsinin sosial-iqtisadi inkişafının təmin olunmasında müəyyən rol oynayır. “ Bələdiyyələrin statusu haqqında ” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2 iyul 1999-cu il) bələdiyyələrin yerli sosial müdafiə və sosial inkişaf, yerli iqtisadi inkişaf və yerli ekoloji proqramların həyata keçirilməsi sahəsində konkret hüquq və vəzifələrini nəzərdə tutur.

Sumqayıt şəhər bələdiyyəsi şəhərin sosial-iqtisadi inkişafı, , sakinlərin sosial rifah halının yaxşılaşdırılması sahəsində yerli icra hakimiyyəti orqanı ilə əməkdaşlıq edir. Şəhər bələdiyyəsinin həyata keçirdiyi proqramlar “Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı”, Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Proqramları ilə qarşıya qoyulmuş tapşırıqların həllini konkretləşdirir və sürətləndirir. Bələdiyyənin maliyyə vəsaitlərinin son dövrlərdə artması iri miqyaslı tədbirlərin həyata keçirilməsinə imkan yaratmışdır. Sumqayıt şəhərinin 9-cu mikrorayonunun ərazisində kompleks təmir-tikinti, abadlaşdırma və bağ təsərrüfatlarında əsaslı bərpa işləri yerinə yetirilmiş, sahəsi 150, 3 min kv metr olan yeni yollar çəkilmiş, Saray qəsəbəsindən Sumqayıt şəhərinə giriş yolunda mövcud körpünün əsaslı təmiri başa çatdırılmış və bir sıra mühüm sosial-iqtisadi tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Müasir mərhələdə yerli sosial müdafiə, sosial və iqtisadi inkişaf proqramlarının həyata keçirilməsi Sumqayıt şəhər bələdiyyəsinin fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. Bələdiyyə özünün maliyyə imkanları çərçivəsində təhsil, səhiyyə, mədəniyyət və idman obyektlərində, əsasən xırda təmir-tikinti işlərini yerinə yetirə bilir. Məktəblərin, xəstəxanaların, mədəniyyət və idman təşkilatlarının saxlanması xərclərinin maliyyələşdirilməsi üçün vəsaitlər Sumqayıt şəhərinin dövlət büdcəsindən ayrılır. Göstərilən xərclərin şəhərin bələdiyyə büdcəsinin məxaricində xüsusi çəkisi-4,3%-dir.

Sənaye, tikinti, nəqliyyat və rabitə xərclərinin yerli büdcənin xərclərində xüsusi çəkisi 80,1%-ə bərabərdir. Bu xərclər, əsasən, şəhərin abadlaşdırılması, yolların bərpa və xırda miqyaslı tikinti-quraşdırma işlərinin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədardır.

Yerli özünüidarə orqanının saxlanması xərcləri bələdiyyə büdcəsinin xərclərinin 20,3%-ni təşkil edir.

Lakin, yerli büdcənin gəlirlərinin və xərclərinin tənzimlənməsi baxımından 400 min nəfərdən çox əhalisi olan Sumqayıt şəhərinin sosial-iqtisadi inkişafını maliyyə vasitələri ilə təmin olunması işinin yerli icra hakimiyyətinə və bələdiyyəyə həvalə edilməsi, eyni məzmunlu xərclərin iki büdcədən maliyyələşdirilməsinin məqsədəuyğun olub-olmaması məsələsi aydınlaşdırılmalıdır. Hər iki büdcənin mədaxili yerli gəlirlərdən və dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlərdən ibarətdir. Xərclərin adları hər iki büdcədə eynidir, yalnız xərc məbləğləri şəhərin dövlət büdcəsində bələdiyyə büdcəsinə nisbətən qat-qat çoxdur. Büdcənin icrası zamanı pul vəsaitləri eyni istiqamətlərdə funksional təsnifat üzrə yeni xərclərin maliyyələşdirilməsinə yönəldilir. Son nəticədə şəhər əhalisinin həyat fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün ayrılan pil vəsaitləri müxtəlif idarə və təşkilatlar arasında lüzumsuz şəkildə səpələnmiş olur.

Şəhər büdcəsinin tədqiqindən irəli gələn müddəalar və təkliflər aşağıdakılardır:

1. Dövlət büdcəsindən vəsaitlərin dotasiya formasında ayrılması şəhər hakimiyyətinin və əhalinin başqa regionların hesabına yaşamaq əhval-ruhiyyəsini gücləndirir. Şəhər büdcəsinin gəlir və xərclərinin dövlət büdcəsindən əvəzsiz ayrılan vəsaitlər hesabına tənzimlənməsi qaydasına xas olan nöqsanlar büdcə qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi prosesində aradan qaldırılmalıdır.

2. Sumqayıt şəhərinin maliyyə resurslarının səmərəli istifadə olunması məqsədilə şəhər icra hakimiyyətinin sərəncamında olan dövlət büdcəsi ilə bələdiyyə büdcəsinin birləşdirmək yolu ilə Sumqayıt şəhəri üzrə vahid yerli büdcənin yaradılması və icra olunması məqsədəuyğundur.

3. İndiki mərhələdə vətəndaşların büdcə prosesində ictimai iştirakının təmin edilməsini nəzərdə tutan müddələrin "Büdcə sistemi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa və "Yerli icra hakimiyyətləri haqqında" Əsasnaməyə əlavə edilməsi yolu ilə Sumqayıt şəhər büdcəsinin şəffaflığının yüksəldilməsinə nail olmaq mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 2019.
2. "Bələdiyyələrin statusu haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 2.07.2002
3. "Yerli icra hakimiyyəti haqqında Əsasnamə". Azərbaycan Respublikası Prezidentinin tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
4. Ələkbərov. Ə.Ə Azərbaycanın dövlət büdcəsi yeni iqtisadi inkişaf mərhələsində : əsas nəticələr, problemlər, vəzifələr // Audit jurnalı, № 4, 2005.

5. Həsənli M.X. Müasir şəraitdə büdcə-vergi siyaseti və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri // Azərbaycan Respublikasında milli iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi istiqamətləri” mövzusunda elmi-praktik konfransın tezis materialları. Bakı, 2004.

Резюме

Ахмедзаде М.И.

Роль бюджета в социально-экономическом развитии города Сумгаит

В статье рассматриваются отношения, связанные с формированием и использованием бюджета на примере Сумгаита, обосновываются предложения, направленные на совершенствование системы управления финансовыми ресурсами административно-территориальной единицы республики. С точки зрения регулирования доходов и расходов местного бюджета выясняются такие вопросы, как отнесение задач обеспечения города финансовыми средствами к полномочиям местной исполнительной власти и муниципалитета, а также определения правовой и экономической целесообразности финансирования однородных расходов из двух бюджетов.

Ключевые слова: городской бюджет, муниципалитет, местный бюджет, доходы, расходы, дотация

Summary

Ahmedzade M.I.

Role of the Budget in the Social and Economic Development of Sumgayit City

The article considers the relationship between the creation and use of the budget in the example of the city of Sumgayit, proposals aimed at improving the financial resources management system of the administrative-territorial unit are substantiated. In terms of regulating local budget revenues and expenditures, the issue of entrusting the city with a population of up to half a million with financial resources to the local executive power and municipality and whether it is expedient to finance the same expenses from two budgets are clarified.

Key words: city budget, municipality, local budget, revenues, expenditures, subsidies

BANK SİSTEMİNİN İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİK AMİLLƏRİ

Əliyeva Sədaqət Yusub qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti

ilqarosmanov1975@mail.ru

Xülasə: *Müasir dövrün aktual problemlərindən biri bank sisteminin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və ona təsir göstərən amillərin müəyyən edilməsidir. Məqalədə bank sisteminin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin zəruriliyi əsaslandırılmış və ona təsir göstərən amillər nəzərdən keçirilmişdir. Bu amillərin bank sisteminə təsir dərəcəsi tədqiq edilmişdir. Həmçinin bank əməliyyatlarının iqtisadi təhlükəsizliyinə qarşı təhdidlərə də baxılmışdır. Mövcud təhlükələrdən asılı olaraq, bank elektron sistemlərinin qorunmasının əsas sahələri fərqləndirilmişdir.*

Açar sözlər: *bank sistemi, iqtisadi təhlükəsizlik, maliyyə, informasiya, risk*

Bank sistemi milli iqtisadiyyatın maliyyə təhlükəsizliyinin və investisiya artımının əsasını təşkil edir, ödəniş əməliyyatlarının təşkilində və pul sisteminin sabitliyində mühüm rol oynayır. Bank sistemi ümumi pul mexanizmi əsasında fəaliyyət göstərən müxtəlif milli bankların birləşməsinə nəzərdə tutur. Bu gün bank sistemi inkişaf etmiş dövlətin milli iqtisadiyyatının ən vacib sahələrindən biridir. Davamlı dəyişən maliyyə və iqtisadi mühitdə bank sektorunun dinamik inkişafı bankların fəaliyyətinə yeni aspektlər və problemlər gətirir və onların həlli əsasən bu sistemin təhlükəsizliyindən asılıdır. Bank sisteminin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi son dərəcə vacib bir vəzifədir. Bank sisteminin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi iqtisadiyyatın dinamik və davamlı inkişafı ilə birbaşa bağlıdır və bu səbəbdən dövlətin iqtisadi, maliyyə və pul siyasətinin aparılmasında əsas vəzifələrdən biridir.

Bank təhlükəsizliyi təkcə həyat qabiliyyətinin və bank xidmətləri bazarının daha da inkişaf etdirilməsinin mümkünlüyü deyil, həm də bank işinin inkişafı üçün hazırkı şəraitdə mühüm amil olan şəffaf xarici və daxili mühitin yaradılmasıdır. [3]

Bank sisteminin iqtisadi təhlükəsizliyi aşağıdakı amillərdən asılıdır:

- dövlət daxilində, qonşu ölkələrdə və onun əhəmiyyətli əlaqələri olan ölkələrdə siyasi və iqtisadi sabitlik;

- digər ölkələrin maliyyə institutlarında bank aktivlərinin cəmlənməsi səviyyəsi;

- bank aktivlərinin sənaye və maliyyə-sənaye qrupları tərəfindən toplanması səviyyəsi;

- bank təşkilatlarının mülkiyyət növü.

Fikrimizcə, bəzi banklar üçün müasir şəraitdə aşağıdakı xarakterik xüsusiyyətlər vardır:

1. Bank kapitalının keyfiyyəti pisdır.

2. Banklar tərəfindən riskli kredit siyasətinin aparılması.

3. Bank nəzarətinin effektivliyinin aşağı olması.

4. Depozitlərin sığorta sistemi ilə kifayət qədər əhatə olunmaması və s.

Qeyd etdiyimiz amilləri təhlil edərək, iqtisadi təhlükəsizliyin səviyyəsini müəyyən etmək üçün zəruri olan bank təşkilatları arasında rəqabət səviyyəsi, bank nəzarətinin keyfiyyəti və s. kimi dolayı amillər müəyyən edə bilər.

Bank sisteminin iqtisadi təhlükəsizliyinin artırılması bu strukturlara nəzarətin keyfiyyətinin davamlı yüksəlməsini tələb edir. Bank sisteminin iqtisadi təhlükəsizliyi Mərkəzi Bank tərəfindən və onun təsir dairəsindən kənarında hökumət tərəfindən həyata keçirilmiş analitik, tənzimləyici və makroiqtisadi tədbirlər sistemi ilə dəstəklənməlidir. Bank sisteminin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması onun ictimai həyatın bütün sahələrinə inteqrasiyası ilə bağlıdır. [4]

Bank sisteminin vahidlərinin (iştirakçıların) birinin kifayət qədər etibarlı işləməməsi bütün maliyyə sistemində və dövlətin iqtisadi fəaliyyətində ciddi pozuntulara və deformasiyalara səbəb ola bilər. Bankların iqtisadi təhlükəsizliyi sistemində informasiya təhlükəsizliyi də diqqət mərkəzində olmalıdır. Elektron sistemləri yaradan zaman banklar, onların təhlükəsizliyinin qorumaq və təmin etmək üçün mümkün qədər çox diqqətli olmalıdırlar. Adətən, daxili və xarici təhlükəsizliyi fərqləndirirlər. Proqramların və məlumatların bütövlüyünü və bütün sistemin normal fəaliyyətini təmin etmək üçün daxili təhlükəsizlik tələb olunur.

İqtisadi təhlükəsizlik bankın və onun struktur bölmələrinin həyati mənafeələrinin qorunması ilə bağlıdır. Bankın maraqları fərqli və bir-biri ilə əlaqəli olduğundan təhlükəsizlik ifadəsinə sistemli yanaşma tətbiq etmək lazımdır. İqtisadi və maliyyə təhlükəsizliyi sisteminin zəifliyi, bank fəaliyyətinin qorunması üçün konstruktiv üsulların olmaması onun qeyri-sabitliyini müəyyənləşdirir. Bununla yanaşı, bank fəaliyyətinin maliyyə təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün

elmi cəhətdən əsaslanan anlayış və mexanizm hələ də formalaşmamışdır. Mövcud təhlükələrdən asılı olaraq, bank elektron sistemlərinin qorunmasının aşağıdakı sahələri fərqləndirilir.

1. Avadanlıq və saxlama vasitələrinin zədələnməsi, qaçırılması, məhv edilməsindən qorunma.
2. İnformasiya resurslarının icazəsiz istifadədən qorunması;
3. İnformasiya resurslarına icazəsiz girişdən qorunma;
4. Rabitə kanallarında məlumatların qorunması;
5. Elektron sənədlərin hüquqi dəyərinin qorunması;
6. Sistemlərin viruslardan qorunması.

Cədvəl

Bank əməliyyatlarının iqtisadi təhlükəsizliyinə qarşı təhdidlər [1,2]

Qorunan obyektlər	Təhlükələrin növləri
Bank kapitalı	<p>Xarici:</p> <ul style="list-style-type: none"> - borcalan haqqında saxta məlumatın verilməsi; - saxta ödəniş sənədləri və plastik kartların istifadəsi; - iflasda qanunsuz hərəkətlər; - kassa və bankomatlardan pul oğurlanması; - qiymətli kağızlar üzrə saxtakarlıq. <p>Daxili:</p> <ul style="list-style-type: none"> - müştərilərin hesabları və əmanətləri ilə bank işçilərinin fırıldaqçılıq əməlləri; - imtiyazlı kredit şərtlərini əldə etmək üçün müştərilərin bank işçiləri ilə razılaşması.
Bank fəaliyyətinin aparılması qaydası	<p>Xarici:</p> <ul style="list-style-type: none"> - rəqiblərin maraqlarında iqtisadi casusluq; - fırıldaqçılıq. <p>Daxili:</p> <ul style="list-style-type: none"> - bank işçilərinin ədalətsiz davranışı; - bank işçilərinin səlahiyyətlərindən sui-istifadəsi.
Bankın işgüzar nüfuzu	<p>Xarici:</p> <ul style="list-style-type: none"> - bankın və ya fərdi işçilərin idarə olunması ilə bağlı saxta məlumat vermək cəhdləri; - bankı mətbuat vasitəsilə böhtan xarakterli məlumatların yayılması; - şayiələr yayılması, bankın maliyyə vəziyyətinin pisləşməsi; - bank adından yalan məlumatların yayılması; - bankın adından sənədlərin saxtalaşdırılması; <p>Daxili:</p> <ul style="list-style-type: none"> - peşə standartlarının pozulması; - bank tərəfindən fəaliyyətin tənzimlənməsinə dair qanunvericilik normalarının pozulması.
Bankın fəaliyyət göstərməsi və idarə edilməsi qaydası	<ul style="list-style-type: none"> - nəzarət orqanlarının öz maraqları və rəqiblərin maraqları istiqamətində qanunsuz hərəkətləri; - hesabdakı pul vəsaitlərinin dayandırılması; - lisenziyanın dayandırılması; - iqtisadi fəaliyyət sahəsində cinayətlərə bank rəhbərliyinin cəlb edilməsi cəhdləri.

Banklar internet əməliyyatlarının təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün ən müasir üsulları qəbul etməli, eyni zamanda onların təhlükəsizlik siyasətini ictimaiyyətin diqqətinə çatdırmalıdırlar. Müştəri ən təhlükəsiz İnternet-bank mühitini yaratmaq üçün onun bankında prosedurların tətbiq olunacağına əmin olmalıdır. İstifadəçi, bir qayda olaraq, iki təhlükəsizlik məsələsi ilə maraqlanır - şəxsin identifikasiyası və əməliyyatların təhlükəsizliyi. Ağıllı kartlar və təsadüfi parol generatorları istifadəsi getdikcə populyarlaşır. Əməliyyatlar apararkən, hər hansı bir telekommunikasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, məlumatların köçürülməsi, habelə onların "tranzitlə əlaqələndirilməsi" və ya təhrif edilməsinin qarşısını almaq lazımdır. Bu şifrələmə standartları bu sahədə təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün tamamilə etibarlı bir vasitədir. İctimai və xüsusi şifrələmə açarlarını istifadə edərkən ötürülmə zamanı məlumatların şifrələməsi praktiki olaraq mümkün deyil.

Yuxarıda göstərilən amillər nəzərə alınmaqla, banklar təşkilatın və strateji tərəfdaşların prioritet sahələrini dəqiq müəyyənləşdirməlidir, onların maliyyə və siyasi fəaliyyətinin davamlı monitorinqini aparmalıdırlar.

Ədəbiyyat

1. Лаврушин О.И. Банковские риски. М.: КноРус. 2016, 292 с.
2. Ларионова И.В. Риск-менеджмент в коммерческом банке. М.: КноРус, 2014, 456 с.
3. Марамыгин М.С. Организация деятельности коммерческого банка. М.: Форум, Инфра-М, 2013, 320 с.
4. Павлов А.В. Основы организации безопасности банков. М.: Academia, 2012, 128 с.

Резюме

Алиева С.Ю.

Факторы экономической безопасности банковской системы

Одной из актуальных проблем современности является обеспечение экономической безопасности банковской системы и определение факторов, влияющих на банковскую систему. В статье обосновывается необходимость обеспечения экономической безопасности банковской системы, рассматриваются факторы влияющие на них. Определены уровень влияния этих факторов на банковскую систему. А также, рассматриваются угрозы экономической безопасности банковским операциям. В зависимости от существующих угроз изучаются основные особенности охраны банковских систем.

Ключевые слова: *банковская система, экономическая безопасность, финансы, информация, риск*

Summary

Aliyeva S.Y.

Factors of Economic Security of the Banking System

One of the pressing problems of our time is ensuring the economic security of the banking system and identifying factors affecting the banking system. The article substantiates the need to ensure the economic security of the banking system, considers factors affecting them. The level of influence of these factors on the banking system is determined. And also, threats to economic security in banking operations are considered. Depending on the existing threats, the main features of protecting banking systems are being studied.

Key words: *banking system, economic security, finance, information, risk*

AZƏRBAYCAN DÖVLƏTİNİN 2021-Cİ İL ÜÇÜN UĞURLU BÜDCƏ SİYASƏTİ

Əmirova Fəridə Şamil qızı

UNEC

f.amirova51@mail.ru

Xülasə: Məqalədə Azərbaycan dövlətinin 2021-ci il büdcəsi nəzərdən keçirilərək təhlil edilir. 2021-ci il büdcəsində olan prioritetlər, məsələn, Ermənistan işğalından azad olunan Azərbaycan ərazilərinin bərpası, onun büdcəyə təsirləri, pandemiya dövrünə baxmayaraq, proqnozun 2021-ci ildə dövlət büdcəsinin həm büdcə gəlirləri, həm də xərclərinin ötən ilə nisbətən artması, sosial təminatın gücləndirilməsi, müdafiə təhlükəsizliyi və onlara istiqamətlənmiş büdcə vəsaitləri tarixi təhlil olunur.

Açar sözlər: büdcə defisiti, işğaldan azad olunmuş torpaqlarla bağlı büdcə siyasəti, uğurlu büdcə, tarixi büdcə, büdcə tənzimlənməsi

2021-ci il Azərbaycan büdcəsi – Azərbaycan iqtisadi müstəqillik qazandığı gündən bu günə kimi təsdiq olunan dövlət büdcələrindən “Tarixi bir büdcə” olaraq fərqlənəcək. Çünki 2021-ci il Azərbaycanın “Dövlət büdcəsi” 30 ilə yaxın erməni işğalı altında qalan Dağlıq Qarabağ, onun ətraf rayonu və bir tarixi mədəniyyət şəhəri olan Şuşa şəhərinin Azərbaycanın öz hərbi gücü və qüvvəsi hesabına müharibə yolu ilə azad edilməsi bu torpaqlarla bağlı xərclər və gəlirlər də daxil edilmişdir. Təbii ki, bu ilin dövlət büdcəsi “Yenidənqurma və bərpa” büdcəsi olaraq onun üçün prioritetlər COVID-19 pandemiyası və onun fəsadları ilə mübarizə, iqtisadi inkişaf modeli sosialyönlü olduğu üçün özəl sektorun üstün inkişafı, investisiya qoyuluşları və s. üstünlük təşkil edəcək. Bu baxımdan dövlət bu büdcənin tənzimlənməsi və icrasında fiskal siyasətin iki əsas aləti olan vergilər və dövlət xərclərinin iqtisadiyyatda məcmu tələb və iqtisadi aktivlik səviyyəsinə, yığım və investisiyalara, eləcə də gəlirlərin bölgüsünə çox diqqətlə yanaşmalı və fikrimizcə, iqtisadiyyata institusional qaydada genişləndirici fiskal siyasətdən istifadə edərək təsir etməlidir. Çünki bu siyasət indiki dövrün böhran dövrünün siyasəti nə neytral, nə də daraldıcı siyasət olmalı, genişləndirici fiskal siyasətə üstünlük verilməlidir. Təbii bu büdcə fikrimizcə, özəl sektora heç bir çətinlik yaratmadan, onun inkişafına şərait yaratmalıdır. Deməli, işğaldan azad olunmuş torpaqlardakı zəngin resurslardan istifadə edərək hər cür şərait yaratmalıdır. Büdcə-vergi siyasəti hansı məqsədlər və kimlər tərəfindən istifadə ediləcəyindən asılı olaraq milli iqtisadiyyatın sabitləşməsinə həm müsbət, həm də mənfi təsir edə bilər. 2021-ci Azərbaycan büdcəsində Dağlıq Qarabağ və onun ətrafında qeyd olunan 1 şəhər və 8 rayonun bərpası və inkişafı üçün 2,2 milyard manat vəsait ayrılmışdır.[7] Ərazilərin inkişafı ilə əlaqədar büdcədən ayrılmış vəsaitlərin məbləğinin artırılması biləcəyi istisna edilmir. Dağlıq Qarabağ və onun ətraf rayonlarının bərpa işlərinə ayrılan vəsaitlər həm daxili mənbələrdən, həm də xarici maliyyə təsisatlarından vəsait cəlb etməklə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur.

Azərbaycan Respublikasının 2021-ci il dövlət büdcəsinin gəlirləri 254270000,0 min manat, xərcləri 28543000,0 min manat (o cümlədən mərkəzləşdirilmiş gəlirlər 2462155,0 min manat, yerli gəlirləri 805450,0 min manat, mərkəzləşdirilmiş xərcləri 27683368,0 min manat, yerli xərcləri 859632,0 min manat) məbləğində təsdiq edilib [4]. 2020 və 2021-ci ilin dövlət büdcəsi davamlı iqtisadi inkişafa xidmət edəcək. Lakin biz 2020-ci ilin yekunlarında cari ildə dünyada və regional iqtisadiyyatdakı proseslərə diqqət yetirdikdə, onun Azərbaycan iqtisadiyyatına mənfi təsirini

görürük. Belə ki, neft və neft məhsullarının qiymətindəki enmələr, ticarət dövriyyəsinin azalması, turistlərin ölkəyə səfərinin sıfırlanması, ölkə gəlirlərinə mənfi təsir edərək tədiyyə balansını pisləşdirmişdir. COVID-19-a qarşı ölkədə mübarizə - əhalinin sağlamlığının və təhlükəsizliyi ilə bağlı karantin rejimi iqtisadi işgüzar fəallığı zəiflətməmiş və bir sıra sahələrdə, məsələn, iaşə, turizm, nəqliyyat gərilmələrə səbəb olmuşdur. Dövlət iqtisadiyyatın mənfi təsirlərinin əhaliyə təsirini azaltmaq məcburiyyətində qalaraq dəstək tədbirləri həyata keçirməli: ilk növbədə makroiqtisadi sabitliyi və fiskal dayanıqlığın qorunub saxlanmasına, xarici şoklar və fəvqəladə hazırlığın təmin edilməsi ön məqsəd olmalıdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti 2020-ci ildə pandemiyanın neqativ təsirlərindən qorunmaq məqsədilə pandemiya zərər çəkmiş sahibkarlıq subyektlərinə dövlət dəstəyini davam etdirmiş, qeyd edək ki, bu 2021-ci ilin büdcəsində də nəzərdə tutulmuşdur, ölkədə yaranacaq məşğulluq və sosial problemlərin həllini maliyyələşdirmək məqsədilə ilkin büdcədən 1,0 milyard manat ayırmış, sonra dövlət büdcəsi, dövlət fondları və digər mənbələrdən maliyyə resursları səfərbər edərək dəstək paketini 3,5 milyard manat məbləğində nəzərdə tutmuş və 3 milyon nəfərə yaxın vətəndaşın əhatə edilməsinə hesablanmışdır. Bu da ölkə iqtisadiyyatının tənəzzül fazasına daxil olmasının qarşısını ala bilməsə də onun yumuşaldılmasına, əhalinin işə gəlir itkilərinin qismən bərpa edilməsinə yardımçı olmuşdur. Ümumiyyətlə, 2020-ci ilin sonunda ÜDM-in azalacağı nəzərə alınaraq üç ssenari üzrə (neftin qiyməti 35\$, 40\$, 45\$) dövlət proqnozları verilmişdir, yəni proqnozlaşdırılmışdır. Bu proqnozlara müvafiq olaraq, əgər 2020-ci il dövründə bu proqnozlar müəyyənəşdirildikdə Qarabağ və onun ətraf rayonlarının resursları nəzərə alınmadan verilmişdirsə, indiki şəraitdə 2021-ci il və ortamüddətli dövr üçün Dağlıq Qarabağ, yəni işğaldan azad edilmiş ərazilərin resurs potensialı nəzərə alınaraq iqtisadi artım templərinin bərpa edilməsində və ÜDM-in həcmində müsbət nəticələrin artacağını təmin etməlidir. Bu istiqamətdə 2021-ci ildə sənayenin qeyri-neft sektorunda məhsul istehsalının 8,1% artacağı proqnozlaşdırılır, neft sektorunda isə 3,0% artım gözlənilir. TAP xəttinin artıq istifadəyə verilməsi bu ilin də pandemiya zərər çəkmiş sahibkarlıq subyektlərinə dəstəyin göstərilməsi, vergi güzəştləri və eləcə də güzəştlili kreditlərə çıxış imkanlarının genişləndirilməsi, bu istiqamətdə planlaşdırılan tədbirlərin reallaşdırılması və real sektorda iqtisadi aktivliyin yenidən bərpa olunması nəticəsində ortamüddətli dövr üzrə ən yüksək real artım turizm, informasiya-rabitə sektorları üzrə gözlənilir.

2021-ci il üçün ÜDM-in sektorlar üzrə real artım tempi neft-qaz sənayesində real artım tempi 3% ÜDM-də payı 27,6; turizm sektoru real artım tempi 35,7% ÜDM-də payı 1,5%; nəqliyyat real artım tempi 11,4% ÜDM-də payı 7,3%; ticarət real artım tempi 2,3% ÜDM-də payı 11,4%; qeyri-neft sənayesi real artım tempi 8,1%, ÜDM-də payı 5,6%; informasiya və rabitə sektorunda real artım tempi 9,0%, ÜDM-də 2,1%; xidmətlərin istehsalı 3,2%, ÜDM-də payı 42,2%; sosial və digər xidmətlər real artım tempi 1,2%, ÜDM-də payı 19,8%; məhsul və idxal vergiləri real artım tempi 3,3%, ÜDM-də payı 9,7% nəzərdə tutulub.[8] Gözlənilən nəticələrə nail olmaq üçün iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun inkişafını sürətləndirmək və iqtisadiyyatın diversifikasiyasının genişləndirilməsi 2021-ci ildə də əsas strateji iqtisadi prioritet dövlət də buna istiqamətlənib ki, olaraq qalır. Bu il də əsas problemlərdən biri valyuta bazarındakı tarazlığın və inflyasiya səviyyəsindəki gözləntilərin qorunmasıdır. Cari ildə inflyasiya səviyyəsinin 3,1%-ə qədər olacağı proqnozlaşdırılır. Bu qlobal iqtisadiyyatda neft qiymətləri, dünya bazarında ərzaq qiymətlərinin gözləntiləri, pul kütləsinin artım tempi və s. digər amillər fonunda 2021-ci ildə inflyasiya göstəricilərinin 3,0% olacağına proqnozlaşdırılmasına əsas verir. 2020-ci ildə əsas ticarət tərəfdaşların da valyuta məzənnəsindəki dalğalanmalar, eyni zamanda ölkədə valyuta bazarında, pandemiyanın təsiri nəzərə alınmaqla ayrı-ayrı ölkələrin milli valyutalarının manatın məzənnəsinə

təzyiqinin artmasına baxmayaraq, 2020-ci ildə bazarın müsbət likvidliyi və manatın məzənnəsinin sabitliyi qoruna bilmişdir.

Postpandemiya dövründə neqativ təsirlər azaldıqca ölkə iqtisadiyyatında bərpa meyilləri ilə paralel ixracın şaxələnməsinin artırılması gözlənilir. Yerli istehsalı artırmaq hesabına idxaldan asılılığın minimuma endirilməsi, əksinə ölkədən ixrac edilən məhsulların həcmünün artacağı nəzərdə tutulur. Bu 2021-ci ildə rəqabətqabiliyyətli qeyri-neft məhsullarının istehsalı və ixracının təşviqi sahəsində həyata keçiriləcək tədbirlər fonunda makromaliyyə sabitliyi, iqtisadi rəqabətqabiliyyətliliyin təmini, antiinhisar tədbirlərin tətbiqi, maliyyə bazarlarının sağlamlaşdırılması, stimullaşdırıcı fiskal və monetar siyasətin əlaqələndirilmiş şəkildə tənzimlənməsi, dövlət büdcəsi, dövlət fondları, digər mənbələrdən maliyyə resurslarının səfərbər edilməsi, məşğulluğun stimullaşdırılması, COVID-19-un yumşalma prosesinin gözlənilməsi, bəzi sahibkarlıq subyektlərinə vergi güzəştləri, bəzi sektorların informasiya, rabitə, turizm, nəqliyyat aktivliyinin artırılması, milli valyutanın mübadilə məzənnəsinin cari ildəki kimi sabit saxlanması, inflyasiya səviyyəsinin tənzimlənməsi və s. tədbirlər nəzərdə tutulur.

2021-ci ilin büdcəsi, COVID-19 pandemiyası dünya ölkələrinin hər birinin iqtisadi baxımdan çətin bir dövrdə olduğunu nəzərə alsaq, 2021-ci ilin nailiyyətlərinə artım proqnozu vermək iqtisadi baxımdan risklidir. Çünki ölkədə bu 4 aylıq müharibə dönməndə şəhid ailələri və qazilərə sosial yardım tədbirlərinin həyata keçirilməsi ilə yanaşı, ölkənin müdafiə qabiliyyətini artırmağı da nəzərə almalıdır. Çünki böyük itkiləri olan, müharibəni Azərbaycana uzadan Ermənistan dövləti silahlanma istiqamətində davamlıdır. Bu baxımdan çox düzgün olaraq dövlət ölkənin müdafiə büdcəsinə 4,6 milyard manat vəsait ayırmışdır. Qarabağ bölgəsinin bərpası, təchizatı və müdafiəsi ilə əlaqədar dövlət büdcəsindən bu bölgənin yenidən qurulması üçün qeyd etdiyimiz kimi 2,2 milyard manat pul ayrılıb. Artıq dövlət bəzi xarici ekspertlərlə bərabər Qarabağ müharibəsi zamanı bölgəyə vurulan maddi ziyanın hesablanmasını aparır, lakin dəqiq statistik rəqəm hələ müəyyənəlməyib, fikrimizcə, təxminən 3-4 ay ərzində buna nail olmaq olacaq. Lakin müəyyən mənbələrə əsasən, Qarabağ bölgəsinin inkişafına istiqamətlənəcək maliyyə vəsaitinin bundan sonra da artırılacağı gözlənilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hökumət bərpa işləri üçün vəsaitləri həm daxili mənbələrdən, həm də xarici maliyyə təsisatlarından vəsait cəlb etməklə istifadə edəcək. 2021-ci ilin dövlət büdcəsi makroiqtisadi sabitliyi ön plana çəkərək, bütövlükdə ümumi xətt – yəni xərclərin 39%-i sosial məsələlərin həllinə istiqamətləndirir. Büdcə gəlirlərinin bu büdcə ilində 52,4% yenə də neft-qaz sənayesi ilə bağlıdır. Əgər bu il dünya bazarında neftin 1 bareli 50 dollar civarında olarsa, büdcə çox gərginlik yaşamaz. Büdcə gəlirlərinin maliyyələşməsinin 48% Dövlət Neft Fondunun transferləri hesabına təmin olunması nəzərdə tutulub. Azərbaycan büdcəsinin 2021-ci il üçün büdcə kəsri ÜDM-in 4,1% səviyyəsində nəzərdə tutulub. Burada əsas məqam qeyri-neft sektorundan əldə olunan gəlirin 2020-ci ilə nisbətən bu il daha 15% artacağına gözlənilməsidir. Bu da fikrimizcə, bu il üçün müsbət nəticə ola bilər. Təəssüflə qeyd etmək istərdim ki, əgər pandemiya olmasa idi, qeyri-neft sektorundan büdcəyə daxilolmalar daha yüksək ola bilərdi. Qeyd etmək istərdim ki, qeyri-neft sektorundan 2020-ci ilin məlumatına müvafiq mədaxil 5,4%, məxaric isə 3,8% artım olmuşdur. Bu ilin büdcəsi ilə əlaqədar müsbət cəhətlərdən biri də 2021-ci ildə artıq beş dövlət şirkətinin nəhayət ki, dövlət xəzinəsinə dividend ödəməyə başlayacaqdır [4] Bu da fikrimizcə, dövlət inhisarında olan iqtisadiyyat sahələrinin ələbaxımlıq psixologiyasına təcridən son qoyacaq, nəticədə əvəzində onların iqtisadi cəhətdən səmərəli olmasına şərait yaranacaq. Bu dövlət şirkətləri sırasına dövlət payı olan üç kredit təşkilatı da qoşulacaq. Ölkədə 2020-ci ildə sərt karantin vəziyyətinə baxmayaraq,

makroiqtisadi sabitlik qorunub, özəl sektor üzrə investisiyalar 8% artıb, dövlət təşkilatları üzrə investisiyalar azalıb, ciddi cəhdlər nəticəsində ilin sonuna kimi qeyri-neft sektorunda ixracın həcmi 5-6% azalmış, buna səbəb Azərbaycanın ticarət partnyorlarının ölkələrində yerli valyutanın dəyərdən düşməsi olub. Aparılan təhlil göstərir ki, büdcə sistemi, büdcənin formalaşdırılması, maliyyələşdirilməsi istənilən dövrdə, xüsusilə indiki şəraitdə iqtisadi-siyasi problemdir. Düzgün formalaşdırılıb, bölüşdürülmüş büdcə konkret olaraq 2021-ci il Azərbaycan büdcəsi ölkənin siyasi və sosial-iqtisadi inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edəcəyini əks etdirir. Göründüyü kimi Azərbaycanın büdcə sistemində aparıcı və istiqamətləndirici rol oynayan dövlət büdcəsi yaxın və uzaq gələcəyə istiqamətlənmiş, eyni zamanda uzun müzakirə keçmiş həm ictimaiyyət, həm Milli Məclis səviyyəsində elmi cəhətdən əsaslandırılmış, dövlətin iqtisadi inkişaf strategiyasına müvafiq formalaşmış bir büdcədir. Bu ilin 2021-ci ilin büdcəsi də indiki şəraitdə dövlətin sosial funksiyasının maliyyə təminatının yaxşılaşdırılmasına, dövlət büdcəsinin inkişafında dövlətin uğurlu siyasətinə əsaslanır. Azərbaycanla dost olan bir çox ölkələr, məsələn, İtaliya dövləti işğaldan azad olan torpaqlarda bərpa işlərinin aparılmasında onun ölkəsinin şirkətlərinin iştirak edəcəyini elan etmişdir, dost-qardaş ölkə Türkiyə, artıq onun tikinti şirkətləri Qarabağda Füzuli-Şuşa yolunun çəkilişində iştirak edir. Bizə dost olan bir çox ölkələr də Azərbaycanın işğaldan azad olmuş ərazilərində investisiya qoyuluşlarını həyata keçirməyi təklif edirlər və fikrimizcə, bir çox Qərbi ölkələrin şirkətləri də həm təbii sərvətlərlə zəngin olan bu ərazilərə Qubadlı, Şuşa, Zəngilan, Ağdam, Füzuli, Kəlbəcər və Cəbrayıl rayonlarına maraqla göstərəcəklər. Fikrimizcə, bu şirkətlərə bura investisiya, kapital qoyuluşu gətirən iş adamlarına dövlət konsepsiya hazırlanmalı, quruculuq işlərində iştirak edən yerli və xarici biznesmenlərə, sahibkarlara güzəştli vergi rejimi tətbiq olunmalıdır. Nəzərə alsaq ki, bizim bu sahədə təcrübəmiz də var. Məsələn, ölkədə sənaye parklarına, investisiya təşviqi olan şirkətlərə vergi güzəştləri tətbiq olunması təcrübəsi.

Nəzərə alsaq ki, işğal olunan ərazilərdə büdcəyə xarici valyuta axını təmin edəcək turizm sektoru üçün qış, yay, müalicəvi, tarixi-mədəni, dini, turizm üçün böyük imkanlar var, İtaliya, Türkiyə kimi dövlətlərin təcrübəsindən istifadə edərək yerli və xarici investorları eyni zamanda güzəştli şərtlərlə bu sektorun inkişafına istiqamətləndirmək məqsədyönlüdür. Mən də bu məqaləni oxuyan hər bir iş adamını bu tarixi-iqtisadi şəraitdən istifadə edib Azərbaycana investisiya qoyuluşu etməyin çox sərfəli olduğunu söyləyirəm.

Bu qeyd olunanlar fikrimcə, büdcə sisteminə daxil olan bütün büdcə həlqələrini zəruri gəlir mənbəyi ilə təmin etməyə və lazımı miqdarda maliyyə bazası yaratmağa imkan verəcək. Bildiyimiz kimi büdcə dövlətin maliyyə, vergi vəziyyətini müəyyən edir, ölkədə milli gəlirin və ümumdaxili məhsulun bölgüsünü, iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsini həyata keçirir. 2021-ci ilin büdcəsinin reallaşmasına uğurlar arzulayaq, qoy Azərbaycan xalqının büdcəsi həmişə gəlirli, defisitsiz, dövlət borclarının minimum olduğu, iqtisadi artımlı bir büdcə olsun.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanın 2021-ci il dövlət büdcəsi. apa.az/maliyye xəbərləri.
2. 2021-ci ilin Dövlət Büdcəsi. <https://ikisahil.az/home>.
3. Müzakirəyə gedəcək 2021-ci il büdcəsi. musavat.com/news.755796.html
4. Azərbaycan Respublikasının 2021-ci il dövlət büdcəsi haqqında. <http://www.e-qanun.az/framework/46590>
5. 2021-ci ilin büdcə zərfi plenar iclasa tövsiyyə olunub. apa.az/maliyye xəbərləri.

6. Azərbaycanın 2021-ci il dövlət büdcəsi layihəsi – muxalif və müstəqil ekspert baxışı.
<https://www.amerikaninsesi.org>.
7. Şərifov S. 2021-ci il Dövlət Büdcəsi haqqında. <http://apa.az>.
8. 2021-ci ildə Azərbaycanda ÜDM-in sektorlar üzrə dinamikası. <https://apa.az>.

Резюме

Амирова Ф.Ш.

Успешная бюджетная политика Азербайджанской Республики на 2021 год

В статье рассматривается и анализируется бюджет Азербайджанского государства на 2021 год. Приоритетные вопросы в бюджете на 2021 год такие, как восстановление освобожденных территорий Азербайджана, его влияние на бюджет. Несмотря на пандемию, прогноз на 2021 год по увеличению как доходов, так и расходов бюджета по сравнению с прошлым годом, усиление социальной защиты, безопасность обороны и выделенные на нее бюджетные средства рассматриваются как исторический.

Ключевые слова: дефицит бюджета, бюджетная политика на освобожденных землях, успешный бюджет, исторический бюджет, бюджетное регулирование

Summary

Amirova F.Sh.

Successful budget policy of the state of Azerbaijan Republic for 2021

The article considers and analyzes the budget of the Azerbaijani state for 2021. Priority issues in the 2021 budget, such as the restoration of liberated territories of Azerbaijan, its impact on the budget, the forecast of an increase in both budget revenues and expenditures of the state budget in 2021 despite the pandemic period, strengthening social security, defense security and the budget funds allocated to them are analyzed historically.

Key words: budget deficit, budget policy on liberated lands, successful budget, historical budget, budget regulation

REGIONAL BİZNESİN ŞAXƏLƏNDİRİLMƏSİNDƏ VƏ MALİYYƏ TƏMİNATININ GÜCLƏNDİRİLMƏSİNDƏ TEXNOPARKLARIN MULTIPLİKATİV TƏSİRİ

Hüseynzadə Həmid Aqil oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti

hemid.huseynzada@bk.ru

Xülasə: Məqalədə regional biznesin şaxələndirilməsində və maliyyə təminatının gücləndirilməsində texnoparkların multiplikativ təsiri tədqiq olunmuşdur. Bu məqsədlə texnoparkların biznesin genişləndirilməsində verə biləcəyi töhfələr və onun təsir dairəsi açıqlanmışdır. Texnoparkların iqtisadi inkişaf istiqamətlərinə və biznes proseslərinə səmərəli təsiri verilmişdir. Azərbaycanda texnopark institutunun inkişaf problemlərinə və onun maliyyə təminatı məsələlərinə toxunulmuşdur. Ölkə regionlarında biznes proseslərinin sürətləndirilməsində texnoparklardan istifadənin səmərəliliyinə diqqət yönəldilmişdir. İşgaldan azad olunmuş ərazilər də

daxil olmaqla, regionlarda biznesin şaxələndirilməsində texnoparkların multiplikativ təsiri üzrə tövsiyələr verilmiş və təkliflər hazırlanmışdır.

Açar sözlər: *regional biznes, biznesin şaxələndirilməsi, biznesin maliyyə təminatı, texnoparklar, texnoparkların maliyyə təminatı, texnoparkların multiplikativ təsiri, işğaldan azad olunmuş ərazilər*

Regional biznesin inkişaf determinantlarının hərəkətə gətirilməsi və şaxələndirilməsi məsələləri kompleks və sistemli yanaşmanı vacib edir. Regionun təbii və iqtisadi resurslarının sənaye və emal potensialının öyrənilməsi, araşdırmalar aparılması, sənaye və istehsal əhəmiyyətli xammal ehtiyatlarının potensialının əlavə dəyər yaratmaq baxımından qiymətləndirilməsi mühüm şərtlərdəndir. Hər bir regionun əmək ehtiyatları və məhsuldar qüvvələrinin səmərəli yerləşdirilməsi, iqtisadiyyat sahələrinin perspektiv imkanlarından daha geniş istifadə olunması, emal müəssisələrin yaradılması üçün çoxfunksiyalı və məhsuldar xüsusiyyətlərə malik iqtisadi mexanizmlər və vasitələr tələb olunur. Dünya təcrübəsində regionların inkişafında, biznes proseslərinin regionlarda daha geniş xarakter almasında, buraya investisiya axınlarının intensivliyinin artırılmasında və daha dayanıqlı maliyyə təminatı mexanizmlərinin hazırlanaraq tətbiq olunmasında texnoparklar mutiplikativ təsirə malikdirlər. Dövlət tərəfindən texnoparklara ayrılan güzəştlər sistemi, texnoparkların formalaşması və inkişafı ilə bağlı infrastrukturun yaradılmasına dəstək göstərilməsi, bütün bunların dövlət vəsaiti hesabına həyata keçirilməsi, burada qeydiyyat və digər məsələlərin bürokratiyadan uzaq olması, sadəliyi ilə fərqlənməsi, integrativ əlaqələr və investisiyaların cəlbi üçün əlverişli fəaliyyət mühitinin olması texnoparkların kifayət qədər üstünlüklərə malik olmasına əlavə imkanlar yaradır və sahibkarların, biznes subyektlərinin texnoparklarda rezident kimi daha böyük maraqla və həvəslə qeydiyyata düşmələrinə əlavə motivasiyalar formalaşdırır.

Dünya təcrübəsində texnoparklardan regionların inkişafının sürətləndirilməsi, yüksək texnologiyaların bu ərazilərə gətirilməklə yeni məhsuldar biznes mühitinin yaradılması, yerli təbii və iqtisadi resursların, o cümlədən əmək resurslarının az məsrəflərlə başa gəlməsi səbəbindən məhsul və xidmətlərin xərclərinin optimallaşdırılması və rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi istiqamətlərində fəal şəkildə istifadə edilməsi təcrübəsi vardır. Əslində dünyanın hazırda iqtisadi və texnoloji cəhətdən ən yüksək inkişaf etmiş ölkələrində regionların hazırkı inkişaf mərhələsinə çatmasında regionlarda yaradılan iri həcmli texnoparkların, texnoloji və innovasiya mərkəzlərinin önəmli rolu olmuşdur. ABŞ, Böyük Britaniya, Yaponiya, Fransa, həmçinin Cənubi Koreya kimi texnoloji cəhətdən sıçrayışa nail olmuş ölkələrin regionlarda fəaliyyət göstərən texnoparkları nəinki öz regionlarının texnoloji, sosial-iqtisadi inkişafında ən yüksək standartlar səviyyəsinə qalxa bilmiş, eyni zamanda bir çox dünya əhəmiyyətli kəşflərin və ixtiraların, texnoloji yeniliklərin işləndiyi və tətbiqi mərkəzləri kimi böyük əhəmiyyət kəsb edirlər. Həmin texnoparklarda hazırda 30-50 il bundan sonrakı dövr üçün texnologiyaların işlənməsi və tətbiqi istiqamətində ardıcıl və mürəkkəb işlər həyata keçirilir və bütün bunlar üçün dünyanın ən güclü maliyyə resurslarına malik şirkət və kompaniyalar həmin regionlara investisiyalar yönəldir və maliyyə axınını təmin edirlər.

Hesab edirik ki, ölkəmizdə də texnopark institutundan səmərəli istifadə etməklə, regional biznesin genişləndirilməsində və regionlara investisiyaların daha fəal şəkildə cəlb olunmasında, maliyyə axınlarının intensivləşdirilməsində daha yüksək nəticələr əldə etmək mümkündür. Son illərdə bu istiqamətdə görülən işlər müəyyən əsaslar da formalaşdırmışdır. Belə ki, ölkəmizdə informasiya cəmiyyətinin inkişaf etdirilməsi məsələləri bilavasitə texnoloji və intellektual inkişaf

prioritetləri, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqinin sürətləndirilməsi ilə bağlı diqqət mərkəzindədir. Digər tərəfdən, yüksək texnologiyalara və İKT xidmətlərinə maraq böyükdür, internetə çıxış və ondan istifadə kütləvi xarakter almışdır, amma informasiya resurslarından səmərəli istifadə edilməklə iqtisadiyyatın və biznesin genişləndirilməsi istiqamətlərində fəaliyyətin gücləndirilməsinə xüsusi ehtiyac duyulur. Ölkə Prezidentinin 20 sentyabr 2016-cı il sərəncamı ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair Milli Strategiyanın həyata keçirilməsi üzrə 2016-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı”nda bu məsələlərə daha çox diqqət yetirilmişdir. İqtisadiyyat Nazirliyi nəzdində fəaliyyət göstərən İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqatlar İnstitutunun hazırladığı “İnnovasiya fəaliyyəti subyektləri: texnoparklar, sənaye parkları” adlı bülletenində göstərilir ki: təhlil edilmiş texnoparkların 61 %-nin əsas məqsədlərindən biri xarici investisiya cəlb etməkdir. İnnovasiya strukturlarının səmərəliliyi çoxaspektli olduğundan onun qiymətləndirilməsinə səmərəliliyin tərkib elementlərinə görə də baxıla bilər [3]. Bundan əlavə, ölkəmizdə texnoparkların maliyyə mənbələrinin formalaşdırılmasında dövlət tərəfindən təklif olunan güzəştlərin də böyük rolu vardır və Vergi Məcəlləsində edilmiş son dəyişikliklərə uyğun olaraq bu vergi güzəşti 10 il müddətinədir. Gəlir və mənfəət vergilərindən, həmçinin əlavə dəyər vergisindən, əmlak, torpaq vergilərindən, eyni zamanda gömrük rüsumlarından azad dirlər. Ölkə Prezidentinin 15 may 2014-cü il tarixli Fərmanı ilə təsdiq olunmuş “Texnologiyalar parkı haqqında Nümunəvi Əsasnamə”də texnoparkların fəaliyyətinin daha səmərəli təşkili ilə bağlı prioritetlər müəyyənləşdirilmişdir [4].Texnoparklar ölkəmizdə əsasən innovasiya məhsulunun işlənməsi, mənimsənilməsi və tətbiqi məqsədilə yaradılır. Bundan əlavə, yüksək texnologiyaların hazırlanması, işlənməsi və ya təkmilləşdirilməsi, son nəticədə innovasiya məhsulunun alınması prioritet hədəflərdəndir.

Regionlarda yaradılacaq texnoparklarda yüksək texnologiyaların, yeni innovasiyaların işlənməsi proseslərinin gücləndirilməsi və bu sahədə intellektual resursların texnoparklara cəlb edilməsi və bunlarla bağlı potensial investorların diqqətinin gələcək gəlirli fəaliyyət istiqamətinə yönəldilməsi tədbirlərini reallaşdırmaqla, yəni texnoloji biznes inkubatorlarını yaratmaqla müəyyən nəticələr əldə etmək olar. Belə ki, AR Nazirlər Kabinetinin 2015-ci il 8 iyul tarixli 257 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş və 1 nömrəli əlavədə verilmiş “Texnoloji biznes inkubatoru rezidentlərinin qeydiyyatının, həmçinin texnologiyalar parkı rezidentlərinin və texnoloji biznes inkubatoru rezidentlərinin reyestrinin aparılması qaydası”nda qeyd olunur ki, inkubatora təqdim edilən layihələrin qiymətləndirilməsi idarəedici təşkilat tərəfindən layihənin perspektivi baxımından aparılır və müstəqil şəkildə qərar qəbul edilir. Bir sözlə, texnoloji biznes inkubatorunun rezidentlərinin qeydiyyatı, onların reyesterinin aparılması qaydasının sistemli şəkildə təşkili bu sahədə fəaliyyətin daha yaxşı koordinasiyasına və nizamlanmasına imkan verir[5]. Eyni zamanda, AR Nazirlər Kabinetinin 2016-cı il 27 sentyabr tarixli 370 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Birgə texnologiyalar parkının fəaliyyətinin təşkili və idarə olunması qaydası”nda texnopark institutunun imkanlarından və perspektivlərindən səmərəli istifadə etməklə, yerli və xarici investisiyaların texnoparklar vasitəsi ilə cəlb edilməsi mexanizmləri verilmişdir[1]. Regionlarda xüsusi iqtisadi zonalar statuslu texnoparkların yaradılması ilə burada mümkün olan biznes istiqamətlərinin şaxələndirilməsi və maliyyə axınlarının cəlb edilməsi mühiti formalaşdırmaq olar [2].

Xüsusilə, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə hazırda prioritet kimi “ağıllı kənd”, “ağıllı şəhər”, “ağıllı texnologiyalar” və s. SMART texnologiyaların tətbiqi proseslərinə başlanılmışdır və bunlar Qarabağın dirçəldilməsində strateji hədəflər kimi müəyyənləşdirilmişdir. Bunlarla bağlı olaraq texnoparkların vasitəsilə işğaldan azad olunmuş ərazilərdə biznes proseslərinin

şaxələndirilməsi və zəruri maliyyə-investisiya axınlarının cəlb edilməsi üçün bir sıra təkliflərin reallaşdırılmasının vacibliyini diqqətə çatdırmaq istərdik:

-işğaldan azad olunmuş ərazilərin təbii və iqtisadi resursları, xammal təminatı və s. əsas götürülməklə, dünyanın bu sahədə təcrübəsi olan qabaqcıl firma və kompaniyalarının cəlb edilməsi şərtilə, ən azından 2 pilot layihəli texnoparkın yaradılması məsələsinə baxılması məqsədmüvafiq olardı;

-işğaldan azad olunmuş ərazilərin iqtisadi və biznes potensialı nəzərə alınmaqla, texnoparkların yaradılması istiqamətində biznes layihələrin hazırlanması, yerli və xarici investorları diqqətinə çatdırılması tədbirləri həyata keçirilməlidir;

-ümumiyyətlə, ölkəmizdə texnopark institutundan regional biznesin genişləndirilməsində və maliyyə təminatının gücləndirilməsində səmərəli istifadənin metodoloji prinsip və meyarları, güzəşt mexanizmləri hazırlanmalı və potensial investorların bu layihələrə cəlb edilməsi tədbirlərinə diqqət artırılmalıdır və s.

Ədəbiyyat

1. Birgə texnologiyalar parkının fəaliyyətinin təşkili və idarə olunması qaydası. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2016-cı il 27 sentyabr tarixli 370 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmişdir.

2. Əliyev Ş.T. Xüsusi iqtisadi zonaların tətbiqi problemləri. Bakı: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin inkişafı Fondu, 2012. -360 s.

3. İnnovasiya fəaliyyəti subyektləri: texnoparklar, sənaye parkları. Azərbaycanda iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi xüsusiyyətləri və problemləri. Elmi Əsərlər Toplusunun Bülleteni. Bakı – 2018. –44 s.

4. Texnologiyalar parkı haqqında Nümunəvi Əsasnamə. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2014-cü il 15 may tarixli 168 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.

5. Texnoloji biznes inkubatoru rezidentlərinin qeydiyyatının, həmçinin texnologiyalar parkı rezidentlərinin və texnoloji biznes inkubatoru rezidentlərinin reyestrinin aparılması qaydası. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2015-ci il 8 iyul tarixli 257 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmişdir (1 nömrəli əlavə).

Резюме

Гусейнзаде Г.А.

Мультипликативное влияние технопарков на расширение и усиление финансовой обеспеченности регионального бизнеса

В статье исследовано мультипликативное влияние технопарков на расширение и усиление финансовой обеспеченности регионального бизнеса. С этой целью раскрыто влияние технопарков на расширение бизнеса. Показано эффективное влияние технопарков на развитие бизнес-процессов в стране, в том числе, в регионах страны. Затронуты вопросы и проблемы развития института технопарка и его финансовая обеспеченность в Азербайджане. Обращено внимание на эффективность использования технопарков в ускорении бизнес-процессов в регионах. Подготовлены рекомендации и даны предложения по усилению регионального бизнеса и его финансовой составляющей с помощью технопарков, включая их создание на освобожденных от оккупации территориях.

Ключевые слова: *региональный бизнес, расширение бизнеса, финансовая обеспеченность бизнеса, технопарки, финансовая обеспеченность технопарков, мультипликативное влияние технопарков, освобожденные от оккупации территории*

Summary

Huseynzade H.A.

Multiplicative Impact of Technology Parks on the Expansion and Strengthening of Financial Security of Regional Business

The multiplicative impact of technology parks on the expansion and strengthening of financial security of regional business is investigated in the article. The impact of technology parks on business expansion is considered for this purpose. The effective influence of technology parks on the development of business processes in the country, including in the regions of the country, is given. Issues and problems of development of technopark institute and its financial security in Azerbaijan are analysed too. Attention to the efficiency of using technology parks in accelerating business processes in the regions is drawn. Recommendations and proposals to strengthen the regional business and its financial component with the help of technology parks, including their creation in territories liberated from occupation are given in the article.

Key words: regional business, business expansion, financial security of business, technology parks, financial security of technology parks, multiplier influence of technology parks, liberated from occupation territories

İNNOVATİV İQTİSADİYYAT VƏ ONUN REGIONAL ASPEKTLƏRİ

Köçərli Hicran Rafiq qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti

koçerlih@gmail.com

Xülasə: *Məqalədə milli iqtisadiyyatda innovasiya amilinin rolu müəyyən edilmişdir. İnnovativ iqtisadiyyatın yaradılmasının zəruriliyi əsaslandırılmışdır. İnnovativ infrastrukturalar innovasiyalı iqtisadiyyatın əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi nəzərdən keçirilmişdir. İnnovativ iqtisadiyyatın formalaşmasında ən vacib istiqamətlərdən biri kimi onun regional aspektləri tədqiq edilmişdir.*

Açar sözlər: *innovasiya, innovativ iqtisadiyyat, innovativ infrastruktur, region, istehsal, inkişaf*

Hazırda ölkə iqtisadiyyatında innovasiya amilinin əhəmiyyəti artır. İqtisadiyyatın davamlı inkişafının təmin edilməsində innovasiyaların xüsusi rolu vardır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində innovasiyalar təsirli bir rəqabət vasitəsidir. Çünki yeni ehtiyacların yaranmasına, istehsal xərclərinin azalmasına, investisiya axınına, həm xarici, həm də daxili yeni bazarların açılmasına və ələ keçirilməsinə səbəb olur. İnkişafın indiki mərhələsində hər hansı bir iqtisadi sistemin fəaliyyəti ölçüsündən, quruluşundan və fəaliyyət istiqamətindən asılı olmayaraq innovasiyalarla ayrılmaz şəkildə bağlıdır. İnnovasiya hər növ və bütün səviyyələrdə yeniliklər yaratmaq qabiliyyətində özünü göstərən və onların həyata keçirilməsi üçün əlverişli şərait yaradaraq intensiv inkişaf növünü təmin edən iqtisadi sistemin xüsusiyyətidir.

İnnovasiyaların sosial-iqtisadi inkişafdakı rolu onun funksiyaları ilə müəyyən edilir.

Birincisi, onlar elmi-texniki nəticələrin həyata keçirilməsi üçün bir vasitədir, əmək fəaliyyətinin intellektuallaşmasına, elmi intensivliyini artırmasına kömək edir.

İkincisi, innovasiyaların köməyi ilə istehsal olunan məhsul və xidmətlərin çeşidi genişlənir, keyfiyyəti yaxşılaşır ki, bu da hər bir insanın və bütövlükdə cəmiyyətin ehtiyaclarının artmasına və ödənilməsinə kömək edir.

Üçüncüsü, innovasiyalar yeni məhsullar qüvvələrin istehsalata cəlb edilməsinə, az əmək, material, enerjiyə qənaət etməklə, mal və xidmətlər istehsal edilməsinə imkan yaradır. [3, s.206].

İnnovasiya fəaliyyəti istehsalın texniki və texnoloji bazasının davamlı yenilənməsini, yeni rəqabət qabiliyyətli məhsulların hazırlanması və buraxılmasını nəzərdə tutur. Bunlar ictimai həyatın və iqtisadi fəaliyyətin bütün sahələrində islahatların aparılmasını və rəqabətə davamlı innovativ iqtisadiyyatın formalaşdırılmasını tələb edir. XXI əsrdə innovativ iqtisadiyyatın inkişafı ölkəmizin əsas strateji hədəfidir.

İnnovativ iqtisadiyyat bilik, yeni fikir, maşın və texnologiyaların yaradılmasına, onların insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində təcrübi olaraq tətbiq edilməsinə hazır olmasına əsaslanan cəmiyyətin iqtisadiyyatıdır. İnnovativ iqtisadiyyatda elmi-texniki biliklərin təsiri altında ənənəvi maddi istehsal sahələri və onların texnoloji əsasları kökündən dəyişir. Çünki innovativ iqtisadiyyatda yeni biliklərə və yeniliklərə söykənməyən istehsal uğursuz olur. İnnovativ inkişaf sahibkarların innovativ fəaliyyətə marağını stimullaşdırmağa, onun aktivləşməsi üçün rahat şərait yaratmağa yönəlmiş bir sıra tədbirlər hazırlamağı və həyata keçirməyi tələb edir.

İnnovativ iqtisadiyyatın qurulmasında son dərəcə vacib rol yeni mal və xidmətlərə tələbin formalaşmasına aiddir. Bu vəzifə innovativ məhsullar, xidmətlər və proseslər üçün bazarın aktiv marketinqi yolu ilə əldə edilə bilər. Bu funksiya yalnız iqtisadi maraqların uyğunluğu, bir-birini tamamlayan tərəfdaşlıq və qarşılıqlı təsir ilə uğurla həyata keçirilir. Mövcud təcrübə institusional qarşılıqlı əlaqə mexanizminin formalaşdırılması və həyata keçirilməsi üçün elmi və metodoloji əsasların təkmilləşdirilməsini tələb edir. [1, s.84]

İnformasiya texnologiyaları, kompüterləşdirilmiş sistemlər və yüksək istehsal texnologiyaları innovativ iqtisadiyyatın əsas sistemləridir. İnkişaf etdikləri zaman informasiyanın qəbulu, işlənməsi, ötürülməsi və istehsalının bütün vasitələrini kökündən dəyişdirir.

İnnovasiyanın effektivliyi böyük ölçüdə onun infrastrukturunu ilə müəyyən edilir. Buna görə də innovasiya infrastrukturunu innovativ iqtisadiyyatın əsas komponentidir. İnnovasiya infrastrukturunu innovativ iqtisadiyyatın əsas vasitəsi və mexanizmidir. İnnovasiya infrastrukturunu bir-biri ilə əlaqəli, qarşılıqlı şəkildə bir-birini tamamlayan istehsal və texniki sistemlər, təşkilatlar, firmalar və yeniliklərin səmərəli həyata keçirilməsi və tətbiqi üçün təşkilati və idarəetmə sistemləri məcmusu kimi başa düşülür. İnnovativ infrastruktur ölkə iqtisadiyyatının inkişaf sürətini və əhalisinin rifahının artmasını əvvəlcədən müəyyənləşdirir. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin təcrübəsi təsdiqləyir ki, dünya bazarında qlobal rəqabət şəraitində innovasiyaların yaradılması və tətbiqi üçün inkişaf etmiş infraquruluşa və ən təsirli mexanizmə sahib olan mütləq qalib gəlir. Odur ki, aşağıdakı sahələrə xüsusi diqqət yetirmək tələb olunur:

1. İnnovativ inkişaf, ilk növbədə, insan kapitalına genişmiqyaslı investisiyalarla əlaqələndirilir. Ölkəmizin gələcəyi vətəndaşların innovativ davranış motivasiyasından və hər bir insanın əməyinin gətirdiyi gəlirdən asılı olacaqdır. Gələcəkdə müasir innovativ iqtisadiyyatın tələblərinə cavab verən yeni nəslin standartlarına uyğun təhsilə keçidi təmin etmək lazımdır. Təhsil sahəsi elmi fəaliyyətin genişlənməsi üçün əsas olmalıdır. Öz növbəsində, elm də əhəmiyyətli təhsil potensialına malikdir. Tədqiqat fəaliyyətində fəal olan istedadlı gənclərə kömək göstərmək, onların elmi-innovativ mühitə uğurla inteqrasiyasına kömək etmək lazımdır;

2. Formalaşmış milli innovasiya sistemi yeniliyi dəstəkləyən bütün dövlət və özəl qurumların bazasına əsaslanmalıdır;

3. İqtisadiyyatın əsas sahələrinin inkişafına nail olmaq lazımdır. Bunun üçün təbii ehtiyatlar dərindən işlənməli, ölkədə enerji, nəqliyyat və kənd təsərrüfatının imkanlarından geniş istifadə olunmalıdır;

4. İqtisadiyyatın bütün sahələrində mövcud istehsal müəssisələrinin genişmiqyaslı modernləşdirilməsi həyata keçirilməlidir;

5. Yeni yolların inşası və mövcud yolların, dəmiryol stansiyalarının, hava və dəniz limanlarının, elektrik stansiyalarının və rabitə sistemlərinin modernləşdirilməsi həyata keçirilməlidir.

6. Maliyyə infrastrukturunu inkişaf etdirilməlidir.

Milli iqtisadiyyatın indiki mərhələdəki inkişafının xüsusiyyətlərindən biri innovativ iqtisadiyyatın dominant rol oynadığı sosial-iqtisadi sistemin formalaşmasıdır. İnnovativ iqtisadiyyatın və onun idarəetmə sisteminin qurulması inkişaf istiqamətlərinin əsaslı şəkildə yenidən qurulmasından, prioritetlərin əsaslandırılmasına yeni yanaşmalardan, innovasiya sisteminin bütün səviyyələrində resurslardan istifadənin metod və formalarının əhəmiyyətli dərəcədə modernləşdirilməsindən, elm - biznes – dövlət - cəmiyyət arasındakı qarşılıqlı əlaqənin köklü şəkildə dəyişdirilməsindən ibarətdir. Bu kontekstdə innovativ iqtisadiyyatın formalaşmasında ən vacib istiqamətlərdən biri onun regional aspektidir. [2, s.14]

İnnovativ iqtisadiyyatın formalaşması regionlarda kompleks innovativ layihələrin təcrübi olaraq həyata keçirilməsini idarə etmək üçün təsirli bir mexanizmin yaradılmasından asılıdır və bunu innovasiya proseslərinə dövlət dəstəyi olmadan etmək olmaz.

İnnovativ iqtisadiyyatın formalaşdırılması məqsədilə regional innovasiya siyasətinin uğurla həyata keçirilməsi üçün aşağıdakılardan ibarət olan elmi, təşkilati və texniki tədbirlər kompleksi həyata keçirilməlidir.

1. İnnovativ iqtisadiyyatın formalaşması çərçivəsində uzunmüddətli strateji hədəflərin və onlara çatma vasitələrinin müəyyənləşdirilməsi ilə regionda innovasiya fəaliyyətlərinin və innovativ infrastrukturun inkişafı konsepsiyasının hazırlanması;

2. Regionun innovativ inkişaf proqramının əsas müddələrinin sosial-iqtisadi inkişaf proqramına daxil edilməsi;

3. Yerli və regional hakimiyyət orqanlarının region əhəmiyyətli müvafiq normativ sənədlərin icrası və qəbulu, habelə bu proqramın təşkilati və informasiya dəstəyi ilə həyata keçirilməsi üçün təcrübi fəaliyyətinin təşkili.

Qeyd etmək lazımdır ki, innovativ iqtisadiyyata sahib bir cəmiyyətdə yüksəkixtisaslı mütəxəssislərin rolu çox böyükdür və daim artacaqdır. Bu baxımdan innovasiya proseslərini səmərəli şəkildə idarə etmək, innovativ layihələr hazırlamaq və həyata keçirməyə qadir olan kadrların hazırlanması həm dövlət, həm də region səviyyəsində prioritet problemlərdəndir. Bu problemi həll etmək üçün diqqəti yüksək ixtisaslı və yüksək intellektli mütəxəssislərin hazırlanmasına yönəltmək lazımdır. Təhsil və təlim xərcləri müəssisələrin, sənaye sahələrinin və respublikanın inkişafı üçün zəruri olan uzunmüddətli bir investisiya kimi qəbul edilməlidir. Eyni zamanda respublikanın universitetləri ilə innovativ layihələr həyata keçirən aparıcı müəssisələr arasında əməkdaşlıq inkişaf etdirilməlidir. Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, innovasiya prosesinin bütün iştirakçılarının fəaliyyətlərindən tam istifadə edilməsinə əsaslanan institusional mühitə ehtiyacımız var. Bunun üçün dövlət bütün digər iştirakçılar (regional və yerli hakimiyyət

orqanları, kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri və iri şirkətlər, elmi və təhsil müəssisələri) tərəfindən innovasiya proseslərinin həyata keçirilməsi üçün regionlarda əlverişli şərait yaratmalıdır. İqtisadiyyatın innovativ inkişafı o zaman müvəffəqiyyət qazanacaq ki, bütün iqtisadi subyektlər onunla maraqlansın və öz fəaliyyətlərində tətbiq etsinlər.

Azərbaycanda innovativ iqtisadiyyatın formalaşmasının region aspektini nəzərə alaraq, regional strategiyaların hazırlanması və reallaşdırılması zərurəti meydana çıxır. Regional innovativ inkişaf strategiyaları region iqtisadiyyatını struktur cəhətdən modernləşdirmək, onun dinamik və davamlı iqtisadi artımını təmin etmək baxımından əhəmiyyətli ola bilər. Bu baxımdan innovativ inkişaf üçün regional strategiyaların prioritet hədəfi ərzainin inkişafı üçün innovativ amillərin yaradılması və aktivləşdirilməsinə, sosial-iqtisadi inkişafın yüksək və davamlı templərinin təmin edilməsinə yönəlmiş təklif və tədbirlərin hazırlanması olmalıdır. Belə tədbirlər kimi innovativ infrastrukturun yaradılmasını, innovativ sahibkarlığın inkişafını və regional idarəetmənin mövcud innovasiya infrastrukturunu elementlərinin, o cümlədən, tədqiqat və təhsil mərkəzlərinin, maliyyə qurumlarının innovativ şirkətlərlə qarşılıqlı əlaqəsinin yaxşılaşdırılması üçün səylərin birləşdirilməsini qeyd edə bilərik. Regional inkişafın hədəfləri elə formalaşdırılmalıdır ki, əsas məqsəd reallaşsın – ölkənin innovativ inkişafı və əhalisinin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması təmin edilsin.

Ədəbiyyat

1. Дубынина А.В. Проблемы инновационного развития экономики на региональном уровне. Социум и власть, № 4 (42), 2013, с.84-89
2. Кормнов Ю. О повышении конкурентоспособности экономики. Экономист, 2006, №8, с. 13–20
3. Корчагин П.В. Особенности современного инновационного развития и формирование региональной инновационной системы. Проблемы современной экономики, N 1 (37), 2011, с. 205–208

Резюме

Кочарли Х.Р.

Инновационная экономика и ее региональные аспекты

В статье определена роль инновации в национальной экономике. Обоснована необходимость создания инновационной экономики. Инновационные инфраструктуры рассматриваются как основная движущая сила инновационной экономики. Исследуются региональные аспекты формирования инновационной экономики.

Ключевые слова: инновация, инновационная экономика, инновационная инфраструктура, регион, производство, развитие

Summary

Kocharli H.R.

Innovative Economy and its Regional Aspects

The article defines the role of innovation in the national economy. The necessity of creating an innovative economy has been substantiated. Innovative infrastructures are seen as the main driving force behind an innovative economy. The regional aspects of the formation of an innovative economy are studied.

Key words: innovation, innovative economy, innovative infrastructure, region, production, development

KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIĞIN İNVESTİSİYALAŞDIRILMASININ REGIONLARIN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFINA TƏSİRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Qəmbərova Xalidə Niyaz qızı
Sumqayıt Dövlət Texniki Kolleci
Səlimova İlahiyə Sərdar qızı
Sumqayıt Dövlət Texniki Kolleci
arzu.qambarova@gmail.com

Xülasə: *Məqalədə investisiyaların regionların və ümumilikdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafındakı roluna baxılmışdır. Regionların sosial-iqtisadi inkişafına təsir göstərən amillər nəzərdən keçirilmişdir. Kiçik və orta sahibkarlığın regionların inkişafındakı rolu nəzərə alınaraq, onun investisiyalaşdırılması istiqamətləri tədqiq edilmişdir. Həmçinin regionlarda kiçik və orta sahibkarlığın investisiya cəlb edilməsinin artırılması ilə bağlı təkliflər irəli sürülmüşdür.*

Açar sözlər: *investisiya, investisiya cəlb edilməsi, kiçik və orta sahibkarlıq, müəssisə, maliyyə, dövlət, region, strategiya, keyfiyyət*

Müasir şəraitdə iqtisadi artım və yeni iş yerlərinin yaradılması iki əsas amil ilə müəyyən edilir ki, bunlar xarici maliyyələşmənin cəlb edilməsi və kiçik və orta sahibkarlığın inkişafıdır. Investisiya fəaliyyəti üçün xarici maliyyələşdirmə iş yerlərinin açılmasına, məhsuldarlığın artmasına, bacarıq və texnologiyanın ötürülməsinə, ixracatın artmasına və uzunmüddətli iqtisadi artıma kömək edir.

Müasir şəraitdə bazar münasibətləri sistemi şəraitində iqtisadi münasibətlərin subyektləri arasında vəsaitlərin bölgüsünə vasitəçilik edən maliyyə bazarı iqtisadiyyatın real sektoruna vəsait cəlb edilməsində və investisiyaların maliyyələşdirilməsində əsas iştirakçı olur. Investisiyalar milli iqtisadiyyatın maliyyə-kredit sisteminin səmərəli fəaliyyətini təmin edən bir elementdir. Investisiyaların istifadəsi həm dövlətin, həm də sahibkarlığın strateji hədəflərinə çatmağa yönəlmiş investisiya layihələrinin reallaşdırılması yolu ilə həyata keçirilir.

Bütün sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyət göstərmək üçün bərabər şəraitin təmin edilməsi üzrə dövlət siyasəti makroiqtisadi sabitliyin qorunması və institusional mühitin yaxşılaşdırılması ilə əlaqəli problemlərin həllinə yönəlmişdir. Milli təsisatların keyfiyyətinin və sabitliyinin əhəmiyyətinin artması biznes, investisiya və sosial inkişaf üçün əlverişli mühit yaratmaq problemlərinin həlli üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müasir tələblərə adekvat olan təşkilatlar fəaliyyət göstərmək üçün şəraitin sabitliyini, mülkiyyət hüquqlarının təminatını, özəl investorların investisiya cəlb edilməsi şərtlərini müəyyənləşdirir və buna görə iqtisadi fəaliyyət səviyyəsinə birbaşa təsir edir və öz fəaliyyətlərinin məhsuldarlığını artırır. [2]

Investisiya cəlb etmək problemi hər zaman həm dövlət, həm də sahibkarlıq üçün əsas problem olmuşdur. İqtisadi qarışıqlıq və böhrandan sonrakı dövrdə bu problemin həlli daha da aktuallaşır. Sahibkarlığın investisiya fəaliyyətinin inkişafı və uğurlu fəaliyyətinin ən vacib mərhələsi investisiya maliyyələşdirmə mənbələrinin optimallaşdırılmasıdır. Hal-hazırda investisiya layihələri çərçivəsində dövlət-özəl tərəfdaşlıq məsələlərinə və investisiya sahəsində dövlət-özəl qarşılıqlı fəaliyyət formalarının, xüsusilə də güzəştlərin tətbiqinin mümkün perspektivlərinə çox diqqət yetirilir.

İnvestisiya fəaliyyətinin inkişafı üçün məqsəd və vəzifələrin seçimi sahibkarlığın ümumi strateji istiqamətindən asılıdır. Aşağıdakı cədvəldə sahibkarlıq fəaliyyətinin investisiya strategiyasının ümumi inkişaf səviyyəsinə uyğunluğu əks olunmuşdur (cədvəl 1).

Cədvəl 1.

Müxtəlif vəziyyətlərdə sahibkarlığın investisiya strategiyasının ümumi inkişaf strategiyasına uyğunluğu [3,5,6]

s.s.	Vəziyyət	Ümumi inkişaf strategiyası	İnvestisiya strategiyası
1	Davamlılıq vəziyyəti	Davamlı hücum strategiyası; müdafiə və möhkəmlənmə strategiyası	Əsas vəsaitlərin təmiri üzrə fəaliyyətlərə öz vəsaitlərinin cəlb edilməsi və innovativ inkişafın həyata keçirilməsi üçün investor-tərəfdaşlar axtarışı
2	Tamamilə böhran	Gəlirin artırılması və xərclərin azaldılması strategiyası; işin qalan hissəsini qorumaq üçün aktivlərin bir hissəsini satma strategiyası	Müəssisə aktivlərinin müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərən müəssisələrin icarəsinə verilməsi
3	Daxili vəziyyətin təhlükəsi	Məhdud inkişaf strategiyası	Kredit resurslarının cəlb edilməsi
4	Sənaye yetkinliyi və daxili zəiflik	Əlaqəli və əlaqəli olmayan sahələrdə diversifikasiya strategiyaları	İnnovativ inkişafın həyata keçirilməsi üçün investorların və kredit fondlarının cəlb edilməsi
5	Təhlükəli xarici vəziyyət	Gəlirləri artırmaq və xərcləri azaltmaq üçün strategiya, sənayedə inkişafda olan bazar seqmentlərinə diqqət yetirmək strategiyası; keyfiyyətin yaxşılaşdırılmasına və yeniliyə əsaslanan fərqləndirmə strategiyası	Müəssisə məhsullarının keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, idarəetmə sistemi və avadanlıqların modernləşdirilməsi və yeniliklərin tətbiqi üçün borc vəsaitlərinin cəlb edilməsi ilə əlaqədar tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün öz vəsaitlərinin yığılması. Hökumət dəstəyi
6	Daxili zəiflik	Keyfiyyətin yaxşılaşdırılmasına və yeniliyə əsaslanan fərqləndirmə strategiyası; birləşmə və satın alınma yolu ilə inkişaf strategiyası	Müəssisə məhsullarının keyfiyyətinin, idarəetmə sistemlərinin yaxşılaşdırılması və avadanlıqların modernləşdirilməsi və yeniliklərin tətbiqi, həmçinin innovativ inkişafa təminat verən əsas vəsaitlərin alınması üçün borc vəsaitlərinin cəlb edilməsi ilə əlaqədar tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün öz vəsaitlərinin yığılması
7	Sənayenin yetkinliyi və daxili gücü	Davamlı hücum strategiyası; əlaqəli və əlaqəli olmayan sahələrdə diversifikasiya strategiyaları	Tərəfdaş investor axtarışı
8	Daxili zəiflik və narahat xarici vəziyyət	Keyfiyyət və innovasiya strategiyası	Qeyri-maddi aktivlərin formalaşması, borc və kredit fondları, xarici investorların axtarışı ilə əlaqəli xərclərə diqqət yetirilməsi. Hökumət dəstəyi

Cədvəldə sahibkarlığın ümumi inkişaf strategiyasının və müvafiq investisiya strategiyalarının hazırlanması prosesləri təqdim olunur. Sahibkarlığın innovasiya və investisiya

layihələri üçün maliyyələşdirmə mənbələrinin seçilməsinin aşağıdakı mərhələlərdə aparılmasını məqsəduyğun hesab edirik:

- mövcud maliyyələşdirmə mənbələrinin siyahısının müəyyənəşdirilməsi. Xarici investisiyalardan əlavə, öz borc, cəlb edilmiş maliyyələşdirmə mənbələrindən də seçmək lazımdır;

- dövlət dəstəyi nəzərə alınmaqla ən perspektivli maliyyələşdirmə mənbələrinin seçilməsi. Bu mərhələdə dövlət-özəl tərəfdaşlıq mexanizminin istifadəsi perspektivlərini nəzərdən keçirmək, stimullaşdırmanın müxtəlif növlərini (iqtisadi, vergi, maliyyə), innovasiya və investisiya fəaliyyətini nəzərə almaq lazımdır; [4]

- iqtisadiyyatın innovativ istiqaməti nəzərə alınmaqla, ölkənin inkişaf strategiyasına cavab verən maliyyələşdirmə mənbələrinin seçimi;

- sahibkarlığın şaquli inteqrasiyasının quruluşu nəzərə alınmaqla maliyyələşdirmə mənbələrinin seçilməsi;

- daxili (əsas vəsaitlərin vəziyyəti, texnologiyaların mövcudluğu, daxili maliyyələşmə mənbələrinin həcmi və tərkibi, müəssisənin maliyyə vəziyyəti, idarəetmə siyasəti, müəssisənin işgüzar nüfuzu, istehsal olunan məhsulların keyfiyyəti, işləyən əmək ehtiyatlarının vəziyyəti) və xarici amillərin (iqtisadi, siyasi, elmi-texniki, sosial-iqtisadi, ekoloji) maliyyələşdirmə mənbələrini seçmək;

- hərtərəfli qiymətləndirmə aparmaq, hər bir mənbənin iştirakçıları üçün istifadəsinin səmərəliliyini, pul axınını hesablamaq;

- xarici təcrübənin təhlili əsasında kapitalın (maddi və qeyri-maddi aktivlər) ölçülmüş orta dəyəri göstəricisinin müəyyən edilməsi;

- seçilmiş maliyyələşdirmə mənbəsinin müəssisənin inkişafı üçün innovativ proseslərin həyata keçirilməsinin mümkünlüyünə təsirinin qiymətləndirilməsi;

- seçilmiş maliyyələşdirmə mənbəsinin müəssisənin maliyyə-təsərrüfat və investisiya fəaliyyətinə təsirinin qiymətləndirilməsi.

Qeyd edək Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlıq fəaliyyəti əsasən müxtəlif mənbələrdən maliyyələşdirilir.

Aşağıdakı cədvəl vasitəsilə 2019-cu ildə mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri tərəfindən əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların iqtisadi rayonlar üzrə bölgüsünü nəzərdən keçirək (cədvəl 2).

Cədvəl 2.

Mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri tərəfindən əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitlərin iqtisadi rayonlar üzrə bölgüsü, min manat [1]

İqtisadi və inzibati rayonlar	2019			
	Cəmi	o cümlədən		
		Mikro	Kiçik	Orta
Bakı şəhəri	2621068,3	24382,7	256285,6	2340400,0
Abşeron	20244,3	155,8	14738,1	5350,4
Gəncə-Qazax	102610,5	15398,3	82235,4	4976,8
Şəki-Zaqatala	14795,8	-	14629,9	165,9
Lənkəran	20829,5	7300,0	10603,2	2926,3
Quba - Xaçmaz	56582,8	1370,0	50919,2	4293,6

Aran	94910,6	4810,0	36922,2	53178,4
Yuxarı Qarabağ	10203,0	-	9203,0	1000,0
Dağlıq Şirvan	342,0	-	342,0	-
Naxçıvan	480542	462077,6	18303,7	160,7

Təhlil edilən dövrdə əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların əsas hissəsi Bakı şəhərinin payına düşür.

Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonunda 10203,0 min manat mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri tərəfindən əsas kapitalla investisiya yönəldilmişdir ki, bu da Fizuli və Tərtər rayonlarının payına düşür.

Bütövlükdə 2018-ci illə müqayisədə mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri tərəfindən əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların həcmi 213941,3 min manat və yaxud 7,5% azalmışdır.

Qeyd edək ki, ölkə üzrə 2019-cu ildə mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri tərəfindən əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların həcmi 3422, 2 milyon manat təşkil etmişdir. Bunun da 70,5%-i orta, 14,4%-i kiçik, 15,1%-i isə mikrosahibkarlıq subyektləri tərəfindən yönəldilmişdir.

İndiki mərhələdə regional investisiya proseslərinin inkişafı müxtəlif amillər sistemindən asılıdır. Bunlardan ən başlıcası dövlət orqanlarının regionun investisiya cəlbediciliyinin idarə edilməsindəki fəaliyyətidir. Bu halda investisiya cəlbediciliyi, özünəməxsus investisiya potensialına və tərkibindəki investisiya riskinin səviyyəsinə əsaslanaraq regiona cəlb edilə biləcək investisiya həcmi kimi başa düşülür. Qeyd etmək olar ki, regionun investisiya cəlbediciliyinin idarə edilməsi prosesi son dərəcə çoxşaxəlidir. Regionun investisiya potensialı nə qədər yüksək və investisiya fəaliyyəti riski az olarsa, investisiya cəlbediciliyi bir o qədər yüksək olar və nəticədə regiondakı investisiya aktivliyi bir o qədər yüksək olar. Ölkənin investisiya cəlbediciliyinin idarə edilməsi, regional idarəetmə orqanlarının uzunmüddətli investisiya üçün davamlı motivasiya mexanizmi də daxil olmaqla, etibarlılığı və səmərəliliyini artıran amillərə məqsədyönlü təsir göstərməsini nəzərdə tutur.

Regionun investisiya cəlbediciliyinin artırılmasına yönəlmiş yerli idarəetmə orqanlarının hərəkətləri bir sıra məsələlərin həllini nəzərdə tutur:

1. Regiondakı investisiya potensialının və onun artırılması imkanlarının təhlili.
2. Regional investisiya riskinin səviyyəsinin təhlili və onun azaldılması yollarının müəyyənləşdirilməsi.
3. Regiondakı investisiya fəaliyyətinin normativ bazasının təkmilləşdirilməsi.
4. Maliyyə-kredit və maliyyə-investisiya qurumlarının fəaliyyətinin tənzimlənməsi və regional investisiya prosesinə xidmət edən regionun bazar infrastrukturunun formalaşdırılması mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi (ixtisaslaşdırılmış banklar, investisiya, icarə və sığorta şirkətləri və s.).
5. Investisiya fəaliyyətinin artırılmasının əsas amillərindən biri kimi regionda sahibkarlığın inkişafı konsepsiyasının hazırlanması.
6. Dövlət və yerli hakimiyyət orqanlarının regional investisiya bazarının subyektlərinə göstərə biləcəyi xidmətlərin siyahısını genişləndirmək.
7. Kütləvi informasiya vasitələrində regional reklam və informasiya kampaniyaları keçirməklə investisiya prosesinin informasiya şəffaflığını təmin etmək (xüsusən regional investisiya

prosesinin informasiya və analitik dəstəyi sahəsində ixtisaslaşmış regional informasiya şəbəkəsi yaratmaq).

8. İnvestisiyaların etibarlı alıcısı kimi regionun sabit imicinin formalaşdırılması.

Beləliklə qeyd etmək olar ki, regionun investisiya cəlbediciliyinin idarə edilməsi prosesi son dərəcə çoxşaxəlidir.

Ümumiyyətlə regionun investisiya səmərəliliyinin artırılması üçün aşağıdakılara fikir verilməlidir:

- müəyyən bir müəssisənin ümumi inkişaf strategiyasına uyğun investisiya strategiyasının seçilməsi metodologiyasına;

- kiçik və orta sahibkarlığın xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla qiymətləndirmə metodologiyası və investisiya və innovasiya layihələri üçün maliyyələşdirmə mənbələrinin seçilməsi qaydasına;

- kiçik və orta müəssisələrin investisiya cəlbediciliyi səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi metodologiyasına.

İnvestisiya mühitinin yaxşılaşması da regionda sosial-iqtisadi vəziyyətin sabitləşməsi üçün əlavə vəsaitdir. İnvestisiyaların dinamik sabit güclü axına çevrilməsi yalnız regiondakı investisiya mühitini səmərəli idarə etməklə mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanca mikro, kiçik və orta sahibkarlıq. Statistik məcmuə, Bakı, 2020, 238 s.
2. Hüseynova M.S. Kiçik biznesin idarə edilməsi. Sumqayıt: Bilik, 2013. 328 s.
3. Mahmudov M.M., Mahmudova İ.M. Regionların sosial-iqtisadi inkişafının tənzimlənməsi. Bakı: Gənclik, 2008. 445 s.
4. Məmmədov Ə.C., Seyfullayev İ.Z. Vergi və investisiya. Bakı, Çarşıoğlu, 2013. 376 s.
5. Колмыкова Т.С. Инвестиционный анализ. М.: ИНФРА-М, 2010, 204 с.
6. Лапуста М.Р. Малое предпринимательство. М.: ИНФРА-М, 2011, 463 с.

Резюме

Гамбарова Х.Н., Салимова И.С.

Оценка влияния инвестирования мелкого и среднего предпринимательства на социально-экономическое развитие регионов

В статье рассмотрена роль инвестирования мелкого и среднего предпринимательства на экономическое развитие регионов и всей страны. Рассмотрены факторы, влияющие на социально - экономическое развитие регионов. Учитывая роль мелкого и среднего предпринимательства в социально - экономическом развитии регионов исследованы направления их инвестирования. А также даны предложения по повышению привлекательности инвестиций мелкого и среднего предпринимательства развитие регионов.

Ключевые слова: инвестиции, инвестиционная привлекательность, малый и средний бизнес, предприятие, финансы, государство, регион, стратегия, качество

Summary

Gambarova Kh.N., Salimova I.S.

Assessment of the Impact of Investment by Small and Medium Businesses on the Socio-Economic Development of Regions

The article examines the role of small and medium-sized businesses investing in the economic development of regions and the whole country. The factors influencing the socio - economic development of regions are considered. Taking into account the role of small and medium-sized businesses in the socio - economic development of regions, the directions of their investment are investigated. And also proposals were given to increase the attractiveness of investments of small and medium-sized enterprises and the development of regions.

Key words: *investment, investment attractiveness, small and medium business, enterprise, finance, state, region, strategy, quality*

BRENDİNQ STRATEGİYASI OLARAQ BREND KAPİTALI

Quliyev Seymur Malik oğlu

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

seymurquliyev@yahoo.com

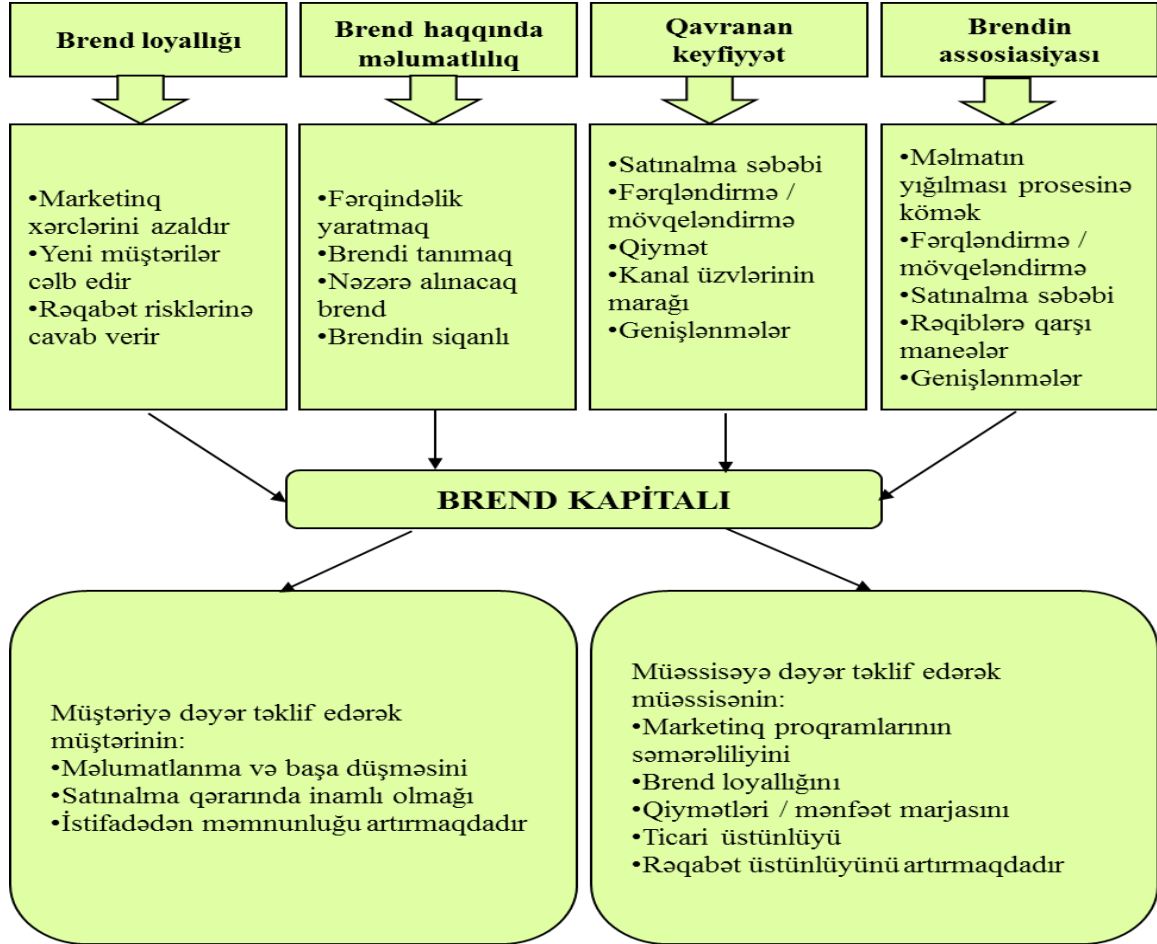
Xülasə: *Müasir biznesin əsasını rəqabət təşkil edir və bu rəqabət mənfəətin həcmində kifayət qədər təsir edir. Rəqabətdə azı bir addım öndə olmaq və mənfəəti artırmaq isə marketing strategiyalarından və o cümlədən branding strategiyalarından asılıdır. Branding strategiyalarının əsasını təşkil edən komponentlərdən biri də brend kapitalıdır. Brend kapitalının 4 əsas faktoru istehlakçı davranışlarına və onların satınalma qərarlarına olduqca təsir edir. Məhz bu səbəbdən marketing mütəxəssisləri üçün brend kapitalı və faktorları olduqca vacibdir.*

Açar sözlər: *brnd, branding strategiyası, rəqabət, brend kapitalı, marketing*

1. Brend kapitalı, 'həmiyyəti və strukturu. 1990-cı illərdən bu yana brend kapitalı termini bir çox akademik və mütəxəssislər tərəfindən müzakirə halına gəlib və bu termin üzərində davamlı, amma fərqli mülahizələr edilib və bu müzakirələr hələ də davam etməkdədir. Lassar (1995) bu termini uğur və rəqabətin göstəricisi kimi qələmə verir. Müvafiq qlobal ədəbiyyatlarda brend kapitalı üçün müxtəlif yanaşmalar təklif edilsə də, konkret bir yanaşma formalaşmayıb. [5] Srivastava və Shocker məhsula brend tərəfindən əlavə edilmiş fayda və bu faydanın brendə qatdığı dəyəərə brend kapitalı olaraq yanaşır. [8] Digər tərəfdə, bu mülahizəyə Fərguhar (1990) də dəstək verərək brend kapitalı terminini məhsula əlavə edilmiş ekstra dəyər kimi ifadə edir. [2] Kerin və Sethuraman isə bu termini tərənnüm etdiyi brendin adı, simvolu və digər konkret nüanslar ilə əlaqələndirir [3]. Yuxarıda da izah edildiyi kimi, hər bir mütəxəssis brend kapitalı mülahizəsini fərqli şəkildə izah etsə belə, üstə üstə düşən bir fikir vardır. Bu fikir isə mal və ya xidmətin müştəri tərəfindən satın alınması zamanı bu müştəriyə satınalma qərarını verməyə kömək edən, mental olaraq müştərini öz təsiri altına alan və müştərini bu mal və ya xidməti almaq üçün vəsait ödəməyə razı salmaq nüansı ilə əlaqəlidir. Brend kapitalı termininə həm elmi, həm də tətbiqi yanaşma 1991-ci ildə David A. Aaker tərəfindən olub. O, bu yanaşmasında brend kapitalını dörd əsas faktor üzərində izah etməyə çalışmışdır. [1]

1.2. David Aaker-in brend kapitalı modeli və üsürləri. Brend kapitalı konsepsiyası 1980-ci illərdə reklam mütəxəssisləri tərəfindən istifadə edilsə də, son dövrlərdə bu termin müxtəlif səpkilər üzrə dəyərləndirilmişdir. Brend kapitalını izah etməyə çalışan Aaker qeyd edir ki, bu

konsepsiya bir brendə və onun adına, hər hansı mücərrəd və ya konkret simvoluna əlavə olunan brend aktiv və ya passivlərinin məcmusudur. Bu əlavə edilən dəyər istehlakçılara təklif edilən məhsullara ya əlavə edilir, ya da məhsulun ümumi dəyərini daha da azaldır. Qeyd edilən bu aktiv və öhdəliklərə əsasən brend kapitalı modeli 5 amil kimi təhlil edilsə də, əsasən dörd amil kimi nəzərə alınır (Şəkil 1). [1]

Şəkil 1: Aakerin brend kapitalı modeli [1].

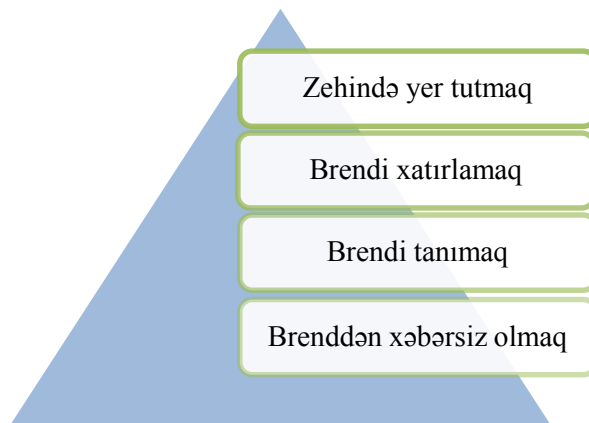
Aaker tərəfindən hazırlanan bu model brend kapitalını təşkil edən hər bir aktivin istehlakçı və təşkilatlara qazandırdığı dəyəri kifayət qədər izah edə bilər. Brend loyallığı, qavranan keyfiyyət, brend haqqında məlumatlılıq və brendin assosiasiyası brend kapitalını təşkil edərək məhsula əlavə dəyər qatır və brend dəyərini monetar olaraq daha da qiymətlənməsinə kömək edir.

1.2.1. Brend loyallığı. Mal və ya xidmətə müştərinin sadıqlığı kimi də izah edilən brend loyallığı brend kapitalının ilk amili kimi nəzərə alınır. Brend dəyərini əsas hissələrindən biri kimi qiymətləndirilən brend loyallığı Aaker (1991) tərəfindən də bu modelin tərkib hissəsi kimi izah edilir və bu amilin bir brendin dəyərini formalaşmasında nə dərəcə vacib olduğu diqqətə çatdırılır. [1] Eyni zamanda Kotler (1997) qeyd edir ki, loyallığı yüksək olan brendlərin monetar dəyəri də yüksək olur. [4] Müştərinin pozitiv fikir və duyğulara sahib olması və davamlı olaraq eyni brendi satın alması brend loyallığını təənnüm edir (Pappu və digərləri, 2005). [7] Bir qayda olaraq bilinir ki, müəssisənin sahib olduğu müştəriləri əldə saxlaması yeni müştərilər cəlb etməsindən daha çətindir, amma daha az xərc tələb edir. Sadıqlıq yaratmaqla müəssisələr sadıq müştərilərinin rəqiblər

tərəfindən cəlb edilməsinin də qarşısını alır. Səbəb isə bu loyall müştərilərin digər seçimlərə qarşı az marağa sahib olmasıdır. Bütün bunları nəzərə alıqda qeyd etmək olar ki, şirkətlər rəqiblərin sadıq müştərilərini əldə etmək üçün vəsait xərcləməkdən boyun qaçırır.

1.2.2. Brend haqqında məlumatlılıq. Növbəti ünsür isə brend haqqında məlumatlılıqdır. Bu ünsür bir brendin istehlakçının zehmindəki gücü olaraq ifadə edilir. Brendi tanımaq, brendi hiss etmək, brend haqqında kifayət qədər məlumata sahib olmaq kimi proseslər bu amilin əhatə dairəsinə aiddir (Pappu və Quester, 2006). [6]Potensial müştərinin bir məhsulun hansı məhsul çeşidi xəttinə aid olduğunu bilmə, xatırlama ehtimalı və bu brend ilə məhsul çeşidi xətti arasındakı bağlantını qura bilmə bacarığıdır. Əlbətdə ki, daha çox tanınan brendlərin daha az tanınan brendlərə nisbətən daha çox satılınması və daha çox rentabelliyyə sahib olması bir aksiomadır. Bu səbəbdən bir brendin müştərilərin seçim siyahısında ilk pillələrdə olması bu müştərilərin bu brend haqqında kifayət qədər məlumata sahib olmasından asılıdır. Kerin və digərləri (1998)-də qeyd edir ki, tanınmayan brendlərin satılınması və rentabelliliyi olduqca aşağı olur. [3]

Aşağıdakı şəkildə (Şəkil 2) təsvir edilən piramida brend haqqında məlumatlılıq piramidasıdır və Aaker (1991) tərəfindən elmə təklif edilmişdir. [1] Bu piramidaya əsasən, brend haqqında məlumatlılıq dörd fərqli ehtimalı özündə ehtima edir. Piramidanın ən alt hissəsində brenddən xəbərsiz olanlar yerləşir, daha sonra isə brendi tanıyanlar və üçüncü hissədə isə brendi xatırlayanlar vardır.

Şəkil 2. Brend haqqında məlumatlılıq piramidası (Aaker, 1991), [1]

Piramidanın ən yüksək zirvəsində isə zehində ən üstə yer alan brend haqqında məlumatlı olanlar yerləşir. İlk səviyyədə olan müştəri brend haqqında hansısa məlumata sahib deyil. Bu səbəbdən brend haqqında məlumatlılığın təmin edilməsi üçün brendiqlə məşğul olan mütəxəssislər brendin bilinməsi üçün müxtəlif addımlar atmalıdır. İkinci səviyyədə məhsul kateqoriyası ilə brend arasında güclü əlaqənin olması vacibdir. [1] Piramidada ikinci yerdə olsa da, brendi tanıma brend haqqında məlumatlılığın birinci mərhələsi hesab edilir və müvafiq dəstək və xatırlatmalar edilərək müəyyən məhsul kateqoriyasına aid məhsulların adları çəkilərək müştəriləri bu məhsulların hansı haqqında məlumatlı olduqları tədqiq edilir. Piramidada 3-cü yerdə brendin xatırlanması yerləşir və bu zaman müştərilərə kömək edilmədən müəyyən məhsul kateqoriyasına aid olan bir neçə məhsul adı çəkmələri xahiş edilir. Ən son və ən üst mərhələdə isə istehlakçıların zehində yer tutmuş brendin mücərrəd varlığıdır. Bu hissədə olan müştərilər müvafiq brend haqqında tam məlumata sahibdir və bunun nəticəsində marketing mütəxəssisləri brend haqqında məlumatlılıqdan istifadə edərək brend loyallığını formalaşdırmalıdır. [3]

1.2.3.Qavranan keyfiyyət. Bu amil müştəri perspektivində olduqca mücərrəd termin kimi təhlil edilir və müştərilərin zehində brend ilə bağlı formalaşan keyfiyyət səviyyəsi olaraq izah edilir. Əlbətdə ki, qavranan keyfiyyət və real fiziki keyfiyyət anlayışları fərqlidir. Qavranan keyfiyyət müştərinin mal və ya xidmət brendi haqqında zehində formalaşdırdığı emosional keyfiyyətdir. [1]

1.2.4.Brendin assosiasiyası. Sonuncu faktor isə brend kapitalını formalaşdıran brendin assosiasiyasıdır və bu müştəri zehində brend ilə bağlı olan hərşey deməkdir. Yaranan bu assosiasiyalar müştərinin zehinə həbs etdiyi emosionalın satınalma zamanı hərəkətə keçməsinə səbəb olur. [1] Brend assosiasiyaları marketinq strategiyalarında istifadə edilərək brendin bazarda mövqelənməsinə, tanıtılmasına, müştəri davranışlarına müsbət təsir edərək xoş münasibətlərin formalaşdırılmasına və müəssisəyə aid olan bir brendi rəqib brendlərdən fərqləndirməyə kömək edir. [2]

Ədəbiyyat

1. Aaker David A. (1991), *Managing Brand Equity*. New York: Free Press.
2. Farguhar P.H.(1990). *Managing Brand Equity*. *Journal of Advertising Research*, 30(4): 7-13
3. Kerin R.A., Sethuraman. R. (1998). *Exploring The Brand Value Shareholder Value Nexus for Consumer Goods Companies*. *Journal of the Acedemy of Marketing Science*, 26(4): 260-273.
4. Kotler Philip (1997), *Marketing Management, Analysis, Planning, Implementation, and Control*, Ninth Edition, Prentice-Hall International Inc., New Jersey, USA.
5. Lassar W., Mittal B., Sharma A. (1995). "Measuring Customer Based Brand Equity", *Journal of Consumer Marketing*, 12(4): 11-19.
6. Pappu Ravi ve Pascale G. Quester (2006), "A Consumer-Based Method for Retailer Equity Measurement: Results of An Empirical Study", *Journal of*
7. PappuRavi, Pascale G. QUESTER ve Ray W. COOKSEY (2005), "Consumer-Based Brand Equity: Improving the Measurement-Empirical Evidence", *Journal of Product & Brand Management*, Vol:14, No:3, pp.143–154
8. Srivastava R., Shocker A.D. (1991). "Brand Equity: A Perspective on its Meaning and Measurement", *Marketing Science Institute Working Paper Series*: 91-124.

Резюме

Гулиев С.М.

Бренд-капитал как брендинговая стратегия

Конкуренция - фундаментальный фактор современного бизнеса, влияющий на прибыльность. Быть хотя бы на один шаг впереди конкурентов и увеличивать прибыльность зависит от маркетинговых стратегий и даже стратегий брендинга. Одним из основных компонентов стратегии брендинга является капитал бренда. Четыре основных фактора капитала бренда оказывают значительное влияние на поведение потребителей и их решения о покупке. Вот почему капитал бренда и его факторы так важны для профессионалов в области маркетинга.

Ключевые слова: *бренд, стратегия брендинга, конкуренция, брендовый капитал, маркетинг.*

Summary
Guliyev S.M.

Brand Equity as a Branding Strategy

Competition is the fundamental factor of contemporary business and it has an effect on profitability. Being at least one step ahead than rivals and increase the profitability depend on marketing strategies and even branding strategies. One of the main components of branding strategies is brand equity. The 4 main factors of brand equity have a significant impact on consumer behavior and their purchasing decisions. That is why brand equity and its factors are so important for marketing professionals.

Key words: brand, branding strategy, competition, brand equity, marketing

KREDİTİN İQTİSADİYYATDA ROLUNUN ÜMUMİ ASPEKTLƏRİ

Qurbanova Rəya Vilayət qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti

roya.qurbanova.80@inbox.ru

Xülasə: Kredit yaranmış iqtisadi münasibətlərin həm inkişafına, həm də onun genişləndirilməsinə təsir edən borc kapitalıdır. Kreditin tətbiq sərəhədlərinin müəyyən edilərək onlara əməl olunması kreditin iştirakçılara görə, eyni zamanda iqtisadiyyata görə vacib hesab olunur. Kredidən yalnız lazımi həcmdə istifadə olunduqda iqtisadiyyata müsbət təsir göstərərək kredit münasibətləri yaranır. Məqalədə kreditin təhlilinin aparılması üçün onun təyinatına təsir edən bir sıra müddəalar açıqlanmışdır.

Açar sözlər: kredit, iqtisadi kateqoriya, ümumi daxili məhsul, dövriyyə kapitalı, əmtəə istehsalçıları, mübadilə, istehlak mərhələsi

Kreditin iqtisadiyyata təsirinin öyrənilməsi onun yalnız təhlilinin son mərhələsində məlum olur ki, bu da onun əhəmiyyətini azaldaraq kredit haqqında müsbət fikrin formalaşmasında çətinliklər törədir. Çətinliklərin aradan qaldırılması üçün bir sıra məsələlər araşdırılmalıdır. İlk növbədə kreditin mahiyyətini, onun funksiyalarını anlamaq və yalnız bundan sonra onun rolunu açıqlamaq mümkündür. Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, kredit onun zəruriliyindən, mahiyyətindən, funksiyalarından və iqtisadiyyatdakı kredit münasibətlərinin rolunun şərhinə qədər olan bir prosesdir. "Kreditin iqtisadiyyatda rolu" terminini başa düşmək də vacibdir. Qeyd etməliyik ki, kreditin mahiyyəti müxtəlif cür təsvir edilə bilər. İqtisadi ədəbiyyatlarda ən azı 20 cür kredit tərifini tapmaq mümkündür. Bundan başqa iqtisadi ədəbiyyatlarda kreditin funksiyaları da müxtəlif cür göstərilmişdir. Nə qədər təəccüblü görünsə də, "kreditin iqtisadiyyatdarolu" sözünün terminoloji məzmunu fərqli şəkildə şərh olunur. İqtisadi ədəbiyyatda bu terminin ən azı iki təsviri vardı.

Bəzi müəlliflərin fikrincə "kreditin iqtisadiyyatda rolu" kreditin potensial dövriyyəsinə gətirib çıxaran kredit işinin nəticəsidir. Digərləri isə hesab edirlər ki, bu iqtisadiyyatda kreditin təyin edilməsidir. Bizə elə gəlir ki, "kreditin iqtisadiyyatda rolu" onun fəaliyyət göstərməsi nəticəsində yaranan başqa bir problemin kreditin fəaliyyətinin səmərəliliyinin müəyyənləşdirməyin təhlili ilə əlaqəlidir.

İqtisadiyyatda kreditin hansı məqsədlə mövcud olması nəzərə alınmalı və öyrənilməlidir. Bu zaman təhlilin aparılması böyük əhəmiyyət kəsb edərək, kredit işinin son nəticəsindən ilkin mərhələyə qədər olan prosesdə onun hansı məqsəd üçün istifadə olunduğu açıqlanır.

Kreditin təhlil olunması sadəcə təhlil predmetinin müəyyən olunmasında ibarət deyil. Kreditin təhlil olunması onun təyinatını müəyyən etmək üçün bir sıra vacib müddəaların əvvəlcədən açıqlanmasını tələb edir.

1. Kreditin iqtisadiyyatda rolu spesifikdir və digər iqtisadi kateqoriyaların rolundan fərqlənir, xüsusi iqtisadi kateqoriya kimi kreditin mahiyyətini əks etdirir, iqtisadiyyatda fəaliyyətinin özünəməxsus təbiəti ilə əlaqələndirilir.

2. Kreditin iqtisadiyyatda rolu yeganədir, onun forma və növlərindən asılı deyil. Bu formaların hər biri, həm subyektlərin, həm də kreditləşdirmə obyektlərinin fərqli olmasına baxmayaraq, makroiqtisadiyyat baxımından eyni rol oynayır.

3. Kreditin rolu, eləcə də mahiyyəti və funksiyaları eyni zamanda həm borc verənin, həm də borcalanın mövqeyindən, hər birinin borcun müəyyən bir məqsədinə marağı baxımından eyni vaxtda nəzərə alınmalıdır. Faizlər arasındakı fərq üçün hər iki kredit münasibətinin subyektinin təkrar istehsal, kapital hərəkəti baxımından bir borcun niyə lazım olduğunu görmək vacibdir.

4. Kreditin məqsədi kimi iqtisadiyyatda rolu həmişə müsbətdir. İnsanlar (cəmiyyət) kreditdən iqtisadi və sosial vəziyyətlərinin pisləşməsi üçün deyil, ən azından mövcud yaşayış səviyyəsini və istehsal vəziyyətini qorumaq üçün istifadə edirlər.

5. Kreditin rolu böyük və ya kiçik ola bilməz. Kreditin iqtisadiyyatda rolu həmişə məzmununa görə eləcə də təyinatı baxımından vacibdir eynidir. Kredit hər zaman ümumi "orqanizmin" bir hissəsidir ki, burada bütün "orqanlar" vacibdir, onlar olmadan ümumi iqtisadi proses çətinləşir və az təsirli olur.

6. Kreditin obyektiv bir proses kimi iqtisadiyyatdakı rolu ilə konkret bir vəziyyətdə subyektiv baxımından onun istifadəsi arasında fərq qoyulmalıdır. Kredit rolunun bütövlükdə iqtisadiyyat baxımından həyata keçirilməsi həmişə kredit növlərinin kütləsindən və hər bir konkret vəziyyətdə istifadə olunmasından asılı olmayan obyektiv bir prosesdir. Məlumdur ki, müəyyən hallarda kreditə təcrübəsiz yanaşma nəticəsində krediti geri qaytarmaq mümkün olmur və bu da kredit münasibətləri iştirakçılarına iqtisadi baxımdan mənfəət təsir göstərə bilər.

Əlbəttə bütün deyilənlər o demək deyil ki, cəmiyyət kreditin mənfəət təsirindən yan keçir. Belə ki, cəmiyyət fərdi kreditləşmə zamanı onun mənfəət təsiri ilə üzləşir ki, bu da arzu olunmaz faktır. Lakin, bu o demək deyil ki, kredit keyfiyyətinə görə iqtisadiyyatda geriləmə rolunu oynayır.

Kreditin rolu həm cəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından əhəmiyyətli ola bilər. Çox vaxt kreditin əhəmiyyətini xarakterizə etmək məqsədi ilə iqtisadiyyatda bu sahədə tətbiq olunan mütləq və nisbi göstəricilərdən istifadə edilir. Onlar arasında ümumilikdə və milli iqtisadiyyatın sahələrinin, eləcə də borcalanlar tərəfindən kredit qoyuluşlarının həcmnin (borc və kreditin cəmi) göstəriciləri mühüm yer tutur. Kredit rolunun göstəriciləri olaraq dövriyyə kapitalının və əsas kapitalın formalaşması mənbəyi kimi onun payı, kredit dövriyyəsi, kreditin həcmnin ÜDM-ə nisbəti və s. qeyd etmək mümkündür. Belə hesab olunur ki, kreditin ümumi məbləğində artım və ya azalmalar baş verir. Bunun səbəbi isə kreditin müəssisələrin ehtiyaclarının maliyyələşdirmə mənbəyindəki payına görə rolu, eləcə də onun ÜDM-ə nisbəti əsasında müvafiq olaraq artması və ya azalmasıdır. Lakin, deyilənlərin əksi olaraq kreditləşmənin miqyası göstərir ki, iqtisadi subyektlərin avans xərcləri üçün kredit mənbələrindən istifadəsinə az-çox marağı yaranmış, eləcə də cəmiyyətdə artıq kreditlərdən istifadə şərtləri formalaşmışdı. Bütün bunlar kreditləşmənin vacib tərəfləridir. Lakin, bu

cür göstəricilər bütün əhəmiyyəti ilə, kreditin məqsədini və miqyasını həyata edə bilməz. Qeyd olunan bu göstəricilər əsasən kreditləşmənin miqyasını yalnız dolayısı ilə az və ya çox dərəcədə əhəmiyyətli vasitəçilik sayəsində kreditin təkrar istehsalı mümkün təsirini mühakiməyə yaxud vəsaitlərin kredit yolu ilə dövriyyəsinə xarakterizə edə bilər. Kreditin əhəmiyyətli tərəfi yəni ondan hansı səpkidə istifadə olunaraq yüksək mənfəətin əldə olunması daim sirr olaraq saxlanılır. Elə bu baxımdan da iqtisadiyyata potensial təsir edən kredit xüsusiyyətləri yenidən araşdırılmalıdır.

Müəssisələr və təşkilatlar, əmtəə istehsalçıları, eləcə də satıcılar və alıcılar öz vəsaitləri olmadıqda kreditin götürülməsini məqbul hesab edirlər. İstehsalçılar kreditlərə müraciət etməklə ilk növbədə istehsalın (dövriyyəsinin) davamlı fəaliyyəti təmin edirlər. Kreditin götürülməsində məqsəd yalnız istehsalın fasiləsizliyinin təmin edilməsi deyil. Kreditlərdən dövriyyə kapitalından edilən ödənişlər zamanı yaranan çətinliklərin öhdəsindən gəlmək məqsədi ilə və hətta istehsalın genişlənməsinə imkan verən səhmdarların dairəsini genişləndirmək üçün əlavə kapital kimi cəlb edilərək istifadə edilir. Kreditin qarşısında duran vəzifə yalnız istehsal dövriyyəsinin davamlılığını təmin etmək deyil, digər kapital formaları üçün də öz xarakterik xüsusiyyətlərini həyata keçirməkdən ibarətdir.

Kreditin məqsədinin spesifikliyi kapitalın hərəkətini artırmaq və sürətləndirməkdir. Borcalanın əlavə kredit cəlb etməklə fasiləsiz dövriyyə kapitalının həcmi artırmaq həm də istehsal prosesinin sürətlənməsini təmin etmək imkanı var. Kreditör nəinki kapital resurslarının fasiləsizliyini tam qorumaq, həm də artan dəyərin kütləsini artırmaq, habelə onun hərəkətini sürətləndirmək imkanına malikdir.

Kreditin roluna təkcə təkrar istehsal məqsədi mövqeyindən deyil, həm də onun ayrı-ayrı fazaları: istehsal, paylama, mübadilə və istehlak baxımından baxmaq olar.

Kredit yalnız mübadilə və ya istehlak mərhələsində istifadə edilə bilər. Bu zaman kreditin tətbiqi ayrı-ayrılıqda hər birmərhələdə artan qiymət kütləsinin hərəkəti sürətlənir. Kredit hesabına sürətlənmə onun bütün mərhələlərinə xasdır.

Ədəbiyyat

1. Деньги. Кредит. Банки: учебник / под общ. ред. М. С. Марамыгина, Е.Н.Прокофьевой, Екатеринбург: Из-во Урал ун-та, 2019, 384с.
2. Деньги. Кредит. Банки: Учебник / А. А. Казимагамедов. М.: ИНФРА-М, 2019, 484 с.
3. Деньги. Кредит. Банки: Учебник под ред. Л. П. Кроливецкой. М.: КноРус, 2019. 414с.
4. Bəşirov R.A., Abdullayev Ş.Ə., Məmmədov Z.F., Sadıqov E.M., Mustafayeva R.Ə., Babayev A.A., Kərimov A.E., Qəhrəmanov S.C., Əliyev Q.İ., Rzayev R.M., İbrahimov İ.H. Pul və banklar. Dərslik. Bakı: İqtisad Universiteti TİŞT Nəşriyyatı, 2012, 472s.
5. www.ru.wikipedia.org

Резюме

Курбанова Р.В.

Общие аспекты роли кредита в экономике

Кредит - это заемный капитал, который влияет как на развитие, так и на расширение существующих экономических отношений. Определение и обеспечение соблюдения кредитных лимитов важно как для участников займа, так и для экономики. Когда кредит используется только в правильном размере, устанавливаются кредитные

отношения, что положительно сказывается на экономике. В статье описывается ряд положений, влияющих на цель кредитного анализа.

Ключевые слова: кредит, экономическая категория, валовой внутренний продукт, оборотный капитал, товаропроизводители, биржа, этап потребления

Summary

Gurbanova R.V.

General Aspects of the Loan's Role in the Economy

Credit is debt capital that affects both the development and expansion of economic relations. Defining and enforcing credit limits is important for loan participants as well as for the economy. When credit is used only in the right amount, credit relations are established, which has a positive effect on the economy. The article describes a number of provisions that affect the purpose of credit analysis.

Keywords: credit, economic category, gross domestic product, working capital, commodity producers, exchange, consumption stage

MÜASİR REGIONAL SİYASƏTİN TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ DÖVLƏTİN ROLU

Məmmədov Sərxan İsaq oğlu

AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutu

zeynalovamexriban@mail.ru

Xülasə: Məqalədə dövlətin regional siyasətinin tənzimlənməsinin əsas istiqamətlərinə baxılmışdır. Son illər ölkənin davamlı inkişafının təmin olunmasında mühüm rol oynayan makroiqtisadi göstəricilər sistemində regionların sosial-iqtisadi inkişaf göstəricisinə daha çox diqqət yetirilir. Göstərilən problem postsovet məkanı ölkələri üçün daha aktual hesab olunur. Regional siyasətin qarşısında duran vəzifələri müəyyənləşdirmək, onların həllinə effektiv vasitələr seçmək üçün, ilk növbədə, regionların qeyri-bərabər inkişafına səbəb olan faktorlar müəyyənləşdirilməlidir. Məqalədə eyni zamanda tədqiq olunan sahə üzrə mövcud problemlərin həlli istiqamətində təklif və tövsiyələr təqdim olunmuşdur.

Açar sözlər: bazar iqtisadiyyatı, iqtisadi inkişaf, iqtisadi tənzimləmə, investisiya, sahibkarlıq

Ölkə rəhbəri cənab İlham Əliyev tərəfindən 2016-cı ildə “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə Strateji Yol Xəritəsinin başlıca istiqamətləri”nin təsdiqi və bundan irəli gələn məsələlər haqqında” Sərəncamına əsasən milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın on bir sektoru üzrə ümumilikdə on iki strateji yol xəritəsi hazırlanmışdır. Bunlar da beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar tərəfindən yüksək dəyərləndirilir. Ümumiyyətlə, strateji yol xəritələrinin icrasında başlıca məqsəd ölkəmizdə regionlar da daxil olmaqla davamlı iqtisadi inkişafın saxlanması, milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətini təmin etmək əsas şərt kimi götürülür. [1]

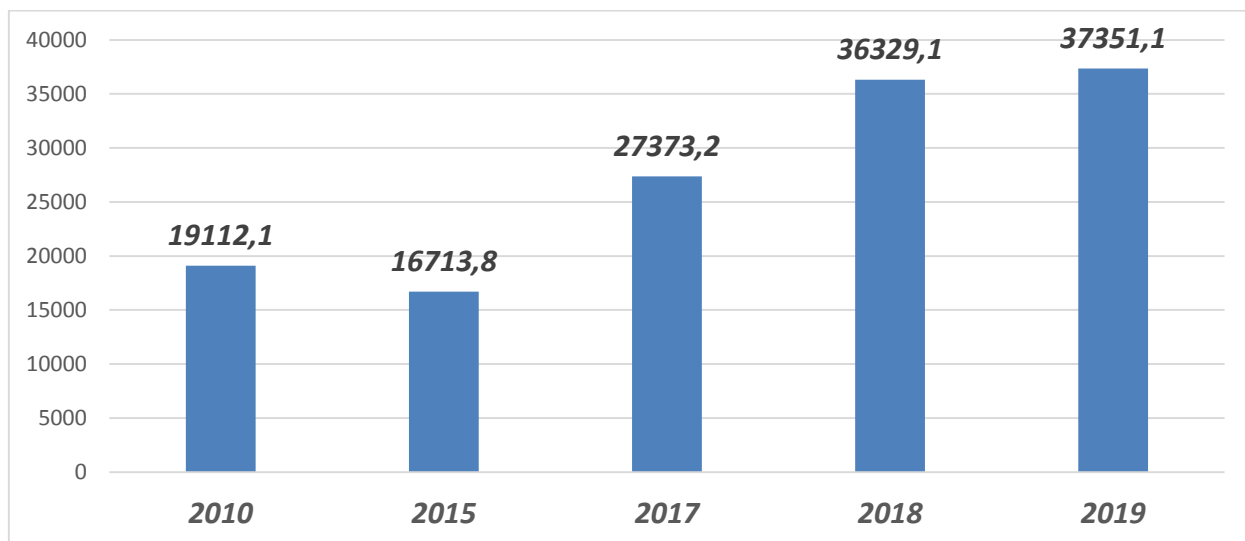
Qabaqcıl Avropa dövlətlərinin keçdiyi inkişaf yolunun tarixi mərhələlik baxımından araşdırılması göstərir ki, onların inkişaf prosesi ilk növbədə ümumi iqtisadi siyasətin regional inkişafı təmin etməsi ilə bağlı olmuşdur. Məhz bu baxımdan da ölkənin davamlı inkişafının təmin olunmasında mühüm rol oynayan makroiqtisadi göstəricilər sistemində regionların sosial-iqtisadi

inkişaf göstəricisinə daha çox diqqət yetirilir. Göstərilən problem postsovet məkanı ölkələri üçün daha aktual hesab olunur.

Regional inkişafın effektiv reallaşdırılması, ilk öncə bu sahədə dövlət tənzimlənməsinin əsas prioritetlərinin düzgün müəyyənləşdirilməsindən asılıdır. Ümumiyyətlə, Azərbaycan Respublikasında regional inkişafın effektiv reallaşdırılması prosesini aşağıdakı istiqamətlər üzrə təsnifatlaşdırmaq mümkündür:

- dövlət regionların inkişafını təmin etmək və stimullaşdırmaq üçün məqsədli regional proqramlardan, investisiya fondlarının, induktiv planların geniş tətbiqi imkanlarından istifadə etməklə respublika regionlarının maliyyə təminatını yaxşılaşdırmaq məqsədilə yerli və xarici sahibkarların, dövlət kapitalı hesabına müştərək məsələlərin geniş şəbəkəsinin formalaşdırılması;
- kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edən kiçik və orta sahibkarlığın inkişafını təmin etmək, istehsalçıların iqtisadi risklərini azaltmaq məqsədilə təminatlı sığorta sisteminin təmin edilməsi;
- ayrı-ayrı iqtisadi regionların inkişafının dövlət tənzimlənməsinin çox mühüm istiqaməti olan sosial inkişafın təmin edilməsi.

Respublikamızda davamlı inkişafa nail olunması üçün, ilk növbədə, effektiv strateji inkişaf strategiyasının çox variantlı konsepsiyasının işlənilib hazırlanmasını tələb edir. Müasir iqtisadi inteqrasiya şəraitində milli iqtisadiyyatın gələcək inkişafının təmin edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. [2]

Mənbə : www.stat.gov.az

Qrafik 1. Azərbaycan Respublikası üzrə regionlarda fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatların mənfəətini əks etdirən dinamika (mln. manat)

Azərbaycan Respublikası üzrə regionlarda fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatların mənfəətində də son illər ciddi dəyişiklik müşahidə olunmuşdur. Məsələn, 2010-cu ildə bu göstərici 19112,1 mln. manat olmuşdursa, 2018-ci ildə bu göstərici artaraq 36329,1 mln. manat, 2019-cu ildə isə 37351,1 mln. manat təşkil etmişdir (Qrafik 1). Mənfəətin artma səbəblərindən biri də regionlarda fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatların xarici ölkələrə ixrac imkanlarının artması, daxili bazarda təklif olunan malların rəqabətqabiliyyətinin yüksəlməsi və s. hesab olunur [4].

Postsovet məkanı ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, davamlı inkişafın təmin edilməsi üçün ilk öncə aşağıdakı problemlər həll olunmalıdır:

- davamlı inkişafın təmin edilməsinin mühüm istiqaməti davamlı insan inkişafının təmin edilməsi ilə bağlıdır. Bu da, ilk növbədə, səhiyyə, təhsil, o cümlədən insan inkişafını səciyyələndirən problemlərin həllini özündə ehtiva edir;

- yaranmış demoqrafik proseslərin tənzimlənməsi və səmərəli iqtisadi inkişafın təmin edilməsi və s.

Müasir iqtisadi şəraitdə Azərbaycan Respublikasında inkişafın müsbət dinamikasının təmin edilməsi, makroiqtisadi sabitliyə və artıma nail olunması, investisiya mühitinin yüksəldilməsi, regionların reurslarının təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb olunması, onların kompleks və sürətli sosial-iqtisadi inkişafına səbəb olmuşdur.

Müxtəlif zaman kəsirlərində dövlətin iqtisadiyyata təsiri, yaxud müdaxiləsinin ölçüləri fərqli rakurslarda mövcud olmuşdur. Sözsüz ki, çağdaş dövrün bazar münasibətləri şəraitində də dövlətin tənzimləmə funksiyalarına olan münasibət heç də birmənalı deyildir.

Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı regionlarda davamlı iqtisadi artımın əsasını təşkil etməkdədir. Bundan başqa respublikamızın davamlı səmərəli regional siyasətinin reallaşmasında iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin effektivliyinin artırılması üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur:

- iqtisadi regionlar üzrə onların inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq mövcud təsərrüfat sahələri üçün regional əmək və məşğulluğun elmi baxımdan əsaslandırılması siyasətinin həyata keçirilməsi;

- ayrı-ayrı regionlar üzrə dövlət mülkiyyətində olan müəssisələrin öz arasında və bu müəssisələrlə özəl müəssisələr arasında münasibətlərin tənzimlənməsi mexanizminin hazırlanması;

-iqtisadi baxımdan zəif rayonlar müəyyən edilməklə, dövlət tərəfindən onların sosial-iqtisadi inkişafına ciddi diqqət ayrılmalıdır.

Regional siyasətin qarşısında duran vəzifələri müəyyənləşdirmək, onların həllinə effektiv vasitələr seçmək üçün, ilk növbədə regionların qeyri-bərabər inkişafına səbəb olan faktorlar müəyyənləşdirilməlidir. Müvafiq amilləri əsasən aşağıdakı kimi qruplaşdırırlar: hüquqi-siyasi əsaslar; təbii-resurs amilləri; demoqrafik amillər; tarixi amillər. [3]

Ümumiyyətlə, ölkəmizdə regionların inkişafının qeyri-bərabərliyinin yaxın perspektiv dövr üzrə qarşısı alınmasa, bu mövcud iqtisadi ziddiyyətlərin dərinləşməsinə, ölkə vətəndaşlarının gəlirlərinin qeyr-mütənasib bölgüsünə səbəb ola bilər. Bunların qarşısını almaq üçün, ilk növbədə, yerli və xarici investorların, o cümlədən, milli sahibkarların regionlar üzrə istehsal və xidmət sahələri timsalında investisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsini təşviq etmək, daxili maliyyə mənbələrinin bu istiqamətdə yönəldilməsini təmin etmək lazımdır. Bundan başqa, regionlarda fəaliyyəti dayandırılmış emal və istehsal, o cümlədən xidmət müəssisələrinin fəaliyyətinin dirçəldilməsi, kiçik və orta sahibkarlıq fəaliyyətinin genişlənməsinə güzəştli şəraitin yaradılması, yerli və xarici investisiyaların stimullaşdırılmış vasitələrlə cəlbi, dövlətin regional siyasətinin əsas prioritet istiqamətləri olmalıdır. Məhz buna görə də bu istiqamətdə davamlı olaraq dövlət səviyyəsində məqsədəuyğun tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev K.N. Müasir iqtisadi şəraitdə iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinin əsas istiqamətləri // İqtisadi təhlükəsizlik: mövcud vəziyyət və perspektivlər. Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları. Sumqayıt: SDU nəşr., 8-9 iyul, 2020, s.455-459

2. Məmmədov Z.S. Regionların iqtisadi inkişaf problemləri, Bakı.: Elm, 2007, 465 s.

3. Мировая экономика: учебник/ под.ред. А.С.Булатова. М.:Экономистъ,2010, 636с.

Резюме
МамедовС.И.

Роль государства в регулировании современной региональной политики

В статье рассмотрены основные направления регулирования региональной политики государства. В последние годы система макроэкономических показателей, играющая важную роль в обеспечении устойчивого развития страны, уделяет больше внимания социально-экономическому развитию регионов. Эта проблема более актуальна для постсоветских стран. Для выявления вызовов, стоящих перед региональной политикой, для выбора эффективных средств их решения, прежде всего, необходимо выявить факторы, приводящие к неравномерному развитию регионов. В статье также представлены предложения и рекомендации по решению существующих проблем в изучаемой области.

Ключевые слова: рыночная экономика, экономическое развитие, экономическое регулирование, инвестиции, предпринимательство.

Summary
MammadovS.I.

The Role of State for Regulation of Modern Regional Policy

The article considers the main directions of the state's regional policy regulation. In recent years, the system of macroeconomic indicators, which plays an important role in ensuring the sustainable development of the country, pays more attention to the socio-economic development of the regions. This problem is more relevant for the post-Soviet countries. In order to identify the challenges facing regional policy, to choose effective means to address them, first of all, the factors that lead to unequal development of the regions must be identified. The article also presents suggestions and recommendations for solving existing problems in the field under study.

Key words: market economy, economic development, economic regulation, investment, entrepreneurship.

**DÖVRIYYƏ VƏSAİTLƏRİNDƏN İSTİFADƏ SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASI
TƏDBİRLƏRİ VƏ ONLARIN REALLAŞDIRILMASI NƏTİCƏLƏRİ ƏSASINDA
PROQNOZ HESABLAMALARININ APARILMASI**

Məmmədova Səbinə İlham qızı

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

sabinagluck@yahoo.co.uk

Xülasə: *Məqalədə müəssisənin debitor borclarının azaldılması imkanları, habelədebitor borclarının idarə edilməsində autsorinqin üstünlükləri üzə çıxarılmış, debitor borclarının yenidən maliyyələşdirilməsində faktorinqin rolu və əhəmiyyəti vurğulanmışdır. Müəssisədə dövriyyə vəsaitlərindən istifadə səmərəliliyinin artırılması tədbirləri müəllif tərəfindən əsaslandırılmış, təklif olunan tədbirlərin müəssisənin iqtisadi fəaliyyətinə təsiri müəyyənləşdirilmiş və onun nəticələrinə əsasən müəssisəincari aktivlərindəki dəyişikliklərin proqnoz göstəriciləri hesablanmışdır.*

Açar sözlər: dövriyyə vəsaitləri, müəssisə, səmərəlilik, debitor borcları, autsoring, faktoring, proqnoz

Giriş

Azərsun Holding MMC-nin və onun törəmə müəssisələrinin təmsalında aparılmış cari aktivlərinin təhlili belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verdi ki, bu sahədə müəssisənin problemi debitor borclarının və ehtiyatlarının vəziyyəti ilə müəyyən edilir. 2014-2019-cu illər ərzində debitor borcların məbləği 2,15 dəfədən çox artaraq 59,5 mln. manatdan 128,3 mln. manata, mal-material ehtiyatları 29,4% artaraq 174,6 mln. manatdan 225,8 mln. manata yüksəlmişdir. Bununla yanaşı, 2019-cu ildə gəlir 2014-cü illə müqayisədə cəmi 2,53 dəfə artmışdır[1]. Beləliklə, debitor borclarının miqdarında artım və ehtiyatların dəyərinin nisbi baxımdan artımı gəlir artımından daha yüksək olmuşdur.

Nəticə etibarilə, "Azərsun Holding" MMC üçün aktiv hesablara yönəldilmiş aktivlərin miqdarının azaldılması, habelə formalaşan ehtiyatların həcmnin onların səmərəli səviyyəsinə gətirilməsi tədbirləri aktualdır. Bununla yanaşı, ehtiyatların strukturunda ən böyük payı xammal və materiallar tutur (məsələn, 31 dekabr 2019-cu il tarixinə cari aktivlərin bu elementinin payı 55,77% idi). [1] Nəticə olaraq, formalaşan ehtiyatların dəyərini səmərəli səviyyəyə gətirməyə yönəlmiş tədbir istehsal prosesinin həyata keçirilməsi üçün tələb olunan xammal və material ehtiyatlarının formalaşmasına yönəldilməlidir.

1. Müəssisənin debitor borclarının azaldılması imkanlarının aşkarlanması

Müasir maliyyə menecmenti təcrübəsi müəssisədəki debitor borclarını idarə etməyin iki yolunu təklif edir: müstəqil idarəetmə və autsoring əsaslı idarəetmə. Müstəqil idarəetmə zamanı debitor borcları olduqda yalnız şirkətin resursları istifadə olunur. Bunun üçün kredit nəzarətçiləri, təhlükəsizlik xidmətləri və s. kimi ixtisaslaşmış xidmətlər yaradıla bilər.[2, s. 45-46]

Debitor borclarını idarə etmək və özünü idarəetmə çərçivəsində yaranma riskini azaltmaq üçün aşağıdakı tədbirlərdən istifadə etmək mümkündür.

- 1) təxirə salınmış və ya vaxtı keçmiş borcun azaldılması və debitorlara nəzarətinartıtılması;
- 2) debitor və kreditor borclarının nisbətinin izlənilməsi;
- 3) inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkələrin təcrübəsində olduğu kimi borcun vaxtından əvvəl ödənilməsi şərtlə güzəştlərin verilməsi metodunun tətbiqi;
- 4) borcluların ödəmə qabiliyyətinin və işgüzar nüfuzunun qiymətləndirilməsi;
- 5) debitor borclarının məhdudlaşdırılması, yəni qarşı tərəflərə verilən kreditin maksimum məbləğinin müəyyənləşdirilməsi, məsələn, kredit üzrə mal satarkən;
- 6) müqavilə sənədlərinin hərtərəfli hüquqi təhlili;
- 7) ödəməmə risklərinin sığortası;
- 8) debitor borcları ilə əlaqəli risklərin, xüsusən şübhəli borcların ehtiyatını yaratmaq yolu ilə özünü sığortalaması.

2. Debitor borclarının idarə edilməsində autsoringin üstünlükləri

Debitor borclarının idarə edilməsinin yollarından biri "autsoring"dir. Autsoring, əsas olmayan funksiyaların konkret məhsulların istehsalı, işlərin görülməsi, xidmətlər göstərilməsində ixtisaslaşmış və müvafiq təcrübə, bilik, kadr və texniki vasitələrə malik olan digər təşkilatlara müqavilə əsasında təhvil verilməsidir.[3, s. 89]Autsoringin üstünlükləri ondan ibarətdir ki, o,

müəssisənin zəruri resursların baha olması və ya çatışmaması səbəbindən qeyri-mümkün və ya müstəqil həll etmək mümkün olmayan problemlərin səmərəli şəkildə həllinə imkan yaradır.

Debitor borclarının idarə edilməsi üzrə outsourcing xidmətləri bazarında kredit bürolarının xidmətləri; sığorta xidmətləri; kredit xidmətləri; hüquqi xidmətlər; faktoring; kolleksiya xidmətləri kimi xidmətlər mövcuddur. [4, s. 112-113]

3. Faktoring debitor borclarının yenidən maliyyələşdirilməsinin əsas formalarından biri kimi

Faktoring debitor borclarının yenidən maliyyələşdirilməsinin əsas formalarından biridir.

Faktoring, debitor borclarının faktoring şirkətinə və ya banka satılmasıdır. Faktoring yolu ilə hesablaşma əməliyyatlarının aparılmasına dair müqavilə əsasında, bank, məsələn, satıcıdan tədarük olunan malların, görülən işlərin, göstərilən xidmətlərin, ödənilmə müddəti başa çatmış və ya ödənilmiş malların müvafiq məbləğlərini tələb etmək hüququnu cari hesablamalar üzrə əldə edə bilər. Şirkətlər əsas debitor borcu dərhal alınması müqabilində tədarük olunan məhsullara görə ödəniş sənədləri üzrə pul məbləğləri almaq hüququndan imtina edirlər. [5, s. 15-16]

Azərbaycanda faktoring bazarı olduqca gəncdir və formalaşma mərhələsində olub aşağıdakı şərtlər daxilində kiçik və orta sahibkarlıq üçün ən optimal həll yoludur: ənənəvi maliyyələşmə mənbələri (bank krediti və overdraft) artıq öz potensiallarını tükəndirmişdir; şirkətlərin girov təmin etmək üçün kifayət qədər aktivləri yoxdur; tələbin mövsümi dalğalanması vəsait çatışmazlığına səbəb olur; müəssisənin vəsaitləri debitor borclarında "dondurulmuş"dur; sürətli biznes böyüməsi əlavə kapital yığımını tələb edir və s. Faktoringin əsas vəzifəsi alıcılarla qarşılıqlı münasibətlərin elə bir sistemini təmin etməkdir ki, burada tədarükçü öz kapitalının çatışmazlığını yaşamadan müştərilərinə rəqabətli təxirə salınmış ödənişləri təmin etmiş olsun. [7, s. 52]

4. Müəssisədə dövriyyə vəsaitlərindən istifadə səmərəliliyinin artırılması tədbirləri

Bu istiqamətdə araşdırmaların aparılması üçün "Azərsun Holding" MMC seçilmişdir. Şirkət və onun törəmə müəssisələri müştərilərə aşağıdakı endirim növlərini təqdim edə bilər: təcili ödənişə görə endirim; əvvəlcədən ödəməyə görə endirim; erkən ödəniş üçün endirim. Ödənişin sürətləndirilməsinə görə güzəşt edilməsində məqsəd maliyyə- logistika axınlarını optimallaşdırmaq, tədarükçü və ya satıcının likvidliyini yaxşılaşdırmaq və pul daxilolmalarının ahəngdarlığı təmin etməkdir.

Sürətləndirilmiş ödənişə görə endirim həm xidmət təchizatçısına, həm də müştəriyə əhəmiyyətli miqdarda ödəmə, iri məhsul göndərişləri zamanı faydalıdır. Xüsusilə ödənişin sürətlənməsi üçün endirimlərin verilməsinin aşağıdakı üstünlükləri "Azərsun Holding" MMC və onun törəmə müəssisələri üçün aktualdır: birincisi, debitor borclarının toplanması ilə əlaqədar tələb olunan xərclər azalır; ikincisi, satıcı hesabına vəsait axını sürətlənir və balansının quruluşu yaxşılaşdırılır; üçüncüsü, kredit riskləri azalır və maliyyə planlaşdırmasının etibarlılığı artır.

Üçüncü tədbir olaraq, xammal və material ehtiyatlarının formalaşması praktikasına satınalmaların planlaşdırılmasının müasir üsullarının tətbiqi təklif olunur. Xüsusilə, anbarda ehtiyatların saxlanması xərclərini optimallaşdırmaq vasitələrindən istifadə etmək məsləhət görülür.

5. Təklif olunan tədbirlərin istehsalın iqtisadi səmərəliliyinə təsirinin müəyyən edilməsi.

Müəssisənin 2019-cu ilin sonunahazırda 60 min manat təşkil edən qarşı tərəfə borcu var və hansı faktoring xidmətlərinə köçürməyə ehtiyac var? Faktoring əməliyyatının həyata keçirilməsi üçün komissiyon haqqı borc məbləğinin 2% -ni təşkil edir. Bank, şirkətə borc öhdəliklərinin 75 faizi həcmində əvvəlcədən ödəmə şəklində kredit verir. Kredit üzrə faiz dərəcəsi 20%-dir. Bu

məlumatları nəzərə alaraq, müəyyən edilmiş borc miqdarı üçün faktoring əməliyyatı həyata keçirərkən şirkətin hansı əlavə xərc çəkəcəyini müəyyənləşdiririk. Bu xərclər komissiya haqqından və kreditdən istifadə haqqından ibarətdir:

a) komissiya haqqı: $KH = 60000 \times 2 : 100 = 1200$ manat;

b) kreditdən istifadəyə görə haqq: $KİH = (60000 \times 0,75 \times 20) : 100 = 9000$ manat.

Müəssisənin ümumi dəyəri: $1200 + 9000 = 10200$.

Şirkətin faktoring vasitəsi cəlb ediləcək vəsait: $D\% = (10200 \times 100) : (60000 \times 0,75) = 22,7\%$

Monitoring məlumatlarına görə, hazırda pul bazarında faiz dərəcələrinin orta səviyyəsi 24,5% -dir. Bu o deməkdir ki, faktoringdən istifadə etmədən, lakin bank bazarında lazımı vəsaiti cəlb etməklə şirkət 24,5% faktoringdən istifadə etməklə az, yəni 22,7% ödəyir. Buna görə müştərilərlə hesablaşmalarda faktoringin istifadəsi sərfəli bir tədbirdir.

Faktoringdən istifadənin təsirini hesablamaq üçün Azərsun Holding MMC-nin mühasibat şöbəsinin işçiləri arasında keçirilmiş sorğuyagörərcari debitor borclarının təxminən 25% -ni faktoringə köçürmək mümkündür. Orta hesabla borcun ümumi məbləğinin təxminən 37.5% $((25 + 50) / 2)$ faktoring xidmətlərinə keçirilə bilər. Hesabat məlumatlarına görə 31 dekabr 2019-cu il tarixinə alıcıların borcu 90 126 min manat təşkil etmişdir. Faktoring yolu ilə toplanması üçün köçürdüyümüz debitor borclarının miqdarı: $90126 \times 37,5 : 100 = 33797$ min manatdır.

Bu məbləği debitor borcların ümumi miqdarı və onun quruluşu ilə əlaqələndirsək, demək olar ki, borcun eyni hissəsi müəssisənin dörd ən böyük borclunun üzərinə düşür. Bunlar çox böyük pərakəndə satış şəbəkələridir və çox güman ki, bank bu alıcıların borclarını faktoring vasitəsilə yığım üçün qəbul edəcəkdir. Beləliklə, 31 dekabr 2019-cu il tarixinə 182133 min manat təşkil edən tədarükçülərə borclarının bir hissəsini ödəyə biləcəkdir. Beləliklə, faktoring yolu ilə tez satılan aktivlər qrupundan müəssisənin aktivləri ən likvid aktivlər qrupuna keçir. Nəticə etibarilə bu tədbir aktivlərin strukturunu təkmilləşdirmək hesabına müəssisənin ödəmə qabiliyyətini artıracaqdır. İkinci tədbirin mahiyyəti "Azərsun Holding" MMC məhsulları alıcılarının güzəşt müddəti ilə təmin olunmasıdır. Bu müddət ərzində müəssisəyə olan borcu ödəmək və n% miqdarında endirim əldə etmək mümkündür. Üçüncü tədbir müasir ehtiyat idarəetmə modellərinin satınalma praktikasına daxil edilməsini əhatə edir.

6. Təklif olunan tədbirlərin reallaşdırılması nəticələrinə əsasən müəssisənin cari aktivlərindəki dəyişikliklərin proqnoz göstəricilərinin hesablanması.

31 dekabr 2019-cu il tarixinə ehtiyatların maya dəyərinin 225799 min manat, ehtiyatdakı xammal və materialların ehtiyatdakı payının 54.60% olduğunu nəzərə alsaq[1], üçüncü tədbiri həyata keçirdikdən sonra ehtiyatların dəyərini müəyyənləşdirə bilərik:

$E = 225799 \times 54,60 : 100 \times 137 : 800 + 225799 \times (100 - 54,60) : 100 = 123626$ min manat.

Beləliklə, ehtiyatların həcmi onların rəasional səviyyəsinə gətirmək nəticəsində onların dəyərini 225799 min manatdan 123626 min manata qədər azaltmaq mümkün olacaqdır. Bu məbləğlər arasındakı fərqin miqdarı (102173 min manat) həmçinin kreditor borclarının miqdarını azalda bilər:

$KB = 128272 - 102173 = 26099$ min manat

Cari aktivlərin strukturundakı dəyişikliklər nəticəsində ödəmə qabiliyyətlilik göstəricilərinin kəmiyyətləri dəyişəcəkdir (cədvəl 1).

Cədvəl 1.

Təklif olunan tədbirlərin yerinə yetirilməsi nəticəsində "Azərsun Holding» MMC-nin göstəricilərinin proqnozu

Göstəricilər	2019-cu il	Proqnoz
Pul vəsaitləri, min manat	75859	101145
Maliyyə investisiyaları, min manat	0	0
Debitor borcları, min manat	128272	67343
Ehtiyatlar, min manat	225799	123626
ƏDV, min manat	1041	546
Qısamüddətli öhdəliklər, min manat	236134	75091
Mütləq likvidlik əmsalı	0,32	1,35
Kritik likvidlik əmsalı	0,87	1,03
Cari likvidlik əmsalı	1,90	3,90

Mənbə: www.azersun.com-un məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb

Beləliklə, cari aktivlərin strukturu yaxşılaşacaq, bunun sayəsində ümumilikdə onlardan istifadənin səmərəliliyinin artacağını gözləmək olar, çünki alınan vəsait aktiv hesablamalara yönəldilməyəcək, əksinə, istehsala yönəldiləcək. Bundan əlavə, alınan vəsait hesabına qismən ödənilən qısamüddətli öhdəliklərin miqdarı azalacaq ki, bu da ödəmə qabiliyyətinin yaxşılaşmasına səbəb olacaqdır.

Cədvəl 2

"Azərsun Holding» MMC-nin cari aktivlərindəki dəyişikliklərin proqnozu

Cari aktivlərin elementləri	Cari aktivlərin ümumi həcmində payı			
	31.12.2019-cu il		Tədbirlərin sonra	
	min	%	min manat	%
Ehtiyatlar	225799	50,3	123626	31,9
Qısamüddətli borc	1000	0,2	75091	19,4
Debitor borcları	128272	28,5	67343	17,4
Əlaqəli tərəflərdən alınacaq	18205	4,1	20201	5,2
Pul vəsaitləri	75859	16,9	101145	26,1
Cari aktivlərin ümumi dəyəri	449135	100,00	387406	100,00

Mənbə: www.azersun.com-unməlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb

2-ci cədvələ əsasən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, təklif olunan tədbirlərin həyata keçirilməsi sayəsində cari aktivlərin strukturu getdikcə daha mütərəqqi olacaqdır. Öz növbəsində dövriyyə vəsaitlərinin strukturunun mütərəqqi olması onların dövriyyəsinin artmasına kömək edəcəkdir. Xüsusilə, 2019-cu ildə dövriyyə kapitalının dövriyyəsi əmsalı 0,88 olub. Gəlir baza ili səviyyəsində qalır və cari aktivlərin dəyəri onların strukturunun yaxşılaşması səbəbindən azalır, o zaman aktivlərin dövriyyəsi əmsalı da artırıla bilər. Beləliklə, təklif olunan tədbirlər hesabına dövriyyə əmsalı da artırıla bilər.

Nəticə

Beləliklə, belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, "Azərsun Holding» MMC-nin dövriyyə vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyini artırmaq üçün aşağıdakı tədbirləri həyata keçirmək məqsəduyğundur. 1) müəssisənin kredit siyasətini təkmilləşdirmək. Bu, debitor borclarını

azaldacaq, bu da öz növbəsində cari fəaliyyətdən gələn müsbət pul axınını artıracadır; 2) alıcılarla bağlanmış müqavilələrin şərtlərini yaxşılaşdırmaq və satılan mallara görə ödənişin sürətləndirilməsi üçün güzəştlərin mövcudluğunu təmin etmək; 3) formalaşmış xammal və material ehtiyatlarının həcmi rəşional, iqtisadi cəhətdən mümkün səviyyəyə çatdırmaq.

Təklif olunan tədbirlərin həyata keçirilməsi təkcə cari aktivlərdən istifadənin səmərəliliyini artırmaqla yanaşı, aktivlərin likvidliyini və dolayısı ilə müəssisənin ödəmə qabiliyyətini də artırmağa imkan verəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. www.azersun.com—Azersun holdinq - maliyyə hesabatları (2014-2019-cu illər).
2. Руденко А.Д. Повышение эффективности управления оборотными средствами предприятия // Проблемы современной науки и образования. 2012, № 4, с. 41-47
3. Адер А.В. Аутсорсинг - как новая форма партнерских отношений в бизнес-процессе // Экономика и современный менеджмент: теория и практика. 2014, № 43, с. 88-91.
4. Мухина И.С. Анализ существующих подходов к оценке эффективности использования аутсорсинга // Сибирская финансовая школа. 2014, № 6, с. 111-115
5. Емельянов В.Ю. Развитие деятельности факторинговых компаний на Российском финансовом рынке. Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук. М.:, 2016, 195 с.
6. Zərbəliyeva A. Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin kreditləşdirilməsinə dair metodoloji yanaşmalar // İPƏK YOLU, No.4, 2017, s.47-55

Резюме

Маммадова С.И.

Проведение прогнозных расчетов на основе мероприятий по повышению эффективности использования оборотных средств и результатов их реализации.

В статье определены возможности снижения дебиторской задолженности компании, а также преимущества аутсорсинга в управлении дебиторской задолженностью, подчеркнута роль и важность факторинга при рефинансировании дебиторской задолженности. Автор обоснованы меры по повышению эффективности использования оборотных средств на предприятии, определено влияние предложенных мероприятий на хозяйственную деятельность предприятия и рассчитаны прогнозные показатели изменения оборотных средств предприятия по их результатам.

Ключевые слова: оборотные средства, предприятие, эффективность, дебиторская задолженность, аутсорсинг, факторинг, прогнозирование

Summary

Mammadova S.I.

Carrying Out Forecast Calculations Based on Measures to Increase the Efficiency of Working Capital and the Results of Their Implementation

The article identifies opportunities for reducing the company's receivables, as well as the advantages of outsourcing in the management of receivables, emphasizes the role and importance of factoring in the refinancing of receivables. The author substantiated the measures to increase the efficiency of working capital in the enterprise, determined the impact of the proposed measures on

the economic activity of the enterprise and calculated the forecast indicators of changes in the current assets of the enterprise based on its results.

Keywords: *working capital, enterprise, efficiency, receivables, outsourcing, factoring, forecasting*

AZƏRBAYCANIN MDB VƏ GUAM ÖLKƏLƏRİ İLƏ İNVESTİSIYA ƏLAQƏLƏRİNİN XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ İSTİQAMƏTLƏRİ

Məmmədova Şəfiqə Səfər qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti

shafiga_mammadova@mail.ru

Xülasə: *Hal-hazırda dünya iqtisadiyyatında baş verən qlobal meyillərlə yanaşı, beynəlxalq və regional səviyyədə integrasiya prosesləri də güclənməkdədir. Müasir rəqabətli innovasiyalı iqtisadi inkişaf təsərrüfatçılığın beynəlxalq təşkilinin yeni formalarının, yeni iqtisadi əlaqə və yollarının axtarılmasını zəruri edir. Bu istiqamətdə Azərbaycanın postsovet ölkələrinin əməkdaşlığı məqsədilə yaradılan Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB) və GÜAM (Gürcüstan, Ukrayna, Azərbaycan və Moldova ölkələrinin birliyi) ilə əlaqələri xüsusi maraq və əhəmiyyət kəsb edir. Məqalədə ölkənin xarici iqtisadi fəaliyyətində və siyasətində xarici investisiya siyasətinin prioritetləri göstərilmiş, Azərbaycan Respublikasının xarici investisiyaların ölkə iqtisadiyyatına cəlb edilməsi istiqamətində MDB və GÜAM ölkələri ilə integrasiya, investisiya əlaqələrinin xarakterik xüsusiyyətləri və əsas istiqamətləri araşdırılmışdır.*

Açar sözlər: *iqtisadi integrasiya, xarici investisiya, siyasət, prioritet, tənzimləmə, strategiya, xarici ticarət*

Hal - hazırda dünya iqtisadiyyatında başverən qlobal meyillər, başqa sözlə qloballaşma, beynəlmilləşmə, transmilliləşmə proseslərilə yanaşı, beynəlxalq iqtisadi integrasiya, həmçinin regional iqtisadi integrasiya prosesləri getdikcə daha çox güclənməkdədir. Qeyd edilən proseslərin intensivləşməsi fonunda dünya ölkələrinin qarşılıqlı asılılığı da artmışdır. Qarşılıqlı asılılıq inkişafa təkan verən müasir iqtisadi proseslər içərisində iqtisadi integrasiya xüsusi yer tutur. Ölkələrin getdikcə daha çox və intensiv surətdə açıq tipli iqtisadiyyata keçməsi dünya ölkələrinin öz xarici iqtisadi fəaliyyətlərində qonşu region ölkələrin, hətta daha böyük ərazilərdəki ölkələrin iqtisadiyyatı ilə sıx əməkdaşlığa can atması, nəticədə həm mikro, həm də makro iqtisadiyyat səviyyələrində iqtisadi integrasiya proseslərinin inkişafı zərurətini yaratmışdı [1. s 52]. Məlumdur ki, beynəlxalq o cümlədən regional iqtisadi integrasiya ölkələrin, xüsusilə qonşu region ölkələrin milli təsərrüfatlarının dərin köklərə malik möhkəmlənmiş qarşılıqlı əlaqələri və beynəlxalq əmək bölgüsü əsasında təsərrüfat iqtisadi - siyasi birliklərinin bütövləşdirilməsi prosesləridir. Bununla bağlı belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, beynəlxalq o cümlədən, regional iqtisadi integrasiya özünü tənzimləmək və inkişaf potensialı baxımından dayanıqlı bazaya malik olan milli təsərrüfat sistemlərinin yaxınlaşması, bir - birinə uyğunlaşması, qovuşmasını istiqamətləndirən obyektiv prosesdir. Adətən, xüsusilə qonşu region ölkələrin mikrosəviyyədə, yəni ayrı - ayrı təsərrüfat subyektlərinin qarşılıqlı iqtisadi razılaşmalar əsasında iqtisadi faktorların ölkələr arasında hərəkətilə əlaqədar reallaşan iqtisadi integrasiya, sonradan istər - istəməz makrosəviyyəyə keçərək özünü ölkələrin iqtisadi birliklərinin formalaşması və milli siyasətlərin razılaşdırılması əsasında

dövlətlərarası əlaqələrdə biruzə verir [2. s 401]. Müasir rəqabətli, innovasiyalı iqtisadi inkişaf təsərrüfatçılığın beynəlxalq təşkilinin yeni formalarının, yeni iqtisadi əlaqə və yollarının axtarılmasını zəruri edir. Bununla yanaşı, dünyada mövcud olan bir çox global problemlərin birlikdə həllinin vacibliyi, həmçinin böyük həcmdə vəsait və güc tələb edən elmi - texniki inkişaf da inteqrasiyaya təkan verən amillərdəndir. Bu baxımdan, Azərbaycan Respublikası da XX əsrin sonlarından bazar iqtisadiyyatına qədəm qoymuş yeni, müstəqil bir dövlət kimi global iqtisadi inteqrasiya proseslərinin birgə inkişafında özünün beynəlxalq regional əməkdaşlığının siyasi və iqtisadi təhlükəsizliyini təmin edə biləcək stabil bir əməkdaşlıq sisteminin yaradılmasına daimi can atır. Məlumdur ki, keçmiş SSRİ respublikalarının dünya təsərrüfat sisteminə sərbəst inteqrasiyası nəinki siyasi, həmçinin xüsusi iqtisadi yanaşma ilə xarakterizə olunur. Postsovet ölkələrinin müasir dövrdə mürəkkəb və ziddiyətli bir proses olsa da, əvvəlki bir - birilə olan qarşılıqlı təsərrüfat əlaqələrinin uyğun olaraq müasir suveren ölkələrarası qarşılıqlı münasibətlərə transformasiyası prosesləri baş verməkdədir. Bu mənada, Azərbaycanın xarici iqtisadi strategiyasının prioritet istiqamətləindən birini də yaxın region ölkələrlə inteqrasiya təsərrüfat əlaqələrinə aktiv qoşulması təşkil edir. Bu istiqamətdə Azərbaycanın postsovet ölkələrinin əməkdaşlığı məqsədilə yaradılan Müstəqil Dövlətlər Birliyi(MDB) və GUAM (Gürcüstan, Ukrayna, Azərbaycan və Moldova ölkələrinin birliyi) ilə əlaqələri xüsusi olaraq maraq kəsb edir.

Azərbaycanın MDB və GUAM birliyi ölkələrilə investisiya əlaqələrinin xarakterik xüsusiyyətləri və istiqamətlərinin təhlilindən öncə ölkənin xarici iqtisadi fəaliyyətində və siyasətində xarici investisiya siyasətinin prioritetlərinə nəzər salmaq məqsədlidir. Xarici iqtisadi fəaliyyət milli iqtisadiyyatın əsas fəaliyyət sahələrindən olmaqla ölkələrin müxtəlif təsərrüfat subyektləri tərəfindən qurulan ikitərəfli və daha çoxtərəfli iqtisadi əməkdaşlıq münasibətləri kimi təzahür edir. Xarici iqtisadi əlaqələrin dünya ölkələri arasında dövlət səviyyəsində qurulması elmi - texniki, investisiya, istehsal - ticarət, həmçinin valyuta - maliyyə əməkdaşlıq münasibətlərini əhatə etməklə, xarici - iqtisadi siyasətin prioritetinin müəyyən edilməsində vacib rol oynayır. Qeyd etmək lazımdır ki, xarici - iqtisadi əlaqələr ölkələrin iqtisadi siyasətindən asılı olaraq, onun iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi nöqtəyi – nəzərinə beynəlxalq əmək bölgüsünün, həmçinin iqtisadi inteqrasiyasının üstünlüklərindən yararlanma məqsədilə formalaşır. Xarici iqtisadi əlaqələr və fəaliyyətlə bağlı olan xarici iqtisadi siyasət dövlətin beynəlxalq ticarətin iqtisadi əlaqələr sistemi sahəsində qarşıya qoyduğu və məqsədlərin həyata keçirilməsinə yönəldilmiş, geniş mənada isə, xarici ticarət və istehsal amilləri axınının istiqaməti, tərkibi və həcminə təsir göstərmək üçün hökumətin hər növ fəaliyyət məcmusunu əhatə edir. Xarici iqtisadi fəaliyyət və siyasətin əsas tərkib hissələrindən və istiqamətlərindən birini də beynəlxalq investisiya əməkdaşlığı və xarici investisiya siyasəti təşkil edir. İqtisadi inteqrasiya çərçivəsində beynəlxalq investisiya əməkdaşlığı - maliyyə və maddi – texniki əməliyyatlar sahəsində ölkənin təsərrüfat subyektlərinin xarici tərəfdaşlarla birgə qarşılıqlı fəaliyyət forması olmaqla, onun əsas məqsədi yerli iqtisadi resursların yaratdığı imkanlardan maksimum və səmərəli istifadə etməklə, rəqabət qabiliyyətli məhsulların istehsal edilməsi və onların xarici bazarlarda reallaşdırılmasının stimullaşdırılmasıdır. Xarici investisiya əlaqələri, dövlətin iqtisadi siyasətinin prioritet istiqamətlərindən olmaqla, birgə istehsal sahələrinin, yaxud təsərrüfat subyektlərinin yaradılması yolu ilə və s. vasitələrlə həll edilir.

Ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirakının obyektiv əsaslarından biri də xarici investisiyalardan (Xİ) istifadə və ölkəyə kapital axını problemidir. Xarici investisiya bu investisiyanı qəbul edən ölkənin iqtisadiyyatına xarici investor tərəfindən qoyulan bütün növ əmlak və intellektual dəyərləri özündə birləşdirir. Azərbaycan Respublikasında xarici investisiyaların ölkə

iqtisadiyyatına cəlb edilməsi dövlətin həmişə diqqət mərkəzində saxladığı məsələlərdəndir. Ölkənin iqtisadi siyasətində xarici investisiyaların ölkəyə aktiv surətdə cəlb edilməsi və əlverişli investisiya mühitinin yaradılması və həmçinin dövlətin və onun təsərrüfat subyektlərinin xaricdə investisiya fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi ilə sıx bağlıdır. Xaricdə ölkələrin təsərrüfat subyektlərinin aktiv investisiya yatırımları milli pul vahidinin, manatın devalvasiyasının qarşısını alan əsas amillərdən olduğu üçün, dövlət bu istiqamətdə də öz siyasətini daim genişləndirməli və onların fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına çalışmalıdır. Milli sərhəd çərçivəsində ölkəyə XI - lərin cəlb edilməsi və həmçinin ölkə sərhəddindən xaricdə investisiya qoyuluşları prosesləri beynəlxalq miqyasda investisiya əməkdaşlığı, daha doğrusu dünya və region investisiya proseslərinə aktiv inteqrasiya olmadan mümkün deyildir. İstənilən ölkənin, o cümlədən Azərbaycanın və milli gəlirini artırmaq yolunda, rəqabət yönümlü investisiya iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək istiqamətində xarici kapital axınlarına böyük ehtiyacı vardır. Yuxarıda qeyd edilənlərlə yanaşı, ölkəyə xarici investisiyaların cəlb edilməsi bir çox amillərlə, o cümlədən ölkədə iqtisadi və texniki tərəqqinin yüksəldilməsi, istehsal aparatının genişləndirilməsi, rəqabət qabiliyyətli məhsulların buraxılışı, istehsalın yeni, yüksək texnoloji və qabaqcıl təşkili metodlarının mənimsənilməsi, həmçinin müasir bazar iqtisadiyyatı tələblərinə cavab verə bilən peşəkar kadrların hazırlanması, məşğulluq və s. problemlərin həlli ilə sıx bağlıdır.

Məlumdur ki, Azərbaycan Respublikasında xarici iqtisadi fəaliyyətin digər növlərinin inkişafı məhz ölkədə neft və qaz sənayesinin təşəkkülü və bunun əsasında da xarici ticarətin inkişafı ilə birbaşa əlaqədardır. Belə ki, digər keçid iqtisadiyyatlı olan ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da mövcud problemlərin həlli və keçid dövrünün yaratdığı böhranlardan ən uğurlu çıxış yolu XI cəlb edilməsi olmuşdur. Əlbəttə ki, XI - nin ölkəyə cəlb edilməsi üçün əlverişli hüquq və iqtisadi investisiya mühitinin yaradılması vacib şərtədir. Bununla əlaqədar Azərbaycanda investisiya mühitinə əsasən sosial - iqtisadi, həmçinin siyasi vəziyyət və hüquqi təminat amilləri mühim təsir göstərir. İnkişaf etmiş və digər bazar iqtisadiyyatı olan ölkələrə nisbətən Azərbaycanda iqtisadiyyatın açıqlığı səviyyəsi aşağı olduğundan XI haqqında xüsusi olaraq ayrıca qanunlar qəbul edilməsi zərurəti də yaranmışdır. Bu mənada Azərbaycanda XI - nin hüquqi statusu və rejimi aşağıda qeyd olunanlarla müəyyən edilir:

1. Konstitusiyaya rejimi.
2. Qanunlar və digər normativ – hüquqi aktları.
3. İkitərəfli və çoxtərəfli hökumətlərarası hüquqi və iqtisadi razılaşmalar.
4. Ölkənin qoşulduğu beynəlxalq çoxtərəfli müqavilələr və razılaşmalar.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda XI haqqında əsas hüquqi sənədlər kimi "Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası" və 1992 - ci ildə qəbul olunmuş "Xarici investisiyaların qorunması haqqında" qanunlar çıxış edir. 2014 - 2018 - ci illərdə Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatına yönəldilən xarici investisiyaların dinamikası aşağıdakı cədvəldə (cədvəl 1) verilmişdir.

Cədvəlin məlumatlarından görüldüyü kimi son dövrlərdə ölkə iqtisadiyyatına qoyulan xarici investisiyaların dinamikasında azalma müşahidə olunmaqdadır. Belə ki, 2018 - ci ildə xarici investisiyaların həcmi 2014 - cü ilə nisbətən (11697,7 milyon ABŞ dolları) təxminən 30% (0,7 dəfə) azalaraq 8236, 5 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir. Azalma ənənəsi həm neft, həm də qeyri - neft sektoruna aiddir. Qeyd edilən azalmaya baxmayaraq xarici investisiyaların sahə sektorunda yanacaq energetika sektorunun öndə getdiyini müşahidə etmək olar. Bunun əsas səbəblərindən biri də ölkədə digər sahələrin xarici investisiyalar üçün daha az cəlbedici olmasıdır.

**2014 - 2018 - ci illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatına yönəldilən xarici investisiyalar
(mlyn. ABŞ dolları)**

	2014	2015	2016	2017	2018
Cəmi xarici investisiya o cümlədən:	11697,7	10719,1	10161,1	9120,5	8236,5
Birbaşa investisiyalar o cümlədən:	8049,2	7483,1	7323,6	5713,8	4109,3
Neft sektoruna	6730,7	6622,7	5617,4	4900,8	3142,0
Qeyri – neft sektoruna	1318,5	860,4	1706,2	813,0	967,1
Digər investisiyalar	3648,5	3236,0	2837,5	3406,7	4127,4

Mənbə: Azərbaycan rəqəmlərdə AR, DSK, 2019

MDB 8 dekabr 1991 - ci ildə Minsk şəhərində imzalanmış “Müstəqil Dövlətlər Birliyinin yaradılmasına dair Saziş” əsasında təsis edilmişdir. 24 sentyabr 1993 —cü il tarixdə MDB dövlət başçıları Şurasının iclasında Azərbaycanın MDB -yə daxil olmasına dair qərar qəbul olunmuşdur. Keçmiş SSRİ ölkələri arasında dövlətlərarası münasibətlərin qorunub saxlanması məqsədilə yaradılmış bu təşkilat çərçivəsində əməkdaşlıqdaha çox üzv dövlətlər arasında iqtisadi inteqrasiyanın istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə yönəlmişdir. MDB –nin üzv ölkələrinə aiddir: Azərbaycan, Özbəkistan, Türkmənistan, Tacikistan, Rusiya, Moldova, Qırğızıstan, Qazaxıstan, Belarusiya, Ukrayna, Ermənistan. Qeyd etmək lazımdır ki, MDB ölkələri iqtisadiyyatlarının strukturu və yetkin inkişaf baxımından bir – birindən fərqlənir. Rusiya, Ukrayna, Qazaxıstan emaledici sənayedə, o cümlədən maşınqayırma sənayesi və istehsalın digər sahələrində özlərinin milli təsərrüfatlarının kifayət qədər inkişafı ilə fərqlənirlər. MDB -nin digər üzv ölkələrini, o cümlədən Azərbaycanı inkişaf etməkdə olan ölkələrin qrupuna aid etmək olar. Bu ölkələrin iqtisadiyyatında əsas xarakterik xüsusiyyəti kimi ağır xammal, hasilat sənayesinin, kənd təsərrüfatı və mineral xammalın ilkin emaledici sahələrinin üstünlük təşkil etməsini qeyd etmək olar. Onlar xarici ticarətin daha çox hissəsini öz aralarında həyata keçirirlər. Qeydetmək lazımdır ki, MDB ölkələri geniş əhatəli böyük həcmli təbii resurslara, güclü elmi - texniki potensiala, ixtisaslı mütəxəssislərə və kadrlaramalıdır. MDB ölkələri müasir dövrdə beynəlxalq siyasi və iqtisadi münasibətlər sisteminə kifayət qədər təsir etmə imkanına malikdirlər. MDB -nin yarandığı ilk gündən bu birlik çərçivəsində mürəkkəb iqtisadi vəziyyətin mövcudluğu onun üzv ölkələrinin dünya iqtisadi inteqrasiyasına qoşulmasına hazır olmaması ilə əlaqədar olmuşdur. Amma bu ölkələr, o cümlədən Azərbaycan bu çətinliyi dəf edərək həmin proseslərin aktiv iştirakçısına çevrilməyə başlamışlar.

Azərbaycanın MDB ölkələri ilə investisiya əlaqələrinin əsas xarakterik xüsusiyyətini investisiya əməkdaşlığının, əsasən strateji əhəmiyyəti və yüksək həcmli kapital tutumu olan yanacaq energetika və xammal kompleksində aktuallığı təmsil edir. Əslində bunun təbii neft - qaz sərvətləri kifayət qədər olan Azərbaycan üçün böyük rolu vardır.

Rusiya Azərbaycanda neft sənayesində öz mövqeyini saxlamaqda davam etdirir. Belə ki, Rusiyanın trans milli konserni olan Lukoil hələ 1994 - cü ildə “Əsrin müqaviləsi” bağlanan zaman Xəzər dənizinin Azərbaycana aid olan Azəri, Çıraq, Günəşli yataqlarından neft çıxaran beynəlxalq konsorsiuma daxil oldu. 1995 - ci ildə bu kompaniya daha bir layihədə - 100 mlyondan çox neft

ehtiyatı olan Qarabağ yatağında əhəmiyyətli mövqelərdən birini tutmağa başladı. Bu zaman onun beynəlxalq konsorsiumda payı 35% təşkil edirdi. MDB ölkələri içərisində Rusiya Federasiyası Azərbaycana daha çox investisiya yatırmışdır. Rusiyanın Azərbaycan iqtisadiyyatına yönəltdiyi investisiyaların dinamikası aşağıdakı cədvəldə (cədvəl 2) göstərilmişdir.

Cədvəl 2.

2005,2010- 2017 - ci illərdə Rusiya Federasiyasının Azərbaycana yönəltdiyi investisiyaların dinamikası (milyon ABŞ dollar)

	2005	2010	2012	2013	2014	2015
Cəmi xarici investisiya	4893,2	8247,8	10314,0	10540,9	11697,7	10719,1
ondan:	698,4	3405,9	3135,5	2655,8	1880,6	2210,2
Maliyyə kreditləri						
Birbaşa investisiyalar	4030,4	3614,9	5382,3	5976,2	8049,2	7483,1
o cümlədən:	3799,9	2955,3	4287,8	4935,2	6730,7	6622,7
Neft sektoruna						
Qeyri – neft sektorunun zonaları	230,5	659,6	1094,5	1041,0	1318,5	860,4
Rusiya	5,1	11,7	21,8	36,1	13,6	15,9

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri AR, DSK, 2016

Cədvəldən göründüyü kimi, Rusiyanın Azərbaycana yönəltdiyi investisiyaların dinamikası ilbəil artaraq, 2015 - ci ildə 2005 - ci ilə nisbətən (5,1 milyon ABŞ dolları) 3,1 dəfə artaraq 15,9 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir.

MDB ölkələri arasındakı investisiya əməkdaşlığı hər bir üzv ölkəsinin iqtisadiyyatının stabilləşməsi və inkişafında əsas vəsaitdir. Bununla əlaqədar MDB - nin Dövlətlərarası iqtisadi komissiyasının vacib məsələləri arasında MDB ölkələrinin milli təsərrüfatlarında investisiyaların təşviq edilməsi, xarici investisiya sahələrində proqram və layihələrin işlənməsi, inkişafı, təkmilləşdirilməsi, uzlaşdırılması və həmçinin MDB çərçivəsində vahid investisiya məkanının formalaşması durur. Amma qeyd edilən məsələlərin həlli yalnız MDB - nin mükəmməl inteqrasiya birliyi kimi formalaşması çərçivəsində mümkün ola bilər. Amma son illərdə MDB - də həqiqi inteqrasiyaya əks proseslər baş verməkdədir.

Cədvəl 3.

2015 - 2017 - ci illərdə Azərbaycanın MDB və digər ölkələrlə idxal və ixrac əməliyyatları (milyon ABŞ dolları)

İllər	2015			2016			2017		
	Cəmi	MDB Ölkələri	Digər Ölkələr	Cəmi	MDB Ölkələri	Digər Ölkələr	Cəmi	MDB Ölkələri	Digər Ölkələr
Azərbaycan	İxrac								
	12729,5	526,4	12202,7	13457,6	663,6	12794,0	13871,6	1050,1	12761,5
	İdxal								
	9216,7	1961,1	7255,6	8489,1	2158,6	6330,5	8782,0	2396,2	6385,8

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri AR, DSK, 2018

2017 - ci ildə MDB ölkələri üzrə idxalın həcmi 2396235,9 min ABŞ dolları, ixracın həcmi isə 1050074,4 min ABŞ dolları təşkil etmişdir ki, bu da bu ölkələr üzrə idxalın ixracdan kifayət qədər üstünlüyünü göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın müstəqillik illərində xarici ticarətinin strukturunun dəyişməsi ilə yanaşı, onun ticarət tərəfdaşlarının tərkibi də dəyişmişdir. Belə ki, ölkə müstəqilliyinin ilk illərində əsasən MDB ölkələri ilə ticarətdə əməkdaşlıq edirdisə, hazırda bu nisbət digər ölkələrin, xüsusilə Avropa Birliyi ölkələrinin, Qara Dəniz iqtisadi əməkdaşlıq təşkilatının xeyrinə dəyişib. Cədvəl 4 – ün məlumatlarından göründüyü kimi, Azərbaycanın xarici ticarətində MDB ölkələrinin payı getdikcə azalır. Bu da əsasən Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsində neft ixracının xüsusi çəkisinin böyük olması ilə bağlıdır. MDB ölkələri arasında Azərbaycanla ən çox ticarət dövriyyəsinə malik olan ölkə Rusiya Federasiyasıdır. Digər MDB ölkələri ilə müqayisədə, Rusiyanın belə üstünlüyə malik olmasının səbəbi bu ölkənin Azərbaycanın kənd təsərrüfatı üçün böyük həcmli bazara sahib çıxmasıdır. Bu nəticəni aşağıdakı cədvəldə müşahidə etmək olar.

Cədvəl 4.

2017 – ci ildə Azərbaycanın MDB ölkələri üzrə xarici ticarət əlaqələrinin dinamikası (min ABŞ dolları)

Dövlətlər	İdxal	İxrac	Saldo	2017 - ci il, 2016 - cı ilə nisbətən % - lə	
				idxal	ixrac
MDB üzv dövlətləri üzrə cəmi	2396235,9	1050074,4	1346161,5	97,5	136,5
Belarus	130214,3	17486,3	112728,0	170,7	36,3
Qazaxıstan	107827,4	34272,5	73554,9	109,9	130,4
Qırğızıstan	1156,8	603,4	553,4	106,4	10,7
Moldova Respublikası	6752,3	241,5	6510,8	170,4	48,4
Özbəkistan	26041,3	3959,3	22082,0	218,6	115,8
Rusiya Federasiyası	1554257,9	587025,4	967232,5	34,7	143,4
Tacikistan	47,4	1998,4	1951,0	19,9	16,5
Türkmənistan	110024,1	54121,7	55902,4	285,9	47,6
Ukrayna	459914,4	350365,9	109548,6	160,4	789,0

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri AR, DSK, 2018

Azərbaycan bütün MDB ölkələri (Ermənistandan başqa) ilə azad ticarət rejimi yaratmış, həmçinin respublikada bu ölkələrlə sərbəst sərmayə üçün hüquqi baza yaradılmışdır. Azərbaycanın MDB ölkələri ilə investisiya əlaqələrinin potensial və gələcək istiqamətlərini aşağıda qeyd edilən bir sıra iqtisadi sahələri göstərmək olar:

1. Kimya metallurgiya və energetika sənayesi üzrə:

- yerli istehlak və ixrac yönümlü polimer, qara metallurğiyaməhsullarının istehsalı;
- əlvan metallurğiya və qırıntılarından son məhsul istehsalı;
- parfümeriya, poliuretan məhsullarının istehsalı;
- energetika, kommunal təsərrüfat avadanlıqlarının istehsalı və s.

2. Yeyinti və yüngül sənaye üzrə:

- pambıq məhsullarının, yun, dəri məhsullarının emalı; ;

- baramaçılıq, toxuculuq, xalçaçılıq və tikiş məhsullarının istehsalı və s.
- ağac emal və mebel istehsalı;
- ərzaq və kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı və s.

3. Aqrar sektorun maddi - texniki bazasının inkişafı sahələri, bitkiçilik və heyvandarlıq, həmçinin İKT və turizm sektorunun bölmələri üzrə və s.

Demokratiya və İqtisadi İnkişaf naminə Təşkilat kimi adlandırılan GUAM -Azərbaycan, Gürcüstan, Moldova və Ukrayna prezidentlərinin 1997 – ci il oktyabrın 10 – da Strasburqda əsasını qoyduqları regional birlik fəaliyyətə başlamışdır. 1999 – 2005 – ci illərdə Özbəkistan da bu təşkilatın üzvi olmuşdur. Təşkilatın adı üzv ölkələrin adlarının ingilis dilindəki baş hərflərindənəmələ gəlir. Prezidentlərin imzaladığı Kommünikedə suverenlik, ərazi bütövlüyü, sərhədlərin toxunulmazlığı, demokratiya, hüququn aliliyi və insan hüquqlarına hörmət prinsipləri əsasında Avropada sabitliyin və təhlükəsizliyin gücləndirilməsi məqsədilə dördtərəfli əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsinin vacibliyi vurğulanmışdır. [8] GUAM – ın üzv ölkələri arasında investisiya fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi, müxtəlif sahələr üzrə birgə müəssisələrin yaradılması iqtisadi əməkdaşlığın kifayət qədər səmərəli istiqamətlərindən sayılır. GUAM çərçivəsində regional iqtisadi əməkdaşlıq zonasının yaradılmasının perspektivləri də yüksək qiymətləndirilir və bu istiqamətdə Azərbaycanın rolunun yüksək olacağı proqnozlaşdırılır. [4]

Azərbaycanın GUAM ölkələri ilə 2016 - cı ildə reallaşdırdığı xarici ticarətin ümumi çəkisi 4,15 % olmuşdur. Bundan başqa Azərbaycanın ixracında birlik ölkələrinin ixracının xüsusi çəkisi 4,26 % təşkil etmişdir. Azərbaycanın Gürcüstan, Ukrayna və Moldova ilə xarici ticarət dövriyyəsinin dinamikası cədvəl 5 də göstərilmişdir.

Cədvəl 5.

2010 - 2016 - cı illərdə Azərbaycanın GUAM ölkələri ilə xarici ticarət dövriyyəsinin dinamikası (milyon ABŞ dolları)

İllər	GUAM ölkələri		
	Gürcüstan	Ukrayna	Moldova
2010	461382,1	1354197,8	6102,1
2011	624810,2	1467096,1	8119,5
2012	700660,2	625318,1	9205,7
2013	650466,3	864689,2	4205,7
2014	623437,9	468021,7	5501,4
2015	564189,4	333129,0	4007,9
2016	394888,6	334177,9	4462,4

Mənbə: <https://www.stat.gov.az>

Cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələri GUAM ölkələri arasında əsasən Ukrayna və daha sonra Gürcüstan ilə həyata keçirilir. Xarici ticarət dövriyyəsində Moldovanın xüsusi çəkisi çox aşağıdır. Azərbaycanın GUAM ölkələri ilə xarici investisiya əlaqələri ilə bağlı qeyd etmək olar ki, Azərbaycanda bu investisiya əlaqələrini həyata keçirən 280 Gürcüstan, digər tərəfdə isə 200 – dən çox Azərbaycan şirkəti qeydiyyatdan keçmişdir. Gürcüstan ilə Azərbaycan arasında investisiya əlaqələri əsasən enerji ilə bağlı olmuşdur. Belə ki, Azərbaycan Gürcüstan iqtisadiyyatına 3,4 milyard ABŞ dolları, Gürcüstan isə ölkə iqtisadiyyatına 72 milyon ABŞ dolları həcmində investisiya qoyuluşları keçirmişdilər.

Ümumiyyətlə Azərbaycanın Gürcüstan ilə investisiya əlaqələrinin getdikcə daha çox artması proqnozlaşdırılır. Bir tərəfdən enerji sektoru, digər tərəfdən isə Bakı – Tbilisi – Qars dəmir yolunun hazırlanması, istifadəyə verilməsi, tranzit nəqliyyatının inkişafı, həmçinin kənd təsərrüfatı sahəsində və digər istiqamətlərdə investisiya qoyuluşlarının reallaşdırılması həyata keçirilməkdədir.

GUAM ölkələri arasında Moldova özünün rəqabətqabiliyyətli işgüzar mühiti ilə seçilir. Moldovada investisiya qoyuluşlarını stimullaşdırmaq və cəlb etmək məqsədilə “Moldova Biznes Həftəsi 2017” tədbiri həyata keçirilmişdir.

Əvvəldə qeyd edildiyi kimi Azərbaycanın GUAM ölkələri arasında Ukrayna ilə investisiya və ticarət əlaqələri daha aktiv olmuşdur. Belə ki, Azərbaycan Ukrayna iqtisadiyyatına 200 milyon ABŞ dolları, əksinə Ukraynadan respublika iqtisadiyyatına 25 milyon ABŞ dolları həcmində investisiya vəsaitləri ayrılmışdır. Azərbaycanda Ukrayna kapitalı olan 116 - dan artıq müəssisə qeydiyyatdan keçmişdir. Azərbaycan şirkətləri arasında SOCAR Ukraynada daha uğurla fəaliyyət göstərir. Azərbaycan Ukraynada neft - qaz istehsalı avadanlıqlarının əldə edilməsində, Ukrayna da öz növbəsində Azərbaycanın istehsal etdiyi neft məhsullarının əldə edilməsində maraqlıdırlar.

Azərbaycan Gürcüstan və Ukrayna ilə birlikdə Avropa və Asiya qitələrini birləşdirəcək dəmir yolu layihəsinin reallaşdırılması istiqamətində işlərini davam etdirir. Bundan başqa, Azərbaycan, Gürcüstan və Ukrayna arasında Transqafqaz nəqliyyat dəhlizinin yaradılması ilə bağlı üçtərəfli razılaşma əldə edilmişdir. Qeyd edilən dəhliz vasitəsilə Bakı, Tbilisi, Poti, Odessa və Kiyev şəhərlərinin birbaşa əlaqələndirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Qeyd edilən dəhliz Avropa İttifaqının təşəbbüsü yaradılmış və o, böyük İpək yolu layihəsi olan TRACEKA - nın vacib tərkib elementlərindən biri hesab olunur. Bütün bu layihələrin həyata keçirilməsi öz növbəsində GUAM ölkələri arasında investisiya qoyuluşlarının həcmində gələcəkdə də artması qənaətini yaradır.

Hal - hazırda GUAM ölkələri arasında daha bir investisiya əməkdaşlığı layihəsi də həyata keçməkdədir. Belə ki, GUAM təşkilatına daxil olan dövlətlərin əməkdaşlığının real nəticəsi kimi Virtual Mərkəz və Dövlətlərarası İnformasiya Təhlil Sistemi (VMİDİTS) layihəsi və Ticarətə və Nəqliyyata Yardım (TNY) layihəsi reallaşdırılmaqdadır. TNY layihəsinin həyata keçirilməsi məqsədilə hər bir GUAM ölkələri milli planları çərçivəsində dördtərəfli investisiya və iqtisadi əməkdaşlıqlarını davam etdirirlər.

Nəticə

1. Beynəlxalq və regional beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə əks olunan dövlətlərarası obyektiv qarşılıqlı əlaqələr, iqtisadi proseslər o cümlədən müxtəlif səviyyəli investisiya əlaqələri müasir geoiqtisadi qloballaşmanın inkişaf meyillərinin nəticəsi olaraq yaranmış və bu proseslər əməkdaşlığa can atan hər bir ölkənin milli maraqlarına uyğun reallaşır.

2. Azərbaycanın əməkdaşlıq etdiyi regional təşkilatlardan biri olan GUAM –la iqtisadi əlaqələrinin müxtəlif formalarının inkişaf, mühit, resurs, əmtəə və xidmətlərinin rəqabət qabiliyyətlərindən asılı olaraq inkişafı zəruri hesab edilməlidir.

3. MDB ölkələrində reallaşdırılan tədbirlərdən əldə olunan nəticələrdən aydın olur ki, dünya iqtisadi inteqrasiyasında aktiv iştirakın sabit və balansaşdırılmış formada olması üçün iqtisadi, sosial, institusional islahatların dövlətlərarası tənzimlənməsi zəruridir.

4. Müasir dövrdə MDB ölkələrində azad ticarət rejiminə keçidə şərait yaradıldığını nəzərə alaraq, digər vacib qarşılıqlı tənzimlənmə istiqamətlərinin müəyyən edilməsi vacib hesab edilməlidir.

5. MDB çərçivəsində inteqrasiyanın dərinləşməsinin qeyri - perspektivliyi Azərbaycanda daxil olmaqla digər müstəqil dövlətlərin öz milli inkişaf strategiyalarının yaranmasını labüd etmişdir.

Ədəbiyyat

1. Мировая экономика и международные экономические отношения/Под ред. Проф. А.С.Булатова, проф. Н.Н.Ливенцева, М.: Магистр, 2010, 654 с.
2. Международные экономические отношения/ Под ред. Б.М.Смитиенко, М.:ИНФРА-М, 2007, 512 с.
3. Əliyev Ş. Azərbaycan iqtisadiyyatı, Sumqayıt, SDU-nun Redaksiya və nəşr işləri şöbəsi, 2018, 376 s.
4. Xəlilova H. GUAM – Azərbaycan münasibətləri. GEO-Strategiya, 2015, № 1(25) s.55-59
5. Исингарин Н. «СНГ: интеграционно-дезинтеграционные факторы сценарии развития и тенденция» РЭЖ, №9, 2012.
6. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Azərbaycan Respublikası, DSK, 2018, 807 s.
7. Azərbaycan rəqəmlərdə. Azərbaycan Respublikası, DSK, 2019, 395 s.
8. [www. mfa.gov.az](http://www.mfa.gov.az)
9. www.stat.gov.az
10. [republic preslib.az/az_a7-8.html](http://republic.preslib.az/az_a7-8.html).
11. [www. economy.gov.az](http://www.economy.gov.az)
12. <http://guam-organization.org/node./240>.

Резюме

Мамедова Ш.С.

Характеристика и направления инвестиционных отношений Азербайджана со странами СНГ и ГУАМ

Наряду с современными глобальными тенденциями в мировой экономике усиливаются интеграционные процессы на международном и региональном уровнях. Современное конкурентоспособное и инновационное экономическое развитие требует поиска новых форм международной экономической организации, новых экономических связей и путей. В этой связи особый интерес и важность представляют отношения Азербайджана с Содружеством Независимых Государств (СНГ) и ГУАМ (Грузия, Украина, Азербайджан и Молдова), созданными для сотрудничества постсоветских стран. В статье показаны приоритеты внешней инвестиционной политики во внешнеэкономической деятельности и политике страны, интеграция со странами СНГ и ГУАМ, характеристика и основные направления инвестиционных отношений в направлении привлечения иностранных инвестиций Азербайджанской Республики в экономику страны.

Ключевые слова: экономическая интеграция, иностранные инвестиции, политика, приоритет, регулирование, стратегия, внешняя торговля

Summary

Mammadova Sh.S.

Characteristics Features and Directions of Investment Relations of Azerbaijan With CIS Countries and GUAM

Along with modern global trends in the world economy, integration processes are intensifying at the international and regional levels. Modern competitive and innovative economic development requires a search for new forms of international economic organization, new economic ties and ways. In this regard, Azerbaijan's relations with the Commonwealth of Independent States (CIS) and GUAM (Georgia, Ukraine, Azerbaijan and Moldova), created for cooperation between the post-Soviet countries, are of particular interest and importance. The article shows the priorities of foreign investment policy in foreign economic activity and policy of the country, integration with the CIS and GUAM countries, characteristics and main directions of investment relations in the direction of attracting foreign investments of the Republic of Azerbaijan to the country's economy.

Key words: *economic integration, foreign investment, policy, priority, regulation, strategy, foreign trade*

MALİYYƏ KREDİT SİSTEMİNİN İNKİŞAFINDA ELEKTRON XİDMƏTLƏRİN TƏTBİQİ

Nəcəfova Çiçək Məhəmməd qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti

chichak64@mail.ru

Xülasə: *Müasir dövrdə maliyyə sisteminin tərkibini və elementlərini, maliyyənin iqtisadi və nəzəri əsaslarını öyrənmək üçün yeni bir yanaşma tələb olunur. Maliyyə sistemi maliyyə bazarında öz iş mexanizmindən istifadə edərək, bütün bazar iştirakçıları tərəfindən qeyd-şərtsiz qəbul edilmiş öhdəliklərin vaxtında və tam yerinə yetirilməsi üçün birbaşa maliyyə məsuliyyəti daşıyan xüsusi bir qurumdur. Maliyyə sistemi bir-biri ilə əlaqəli və maliyyə münasibətlərini təşkil edən fərdi münasibətlər məcmusudur. Pul vəsaitləri fondlarının bölüşdürülməsi, formalaşması və istifadəsi maliyyə sistemi vasitəsilə həyata keçirilir. Maliyyə sistemi ölkənin maliyyə fəaliyyətini və pul dövriyyəsinə tənzimləməyə xidmət edən maliyyə institutlarını əhatə edir. Kredit sistemi kredit və hesablaşma münasibətləri, kredit və maliyyə institutlarına borcvermə formaları və metodlarının məcmusudur. Mövcud qloballaşma dövrü maliyyə və kredit əməliyyatlarının elektron qaydada aparılmasını zəruri etmişdir. Məqalədə elektron maliyyə və kredit əməliyyatları araşdırılır.*

Açar sözlər: *maliyyə sistemi, kredit sistemi, elektron maliyyə elektron kredit, elektron bank*

İstehsal olunan məhsulun bölgüsü və yenidən bölgüsü nəticədə öz ifadəsini mərkəzləşdirilmiş və mərkəzləşdirilməmiş pul fondlarının yaradılmasında tapır. Bu fondlar kredit təşkilatları ilə birlikdə hər bir ölkənin milli iqtisadiyyatının maliyyə və kredit sistemini təşkil edir. Maliyyə-kredit sistemini iki altsistem təşkil edir: maliyyə və kredit. Bu altsistemlərin də hər biri sahələrə, onlar isə qruplara, althissələrə və s. bölünür. Maliyyə-kredit sisteminin hər bir elementinin öz təşkilatı, işləmə mexanizmi və funksiyası olmasına baxmayaraq, bunlar bir-biri ilə sıx əlaqəlidir və milli iqtisadiyyatın inkişafına böyük təsir göstərir.

Maliyyə-kredit sisteminin maliyyə altsistemi, öz növbəsində, aşağıdakı sahələrə bölünür:

1) mərkəzləşdirilmiş maliyyə:

- dövlət büdcəsi;

- büdcədən kənar fondlar;
- dövlət krediti;
- dövlət müəssisələrinin maliyyəsi;
- dövlət sığortası;

2) mərkəzləşdirilməmiş maliyyə:

- ticarət müəssisələrinin və təşkilatların maliyyəsi;
- qeyri-kommersiya təşkilatlarının maliyyəsi;
- kredit təşkilatlarının maliyyəsi;
- sığorta təşkilatlarının maliyyəsi;

3) ev təsərrüfatlarının maliyyəsi.

Mərkəzləşdirilmiş maliyyə sistemi dövlət maliyyəsini təşkil edir və ümumilikdə ölkənin milli iqtisadiyyatının tənzimlənməsində əsas rol oynayır. Onların köməyi ilə təsərrüfat subyektlərinin və vətəndaşların pul vəsaitləri dövlətin büdcə və büdcədən kənar fondlarında toplanır ki, bu vəsaitdən də sosial ehtiyacların ödənilməsi üçün istifadə olunur.

Mərkəzləşdirilməmiş maliyyə, təsərrüfat subyektlərinin pul vəsaitləridir (gəlir və yığım). Bu vəsaitlər mal və xidmətlərin istehsalı və satışı, həmçinin kapitalın və işçi qüvvəsinin təkrar istehsalı üçün istifadə olunmaqla maliyyə sisteminin əsasını təşkil edirlər. Əsas maliyyə ehtiyatları müəssisələrdə cəmləşdiyi üçün maliyyə sisteminin sabitliyi onların maliyyə vəziyyətinin sabitliyindən asılıdır.

Ev təsərrüfatı maliyyəsi, vətəndaşların pul vəsaitləridir. Ev təsərrüfatı birlikdə yaşayan, ümumi təsərrüfatı idarə edən insanları əhatə edir, bu səbəbdən ev təsərrüfatı maliyyəsi, ümumi bir ailəyə rəhbərlik edən insanlar arasındakı pul münasibətləridir. Bu vəsaitlərdən şəxsi və ailə ehtiyaclarını ödəmək üçün istifadə olunmaqla, insanların həyatının maddi əsasını təşkil edir. [1]

Maliyyə-kredit sisteminin kredit altsisteminə aşağıdakılar daxildir:

1) bank işi:

- emissiya bankları (Mərkəzi və Milli Banklar);
- kommersiya və ixtisaslaşmış bankları özündə birləşdirən qeyri-emissiya bankları (əmanət, ipoteka, investisiya, innovasiya və s.);

2) bankçılıq sahəsi:

- ixtisaslaşmış kredit və maliyyə qurumları (kredit təşkilatları, sığorta şirkətləri, lizinq və faktoring firmaları, lombardlar və s.);
- poçt-əmanət təşkilatları.

Maliyyə-kredit sisteminin formalaşdırın əsas prinsiplər aşağıdakılardır:

- şəxsi maliyyə bazasının mövcudluğu;
- maliyyə-kredit sisteminin bütün elementlərinin birliyi və qarşılıqlı əlaqəsi; iqtisadi münasibətlər subyektlərinin maraqlarının uyğunlaşdırılmasına yönəlmiş maliyyə siyasəti.
- hər bir altsistemin funksional təyinatı və onun öz sahələri ilə əlaqəsi.

Müasir qloballaşma dövründə demək olar ki, iqtisadiyyatın bütün sahələrində verilənlərin elektron emalı və ötürülməsi prosesləri üstünlük təşkil edir. Artıq dünya ölkələrinin əksər kredit təşkilatları iqtisadiyyatın bütün sahələrini əhatə edən elektron qaydada standart müqavilələrin həyata keçirilməsi xidmətlərindən istifadə edirlər. Bu xidmətlər aşağıdakılardan ibarətdir:

- Elektron pul köçürmələri, valyuta və ya qiymətli kağızlarla sövdələşmələr;
- Plastik kartlar vasitəsilə ödəmələrin və başqa hesablaşmaların həyata keçirilməsi;

- Evdən və ya ofisdən elektron vasitələrlə (kompüter, telefon və ya planşetlə) aparılan bank əməliyyatları.

Hazırda kompüter şəbəkələrinin infrastrukturu həm milli, həm də beynəlxalq miqyasda elə şaxələnmişdir ki, müxtəlif istiqamətlərdə və müxtəlif təyinatlı əməliyyatların aparılması üçün əlverişli şərait yaranmışdır. Elektron əməliyyatların həyata keçirilməsində böyük elektron ödəmə sistemlərinin fəaliyyəti xüsusi diqqət çəkir. Müasir kompüterlərdən və informasiya kommunikasiya avadanlıqlarından istifadə etməklə maliyyə, kredit və bank əməliyyatlarında elektron məlumat mübadiləsi mühüm rol oynayır. İnteraksiyaların mübadiləsi prosesi özlüyündə üç əsas komponentdən ibarətdir: proseslərin həyata keçirilməsi üçün tətbiqi proqram təminatı; məlumatları standart formalara çevirən xüsusi proqram və kommunikasiya şəbəkələri. [2]

Adətən, müasir maliyyə, kredit və bank əməliyyatlarının elektron variantda aparılması məqsədilə İnternetin xidmətlərindən deyil qapalı şəbəkələrin xidmətlərindən istifadə edilir. Bu şəbəkələrdə informasiyanın təhlükəsizliyinin təmini və etibarlılığının qorunması ilə bərabər güclü mühafizə sistemləri istifadə edilir. Qapalı şəbəkələrdə aparılan əməliyyatlar xüsusi müqavilələr və qaydalara uyğun olaraq standartlar üzrə aparılır. Qeyd etmək lazımdır ki, qapalı şəbəkələr əməliyyatda iştirak edən təşkilat və müəssisələrdən əlavə xərclər və texniki təminat tələb etsə də, sonradan aparılan əməliyyatların effektivliyi və əldə olunan nəticələr, gəlirlər bu xərcləri heçə endirir. İnternetdən bu əməliyyatların aparılmasında istifadə olunmaması onun informasiya xaosuna malik olması, təhlükəsizlik cəhətdən zəif olması və digər şərtlərlə əlaqəlidir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, qapalı şəbəkələrdə də müasir şəbəkə texnologiyasının bütün üstünlükləri və texnoloji imkanları tam tətbiq edilir.

Ümumiyyətlə, müasir maliyyə, kredit və bank əməliyyatları üçün İnternet xidmətləri əvəzinə qapalı şəbəkə xidmətlərindən istifadə olunur. Bu şəbəkələr güclü təhlükəsizlik sistemlərindən istifadə etməklə məlumatların təhlükəsizliyini və etibarlılığını təmin edirlər. Qapalı şəbəkələrdə iş xüsusi razılaşma və qaydalara uyğun olaraq standartlara uyğun aparılır. Qapalı şəbəkələr əməliyyatda iştirak edən təşkilat və müəssisələrdən mükəmməl texniki təminat və əlavə xərclər tələb etməsinə baxmayaraq, sonradan aparılan əməliyyatların effektivliyi və əldə olunan gəlirlər bu xərclərin tamamilə azalmasına şərait yaradır. Bu əməliyyatlarda İnternetdən istifadə olunmaması zəif təhlükəsizlik və digər şərtlərlə əlaqələndirilir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müasir şəbəkə texnologiyalarının bütün üstünlükləri və texnoloji imkanları qapalı şəbəkələrdə tam şəkildə tətbiq olunur. [4]

İlk dəfə elektron kredit, maliyyə və bank əməliyyatlarının aparılması elektron sənəd dövriyyəsinin tətbiqi ilə başladı. Elektron sənəd dövriyyəsinin özü isə ilk olaraq bank sektorunda tətbiq olundu. Belə sistemlərdən biri 1970-ci ildən bəri fəaliyyətə başlayan SWIFT (Society for World Wide Interbank Financial Telecommunications) sistemidir.

Artıq istifadəçilər onlayn bankçılığa əvvəlki illərlə müqayisədə daha çox çıxış imkanı əldə etdilər. Bank əməliyyatları və xidmətlərinin kataloqları da bu imkanlara daxildir. Ənənəvi bank üsulları ilə yanaşı, elektron pulun istifadəsinə əsaslanan elektron metodlardan da istifadə edilə bilər. Kağız pullar olmadan elektron əməliyyatlar üçün hələ tam inkişaf etmiş bir hüquqi baza mövcud deyil. Hələ də həll olunmamış onlayn lisenziyalaşdırma və müqavilə məsələləri çoxdur. Buna görə müqavilələr çox vaxt müqavilələrin bağlanması üçün iştirak edən tərəflərin razılığına və öhdəliklərinə əsaslanır.

Həm inkişaf etmiş ölkələrdə, həm də elektron xidmətlər və əməliyyatların tətbiqinə yeni başlamış ölkələrdə hüquqi çərçivələrin hazırlanmasında bir çox çətinliklər mövcuddur, lakin onların

təşviqi və inkişafında razılaşıdırılmış standartlara və qaydalara riayət etmək bəzi müsbət nəticələr verir. Bu problemlər elektron pulla işləyərkən daha çox özünü göstərir. [3]

Elektron pul əslində əskinasları və sikkələri əvəz edən şifrələnmiş rəqəmlər yığınıdır. Bu elektron pulla, elektron ticarətdə istənilən məhsulu satın almaq mümkündür. Gələcəkdə elektron pulun bütün alqı-satqı və digər xərclər üçün nağd pulu və çekləri əvəz edərək əsas ödəmə vasitəsi olacağı hesab olunur.

Elektron pul bank əmanətlərinin ekvivalenti olmaqla, ya kompüterlərdə və şəbəkələrdə, ya da içərisində mikroprosessor olan kartlarda yazılmış bir sıra şifrələnmiş rəqəmlər seriyasıdır. Hazırki dövrdə kredit kartı istifadəçilərinin və ya alıcıların şəxsi həyatları da daxil olmaqla onlar haqqında məlumat əldə etməyə imkan verməyən təhlükəsiz elektron ödəmə sisteminin yaradılması proqramçılar qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir.

Hazırda ABŞ, Böyük Britaniya, Yaponiya və Almaniyada elektron kreditlər, bank və maliyyə əməliyyatlarına daha çox tətbiq edilir və bu ölkələrdə bu əməliyyatların təkmilləşdirilmiş bir sistemi mövcuddur.

ABŞ-da depozit müəssisələrin korporativ müştərilərinin böyük məbləğdə köçürmələr etməsi üçün iki əsas sistem mövcuddur: Federal Ehtiyat Sisteminin Fedwire sistemi və CHIPS - Nyu York Banklar Birliyinin elektron banklararası klirinq sistemi.

Fedwire, 12 Federal Ehtiyat Bankı əlaqələndirən nağd pul və qiymətli kağızların köçürməsini təmin edən elektron şəbəkədir. Bu banklar Federal Ehtiyat Sistemində klirinq və ehtiyat hesabı olan 11.000-dən çox depozit təşkilatı malikdir.

Elektron CHIPS sistemi, Hesablama Palatasının üzvü olan New York Banklar Birliyi tərəfindən xüsusi olaraq idarə olunur. CHIPS həm daxili, həm də beynəlxalq pul köçürmələrini idarə edən bir sistemdir. Bu köçürmələrin 90% -dən çoxu beynəlxalq ödəmələrin və valyuta əməliyyatlarının payına düşür. [1]

İngiltərədə, maliyyə və ticarət əməliyyatlarının aparılması üçün funt sterlinqlə böyük məbləğlərdə ödənişləri həyata keçirən elektron CHAPS sistemi mövcuddur. CHAPS, avtomatlaşdırılmış banklararası hesablaşma sistemi olaraq, hesablaşma sisteminin üzvü olan banklar arasında 7000 funt sterlinqdən artıq ödəmə əməliyyatlarını həyata keçirir.

Yaponiyada BOJ NET elektron sistemi real vaxt rejimində işləyən milli kompüterləşdirilmiş bir ödəmə sistemidir. BOJ NET, milli telekommunikasiya şəbəkəsindən istifadə edərək səmərəli və dayanıqlı ödəniş infrastrukturuna sahib bir sistemdir. Sistem ayda orta hesabla 231.000 əməliyyat həyata keçirir.

Almaniyada Deutsche Bundesbank, Alman Post və Teleqraf xidmətlərindən istifadə edərək pul köçürmə əməliyyatlarını həyata keçirir və idarə edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bütün növ kredit, bank və maliyyə əməliyyatları tərəflərin bağladıkları sazişlərə uyğun olaraq həyata keçirilən əməliyyatlarda əks olunur. Bu gün elektron əməliyyatlar bazarında müxtəlif istiqamətlərdə müxtəlif məqsədli əməliyyatlar yerinə yetirilir. Qabaqcıl bankçılıq texnologiyalarının inkişafına gəldikdə, ilk növbədə, elektron bankçılıq, elektron maliyyə və elektron kredit əməliyyatları başa düşülür. Hazırki dövrdə bu əməliyyatların ölkə iqtisadiyyatına təsiri labüddür. Ona görə ki, qloballaşma, dünya ölkələrinin inteqrasiyası, ölkələrarası iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi, ölkələrin iqtisadi və siyasi siyasətlərindən asılı olmayaraq gündəlik həyat normasına çevrilir. Beləliklə, dünya maliyyə qurumları və bankları elektron sistemlərdən istifadə etmək məcburiyyətində qalırlar. [5]

Müasir dövrdə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə elektron bankçılıq və kredit əməliyyatlarının uğurla həyata keçirilməsi əsasən bu sahədə təcrübəsi olan ölkələrin köməyinə və mövcud sistemlərin tətbiqinə əsaslanır. Bu ölkələrin elektron əməliyyatlara keçid etməsi, onların beynəlxalq hesablaşmalara sürətli bir şəkildə qoşulmasına və müxtəlif texniki yardımlardan və proqram təminatlarından istifadə etməyə imkan yaradır. Son illərdə İKT-nin inkişafı Avropa və Asiyanın bir çox ölkələrinin bank sistemlərinə elektron əməliyyatlardan, müxtəlif elektron ödəmə sistemlərinin tətbiqindən daha geniş istifadə etməyə imkan verdi. Son illərdə beynəlxalq kredit kartlarından istifadənin sürətli inkişafı da bu prosesə təkan vermişdir. Turizmin və hazırda yüksək gəlirli olan iqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişafı VISA, Mastercard, American Express kimi beynəlxalq şirkətlərin kredit kartlarının dünyanın coğrafi cəhətdən müxtəlif yerlərində istifadə edilməsi, elektron bankçılıq, elektron kredit və elektron maliyyə əməliyyatlarının genişlənməsinə şərait yaratdı. Eyni zamanda dünyanın əksər ölkələrində, o cümlədən respublikamızda, əməkhaqqı, pensiya və sosial ödənişlərin elektron kart sistemində keçid geniş yayılmışdır ki, bu da elektron əməliyyatların istifadəsini asanlaşdırır.

Ədəbiyyat

1. Ağayev A.Q. Maliyyə. Terminlər lüğəti. Bakı: Ziya, 2005, 422 s.
2. Abbasov A.H. Azərbaycanın maliyyə bazarının formalaşması və bazar iqtisadiyyatında maliyyə-kredit sisteminin problemləri. Bakı: Poliqraf Ltd, 2003, 322 s.
3. Ataşov B., Novruzov N., İbrahimov E. *Maliyyə nəzəriyyəsi*. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Kooperasiya nəşriyyatı, 2014, 648 s.
4. <https://ru.essays.club/upgrade.html?clk=continue>
5. Тренев Н.Н. Управление финансами. М.: Финансы и статистика, 1999, 495 с.
6. Финансы. Под редакцией А.М.Ковалевой. М.: Финансы и статистика, 1997, 336с.

Резюме

Наджафова Ч.М.

Применение электронных услуг в развитии финансовой кредитной системы

В наше время требуется новый подход к изучению состава и элементов финансовой системы, экономических и теоретических основ финансов. Финансовая система - это особый институт, который несет прямую финансовую ответственность за своевременное и полное выполнение обязательств, безоговорочно принятых всеми участниками рынка, используя свой механизм работы на финансовом рынке. Финансовая система - это набор индивидуальных отношений, которые взаимосвязаны и составляют финансовые отношения. Распределение, формирование и использование средств осуществляется через финансовую систему. Финансовая система включает финансовые учреждения, которые служат для регулирования финансовой деятельности и денежного обращения страны. Кредитная система - это совокупность кредитно-расчетных отношений, форм и способов кредитования кредитно-финансовых организаций. Нынешняя эпоха глобализации сделала необходимым проведение финансовых и кредитных операций в электронном виде. В статье исследуются электронные финансы и кредитные операции.

Ключевые слова: *финансовая система, кредитная система, электронное финансирование, электронный кредит, электронный банкинг*

Summary
Najafova Ch.M.

Implementation of Electronic Services in the Development of Financial Credit System

Nowadays, a new approach is required to study the composition and elements of the financial system, the economic and theoretical foundations of finance. The financial system is a special institution that bears direct financial responsibility for the timely and complete fulfillment of obligations unconditionally accepted by all market participants, using its own mechanism of work in the financial market. A financial system is a set of individual relationships that are interconnected and constitute financial relationships. The distribution, formation and use of funds is carried out through the financial system. The financial system includes financial institutions that serve to regulate the financial activities and monetary circulation of the country. The credit system is a set of credit and settlement relations, forms and methods of lending to credit and financial institutions. The current era of globalization has made it necessary to conduct financial and credit transactions electronically. The article examines electronic finance and credit transactions.

Keywords: *financial system, credit system, e-finance, e-credit, e-banking*

**BANKLARIN MALİYYƏ SABİTLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİNİN MİLLİ VƏ
REGIONAL İQTİSADİYYATA TƏSİRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ**

Pənahova Günay Telman qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti

g.penapova@gmail.com

Xülasə: *Məqalədə milli və regional iqtisadiyyatda bank sisteminin rolu şərh edilmişdir. Bank sisteminin maliyyə sabitliyinə təsir göstərən amillər araşdırılmışdır. Bankın rəqabətqabiliyyətliliyinin və maliyyə sabitliyinin yüksəldilməsi istiqamətləri tədqiq edilmişdir. İqtisadiyyata kredit qoyuluşlarının həcmi və artım dinamikası təhlil edilmişdir.*

Açar sözlər: *milli və regional iqtisadiyyat, bank, bank sistemi, komməriya bankları, maliyyə sabitliyi, rəqabətqabiliyyətlilik*

Hər hansı bir dövlətin bank sistemi bir-biri ilə əlaqəli və müəyyən bir müddət ərzində eyni maliyyə mexanizmi çərçivəsində fəaliyyət göstərən bir çox kredit və maliyyə təşkilatlarından ibarətdir. Bank sisteminin əsas məqsədi mal, iş və xidmət istehsalında pul dövriyyəsinə təmin etməkdir. Bank sistemi, ölkənin maliyyə-kredit sisteminin əsas həlqəsidir. Çünki dövlətə kredit və maliyyə xidmətləri göstərmək yükünü daşıyır. Azərbaycan Respublikasının bank sisteminin hazırkı inkişaf mərhələsi müəyyən sabitliklə xarakterizə olunur və müştərilərin inamının bərpasına, bank əməliyyatlarının həcmində artırılmasına və bankların müştəri bazasının genişləndirilməsinə yönəlmişdir. Eyni zamanda, bankların əsas vəzifəsi maliyyə vəziyyətini sabitləşdirməkdir. Bankın davamlı inkişafı üçün əsas şərt maliyyə sabitliyidir. Bankların maliyyə dayanıqlığı problemi, digər təsərrüfat subyektlərindən fərqli olaraq, öz maliyyə xüsusiyyətlərinin formalaşması mənbələrində, aktivlərin strukturunda və fəaliyyət nəticələrinin qiymətləndirilməsində özünü göstərən özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Sosial-iqtisadi inkişafın müasir reallıqlarını və maliyyə

sisteminin vəziyyətini nəzərə alaraq, ölkənin iqtisadi sistemi çərçivəsində bank sisteminin sabitliyinin qiymətləndirilməsi məsələləri, xüsusi aktuallıq qazanmışdır. Bank sektorunun inkişaf səviyyəsi, sabitliyi və təhlükəsizliyi kredit və maliyyə təşkilatlarının hazırkı mərhələdəki fəaliyyətini xarakterizə edən mühüm göstəricilərdir ki, bu da risklərin və maliyyə problemlərinin qiymətləndirilməsinə daha effektiv yanaşmağa imkan verir. Bank sisteminin dayanıqlığının vaxtında təhlili milli və regional iqtisadiyyatın ümumi inkişafının gələcək perspektivlərini ətraflı proqnozlaşdırmağa imkan verir.

Hər bir ölkənin və onun regionlarının iqtisadiyyatının hazırkı vəziyyəti daxili və xarici investisiyaların cəlb edilməsi, daxili kapitalın xaricə axınının minimuma endirilməsi, maddi istehsal səviyyəsinin artırılması və sabit iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün bir sıra aktual məsələlərin həllini tələb edir. Belə bir həll maliyyə baxımından sağlam bank sektoru olmadan mümkün deyil. Hər bir fərdi bankın maliyyə vəziyyəti və mənfi amillərə davam gətirmə qabiliyyəti bütövlükdə bank sisteminin uğurlu fəaliyyətinə səbəb olur. Qeyd etmək lazımdır ki, eyni zamanda, bankların fəaliyyəti, bank xidmətlərinə tələb və təklif səviyyəsindəki dalğalanmalar, rəqabət, müəyyən risklərin olması və s. ilə xarakterizə olunan milli iqtisadiyyatın ümumi vəziyyəti ilə əlaqələndirilir. Bank təşkilatlarına müştərilər, tərəfdaşlar və investorlar tərəfindən etibarın formalaşmasında müəyyənədiç amillər onların maliyyə sabitliyi və davamlı inkişafıdır. [1, s.51]

Bank sisteminin sabitliyini təmin etmə istiqamətlərini aşağıdakı kimi göstərə bilərik:

1. Bütün bank sisteminin sabitliyini və müəyyən bir bankın sabitliyini təmin etmək prinsiplərini fərqləndirmək lazımdır. Çünki, bank sisteminin (dövlət və ya regional səviyyədə) və hər hansı bir bankın xarici təsirlərə reaksiyası fərqli ola bilər.

2. Bank sisteminin sabitliyinin təmin edilməsi problemləri bütövlükdə sosial-iqtisadi sistemin sabitliyi kontekstində nəzərdən keçirilməli və həll edilməlidir. Nəticə etibarilə, milli iqtisadiyyatın inkişafı üçün ümumi proqrama bank sisteminin sabitliyinin artırılması istiqamətlərini daxil etmək lazımdır.

3. Bank sisteminin sabitliyini artırmaq üçün əsas şərt bank xidmətlərinin keyfiyyətini artırmaq lazımdır. Bu, real iqtisadiyyatın və əhalinin bank məhsullarına olan tələbatını ödənilməsinə əsaslanmalıdır.

4. Bank sisteminin real sabitliyi ilə qeyri-sabit tarazlıq vəziyyətini aydın şəkildə ayırmaq lazımdır. Bank sisteminin real sabitliyi ümumi sabitlik üçün aşağıdakıları nəzərdə tutur:

a) kredit təşkilatlarının mütləq əksəriyyətinin mövcud institusional mühitdən məmnunluğu;
b) bütün idarəetmə səviyyələrində bank sisteminin elastikliyi və bütün iştirakçıların son nəticələrə marağını təmin edən elementlərin bir vəziyyətdən digərinə keçməsinin (məsələn, aktivdən passivə) məhdudluğu;

c) tənzimləyicilərin (məsələn, Mərkəzi Bankın) qeyri-sabit kredit təşkilatlarına və onların fəaliyyətinə təsir vasitələri üzərində nəzarətin olması;

ç) bank sisteminin bütün elementlərinin qarşılıqlı əlaqəsini təmin etmək üçün şərait yaradan ümumi məqsədlərin olması;

e) bütövlükdə bank sistemi və ayrıca bir bankın fəaliyyətlərini tənzimləmək üçün qoruyucu mexanizmlərin olması.

Yuxarıda deyilənlərə əlavə olaraq nəzərə alınmalıdır ki, bank sisteminin dayanıqlılığının təmin edilməsi üçün innovativ yönümlü inkişafına təkan verilməlidir. Bununla birlikdə, bütün innovativ layihələr həmişə ən böyük riskə malikdir və bu səbəbdən bank sisteminin sabitliyinə birbaşa təsir göstərə bilər.

Xüsusi tədbirlər olaraq bank sisteminin sabitliyini yaxşılaşdırmaq üçün aşağıdakı əsas istiqamətlər müəyyən edilə bilər:

1. Pul mənbələrinin qiymətinin real istehsala qoyulan investisiyaların rentabelliyyəsinə uyğun saxlanması.

2. Bank sisteminin strukturunu həm dövlət, həm də regional səviyyədə şaxələndirmək, yəni müxtəlif sistemlər yaradaraq bank sisteminin quruluşunun real iqtisadiyyatın quruluşuna uyğun olmasını təmin etmək lazımdır.

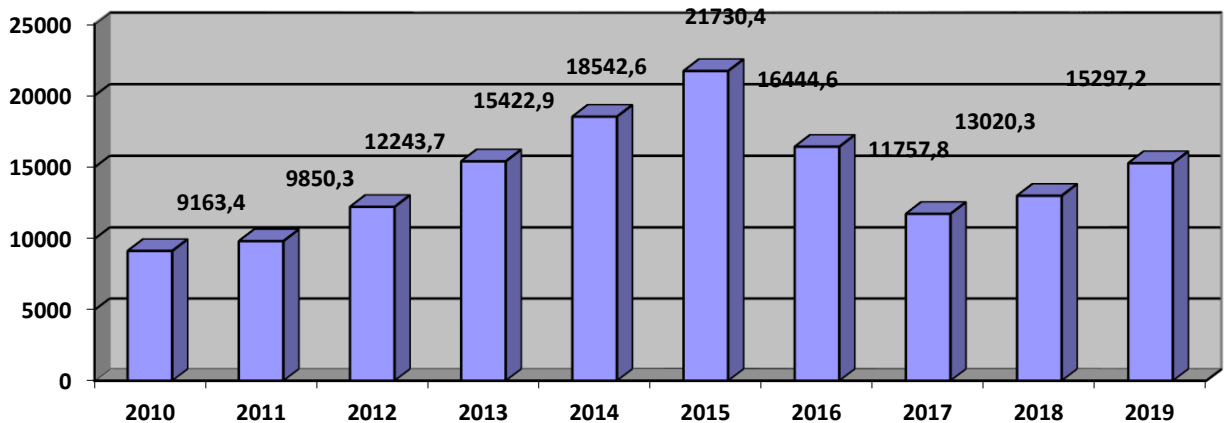
3. Əsas istehsal gücləri, təbii ehtiyatlar, minerallar və digər iqtisadi artım mənbələrinin regionlarda yerləşməsinə əsaslanaraq pul axınlarının istehsal axınları ilə əlaqələndirilməsi. Bu baxımdan, regional bankların yaradılması və fəaliyyətinin tənzimlənməsini maliyyə təşkilatlarının diqqət dairəsinə daxil etmək lazımdır.

4. Hər bir bankın və xüsusən kommersiya banklarının filiallarının fəaliyyətinin şəffaflığının təmin edilməsi.

Qeyd edilən hədəflərin reallaşdırılması üçün həm regional, həm də dövlət səviyyəsində bank sisteminin sabitliyini izləyən bir sistem yaratmaq lazımdır.

Azərbaycanda son illər bank sisteminin fəaliyyətinə nəzər yetirsək, görərik ki, onlar iqtisadiyyatın kredit resursları ilə təmin edilməsində başlıca rol oynayır.

Son on ilin nəticələrini təhlil etsək görərik ki, iqtisadiyyata kredit qoyuluşlarının həcmi qeyri-bərabər şəkildə artmışdır. Bunu daha aydın görmək üçün Azərbaycanda iqtisadiyyata kredit qoyuluşlarının 2010-2019-cu illər üzrə artım dinamikasını nəzərdən keçirək.

Şəkil. 2010-2019-cu illər ərzində Azərbaycan iqtisadiyyatına kredit qoyuluşlarının artım dinamikası, milyon manatla

Ümumiyyətlə, bank sisteminin inkişafının əsas məqsədi bu sektorun sabitliyini gücləndirmək, bank fəaliyyətində yaranan təhlükələri aradan qaldırmaq və riskləri azaltmaqdır. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün bankın iqtisadi əsaslarını formalaşdırmaq prosesi vacibdir. Eyni zamanda təşkilati, iqtisadi və hüquqi yönümlü iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün bank fəaliyyətinin səmərəliliyinin artmasına təsir edən xarici və daxili amilləri müəyyənləşdirmək lazımdır. Bank sisteminin iqtisadi təhlükəsizliyini qiymətləndirərkən, hesabat dövründə mənfi meyil göstərən təhlükəsizlik göstəricilərinin ümumi sayının dəyişməsinə diqqət yetirilməlidir.

Qeyd etdiyimiz bu və ya digər vəzifələrin həlli müxtəlif səviyyələrdə bank fəaliyyətinin maliyyə sabitliyini təmin etməyə kömək edər.

Ədəbiyyat

1. Корчагин Ю.А., Маличенко И.П. Инвестиции: теория и практика. Ростов на Дону, 2008. 509 стр.
2. www.azstat.org - Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin elektron səhifəsi. 772 s.

Резюме

Панахова Г.Т.

Оценивание влияния повышения финансовой стабильности банков на национальную и региональную экономику

В статье комментируется роль банковской системы в функционировании национальной и региональной экономиках. Исследуются факторы, влияющие на финансовую стабильность банковской системы. Рассмотрены направления повышения конкурентоспособности и финансовой стабильности банков. Анализируются объемы кредитов, вложенных в экономику и динамика их роста.

Ключевые слова: национальная и региональная экономика, банковское дело, банковская система, коммерческие банки, финансовая стабильность, конкурентоспособность

Summary

Panahova G.T.

Assessment of the Impact of Increasing the Financial Stability of Banks on the National and Regional Economy

The article comments on the role of the banking system in the functioning of the national and regional economies. The factors influencing the financial stability of the banking system are investigated. The directions of increasing the competitiveness and financial stability of banks are considered. The volume of loans invested in the economy and the dynamics of their growth are analyzed.

Key words: national and regional economy, banking, banking system, commercial banks, financial stability, competitiveness

İNVESTİSİYA CƏLBƏDİCİLİYİNİN MÜXTƏLİF SƏVİYYƏLƏRDƏ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Seyidova Səmirə Rasim qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti

samira_seyidova@inbox.ru

Xülasə: Məqalədə investisiya cəlbədiciyi ölkə, region, sənaye və müəssisə səviyyəsində qiymətləndirilmişdir. Hər bir səviyyəyə uyğun göstəricilər sistemi müəyyənləşdirilmiş və mahiyyəti açıqlanmışdır.

Açar sözlər: investisiya, cəlbedicilik, ölkə, region, sənaye, müəssisə, istehsal, göstərici, qiymətləndirmə, inkişaf

İqtisadi sahələrin investisiya cəlbediciliyinin qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması analitik göstəricilər sisteminin qurulması, onların təhlili və qiymətləndirilməsi əsasında həyata keçirilir. Bu mərhələdə nəzərə alınması vacib məsələlər aşağıdakılardır: ayrı-ayrı sahələrin ölkə iqtisadiyyatındakı rolu; inkişafının perspektivləri və səmərəliliyi; bu inkişafa dövlət dəstəyinin dərəcəsi; müxtəlif sənaye sahələri üçün xarakterik olan investisiya risklərinin səviyyəsi və digər sintetik (ümumiləşdirici) göstəricilər. Hər bir sintetik göstərici analitik göstəricilərinin cəmi ilə qiymətləndirilir.

İnvestisiya cəlbediciliyinin 4 əsas komponentini fərqləndirirlər:

1. Ölkənin investisiya cəlbediciliyi;
2. Regionların investisiya cəlbediciliyi;
3. Sənayenin investisiya cəlbediciliyi;
4. Müəssisənin investisiya cəlbediciliyi.

Fikrimizcə, investorun investisiya qoyuluşunun məqsədəuyğunluğu barədə qərar verməsinə imkan verəcək analitik və proqnoz göstəricilərini müqayisə etməklə hərtərəfli investisiya cəlbediciliyinin təhlilini aparmaq olar (Cədvəl).

Cədvəl

İnvestisiya cəlbediciliyinin müxtəlif səviyyələrə görə qiymətləndirilməsi

Təhlil	Proqnoz
Ölkə səviyyəsində	
1. Ölkə iqtisadiyyatının tsiklik inkişaf mərhələsinin müəyyənləşdirilməsi. 2. Ölkənin investisiya mühitini səciyyələndirən makroiqtisadi göstəricilərin təhlili. 3. Ölkənin investisiya potensialını xarakterizə edən göstəricilərin təhlili.	1. Ölkənin makroiqtisadi inkişafının proqnozu. 2. Ölkə iqtisadiyyatının inkişafı və iqtisadi fəaliyyətin müəyyən sahələri üzrə dövlət proqramları
Region səviyyəsində	
1. Ölkə iqtisadiyyatında regionların reytingi. 2. İnzibati maneələr. 3. İnfrastrukturun inkişafı.	1. Regionun perspektivlərinin səviyyəsi. 2. Regionda dövlət dəstəyinin səviyyəsi.
Sənaye səviyyəsində	
1. Sahənin tsiklik inkişaf mərhələsinin təyini. 2. Sahənin rentabelliği.	1. Sahənin perspektivlərinin səviyyəsi. 2. Sahədaxili rəqabətin səviyyəsi. 3. Sahədə dövlət dəstəyinin səviyyəsi.
Müəssisə səviyyəsində	
1. Müəssisənin həyat dövrü mərhələsinin təyini. 2. Sahibkarların və menecerlərin xüsusiyyətləri. 3. Maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili. 4. İnvestisiya fəaliyyətinin təhlili.	1. İnvestisiya layihələri həyata keçirən müəssisənin inkişaf strategiyası. 2. İnvestisiya layihələrinin iş planlarını tərtib etmək.

Təqdim olunan göstəricilər ölkə, regional, sənaye və müəssisə səviyyəsində investisiya cəlbediciliyini hərtərəfli qiymətləndirməyə imkan verir.

Təqdim olunan investisiya cəlbediciliyinin hər birinin daha təsirli, əhatəli təhlil və proqnozlaşdırılmasına imkan verən bir sıra analitik göstəricilər var.

Ayrı-ayrı layihələr və müəssisənin fəaliyyəti onun inkişafının vahid konsepsiyasına uyğun olmalıdır. Müəssisənin inkişafı ilə bağlı uzunmüddətli proqnozların müəyyənləşdirilməsi strateji investorlar üçün daha maraqlıdır. İnkişaf strategiyası və diaqnostika müəssisədəki mövcud vəziyyəti qiymətləndirməklə yanaşı, gələcəkdə investisiya cəlbediciliyini artırmağa da imkan verir.

Təklif olunan göstəricilərə görə ölkənin investisiya cəlbediciliyini onun makroiqtisadi göstəricilərini, iqtisadi inkişaf səviyyəsini təhlil etməklə, habelə beynəlxalq agentlikləri tərəfindən tərtib olunan reytingdəki yerinə görə qiymətləndirmək olar.

İnvestor regionun ölkənin ümumi daxili məhsuldakı payına, burada mövcud olan nəqliyyat, informasiya və idarəetmə infrastrukturlarının inkişafına əsaslanaraq regionun investisiya cəlbediciliyini qiymətləndirə bilər. Regionların investisiya cəlbediciliyini qiymətləndirərkən və proqnozlaşdırarkən hər bölgənin müxtəlif iqtisadi imkanlarından səmərəli istifadə, onların optimal inteqrasiyası, əmək bölgüsü və qarşılıqlı əməkdaşlıq əsasında ayrı-ayrı ərazilərin effektiv inkişafını təmin edən dövlət regional siyasətinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. [1]

Sənayedə investisiya qoyuluşlarını bu vəsaitlərin axınının dörd sahəsi üzrə təhlil etmək məqsədəuyğun görünür:

1. İnvestisiya axını artan sahələr;
2. Sabit investisiya axını olan sənaye;
3. Qeyri-sabit investisiya axını olan sənaye;
4. İnvestisiya axını ilə xarakterizə olunan sahələr.

İqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin (alt sektorların) investisiya cəlbediciliyinin qiymətləndirilməsi aşağıdakı əsas elementlərə uyğun aparılır:

1. Sənayenin inkişaf perspektivlərinin səviyyəsi aşağıdakı əsas göstəricilər və xüsusiyyətlər əsasında qiymətləndirilir:

- sənayenin ölkə iqtisadiyyatında əhəmiyyəti. Bu göstəricinin kəmiyyət qiymətləndirməsi, iqtisadiyyatın davam edən struktur tənzimlənməsi nəzərə alınmaqla sənaye məhsullarının ölkənin ümumi daxili məhsulundakı faktiki və proqnozlaşdırılan payıdır;

- sənayenin iqtisadi böhrana davamlılığı. Bu sabitliyin səviyyəsi sənaye istehsalının həcmnin dinamikası ilə ölkənin ümumi daxili məhsulunun dinamikası arasındakı əlaqənin təhlili əsasında müəyyən edilir;

- sənayenin sosial əhəmiyyəti. Bu sənayedə işləyən işçilərin sayı, ölkənin ümumi işlə təmin olunan əhalisindəki payı ilə xarakterizə olunur;

- öz maliyyə mənbələri ilə sənayenin inkişafının təhlükəsizliyi. Belə bir qiymətləndirmə üçün sənaye müəssisələrinin öz maliyyə mənbələri hesabına edilən kapital qoyuluşlarının həcmi və xüsusi çəkisi göstəriciləri istifadə olunur;

- sənayenin inkişafına dövlət dəstəyinin dərəcəsi (sənayedə dövlət kapital qoyuluşlarının həcmi; sənaye müəssisələrinə güzəştli dövlət kreditlərinin həcmi; sənaye müəssisələrinin fəaliyyəti ilə bağlı vergi güzəştləri sistemi və s.).

2. Sənayedə müəssisələrin orta sənaye gəlirlilik səviyyəsi aşağıdakı nisbətlər əsasında qiymətləndirilir:

- aktivlərin nisbəti. Müəssisələrin aktivlərinə görə fəaliyyətlərinin sənaye xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq mənfəət əldə etmək səviyyəsini qiymətləndirməyə imkan verir;

- kapital nisbəti üzrə gəlirlilik. Bu, bizə investisiya qoyuluşu üzrə orta gəlir dərəcəsini qiymətləndirməyə imkan verir;

- məhsul satışının gəlirlilik nisbəti. Bu göstərici məhsullarına orta qiymətlərin tərkibində sənaye mənfəətinin dərəcəsi barədə bir fikir verir;

- cari xərclərin gəlirlilik nisbəti. Bu göstəricinin istifadəsi məhsulların hazırkı istehsal və satış xərclərinin səviyyəsi baxımından məhsulların qiymət diapazonunun formalaşdırılmasının potensial imkanları barədə fikir verir. [2]

İndiki mərhələdə müəssisələrin inkişafı üçün iqtisadi şəraitin qeyri-sabitliyi nəticəsində yaranan dinamikada bu göstəricilər son bir neçə il ərzində hesablanır və öyrənilir.

3. Sənayedə investisiya risklərinin səviyyəsi aşağıdakı göstəricilər əsasında qiymətləndirilir:

- təhlil olunan dövrün ayrı-ayrı illərinə kapital üzrə orta gəlirin dəyişmə əmsalı. Bu əmsal zamanla maliyyə (investisiya) riskinin səviyyəsinin ənənəvi ölçüsüdür;

- sənayedəki ayrı-ayrı müəssisələr kontekstində gəlirlilik göstəricilərinin dəyişmə əmsalı. Maliyyə (investisiya) riskləri səviyyəsindəki dalğalanmaların sektordaxili spektrini xarakterizə edir;

- sənayedəki rəqabətin səviyyəsi. Kəmiyyətə bu göstərici sənayedə fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayını (digər sənaye sahələri ilə müqayisədə), həmçinin bazarda inhisarçı mövqe tutan müəssisələrin sayını (məhsul satışının xüsusi çəkisi meyarına görə) xarakterizə edir.

- sənaye məhsullarının qiymətlərinin inflyasiya sabitliyinin səviyyəsi. Belə bir qiymətləndirmə sənaye məhsullarının qiymətləri səviyyəsinin dinamikasını bütün ölkədəki topdansatış indeksi və ya inflyasiya indeksinin dinamikası ilə əlaqələndirməklə əldə edilə bilər;

- sənayedə sosial gərginlik səviyyəsi. Müəyyən bir dərəcədə, bu sahədəki işçilərin əmək haqqının orta səviyyəsini ölkədə yaşayış minimumu ilə müqayisə etməklə qiymətləndirmək olar.

İnvestisiya cəlbəediciliyinin qiymətləndirilməsinin ən vacib meyarlarından biri kimi sənayenin inkişaf perspektivləri aşağıdakılar əsasında öyrənilir:

- gəlirlilik və risk göstəriciləri;

- özəlləşdirmənin istiqamətləri, dərəcələri və formaları;

- məhsulların ixrac potensialının səviyyəsi;

- istehsal olunan məhsulların inflyasiyadan qorunması səviyyəsi və s.

Sənayenin inkişaf perspektivləri səviyyəsinin qiymətləndirilməsi aşağıdakı analitik göstəricilərə əsaslanır.

- sənayenin iqtisadiyyatdakı payı (bu göstəricinin kəmiyyət qiymətləndirilməsi, iqtisadiyyatın davam edən struktur tənzimlənməsi nəzərə alınmaqla, sənaye istehsalının ÜDM-də faktiki və proqnozlaşdırılan payı ilə təmin olunur);

- bütövlükdə iqtisadiyyatda istehsalın iqtisadi tənəzzülünə sənayenin dayanıqlığı (sənayenin istehsal dinamikasının ölkənin ÜDM-ə nisbətinin göstəriciləri);

- sənayedə çalışanların ümumi işləyənlərin sayında xüsusi çəkisi;

- öz maliyyə mənbələri ilə artım perspektivlərinin təmin edilməsi (sənayenin öz vəsaiti hesabına kapital qoyuluşlarının həcmi və payı; istifadə olunan aktivlərdə kapitalın payı).

Sənayenin inkişafına dövlət dəstəyinin dərəcəsi analitik göstəricilər ilə xarakterizə olunur: dövlət kapital qoyuluşlarının həcmi; dövlət kreditinin həcmi; vergi güzəştləri və s.

Sənayedə investisiya qoyuluşunun risk qiymətləndirməsi aşağıdakı amillərlə müəyyən edilir:

- müvafiq sənayenin mal və xidmətlərinin istehsalı;

- müvafiq sənaye müəssisələrinin daxili və xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyəti;
- sənaye məhsullarının inflyasiya dayanıqlığı;
- sənaye müəssisələri üçün xammal, enerji və digər dəstəyin sabitliyi.

Sənaye sektorlarının investisiya cəlbediciliyini təhlil etməkdə ən vacib vəzifə mövcud vəziyyəti və inkişaf dinamikasını qiymətləndirməkdir. Sənayenin investisiya cəlbediciliyinin təhlili onun həyat dövrü mərhələsinə, təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə əsaslanır. Son mərhələdə investor təsərrüfat subyektinin investisiya cəlbediciliyini müəssisənin maliyyə göstəriciləri əsasında təhlil edir.

Müəssisənin investisiya cəlbediciliyinə aşağıdakılar daxildir:

- müəssisənin texniki bazasının ümumi xarakteristikası: müasir avadanlıqların mövcudluğu; coğrafi yer; nəqliyyat kommunikasiyalarına yaxınlıq;
- müəssisənin texniki bazasının vəziyyəti: texnologiyanın vəziyyəti, əsas vəsaitlərin dəyəri, fiziki və mənəvi köhnəlmə əmsalı;
- istehsal olunan məhsul çeşidi;
- istehsal gücü;
- müəssisənin sənayedə, bazarda yeri, inhisarın səviyyəsi.
- idarəetmə sisteminin xüsusiyyətləri;
- nizamnamə fondu, müəssisənin sahibləri;
- nəzarət sisteminin xüsusiyyətləri;
- istehsal xərclərinin strukturu, mənfəət və ondan istifadə istiqamətləri;
- müəssisənin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi. [3]

Hər hansı bir müəssisəyə investisiya qoymağın məqsədəuyğunluğu barədə qərar vermək üçün investorlar aşağıdakı məlumatları almaq istəyirlər:

- Müəssisənin əsas fəaliyyəti nədir?;
- Müəssisə rəhbərliyinin həyata keçirdiyi məqsəd və vəzifələr nədən ibarətdir?;
- Müəssisənin öz sektorunda lider olub-olmaması;
- Müəssisənin əsas rəqibləri və onlarla rəqabət qabiliyyətinin dərəcəsi;
- İdarəetmə sistemindəki güclü və zəif tərəflər;
- Mövcud olduğu dövrdə müəssisənin uğurları;
- Müəssisə rəhbərliyinin səhmdarlar qarşısında məsuliyyət dərəcəsi.

Müəyyən bir müəssisəyə investisiya qoymağı planlaşdırarkən investorlar siyasi və iqtisadi sabitlik, korrupsiya və cinayətkarlıq səviyyəsi, məhkəmə sisteminin müstəqilliyi, biznesin hüquqi müdafiəsi və s. kimi göstəricilərlə müəyyən edilən riskləri qiymətləndirirlər.

Ümumiyyətlə, investisiya cəlbediciliyini qiymətləndirərkən həm daxili, həm də xarici investisiya mənbələrindən istifadə etmək lazımdır ki, bu da istehsal bazasını modernləşdirən, kapital və işçi qüvvəsinin miqrasiyasını stimullaşdıran, infrastrukturunu inkişaf etdirən, tədqiqat fəaliyyəti üçün əlverişli şərait yaradan perspektivli sahələrə və sənaye növlərinə dəstək verəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Валинурова Л. С. Организация инвестиционной деятельности в отраслях промышленности. М.: Палеотип, 2008. с. 80.
2. Крылов Э. И. Управление финансовым состоянием организации. М.: Эксмо, 2007. с. 416.

3. Юзвович Л.И., Дегтярев С.А., Князевой Е.Г. Инвестиции. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2016, 543 с.

Резюме
Сеидова С.Р.

Оценивание инвестиционной привлекательности на разных уровнях

В статье инвестиционная привлекательность оценивается на уровне страны, региона, промышленности, предприятия. Для каждого уровня раскрываются сущности и определяется система данных.

***Ключевые слова:** инвестиции, привлекательность, страна, отрасль, предприятие, производство, показатель, оценка, развитие*

Summary
Seyidova S.R.

Assessment of Investment Attractiveness at Different Levels

In the article, investment attractiveness is assessed at the levels of a country, region, industry, enterprise. For each level, entities are expanded and a data system is defined.

***Keywords:** investment, attractiveness, country, industry, enterprise, production, indicator, evaluation, development*

REGIONLARIN SOSIAL-IQTISADI İNKİŞAFINDA İNVESTİSİYA STRATEGİYASININ ROLU VƏ REALLAŞDIRILMASI MƏRHƏLƏLƏRİ

Talıblı Südeyif Natiq oğlu
Sumqayıt Dövlət Universiteti

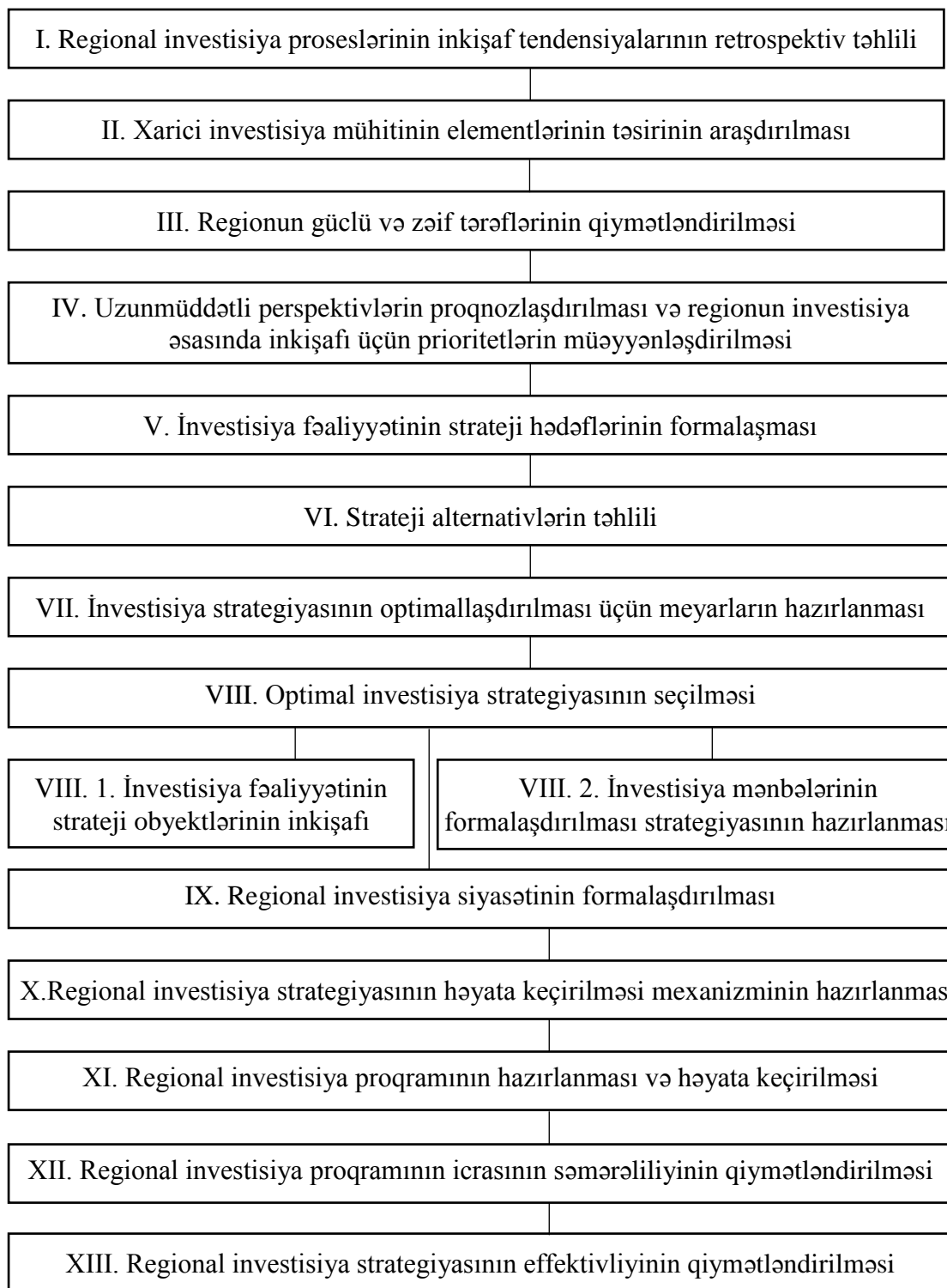
***Xülasə:** Məqalədə regionun sosial-iqtisadi inkişafında investisiya strategiyasının rolu araşdırılmışdır. Regional investisiya strategiyasının formalaşması və həyata keçirilməsi mərhələləri tədqiq edilmiş, hər bir mərhələnin xüsusiyyətləri şərh edilmişdir. Bu mərhələlərin ardıcıl reallaşdırılmasının regionun sosial-iqtisadi inkişafına təsiri müəyyənləşdirilmişdir.*

***Açar sözlər:** investisiya, investisiya strategiyası, investisiya siyasəti, region, sosial-iqtisadi inkişaf, maliyyə*

Regionda investisiya proseslərinin strateji idarə olunması bir-biri ilə əlaqəli idarəetmə proseslərinin dinamik dəsti kimi təşkil oluna bilər. Bu proseslər regionun investisiya strategiyasının inkişaf mərhələləri olmaqla bir-birini tamamlayır. Fikrimizcə, struktur olaraq, regional investisiya strategiyasının hazırlanması və həyata keçirilməsi prosesi bir sıra mərhələlərin ardıcılığından ibarət ola bilər.

Birinci mərhələ regional investisiya proseslərinin inkişaf tendensiyalarının retrospektiv təhlilini nəzərdə tutur. Belə bir təhlilin əsas vəzifəsi regional investisiya sisteminin elementlərinin ən vacib parametrlərinin inkişaf qanunauyğunluqlarını və xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməkdir. Bu növ təhlildə məqsəd bütövlükdə regionun sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsini və ölkə iqtisadiyyatındakı yerini müəyyənləşdirməkdir. Dövlətin investisiya siyasətinin regionun inkişafına təsiri və investisiya proseslərinin dövlət tənzimlənməsi tədbirləri qiymətləndirilir. Bundan əlavə, regionun inkişaf meyilləri və əsas problemləri müəyyənləşdirilir və investisiya proseslərinin

aktivləşdirilməsi üçün potensial imkanları müəyyənləşdirilir. İnvestisiya mühiti sabitdirsə, retrospektiv təhlil müddəti iki və ya üç il ilə məhdudlaşa bilər. Qeyri-sabit investisiya mühiti kontekstində bu müddət müəyyən edilmiş strateji perspektivə uyğun olmalıdır.

Şkil. Regional investisiya strategiyasının formalaşması və həyata keçirilməsi mərhələləri

İkinci mərhələ xarici investisiya mühitinə təsirlərin araşdırılmasıdır. Bu təsirlər aşağıdakı əsas sahələri araşdırmağı əhatə edir:

- tənzimləyici və hüquqi (ölkənin tənzimləyici sənədlərinin təhlili: qanunlar, fərmanlar, dövlət qərarları, konsepsiyalar, proqramlar və digər aktlar);
- iqtisadi (ümumi milli məhsuldakı meyillər, inflyasiya dərəcələri, yenidən maliyyələşdirmə dərəcələri, işsizlik səviyyəsi, vergi, bank, valyuta, gömrük, büdcə tənzimlənməsi);
- elmi və texniki (elmi-texniki inkişafın vəziyyəti və meyillərinin öyrənilməsi; məhsulların, avadanlıqların, texnoloji strukturların yenilənmə dinamikası; innovasiya proseslərinin inkişafı);
- sosial (əhali artım templərinin, əhalinin yaş quruluşundakı meyillərin təhlili; əhalinin təhsil səviyyəsi və cəmiyyətin mədəni quruluşunun xüsusiyyətləri; istehlakçının həyat tərzinə, onun vərdişlərinə və dəyərlərinə birbaşa təsir göstərən əxlaqi və dini normaların öyrənilməsi) və s.

Xarici investisiya mühiti ya regionda yeni investisiya imkanlarının açılmasını asanlaşdırır, ya da investisiya inkişafına müəyyən maneələr yaradır. İndiki mərhələdə bu imkanların və maneələrin müəyyənləşdirilməsinə diqqət yetirmək lazımdır.

Üçüncü mərhələ regionun güclü və zəif tərəflərinin qiymətləndirilməsidir. Regionun investisiya imkanlarından istifadə etmək üçün kifayət qədər potensiala sahib olub-olmadığını və investisiya riskinin hansı komponentlərinin investisiya proseslərinin effektivliyini zəiflətdiyini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Dördüncü mərhələ uzunmüddətli perspektivlərin proqnozlaşdırılması və regionun investisiya inkişafı üçün prioritetlərin müəyyənləşdirilməsidir. Regionun investisiya əsasında inkişafının uzunmüddətli perspektivlərinin proqnozu investisiya mühiti amillərinin və regionun investisiya potensialının vəziyyətini nəzərə alaraq, ərazinin inkişaf tendensiyalarının ilkin retrospektiv təhlilinin nəticələrini ümumiləşdirməkdən ibarətdir. Bu mərhələnin nəticəsi regionun investisiya əsasında inkişafı istiqamətləri üçün mümkün variantların müəyyənləşdirilməsi olmalıdır.

Beşinci mərhələ investisiya fəaliyyətinin strateji hədəflərinin formalaşması mərhələsidir. Bu mərhələdə, hər şeydən əvvəl, ümumdövlət maraqları nəzərə alınmaqla, regionun sosial-iqtisadi inkişafı strategiyasının məqsədlər sistemi olmalıdır.

Altıncı mərhələ strateji alternativlərin təhlili mərhələsidir. Bu mərhələyə qarşıya qoyulmuş strateji investisiya hədəflərinə çatmaq üçün müxtəlif variantların axtarışı və regionun real investisiya potensialı baxımından müvafiq qiymətləndirmə daxildir. Bu mərhələnin gedişində regionun sosial-iqtisadi inkişafının ümumi strategiyası ilə əlaqəli olmayan müxtəlif sənaye qrupları kontekstində investisiya fəaliyyətinin şaxələndirilməsi vəzifəsi tədricən həll olunur. İntestisiya strategiyasının şaxələndirilməsi ayrı-ayrı sahələrin, proqnozlaşdırılan inkişafın perspektivləri, gəlirlilik səviyyəsi və investisiya riski baxımından qiymətləndirilməsi nəzərə alınmaqla həyata keçirilir.

Yeddinci mərhələ investisiya strategiyasının optimallaşdırılması üçün meyarların hazırlanmasını əhatə edir. Bu, bir sıra alternativ strategiyalardan ən optimal strategiyanı seçmək üçün prioritetlərin müəyyənləşdirilməsini əhatə edir. Prioritetlər kimi aşağıdakılar nəzərdən keçirilə bilər:

- regional investisiya strategiyasının hədəflərinin, istiqamətlərinin və mərhələlərinin regionun sosial-iqtisadi inkişafının ümumi strategiyasının hədəfləri, istiqamətləri və mərhələləri ilə uyğunluğu;
- investisiya strategiyasının daxili tarazlığı (fərdi strateji hədəflər və investisiya fəaliyyəti sahələri arasında uyğunluq, habelə onların həyata keçirilmə ardıcılığı); [3, s.47]

- regional investisiya strategiyasının xarici mühitin elementləri ilə uyğunluğu (hazırlanmış regional investisiya strategiyasının investisiya sahəsinin dövlət tənzimlənməsi prinsiplərinə uyğunluğu, ölkənin investisiya mühitindəki dəyişikliklər);

- mövcud regional investisiya potensialı nəzərə alınmaqla investisiya strategiyasının mümkünlüyü (maliyyə mənbələrinin öz regional mənbələri hesabına formalaşmasında potensial imkanların olması; tələb olunan maliyyə, texnoloji, xammal, enerji və digər mənbələri investisiya strategiyasının həyata keçirilməsinə xaricdən cəlb etmək imkanları);

- investisiya strategiyasının həyata keçirilməsi ilə əlaqəli risk səviyyəsinin məqbulluğu və onların region üçün mümkün maliyyə nəticələri;

- investisiya strategiyasının səmərəliliyi (investisiyanın iqtisadi səmərəliliyinin və investisiya strategiyasının həyata keçirilməsi prosesində əldə olunan sosial nəticələrin müəyyənəndirilməsi: regionda məşğulluq səviyyəsinin artması, region əhalisinin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması və s.).

Səkkinci mərhələ optimal investisiya strategiyasının seçilməsi mərhələsidir. Optimal investisiya strategiyası regionun investisiya reytinginin artırılmasına yönəlmiş tədbirləri, struktur siyasətinin həyata keçirilməsi üçün institusional tədbirləri, istehsal güclərinin ərazi bölgüsünün yaxşılaşdırılmasını və digər müvafiq tədbirləri əks etdirməlidir. Bundan əlavə, strategiya qarşıya qoyulmuş məqsədlərin həyata keçirilməsindən gözlənilən iqtisadi və sosial nəticələri ehtiva etməlidir, məsələn:

- investisiyaların və bunlara görə ümumi regional məhsulun orta illik artımı;
- innovativ məhsulların hazırlanması və tətbiqi;
- əhalinin real gəlirlərinin artması. [3, s.50]

Optimal investisiya strategiyası iki istiqamətdə investisiya fəaliyyətinin strateji hədəflərinin həyata keçirilməsinin ən təsirli yollarının seçilməsini əhatə edir. Bunlardan birincisi strateji investisiya fəaliyyətinin qurulmasını, ikincisi investisiya mənbələrinin formalaşdırılması strategiyasının hazırlanmasını əhatə edir.

Azərbaycanın əksər regionlarında investisiyalar üçün prioritet olan investisiya fəaliyyətinin strateji obyektləri arasında sənaye və kənd təsərrüfatı sahələrini qeyd edə bilərik. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, regionun optimal investisiya strategiyasının formalaşmasının ikinci istiqaməti investisiya mənbələrinin formalaşdırılması strategiyasının hazırlanmasıdır. Investisiya mənbələrinin formalaşdırılması strategiyasının hazırlanması prosesində tələb olunan investisiya mənbələrinin ümumi həcmi proqnozlaşdırılır, onların formalaşması mənbələrinin strukturu optimallaşdırılır.

Doqquzuncu mərhələ regional investisiya siyasətinin formalaşdırılmasıdır. Regional investisiya siyasətinin formalaşdırılması proseduru geniş bir konsaltinq, ekspert, maliyyə və layihə işlərini əhatə edir. Bu mərhələdə həll ediləcək əsas vəzifələr bunlardır:

- investisiya axtaranlar və investorlar haqqında məlumatların sistemləşdirilməsi;
- regional investisiya proqramlarının icrası üçün maliyyə mənbələrinin səfərbər edilməsi və cəmlənməsi üçün təsirli mexanizmlərin yaradılması;
- regionun dövlətin məqsədli proqramlarında iştirakının təmin edilməsi;
- özəl daxili və xarici investisiyaların cəlb edilməsi;
- investisiya fəaliyyətini tənzimləyən regional normativ və hüquqi aktların hazırlanması;
- maliyyə və kredit təşkilatlarının, sığorta şirkətlərinin, qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçılarının, konsaltinq, audit, qiymətləndirmə və digər firmaların investisiya fəaliyyətinə xidmət göstərmək üçün regionun investisiya infrastrukturunun inkişafı;

- regionun ölkədə və xaricdə investisiya imicinin formalaşması: [2, s.293]

Onuncu mərhələ regional investisiya strategiyasının həyata keçirilməsi üçün mexanizmin hazırlanması mərhələsidir. Investisiya strategiyasının formalaşmasının bu mərhələsi investisiya fəaliyyətinin məqsədləri və sahələrinin nəzərə alınan perspektivdə həyata keçirilməsi üçün əsas mexanizmlərlə birləşdirilməsini təmin edir. Regionun investisiyalı inkişafının nəzərdə tutulan hədəflərinə çatmaq üçün idarəetmə strukturlarının investisiya prosesinin bütün iştirakçılarna məqsədyönlü təsiri regional investisiya strategiyasının həyata keçirilməsi mexanizminin mahiyyətini təşkil edir.

On birinci mərhələ regional investisiya proqramının hazırlanması və həyata keçirilməsi mərhələsidir.

İnvestisiya proqramı uzunmüddətli regional investisiya strategiyasının prioritet vəzifələrini həyata keçirmək üçün konkret tədbirləri əhatə etməlidir. Regional investisiya proqramının quruluşu belə ola bilər:

- investisiyaların stimullaşdırılması və regionun investisiya istehlakçısı kimi cəlbedici beynəlxalq imicinin formalaşdırılması üçün tədbirlərin siyahısı;
- investorlar üçün əlverişli şərait yaratmaq və investisiya infrastrukturunu inkişaf etdirmək üçün tədbirlər: qanunvericilik, tənziqləmə və metodoloji sənədlərin hazırlanması;
- regionun investisiya mənbələri;
- öz vəsaiti olan, investisiya yoxlamasından keçmiş, zəmanəti və ya girov predmeti olan potensial alıcılar;
- icra həcmi və vaxtı göstərilməklə həyata keçirilmək üçün qəbul edilmiş investisiya layihələrinin siyahısı;
- proqramın həyata keçirilməsində iştirak etmək üçün region rəhbərliyi tərəfindən səlahiyyət verilmiş ixtisaslaşmış təşkilatların, bankların, investisiya fondlarının, konsaltinq şirkətlərinin siyahısı;
- proqramın gözlənilən büdcə, iqtisadi və sosial effektivliyinin qiymətləndirilməsi və s. Regional investisiya proqramının icrası aşağıdakı vəzifələrin həllindən ibarətdir:
 - təqvimə uyğun olaraq proqram fəaliyyətinin birbaşa həyata keçirilməsi;
 - proqramın həyata keçirilməsi prosesinin maliyyə idarəetməsi və ona peşəkar dəstək;
 - proqramın real icrasına nəzarət və təhlil;
 - proqram fəaliyyətinin icrası zamanı düzəliş olunacaq dəyişikliklərin və təsirlərin dərhal tətbiqi;
 - növbəti dövr üçün proqramın yeni versiyasının hazırlanması. [1, s.88]

On ikinci mərhələ regional investisiya proqramının icrasının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsidir. Qarşıya qoyulmuş hədəflərə çatma parametrlərini və nəticələrini xarakterizə edən xüsusi iqtisadi və sosial meyarlar sisteminə əsasən həyata keçirilir. Proqramın yekun nəticələrinin effektivliyinin göstəriciləri fəaliyyətin həyata keçirilməsinin effektivliyini (gözlənilən və əldə edilmiş) tam əks etdirən sosial, iqtisadi, elmi, texniki, ekoloji və digər təsirlərin qiymətləndirilməsini əhatə etməlidir. Proqramın səmərəlilik göstəriciləri həm mütləq, həm də müqayisəli ola bilər.

Sonuncu, on üçüncü mərhələ regional investisiya strategiyasının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsidir. Qiymətləndirmə investisiyanın ümumi iqtisadi səmərəliliyini və investisiya strategiyasının həyata keçirilməsində əldə olunan sosial nəticələri müəyyənləşdirir.

Yuxarıdakı mərhələləri nəzərə alaraq, qeyd etmək lazımdır ki, investisiya strategiyasının formalaşdırılması prosesi hədəflərin müəyyənləşdirilməsindən konkret proqramların hazırlanmasına qədər bir-biri ilə əlaqələndirilməlidir. Müxtəlif mərhələlərdə strateji hədəflərin düzgün qoyulması və onların reallaşdırılması istiqamətində ardıcıl hərəkətlər regionun əsas məqsədinə - minimum xərclərlə mümkün olan maksimum iqtisadi artıma nail olmağa imkan verir. Bütövlükdə strategiyanın həyata keçirilməsindən gözlənilən təsir regionun sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi və investisiya cəlbediciliyinin artması, lazımi rəqabət üstünlüklərinin yaradılması və inkişafı üçün zəmin olmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Валинурова Л.С. Формирование и реализация инвестиционной стратегии инновационного развития регионов. Экономика, Статистика, Информатика, № 4, 2010, с.87-92
2. Полятыкина Е.В. Инвестиционная стратегия и ее роль в развитии региона. Инновационная экономика: перспективы развития и совершенствования, №1 (19), 2017, с. 286-297
3. Самогородская М.И. Разработка региональной инвестиционной стратегии. Региональная экономика: теория и практика, 2(2), 2002, с.46-52

Резюме

Талыблы С.Н.

Роль и этапы реализации инвестиционных стратегий в социально-экономическом развитии регионов

В статье рассматривается роль инвестиционных стратегий в социально-экономическом развитии регионов. Исследованы этапы формирования и реализации инвестиционных стратегий, комментируются особенности каждого этапа. Определяется влияние последовательной реализации этих этапов на социально-экономическое развитие регионов.

Ключевые слова: инвестиции, инвестиционная стратегия, инвестиционная политика, регион, социально-экономическое развитие, финансы

Summary

Talibli S.N.

The Role and Stages of Implementation of Investment Strategies in the Socio-Economic Development of Regions

The article examines the role of investment strategies in the socio-economic development of regions. The stages of formation and implementation of investment strategies are investigated, the features of each stage are commented. The influence of the consistent implementation of these stages on the socio-economic development of the regions is determined.

Key words: investment, investment strategy, investment policy, region, socio-economic development, finance

QARABAĞ REGIONUNDA AQRAR-SƏNAYE SAHƏLƏRİNİN DIRÇƏLDİLMƏSİNDƏ MALİYYƏ-KREDİT MEXANİZMLƏRİNİN İNKİŞAF YOLLARI

Tükanov Müşfiq Mahal oğlu

Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi,

Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi

mushvig.tukanov@bk.ru

Xülasə: *Məqalədə Qarabağ regionunda aqrar-sənaye sahələrinin dirçəldilməsində maliyyə-kredit mexanizmlərinin inkişaf yolları tədqiq olunmuşdur. Bu məqsədlə Qarabağda kənd təsərrüfatı və aqrar sənayenin inkişaf potensialı araşdırılmışdır. Erməni vandallarının vəhşilikləri nəticəsində dağıdılmış ərazilərin bərpa və aqrar-sənaye sahələrinin inkişafında maliyyə-kredit mexanizmlərinin həlledici rolu açıqlanmışdır. Dirçəliş proseslərində maliyyə-kredit mexanizmlərinin daha məhsuldar və səmərəli təşkili problemlərinə toxunulmuşdur. Qarabağda aqrar-sənaye sahələrinin inkişaf istiqamətlərinin reallaşdırılmasında maliyyə-kredit mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi üzrə tövsiyələr verilmiş və təkliflər hazırlanmışdır.*

Açar sözlər: *Qarabağ regionu, aqrar-sənaye sahələri, Qarabağda dirçəliş prosesləri, Qarabağda aqrar-sənaye kompleksinin inkişaf istiqamətləri, maliyyə-kredit mexanizmləri, aqrar-sənaye sahələrinin dirçəldilməsində maliyyə-kredit amili*

Hazırda Qarabağ regionunda həyatın və iqtisadiyyatın bütün istiqamətlərində tarixi və strateji vəzifələrin reallaşdırılması prosesləri gedir. Məqsəd böyük Qarabağ zəfərindən sonra işğaldan azad olunmuş ərazilərdə sosial-iqtisadi inkişafın sürətlə təmin olunması, prioritet iqtisadiyyat sahələrinin bərpa edilməsi və böyük “Böyük köç qaydışı”na nail olmaqdır. Artıq bu istiqamətlərdə konseptual yanaşmalar formalaşmış və mühüm fəaliyyət istiqamətləri müəyyənləşdirilməkdədir. Bu baxımdan, Qarabağ regionunda hər bir iqtisadiyyat sahəsinin inkişaf xüsusiyyətlərinə və ənənələrinə, həm də müasir dövrün tələblərinə uyğun təşkili vacib şərtlərdəndir. Amma, bunlara nail olmaq üçün külli məbləğdə kapital qoyuluşları, maliyyə vəsaitləri və davamlı investisiya axınları tələb olunur. Belə ki, mənfur düşmən işğal etdikləri ərazidə daşı-daş üstə qoymamış, hər yeri vəhşicəsinə dağıtmış, taran etmiş və yararsız hala salmışlar.

Erməni vandallarının vəhşiliklərini ifadə edən bir sıra faktlara nəzər salmaq kifayətdir: çoxminli insan tələfatları, kənd, qəsəbə və şəhərlərin yer üzündən silinməsi ilə bərabər, 6 min sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisələri dağıdılmış, 2670 km avtomobil yolları, 160 körpü, 2,3 min km su xəttləri, 2 min km qaz kommunikasiyaları, 15 min km elektrik xəttləri, 280 min hektar meşələr, 1 mln. hektara yaxın kənd təsərrüfatı üçün yararlı torpaqlar məhv edilmiş və ya ciddi ziyan vurulmuş, işğal edilmiş ərazilər təhlükəli ekoloji fəlakət zonasına çevrilmişdir. Ənənəvi olaraq, Qarabağ regionunda prioritet olan aqrar-sənaye kompleksinin potensialı sıfıra endirilmişdir, bütün müəssisələr və kommunikasiyalar dağıdılmışdır, torpaq sahələri deqradasiyaya uğradılmışdır. Yararlı torpaq sahələrində qanunsuz olaraq kənd təsərrüfatı məhsulları əkilmiş, ilk növbədə buğda yetişdirilmiş və uzun illər ərzində gəlir götürülmüş, beləliklə, milli sərvətlərimiz talanmışdır. Hazırkı şəraitdə bütün bunların sistemli və kompleks şəkildə bərpa olunması gərəkdir və bu işlərin intensiv şəkildə aparılması üçün işlək və səmərəli maliyyə-kredit mexanizmləri tələb olunur.

Qeyd edək ki, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə aqrar səhmdar cəmiyyətlərinin təşkilinə üstünlük verilməsi fikirləri üstünlük təşkil edir və Qarabağ regionunda ekoloji təmiz, ətraf mühitə

zərər vurmayan və “yaşıl iqtisadiyyat” meyarlarına cavab verən aqroparkların və yüksək, həm də “ağıllı” texnologiyalar əsaslı aqrosənaye parklarının yaradılması prioritetlik təşkil edəcəkdir, bunlar isə yüksək maliyyə-investisiya tutumulu layihələrin həyata keçirilməsini şərtləndirir. Aqrar-sənaye kompleksinin inkişaf proseslərinin intensiv təşkili isə təkmilləşdirilmiş maliyyə-kredit mexanizmlərinin hazırlanması və tətbiqindən bilavasitə asılıdır [5]. Regionun dayanıqlı və sürətli inkişafında aqrar-sənaye kompleksinin aparıcı rolu olacaqdır, belə ki, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə kənd təsərrüfatı sahələrinin, həm bitkiçilik, həm də heyvandarlığın inkişafı üçün güclü potensial və resurslar vardır. “Azad edilmiş bölgələrin güclü iqtisadi potensialı ölkəmizin yüksəlişinə böyük təkan verəcək. Bu ərazilərdə qarşıdakı illərdə əsas sahələr üzrə məhsul buraxılışının həcmi 2 mlrd. manatdan çox gözlənilir, belə ki, Qarabağ ərazisində 250 min hektar məhsuldar torpaq sahələri vardır. Qarabağda sovet dövründə Azərbaycanda istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının 35-40 %-i reallaşmışdı. Qarabağ regionunun işğaldan azad edilməsi, həm də ölkəmizdə ərzaq təhlükəsizliyinin təmininə böyük töhfə verəcək” [4]. İqtisadçı-ekspert, millət vəkili V. Bayramov hesab edir ki: “İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə iqtisadiyyatın bərpaşından sonra məhsul istehsalını 8 dəfəyədək artacaqdır. Füzuli rayonu işğaldan əvvəl kifayət qədər böyük aqrar və sənaye potensialına malik rayon idi. Eyni tendensiya Cəbrayıl və Zəngilan rayonlarında da müşahidə edilirdi. Bu ərazilərin əksər torpaqları məhsuldardır. Qubadlı, Ağdam, Kəlbəcər, Laçın rayonları da məhsuldar torpaqlara malikdir. İşğaldan azad olunan rayonlar növbəti mərhələdə Azərbaycan iqtisadiyyatına, xüsusən də ölkənin ərzaq təminatına və ərzaq təhlükəsizliyinin formalaşmasına xüsusi töhfə verəcək” [2]. Digər tərəfdən, bu ərazilərdə üzümçülük, tütünçülük, pambıqçılıq, baramaçılıq, meyvə-tərəz, bostançılıq və heyvandarlığın inkişafını təmin etmək üçün böyük potensial mövcuddur [3]. Maliyyə-kredit resurslarının əlçatan olması şəraitində bu istiqamətlər üzrə sahibkarlıq fəaliyyətinin və biznesin səmərəliliyini yüksəltmək mümkün olar və Qarabağ regionunun dirçəldilməsində daha çox töhfələr vermək imkanı yaranar. Bu regionda emal və ərzaq sənayesinin inkişaf etdirilməsi üçün əsaslı potensialın olması, eyni zamanda resurs potensialının güclü qiymətləndirilməsi amilləri ilə bərabər, şübhəsiz maliyyə və kredit mexanizmlərinin maksimum işlək formalarının hazırlanması və tətbiqi vacibdir. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə aqrar-sənaye kompleksinin sürətli inkişafı ət və ət məhsulları, həmçinin süd və süd məhsulları üzrə daxili tələbatı tam təmin etməyə imkan verəcəkdir [11].

Ümumilikdə, işğal altında 600 min hektara yaxın əkinə yararlı kənd təsərrüfatı torpaqları, 231 min hektardan çox əkin sahələri, 352 min hektar örüş və otlaq, biçənək sahəsi olmuşdur. İndiki şəraitdə bu resursların kənd təsərrüfatı və aqrar-sənaye kompleksi dövrüyyəsinə daxil edilməsi üçün daha çox maliyyə-kredit resursları, onların təmərküzləşdirilməsi, bölüşdürülməsi və istifadəsi mexanizmlərinin regional infrastrukturunun yaradılması təmin olunmalıdır. “Mütəxəssislərin hesablamalarına görə, işğal kənd təsərrüfatına 20 mlrd. manata yaxın ziyan vurmuş, aqrar sahənin inkişafını xeyli dərəcədə ləngitmişdir” [10]. Yaxın perspektivdə regionun aqrar-sənaye kompleksinin bərpa edilməsi və inkişafına əsaslı zəminin yaradılması üçün müxtəlif mənbələrdən fəal şəkildə maliyyə-kredit resurslarının cəlb edilməsi və istifadəsi mexanizmlərinin daha uyğun modellərinin tətbiqi vacib məsələlər kimi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Belə ki: “Azərbaycanın işğal altında olan torpaqlarının geri alınması həmin ərazilərdə iqtisadiyyatın bərpası üçün təcili addımların atılmasını vacib etmişdir. Qarabağ regionunda iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri, xüsusilə də kənd təsərrüfatının inkişafı istiqamətində ciddi addımlar atılmalıdır” [6]. Kənd təsərrüfatının inkişaf potensialının yüksək olması isə, ümumilikdə aqrar-sənaye kompleksinin geniş həcmdə fəaliyyəti üçün başlıca şərtlərdəndir. Qarabağdakı rayonların əksəriyyətində

investisiyatutumlu kənd təsərrüfatı və aqrar-sənaye istiqamətli fəaliyyət sahələri vardır. Məsələn, Laçın rayonunda investisiyatutumlu sahələr kimi kənd təsərrüfatı, heyvandarlıq və s. sahələr daha çox diqqət çəkirlər [8]. Analoji xüsusiyyətlər Kəlbəcər rayonu üçün də xeyli xarakterikdir. Millət vəkili, iqtisadçı-alim Ə.Məsimli bildirir ki: “Böyük Qayıdış Proqramı”nın reallaşdırılmasında modern aqrostrukturlar, eləcə də kənd təsərrüfatı, kiçik və orta biznes və s. üzrə klasterlər yaratmaqla yüksək səviyyəyə nail olmaq mümkündür” [7]. Klasterlərin təşkili və inkişaf etdirilməsi isə güclü investisiya axınları, maliyyə və kredit resurslarının cəlb edilməsi ilə bilavasitə bağlıdır. Bu məqsədlərlə həm yerli, həm də xarici investisiya-maliyyə mənbələrinin mobilizasiyası vacibdir. Professor A.Müsəyev və M.Zeynalova görə: “Yenidənqurma mərhələlərində xarici ölkələr, beynəlxalq qurum və təşkilatların müxtəlif istiqamətli yardımları mühüm rol oynayır: müxtəlif zamanlarda fərqli ölkələr üçün göstərilmiş yardımları aşağıdakı kimi ümumiləşdirə bilərik: ianələr; investisiyalar; kreditlər; qrantlar; borcların silinməsi; yerli banklara depozitlərin qoyulması; yerli valyutanın dəyərinin yüksəldilməsi” [9]. Qeyd edək ki, artıq ölkəmizin 2021-ci il üçün dövlət büdcəsindən işğaldan azad olunmuş ərazilərə böyük qayıdışın təmin edilməsi xərclərinə 2,2 mlrd. manat vəsait yönəldilmişdir [1]. Bu faktın özü də Qarabağ regionunda şəffaf, əlçatan və maksimum səmərəli maliyyə-kredit mexanizmlərinin təşkilini, o cümlədən regionda aqrar-sənaye sahələrinin dirçəldilməsində bu mexanizmlərdən geniş istifadəni zəruri edir.

Yaxın dövrdə bu istiqamətlərdə bir sıra məsələlərə daha çox diqqət yetirilməsini vacib sayırıq:

- Qarabağ regionunda aqrar-sənaye sahələrinin dirçəldilməsi vəzifələri və prioritetləri əsas götürülməklə, kənd təsərrüfatı və aqrar-sənaye sahələrinin maliyyə-investisiya mexanizmlərinin formalaşdırılması təşkil edilməlidir;

- regionda maliyyə-kredit və investisiya mexanizmlərinin inkişafına və əlçatanlığına imkan verən maliyyə-kredit və investisiya müəssisələri və birlikləri, fondlar, assosiasiyalar daxil olan şəbəkənin təşkili vacib şərtlərdəndir;

- aqrar-sənaye sahələrinin ayrı-ayrı istiqamətləri üzrə iri maliyyə-kredit və investisiyatutumlu layihələrin işlənilib hazırlanması yerli və beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları, investisiya fondları, başqa sözlə beynəlxalq maliyyə və iqtisadi qurumlar qarşısında təqdimatlar keçirilməli, potensial maliyyə-kredit və investisiya fəaliyyəti üzrə partnyorların ölkəmizə – Qarabağ regionuna fəal gəlişinə nail olunmalıdır və s.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının 2021-ci il dövlət büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 29 dekabr 2020-ci il. <https://president.az/articles/49859>.
2. Əliyızı Ş. İşğaldan azad olunmuş ərazilərin böyük iqtisadi potensialı var. 6 dekabr 2020. <https://ikisahil.az/post/ishgaldan-azad-olunmush-erazilerin-boyuk-iqtisadi-potensial-i-var>.
3. İbrahimov İ.H. Aqrar sahənin iqtisadiyyatı. (Monoqrafiya). Bakı, 2016, 655 s.
4. İlham Əliyev: Qarabağı Azərbaycanın ən inkişaf etmiş məkanına çevirəcək. 01:10 23. <http://www.azerbaijan-news.az/view-202021/ilham-eliyev-qarabagi-azerbaycanin-en-inkisaf-etmis-mekanina-cevirecek>.
5. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə aqrar sahənin inkişaf perspektivləri mövzusunda elmi-praktik konfrans. ADAU 26.11.2020. <http://adau.edu.az/az/news/939/isaldan-azad-olunmus-erazilerde-aqrar-sahenin-inkisaf-perspektivleri-mvzusunda-elmi-praktik-konfrans/>.
6. Qarabağda aqrar sahə də inkişaf edəcək. 12 Noyabr 2020. <http://sosium.az/39900-2/>.
7. Qarabağın iqtisadi inkişafı bu cür aparılacaq: Sənaye şəhərcikləri və aqrostrukturlar yaratmaqla. 18 Noyabr 2020. <https://publika.az/news/qarabag/336138.html>.

8. Laçında aqrar, sənaye və turizm sahələri inkişaf etdiriləcək. 01 Dekabr 2020. http://www.iqtisadiislahat.org/news/lacinda_aqrar_senaye_ve_turizm_saheleri_inkisaf_etdirilecek-1086.

9. Musayev A., Zeynalov A. Qarabağın bərpası və inkişafı prosesində xarici dəstək mühüm amildir. 27.01.2021. <http://www.science.gov.az/news/open/15789>.

10. Torpaqlarımızın işğaldan azad olunması aqrar sahənin inkişafını daha da sürətləndirəcək. 06 Noyabr 2020. <http://www.yap.org.az/az/view/interview/1048/torpaqlarimizin-ishgaldan-azad-olunmasi-aqrar-sahenin-inkishafini-daha-da-suretlendirecek#>.

11. Vüsal Qasımlı: Qarabağın böyük iqtisadi potensialı var. 21.10.2020. <http://www.azerbaijan-news.az/view-201766/vusal-qasimli-qarabagin-boyuk-iqtisadi-potensialiVar>.

Резюме

Туканов М.М.

Пути развития финансово-кредитных механизмов в процессах возрождения аграрно-промышленной сферы в Карабахском регионе

В статье исследованы пути развития финансово-кредитных механизмов в процессах возрождения аграрно-промышленной сферы в Карабахском регионе. Исследован потенциал развития сельского хозяйства и аграрной промышленности в Карабахе. Раскрыта ключевая роль финансово-кредитных механизмов в развитии аграрно-промышленной сферы и в восстановлении территорий, разрушенных армянскими вандалами. Анализированы проблемы более продуктивной и эффективной организации финансово-кредитных механизмов в процессах возрождения. Подготовлены рекомендации и даны предложения по обеспечению организации и эффективности финансово-кредитных механизмов в процессах возрождения аграрно-промышленной сферы в Карабахском регионе.

Ключевые слова: Карабахский регион, аграрно-промышленная сфера, процессы возрождения в Карабахе, направления развития аграрно-промышленных комплексов в Карабахе, финансово-кредитные механизмы, финансово-кредитный фактор в возрождении аграрно-промышленных сфер

Summary

Tukanov M.M.

Ways of Development of Financial and Credit Mechanisms in the Processes of Revival of the Agricultural and Industrial Sphere in the Karabakh Region

The ways of development of financial and credit mechanisms in the processes of revival of the agricultural and industrial sphere in the Karabakh region are investigated in the article. Potential of development of agriculture and agrarian industry in Karabakh is considered. The key role of financial and credit mechanisms in the development of the agricultural and industrial sphere and in the restoration of territories destroyed by Armenian vandals is analyzed. Problems of more productive and efficient organization of financial and credit mechanisms in processes of revival are investigated too. Recommendations and proposals to ensure the organization and effectiveness of financial and credit mechanisms in the processes of reviving the agricultural and industrial sphere in the Karabakh region are given in the end of the article.

Key words: Karabakh region, agrarian-industrial sphere, processes of revival in Karabakh, directions of development of agrarian-industrial complexes in Karabakh, financial and credit mechanisms, financial and credit factor in revival of agrarian-industrial spheres

İNVESTİSİYA SİYASƏTİ VƏ ONUN REGIONLARIN SOSIAL-İQTİSADI İNKIŞAFINA TƏSİRİ

Yəhyayeva Aynurə Yusif qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti

yehyayeva1@gmail.com

Xülasə: *Məqalədə regional investisiya siyasətinin məqsəd və vəzifələri müəyyən edilmişdir. Regionun iqtisadi inkişafında investisiya strategiyasının işlənilib hazırlanmasının zəruriliyi əsaslandırılmışdır. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında ölkəmizin regionlarında əsas kapitalla yönəldilmiş əsas vəsaitlərin həcmi, investisiyaların məhsul istehsalı, xidmət sahələri və yaşayış evlərinin tikintisi üzrə bölgüsü təhlil edilmişdir. Regionlarda investisiyalardan səmərəli istifadə ilə bağlı tövsiyə xarakterli təkliflər irəli sürülmüşdür.*

Açar sözlər: *investisiya, regional investisiya siyasəti, region, sosial-iqtisadi inkişaf, investisiya strategiyası, əsas kapital, tənzimləmə, dövlət*

Məlumdur ki, regional investisiya siyasəti regionun davamlı sosial-iqtisadi inkişafı məqsədilə bütün mülkiyyət formalarındakı investisiya resurslarının cəlb edilməsi və səmərəli istifadəsi üçün dövlət, ərazi hakimiyyət orqanları və idarələri tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər sistemidir. Regional investisiya siyasəti investisiya fəaliyyətinin stimullaşdırılmasına və regionda əlverişli investisiya mühitinin yaradılmasına yönəldilmiş investisiya proseslərini tənzimləmək üçün dövlət orqanlarının və ölkənin təsis qurumlarının prinsipləri, metodları və tədbirləri məcmusudur. Regional investisiya siyasətinin məqsədi bütün cəmiyyətin maraqlarına uyğun əlverişli investisiya imkanları və amillərindən maksimum istifadə etmək və investisiya risklərinin müəyyən bir regionun sosial-iqtisadi vəziyyətinə mənfi təsirini minimuma endirməkdir. Təcrübi olaraq regional investisiya siyasətinin məqsədlərinə nail olmaq onun həyata keçirilməsi mexanizminin səmərəli təşkili ilə əlaqədardır.

Regional investisiya siyasətinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsi sistemi bir-birinə bağlı olan bir sıra bloklardan ibarətdir.

Birinci bloka regional investisiya siyasətinin və buna uyğun olaraq həyata keçirilmə mexanizminin asılı olacağı əsas amillər daxildir. Bunlara aiddir:

- regiondakı investisiya mühiti;
- regionun investisiya potensialının formalaşması göstəriciləri;
- investisiya risklərinin səviyyəsi;
- daxili və xarici təsir amilləri.

Yuxarıda göstərilən amillər əsasən regional iqtisadiyyatın xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirilir ki, bu da öz növbəsində təbii-coğrafi, tarixi, demoqrafik və digər amillər kompleksini müəyyənləşdirir. Xarici amillər respublika qanunvericiliyi, milli iqtisadi və investisiya siyasəti ilə müəyyən edilmiş fəaliyyət şərtlərinin təsiri ilə əlaqələndirilir.

İkinci blok birbaşa investisiya siyasətinin formalaşdırılması mərhələlərini əhatə edir:

- investisiya siyasətinin hədəflərinin və əsas prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsi;
- regional investisiya proqramının formalaşdırılması;
- regional investisiya siyasətinin həyata keçirilməsi prinsiplərinin hazırlanması. [3, s.66-67]

Regional investisiya siyasətinin hədəfləri və prioritetləri müəyyən bir regionun ümumi sosial-iqtisadi siyasətinin məqsəd və vəzifələrindən asılıdır.

İnvestisiya siyasətinin həyata keçirilmə mexanizminin üçüncü bloku nəzərdə tutulan məqsədlərə çatmaq üçün bir sıra elementlərdən ibarətdir. Bu blokun əsas elementləri tətbiq olunan iqtisadi, inzibati, sosial-psixoloji idarəetmə metodları kompleksi və fəaliyyətinin hüquqi, təşkilati, informasiya təminatı sistemidir. Regionun sosial-iqtisadi inkişafının nəzərdə tutulan məqsədlərinə çatmaq üçün regional hakimiyyət orqanlarının investisiya prosesinin bütün iştirakçılarında məqsədyönlü təsiri investisiya siyasətinin həyata keçirilməsi mexanizminin mahiyyətini təşkil edir. Regional investisiya siyasətinin həyata keçirilməsi mexanizmi sosial-iqtisadi prioritet vəzifələri həll etmək üçün dövlət orqanlarının investisiya prosesi iştirakçılarında təsir göstərdiyi bir sıra alətlər (metodlar, modellər) kimi başa düşülməlidir.

Təklif olunan mexanizmin əsas məqsədləri bunlardır:

- regiondakı investisiya mənbələrinin səfərbər edilməsi;
- investisiyaların ən yüksək səmərəliliyin təmin olduğu iqtisadiyyatın sahələrində formalaşması və istiqamətləndirilməsi;
- investisiya istifadəsinin səmərəliliyinin artırılması;
- regiondakı investisiya fəaliyyətinin inkişafı.

Regionda investisiya siyasətinin həyata keçirilmə mexanizmi investisiya mənbələrinin cəmlənməsi və səfərbər edilməsi, səmərəli istifadəsinə nəzarətin təşkili, investisiya sahəsində müsbət meyillərin gücləndirilməsinə və mənfi olanların zəifləməsinə yönəlmiş tənzimləyici təsirlərin inkişafı prosesi kimi xarakterizə edilə bilər.

Regional investisiya siyasətinin həyata keçirilmə mexanizminin bir xüsusiyyəti, iştirak edən bütün tərəflərin maraqlarının uyğunlaşdırılmasına yönəldilməsidir. Buna görə də nəzərdən keçirilən mexanizmin strukturunda əhəmiyyətli yeri investisiya prosesi iştirakçılarının təkcə bir-biri ilə deyil, həm də xarici mühit ilə qarşılıqlı əlaqəsini təmin edən stimullaşdırma bloku tərəfindən tutulur.

İnvestisiya siyasəti regionda investisiya fəaliyyətinin ən vacib tərəfləri kontekstində investisiya strategiyasının həyata keçirilməsinin bir formasıdır. Regionun sosial-iqtisadi inkişafı məqsədi ilə plan və proqramların həyata keçirilməsi investisiya strategiyasının formalaşdırılmasını tələb edir. İnvestisiya strategiyasından fərqli olaraq regional investisiya siyasətinin formalaşdırılması regionun strateji qərarları və mövcud maliyyə imkanları çərçivəsində həyata keçirilən orta müddətli idarəetmə prosesidir.

İnvestisiya strategiyası investorlar üçün bərabər şərait yaratmağa və regiondakı ümumi investisiya mühitini yaxşılaşdırmağa kömək edir. Region üçün investisiya strategiyasının hazırlanması və reallaşdırılması iqtisadi artımın keyfiyyət xüsusiyyətlərinin əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırılması probleminin həllinə yönəlmiş mürəkkəb prosesdir. [5, s.48] İnvestisiya strategiyası maliyyə resurslarının cəlb edilməsi üçün mexanizmlərin yaradılmasına, onların səmərəli istifadəsinə və regionun innovasiya potensialının həyata keçirilməsinə yönəlir. İnvestisiya strategiyasının hazırlanmasında məqsəd region iqtisadiyyatının strateji əhəmiyyətli kəmiyyət və keyfiyyət xüsusiyyətlərini, inkişafı üçün mövcud mənbələri qiymətləndirmək və sosial problemlərin həlli məqsədilə investisiya cəlb etmək üçün əlverişli şərait yaradan tədbirləri müəyyənləşdirməkdir. Belə bir strategiyanın formalaşdırılmasının əsas vəzifələri aşağıdakılar olmalıdır:

- regionun sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsi və rəqabətqabiliyyətli sahələrin işləməsi üçün şərait yaradılması;
- regionun investisiya ehtiyaclarının maksimum ödənilməsi;

- investisiya cəlbediciliyinin regionun sosial-iqtisadi inkişafına təsirinin müəyyənləşdirilməsi;

- zəruri investisiya mənbələrinin daxil olmasını təmin etmək üçün regionun investisiya cəlbediciliyini tənzimləyən tədbirlərin hazırlanması;

- regionun investisiya cəlbediciliyinə təsir göstərən səbəblərin aydınlaşdırılması;

- investisiya cəlbediciliyinin və investisiya fəaliyyətinin monitorinqi.

İnvestisiya strategiyası, investisiya prosesinin idarə edilməsinin operativ, koordinasiya, nəzarət və tənzimləmə funksiyalarının həyata keçirilməsinə kömək edir. Operativ funksiya kapital axınlarının birbaşa idarə olunması ilə əlaqələndirilir. Buraya həm dövlətin, həm də özəl və korporativ investorların öz investisiya mənbələrinin idarə edilməsi daxildir. Koordinasiya funksiyası sosial-iqtisadi sistemlərin müxtəlif elementləri və səviyyələrinin investisiya mənbələrinə olan ehtiyaclarının strukturlaşdırılması və təhlilinə əsaslanır. Nəzarət funksiyası sosial-iqtisadi sistemdəki investisiya prosesinin göstəricisi rolunu oynayır. Bunlara investisiya prosesinin parametrlərini və xüsusiyyətlərini izləmək və müqayisə etmək, kənarlaşmaları müəyyən etmək və bu kənarlaşmalara səbəb olan səbəbləri müəyyən etmək daxildir. Tənzimləmə funksiyası investisiya prosesinin vəziyyətini və onun gedişat şərtlərini dəyişdirməyə yönəlmiş tədbirlər hazırlamaq və bu tədbirlərin həyata keçirilməyə əsaslanır. [4, s.99]

Qeyd edək ki, Azərbaycanda regionlarda müəssisələrin modernləşdirilməsinə və yenilərin inşasına qoyulan investisiyaları artırmaq üçün geniş imkanları var. Regionlarda əsas kapitalla qoyulan investisiyalar müəssisə və təşkilatların sabit fəaliyyətinin əsasını qoyur ki, bu da müasir şəraitdə xüsusilə vacibdir. Çünki regionlarda sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi, müəssisə və təşkilatların fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması üçün imkanlar açıq.

Aşağıdakı cədvəl vasitəsilə regionlar üzrə əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitlərin həcmi nəzərdən keçirək.

Cədvəl

Regionlar üzrə əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitlər, milyon manat

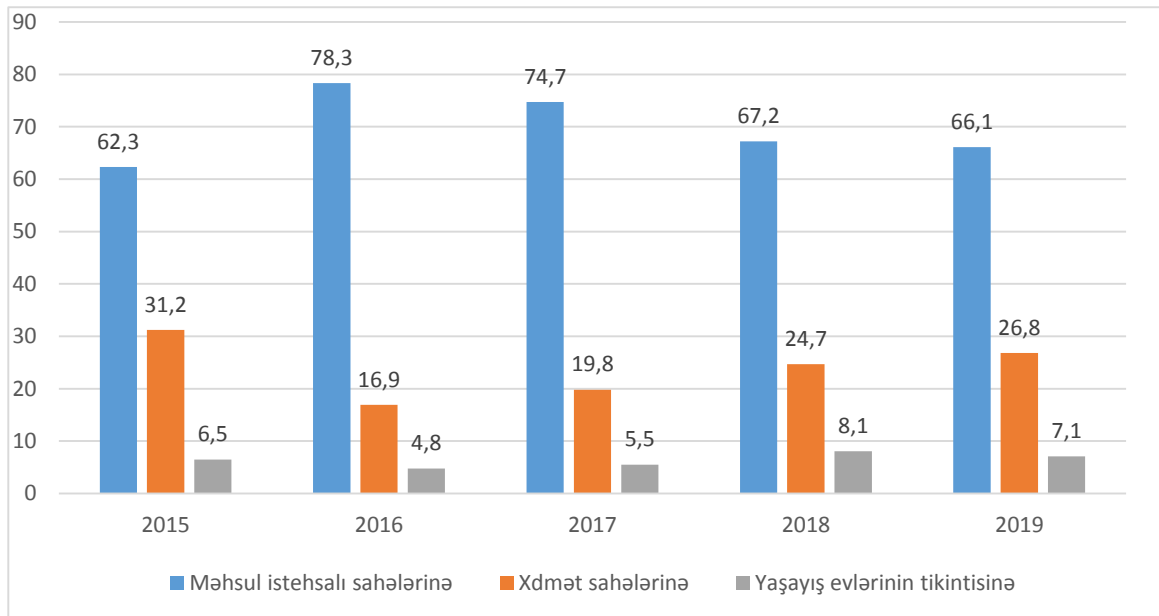
	2015	2016	2017	2018	2019
Cəmi	15957,0	15772,8	17430,3	17244,9	18539,5
Bakı	11457,3	11759,9	11869,0	10723,8	10893,3
Abşeron	391,0	314,0	459,4	1223,9	2534,1
Gəncə-Qazax	654,4	565,4	793,7	765,4	884,5
Şəki-Zaqatala	214,8	177,1	363,7	384,1	404,2
Lənkəran	340,8	440,0	540,8	498,3	283,6
Quba-Xaçmaz	269,8	353,8	401,1	455,2	672,6
Aran	1106,5	808,5	1459,1	1472,3	1319,7
Yuxarı Qarabağ	41,9	144,6	199,4	67,6	130,7
Kəlbəcər-Laçın	-	-	-	-	-
Dağlıq Şirvan	152,0	192,5	294,4	316,2	387,4
Naxçıvan	951,2	997,6	1005,8	1017,1	1029,4

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb

Cədvəldən görüldüyü kimi, ölkə üzrə 2019-cu ildə əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitlərin həcmi 18539,5 milyon manat təşkil etmişdir ki, bunun da 10893,3 milyon manatı və yaxud 58,8%-i Bakı, 2534,1 milyon manatı və yaxud 13,7%-i Abşeron, 1319,7 milyon manatı və yaxud 7,1%-i Aran, 1029,4 milyon manatı və yaxud 5,6%-i Naxçıvan, 2763,3 milyon manatı və yaxud 14,8%-i

isə digər iqtisadi rayonların payına düşür. 2019-cu ildə 2018-ci illə müqayisədə regionlar üzrə əsas kapitalın həcmi 1294,6 milyon manat və yaxud 7,5%, 2017-ci illə müqayisədə 1109,2 milyon manat və yaxud 6,4%, 2016-cı illə müqayisədə 2766,7 milyon manat və yaxud 17,5%, 2015-ci illə müqayisədə isə 2582,5 milyon manat və yaxud 16,2% artmışdır.

Aşağıdakı şəkildə Azərbaycanda investisiyaların məhsul istehsalı, xidmət sahələri və yaşayış evlərinin tikintisi üzrə bölgüsü əks olunub.

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb

Şəkil. Azərbaycanın regionları üzrə məhsul istehsalına, xidmət sahələrinə və yaşayış evlərinin tikintisinə yönəldilmiş investisiyalar, faizlə

Şəkildən görüldüyü kimi, ölkəmizdə investisiyaların əsas hissəsi məhsul istehsalı sahəsinə yönəldilib. Son 5 ilin məlumatları bunu əyani şəkildə göstərir. Təkcə 2019-cu ili nəzərdən keçirsək görürük ki, qeyd edilən dövrdə ölkə üzrə 66,1% investisiyalar məhsul istehsalına, 26,8% xidmət sahələrinə, 7,1%-i isə yaşayış evlərinin tikintisinə yönəldilmişdir. Ən çox məhsul istehsalına investisiyalar 2016-cı ildə - 78,3%, xidmət sahələrinə 2015-ci ildə - 31,2%, yaşayış evlərinin tikintisinə isə 2018-ci ildə - 8,1% yönəldilmişdir.

Beləliklə, son 5 ildə əsas kapitala qoyulmuş investisiyaların təhlili göstərdi ki, onların həcmnin artmasına baxmayaraq, regionlarda müəssisə və təşkilatların investisiya fəaliyyətini məhdudlaşdıran bir sıra amillər hələ də mövcuddur. Bu amillərə öz maliyyə mənbələrinin kifayət qədər olmamasını, kommersiya kreditlərinin yüksək faiz dərəcələrini, investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi üçün kredit mənbələri əldə etmə mexanizminin mürəkkəbliyini, investisiya layihələrinin icrası ilə əlaqəli ümumi investisiya risklərini və s. aid etmək olar.

Beləliklə, investisiya cəlbəediciliyinin idarə olunması prinsipinə əsaslanan regionun inkişafı üçün investisiya strategiyası ərazinin sosial-iqtisadi inkişafının əsas məqsəd və vəzifələrinin həyata keçirilməsinə imkan verəcəkdir. Investisiya fəaliyyətinin strateji hədəflərinin formalaşması, ilk növbədə, iqtisadi inkişafın ümumi strategiyasının məqsədlər sistemindən başlamalıdır. Bu hədəflər fərqli ola bilər. Regionun sahə quruluşu investisiya strategiyasının istiqamətlərini seçmək üçün əsasdır.

Ümumilikdə, investisiya strategiyasının həyata keçirilməsi mexanizmi investisiyaların istifadəsinin səmərəliliyini maksimuma çatdırmaq və strategiya ilə əlaqəli investisiya xərclərini və risklərini minimuma endirmək üçün hazırlanır. İnvestisiya strategiyasının həyata keçirilməsi üçün mexanizmin inkişafı investisiya fəaliyyətinin idarə edilməsi üçün yeni təşkilati strukturların formalaşmasından, investisiya mədəniyyətinin yeni prinsiplərinin tətbiq edilməsindən, strateji investisiyalara nəzarət və istifadənin səmərəli sisteminin yaradılmasından ibarətdir. Bütün bunlar son nəticədə regional investisiya siyasətinin hazırlanması və reallaşdırılması səviyyəsindən xeyli asılıdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri. Statistik məcmuə, Bakı, 2020, 722 s.
2. Azərbaycanın regionları. Statistik məcmuə. Bakı, 2020, 828 s.
3. Герасенко В.П. Региональная инвестиционная политика. Экономика и управление, Выпуск 29(1), 2016, с.65-72
4. Гиринский, А. В. Сущностные аспекты инвестиционной политики регионов. Молодой ученый, 2019, № 10 (248), с. 98-100.
5. Самогородская М.И. Разработка региональной инвестиционной стратегии. Региональная экономика: теория и практика, 2(2), 2002, с.46-52

Резюме

Яхьяева А.Ю.

Инвестиционная политика и ее влияние на социально-экономическое развитие регионов

Определены цели и задачи региональной инвестиционной политики. Обосновывается необходимость разработки инвестиционной политики в экономическом развитии регионов. На основе данных Государственного Комитета Статистики анализируется объем основных средств, направленных на основной капитал, распределение инвестиций на производство продукции, строительство производственных отраслей и частных домов. Даны предложения рекомендационного характера по эффективному использованию инвестиций в регионах.

Ключевые слова: инвестиции, региональная инвестиционная политика, регион, социально-экономическое развитие, инвестиционная стратегия, основной капитал, регулирование, государство

Summary

Yahyayeva A.Y.

Investment Policy and its Impact on the Socio-Economic Development of Regions

The goals and objectives of the regional investment policy are determined. The necessity of developing an investment policy in the economic development of regions is substantiated. Based on the data of the State Statistics Committee, the volume of fixed assets directed to fixed assets, the distribution of investments in production, construction of industrial sectors and private houses are analyzed. Suggestions of a recommendatory nature are given on the effective use of investments in the regions.

Key words: investment, regional investment policy, region, socio-economic development, investment strategy, fixed capital, regulation, state

BİZNESİN MALİYYƏ VƏZİYYƏTİNİN İLKİN TƏHLİLİ

Zeynallı Elay Cəlal oğlu

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

elayzeynalli@yahoo.com

Xülasə: Tədqiqatda müəssisənin maliyyə təhlilinin mühüm istiqamətlərindən biri olan maliyyə vəziyyətinin mahiyyəti, onun iqtisadi kateqoriya kimi təhlil metodikası öyrənilir. Bu istiqamətdə ilkin təhlilin həyata keçirilməsi üzrə arasdirmalar aparılır. Bununla əlaqədar olaraq, ölkədə fəaliyyət göstərən iki emal sənayesi müəssisəsinin misalında maliyyə vəziyyətinin təhlili üçün ilkin əlamətlər və “qızıl qayda” metodu tətbiq edilib.

Açar sözlər: artım tempi, xalis mənfəət, satışdan gəlir, aktiv, inflyasiya

Maliyyə təhlili baxımından maliyyə vəziyyəti subyektin fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi imkanlarını göstərən iqtisadi kateqoriyadır. [2, 260] Fikrimizcə, maliyyə vəziyyəti təhlili öz funksionallığına görə həm resursların tərkibini, həm də mənbələrini əks etdirməlidir. Bu baxımdan maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi likvidlik, ödəmə qabiliyyəti və maliyyə dayanıqlığı kimi istiqamətlərlə yanaşı, əmlakın strukturu, hərəkəti və dövriyyəsi kimi potensial istiqamətlərdə də həyata keçirilməlidir.

Dayanıqlı maliyyə vəziyyəti öz növbəsində likvidliyin və ödəmə qabiliyyətinin yaxşılaşmasına, istehsal fəaliyyətinin səmərəliliyinə, istehsal ehtiyaclarının zəruri resurslarla təmin olunmasına müsbət təsir göstərir, iqtisadi subyektin davamlı inkişafını təmin edir.

Subyektin maliyyə vəziyyətini təhlil etməkdə əsas məqsəd onun əmlak vəziyyətini qiymətləndirmək, maliyyə vəziyyətində arzuolunmaz dəyişikliklərin səbəblərini vaxtında müəyyən etmək və aradan qaldırmaq, dövriyyə, likvidlik və ödəmə qabiliyyətinin yaxşılaşdırılması imkanlarını müəyyən etməkdir. [5], [3, 280]

Hesab edirik ki, müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlili metodikası informasiya mənbələrinin seçilməsi, onun etibarlılığının qiymətləndirilməsi, informasiyanın ilkin oxunması, informasiyanın dərin təhlili, nəticələrin şərh və interpretasiyası mərhələlərindən ibarətdir.

Analitik balans vasitəsi ilə informasiyanın ilkin oxunması-təhlili həyata keçirilir ki, bununla da analitik balansın təhlili nəticələrinə görə ayrı-ayrı maddələrin maliyyə vəziyyətinə təsiri ümumi olaraq qiymətləndirilir. Bu zaman iqtisadi subyektin fəaliyyət nəticələri ilə bağlı ümumi tendensiya, ayrı-ayrı maddələrin artım tempi və yekuna görə xüsusi çəkisi nəzərə alınmaqla maliyyə vəziyyətindəki dəyişikliklər şərh olunur. Belə ki, qeyri-maddi aktivlərin (lisenziya, patent və s.) xüsusi çəkisinin yüksək olması subyektin innovasiya potensialının artırmağa çalışdığını, tətbiq olunan texnologiyaların, istehsal olunan məhsulların mütərəqqi olduğunu göstərir. İlkin nəticənin doğru şərh üçün subyektin mənsub olduğu sektor da nəzərə alınmalıdır. Əgər subyekt əcazılıq və ya dərman sənayesi, informasiya texnologiyaları sektorunda fəaliyyət göstərsə, qeyri-maddi aktivlərin xüsusi çəkisinin yüksək olması daha önəmlidir.

Əvvəldə sadalananlarla yanaşı, 38 sayılı MUBS tələblərinə əks olaraq tədqiqat xərclərinin kapitalaşdırılması və ya təcrübə-konstruktor məsrəflərinin tanınma meyarlarının tam gözlənilməməsi hallarının da mövcud olması ehtimalı doğru nəticə üçün dərin təhlilin aparılmasını tələb edir.

Hesab edirik ki, maliyyə vəziyyətinin ilkin təhlili nəticələrinə əsasən subyektin maliyyə vəziyyətində aşağıdakı tendensiyaların olması maliyyə vəziyyətinin qənaətbəxş hesab etməyə əsas verir:

- təhlil olunan dövrdə balansın valyutasının əvvəlki ilə nəzərən artması;
- təhlil olunan dövrdə dövriyyə aktivlərinin artım tempi dövriyyədən kənar aktivlərin artım tempindən yüksək olması;
- təhlil olunan dövrdə şəxsi kapitalın artım tempinin borc kapitalının artım tempindən yüksək olması;
- təhlil olunan dövrdə debitor və kreditor borclarının artım templərinin proporsional olması;
- təhlil olunan dövrdə subyektin şəxsi dövriyyə kapitalına malik olması və aktivlərin strukturunda onun payı artması;
- təhlil olunan dövrdə subyektin ilkin ödənişlərin həyata keçirilməsi üçün pul vəsaitinə malik olması.

Maliyyə vəziyyətinin ilkin mərhələdə qiymətləndirilməsinin digər bir üsulu “qızıl qayda” metodudur. Bu metod əsasən subyektin fəaliyyətinin nəticələri aşağıdakı riyazi şərti təmin etməsi halında onun maliyyə vəziyyətinin qənaətbəxş olduğunu göstərir:

$$T_{xm} > T_{sg} > T_{ak} > T_{infl}$$

Burada:

T_{xm} - xalis mənfəətin artım tempi.

T_{sg} – satışdan gəlirin artım tempi.

T_{ak} – aktivlərin orta həcmnin artım tempi.

T_{infl} - inflyasiyanın artım tempi.

İlk münasibət $T_{xm} > T_{sg}$ satışdan gəlirin artımı ilə müqayisədə xalis mənfəətin qabaqlayıcı templə artdığını göstərir ki, bu da bir qayda olaraq, maya dəyərinin və digər xərclərinin azaldılmasına işarə edir. Dolayısı ilə nisbətin təmin olunması fəaliyyətin rentabelliyyətinin artırılması deməkdir.

İkinci münasibət $T_{sg} > T_{ak}$ satışdan əldə edilən gəlirin artım templərinin aktivlərin artım tempi üstələməsi resurslardan istifadənin səmərəliliyyətinin artdığını, yəni əmlakın əvvəllər mövcud olmuş əmlakdan daha səmərəli istifadə olunduğunu göstərir.

$T_{xm} > T_{ak}$ münasibəti aktivlərin artması ilə müqayisədə xalis mənfəətin qabaqlayıcı artım tempi aktivlərin xalis rentabelliyyətinin artırılması deməkdir. Beləliklə, bu münasibətin təmin olunması satış həcmlərinin artması, maya dəyərinin və qaimə xərclərinin aşağı düşməsi, ümumi fəaliyyət xərclərinin azalmasını göstərir.

Son münasibətin ($T_{ak} > T_{infl}$) təmin olunması təşkilatın əmlakının real artımının olduğunu, yəni əmlak potensialının faktiki olaraq genişləndirilməsi deməkdir. Lakin onun icrasını yalnız uzunmüddətli dövrdə təmin etmək lazımdır. Çünki qısamüddətli dövrdə əsas vəsaitlərin yenidən qiymətləndirilməsi, inflyasiya prosesləri və onların ehtiyatların vəziyyətinə təsiri, debitor və kreditorlar ilə hesablaşma müddətinin uzadılmasının təsirini ilə əlaqədar olaraq bu nisbətdən kənara çıxma mümkündür. [1, 131],

Tədqiqat obyektini kimi seçdiyimiz Gəncə şəhərində fəaliyyət göstərən iki emal sənayesi müəssisəsinin misalında maliyyə vəziyyətinin ilkin təhlilinə nəzər yetirək. Maliyyə vəziyyətinin ilkin təhlili üçün müəssisələrin ehtiyac duyulan informasiyaları cədvəl 1-də əks etdirilmişdir.

Maliyyə vəziyyətinin ilkin təhlili üçün informasiyalar (AZN)

/s	Müəssisə Göstərici	M ASC		S ASC	
		2019	2020	2019	2020
	Qısamüddətli aktivlər, <i>o cümlədən</i> pul vəsaiti debitor borcu	5973348,49	10735840,25	13736225,11	15147269,71
		153157,24	2064445,25	1231498,15	1160962,66
		3533483,97	668501,76	1978409,00	2222623,62
	Uzunmüddətli aktivlər	4519676,86	5263853,9	5341465,87	7347184,55
	Cəmi aktiv	10493025,35	15999694,15	19045637,57	19045637,57
	Kapital	1713850,24	2550979,54	13682017,99	13682017,99
	Qısamüddətli öhdəliklər, <i>o cümlədən</i> , kreditor borcu	1529175,11	291135,08	5363619,58	6345395,40
		1443855,96	61957,14	1436483,72	3093913,19
	Uzunmüddətli öhdəliklər, <i>o cümlədən</i> kreditor borcu	7250000,00	12283055,00	-	-
		7250000,00	-	-	-
	Cəmi kapital və öhdəlik	10493025,35	15999694,15	19045637,57	19045637,57

Mənbə: Müəssisələrin maliyyə hesabatı əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Cədvəlin ümumi təhlilindən aydın olur ki, M ASC-nin balansını valyutası 5506668,8 manat və ya 52,5% artmışdır. S ASC-də isə artım qeydə alınmamışdır. Diqqət çəkən məqamlardan biri, hər iki müəssisənin uzunmüddətli debitor borclarının olmaması və maliyyələşmədə qısamüddətli mənbələrə daha çox üstünlük verməsidir. S ASC ümumiyyətlə uzunmüddətli mənbələr hesabına maliyyələşmə həyata keçirir.

M ASC-də dövriyyə aktivlərinin artım tempi 79.73 dəfə, dövriyyədən kənar aktivlərin artım tempi isə 16.46 dəfə olmuşdur. Bu da M ASC-də dövriyyə aktivlərinin artım tempinin dövriyyədən kənar aktivlərin artım tempi qabaqladığını sübut edir. S ASC-də isə əks proses baş verir dövriyyə aktivlərinin artım tempi 10,27 dəfə, dövriyyədən kənar aktivlərin artım tempi 37,55 dəfə olmuşdur, bu da qısamüddətli aktivlərin həminin azaldığını yaxud uzunmüddətli aktivlərinin həcmnin çoxalması ilə əlaqələndirilə bilər ki, müəssisədə qeyd etdiyimiz ikinci hal baş vermişdir.

Təhlil olunan dövrdə şəxsi kapitalın artım tempinin borc kapitalının artım tempindən yüksək olmasına gəlinə, şəxsi kapitalı M ASC-də 48,4 dəfə artmış, lakin S ASC-də dəyişiklik baş verməmiş, artım tempi birə bərabər olmuşdur. Borc kapitalında isə M ASC-də artım tempi 43,23 dəfə, S ASC-də borc kapitalının həcmi azalmış 0.8 olmuşdur. Bu baxımdan hər iki müəssisənin nəticəsi müsbət qiymətləndirilə bilər.

M ASC-də debitor borclarının artım tempi borclarının həcmnin azalması ilə əlaqədar olaraq 0.8 olmuş, kreditor borclarının artım tempi isə 44.63 olmuşdur. S ASC üçün təhlil nəticəsindən aydın olur ki, debitor borclarının artım tempi 12.3, kreditor borclarının artım tempi 115,4 olmuşdur. Bu da hər iki müəssisənin müəyyən risklə üz üzə qalması anlamına gəlir.

Dövriyyə kapitalı M ASC-ə 2,35 dəfə artmış və onun bütün aktivlərin içərisində xüsusi çəkisi 65,3% olmuşdur, bu da kifayət qədər böyük maliyyələşmə tələbatlarının qarşılmasına imkan verir, müəssisənin kənar maliyyə mənbələrinə müraciət etməsinə ehtiyac yaranmır. S ASC-də də artım tempi müsbət göstəriciyə malikdir. Belə ki, 1.05 artım tempi göstəricisi cüzi irəliləyişi göstərir, lakin bu vəsaitlərin xüsusi çəkisi 46,21% təşkil etmişdir. Bu baxımdan hər iki müəssisədə

müsbət irəliləyiş vardır. Bundan əlavə, müxtəlif öhdəliklərin icrası üçün nəzərdə tutulan pul vəsaitinin çəmi aktivlərin içərisindəki xüsusi çəkisi M ASC-də 12.9%, S ASC-də isə 6,1% təşkil edir.

İqtisadiyyatın “qızıl qayda”sının yerinə yetirilməsi müəssisədə sabit inkişafı, fəaliyyətin effektivliyini və kapitalın istifadəsinin müsbət dinamikasını xarakterizə edir. [4] Müəssisələrin qızıl qayda üzrə maliyyə vəziyyətinin ilkin qiymətləndirmə nəticələri cədvəl 2-də əks olub.

Cədvəl 2.

“Qızıl qayda” üzrə müəssisə nəticələri (%-lə)

/s	Göstərici	Xalis mənfəətin artım tempi	Satışda n gəlirin artım tempi	Aktivlərin orta həcminin artım tempi	İnflyasiyanın artım tempi
	Müəssisə				
	M ASC	211	56	52	14
	S ASC	42	31	18	

Mənbə: müəllif tərəfindən hesablanıb.

Göründüyü kimi cədvəl hər iki müəssisədə “qızıl qayda”ya əsasən maliyyə vəziyyətinin müsbət olduğunu göstərir. Qeyd edək ki, hesablama zamanı inflyasiyanın artım tempi Mərkəzi Bankın statistik bazasında qeyd olunan 2019 və 2020-ci illər üçün istehlak qiymətləri indeksi əsasında təyin edilmişdir.

Müəssisənin ilkin əlamətlər əsasında qiymətləndirilməsində konkret müddəalar üzrə nəticələr əks olunsada, “qızıl qayda”da bu müddəalar öz əskini tapmamışdır. Buna görə də müəssisədə maliyyə vəziyyətinin təhlili tam şəkildə (dərin təhlil) aparılmalı, dinamik təhlil məlumatlarına istinad etməklə müəssisənin maliyyə vəziyyəti qiymətləndirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Казакова, Н. А. Финансовый анализ : учебник и практикум для бакалавриата и магистратуры / Н. А. Казакова. М.: Издательство Юрайт, 2016, 470 с.
2. Красильникова Л.Е. Экономический анализ/ Л. Е. Красильникова, Э. Г. Сысуева, М. С. Фаренюк – Пермь: ИПЦ «Прокрость», 2016, 298 с.
3. Селезнева Н.Н. Финансовый анализ. Управление финансами: Учеб. пособие для вузов. 2-е изд., перераб. и доп/ Н.Н. Селезнева, А.Ф.Ионова, М.:ЮНИТИ-ДАНА, 2006, 639 с.
4. Чернова А.Г. Анализ деятельности фирмы в соответствии "золотому правилу экономики предприятия"// Брянск: Экономика и эффективность организации производства, 2011. №14, 189-192
5. Евдокимова Ю.С. Анализ финансового состояния предприятия//Курск: Актуальные проблемы социально-гуманитарного и научно-технического знания, 2016, №3 (8), 11-13

Резюме

Зейналлы Э.Дж.

Предварительный анализ финансового состояния бизнеса

В исследовании изучается сущность финансового состояния предприятия, являющегося одним из важнейших направлений финансового анализа, методика его анализа как экономической категории, в этом направлении проводится анализ по осуществлению

предварительного анализа. В связи с этим, для анализа финансового положения на примере двух действующих в стране предприятий перерабатывающей промышленности были применены предварительные оценки и метод “золотого правила”.

Ключевые слова: темпы роста, чистая прибыль, выручка от продаж, активы, инфляция

Summary

Zeynalli E.J.

Preliminary Analysis of the Financial Condition of Business

The research studies the essence of the financial condition of the enterprise, which is one of the important areas of financial analysis, its analysis methodology as an economic category, and conducts analysis on the implementation of the initial analysis in this direction. In this regard, on the example of two processing industry enterprises operating in the country, the first signs and the “golden rule” method were used to analyze the financial situation.

Key words: growth rate, net profit, sales revenue, assets, inflation

СТАБИЛИЗИРУЮЩАЯ РОЛЬ НАЛОГОВОЙ ПОЛИТИКИ В ОБЕСПЕЧЕНИИ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ АКТИВНОСТИ В РЕГИОНАХ

Меликова Лейли Афрас кызы

Университет Азербайджан

leyli.malikova@au.edu.az

Резюме: В статье исследованы пути и механизмы стабилизационной политики регионов страны в направлении усиления бизнес активности посредством налоговых и бюджетных инструментов. С этой целью были анализированы основные стратегические цели Азербайджана с акцентом на фискальную составляющую регулирующей роли государства в этих процессах. Обусловлена важность создания благоприятной предпринимательской среды посредством уменьшения налогового бремени на региональные бизнес-структуры с одновременной оптимизацией механизмов налогового администрирования в стране.

Ключевые слова: стабилизация экономики, фискальная политика, налоги, стратегические дорожные карты, экономическая активность, регионы страны

Государственный механизм и инструментарий по обеспечению макрофинансовой стабильности должны отвечать тенденциям мировых экономических процессов, экономической нестабильности, а также прочим факторам на макрофинансовом уровне страны. Так, «в условиях усиления взаимозависимости глобальных, национальных и макроэкономических процессов в современном мире, обеспечение финансовой стабильности, сбалансирование доходов и расходов государственного бюджета, решение проблем внутреннего и внешнего долга, финансирование перспективных программ развития страны, формирование здорового фондового рынка являются приоритетом государства в период развития Азербайджана» [2]. Необходимо комплексно рассматривать внутренние и внешние угрозы, которые могут существенно повлиять на макрофинансовую среду,

повредить действующие финансовые инструменты и механизмы, расшатать рынок финансовых услуг в стране. Требуется учитывать перспективы спроса и предложения, принимать необходимые меры по диверсификации и повышению качества, оперативности и доступности финансовых услуг. В этих условиях немаловажное значение имеют механизмы и инструменты налоговой системы, которые обеспечивают консолидацию и централизацию свободных финансовых ресурсов, распределение и осуществление финансового контроля за их движением. Государство путем эффективных налоговых механизмов обеспечивает своевременное пополнение доходной части главного финансового механизма страны – государственного бюджета, расширяет налогооблагаемую базу, выявляет уклоняющихся от налоговых обязательств и мотивирующими действиями способствует экономической активности в стране. Стоит подчеркнуть так же эффективность и приоритетность обеспечения финансовой стабильности на макроуровне за счет повышения прозрачности всей экономической системы в стране, различных сегментов рынка услуг, субъектов финансового рынка, финансово-кредитной системы страны и др. Не секрет, что многие субъекты предпринимательства и бизнеса, особенно, предприниматели малого и среднего уровня склонны к уклонению от уплаты налогов и различными способами пытаются избежать налогового бремени [6]. Безусловно, все это расширяет географию теневой экономики, образует налоговые «бреши» и, в результате, государство лишается потенциальных источников финансовых средств – доходов для пополнения бюджета и направления их на решение социально-экономических проблем в стране, реализацию инновационных и инвестиционных проектов, строительство современных инфраструктурных объектов, развитие отдельных регионов и территорий страны, трансфер высоких технологий, закупку оборудования и др. Все это обуславливает детальное изучение существующих резервов и формирование более объемной налогооблагаемой базы в стране, стимулирование субъектов предпринимательства и бизнеса в сфере повышения их ответственности и заинтересованности уплатой налогов, тесного сотрудничества со службами налогов и др. системообразующими государственными структурами.

Кроме того, государству необходимо объективно оценить реальный потенциал роста и повышения устойчивости экономики страны [9]. Макроэкономическая политика государства должна концентрироваться на извлечении самых оптимальных и рациональных решений по диверсификации национальной экономики, модернизации ее основных отраслей с применением современных технологий как во всей экономике в целом, так и в региональном аспекте. При этом важно учитывать такие инновационные механизмы, которые могут серьезно повлиять на модернизацию и совершенствование основных макроэкономических финансовых механизмов [10]. Более того, макрофинансовые механизмы должны ориентироваться и адаптироваться на тенденции глобализации экономического пространства. При разработке и осуществлении приоритетных механизмов моделирования развития национальной экономики и определения ее стратегических целей, требуется оптимальный выбор тех способов регулирования, которые могли бы способствовать обеспечению существенного усиления действующих экономических механизмов и в регионах страны [8]. В этих процессах выделяются механизмы налоговой системы и инструментарий фискального регулирования. Налоговые инструменты должны обеспечить ритмичность и продуктивность деятельности реального сектора и прочих секторов экономики, стимулировать развитие и расширение производства, улучшить бизнес-среду и

инновационно-инвестиционный климат. При этом очень важно, чтоб применяемые налоговые инструменты соответствовали требованиям трансформации экономической системы с учетом стабилизации хозяйственного комплекса и секторов услуг, активизации экономических процессов в регионах [4].

Так, в соответствии со стратегическими дорожными картами по национальной экономике и основным секторам экономики Азербайджанской Республики, утвержденными Указом Президента Азербайджанской Республики от 6 декабря 2016 года, первой стратегической целью является обеспечение фискальной устойчивости и формирование монетарной политики на основе режима плавающего обмена валюты [5]. Всего утверждены стратегические дорожные карты по 11 секторам национальной экономики, в которых важное значение отводится волатильности цены на нефть с изменением объема трансфертов из Государственного Нефтяного Фонда Азербайджана в государственный бюджет страны и влияние ее на фискальную составляющую экономической политики; сделаны выводы о высокой зависимости экономики страны от углеводородных ресурсов в краткосрочной и долгосрочных перспективах [1, с.57]. Кроме того, в качестве стратегического новшества в рамках рассматриваемого нами вертикального или, другими словами, функционального подхода стратегических дорожных карт – комбинации фискальной и монетарной политик, является применение «золотого правила». Главная цель этого правила заключается в сужении фискальной экспансии вследствие уменьшения финансовых возможностей государства. При этом нужно отметить, что с помощью предыдущей модели развития экономики, основанной на фискальном расширении, государство улучшило инфраструктуру и социальное состояние в стране. Не только в крупных городах, но и в отдаленных регионах введена в эксплуатацию сеть инфраструктурных объектов, создана мощная материально-техническая база рыночного развития разных секторов экономики с привлечением в хозяйственный оборот природных и экономических ресурсов страны. Таким образом, решено, что в современных условиях целесообразно создать сильные стимулы развития частного сектора для увеличения инвестиционных вложений в стране, в целом, и в регионах, в частности. Поэтому идет интенсивная работа и осуществляются стратегические действия по определению границ фискальных рамок, повышению социальной эффективности и ответственности, и претворению в жизнь других мероприятий по реализации стратегий развития регионов [3]. Если при современном положении дел доходы государственного бюджета прямо зависят от нефтяных поступлений, то используя принцип «золотого правила», заключенного между Государственным Нефтяным Фондом и Министерством Финансов, намечается стабилизация государственных доходов путем уравнивания объема перечислений в бюджет определенного количества денежных средств, что и повлияет на увеличение защиты государственных расходов от цен на нефть. Более того, в соответствии с данным принципом, государство сможет четко ограничить расходование бюджетных доходов, полученных от продажи углеводородных ресурсов, остальные же доходы будут размещаться в ГНФАР и позволят инвестировать их за рубеж в более долгосрочные и высокодоходные проекты. С помощью данного механизма планируется обеспечить упрощение прогнозирования курса национальной валюты, что создаст благоприятные условия для построения более долгосрочных планов развития экономики. Таким образом, «золотое правило» включает в себя основной принцип – стабилизацию экономики Азербайджана путем государственного регулирования бюджетно-монетарной

политики в ближайшей перспективе. Одним из вопросов стабилизирующей роли налоговой политики в обеспечении экономической активности является обеспечение необходимого уровня коэффициента эластичности налогов в соответствии со стратегическими целями по экономическому развитию страны и усилению ее прочности в условиях роста глобальных угроз. Данный коэффициент можно рассчитывать и по отдельным видам налогов и по различным регионам страны, и в контексте налогового бремени, на отдельные отрасли экономики с целью более детального понимания состояния налоговой системы страны и для построения оптимального варианта налоговой системы страны, обеспечивающего соответствующий уровень налоговых поступлений [11].

Важно отметить, что вторая цель стратегических дорожных карт касается приватизации в стране и реформ, связанных с государственными предприятиями. Данная цель характеризует региональную базу бизнес среды в стране. Так, в дорожных картах отмечается, что новый закон «О приватизации государственного имущества» находится на стадии разработки в данный момент и его задачей будет уменьшение госрасходов с помощью замены роли правительства, как органа управления, на роль регулятора. Это интерпретируется так: теперь правительство должно регулировать рынки, принимать новые правила и законы, а предприятиями и компаниями управлять должны участники частного сектора. В общем, в дорожных картах выделены два фактора касательно приватизации: первый – это решение о сохранении компании или предприятия в собственности государства или решение о приватизации должно приниматься в соответствии с совершенствованием ее деятельности и увеличением рентабельности; второй – это необходимость дачи преимущества региональным предприятиям и компаниям, деятельность которых может внести большой вклад в развитие социально-экономического положения соответствующего региона [7].

Далее, как известно, государство постоянно вкладывает капитальные средства и прочие инвестиционные ресурсы в регионы страны, тем самым, оно обеспечивает развитие сети инфраструктурных объектов, создает надежную материально-техническую базу по обеспечению электрической энергией, природным газом и водой, строит инженерные сооружения, дороги, мосты и пр. в целом, заботится об улучшении социально-экономического положения населения, проживающего в регионах, создавая при этом благоприятную среду для развития предпринимательской деятельности, эффективного и продуктивного использования природных и экономических ресурсов, трудовых ресурсов, человеческого потенциала, обеспечения доходов и улучшения жизненного состояния своих граждан в отдельных районах, поселках, селах и т.д. Безусловно, все это требует огромных средств и баланса между доходной и расходной частями бюджета страны, аккумуляции свободных денежных средств, обуславливающих эффективность фискальных механизмов, которая должна способствовать расширению налогооблагаемой базы, интенсификации и диверсификации финансовых источников по линии поступлений в государственную казну. Именно подобные подходы могут обеспечить стабилизацию макроэкономической и макрофинансовой ситуации в регионах и для этого требуется существенное повышение эффективности налоговой службы в системе фискального регулирования.

Так, налоговая политика и применяемые механизмы со стороны налоговых служб в системе фискального регулирования играют роль стабилизирующего фактора обеспечения

экономической активности в стране и в регионах, и, одновременно, создать мощный потенциал с целью выполнения налоговых прогнозов и др.

Только в этом случае государство может планировать и в силах реализовать дополнительные социально-экономические проекты, углубить социальные реформы, усилить социальную защиту своих граждан, увеличить ассигнования в развитие регионов и отдельных территорий страны, улучшить жизненное состояние, повысить доходы населения, повысить доверие населения страны к правительству и государственным структурам, и, тем самым, обеспечить гармонизацию взаимоотношений и взаимодействия общества и государства, в целом, акцентировать свое внимание на рост экономики страны через призму социальной направленности.

Считаем, что при таком раскладе сил, макроэкономические и макрофинансовые процессы позволят стабилизировать финансовую систему страны в долгосрочном периоде и повысить иммунитет к глобальным угрозам и другим негативным воздействиям извне.

Литература

1. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. Bakı, 111 s.
2. Мəммədova, G.Q. Maliyyə sisteminin təkmilləşdirilməsinin makroiqtisadi problemləri. iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı, Bakı, 2012, 32 s.
3. Гасымылы В.А. "Золотые Правила" Дорожной Карты: <http://regionplus.az/ru/articles/view/6112>.
4. Николаева, Э.С. Роль и функции государства в развитии региональной экономики на основе бюджетно-налоговой системы. Дисс. канд. э. н. Чебоксары, 2011, 160 с.
5. Обзор экономических реформ Азербайджана / Стратегические дорожные карты по национальной экономике и основным секторам экономики. – <http://ecoreform.az>.
6. Окунь, А.С. Концепция налогового бремени с позиции финансовой безопасности: региональный аспект / А.С.Окунь, С.А.Окунь, А.С.Андрееенкова и др. // Вопросы регулирования экономики. Том 7, № 3, 2016, с. 103-123.
7. Социально-экономические реформы Азербайджана в постнефтяной период / 29 апреля 2018. <http://wem.az/sotsialno-ekonomicheskie-reformy-azerbajdzhana-v-postneftyanoy-period/>.
8. Швецов, А.В. Методология формирования устойчивой бюджетно-налоговой политики на основе анализа цикличности развития регионов. Дисс. д-ра экон. наук – Йошкар-Ола, 2012, 413 с.
9. Юсифов, Ф.Г. Роль государственного бюджета в достижении макроэкономической стабилизации (на примере Азербайджанской Республики). Дисс. д-ра экон. наук – Санкт-Петербург, 2001, 452 с.
10. Яковлев, П.П. Макроэкономическая политика модернизации. Дисс. д-ра экон. наук – Москва, 2009, 386 с.
11. Grossman S.D., Lassila D.R., Wiggins Jr.C.E. Income tax elasticity – A regional analysis. // Journal of business and economic studies. Vol.8, #2, 2002, pp. 17-90.

Xülasə

Məlikova L.Ə.

Regionlarda iqtisadi fəaliyyətin aktivləşdirilməsində vergi siyasətinin sabitləşdirici rolu

Məqalədə vergi və büdcə alətləri vasitəsilə işgüzar fəaliyyətin artırılması istiqamətində ölkə regionlarının sabitləşmə siyasətinin yolları və mexanizmləri araşdırılmışdır. Bu məqsədlə ölkə regionlarında dövlətin tənzimləyici rolunun maliyyə komponentinin kontekstində əsas strateji hədəfləri təhlil edilmişdir. Ölkədə vergi inzibatçılığı mexanizmlərinin eyni vaxtda optimallaşdırılması ilə regional biznes strukturlarına vergi yükünü azaltmaqla, əlverişli biznes mühiti yaratmağın vacibliyi bildirilmişdir.

Açar sözlər: *iqtisadiyyatın sabitləşdirilməsi, maliyyə siyasəti, vergilər, strateji yol xəritələri, iqtisadi fəaliyyət, ölkə regionları*

Summary

Malikova L.A.

The Stabilizing Role of Tax Policy in Economic Activity in the Regions

The ways and mechanisms of stabilization policy of the regions of the country in the direction of strengthening business activity through tax and budgetary instruments are investigated in the article. The main strategic objectives of Azerbaijan with a focus on the fiscal component of the regulatory role of the state in these processes are analyzed for this purpose. Due to the importance of creating a favorable entrepreneurial environment by reducing the tax burden on regional business structures with the simultaneous optimization of tax administration mechanisms in the country is given then.

Key words: *economic stabilization, fiscal policy, taxes, strategic road maps, economic activity, regions of the country*

РАЗВИТИЕ ФИНАНСОВО-КРЕДИТНЫХ ИНСТИТУТОВ И ЛИЗИНГОВЫХ ОТНОШЕНИЙ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Мирзоев Гурбан Рауф оглы

Азербайджанский Государственный Аграрный Университет

[*gurbanmirzeyev6@gmail.com*](mailto:gurbanmirzeyev6@gmail.com)

Резюме: *В Азербайджане развивается рынок лизинговых услуг. Основная цель лизингового проекта - повышение благосостояния и улучшение деловой среды в стране. С экономической точки зрения лизинг способствует усилению конкуренции на финансовом рынке и увеличению капитальных вложений. При широком использовании лизинга этот процесс станет большим скачком в техническом обеспечении экономики и поставке на рынок качественной продукции. Эффективность лизинговых операций повышает конкурентоспособность малого и среднего бизнеса в финансовом секторе. Это увеличивает силу экономического развития.*

Ключевые слова: *лизинг; экономика; финансово-кредитное учреждение; конкурентоспособность; бизнес*

Экономические, финансовые и социальные отношения между странами мира развиваются. Особенно после Второй мировой войны международные отношения ускорились, и начали создаваться международные финансовые институты. Общие цели финансовых институтов, действующих как на международном, так и на региональном уровнях, заключаются в следующем:

- Преодоление трудностей в международной торговле и содействие международному развитию;
- Поддержка экономического развития развивающихся стран
- Развитие экономической интеграции, свободной торговли и сотрудничества, а также стимулирование тесного экономического сотрудничества.

В современное время требуется новый подход к изучению экономических и теоретических основ финансов, состава финансовой системы и содержания ее элементов, что делает актуальным открытие качественно новых подходов. Финансовая система, как особый институт, несет прямую финансовую ответственность за своевременное и полное выполнение обязательств, безоговорочно принятых всеми участниками рынка, используя собственный механизм действия на финансовом рынке. Посредничество между участниками финансового рынка может ускорить накопление внутреннего капитала за счет оказания посреднических услуг в организации и проведении финансовых кредитных и валютных операций при вложении денежных средств.

Один из ключевых вопросов - определение правовых основ деятельности современных финансово-кредитных организаций. Таким образом, принят ряд законов, регулирующих финансовый рынок. С их помощью существуют правила, регулирующие как выпуск ценных бумаг, так и функционирование рынка ценных бумаг. Это касается и деятельности банков. Правовая база, регулирующая банковскую систему Азербайджана, совершенствуется. Также ведется работа по совершенствованию правовой базы развития системы страхования. Хотя Закон Азербайджанской Республики «О страховой деятельности» впервые был принят в 1993 году, в него были внесены поправки в 1999, 2008, 2009, 2011, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017 и 2018 годах и приняты с дополнениями и изменениями. Законы, регулирующие инвестиции и финансовые учреждения, также были приведены в соответствие с международными стандартами. [4] Кредит - банковский сектор состоит из банков страны и других кредитных организаций. Финансовая система страны также включает государственные финансовые учреждения (организации и ведомства), которые осуществляют и регулируют финансовую деятельность. Различные сферы и кольца финансовой системы отличаются друг от друга характеристиками каждого кольца, методами распределения и использования денежных средств и, следовательно, их ролью в финансовой системе. Следовательно, необходимо определить роль современных финансово-кредитных институтов в развитии финансовой системы республики.

Прежде всего, следует дать классификацию операций современных финансово-кредитных организаций. Эта классификация может проводиться по разным направлениям в зависимости от характера операций финансовых организаций. Здесь, прежде всего, можно показать работу банков и кредитных организаций. Банковские операции делятся на три части: 1) Пассивные операции; 2) Активные операции и 3) Посреднические операции. Пассивные операции - это операции банков по привлечению средств и формированию своих

ресурсов. С помощью этих операций банки могут предоставлять ссуды, инвестировать в ценные бумаги и т.д. В результате пассивных операций банков формируются их ресурсы. В состав пассивных операций можно включить следующие основные группы: 1) Прием вкладов и сбережений (по мере необходимости, срока и т.д.) От юридических и физических лиц, расчет с юридическими лицами, открытие и ведение текущих и иных счетов; 2) Получение кредитов в коммерческих банках и ЦБ (межбанковские кредиты) и 3) Выпуск ценных бумаг (депозитных сертификатов, векселей и т.д.)

Активные операции означают, что банки используют собственные средства и заемные средства для получения прибыли. К ним относятся:

а) Кредитные операции. В результате этих операций формируется ссудный портфель банка.

б) Инвестиционные операции. Это различные операции банков с ценными бумагами. В результате формируется инвестиционный портфель банков.

в) Кассовые операции. В результате этих операций банки проводят денежные расчеты со своими клиентами.

г) Прочие активные операции.

Банковские посреднические операции включают следующее:

1. Лизинговые операции. Финансирование инвестиций в основной капитал в связи с сдачей в аренду специализированной лизинговой компании, фирмы, отделения банка в собственность лизингополучателю на определенный период времени. Имеет две формы. Операционный и финансовый лизинг.

2. Факторинговые операции. Это форма финансовых услуг, предоставляемых банками клиентам. Суть его в том, что фактор заключается в том, что фирма получает право брать займы у своего клиента, выплачивает часть долга своих клиентов. Скорее всего, он досрочно погашает 70-90% долга. Он может быть открытым или закрытым.

3. Доверительные операции. Эти операции осуществляются коммерческими банками и частными финансовыми учреждениями в интересах управления имуществом клиента и других услуг в сфере его интересов. Известны два типа: а) доверительное управление, б) агентские услуги.

Лизинг - это особая форма финансирования. В случае лизинга используется не собственность на имущество, а доход от него, то есть сторона должна создать необходимый денежный поток для незамедлительной выплаты арендных платежей. Лизинговые операции больше подходят малым и средним предприятиям, не имеющим необходимых активов для получения долгосрочных кредитов или ипотеки. Лизинг происходит от английского слова «Lease», что означает «забрать имущество и отдать его во временное пользование».

Термин «лизинг» впервые был использован в наше время в 1877 году. В том же году Белл отказался продавать телефоны и начал сдавать их в аренду. Лизинг вообще считается американским изобретением. Через некоторое время его привезли в Европу американские предприниматели. Первая лизинговая компания была основана в 1952 году в Сан-Франциско Лизинговой корпорацией США. По словам Генри Шонфельда, отца американского лизинга, лизинг имеет широкий спектр возможностей. Незадолго до этого расчет финансовых лизинговых компаний в США стал важным инструментом лизинговой производственной и экономической деятельности.

Лизинг, который играет важную роль в качестве благоприятного финансового инструмента в развитии стран с переходной экономикой, является оптимальным инструментом для преодоления существующих проблем. Важность лизинга в развитии Азербайджанской Республики, особенно ее нефтегазового сектора, основанного на рыночных отношениях, незаменима. С этой целью в 1997 году Кабинет министров республики упразднил Министерство материальных ресурсов и на его базе учредил Государственную контрактную корпорацию «Азерконтракт». Тогда целью создания предприятия было оказание всевозможных лизинговых услуг предприятиям и организациям, в том числе иностранным фирмам и компаниям, независимо от формы собственности.

В настоящее время лизинговый договор в Азербайджане проходит следующие этапы со значительным упрощением:

1. Заявка на лизинг. Потенциальный арендатор заполняет форму заявки на лизинг, подробно описывая интересующий его объект.
2. Рассмотрение заявки. Заявку рассматривает лизинговая компания.
3. Утверждение заявки. Заявление одобрено кредитным комитетом лизинговой компании.
4. Заключение договора лизинга.
5. Заключение договора купли-продажи. Между арендодателем и продавцом заключается договор купли-продажи.
6. Приобретение объекта лизинга. Арендодатель приобретает предмет аренды на праве собственности с целью передачи арендатору во временное владение и пользование.
7. Страхование. Если иное не предусмотрено договором аренды, продавец обязан застраховать предмет аренды.
8. Передача объекта аренды арендатору.
9. Лизинговые платежи. Арендатор регулярно вносит арендные платежи за использование арендованного актива.
10. Мониторинг - финансовый контроль.
11. Переход права собственности к арендатору.

В зависимости от срока существует 3 вида аренды:

- a. Краткосрочная аренда (аренда) - сроком от 1 дня до 1 года;
- b. Среднесрочная аренда (стрижка) - сроком от 1 до 3 лет;
- c. Долгосрочная аренда - от 3 до 20 лет. [3]

Большое практическое значение имеет четкое определение лизинговых сделок, поскольку при несоблюдении установленных законом правил оформления документации обе стороны договора понесут финансовые убытки.

Азербайджанская Республика стала первой страной СНГ, принявшей закон о лизинге. На момент принятия закона лизинговые отношения еще не сложились.

В настоящее время лизинговые отношения в Азербайджане регулируются Законом Азербайджанской Республики «О лизинговых услугах», Гражданским кодексом и Налоговым кодексом.

Лизинг регулируется главой 38 Гражданского кодекса, называемой «Лизинг», а часть, не регулируемая этой главой, регулируется главами 33 и 34. Глава 33 Гражданского кодекса называется «Аренда имущества», а глава 34 - «Аренда». Включение положений, регулирующих аренду имущества, означает, что в Азербайджанской Республике лизинг

может использоваться в более широком диапазоне, то есть, в отличие от некоторых стран (Россия, Узбекистан, Казахстан, Беларусь и т. Д.) В Азербайджане, лизинг имущества не только для деловых целей, но также и для бытовых нужд и могут быть предоставлены в социальных целях. Потому что в соответствии с Гражданским кодексом договор аренды имущества - это договор, по которому арендодатель сдает недвижимость арендатору, а арендатор платит арендодателю взамен. [1]

Статья 140 Налогового кодекса, озаглавленная «Финансовый лизинг», которая вступила в силу 1 января 2001 года, определяет случаи, в которых аренда имущества классифицируется как финансовая аренда. В настоящее время на лизинговом рынке Азербайджана работают такие компании, как Qafqaz Leasing, AG Leasing, Parex Leasing and Factoring, Joint Leasing, Azerleasing ILS, Gunay-Leasing, Unilizing, Atalizing, Muganleasing и другие. Для развития лизинга в Азербайджане стартовал проект Международной финансовой корпорации по развитию лизинга в Азербайджане. Основной целью проекта было развитие рынка лизинговых услуг, стимулирование широкого использования лизинга как средства финансирования малых и средних предприятий, а также создание благоприятных условий для привлечения иностранных и внутренних инвестиций в лизинговый сектор в России. Азербайджан. Основная задача Проекта развития лизинга - улучшение деловой среды и повышение благосостояния страны. Одна из основных целей проекта - совершенствование лизингового законодательства в Азербайджане. [5]

Для развития лизинга в Азербайджане в этот сектор необходимо привлечь как иностранные, так и внутренние инвестиции. С этой целью Проект развития лизинга работает над улучшением инвестиционного климата, включая продвижение технического лизинга в частном секторе в сотрудничестве с другими проектами технической помощи и институтами развития бизнеса, а также построение отношений с заинтересованными сторонами. По итогам 2007 года в лизинговом секторе Азербайджана было задействовано 12 компаний. В настоящее время их число достигло 19. Согласно исследованию, проведенному Международной финансовой корпорацией в прошлом году, лизинговые операции в Азербайджане имеют большой потенциал для развития. Судя по официальной статистике по импорту и инвестициям в основной капитал, объем лизингового рынка в Азербайджане в ближайшее время достигнет 500 миллионов. долларов. В целом доля лизингового сектора в ВВП Азербайджана составляет 0,43% . [2]

В целом лизинговый бизнес выступает как особая сфера предпринимательской деятельности. Если лизинг широко используется, он может послужить мощным толчком для технического обеспечения производства, реорганизации экономики Азербайджана и наполнения рынка высококачественными товарами. Эффективность лизинговых сделок выражается в активизации инвестиционного процесса, улучшении финансового состояния лизингополучателя, повышении конкурентоспособности малого и среднего бизнеса.

Литература

1. Зейналов З.Г. «Экономика и бизнес». Лизинговый бизнес: глобальные и национальные тенденции. Баку, 2016.
2. Л.Абдуллаева. «Лизинг в Азербайджане». Баку. 2017.
3. Статья «Мнение экспертов». Лизинг в Центральной Азии и Азербайджане. Баку, 2007.

4. Смагулов.А.С. «Обзор лизингового рынка Азербайджана». Баку, 2012.
5. www.bookash.pro. Исследования про лизинг.

Xülasə

Mirzəyev Q.R.

Azərbaycanda maliyyə və kredit institutları və lizinq münasibətlərinin inkişafı

Azərbaycanda lizinq xidmətləri bazarı inkişaf edir. Tətbiq olunan lizinq layihəsinin əsas məqsədi ölkədə rifahın yüksəldilməsi və işgüzar mühitin təkmilləşdirilməsidir. İqtisadi baxımdan lizinq maliyyə bazarında rəqabətin artmasına xidmət edir və kapital qoyuluşunun həcmi artırır. Əgər lizinqdən geniş istifadə olunarsa, bu proses təsərrüfatın texniki təminatında və bazarın yüksək keyfiyyətli məhsullarla təminatında böyük sıçrayış olar. Lizinq əməliyyatlarının səmərəliliyi maliyyə sahəsində xırda və orta biznesin rəqabətliliyini gücləndirir. Bu isə iqtisadiyyatın inkişaf gücünü artırır.

Açar sözlər: lizinq; iqtisadiyyat; maliyyə və kredit təşkilatı; rəqabət qabiliyyəti; biznes

Summary

Mirzayev Q.R.

Development of Financial and Credit Institutions and Leasing Relations in Azerbaijan

The market of leasing services is developing in Azerbaijan. The main goal of the leasing project is to increase the welfare and improve the business environment in the country. From an economic point of view, leasing serves to increase competition in the financial market and increase capital investment. If leasing is widely used, this process will be a big leap in the technical support of the economy and the supply of high quality products to the market. The efficiency of leasing operations strengthens the competitiveness of small and medium-sized businesses in the financial sector. This increases the strength of economic development.

Key words: leasing; economy; financial and credit institution; competitiveness; business

III BÖLMƏ: QARABAĞ REGIONUNDA AQRAR-SƏNAYE SAHƏLƏRİNİN DİRÇƏLDİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

QARABAĞ REGIONUNDA AQRAR-SƏNAYE SAHƏLƏRİNİN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Abdullayeva Zoya Hamlet qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Vəliyev Allahverdi Camal oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti

abdullayeva_fuad_2018@mail.ru

Xülasə: *Məqalədə II Qarabağ müharibəsi nəticəsində işğaldan azad olunmuş ərazilərimizin aqro-iqlim ehtiyatları nəzərdən keçirilir, işğaldan əvvəlki kənd təsərrüfatı sahələrinin ixtisaslaşma istiqamətləri təhlil olunur, gələcəkdə regionun aqrar-sənaye sahələrinin prioritet istiqamətləri öz əksini tapır. Burada işğaldan azad edilmiş Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonuna aid olan, Ağdam, Cəbrayıl, Füzuli, Xocavənd ərazilərində və Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonun Kəlbəcər, Laçın, Zəngilan, Qubadlı ərazilərində kənd təsərrüfatının inkişafı üçün potensial imkanlar müəyyən edilmişdir*

Açar sözlər: *işğaldan azad olunmuş, kənd təsərrüfatı, taxılçılıq, heyvandarlıq, aqrar-sənaye*

44 gün davam edən II Qarabağ müharibəsi nəticəsində işğal olunmuş ərazilərimizin böyük bir hissəsi işğaldan azad olunmuş və demək olar ki, Azərbaycan qalib bir dövlət kimi Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə son qoymuşdur. Təəsüflə qeyd etməliyik ki, işğal və müharibə bu ərazilərdən fəsadsız ötməmişdir. Belə ki, işğal illərində mənfur düşmənlər bu torpaqları nəzarətsiz buraxmış, meşəliklər qırılmış, torpaqlar tapdaq altında qalmış, eyni zamanda düşmənlər bu torpaqları tərk etdikdə meşələri və evləri yandırmış, əraziləri minalamışdılar.

Ərazilərin ekosistemi müharibənin təsiri, torpaqların mərmii, raket və bombalarla dağıdılması nəticəsində tamamilə pozulmuş - həm havası, həm suyu, həm də torpaqları bərhad vəziyyətə düşmüşdür. Hazırda torpaqların minalardan təmizlənməsi əməliyyatı həyata keçirilir, lakin tapılmış mina və digər partlayıcı qurğuların məhv edilməsi torpağı yenidən zədələyir. Bu ərazilərin bərpası və onlardan səmərəli istifadə edilməsi dövlət qarşısında duran əsas məsələlərdən biridir.

İşğaldan azad olunmuş ərazilər münbit torpaqlara və bol su ehtiyatına malikdir. Bu isə regionun aqrar potensialının çox böyük olduğunu göstərir. Ölkəmizin və regionun ərzaq təhlükəsizliyində bu ərazilərin əsaslı töhvə verəcəyinə inanırıq.

İşğaldan azad olunmuş ərazilər Kəlbəcər-Laçın və Yuxarı Qarabağ iqtisadi-coğrafi rayonları əhatə edir. Bu iqtisadi rayonlar əsasən dağlıq və dağətəyi ərazilərdən ibarətdir. Ərazidə formalaşan münbit torpaqlar və gur sulu çaylar burada aqrar-sənaye sahələrinin inkişafı üçün əlverişli imkanlar yaradır. Bu bölgə həm də bitki örtüyünün zənginliyi, təbii mineral ehtiyatların çoxluğu və havanın ekoloji baxımından saflığı ilə digər regionlardan fərqlənir. Qarabağ regionu aqrar sektorla yanaşı həm də böyük turizm potensialına malikdir.

İşğaldan azad edilmiş Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonuna aid olan, Ağdam, Cəbrayıl, Füzuli və Xocavəndin əraziləri qara və şabalıdı-qonur torpaqlardan ibarət olub kənd təsərrüfatı üçün əlverişli imkanlar yaradır. Bu ərazilərdə işğaldan əvvəl taxılçılıq, üzümçülük, meyvəçilik, baramaçılıq və tütünçülük kimi sahələr inkişaf etmişdir. Arıçılıq da ənənəvi sahələrdən biri olaraq böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonu Kəlbəcər, Laçın, Zəngilan, Qubadlı rayonlarını əhatə edir. Bu iqtisadi rayon sırf kənd təsərrüfatı rayonu olmaqla ölkənin mühüm heyvandarlıq bölgəsi olmuşdur. Qoyunçuluq, maldarlıq, arıçılıq əsas ixtisaslaşmış sahələr kimi formalaşmışdır. Meyvəçilik, tərəvəzçilik əsasən Qubadlı və Zəngilan rayonlarında inkişaf etmişdir.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə inzibati rayonlar üzrə aqrar-sənaye sahələrinin işğala qədərki vəziyyəti və gələcək inkişaf istiqamətlərini nəzərdən keçirək:

Laçın rayonunun iqtisadiyyatının əsasını kənd təsərrüfatı, xüsusilə də heyvandarlıq təşkil edib. İşğaldan sonra da qoyunçuluq, maldarlıq və arıçılıq təsərrüfatlarını yaratmaqla bu sahələri rayonun iqtisadi inkişafında aparıcı sahələrdən birinə çevirmək olar. Bu ərazidə eyni zamanda xalq təbabəti üçün əvəzsiz sayılan dərman bitkiləri bitir ki, bu da gələcəkdə əlavə gəlir mənbəyinə çevrilə bilər.

Qubadlı rayonun iqtisadiyyatının əsasını taxılçılıq, heyvandarlıq, tütünçülük, baramaçılıq və üzümçülük təşkil edirdi. 15 min tona qədər taxıl məhsulları, 12 min tona yaxın yem, 1520 ton tütün, 1200 ton ət, 2600 ton süd məhsulları, 133 ton üzüm, 10 ton yun, 52 ton barama. XX əsrin əvvəllərindən 60-cı illərədək rayonda çəltik becərilmişdir. Hazırkı dövrdə düyüyə olan tələbatı nəzərə alaraq bu sahənin inkişafında məqsədyönlü sayıla bilər(3).

Zəngilan rayonunun ərazisində əkin altında olmuş 7204 ha sahədə: 4000 ha taxıl, 307 ha tütün, 41 ha şəkər çuğunduru, 56 ha kartof, 33 ha tərəvəz, 10 ha bostan bitkiləri, 41 ha meyvə və giləmeyvə bağlarından, 2047 ha isə üzümlüklərdən ibarət olmuşdur. İl ərzində dənli bitkilər istehsalı orta hesabla 3180 ton, tütün istehsalı 1700 ton, barama istehsalı 80 ton, bostan məhsulları 30 ton, kartof istehsalı 20 ton, üzüm istehsalı 18000 ton təşkil etmişdir. Bu rayonun iqlim imkanları parfümeriya sənayesi üçün lazım olan ətirli çöl bitkilərinin əkilməsinə çox yararlıdır. Məsələn təkə lavanda plantasiyalarının salınmasıyla xeyli lavanda yağı əldə etmək mümkündür. Müasir praktikada 1 ha lavanda sahəsindən 50-60 kq yağ əldə etmək mümkündür. Dünya bazarında 1kq lavanda yağının orta qiyməti 100 dollar olduğundan böyük gəlirlərin əldə edilməsi realdır(2).

Füzuli rayonu ərazisinin iqtisadiyyatında taxılçılıq, heyvandarlıq, bostan - tərəvəz aparıcı rol oynayır. Bununla yanaşı, rayonun təsərrüfatlarında pambıqçılıq, şəkər çuğunduru, üzüm və meyvə istehsal edilir. Ərazidə taxıl istehsalı 65730 ton, arpa istehsalı 1221 ton, pambıq istehsalı 638 ton, şəkər çuğunduru istehsalı 30516 ton, kartof istehsalı 1608 ton, üzüm istehsalı 175 ton, meyvə istehsalı 1010 ton(3).

Cəbrayıl rayonu ərazisinin iqtisadiyyatının əsasını taxılçılıq, maldarlıq, bostançılıq təşkil edirdi. İşğaldan əvvəl sözügedən rayon 60 min tondan çox üzüm yetişdirirdi. Rayonda 8 sənaye müəssisəsi var idi. Cəbrayıl rayonun əraziləri taxılçılıq və bostan məhsulları üçün çox əlverişlidir. Bu ərazidə ənənəvi maldarlıq və qoyunçuluq təsərrüfatlarında yaratmaq mümkündür.

Ağdam rayonu inkişaf etmiş kənd təsərrüfatına malik bir rayondur. Konserv, yağ-pendir, barama toxumu, pambıq, şərab və mexanikləşdirilmiş çörək zavodları, xalça fabriki, taxıl məhsulları mövcud idi. Kənd təsərrüfatının istiqaməti isə əsasən pambıqçılıq, üzümçülük və heyvandarlıqdır. Hal-hazırda Ağdam rayonun işğaldan azad olunmuş 700 ha ərazisində taxıl əkilib (3).

Kəlbəcər rayonunun iqtisadiyyatının əsasını işğaldan əvvəl heyvandarlıq, üzümçülük və baramaçılıq təşkil edirdi. Son illər 60 min tondan yuxarı üzüm istehsal olunurdu. Kənd təsərrüfatında əsasən heyvandarlıq və əkinçilik inkişaf edib. 1990-cı ilədək olan dövrdə buradakı İsti su sanatoriyasında 1 ilə 50 min nəfər müalicə alırdı ki, buda kiçik bir məkan üçün çox böyük göstərici demək idi. Həmçinin Kəlbəcərdə içməli mineral su ehtiyatları boldur. Bu suların qablaşdırılaraq satılması böyük maliyyə vəsaitlərinin qazanılmasına gətirib çıxara bilər(3).

Ölkəmizdə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun faktiki qiymətlərlə dəyəri 2019-cu ildə 7836.7 milyon manat təşkil etmişdir ki, bunun da 4085.5 milyon manatı heyvandarlıq, 3751.2 milyon manatı isə bitkiçilik məhsullarının payına düşmüşdür. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə təsərrüfat fəaliyyətinin başlanması bu rəqəmlərin ilkin mərhələdə ən azı 7-10% artmasına səbəb ola bilər. 2020-ci ildə Azərbaycan ərazisində 1 milyon ha ərazidə taxıl əkilmişdir. İşğaldan azad olunmuş kənd təsərrüfatı təyinatlı əkin torpaqlarının dövrüyyəyə qaytarılması nəticəsində ilkin mərhələdə bu rəqəmin 10% artacağı gözlənilir(2).

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə gur sulu dağ çaylarının mövcudluğu əkin sahələrinin suvarılması üçün çox əlverişlidir. Bu çayların üzərində müasir balıqçılıq təsərrüfatlarının yaradılmasında respublikamızın ərzaq təhlükəsizliyinə əlavə tövhə ola bilər. Biz böyük ümüdlərlə işıqlı gələcəyimizə inanırıq. Əldə etdiyimiz böyük tarixi qələbə Azərbaycan iqtisadiyyatının, onun önəmli olan sahəsi kənd təsərrüfatının inkişafına da böyük təkan verəcəkdir. Azərbaycan xalqı öz rəhbərinin - cənab İlham Əliyevin məntiqli siyasəti, torpağa, xalqa məhəbbəti, sədaqəti ilə daha da yüksələcək, böyük tarixi qələbələrə öz imzasını qoyacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. Bakı-2007
2. İlham Əliyevin azad edilmiş torpaqlarla bağlı planları. 2020-ci ilin yekunlarına həsr olunmuş videoformat müşavirəsi. 7 yanvar 2021-ci il.
3. Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin illik hesabatı. Bakı, 2020
4. Kəlbəcər-laçın iqtisadi rayonunun Pasportu Bakı, 2012
5. Musayev A. Regionların sosial-iqtisadi inkişafı siyasəti, Bakı, 2004.
6. <https://www.wikipedia.org/>
7. <https://www.stat.gov.az/>

Резюме

Абдуллаева З.Г., Велиев А.Дж.

Направления развития сельского хозяйства в Карабахской области

В статье рассмотрены агроклиматические ресурсы наших территорий, освобожденных в результате Второй Карабахской войны, проанализированы направления специализации доокупационных сельскохозяйственных территорий, отражены приоритеты агропромышленных комплексов региона на перспективу. Здесь, в освобожденном Верхнем Карабахском экономическом районе, на территориях Агдам, Джебраил, Физули, Ходжавенд и на территориях Кельбаджар, Лачин, Зангилан, Губадлы Кельбаджар-Лачинского экономического района определены потенциальные возможности для развития сельского хозяйства.

Ключевые слова: освобожденный, сельское хозяйство, зерно, животноводство, агропромышленный комплекс

Summary

Abdullaeva Z.H., Veliev A.J.

Development Directions of Agricultural Industry in Karabakh Region

The article considers the agro-climatic resources of our territories liberated as a result of the Second Karabakh War, analyzes the areas of specialization of pre-occupation agricultural areas, reflects the priorities of agro-industrial sectors in the region in the future. Potential opportunities for agricultural development have been identified in Aghdam, Jabrayil, Fuzuli, Khojavend areas of the liberated Upper Karabakh economic region and in Kalbajar, Lachin, Zangilan, Gubadli areas of the Kalbajar-Lachin economic region.

Key words: *liberated, agriculture, grain, livestock, agro-industry*

AQRAR SƏNAYE KOMPLEKSLƏRİNİN FƏALİYYƏTİNİN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Abdullayeva Yeganə Telman qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti

yeganabdullayeva90@gmail.com

Xülasə: *Məqalədə aqrar sənaye komplekslərinin dövlət tənzimlənməsinin zəruriliyi əsaslandırılmışdır. Dövlət tənzimlənməsinin səmərəliliyinin artırılması üçün onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri tədqiq edilmişdir. Aqrar sənaye komplekslərinin dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri kimi maliyyələşdirmənin, investisiyalaşdırmanın, lizinq, vergi, innovasiya sistemlərinin tətbiqinin zəruriliyi əsaslandırılmışdır.*

Açar sözlər: *aqrar sənaye kompleksi, investisiya, maliyyə, büdcə, vergi, innovasiya, kənd təsərrüfatı, dövlət tənzimlənməsi, dövlət dəstəyi, məhsul, istehsal*

Müasir iqtisadiyyatın ən vacib elementi dövlət orqanları tərəfindən hazırlanmış və konkret nəticələr əldə etmək üçün istifadə olunan, müəyyən forma və vasitələr olan aqrar sənaye komplekslərinin fəaliyyətinin dövlət tənzimləmə mexanizmidir. Aqrar sənaye kompleksinin dövlət tənzimlənməsi mexanizmini kənd təsərrüfatının istehsalı, bölüşdürülməsi, mübadiləsi və istehlakı da daxil olmaqla, ölkənin sosial-iqtisadi həyatının bütün sahələrinə təsir göstərməyə qadir olan, bir-biri ilə əlaqəli metodlar və iqtisadi vasitələr toplusu kimi başa düşmək olur.

Aqrar sənaye kompleksinin inkişafına dair dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsini bir sıra istiqamətlərdə həyata keçirmək olar. Dövlət tənzimlənməsi mexanizminin səmərəliliyinin artırılmasının ilk istiqaməti maliyyə-kredit siyasətinin təkmilləşdirilməsidir. Maliyyə-kredit mexanizminin təkmilləşdirilməsi problemi bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə həll edilə bilər. Regional aqrar sənaye kompleksinə dəstək sistemi həm regionun özü, həm də dövlət tərəfindən təmin edilir.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin ən geniş yayılmış vasitələrindən biri vergilər yolu ilə tənzimləmədir. Aqrar sənaye müəssisələrinin bütün vergiləri və büdcədən kənar fondlara ödəmələri üçün ayırdığı vəsait kənd təsərrüfatı istehsalçılarına istehsalın inkişafı motivasiyasından məhrum edir. Bu baxımdan vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına maliyyə təzyiqinin azaldılması istiqamətində həyata keçirilməlidir. Vergi güzəştlərini

genişləndirmək və vergi bazasını konkretləşdirmək lazımdır. Başqa sözlə, bütün kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları üçün vergi sistemi sadələşdirilməlidir [3, s.98].

Aqrar sənaye komplekslərinin inkişafında dövlət tənzimlənməsinin iqtisadi mexanizminin təkmilləşdirilməsinin ikinci istiqaməti maliyyələşdirmədir. Ölkəmizdə aqrar-sənaye kompleksləri yerli, regional və bələdiyyə büdcələrindən, büdcə olmayan digər fondlardan maliyyələşdirilir. Aqrar-sənaye komplekslərinin fəaliyyətinin dəstəklənməsi və inkişafına yönəldilmiş dövlət büdcə fondu aşağıdakılar üçün istifadə olunur:

- dövlətin məqsədli proqramlarına uyğun olaraq yeni maşın və avadanlıqların, sort toxumlarının və damazlıq heyvanların alınması da daxil olmaqla investisiya fəaliyyətinə dəstək;
- torpaq münbitliyinin artırılması, meliorasiya tədbirlərinin aparılması, dövlət meliorasiya sistemlərinin saxlanılması, kənd təsərrüfatı bitkilərinin zərərvericiləri və xəstəliklərinə, heyvanların yoluxucu xəstəliklərinə qarşı mübarizə aparılması, elmi tədqiqatların aparılması və ətraf mühitin qorunması tədbirləri;
- kənd təsərrüfatı istehsalı sahəsində kreditləşdirmə və sığorta;
- kənd təsərrüfatı məhsulları, xammal və ərzaq bazarının inkişafı və dəstəklənməsi;
- digər subsidiyalar və kompensasiyalar.

Bunlar üçün maliyyələşdirmə istiqamətləri və məbləğləri Azərbaycan Respublikası hökuməti tərəfindən müəyyən edilir.

Kənd təsərrüfatı istehsalçılarına dövlət maliyyə dəstəyi əsasən əlverişli maliyyə şəraitinin yaradılmasına və aqrar sənaye məhsullarının qiymətlərindəki bərabərsizliyin aradan qaldırılmasına, dövlət və regional məqsədli proqramların həyata keçirilməsi və s. yönəldilməlidir.

Aqrar sənaye kompleksinin istehsalını genişləndirmək, əsas fondu modernləşdirmək və s. üçün lazımi miqdarda maliyyə mənbələri ilə təmin edilməsi onun iqtisadi davamlılığının əsas şərtidir. Dövlət pul, vergi, investisiya və amortizasiya siyasəti ilə aqrar sənaye komplekslərinin maliyyə potensialına təsir göstərə bilər.

Beləliklə, aqrar sənaye kompleksinin maliyyə potensialı yalnız effektiv iqtisadi fəaliyyət, kənd təsərrüfatı sahələrinin iqtisadi strukturları, onlara daxil olan müəssisələr sayəsində deyil, həm də dövlətin vergi, pul-kredit, investisiya və amortizasiya siyasəti sayəsində formalaşır.

Üçüncü istiqamət investisiya və lizinq əməliyyatlarını stimullaşdırmaqdır. Tədqiqatların həcmərini artırmaq və səmərəli investisiya mexanizmlərini formalaşdırmaq aqrar sənaye kompleksindəki müsbət dəyişikliklərin sürətini müəyyənləşdirir.

Bütün bunlar hökumətin investisiya proseslərinə, xüsusən aqrar sənaye kompleksinə müdaxiləsinin və investisiya proseslərini makro və mikro səviyyədə idarə etmək üçün səmərəli və təsirli bir sistemin inkişafının vacibliyini əvvəlcədən müəyyənləşdirir. Fikrimizcə, dövlət aqrar sənaye kompleksindəki investisiya proseslərinin idarə edilməsində prioriteti özündə saxlamalıdır. Bunu bazar iqtisadiyyatı olan dünyanın bir çox ölkələrinin təcrübəsi təsdiqləyir.

İnvestisiya risklərinin sığortası sahəsindəki əsas vəzifə kənd təsərrüfatı sahəsində təsirli mexanizmin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsidir. Belə təsirli mexanizmlərə bəzi investisiya risklərinin məcburi təkrar sığortası, dövlət tərəfindən dəstəklənən sığorta əməliyyatları üçün ayrıca mühasibat uçotunun tətbiqini və s. aid edə bilərik [2, s.119]. Qeyd edək ki, Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları üçün sığortanın tətbiqi mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq həyata keçirilir.

Beləliklə, dövlətin aqrar sənaye komplekslərinin investisiya cəlbədiciyinin təmin edilməsi istiqamətində sosial-iqtisadi siyasətinin ən vacib vəzifələri bunlardır:

- əhalinin səmərəli məşğulluğu və müəssisələrin işçi qüvvəsi ilə təmin edilməsi üçün lazımi şəraitin yaradılması;

- aqrar sənaye kompleksinin investisiya cəlbediciliyinin inkişafına mane olan amillərin və onların yaxşılaşdırılması üçün prioritet sahələrin müəyyənləşdirilməsi;

- aqrar sənaye kompleksinin investisiya cəlbediciliyinin artırılması, sənayeye əlavə investisiyaların daxil olmasını təmin etmək üçün təcrübi tövsiyələrin hazırlanması;

- regionun aqrar sənaye kompleksinə investisiya cəlbediciliyinin artırılması və əlavə investisiyaların cəlb edilməsinin əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi;

- regionun aqrar sənaye kompleksinin investisiya cəlbediciliyinin qiymətləndirilməsi üçün metodologiyanın hazırlanması [3, s.95].

Bu vəzifələrin reallaşdırılması aqrar sənaye komplekslərinin investisiya cəlbediciliyinin təmin edilməsində əhəmiyyətli ola bilər.

Dövlət tənzimlənməsi mexanizminin səmərəliliyinin artırılmasının dördüncü istiqaməti innovasiyaların tətbiqidir. Aqrar sənaye kompleksinin elmi-texniki potensialının səmərəliliyini artırmaq üçün bu potensialı qorumaq, daha da inkişaf etdirmək və gücləndirmək lazımdır. Həmçinin, aqrar sənaye kompleksinin inkişafı üçün vacib olan ən perspektivli elmi tədqiqatlara dövlət dəstəyinin rəqabət əsasında təmin edilməsi, elmi-texniki nailiyyətlərin inkişafı və tətbiqi sahəsində bazar münasibətlərinin formalaşması zəruridir. Bu proses innovasiyaların tətbiqini zərurətə çevirir. Qeyd etmək lazımdır ki, bunun üçün aqrar innovasiya sistemini inkişaf etdirmək lazımdır. Aqrar innovasiya sisteminin inkişafında dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri innovativ fəaliyyət iştirakçıları üçün əlverişli iqtisadi və hüquqi mühitin yaradılması, əqli mülkiyyət hüquqlarının qorunması ola bilər.

Beşinci istiqamət aqrar sahənin dövlət tənzimlənməsi mexanizminin özünün təkmilləşdirilməsidir.

Ümumiyyətlə, dövlət vergi, pul-kredit, investisiya, amortizasiya siyasətlərini həyata keçirməklə həm də aqrar-sənaye kompleksinin potensiallarından biri olan istehsal güclərini yaratmaq, modernləşdirmək və yeniləmək qabiliyyətinə təsir göstərir. Dövlət aqrar sənaye kompleksinin davamlı inkişaf amillərinin gücləndirilməsinə töhfə verə bilər. Dövlət buna ölkə daxilində innovasiya, investisiya, pul-kredit, vergi, amortizasiya, sənaye, struktur, təhsil siyasətləri və s. həyata keçirməyə imkan verən bir sıra alətlər vasitəsi ilə nail ola bilər. Yuxarıda göstərilənlərlə əlaqəli olaraq, aqrar sənaye kompleksinin davamlı inkişaf amillərinin müəyyənləşdirilməsinin zəruriliyi qeyd edilməlidir ki, bu da kənd təsərrüfatının yalnız normal inkişafına imkan verməməli, həm də onun iqtisadi səmərəliliyinin mümkün artması üçün şərait yaratmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Камилов М.К., Камилова П.Д., Камилова З.М. Региональные проблемы преобразования экономики, №7, 2014, с.92-97

2. Новоселова Н.Н., Кочесокова З.Х. Необходимость усиления государственного регулирования развития аграрной сферы. Ростов-на-Дону: изд-во ЮФУ, 2009, Т.7, № 4, с.117-120

3. Романов Р.В. Основные направления и методы государственного регулирования сельскохозяйственного производства. Аграрный вестник Урала, № 9 (139), 2015 г, с.97-101

Резюме

Абдуллаева Е.Т.

Направления совершенствования государственного регулирования деятельности аграрно-промышленных комплексов

В статье раскрывается необходимость государственного регулирования деятельности аграрно-промышленных комплексов. Исследуются направления совершенствования государственного регулирования с целью повышения ее эффективности. Обосновывается необходимость применения финансовых, инвестиционных, лизинговых, налоговых, инновационных систем как направлений совершенствования государственного регулирования деятельности аграрно-промышленных комплексов.

Ключевые слова: агропромышленный комплекс, инвестиции, финансы, бюджет, налоги, инновации, сельское хозяйство, государственное регулирование, государственная поддержка, продукт, производство

Summary

Abdullayeva Y.T.

Directions for Improving State Regulation of the Activities of Agro-Industrial Complexes

The article reveals the need for state regulation of the activities of agro-industrial complexes. The directions of improvement of state regulation in order to increase its efficiency are investigated. The necessity of using financial, investment, leasing, tax, innovation systems as directions of improving state regulation of the activities of agro-industrial complexes is substantiated.

Key words: agro-industrial complex, investments, finance, budget, taxes, innovation, agriculture, government regulation, government support, product, production

RƏQƏMSAL İQTİSADİYYATIN SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNİN FƏALİYYƏTİNDƏ ROLU

Cəmilzadə Şəhla Vəkil qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti

cemilzade76@mail.ru

Xülasə: *Məqalədə rəqəmsal iqtisadiyyatın əhəmiyyəti və onun strateji məqsədləri açıqlanmışdır. Onun sənaye müəssisələrinin fəaliyyətinə təsiri qiymətləndirilmişdir. Rəqəmsal texnologiyaların istifadəsi nəticəsində müəssisədə məhsuldarlığın artırılması istiqamətləri tədqiq edilmişdir. Həmçinin rəqəmsallaşdırmanın sənaye müəssisələrinin modernləşdirilməsində rolu tədqiq edilmişdir.*

Açar sözlər: *rəqəmsal iqtisadiyyat, rəqəmsal texnologiyalar, müəssisə, istehsal*

Bu gün dünya iqtisadiyyatı texnologiya və informasiya ixtiraları da daxil olmaqla, sürətlə inkişaf edir. Müasir şəraitdə informasiya texnologiyaları iqtisadiyyatın real sektorundakı əksər

müəssisələr tərəfindən fəal şəkildə istifadə olunur. Müasir rəqəmsal texnologiyalara əsaslanan sosial sistemin getdikcə artan mürəkkəbliyi rəqəmsal iqtisadiyyatın formalaşması məsələsini gündəmə gətirir. Rəqəmsal iqtisadiyyat ideyaları XX əsrin sonunda ortaya çıxmışdır. Rəqəmsal iqtisadiyyat, əsasən onlayn xidmətlər, elektron ödəmələr və mal və xidmətlərin onlayn ticarəti üçün xidmətləri özündə birləşdirən rəqəmsal texnologiyalara əsaslanan bir iqtisadiyyatdır. Rəqəmsal iqtisadiyyat bütövlükdə ölkələrin inkişafı üçün əsasdır və bankçılıq, pərakəndə ticarət, nəqliyyat, enerji, təhsil, səhiyyə və bir çox digər sahələrə güclü təsir göstərir. Rəqəmsal iqtisadiyyatın əsasını rəqəmsal malların istehsal sektoru və rəqəmsal texnologiyalarla əlaqəli xidmətlər göstərmək təşkil edir.

Rəqəmsal iqtisadiyyat müəyyən bir strateji məqsəd daşıyır. Bura daxildir:

1. Rəqəmsal iqtisadiyyatın işləməsi üçün tənzimləyici mühitin yaradılması: rəqəmsal mühitin yaradılması üçün elektron şərtlər, elektron sənəd dövriyyəsinin formalaşdırılması və rəqəmsal iqtisadiyyatın qanunvericiliklə tənzimlənməsinə yönəlmiş digər tədbirlər;

2. Əsasən daxili inkişafı əsaslanan qlobal davamlı rəqəbat infrastrukturunun inkişafı: ev təsərrüfatları, dövlət qurumları, təhsil müəssisələri arasında məlumat ötürülməsi üçün inkişaf etmiş infrastrukturun yaradılması, yeni nəsil mobil və peyk rabitə infrastrukturunun inkişafı, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi və s.;

3. Kadrların hazırlanması və yenidən hazırlanması, rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı üçün zəruri olan təcrübəli əmək ehtiyatları ilə təmin edilməsi;

4. Məlumatların ötürülməsi, işlənməsi və saxlanması zamanı informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi;

5. Perspektivli rəqəmsal texnologiyaların inkişafı, rəqəmsal platformaların yaradılması;

6. Dövlət idarəetməsi və dövlət xidmətlərinin göstərilməsi sahəsində rəqəmsal texnologiyalardan istifadə. [1, s.8]

İqtisadiyyatın rəqəmsal sektorunun quruluşu iki böyük kompleksdən ibarətdir:

1. İnformasiya texnologiyalarının istehsalı və satışı sektoru.

2. Son istifadəçilərə informasiya mənbələri və xidmətləri təqdim edən informasiya-iqtisadi infrastruktur sektoru.

Cədvəl

Rəqəmsal texnologiyaların istifadəsi nəticəsində müəssisədə məhsuldarlığın artırılması istiqamətləri

s.s.	Məhsuldarlığın artırılması istiqamətləri	Xüsusiyyəti
1	Proses optimallaşdırılması	Rəqəmsal texnologiyalar müəssisə dəyər zəncirinin idarə edilməsinin səmərəliliyini artırır
2	Yeni bazarlara giriş	Xüsusi nişlərin əlçatanlığı. Müştəri ehtiyaclarının araşdırılmasının avtomatlaşdırılması
3	İnnovativ məhsullar	Marketinq, reklam və məhsulun təşviqi sahəsində tədqiqat proseslərinin səmərəliliyinin artırılması. Proses idarəetməsinin yeni modellərinin tətbiqi. Müştərilərlə yeni qarşılıqlı əlaqə üsullarının formalaşması
4	Peşəkar fəaliyyətin artırılması	Texnoloji proseslərin bir hissəsi üzrə ixtisaslaşma

Yeni innovativ rəqəmsal texnologiyalar əsasən sənaye müəssisələri, ilk növbədə elektronika sənayesində inkişaf etdirilir və istehsal olunur. Rəqəmsal texnologiyalar tədarükçülərlə istehlakçı arasında qarşılıqlı əlaqə sürətini artırır. Rəqəmsal texnologiyaların müəssisələr üçün faydaları aşağıdakı cədvəldə əks olunub.

Müasir sənaye müəssisələrinin rəqabət qabiliyyəti böyük ölçüdə bütün iş proseslərinin rəqəmsallaşdırma səviyyəsi ilə müəyyən edilir. Rəqəmsallaşma istehsalı yeni bir səviyyəyə qaldırır. Müəssisələrin fəaliyyətində müasir rəqəmsal texnologiyaların istifadəsi üçün əhəmiyyətli potensial mövcuddur. Müasir kompüterlərin, proqram təminatlarının istifadəsi və yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin mövcudluğu kimi məqamlara diqqət yetirmək lazımdır. Rəqəmsal texnologiyaların yenilik proseslərini sürətləndirmək üçün əhəmiyyətli bir potensiala sahib olduğunu nəzərə almağa dəyər. Bu səbəbdən bir şirkətin rəqəmsal potensialının inkişafına investisiyaların yönəldilməsi indiki mərhələdə rəqabət qabiliyyətində əhəmiyyətli bir amildir. [3, s.6].

Rəqəmsal texnologiyaların uzunmüddətli sinergetik təsiri var. Buna görə də bir müəssisənin rəqəmsal potensialının inkişafı rəqabət qabiliyyətinin qorunub saxlanması və artırılmasında vacib amildir. Sənaye müəssisəsinin rəqəmsal potensialı onun əsas göstəricidir. Hər hansı bir müəssisənin rəqəmsal potensialı (kompüterlərin istifadəsindən, İnternet imkanlarından, proqram təminatından, ixtisaslı mütəxəssislərin mövcudluğundan və s. asılıdır) bazarda rəqabətqabiliyyətliliyi mövqeyini əvvəlcədən müəyyənləşdirir. Buna görə də müasir kompüter texnologiyaları, proqram təminatı barədə biliklər, onları təcrübədə tətbiq etmək bacarıqlı mütəxəssislərin məcburi səlahiyyətlərinə çevrilir.

Müəssisənin rəqəmsal potensialının qiymətləndirilməsi və idarə olunması üçün aşağıdakı mərhələləri özündə cəmləşdirən metodologiyaya diqqət yetirək:

- qiymətləndirmə üçün istifadə edilə bilən göstəricilər qrupunun seçilməsi;
- ədədi qiymətləndirilməsi üçün metodların seçilməsi;
- rəqəmsal potensialın artımını təmin etməyə imkan verən müəssisənin istiqamətini müəyyənləşdirmək;
- müəssisənin rəqəmsal potensialının artımını təmin etməyə yönəlmiş konkret tədbirlərin hazırlanması. [2, s.102]

Rəqəmsal texnologiyalardan istifadə imkanları müəssisənin lazımi resurslarının mövcudluğu ilə yanaşı, gələcəkdə məlumatların saxlanması və işlənməsi üçün proqram və texniki vasitələrin yaradılması, tətbiqi və istifadəsi üçün onları cəlb etmək imkanları ilə müəyyən edilir. Rəqəmsal texnologiyaların əsas maraqlı tərəflərlə (təchizatçılar, podratçılar, məhsul alıcıları) qarşılıqlı əlaqədə istifadə edilməməsi halında müəssisədə onların tətbiqi təsirsiz görünür.

Rəqəmsallaşdırma nəticəsində yeni iş modelləri meydana çıxır, kollektiv istehsal və istehlak metodlarına əsaslanan şəbəkə strukturları bazar münasibətlərini dəyişdirir və yeni idarəetmə həllərinin hazırlanmasını tələb edir. Rəqəmsallaşdırma əmək məhsuldarlığının artım sürəti, ilk növbədə, istehsalın texniki və texnoloji səviyyəsi ilə müəyyən edilir.

Müəssisənin rəqəmsallaşma prosesini həyata keçirmək üçün aşağıdakı alqoritmdən istifadə etmək məqsədəuyğundur:

1. Müəssisənin fəaliyyətini və davamlı iş proseslərini təhlil edə bilən səlahiyyətli ekspert işçi qrupunun formalaşdırılması;
2. Müəssisənin özünü yoxlaması və müəssisənin rəqəmsallaşdırılması səviyyəsi, istehsal prosesləri, istifadə olunan rəqəmsal istehsalın proqram komponentləri barədə bir sıra ilkin məlumatların formalaşdırılması;

3. Müəssisənin rəqəmsallaşma səviyyəsinin (rəqəmsal yetkinlik) və informasiya təhlükəsizliyi səviyyəsinin qiymətləndirilməsi;

4. Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi üçün prioritet sahələrin müəyyənləşdirilməsi, risklərin qiymətləndirilməsi;

5. Seçilmiş prioritet sahədəki müəssisənin rəqəmsallaşdırılması səviyyəsinin təhlili;

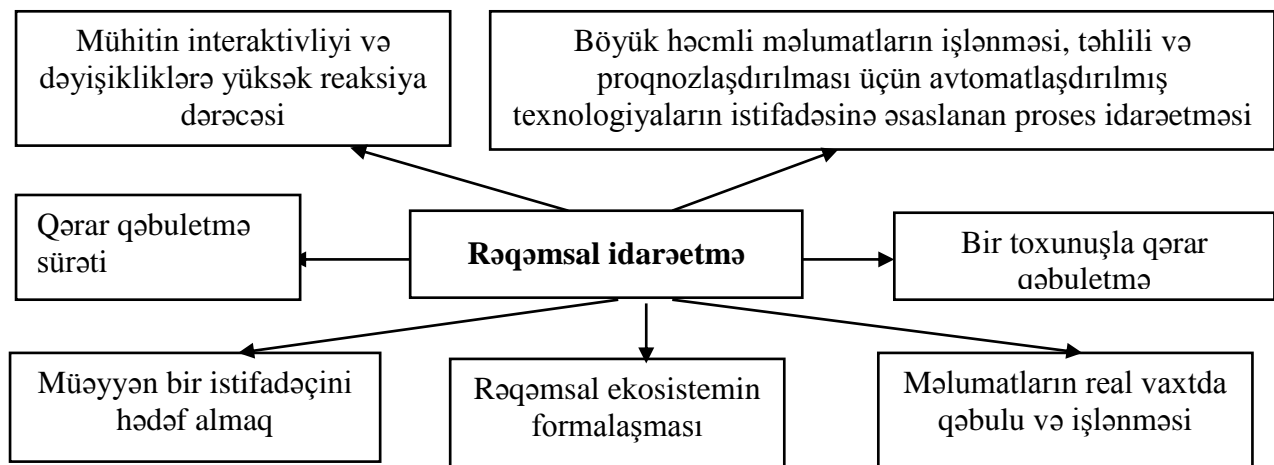
6. Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi üçün yol xəritəsinin formalaşdırılması;

7. Müəssisənin fəaliyyətində rəqəmsal texnologiyaların iqtisadi məqsədəuyğunluğu, tətbiqinin səmərəliliyi və tətbiqi barədə təşkilat rəhbəri səviyyəsində qərar qəbul edilməsi, həyata keçirilməsinə dair yol xəritəsinin təsdiq edilməsi;

8. Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi üçün yol xəritəsinin həyata keçirilməsi;

9. Müəssisənin əsas fəaliyyət göstəricilərinə nəzarət və təhlil.

Yol xəritəsi qurarkən müəssisənin maddi-texniki potensial səviyyəsini və onun modernləşdirilməsini, habelə onun kadr potensialının səviyyəsini və təşkilat işçilərinin bacarıqlarının və motivasiya səviyyəsinin artırılmasının zəruriliyini nəzərə almaq lazımdır.

Şəkil. Rəqəmsallaşma kontekstində müəssisə idarəetməsinin xüsusiyyətləri

Ümumiyyətlə, rəqəmsal iqtisadiyyatın gələcək inkişafı müəssisənin fəaliyyətinin, rəqabət qabiliyyətinin, təchizatçılar, podratçılar və istehlakçılar ilə münasibətlərinin bütün aspektlərinə təsir edəcəkdir. Məhsulların sürətlə yenilənməsi və mənimsənilməsini tələb edən beynəlxalq rəqabətin gücləndirilməsi, istehsalın kompleks rəqəmsallaşdırılmasının inkişafına ehtiyac olduğunu müəyyənləşdirir. Hal-hazırda bu sahələrdə çevik istehsal sistemlərinin rəqabət üstünlükləri müşahidə olunur. Sənaye müəssisələrinin modernləşdirilməsi təkcə istehlakçıların tələblərinin optimal şəkildə ödənilməsi baxımından deyil, həm də son məhsul vahidində düşən əmək və maddi xərcləri optimallaşdıraraq əmtəə istehsalçıların gəlirlərini artırmaq baxımından vacibdir. Eyni zamanda xammal istehlakında azalma, enerjiyə qənaət edən texnologiyaların tətbiqi rəqəmsallaşdırma yolu ilə əldə edilir.

Ədəbiyyat

1. Беланова Н.Н. Приоритетные направления развития цифровой экономики. Вестник Самарского университета, Экономика и управление, Том 9, 2018, № 1, с.7-13

2. Козлов А.В., Тесля А.Б. Цифровой потенциал промышленных предприятий: сущность, определение и методы расчета. Вестник, ЗабГУ, Т. 25, № 6, 2019, с. 101-110

3. Косарева И.Н., Самарина В.П. Особенности управления предприятием в условиях цифровизации. Вестник Евразийской науки, №3, Том 11, 2019, с. 2-9

Резюме

Джамилзаде Ш.В.

Роль цифровой экономики в деятельности промышленных предприятий

В статье раскрывается сущность цифровой экономики и ее стратегические цели, оценивается ее влияние на деятельность промышленных предприятий. Исследуются направления повышения продуктивности предприятий в результате применения цифровых технологий. Также, исследуется роль оцифровки в модернизации промышленных предприятий.

Ключевые слова: цифровая экономика, цифровые технологии, предприятие, производство

Summary

Jamilzade Sh.V.

The Role of the Digital Economy in the Activities of Industrial Enterprises

The article reveals the essence of the digital economy and its strategic goals, assesses its impact on the activities of industrial enterprises. The directions of increasing the productivity of enterprises as a result of the use of digital technologies are investigated. Also, the role of digitization in the modernization of industrial enterprises is examined.

Key words: digital economy, digital technologies, enterprise, production

İŞGALDAN AZAD EDİLMİŞ RAYONLARDA REKLAM FƏALİYYƏTİNİN BƏZİ ASPEKTLƏRİ BARƏDƏ

Dadaşov Fərid Mehdi oğlu

Azərbaycan Kooperasiya Universiteti

Xülasə: *Məqalədə reklam anlayışının mahiyyəti açıqlanır. Qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Reklam Agentliyi yarandıqdan sonra pandemiya şəraitində infeksiyaya yoluxma hallarının qarşısının alınması ilə bağlı müvafiq tədbirlər həyata keçirmişdir. Bildirilir ki, II Vətən Müharibəsində Azərbaycanın parlaq qələbəsini, Ali Baş Komandanın qələbəyə dair paylaşımalarını əks etdirən videolar, “Qarabağ Azərbaycandır”, “Zəfər bizimdir” və s. şüarları ilə plakatların hazırlanması və yazılması həyata keçirilmişdir. Məqalədə həçinin erməni işğalından azad olmuş Şuşa şəhərində reklam fəaliyyətinin spesifik xüsusiyyətləri barədə fikirlər açıqlanır.*

Açar sözlər: *reklam bazarı, reklam siyasəti, sosial reklam, agentliklər, əhəlinin maarifləndirilməsi, reklam xidməti*

Reklam haqqında Azərbaycan Respublikasının qanununda reklam anlayışı “reklam istehlakçısının diqqətini reklam obyektinə müxtəlif vasitə və üsullardan istifadə olunmaqla istənilən formada cəlb etmək, marağını formalaşdırmaq və saxlamaq, əmtəəni bazarda tanımaq və satışını stimullaşdırmaq məqsədi ilə yayımlanan məlumat” kimi verilmişdir. Elmi ədəbiyyatda da reklam əsasən kommersiya məqsədləri ilə əlaqələndirilən məfhum olaraq qeyd edilir. Ancaq həm

beynəlxalq, həm də yerli təcrübədə sosial reklamlardan aktiv istifadə edilir ki, bu reklamların məqsədi qeyri-kommersiya xarakterlidir.

İnsanların şüurunda ictimai normalara uyğun davranış qaydalarının formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsi, onların diqqətini cəmiyyətdəki sosial məsələlərə, mədəni irsi qorumağa yönəlmiş maarifləndirmə işində sosial reklamların əhəmiyyəti danılmazdır. Belə reklamların açıq məkanda yayımlanması isə işin effektivliyini daha da artırır. Bunları nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Reklam Agentliyi dünyada tüğyan edən pandemiya dönməndə koronavirusla mübarizəyə dəstək üçün təşviqat kampaniyasını həyata keçirib. Dövlət Agentliyi ölkə rəhbərinin tapşırığına əsasən infeksiyaya yoluxma hallarının qarşısının alınması məqsədilə görülən tədbirlərə dəstək olaraq açıq məkandakı reklam lövhələrində virusla mübarizəyə dair məlumatların hazırlanması və yayımlanmasını reallaşdırıb. Əsas məqsəd əhalinin maarifləndirilməsi, virusla mübarizədə milli həmrəyliyin göstərilməsi, o cümlədən həyatını təhlükəyə ataraq pandemiya qarşı səfərbər olan tibb işçiləri, polislər və digər peşə sahiblərinə dəstək nümayiş etdirmək, ictimaiyyəti də anlayışlı və məsuliyyətli olmağa səsləmək olub. Bu nəcib missiya bu gün də davam etdirilir.

Azərbaycan xalqı həmrəyliyinə gözə görünməyən düşmənlə mübarizədə olduğu kimi Vətən müharibəsində də göstərdi. Xalqın mətin iradəsi, xalq, dövlət və ordu birliyinin gücü, eləcə də Ermənistanın növbəti təxribatına cavab olaraq Silahlı Qüvvələrimizin əldə etdiyi uğurlar açıq məkandakı reklam qurğularında nümayiş olundu. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Reklam Agentliyinin təşəbbüsü ilə yüzlərlə reklam lövhəsində düşmənin məhv edilən döyüş texnikasını əks etdirən videolarla yanaşı, Ali Baş Komandanın qələbəyə dair paylaşımları, “Qarabağ Azərbaycandır!”, “Zəfər bizimdir!” və s. şüarları ilə plakatların hazırlanması və yayımlanması həyata keçirildi. Məlumdur ki, müharibə başlayan andan internetdə müəyyən məhdudiyətlər yaradıldı, sosial şəbəkələrdə dezinformasiyaların qarşısının alınması üçün addımlar atıldı. Bu addımlar ənənəvi media vasitələrinə, özəlliklə də açıq məkan reklam yayımına ehtiyacı və marağı artırdı.

Azərbaycan Ordusunun işğal altındakı ərazilərimizin azad edilməsi uğrunda yazdıqları qəhrəmanlıq tarixi əsrlər boyu yaddaşımızdan silinməyəcək. Vətən müharibəsində Dövlətimiz və Ordumuzun əldə etdiyi müvəffəqiyyətlər, qazanılan Qələbə hər birimizə misilsiz qürur hissi bəxş edir. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Reklam Agentliyi bu sevinci xalqımızla bu gün də paylaşmağa davam edir. Özündə Qələbə əzmimizin qürurunu əks etdirən afişaların açıq məkandakı reklam lövhələrində yayımı davam etdirilir. Şanlı tariximizi əks etdirən bu paylaşımlar paytaxtla yanaşı regionlarda da yayımlanır. Eyni zamanda şəxsi ticarət və iaşə obyektlərinin ön hissələrində də milli vətənpərvərlik ruhunu əks etdirən afişaların yayımı həyata keçirilir.

44 günlük Vətən Müharibəsi ərzində Ordumuzun qazandığı uğur və qələbə sevinci açıq məkanda anbaan xalqımızla paylaşıldığı kimi müharibədən sonra da Azərbaycan Respublikasının Dövlət Reklam Agentliyi bu qələbənin qüruru və sevincini daha da möhtəşəm edəcək hərbi parada hazırlıq zamanı da aktiv iştirak edir. Ölkənin hər yerində qələbə ruhlu paylaşımlar həyata keçirilir. Bu ənənə gələcəkdə də davam etdiriləcəkdir. İndi açıq məkandakı reklam qurğularında Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün müdafiəsi ilə əlaqədar yaralananların və şəhid ailələrinin təminatına dəstək - “YAŞAT” Fondunun sosial reklamlarını görmək mümkündür.

Sosial reklam kateqoriyasında olan bu yayımların 80%-dən çoxu Bakı şəhərində yayımlanmışdır. Buna təsir edən əsas amil açıq məkan reklam qurğularının əksəriyyətinin Bakı və ətrafı bölgələrdə cəmləşməsidir. Hazırda Azərbaycan Respublikasının Dövlət Reklam Agentliyi

bölgələrdə də yeni və innovativ açıq məkan reklam qurğularının yerləşdirilməsi strategiyası üzərində çalışır. Bəhs edilən sosial reklamların yayımı aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir.

Cədvəl.

Koronavirus və vətənpərvərlik mövzulu yayımların paylaşıldığı açıq məkan reklam qurğuları siyahısı. (2020-ci il)

N o	Mövzu	Mo- nitor	Roller	Transparant	Bilbord	Köşk	Ayrıca Dayaqlı lövhə	Meqa- bord	Cəmi
1	COVID-19 (5 məzmun)	51	245	100	529	302	50	11	1288
2	YAŞAT Fondu (2 məzmun)	22	12	0	46	0	0	2	82
3	Vətənpərvərlik (43 məzmun)	56	248	30	354	0	9	30	727

Koronavirus mövzulu məzmunların daha çox qurğularda (1288 ədəd) yayımlanması səbəbi daha uzun müddətdə yayımda olmasıdır. Yaşat fondu mövzulu yayımları isə yeni başlanması rəqəmlərin az olmasına səbəb olub ki, 2021-ci il ərzində yayımlar davam etdiriləcək və daha böyük auditoriyaya çatdırılması üçün say artırılacaqdır.

İşğaldan azad olmuş ərazilərin bərpası prosesində reklam xidməti də mühüm əhəmiyyət kəsb edəcəkdir. Onu da qeyd edirik ki, bu ərazilərdə reklam xidmətini inkişaf etdirilməsi bir sıra spesifik tələblərin nəzərə alınması tələb edəcəkdir. Belə ki, Şuşa şəhərinin Azərbaycanın Mədəniyyət Paytaxtı elan edilməsi burada reklam fəaliyyətinə spesifik yanaşmanı zəruri edir. “Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı Şuşa şəhəri haqqında” qanunda qeyd edilir ki, Şuşa şəhərinin ərazisində siyahısı müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi orqan (qurum)tərəfindən müəyyən edilmiş abidələrin üzərində və onların mühafizə zonalarında reklam qurğularının yerləşdirilməsi qadağandır. Şuşa şəhərinin ərazisində Şuşa şəhərinin mədəniyyət paytaxtı kimi təşviqinə dəstək olan reklamların yerləşdirilməsinə üstünlük verilir.

Şuşa şəhərinin ərazisində şəhərin tarixi-mədəni irsinə, mədəniyyətinə və şöhrətinə xələl gətirə bilən reklam yerləşdirilməsi qadağandır.

Qanunda həmçinin nəzərdə tutulmuşdur ki, Müvafiq icra hakimiyyətinin müəyyən etdiyi qurum Azərbaycan Respublikasının Şəhərsalma və Tikinti Məcəlləsinə əsasən açıq məkanda reklam qurğularının tikintisinə, quraşdırılmasına, onlara konstruktiv dəyişikliklər edilməsinə, istismarına icazə verir, tikintisinə icazə tələb olunmayan reklam qurğularının quraşdırılması və sökülməsi ilə əlaqədar müvafiq tədbirlər görür, habelə şəhərin mühafizə zonasında reklam yerləşdirilməsinə razılıq verir.

Heç şübhəsiz ki, Respublika ərazisinin 20 faizini təşkil edən işğaldan azad olunmuş ərazilərdə iqtisadi fəaliyyətin, sosial həyatın bərpa edilməsi istiqamətində aparılan irimiqyaslı layihələrin reallaşması reklam xidmətini əhəmiyyətli dərəcədə genişlənməsini şərtləndirərək, idarəetmə sistemliyinin təkmilləşməsinə zəruri edəcəkdir.

**Biz birlikdə güclüyük!
Qarabağ Azərbaycandır!**

Резюме

Дадашов Ф.М.

О некоторых аспектах рекламы на освобожденных территориях

В статье рассматриваются некоторые вопросы рекламной деятельности в условиях пандемии. Отмечается, что после создания Государственного Рекламного Агентства

Azərbaycan Respublikasında qəbul edilən tədbirlər bu cür xəstəliyin mənfi nəticələrini azaldır. Bildirilir ki, hazırlanmış və çəkilmiş videolar Azərbaycanın II Dünya Müharibəsində qazandığı qələbəni əks etdirir, Azərbaycanın Ali Baş Komandanının qələbə barəsindəki bəyanatları: «Kəbəğ - bu Azərbaycan», «Qələbə bizimdir» və digərləri. Eləcə də plakatlar hazırlanmışdır.

Məqalədə Şuşa şəhərində, erməni işğalından azad edilmiş Şuşa şəhərində reklamın xüsusiyyətləri tədqiq edilir.

Çatışmalar: reklam bazarı, reklam siyasəti, agentliklər, sosial reklam

Summary

Dadashov F.M.

About Some Aspects of Advertising in the Liberated From Occupation Territories

Some issues of advertising in the pandemic are investigated in the article. It is noted that after the creation of the State Advertising Agency of the Republic of Azerbaijan, appropriate measures are taken to reduce the negative consequences of this bloody disease of the 21st century. It is reported that videos are prepared and shot reflecting Azerbaijan's victory in World War II, the statements of the Supreme Commander-in-Chief regarding the victory: "Karabakh is Azerbaijan," "Victory is for us" and others. Posters with slogans are prepared and written.

The article considers the specifics of advertising in the city of Shusha, liberated from the Armenian occupation.

Key words: advertising market, advertising policy, agencies, social advertising

QARABAĞ REGIONUNDA BƏRPA VƏ DIRÇƏLİŞ PROSESLƏRİNİN AKTUAL ASPEKTLƏRİ

Əliyev Şəfa Tiflis oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti

shafaaliyev@gmail.com

Xülasə: Məqalədə Qarabağ regionunda bərpa və dirçəliş proseslərinin aktual aspektləri tədqiq olunmuşdur. Bunun üçün Böyük Qarabağ zəfərindən sonra işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpa edilməsi və inkişafının aktual problemləri üzrə təhlillər aparılmışdır. Regiona işğal nəticəsində dəyən zərərin ümumi aspektləri verilmişdir. İşğaldan sonrakı dövrdə dirçəliş proseslərinin təşkili məsələlərinə və problemlərinə toxunulmuşdur. Qarabağ regionunda infrastrukturun inkişafı və emal sahələrinin inkişaf imkanları araşdırılmışdır. Konseptual baxımdan Qarabağ regionunda bərpa və dirçəliş proseslərinin aktual məsələləri üzrə tövsiyələr verilmiş və təkliflər hazırlanmışdır.

Açar sözlər: Qarabağ regionu, işğaldan azad edilmiş ərazilər, bərpa və dirçəliş prosesləri, Qarabağ regionunun aktual problemləri, Qarabağ regionunun inkişaf prioritetləri

Ölkəmiz Ermənistanı diz çökdürərək Qarabağ zəfərinə nail olmuşdur və bununla bağlı olaraq, postmüharibə dövründə uzun illər ərzində yığılıb qalmış problemlərin sistemli həllinə

ehtiyac vardır. Bunun üçün həmin problemlərin mahiyyətlərinin açıqlanması vacibdir. Dövlətin bu sahədə atdığı addımlar, hazırladığı strategiya və konsepsiyalar, fəaliyyət proqramları alim və tədqiqatçıların üzərinə böyük vəzifələr qoyur. Bu istiqamətlərdə metodoloji yanaşmaların ölkəmizin milli iqtisadi inkişaf xüsusiyyətlərinə əsasən hazırlanması tələb edilir. Mövcud resurs potensialına, əhalinin məşğulluq ənənələrinə və müasir dövrün mütərəqqi təcrübəsinə istiqamətlənmiş mexanizmlər gərəkdir. Belə vəziyyətdə yüksək texnologiyaların tələblərinə uyğun gələn praktiki alətlərin tətbiqi daha çox səmər verə bilər. Dağıntıların və işğal dövründən qalan zərərlərin həcmi xeyli böyükdür.

Belə ki, 900 yaşayış məntəqələrimiz və 150 min ev, həmçinin 7 min ictimai bina viran edilmişdir. 693 məktəb, 695 tibb müəssisəsi və 855 uşaq baxçası dağıdılmışdır. 6 min sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisələrindən geriyə heç nə qalmamışdır. 2670 km avtomobil yolları, 160 körpü, 2,3 min km su xəttləri, 2 min km qaz kommunikasiyaları, 15 min km elektrik xəttləri yararsız hala düşmüşdür. 280 min hektar meşələr və 1 mln. hektara yaxın kənd təsərrüfatı üçün yararlı torpaqlar isə tam olaraq deqradasiyaya uğramışdır. Bu ərazilər ekoloji fəlakət zonasına çevrilmiş və hər tərəf minalanmışdır. Həmin yerlərdə, həmçinin mövcud olan bütün növ infrastruktur məhv edilmişdir. Bunların bərpası, yenidən tikilməsi, kənd, qəsəbə və şəhərlərin dirçəldilməsi prioritetləri hazırda ölkəmiz üçün strateji əhəmiyyət daşıyır. Amma, bu işlərin sistemli, düşünülmüş və elmi-iqtisadi əsaslara söykənmiş mexanizmlər üzərindən həyata keçirilməsi vacib şərtlərdəndir. Burada əsas məqsəd infrastruktur və xüsusi təyinatlı, eyni zamanda insanlar və ətraf mühit üçün yüksək təhlükə mənbəyi olan xüsusi obyektlərin qorunması və ərazilərin bərpa proseslərinə hazırlanması tədbirlərinin həyata keçirilməsidir.

Dövlət tərəfindən postmüharibə ərazilərinin bərpa olunması və dirçəldilməsi istiqamətində tədbirlər görülməkdədir. 4 yanvar 2021-ci il tarixli ölkə Prezidentinin “Qarabağ Dirçəliş Fondunun Müşahidə Şurasının tərkibinin təsdiq edilməsi haqqında” Sərəncam ilə şuranın üzvlərinin təsdiq olunması bunun bariz nümunəsidir [3]. Bu isə Qarabağın dirçəldilməsi prioritetləri ilə bağlı problemlərin daha dərinədən öyrənilməsinə imkan verir. Bərpa işləri üzrə hədəflərin elmi-iqtisadi və sosial amillər baxımından obyektiv olaraq əsaslandırılması üçün daha geniş imkanlar formalaşdırılır. Kənd təsərrüfatının inkişafı məqsədilə əlverişli olan potensial nöqtəyi-nəzərindən bu istiqamətdə fəaliyyətin gücləndirilməsi mümkündür. Həm də aqrar sektorun genişləndirilməsi, emal müəssisələrinin yardılması hesabına müxtəlif ərzaq məhsullarının istehsal imkanları artar. Beynəlxalq təcrübədən bəhrələnməklə, maksimum ekoloji təmiz ərzaq məhsullarının yetişdirilməsi və tədarük edilməsi perspektivləri diqqət çəkir.

Regionda infrastruktur obyektləri şəbəkəsinin çevik və daha intensiv şəkildə yaradılması günün tələbidir. Ərazilərdə enerjidaşıyıcılarla təminatın gücləndirilməsi regionun daha tez bərpasına və dirçəldilməsinə gətirib çıxarar. Enerji infrastrukturunun yaradılması ilə bərabər, həm də bərpa olunan enerji üzrə dəqiq potensialın hesablanmasına da xüsusi önəm verilməkdədir. Bu ərazilərin hidroenerji, günəş, külək, bioenerji və geotermal enerji kimi bərpa olunan güclü enerji mənbələri vardır. Qeyd olunan potensialının qiymətləndirilməsindən ötrü daha çox işlər görülməli və iqtisadi səmərəlilik qiymətləndirilməlidir.

Postkonflikt ərazilərdə bərpa proseslərinin daha nizamlı və mütəşəkkil şəkildə həyata keçirilməsinin prinsip və meyarları da təkmilləşdirilməkdədir. Dövlətin bütün istiqamətlər üzrə müəyyən mənada obyektiv reallıqları nəzərə alan konseptual yanaşmalarının olduğunu görürük. Konkret fəaliyyət istiqamətlərinin əsas konturlarının mövcudluğunun bərpa işlərinin sürətləndirilməsinə əhəmiyyətli təsirini proqnozlaşdırmaq olar. Bütün bunlar, həm də regionda olan

böyük təbii və iqtisadi potensialın daha obyektiv qiymətləndirilməsi, adekvat tədbirlərin görülməsi üçün vacib şərtlərdəndir. Postkonflikt ərazilərin özünüinkışafetmə xüsusiyyətlərinin hərəkətə gətirilməsində determinant rolunu oynaya biləcək fəaliyyət mexanizmləri lazımdır. Tətbiq olunan alətlərin düşünülmüş və eyni zamanda səmərəlilik prinsipləri nəzərə alınmaqla həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur [2]. Keçmiş SSRİ dövrünün parametrlərindən baxdıqda və inzibati bölgüdə yavaşdıqda Qarabağda respublikamızın meşə zolağının 25 %-i və su ehtiyatlarımızın təxminən yarısı yerləşirdi. Eyni zamanda, kənd təsərrüfatı sahəsində istehsal olunan məhsullarının 40 faizi bu regionda istehsal edilirdi. Postkonflikt ərazilərin məhsuldar qüvvələrindən, təbii resurslarından və inkişaf potensialından kompleks istifadənin gücləndirilməsi hazırkı şəraitdə əsas vəzifələrdəndir. Ərazilərin operativ şəkildə inventarlaşdırılmasının aparılması onu göstərir ki, dövlətimiz bu regionun potensialını daha operativ olaraq hərəkətə gətirməyi strateji məqsəd kimi qarşıya qoymuşdur. İşğal olunmuş ərazilərin azad edilməsi ölkə iqtisadiyyatının gücünün artırılmasını təmin etməklə yanaşı, iqtisadiyyatımızın rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsinə, yüksək texnologiyalar əsaslı iqtisadiyyat sahələrinin yaradılmasına, dayanıqlı iqtisadi artım mənbələrinin formalaşdırılmasına, milli gəlirin yüksəlməsinə imkan verəcəkdir. Postkonflikt ərazilərin bərpası və inkişaf etdirilməsi ölkə iqtisadiyyatına əlavə qatqılar vermək potensialına malikdir [4]. Hesab edirik ki, kənddən cəlb olunan investisiyalar da lazımdır, amma, ilk növbədə, ölkəmiz özünün iqtisadi gücünə və maliyyə potensialına xüsusi diqqət yetirməlidir. Bu ərazilərin səmərəli şəkildə bərpa olunması ölkə iqtisadiyyatının imkanlarının genişləndirilməsinə əlavə mənbələr formalaşdıracaqdır, xüsusilə, regional iqtisadi inkişafda yeni metodoloji-praktiki yanaşmaların ortaya çıxacağı qənaətdəyik. Qarabağa daxil olan rayonlarımızın iqtisadi fəaliyyət strukturu çoxşaxəlidir və güclü resurs potensialı mövcuddur. Burada perspektiv iqtisadiyyat sahələrinin formalaşdırılması və intensiv inkişaf etdirilməsi yetərinə real olaraq baxıla bilər [2].

İşğaldan sonrakı dövrdə kompleks yanaşma yolu ilə ərazilərin sosial-iqtisadi dirçəldilməsinin təşkili və sürətləndirilməsi tədbirləri reallaşdırılmalıdır. Düşünülmüş və əsaslandırılmış strateji, eyni zamanda, konseptual yanaşmalara söykənmiş dövlət iqtisadi siyasəti formalaşdırılmalıdır. Postkonflikt ərazilərin bərpa edilməsinə strateji yanaşmalar olduqca vacibdir və özündə, ilk növbədə, obyektiv reallıqları, yaxın və uzaq perspektivləri ehtiva etməlidir. Bundan əlavə, ölkəmizin bu sahədə milli iqtisadi maraqları ilə uzlaşdırılmış prioritet fəaliyyət istiqamətləri artıq müəyyənləşdirilmişdir. İşğalsonrakı ərazilərin bərpası və inkişaf etdirilməsi ilə bağlı dövlətimizin iqtisadi siyasətinin 2030-cu ilədək olan sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetləri hazırlanmış və təsdiq edilmişdir [1].

Ümumilikdə, bir qrup tövsiyələr və təkliflərin nəzərə alınması bu proseslərin daha səmərəli təşkilinə imkan verə bilər:

– postkonflikt vəziyyətdə hər bir ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf modelinə və işğaldan azad olunmuş ərazilərin yüksək potensiala malik, həm də perspektivli sosial-iqtisadi inkişaf istiqamətlərinə uyğun olaraq bərpa və dirçəliş konsepsiyasına üstünlük verilməsi daha məqsədəuyğundur;

– dirçəldilməsi nəzərdə tutulan ərazilərin sosial-iqtisadi inkişafının hədəfləri əsas götürülməklə, tələb olunan maliyyə təminatı və investisiyaların cəlbi mexanizmlərinin həlli istiqamətində təsirli və işlək tədbirlər görülməlidir;

– işğalsonrakı vəziyyətdə reallaşdırılan davamlı və sistemli tədbirlərin maksimum səmərəli olması, məcburi köçkünlər və ümumilikdə cəmiyyət, ölkə əhalisi tərəfindən məmnunluqla qarşılanması və qiymətləndirilməsi üçün dövlət tərəfindən həyata keçirilən kompleks tədbirlərin və

sərf olunan maliyyə resurslarının şəffaflığı, səmərəliliyi, təyinatı üzrə istifadə olunması daim xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır və s.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. AR Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir. <https://president.az/articles/50474>.
2. Əliyev T.N. Azərbaycanın işğaldan azad edilən ərazilərində sahibkarlığın inkişaf istiqamətləri. 28.12.2020. <http://economics.com.az/index.php/tedbirler/yenilikl-r/item/2030-azaerbaydzan-n-ishzhaldan-azad-edilaen-aerazilaerinda-sahibkarl-zhh-n-inkishaf-istizhamaetlaeri.html>.
3. Qarabağ Dirçəliş Fondunun Müşahidə Şurasının tərkibinin təsdiq edilməsi haqqında AR Prezidentinin Sərəncamı. Bakı şəhəri, 4 yanvar 2021-ci il. <https://president.az/articles/49877>.
4. Müzəffərli N., İsmayılov E. Azərbaycanın post-konflikt ərazilərinin bərpa: konseptual əsaslar. Bakı: Qafqaz nəşriyyat evi, 2010, 270 s.

Резюме

Алиев Ш.Т.

Актуальные аспекты процессов восстановления и возрождения Карабахского региона

В статье исследованы актуальные аспекты процессов восстановления и возрождения Карабахского региона. С этой целью анализированы актуальные проблемы восстановления и развития территорий, освобожденных от оккупации после Великой Карабахской Победы. Дана общая характеристика убытков региона после оккупации. Рассмотрены вопросы и проблемы организации процессов возрождения в постоккупационный период. Исследованы возможности развития инфраструктуры и перерабатывающей сферы Карабахского региона. Подготовлены рекомендации и даны предложения по актуальным вопросам процессов восстановления и возрождения Карабахского региона.

Ключевые слова: Карабахский регион, освобожденные от оккупации территории, процессы восстановления и возрождения, актуальные проблемы Карабахского региона, приоритеты развития Карабахского региона

Summary

Aliyev Sh.T.

Actual Aspects of the Reconstruction and Revival of the Karabakh Region

The main aspects of the reconstruction and revival of the Karabakh region are investigated in the article. The problems of reconstruction and development of liberated from occupation territories after the Great Karabakh Victory are analyzed. A general description of the losses of the region after the occupation is given. Issues and problems of organization of processes of revival in post-occupation period are considered. Possibilities of development of infrastructure and processing sphere of Karabakh region, are investigated too. Recommendations and proposals on main issues of the reconstruction and revival of the Karabakh region are given in the end of the article.

Key words: Karabakh region, liberated from occupation territories, processes of restoration and revival, main problems of Karabakh region, priorities of development of Karabakh region

KƏND TƏSƏRRÜFATINDA İSTEHSALIN STİMULLAŞDIRILMASI

Əliyeva Aygün Hüseynəli qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti

alizadaconi@gmail.com

Cəfərova Şəhla Əli qızı

Azərbaycan Kooperasiya Universiteti

sevinc_24@mail.ru

Xülasə: *Məqalədə kənd təsərrüfatında istehsalın stimullaşdırılması istiqamətləri, həmçinin istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin aşağı düşməsinə təsir göstərən mənfi amillər əks olunmuşdur. Azərbaycan Respublikasında bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə, kənd təsərrüfatı müəssisələrində və fərdi sahibkar, ailə, kəndli və ev təsərrüfatlarında kənd təsərrüfatı məhsullarının, xüsusilə bitkiçilik məhsullarının istehsal səviyyəsi təhlil edilmişdir. Nəticədə, kənd təsərrüfatında istehsalın və istehsal sahələrinin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün müəyyən təkliflər verilmişdir.*

Açar sözlər: *kənd təsərrüfatı, istehsal, bitkiçilik məhsulları, müəssisələr, iqtisadi səmərəlilik*

Məlumdur ki, Azərbaycan Hökuməti tərəfindən kənd təsərrüfatında istehsalın stimullaşdırılmasına yönəldilən geniş çeşidli tədbirlər və onların vaxtında həyata keçirilməsi nəticəsində ölkənin kənd təsərrüfatı sahəsində sürətli inkişaf əldə edilmişdir. Təəssüf ki, bir sıra səbəblərdən (təsərrüfatların yüksək məhsuldarlığa malik olan toxum sortları ilə tam təmin edilməməsi, maliyyə çətinliyindən maddi-texniki bazanın zəif inkişafı, mineral gübrənin qiymətinin yüksək olması, iqlim şəraitinin əlverişli olmaması və s.) 2014-cü ildə bəzi aqrar xarakterli nemətlərin istehsal səviyyəsi aşağı olsa da, ümumilikdə məhsul istehsalı davamlı olaraq artıb [1].

Tədqiqat işində önəmli rola malik olan ixracyönümlü istehsal sahələrinin əsas fəaliyyətini təşkil edən kənd təsərrüfatı yönümlü malların istehsal səviyyəsini bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə təhlil etmək daha məqsədəuyğundur. İlk növbədə, AR DSK-nin məlumatlarına əsasən tərtib etdiyimiz aşağıdakı cədvələ əsasən bitkiçilik məhsullarının istehsal dinamikasını təhlil edək. (cədv.1)

Ümumiyyətlə, 2016-cı ildə bütün təsərrüfat kateqoriyalarında bitkiçilik məhsullarının istehsalı 45,8% təşkil etmişdir. Cədvəldə olan məlumatlara əsaslanaraq, demək olar ki, 2011-ci illə müqayisədə 2016-cı ildə bütün təsərrüfat kateqoriyalarında kartof və bostan məhsullarından başqa digər məhsulların istehsalında artım olmuşdur. Müvafiq dövr ərzində taxıl 24,7%, tərəvəz 4,6%, meyvə və giləmeyvə isə 15,3% çox istehsal olunmuş, kartof istehsalı 3,8%, bostan məhsullarının istehsalı isə 2,8 % azalmışdır. Yalnız 2014-cü ildə bostan məhsullarından fərqli olaraq digər bitkiçilik məhsullarının istehsalında kəskin azalma olmuşdur. Lakin 2016-cı ilə nisbətən 2018-ci ildə isə bütün təsərrüfat kateqoriyalarında tərəvəz, meyvə və giləmeyvə, taxıl məhsullarından başqa digər məhsulların istehsalında kəskin azalma müşahidə olmuşdur. Belə ki, müvafiq dövr ərzində tərəvəz istehsalı 19,7%, meyvə və giləmeyvə istehsalı 14,4%, taxıl istehsalı isə 7,9% artsa da, kartof istehsalı 0,4%, bostan məhsullarının istehsalı isə 13,6 % azalmışdır. Bu azalmanın səbəbləri artıq yuxarıda öz əksini tapmışdır.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrində 2016-cı ildə bitkiçilik məhsullarının istehsalı 32,6% təşkil etsə də, ayrı-ayrı bikiyə istehsalında artım yüksəkdir. Belə ki, 2011-ci illə müqayisədə 2016-cı ildə taxıl 95,1%, kartof 1,5dəfə, tərəvəz 1,4 dəfə, meyvə və giləmeyvə isə 10,5 dəfə çox istehsal

olunmuşdur ki, bu da çox müsbət nəticədir. Buna baxmayaraq, 2016-cı il nəzərə alınmaqla 2018-ci ildə kənd təsərrüfatı müəssisələrində taxıl istehsalı 55,3%, kartof istehsalı 92,5%, tərəvəz istehsalı 31,3% artsa da, bostan məhsullarının istehsalı 61,3% azalmışdır.

Cədvəl 1

Bitkiçilik məhsullarının istehsal dinamikası, min ton

Məhsullar	№	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2018/ 2016 %
	1	Bütün təsərrüfat kateqoriyalarında								
	2	Kənd təsərrüfatı müəssisələrində								
	3	Fərdi sahibkar, ailə kəndli və ev təsərrüfatlarında								
Taxıl (ilkin çəkiddə)	1	2458,4	2802,2	2955,3	2383,3	2999,4	3065,1	2928,8	3 309,2	7,9
	2	147,7	195,4	239,9	209,6	272,8	288,0	263,7	447,3	55,3
	3	2310,7	2606,8	2715,4	2173,7	2726,6	2777,1	2665,1	2 861,9	3,0
Kartof	1	938,5	968,5	992,8	819,3	839,8	902,4	913,9	898,9	-0,4
	2	3,8	3,6	8,8	15,2	7,7	9,4	10,7	18,1	92,5
	3	934,7	964,9	984,0	804,1	832,1	893,0	903,2	880,8	-1,4
Tərəvəz	1	1214,8	1216,2	1236,3	1187,7	1275,3	1270,6	1405,6	1 521,9	19,7
	2	29,3	34,8	38,8	45,6	48,6	68,9	119,0	90,5	31,3
	3	1185,5	1181,4	1197,5	1142,1	1226,7	1201,7	1286,6	1 431,4	19,1
Bostan məhsul ları	1	478,0	428,0	429,8	440,9	484,5	464,8	438,1	401,9	-13,6
	2	7,7	5,8	3,8	4,9	9,2	8,0	3,8	3,1	-61,3
	3	470,3	422,2	426,0	436,0	475,3	456,8	434,3	398,8	-12,7

*Mənbə: [2.səh.75, 3.səh.81].*AR DSK-nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.*

Təsərrüfat kateqoriyaları üzrə ümumi məhsulların bölgüsünə nəzər yetirsək görərik ki, 2016-cı il üçün istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının 92,0%-i, yəni 5183,2 milyon manatı məhz fərdi sahibkarlıq, ailə kəndli və ev təsərrüfatlarının (bunun 46,9%-i bitkiçilik, 53,1%-i isə heyvandarlıq) payıdır. 2018-ci ilin göstəricilərini 2016-cı illə müqayisə etsək, məlum olur ki, fərdi sahibkar, ailə kəndli və ev təsərrüfatları üzrə 46,9% təşkil edən bitkiçilik məhsullarının istehsalında yüksək artım olmamışdır. Belə ki, tədqiqat aparılan dövr ərzində müvafiq olaraq tərəvəz 19,1%, taxıl 3,0%, artımla istehsal olunsa da, kartof 1,4%, bostan məhsulları isə 12,7% az istehsal olunmuşdur. Lakin buna baxmayaraq, yuxarıda apardığımız təhlil nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, fərdi sahibkar, ailə kəndli və ev təsərrüfatları təkcə bütün növ bitkiçilik məhsulları üzrə istehsalla deyil, bütünlükdə kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə kənd təsərrüfatı müəssisələrindəki (8%) istehsaldan çoxluq təşkil etməsi ilə fərqlənir.

Təbii ki, 04 avqust 2017-ci il tarixdə dövlət başçımızın rəhbərliyi ilə Qax rayonunda keçirilən müşavirə də istehsal olunan məhsulun artımına bir stimül olmuşdur. Qaxda keçirilən respublika müşavirəsində dövlətimizin başçısı nitq söyləyərək ətraf rayonlarında son illərdə gedən sürətli inkişafın nəticəsi olaraq bu sahələrin inkişafı üçün çox böyük işlərin görülməsi və konkret tədbirlər planının hazırlanaraq dövlət proqramlarının qəbul edilməsi haqqında öz fikirlərini bildirmişdir. Məlumdur ki, bu regionlarda əldə edilən fındıq yüksək rentabelliği ilə seçilərək daxili və xarici bazarlarda daimi alıcısı olan, həmçinin istehsalçılar üçün daha əlverişli hesab edilən məhsuldur. Məhsuldarlığın əhəmiyyətli dərəcədə artırılmasına nail olmaq üçün həlli vacib

aqrotexniki tədbirlərin görülməsilə əlaqədar məhsul istehsalçılarının maarifləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirilməli, həmçinin, yeni fındıq bağlarının salınması üçün subsidiyanın verilməsi vacibdir. İstehsal edilən fındıq dünya bazarında keyfiyyəti ilə fərqləndiyindən ixrac potensialı yüksəlmiş, onun satışından ölkəmizə daxil olan milyonlarla vəsait kənd əhalisinin sosial rifahının və yaşayış şəraitinin daha da yaxşılaşmasına müsbət təsir etmişdir. Bu istiqamətdə idxaldan asılılığı azaltmaqla və daxili tələbatı daxili istehsal hesabına təmin edərək ixrac imkanlarımızı da genişləndirmək mümkündür.

Kənd təsərrüfatında istehsal sahələrinin inkişaf istiqamətlərini təhlil edərkən bu torpaqlardan səmərəli istifadə etməklə onların iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi, yeni torpaq-mülkiyyət münasibətlərinin formalaşdırılmasının hüquqi və elmi-iqtisadi əsasları, torpaqların temperatur göstəricilərinin düzgün müəyyən olunması, bir sözlə, torpaqların iqtisadi səmərəliliyinin artırılması istiqamətində görüləcək işlər ilə yanaşı, torpaqların ekoloji-iqtisadi problemlərinin həlli yollarının da araşdırılması vacib şərtidir. Təəssüf ki, istehsalyönümlü torpaqların iqtisadi səmərəliliyinin aşağı düşməsinə eroziya, şorlaşma, şorakətləşmə, fiziki deqradasiya, texnogen və kimyəvi çirklənmə, üzvi maddələrin itkisi, meliorasiya tədbirlərinin lazımınca aparılmaması, əkinçilik texnologiyasının pozulması və bir sıra digər amillər mənfi təsir göstərir. Təbii ki, bu amillərə (torpaq-iqlim şəraiti, eroziyanın inkişafına səbəb olan amillər, torpağın eroziyaya uğrama dərəcəsi) qarşı bütün mübarizə tədbirləri kompleks və müntəzəm şəkildə aparılmalıdır. Bu məqsədlə torpaq ehtiyatlarının qorunması, təbii və antropogen səbəblərdən törənmiş erroziya, şorlaşma, şorakətləşmə proseslərinə qarşı mübarizənin ən müasir aqrotexniki üsullarla aparılması önəmlidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi” haqqında fərmanı. Bakı: 6 dekabr 2016, 177s.
2. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2019, 643s.
3. Azərbaycan rəqəmlərdə - 2019. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2019, 248s.

Резюме

Алиева А.Г., Джафарова Ш.А.

Стимулирование сельскохозяйственного производства

В статье отражены направления стимулирования производства в сельском хозяйстве, а также негативные факторы, влияющие на снижение экономической эффективности производства. Проанализирован уровень производства сельскохозяйственной продукции, особенно растениеводства, в Азербайджанской Республике по всем категориям хозяйств, в сельскохозяйственных предприятиях и индивидуальных предпринимателях, семейных крестьянских и домашних хозяйствах. В результате были высказаны определенные предложения по повышению экономической эффективности сельскохозяйственного производства и обрабатывающих отраслей.

Ключевые слова: сельское хозяйство, производство, растениеводство, предприятия, экономическая эффективность

Summary

Aliyeva A.H., Jafarova Sh.A.

Stimulating Agricultural Production

The article reflects the directions of stimulation of production in agriculture, as well as negative factors affecting the decline in economic efficiency of production. In the Republic of Azerbaijan, the level of production of agricultural products, especially crop products in all categories of farms, agricultural enterprises and individual entrepreneurs, family peasants and households was analyzed. As a result, certain proposals were made to improve the economic efficiency of agricultural production and production areas.

Key words: *agriculture, production, crop production, enterprises, economic efficiency*

REGIONLARDA AQRAR SEKTORUN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Əzizova Kəmalə Vaqif qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti

kamalaazizova74@mail.ru

Xülasə: *Aqrar sektor Azərbaycan iqtisadiyyatının ən böyük sahələrindən biridir. Aqrar sektorun bir qolu olan kənd təsərrüfatı, əhalinin ərzaq təminatı ilə, sənayenin xammal ilə təmin edilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Ona görə də bu sahənin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi çox vacibdir.*

Açar sözlər: *aqrar siyasət, kənd təsərrüfatı, bazar iqtisadiyyatı, dövlət tənzimlənməsi, ərzaq təminatı*

Hər bir mərhələdə iqtisadiyyatda rolu dəyişən və inkişaf edən, həm nəzəri baxışlarını, həm də siyasi təlimlərini dəyişdirməyə məcbur edən məhz aqrar sektordur. Aqrar sektor dünya iqtisadiyyatının ən qədim sahələrindən biridir. Bu nəzəriyyələr və siyasi doktrinalar öyrənilərkən sabit və keçid iqtisadiyyatında əkinçilik siyasətinin dövlət məqsədləri və vəzifələri bir-birindən fərqlənsələr də, bu siyasətlərin həmişə ortaq bir xüsusiyyəti var. Beləki, kənd təsərrüfatı sektoru təbiətinə görə həmişə proteksionist bir yanaşmaya ehtiyac duyur. Çağdaş dövrümüzdə əkinçilik sektorunun tənzimlənməsində istifadə edilən mexanizmlər iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin ümumi bir metodudur. Bu baxımdan, mövcud aqrar sahibkarlığın prinsipləri, metodları və hüquqi tənzimlənməsi iqtisadi mübadilələri, bazar iqtisadiyyatı şəraitində aqrar subyektlər arasındakı bu münasibətlərdə təsirli olan hüquqi baxımdan müqavilələr zəncirini təmsil edir, dövlətin formalaşmasını və sabitliyini təmin edir. Məhz dövlət aqrar sektorda iqtisadi münasibətlərin formalaşması, iqtisadi islahatlar və bunlar üçün obyektiv iqtisadi qanun və qanunauyğunluqlardan, fərmanlardan, əmrlərdən, qərarlardan irəli gələn hüquqi dialektik əsasın yaradılmasını tələb edir.

Aqrar bazarda olduğu kimi aqrar iqtisadiyyatda da təsirli bir təklifin dövlət tərəfindən formalaşması aşağıdakı prinsiplərin tətbiq edilməsini vacib bilir:

- Yerli və xarici investorların kənd təsərrüfatı sektoruna cəlb edilməsinin stimullaşdırılması;
- Aqrar sənaye kompleksinin daxili və beynəlxalq şərtlərə uyğun olaraq səmərəli ixtisaslaşmasını təmin etməyə yönəlmiş fəaliyyətin gücləndirilməsi;

- Aqrar sektorda, daxili və xarici bazarlarda istehsal olunan kənd təsərrüfatı, qida və qida məhsullarının rəqabət qabiliyyətinin artırılması;
- Dövlət və digər kanallar hesabına kənd təsərrüfatı sektoruna lazımi maliyyə yardımının göstərilməsi;
- Səmərəli fəaliyyət imkanları ilə aqrar bazar infrastrukturunun formalaşdırılması;
- Kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri ilə istehsal vasitələrinin qiymətləri arasında qiymətlər bərabərliyinin qorunması;
- Kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarükü və satışı üçün dövlət zəmanətli regional fondların yaradılması;
- Kənd təsərrüfatı sektorunda sərbəst rəqabət mühitinin yaradılmasına yönəlmiş effektiv antiinhisar tənzimləmə;
- Kənd təsərrüfatı məhsullarının rəqabət qabiliyyətinin azalması;
- Kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracının təşkili və stimullaşdırılması üçün ixrac yönümlü təsərrüfat subyektlərinə lazımi kömək göstərilməsi.

Bütün bunlar kənd təsərrüfatı bazarının səmərəli fəaliyyət göstərməsi, istehsalçılar və istehlakçılar arasında zəruri münasibətlərin formalaşması üçün əlverişli şərait yaratmaqla yanaşı məhsulların satışı, daşınması çətinləşməsinə də böyük rol oynayır. Bu baxımdan aqrar iqtisadiyyatın xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, keçid dövründə torpaq, maddi-texniki ehtiyatlar və kapital üçün ixtisaslaşmış bazarların formalaşmasında dövlət tərəfindən təşkilati, texniki və iqtisadi yardımın göstərilməsi xüsusilə vacibdir[2,s.103]. Ölkənin kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatının tənzimlənməsində dövlətin prioritet vəzifəsi kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafına hərtərəfli kömək göstərmək, kənd təsərrüfatı istehsalçılarına daxili və xarici mənbələrdən gələn təhdidlərdən etibarlı qorumaqdır. Əhalinin zəruri ərzaq məhsulları ilə təmin edilməsi Azərbaycan Respublikasında dövlətin iqtisadi siyasətində mərkəzi yerlərdən birini tutur. Bu məqsədlə ölkədə qida istehsalı, xüsusilə kənd təsərrüfatı sektorunda bir sıra köklü islahatlar aparılmışdır. Bu istiqamətdə həyata keçirilən kompleks tədbirlər bu istiqamətin daha sürətli inkişafı üçün əlverişli zəmin yaratmışdır. Dahi dövlət xadimi Heydər Əliyevin 2001-ci il 2 mart tarixli 640 nömrəli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının ərzaq təhlükəsizliyi Proqramı”nda nəzərdə tutulan tədbirlərin həyata keçirilməsi ölkədə ərzaq təminatı ilə bağlı işlərin daha səmərəli aparılmasına təkan vermişdir. [5, s.172].

Regionların sosial-iqtisadi inkişafı üçün qəbul olunmuş dövlət proqramları (2004-2008, 2009-2013 və 2014-2018) bu strategiyanın həyata keçirilməsində, eləcə də ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının artırılmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir. 2004-cü ildən bəri həyata keçirilən bu proqramlar bölgələrdəki şəhər, qəsəbə və kəndlərin simasını kökündən dəyişdirdi, regional potensial, infrastruktur, kommunal xidmətlərin keyfiyyəti, iş və investisiya mühiti və insanların rifahı üçün imkanlar açdı. “Azərbaycan Respublikası əhalisinin etibarlı ərzaq təchizatı Dövlət Proqramı”nın hazırlanması barədə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2 may 2008-ci il tarixli sərəncamı Ulu Öndərin imzaladığı fərmanın davamı kimi qəbul edilə bilər. Bu dövlət proqramı, respublikanın vahid dövlət fondunu əhatə edən proqramın məsəd və vəzifələrinin icrası nəticəsində əhali üçün etibarlı ərzaq təchizatını təmin edəcəkdir. Hazırda dövlət kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına və emal müəssisələrinə ciddi texniki və maliyyə dəstəyi göstərir. Bölgələrdə beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə birlikdə layihələr həyata keçirilir Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu ayrılan vəsaitin həcmi, dövlət büdcəsindən kənd təsərrüfatına birbaşa yardım və kənd yerlərində infrastrukturun yaradılmasına qoyulan investisiyalar ilbəl artır. Artıq bir həqiqətdir ki, kənd təsərrüfatı istehsalçılarına lizinq

xidmətlərinə əsaslanan lazımi texnika, avadanlıq, subsidiyalar və digər mexanizmlər təqdim etmək kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatının inkişafında mühüm rol oynayır. Eyni zamanda, ölkəmizdə qida məhsullarına olan tələbatın yerli istehsal hesabına tam təmin edilməsi hələ təmin olunmayıb.

Prezident İlham Əliyev tərəfindən qəbul edilmiş qida təhlükəsizliyinin əsasını təşkil edən 2008-2015-ci illər üçün “Dövlət Proqramı”nda Azərbaycan Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsi tərəfindən səmərəli istifadə və qorunması üçün elmi və istehsalat tədbirlərinin həyata keçirilməsi vəzifəsi qoyulmuşdur.

Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq Dövlət Proqramında nəzərdə tutulmuş tədbirlərin uğurla həyata keçirilməsi üçün uzun illərdir müəyyən ərazilərdə fəaliyyət göstərən suvarma və kollektor-drenaj şəbəkələrinin bərpa, yenidən qurulması lazımdır. Bu suvarma şəbəkələrinin fasiləsiz işləməsini təmin edərək suvarma sahəsinə yeni sahələrin cəlb edilməsinə imkan verəcəkdir. Kollektor-drenaj şəbəkəsinin bərpa, yenidən qurulması, şoran torpaqların yuyulmasına və duzsuzlaşmasına və əkin dövriyyəsinə cəlb olunmasına gətirib çıxarır. Suvarma torpaqlarının məhsuldarlığı suvarılan torpaqlarla müqayisədə yüksək olduğundan, əhalinin etibarlı ərzaq məhsulları ilə təmin olunmasının ən vacib şərtlərindən biri də suvarılan torpaqların genişləndirilməsidir. Buna görə də bu sahədə ardıcıl iş aparmaq, suvarılan ərazini artırmaq lazımdır. Respublikanın relyefi və su ehtiyatları nəzərə alınmaqla su anbarları yaratmaq və müvafiq suvarma kanalları tikmək lazımdır. Belə bir sistemin yaradılması suvarma olmadığı üçün az məhsul verən ərazilərdə yüksək məhsul əldə etməyə imkan verəcək, eyni zamanda bu torpaqların məhsuldarlığını da artırma bilər. [1,s.214] Ölkəmizdə kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafı torpaq ehtiyatları siyahıya alınmadan, onların kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri dəqiqləşdirilmədən mümkün deyil. Bu sahədə işlərin düzgün və elmi əsaslarla aparılması üçün “Dövlət Torpaq Kadastrı, Torpaq Monitoringi və Torpaq İdarəetməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu” qəbul edilmişdir. Torpaq reyestri əsas və cari torpaq ehtiyatlarının elmi, hüquqi, təbii və iqtisadi əsaslarla araşdırılması yolu ilə aparılmalıdır. Əlbəttə ki, dövlət bu proqramında tələb olunan məhsuldarlığa nail olmaq üçün əvvəlcə torpaqların kəmiyyət və keyfiyyət uçuotu və qiymətləndirilməsini, torpaq kadastr xəritələrini tərtib etməyi və vahid torpaq fondunun əsas kateqoriyalarını əhatə edən iqtisadi qiymətləndirməni öyrənmək lazımdır. Torpaqların kəmiyyət və keyfiyyət qeydiyyatının dəqiqlik dərəcəsinin torpaqdan istifadənin təbiətindən və torpaq ehtiyatlarının potensialından asılı olduğunu bilməliyik. Kənd Təsərrüfatı Torpaqlarının Dövlət və Xəritəçəkmə Komitəsi, Dövlət Meşə Torpaqları, Ehtiyat Torpaqları, habelə kənd təsərrüfatında əsas istehsal vasitələri olan şəhərlər, qəsəbələr və kəndlər daxilində yerləşən yaşayış, mədəni, inzibati və digər binalar, bina və tikililərin altındakı torpaqlar Azərbaycan Respublikasında daha dəqiq nəzərə alınır və bu istiqamətdə daha da kəşfiyyat və dizayn işlərinə ehtiyac var. Beləliklə, ölkədə qida və digər kənd təsərrüfatı məhsullarının bolluğunu yaratmaq üçün Komitəyə qiymətli kənd təsərrüfatı torpaqlarının və respublikanın vahid torpaq fondlarının inventarlaşdırılması, onların miqdarı və keyfiyyətinin dəqiqləşdirilməsi sahəsində böyük məsuliyyət həvalə edilmişdir. [3, s.93] Bundan əlavə, əkin sahələrinin genişləndirilməsi və hektarda məhsuldarlığın artması nəticəsində istifadə olunmayan əkin sahələrinin əkin dövriyyəsinə cəlb edilməsi üçün işlər təşkil edilməlidir. Bunun üçün sahiblərlə müvafiq danışıqlar aparmaq və təşviq tədbirləri görmək lazımdır. İstifadə olunan stimullar dəyişə bilsə də, nəticədə əhali üçün etibarlı qida tədarükünün təmin edilməsində mühüm rol oynaya bilər. Əkin sahələrinin, münbit qatın məhv olması, geniş ərazilərdə torpaqlardan düzgün istifadə edilməməsi bu torpaqların əkin dövriyyəsində çıxarılmasına, aqrar iqtisadiyyatda istehsalın azalmasına gətirib çıxarır. Buna görə də effektiv tədbirlərin həyata keçirilməsini təmin etmək üçün müvafiq təşkilatlarla birlikdə təkliflər hazırlanmalı və onların

icrasına nəzarət gücləndirilməlidir. Bütün bunlar kənd təsərrüfatı sektorunun dövlət tənzimlənməsi sisteminə aid edilə bilər. [5, s.201]

Ümumiyyətlə, aqrar sektorun bazar münasibətləri kontekstində tənzimlənməsi ilk növbədə istehsal münasibətlərinə inteqrasiya olunmuş yanaşma yolu ilə kənd təsərrüfatının sürətli inkişafını təmin etmək məqsədi daşıyır. Bunun üçün əldə olunan gəlirin kənd təsərrüfatı sektorunun xeyrinə yenidən bölüşdürülməsi probleminə ciddi diqqət yetirmək lazımdır. Nəticə etibarlı ilə kənddə bazar münasibətlərinə xas olan sərbəst emal və satış münasibətləri formalaşmalıdır. Aqrar sektorun sənaye infrastrukturunun formalaşması, inkişafı regionlarda sosial infrastrukturun paralel kompleks inkişafını tələb edir. Bu, kənd təsərrüfatı bazarının gəlirli işləməsi, istehsalçılar və istehlakçılar arasında zəruri münasibətlərin formalaşması üçün əlverişli şərait yaratmaqla yanaşı məhsulların satışı, daşınması və çatdırılmasında da böyük kömək göstərəcəkdir. Buna görə də dövlət kənd təsərrüfatı istehsalının bazar mexanizminin ümumi ehtiyaclarına tam uyğun şəkildə tənzimlənməsi üçün sabit bir bazarın formalaşmasını təmin etməlidir. Bu baxımdan kənd təsərrüfatı istehsalının dövlət tərəfindən tənzimlənməsi lazımdır. Dövlətin kənd təsərrüfatı siyasətinin əsas istiqaməti əhalini qida ilə, sənayeni isə fasiləsiz kənd təsərrüfatı xammalları ilə təmin etməkdir.

“2019-2023-cü illər üçün Azərbaycan Respublikası bölgələrinin sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı vardır. Tarixi qələbəmizlə bitən 44 günlük müharibə nəticəsində azad edilmiş ərazilərə Böyük Qayıdış Proqramının həyata keçirilməsi üçün davamlı müsbət addımlar atılır və yeni salınan kənd və şəhərlər “ağıllı kənd”, “ağıllı şəhər” formasında bərpa ediləcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Şəkərəliyev A.Ş. Dövlətin iqtisadi siyasəti: reallıqlar və perspektivlər. Bakı: 2009
2. Əhmədov G.Ə. Kəndtəsərrüfatında innovasiyaların tətbiqi istiqamətləri. Bakı: 2010
3. Əhmədov M.A. Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması. Bakı: 2003
4. Əhmədov M.A., Hüseyn A.C. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsasları. Bakı: 2011
5. Quliyev T.Ə. Təbiətdən istifadənin və ətraf mühitin iqtisadiyyatı. Bakı: 2005

Резюме

Азизова К.В.

Направления развития сельского сектора в регионах

Аграрная отрасль одна из крупных отраслей Азербайджанской экономики. Сельское хозяйство как отрасль аграрной сферы играет значительную роль в обеспечении населения продовольственными товарами, а промышленность-сырьем. По этой причине государственное регулирование отрасли является одной из основных задач экономики.

Ключевые слова: аграрная политика, сельское хозяйство, рыночная экономика, государственное регулирование, продовольственное обеспечение

Summary

Azizova K.V.

Development Directions of Agricultural Sector in Regions

Agrarian sphere is one of the great area in Azerbaijan. Being one of the important part of agrarian sphere agriculture plays the leading role to people foodstuffs, satisfaction needs industrial material. The refore governmental regulation of this sphere is very important.

Key words: agrarian policy, agriculture, market economy, governmental regulation, food supply

REGIONLARDA AQRAR KLASTERLƏRİN FORMALAŞDIRILMASI VƏ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ AMİLLƏRİ

Hacıyeva Zülfiyyə Elman qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti

zulfıya.hacıyeva.2015@mail.ru

***Xülasə:** Məqalədə aqrar sahədə klasterlərin formalaşmasının zəruriliyi və əsas mərhələləri tədqiq edilmişdir. Kənd təsərrüfatı klasterlərinin formalaşması və fəaliyyətinin idarə olunması modeli qurulmuş, regionun aqrar-sənaye kompleksinin klaster əsasında inkişafı amillərini əks etdirən alqoritm tərtib edilmişdir. Həmçinin aqrar sahədə klasterlərin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı tövsiyə xarakterli təkliflər irəli sürülmüşdür.*

***Açar sözlər:** aqrar sənaye, klaster, kənd təsərrüfatı, istehsal, rəqabət, müəssisə, inkişaf, idarəetmə, dövlət, bazar*

Dünya bazarlarında artan rəqabət, dövlətin ərzaq təhlükəsizliyi problemlərinin həll edilməsi aqrar sənaye istehsalının innovativ inkişafının aktuallığını əsaslandırır. Bu sahələrdən biri də aqrar-sənaye kompleksində əməkdaşlığın inkişafı, inteqrasiya əlaqələrinin, həmçinin ərzaq klasterlərinin formalaşdırılmasıdır. Klaster yanaşması müəyyən bir sənayenin, regionun və bütövlükdə dövlətin rəqabət qabiliyyətini artıran yeni idarəetmə texnologiyasıdır. Bu yanaşma əksər ölkələrdə inkişaf strategiyasının əsas elementlərindən birinə çevrilmişdir. Klaster yanaşmasının banisi amerikalı alim Maykl Porter hesab olunur. Klasterlər inteqrasiya olunmuş qarşılıqlı fəaliyyətin məhsuludur və bu əməkdaşlıq növlərinə xas olan bir çox müsbət xüsusiyyətə malikdir. Ölkəmizdə aparılan iqtisadi islahatlar inkişaf mexanizmlərini formalaşdırmalı olan kənd təsərrüfatı istehsalçıların fəaliyyətinin bəzi elementlərinin yenilənməsinə təkan verir. Səmərəli bir mexanizm yaratmaq üçün texniki modernləşmə, elmi-texniki, maliyyə, maddi və digər mənbələrin tətbiqi, habelə iqtisadi əlaqələrin inkişafı tələb olunur. Bu vəzifələrin həll etməyin yollarından biri aqrar klasterlərin formalaşması və fəaliyyət göstərməsidir. Bu baxımdan kənd təsərrüfatı klasterinin formalaşmasına əsaslanan dayanıqlıq üçün şəraitin yaradılması nəzərə alınmaqla, inkişaf prosesləri və mexanizmlərinin idarə olunması problemi aktualdır.

İstənilən ölkənin kənd təsərrüfatı özünün ərzaq təhlükəsizliyini təmin edən əsas komponentlərindən biridir. İqtisadi, sosial və regional müxtəlifliyi olan ölkəmiz üçün əhalini zəruri və həyati əhəmiyyətli ərzaq məhsulları ilə təmin etmək əsas vəzifədir. Onun həyata keçirilməsi kənd təsərrüfatının, məhsul emalı ilə məşğul olan müəssisələrin, eləcə də xidmət və sosial sahələrin inkişafı ilə bağlıdır. Aqrar sənaye klasterləri müxtəlif şəbəkə quruluşlarına aiddir və rəqabət sahəsindəki dəyişikliklərə uyğunlaşmağa imkan verən innovativ komponentin olması ilə fərqlənir. İqtisadiyyatda klaster bir qrupdur, coğrafi baxımdan və eyni zamanda iqtisadi maraqlara görə birləşən müəssisələrdir [2, s.391]. Onların ümumi məqsədi ortaqlar hesabına istehsal olunan mal və xidmətlərin rəqabət qabiliyyətini artırmaq, habelə onların fəal inkişafı və bazarların genişləndirilməsidir.

Aqrar sənaye klasteri istehsal və qeyri-istehsal, xidmət sahələri, aqrar-sənaye kompleksinin infrastrukturunu, elmi və təhsil müəssisələrini əhatə edən kompleks bir sistemdir. Öz növbəsində, istehsal sektorları əsas üç sahə: istehsal vasitələrinin istehsalı, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, kənd təsərrüfatı məhsullarının saxlanması və emalı olan aqrar sənaye kompleksinin istehsal sahələrinə əsaslanan klaster quruluşlarının bölgüsü üçün əsasdır. Kənd təsərrüfatı müəssisələri dünya səviyyəli göstəricilərə nail olmaq üçün əmtəə istehsalçılarınin fəaliyyətinin dayanıqlığının əsasını təşkil edən klasterli inkişaf rejimi yaratmalıdırlar. [1, s.32]

Aqrar sənaye klasterinin iştirakçıları aşağıdakılar ola bilər: kənd təsərrüfatı müəssisələri (xammal tədarükçüləri), kənd təsərrüfatı mühəndisliyi müəssisələri (avadanlıq tədarükçüləri), qida emalı müəssisələri, aqrar-sənaye inteqrasiya kompleksləri (korporasiyalar), məsləhətçi təşkilatlar, elmi institutlar, təhsil müəssisələri, qanunverici təşkilatlar, hökumət, maliyyə institutları.

Aqrar-sənaye kompleksində klasterlərin əmələ gəlməsi bir neçə mərhələdə baş verir:

1. Hazırlıq mərhələsi – istehsala hazırlıq prosesinin təhlili. Bu mərhələdə pilot layihə əsaslandırılır və birgə iş üçün şəraitin təmin olduğu, müvafiq normativ-hüquqi bazanın hazırlandığı klaster iştirakçılarına təqdim olunur.

2. Analitik mərhələ - klasterin innovativ inkişafı problemlərinin müəyyənləşdirilməsi. Bu mərhələdə məqsəd və vəzifələr tərtib edilir, onların həlli üçün konkret tədbirlər hazırlanır, klasterin daxili mühiti, onun fəaliyyət prinsipləri və şərtləri, xarici amillərin ona təsir dərəcəsi təhlil edilir.

3. Strategiyanın əsaslandırılması mərhələsi. Bu mərhələ iştirakçıların birgə fəaliyyət sahələrinin müəyyənləşdirilməsindən başlayır. Məhz bu mərhələdə klasterin innovativ inkişaf konsepsiyaları və proqramları hazırlanır, onların kadr siyasətinin əsasları formalaşır.

4. Uzunmüddətli planlaşdırma mərhələsi. Bu mərhələdə klaster əlaqələrinin səmərəliliyi qiymətləndirilir, onların inkişafı üçün uzunmüddətli strategiyalar hazırlanır.

Kənd təsərrüfatı klasterinin formalaşması və idarə edilməsi mərhələlərinin icrası aşağıdakı vəzifələrin ardıcıl həllindən ibarətdir:

- elmi-tədqiqat işlərinin aparılmasına imkan verən, kənd təsərrüfatı məhsullarının yeni nümunələrinin gətirilməsinə və elmi-texniki peşənin inkişafına töhfə verən elmi-tədqiqat təşkilatlarının cəlb edilməsi;

- aqrar sənaye kompleksinin modernləşdirilməsinin və maddi-texniki bazasının yaxşılaşdırılmasının stimullaşdırılması;

- aqrar sənaye məhsullarının kənd təsərrüfatı bazarı üçün optimal infrastrukturun yaradılması;

- dövlət idarəetmə mexanizminin gücləndirilməsi;

- regionda özünütəminatmə səviyyəsini artırmaq və yüksək texnoloji kənd təsərrüfatı klasteri yaratmaqla öz istehsalçısının inkişafına təkan vermək.

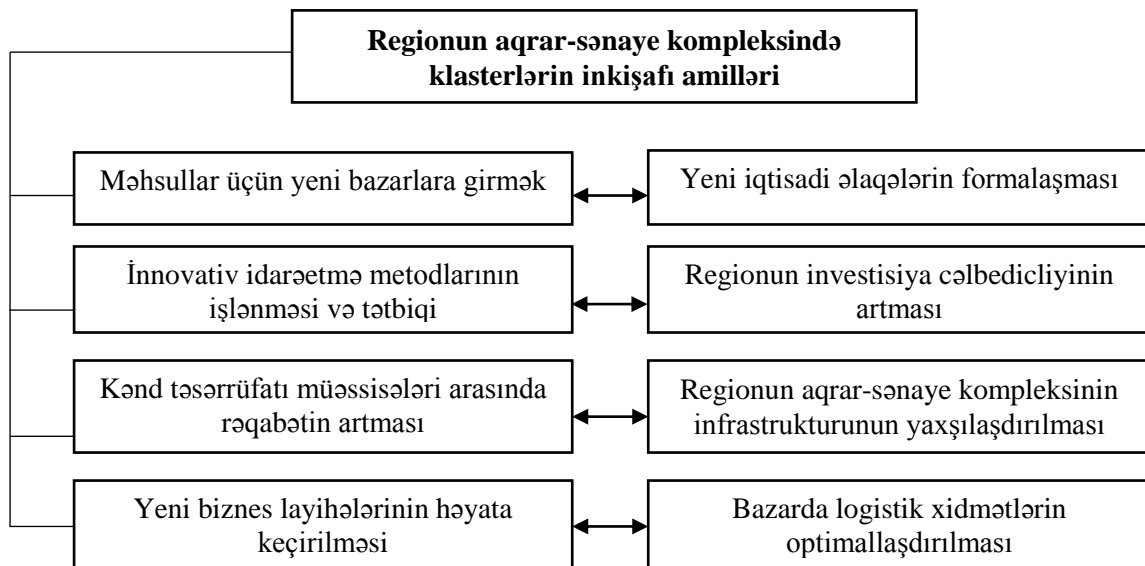
Aqrar klasterin formalaşması mərhələsi klaster təşəbbüslərinin və texnologiyalarının tətbiqi, aktiv dövlət tənzimlənməsini nəzərə alaraq, elmi və texniki bazada istehsalın və innovativ inkişafın modernləşdirilməsini stimullaşdıran, səmərəli infrastrukturunu ilə səciyyələnən aqrar klaster yaratmağa imkan verən koordinasiya şurasının və klasterlərin inkişafı mərkəzinin formalaşması və fəaliyyətini əhatə edir.

Kənd təsərrüfatına qoyulan investisiyalar perspektivli investisiyalar hesab olunur və davamlı uzunmüddətli gəlir əldə etməyə qadirdir. Çünki müasir cəmiyyətimiz təbii mənşəli məhsulların istehlakına diqqətin yönəldiyi bir şəraitdə kənd təsərrüfat məhsullarının daima dəyəri olacaqdır.

Beləliklə, hazırkı iqtisadiyyatda kənd təsərrüfatına qoyulan investisiyalar daha sərfəlidir və daha aktualdır. [3, s.2550]

Klasterlərin inkişafı qloballaşmanın dərinləşməsi şəraitində rəqabət qabiliyyətini artırmağın təsirli yoludur. Aqrar sənaye kompleksinin müasir inkişafında dünyada dinamik inkişaf edən sektoral inteqrasiya prosesləri aydın şəkildə özünü göstərə bilər. İqtisadi inkişafın indiki mərhələsində aqrar sənaye klasterinin əsas vəzifələri aşağıdakılardır: kənd təsərrüfatının sürətlə bərpa olunan sahələrində birliklərinin, holdinqlərin yaradılması və inkişafı da daxil olmaqla əmtəə istehsalçılarının hər cür əməkdaşlıq və inteqrasiyasına dövlət dəstəyi göstərmək, kənd təsərrüfatı torpaq bazarı infrastrukturunun inkişafı, kənd təsərrüfatı istehsalının texnoloji səviyyəsinin yüksəldilməsi və çevik ehtiyata qənaət edən və ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyaların tətbiqi, dünya bazarlarında kənd təsərrüfatı məhsullarının rəqabət qabiliyyətini təmin edə biləcək tam istehsal dövrü ilə inteqrasiya olunmuş strukturların yaradılması. Bu problemlə məşğul olan iqtisadçıların əksəriyyəti hesab edir ki, klasterli yanaşma əsasında inteqrasiya olunmuş strukturların təşkili kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edən sahələrin investisiya mühitini yaxşılaşdıracaq, innovasiya proseslərini stimullaşdıracaq, həmçinin aqrar sənaye müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətini artıracaq. Aqrar sənaye kompleksində klasterləşmə fəaliyyəti prosesi bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan müxtəlif sahələrin təşkilatları arasında sıx əlaqəni nəzərdə tutur ki, bu da son nəticədə müxtəlif bazarlarda rəqabət qabiliyyətinin artmasına şərait yaradır. Bu, klaster quruluşlarının inteqrasiya olunmuş formasiyalardan əsas fərqləndirici cəhətidir. Aqrar sənaye kompleksindəki klaster strukturları qida sub-kompleksləri kontekstində yarana bilər. Bu formalaşma inteqrasiya olunmuş sistemə bir yanaşma əsasında aparılmalıdır. [5, s.13]

Regionun aqrar sənaye kompleksinin klaster əsasında inkişafının əsas amilləri şəkildə göstərilmişdir.

Şəkil. Regionun aqrar-sənaye kompleksinin klaster əsasında inkişafının amilləri

Müəssisələrin, təşkilatların klasterlərə inteqrasiyasının səbəbi kimi aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

- kiçik və orta sahibkarlığın inkişafını və sabitliyini artırmaq, klasterin tərkibinə daxil olan daha böyük şirkətlərin zəmanəti ilə kredit mənbələri əldə etmək imkanlarını artırmaq;

- klaster infrastrukturunun bütün obyektlərindən maneəsiz istifadə etmək imkanı əldə etmək;
- klaster çərçivəsində həyata keçirilən investisiya proqramlarında və layihələrində, o cümlədən xərclərin bir hissəsinin kompensasiyası, kreditlər üzrə faizlər kimi güzəştli şərtlərlə iştirak üçün prioritetləri müəyyənləşdirmək;

- investisiya cəlb etmək imkanı və s.

Nəticə etibarlı ilə, kənd təsərrüfatı sahəsində klaster idarəçiliyinin inkişafı aşağıdakı mərhələlərə əsaslanmalıdır:

1. Dövlət və regional səviyyələrdə klasterin inkişafında iştirak edən təşkilatlar siyahısının müəyyənləşdirilməsi.

2. İcmal büdcədən maliyyə daxilolmaları, habelə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıların, kənd təsərrüfatı emalı müəssisələrinin və ticarət təşkilatlarının köçürmələri hesabına formalaşmalı olan klaster inkişaf fondunun yaradılması.

3. Xüsusi İnternet saytları sistemi, elmi məlumat və təcrübə yönümlü jurnalların dərc edilməsi ilə iqtisadiyyatın aqrar sektorunun informasiya və məsləhət, reklam və metodiki dəstəyi sisteminin yaradılması.

4. Kənd təsərrüfatı istehsalçıların texniki cəhətdən yenidən qurulması.

5. Kreditlər üzrə faiz dərəcələrinin tam ödənilməsi, zərərsiz və maliyyə cəhətdən zəif olan kənd təsərrüfatı istehsalçıların qısamüddətli və uzunmüddətli borclarının silinməsi üçün effektiv sistemin yaradılması.

6. İri və orta kənd təsərrüfatı müəssisələrinin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması onların maliyyə sabitliyinə nail olunmasına, kənd təsərrüfatı xammal istehsalçıların iqtisadi və maliyyə risklərini azaltmağa imkan verəcək, eyni zamanda kənd yerlərinin davamlı inkişafına töhfə verəcəkdir.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları böhranı tək başına qaldıra bilmirlər. Bu baxımdan klasterin meydana gəlməsi kənd təsərrüfatı istehsalçıların iqtisadi və maliyyə cəhətdən artımına səbəb olacaq, təşkilatın fəaliyyətinin müəyyən aspektlərinin sistemə şəkildə təkmilləşdirilməsini təmin edəcəkdir. [4, s.14]

Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından, aqrar sektorun innovativ inkişafında müəyyənləşdirici amil kənd təsərrüfatının milli iqtisadiyyatın inkişafı üçün prioritet sahə kimi tanınması və müvafiq olaraq bu sahəyə investisiya qoyuluşu üçün dövlət büdcəsi vəsaitlərinin ayrılmasıdır. Beləliklə, aqrar sahəyə klasterli yanaşma kənd təsərrüfatının inkişafının stimullaşdırılması üçün güclü bir vasitədir, nəticədə məşğulluğun, əmək haqqının artırılması, müxtəlif səviyyəli büdcələrə ayırmalar, regional aqrar sənaye müəssisələrinin dayanıqlığı və rəqabət qabiliyyətinin artırılması ola bilər.

Ümumiyyətlə, aqrar sahədə klasterlərin inkişafı sahəsindəki zəruri tədbirlərə aşağıdakılar daxil edilə bilər:

1. Rəqabətdə qanunvericilik, inzibati və digər əngəllərin aradan qaldırılması, işgüzar dairələr və bütün səviyyələrdə hakimiyyət orqanları arasında interaktiv məlumat mübadiləsi sisteminin qurulması.

2. Əməkdaşlıq üçün yerli təşkilatların yaradılması, habelə ortaq rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına yönəldilmiş birgə fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi yolu ilə ayrı-ayrı biznes subyektlərinin qarşılıqlı əlaqəsi və özünü təşkil.

3. Kiçik müştərilərə dövlət sifarişçilərinin ehtiyaclarının ödənilməsi, dövlət sifarişlərinin yerləşdirilməsi üçün rəqabətli tenderlərdə iştirak məsələlərinə dair məlumatlılığın artırılmasında dəstək.

4. İnvestisiyaların, əlaqəli tədarükçülərin cəlb edilməsi üçün səylərin təşviqi, sənaye kooperasiyasının və subpodratçılığın inkişafı.

5. Beynəlxalq standartlara uyğun idarəetmə sistemlərinin tətbiqi və sertifikatlaşdırılması, məhsulların müstəqil sınaq və sertifikatlaşdırılması sahəsində kiçik müəssisələrə yardım.

6. İxtisasatırma proqramlarına başlamaq, yerli universitetləri, elmi-tədqiqat institutlarını, layihə bürosunu, elm parkları klasterlərin yaradılmasında iştirak etməsini təmin etmək, elmi-tədqiqat və təcrübi-konstruktör işlərini innovativ tədqiqat və istehsal müəssisələrinin maraqlarına uyğun təşkil etmək.

7. Gənclərin yeniliyə cəlb edilməsi, gənclər arasında sahibkarlığı təşviq edən məlumat və maarifləndirici, təşkilati tədbirlərin həyata keçirilməsi, gənc sahibkarların bazara girməsini asanlaşdırmaq.

8. Marketing siyasətinin aparılması və xarici bazarlarda klasterlərin təqdim edilməsi və s.

Qeyd edilən bu istiqamətlər aqrar sahədə klasterlərin inkişafına təkan verməklə, onların milli iqtisadiyyatda rolunun artmasına gətirib çıxaracaqdır.

Ədəbiyyat

1. Абашкин С.В., Артемов Е.А. Кластерная политика: достижение глобальной конкурентоспособности. М.: НИУ ВШЭ, 2017, 324 с

2. Бричко А. М. Кластеризация как способ адаптации сельскохозяйственных предприятий к условиям глобализации // Молодой ученый, 2014, № 6 (65), с. 390-395.

3. Завьялов Д.В. Агропромышленные кластеры: проблемы и ограничения развития. Том 18, №17, 2017, с. 2542-2552

4. Ковалева А.Е. Развитие кластерного управления в аграрном секторе экономики. Автореферат. Дис.эк.н., 2017, 27 с.

5. Федотенкова О.А., Проняева Л.И. Системные проблемы и особенности функционирования производственных кластеров в АПК. Вестник, ОрелГАУ, 4(61), август, 2016, с. 11-21

Резюме

Гаджиева З.Э.

Факторы формирования и развития аграрных кластеров в регионах

В статье исследуется необходимость формирования аграрных кластеров и их основные этапы. Построена модель формирования и управления сельскохозяйственных кластеров, создан алгоритм, отражающий факторы развития аграрно-промышленного комплекса регионов на основе кластеров. Также, даны предложения рекомендационного характера по развитию кластеров в аграрной отрасли.

Ключевые слова: аграрная отрасль, кластер, сельское хозяйство, производство, конкуренция, предприятие, развитие, управление, состояние, рынок.

Summary

Hajiyeva Z.E.

Factors of the Formation and Development of Agricultural Clusters in the Regions

The article examines the need for the formation of agricultural clusters and their main stages. A model for the formation and management of agricultural clusters has been built, an algorithm has been created that reflects the factors of development of the agro-industrial complex of regions on the basis of clusters. Also, recommendations are given for the development of clusters in the agricultural sector.

Key words: *agricultural industry, cluster, agriculture, production, competition, enterprise, development, management, state, market*

**QARABAĞ REGIONU: ƏRAZİ POTENSİALI VƏ AQRAR-SƏNAYE
KOMPLEKSİ SAHƏLƏRİNİN DİRÇƏLİŞİNİN İNKİŞAF STRATEGİYASI**
**Həsənov Tapdıq Güləhməd oğlu¹, Babayev Maqsud Rüstəm oğlu², İsmayılova Ülviyyə
Tapdıq qızı³, Bayramov Abbasqulu Tahir oğlu⁴**

Bakı Dövlət Universiteti

t.hasanov @ mail.ru¹ , m.babayev@mail.ru², muradazad@mail.ru³, atbayramm@gmail.ru⁴

Xülasə: *Məqalədə, işğaldan azad olunmuş Qarabağ regionunun ərazi potensialı və aqrar-sənaye kompleksi sahələrinin perspektiv reabilitasiya-dirçəliş inkişaf strategiyasının əsas istiqamətləri, tarixi inkişaf bazası əsasında hərtərəfli təhlil olunmuşdur. Aparılmış təhlillər nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, region iqtisadi ərazi potensialı ilə seçilən və aqrar-sənaye kompleksi sahələrinin inkişafına geniş imkanlar açan təbii-resurs potensialına və tarixi inkişaf ixtisaslaşması ilə seçilən formalaşmış bazaya malikdir. Hesablamaların nəticəsi olaraq müəyyən edilmişdir ki, aqrar-sənaye kompleksinin qeyd olunan istiqamət bazası və müasir texnologiya əsasında inkişaf etdirilməsi, yaxın perspektivdə, xüsusən 2025-2030-cu illər ərzində işğaldan azad olunmuş Qarabağ regionunda bütün kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalını, 1988-1992-ci baza illərinə nisbətən 1,5-2,0, şərab məhsulları istehsalını 1,0-1,5, konserv istehsalını 2,5-3,0, mineral sular istehsalını 3,0-3,5, xam ipək istehsalını 1,0-1,5 dəfə artırmaq üçün hərtərəfli imkan və şəraiti formalaşdırmaq mümkün olacaqdır. Ona görə tarixi inkişaf ixtisaslaşmasının aqrar-sənaye kompleksinin reabilitasiya və dirçəliş strategiyasında nəzərə alınması ən zəruri problemlərdən biri kimi, son nəticə olaraq qəbul olunmuşdur.*

Açar sözlər : *iqtisadi potensial, transkontinental mövqe, ÜDM, ərzaq təhlükəsizliyi, ərzaq balans, idxal məhsulu, ərazi potensialı*

Azərbaycanın qədim yaşayış və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Qarabağ Regionu ərazi, təbii-resurs və iqtisadi, o cümlədən iqtisadi inkişafa təsir potensialına malik transkontinental coğrafi mövqeyi ilə seçilən regionlardan biri kimi xarakterizə olunur. Lakin Qarabağa XVIII əsrdən başlayaraq köçürülən ermənilərin ərazi iddiaları və nəticə etibarilə 1988-ci ildən açıq münaqişə xarakteri alan separatçılıq meyilləri uzun müddətli bir dövr ərzində bu potensialdan Azərbaycan Respublikasının istifadə imkanlarını heçə endirmiş və respublika iqtisadiyyatı inkişafa əhəmiyyətli dərəcədə təsir edəcək ərazi potensialını tam olaraq itirmişdir.

Münaqişənin 1991-ci ilin sonu və 1992-ci ilin əvvəllərində hərbi mərhələsi başlanmış, keçmiş sosovət məkanının dağılması və respublikada daxili çəkişmələr nəticəsində yaranmış siyasi qeyri-sabitlikdən istifadə edərək Ermənistanın silahlı qüvvələri tərəfindən Dağlıq Qarabağ regionu

və ona bitişik 7 rayon, o cümlədən Xankəndi, Xocalı, Şuşa, Laçın, Xocavənd, Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı, Zəngilan rayonları, həmçinin Tərtər rayonunu 13, Qazax rayonunun 7, Naxçıvanın Sədərək rayonunun isə 1 kəndi tam olaraq işğal olunmuşdur. Beləliklə Azərbaycan iqtisadi baxımdan Qarabağ regionu üzrə ərazi potensialının demək olar ki, 18,6 %-ni və inkişafa təsir və transkontinental əlaqələr baxımından geosiyasi mövqe ərazi funksiyası əhəmiyyətini tam olaraq itirmişdir. Nəticədə 1988-1993-cü illər ərzində Qarabağ regionunda 900 yaşayış məntəqəsi, 150 min ev, 7 min ictimai bina, 693 məktəb, 693 tibb müəssisəsi, 927 kitabxana, 44 məbəd, 9 məscid, 473 tarixi abidə, 6 min sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisəsi və digər infrastruktur obyektləri, ən əsası isə 540,4 min nəfərdən artıq region əhalisi məcburi köçkün vəziyyətinə düşərək, məhsuldar qüvvəyə malik ərazi təsərrüfat fəaliyyətindən kənar qalmışdır (cədvəl 1).[1, 3]

Cədvəl.1

**Qarabağ regionun münafişə nəticəsində 1988-1993-cü illər ərzində
itirilmiş iqtisadi ərazi potensialı¹**

İtirilmiş ərazilər	Sahəsi (km²)	Əhalisi (min.nəfər.)
Xankəndi	926	57,0
Ağdam	1154	15,8
Xocavənd	1458	9,01
Xocalı	970	11,6
Şuşa	289	24,9
Cəbrayıl	1050	52,05
Füzuli	1112	95,94
Tərtər	957	97,3
Laçın	1893	69,1
Kəlbəcər	3050	43,7
Qubadlı	802	31,5
Zəngilan	707	32,5
Qarabağ Regionu üzrə	14368	540,4
Azərbaycan Respublikası	86600	7440,0
Qarabağ regionunun Respublikada xüsusi çəkisi %-lə	18,6	7,3

¹**Qeyd** : Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin materialları əsasında tərtib olunmuşdur.

Ərazi potensialı iqtisadi baxımdan ən mühüm inkişaf kateqoriyası hesab edilir. Burada iqtisadi inkişafa təsiri ilə seçilən mineral xammal yataqları, kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar, turizmin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərən təbii-iqlim şəraiti və müalicə suları xüsusi yer tutur. İşğal altında olan Qarabağ Regionunda 163 faydalı qazıntı yataqları, o cümlədən 5 qızıl, 7 civə, 2 mis, 1 qurğuşun və sink, 6 gəc, 1 soda istehsalı üçün xammal, 12 əlvan və bəzək daşları, 10 mişar daşı, 21 üzlük daşı, 9 gil, 20 sement xammalı, 8 müxtəlif növ tikinti daşları, 6 əhəng xammalı, 10 qum-çınqıl, 4 tikinti qumu, 1 perlit, 8 pəmza-vulkan külü, 16 yeraltı şirin su və 11 mineral su mənbəyi aşkarlanmışdır [2]. Həmçinin regionun 261 min hektar meşə, o cümlədən 13197 hektar qiymətli meşə sahələri, 215 ədəd təbiət abidəsi, 5 ədəd geoloji-paleontoloji obyekt, hündürlüyü 45

metr, diametri 6-8 metrədək, yaşı 120 ildən çox olan pasportlaşdırılmış 145 Şərq çınarı və digər təbiət abidələri, böyük əhəmiyyətə malik xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin 70389 hektarı – Bəsitçay və Qaragöl dövlət təbiət qoruqları, Arazboyu, Laçın, Qubadlı və Daşaltı dövlət təbiət yasaqlıqlarının ərazilərində olan qiymətli ağac və digər nadir biomüxtəliflik nümunələri, 100 min ha-dan çox otlaq-biçənək sahəsi yerləşir ki, bu sərvətlər ölkənin iqtisadi potensialında mühüm əhəmiyyət kəsb edən ərazi potensialı elementləri olmaqla, son 30 il ərzində ermənilər tərəfindən talan olunmuşdur. Ümumiyyətlə isə, Qarabağın ermənilər tərəfindən işğal olunmuş ərazilərində 561 yataq və perspektiv minerallaşma sahəsi müəyyən edilmişdir. [2,8]

Ərazi potensialında aqrar-sənaye kompleksinin aparıcı sahəsi olan kənd təsərrüfatının, və onun inkişafında mühüm rol oynayan torpaq-iqlim ehtiyatları xüsusi yer tutur. Bu baxımdan Qarabağ Regionu istisnaqlıq təşkil edir. İşğal dövrü ərzində demək olar ki, ümumi daxili məhsul istehsalında əhəmiyyətli rola malik olan kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələri dövriyyədən çıxmış və onlardan istifadə etmək mümkün olmamışdır [5,6]. Hesabat materiallarının təhlili göstərir ki, 30 illik işğal müddəti ərzində Qarabağ Regionuna daxil olan 14,4 min km² ərazidə yerləşən, öz məhsuldarlığı ilə seçilən əkin sahələri, o, cümlədən dənli paxlalı, ərzaq təchizatında əsas rola malik olan buqda əkin sahələri, arpa əkin sahələri, dənlik qarğıdalı sahələri, texniki bitki əkin sahələri, kartof tərəvəz əkin sahələri, yem bitkilərinin əkin sahələri, üzümlük sahələri, heyvandarlığın inkişafı və məhsullarının istehsalı üçün zəruri olan yay otlaq sahələri təbii potensialdan istifadəyə imkan verməmişdir (cədvəl 2).

Cədvəl. 2

**Qarabağ Regionun münaqişə nəticəsində
1988-1993-cü illər ərzində itirilmiş və dövriyyədən çıxarılmış
kənd təsərrüfatına yararlı torpaq resurs potensialı (ha)¹**

Itirilmiş və işğal olunmuş ərazilər	Kənd təsərrüfatına yararlı ümumi torpaq sahəsi	Əkin sahələri	Meyvə və giləmeyvə sahələri	Üzümlük sahələri	Meşəlik sahələri
DQMV-daxil olan ərazilər üzrə	220004	66748	1701	11211	147913
Laçın	75810	11600	124	-	33258
Kəlbəcər	48200	3800	-	-	32774
Aqdam	91800	33400	268	12483	850
Füzuli	85100	28700	8	6400	78
Cəbrayıl	60300	19300	48	6477	4039
Qubadlı	35000	14300	96	977	13360
Zəngilan	32800	7700	43	2391	13399
Qarabağ Regionu üzrə cəmi	647504	185548	2288	39959	246698
Qarabağ regionunun Respub-likada xüsusi çəkisi %-lə	13,8	10,5	3,2	22,0	27,8

¹**Qeyd:** Cədvəl T.G.Həsənovun “Azərbaycan ərazilərinin Ermənistan tərəfindən işğalının ağır sosial-iqtisadi nəticələri”. Bakı-2002-ci il əsasında tərtib olunmuşdur.

Aparılmış təhlillər göstərir ki, Qarabağ Regionu üzrə işğal ərazilərində kənd təsərrüfat dövrüyəsindən çıxarılmış və kənd təsərrüfatı baxımından itirilmiş iqtisadi potensial kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələri üzrə 647,5 min ha.və ya respublika kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrinin 13,8%-i, əkin sahələri üzrə 185,5 min ha. və ya respublika ümumi əkin sahəsinin 10,5%-i, meyvə-giləmeyvə sahələri üzrə 2,29 min ha və ya respublika meyvə-giləmeyvə sahələrinin 3,2%-i, üzümlük sahələri üzrə 39,96 min ha və respublika üzümlük sahələrinin 22,0%-i, meşəli ərazilər üzrə 246,69 min ha və ya respublika meşə ərazisinin 27,8%-ini təşkil edir.[3]. Göründüyü kimi Qarabağ işğal regionu üzrə respublikanın kənd təsərrüfatının inkişafı baxımından itirilmiş iqtisadi potensialı çox yüksək göstəricilərlə xarakterizə olunur və qeyd etmək lazımdır ki, bu 30 illik bir müddəti əhatə etməklə milyon manatlarla ümumi daxili məhsul itkisi ilə nəticələnmiş, eyni zamanda ərzaq təhlükəsizliyi baxımından respublikanın idxal asılılığına əhəmiyyətli dərəcədə öz təsirini göstərmişdir.

Bunu Qarabağ Regionunun işğal altında qalmış kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlarından təkə 1988-ci ildə əldə olunmuş bitkiçilik və heyvandarlıq məhsulları üzrə apardığımız təhlillər də sübut edir. Belə ki, təkə 1988-ci ildə Azərbaycan Respublikası Qarabağ Regionu üzrə itirilmiş kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrinin dövrüyədən çıxarılması nəticəsində respublikada istehsal olunan ümumi taxıl məhsulunun 14,3%-ni və ya 179,4 min, üzümün 31,5%-ni və ya 324,3 min, kartof istehsalının 6,3%-ni və ya 2,35 min, ət istehsalının 14,5%-ni və ya 20,0 min ton-nu , süd istehsalının 17,1%-ni və ya 75,5 min ton-nu itirmiş və ərzaq təhlükəsizlik balansında ciddi çətinliklər yaranmasına səbəb olmuş və xarici dövlətlərdən ərzaq məhsulları xüsusən ərzaq taxılı idxal etmək məcburiyyətində qalmışdır. Qarabağ regionunun işğal altında qalmış 30 illik dövrü ərzində isə respublika ərzaq balansı 5,4 mln taxıl, 9,7 mln üzüm məhsulu, 70,5 min kartof, 600,0 min ət, 2,27 mln süd, yüngül sənaye kompleksi isə 615, 0 min pambıq və 25,39 min ton barama məhsulu itirmişdir.[2].

Hazırkı şəraitdə bir sıra xarici informasiya mənbələrinin verdiyi məlumatlar göstərir ki, 1992-2020-ci illər ərzindəki işğal müddətində Ermənistan Qarabağ Regionunun məhsuldar kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrindən istifadə etməklə özlərinin ərzaq balans təminatını xeyli yaxşılaşdırıb, şərab istehsal müəssisələrinin üzümə olan tələbatının 50%-ni təmin etmiş, özlərinin valyuta ehtiyatlarını isə Qarabağ Regionunda yerləşən müalicə su mənbələrini : Yuxarı və Aşağı İstisu,Bağırsaq, İliqsu, Minkənd, Turşsu, Şırlan – istismar etməklə, erməni brendi altında qablaşdıraraq dünya bazarına çıxarmaqla əhəmiyyətli artımına nail ola bilmişlər. Təkə 2019-cu işğal dövrü ərzində Qarabağ regionunda 247,31 mln ha müxtəlif kənd təsərrüfatı bitkiləri altında olan əkin sahələrindən 2,51 mln sentner ərzaq məhsulları əldə edə bilmişdir ki, bunun da 1,18 mln sentnerini və ya 47,0%-ni taxıl və paxlalılar, 1.21 mln sentnerini və ya 49,0%-ni ərzaq buğdası, 31,18 min. sentnerini və ya 2,0%-ni kartof, 83,91 min. sentnerini və ya 4,0 %-ni isə tərəvəz məhsulu təşkil etmişdir (cədvəl 3).

Cədvəl. 3

Qarabağ Regionun münafişə nəticəsində işğal olunmuş kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrindən 2019-cu ildə Ermənistan Respublikası tərəfindən istehsal olunmuş kənd təsərrüfatı məhsullarının həcmi (sent-lə)¹

Qarabağ regionu	Taxıl və paxlalılar	Buğda	Kartof	Tərəvəz
Əskəran	239387,5	150050,0	9272,0	40452,2

Hadrut	273199,0	86503,0	6660,0	10190,0
Ağdərə	149397,9	671014,0	5928,1	3900,1
Xocavənd	228996,3	178789,8	1885,0	3517,5
Kəlbəcər	1797,5	1592,0	608,0	472,5
Şuşa	3513,0	2844,0	1760,0	2924,0
Laçın	285245,0	119180,0	5065,0	22458,0
Qarabağ Regionu üzrə cəmi	1181536,2	1209972,8	31178,1	83914,3

¹**Qeyd:** “Вестник Кавказа” İnformasiya Agentliyinin 8 fevral nömrəsində verilmiş məlumatlar əsasında tərtib olunmuşdur.

Verilmiş informasiya məlumatları (cədvəl 3.) göstərir ki, Qarabağ Regionu Ermənistan işqalı dövründə potensial iqtisadi, o cümlədən kənd təsərrüfat regionu kimi istismar olunmuş və istisimar onun inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Həmçinin qeyd olunmalıdır ki, bu göstəricilər xarici informasiya agentliklərinin müxtəlif yollarla əldə olunmuş istisimar nəticələrinin üz qabığını təşkil edir. Əslində isə istisimarın faktiki iqtisadi göstəriciləri verilmiş informasiyadan qat-qat yüksək rəqəmlərlə ifadə olunur və bu 30 illik bir işğal-istisimar dövrünü əhatə edir. Vəhşicəsinə istismar, yararsız hala salınmış və minalanmış məhsuldar torpaqlar, qırılıb məhv edilmiş meşə massivləri, infrastruktur, yaşayış məntəqələri, xüsusi qorunan təbiət əraziləri, işğaldan azad olunmuş Qarabağ Regionu ərazilərindən Azərbaycan Respublikasına miras qalmış “iqtisadi potensial”ın bərpası isə, xüsusi reabilitasiya proqramlarının həyata keçirilməsini, xüsusi strateji istiqamətin qəbul olunmasını və milyard manatlarla əlavə kapital qoyuluşu xərcləri tələb edir.

Qarabağ Regionu intensiv inkişaf potensialına malik, perspektivli regional ərazi kimi xarakterizə olunur. Regionun ərazisində salınacaq ən müasir “Ağıllı şəhər”, “Ağıllı kənd” lərin enerji təminatında çayların, günəş və külək enerji potensiallarından istifadə edəcək kiçik elektrik stansiyalarının tikintisi üzrə əsaslı tədbirlər görülür. İqtisadi potensiala malik olan region aqrar-sənaye kompleksinin inkişafı baxımından da yüksək qiymətləndirilir. Bunu, ərazinin aqrar kompleksini xammala təmin edən, kənd təsərrüfatının inkişafına şərait yaradan təbii-resurs potensialı, həmçinin işqaldan əvvəlki dövr ərzində tarixi inkişaf nəticəsində formalaşan emaledici sənaye kompleksinin geniş strateji istiqaməti müəyyən etməyə imkan verir. Belə ki, təkcə 1988-1992-ci illər ərzində region Azərbaycan Respublikasında istehsal olunan şərab materiallarının 35%-ni, heyvandarlıq mənşəli yağların 25,2%-ni, ət istehsalının 5,0%-ni, konserv istehsalının 6,9%-ni, yun istehsalının 19,5%-ni, xam ipəyin 13,5%-ni, mineral suların isə 15,0 %-ni özündə birləşdirən xüsusi çəkiyə malik idi. Bununla yanaşı region ərazisi sənaye məhsulu istehsalının 299,6 və sənaye əsas fondlarının 75,4 mln manat hissəsini özündə birləşdirirdi.

Bütün bu tarixi inkişaf bazasını nəzərə alaraq aqrar-sənaye kompleksinin inkişaf strategiyasını və reabilitasiya-dirçəliş proqramının bizim fikrimizcə bu istiqamətdə qurulması və mərhələli həllinin təmin edilməsi zəruri davamlı inkişaf variantı kimi qəbul olunmalıdır. Apardığımız təhlillər və hesablamalar göstərir ki, aqrar-sənaye kompleksinin qeyd olunan istiqamət bazası və müasir texnologiya əsasında inkişaf etdirilməsi, yaxın perspektivdə, xüsusən 2025-2030-cu illər ərzində işqaldan azad olunmuş Qarabağ Regionun ərazisində bütün kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalını, 1988-1992-ci baza illərinə nisbətən 1,5-2,0, şərab məhsulları istehsalını 1,0-1,5, konserv istehsalını 2,5-3,0, mineral sular istehsalını 3,0-3,5, xam ipək istehsalını 1,0-1,5 dəfə artırmaq üçün hərtərəfli imkan və şəraiti formalaşdırmaq mümkün olacaqdır. Ona görə tarixi inkişaf

ixtisaslaşmasının aqrar-sənaye kompleksinin reabilitasiya və dirçəliş strategiyasında nəzərə alınması ən zəruri problemlərdən biri kimi qəbul olunmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin materialları. Bakı, 2014, 662 s.
2. Azərbaycan Respublikası Ekologiya və sərvətlər nazirliyinin məlumat materialları əsasında erməni silahlı təcavüzü və işğalı nəticəsində ətraf mühit və təbii sərvətlərə vurulmuş zərərlərin qiymətləndirilməsi. Bakı: Elm və təhsil nəşriyyatı, 2015, 252 s.
3. Həsənov T.G. Azərbaycan ərazilərinin Ermənistan tərəfindən işğalının ağır sosial-iqtisadi nəticələri. Bakı: Çarşoğlu, 2002, 122 s.
4. Həsənov T.G. İqtisadi-coğrafi rayonlaşdırma. Bakı: Bakı Universitetinin nəşriyyatı, 2012, 245 s.
5. Əyyubov Ə.C., Hacıyev Q.Ə. Azərbaycan Respublikasının iqlim ehtiyatları. Bakı: Elm, 1984, 136 s.
6. Vəliyev A.H. Torpaqlardan səmərəli istifadənin və torpaq münasibətlərinin hüquqi-iqtisadi aspektləri. Bakı: Vəliyev A.H. nəşriyyatı, 2019, 386 s.
7. vestikavkaza.ru/news
8. Шихалибейли Э.Ш. и др. Геология и полезные ископаемые Нагорного Карабаха. Баку: «Елм», 210 с.

Резюме

Гасанов Т.Г., Бабаев М.Р., Исмаилова У.Т., Байрамов А.Т.

Гарабахский регион: потенциал территории и стратегия развития и возрождения отраслей агропромышленного комплекса

В статье на базе всестороннего исторического развития анализируются перспективы возрождения и развития потенциала территории и отраслей агропромышленного комплекса, освобожденного от оккупации Гарабахского региона. На основе результатов проведенного анализа было выявлено, что территория региона выделяется экономическим потенциалом и обладает природно-ресурсными возможностями развития специализации агропромышленного комплекса.

В результате проведенных расчетов было определено, что развитие агропромышленного комплекса Гарабахского региона на базе современной технологии в течение ближайшей перспективы приведет к увеличению производства сельскохозяйственной продукции по сравнению с 1988-1992 гг., в 2025-2030 гг. на 1,5-2,0, винной продукции – 2,5-3,0, минеральных вод- 3,0-3,5, сырого шелка – 1,0-1,5 раза. За этот период агропромышленный комплекс Гарабахского региона в производстве сельскохозяйственной продукции займет передовое место в республике и станет основной базой снабжения населения и туристических комплексов продовольствием. Поэтому возрождение исторической специализации агропромышленного комплекса принимается как самая насущная проблема освобожденного от оккупации Гарабахского региона.

Ключевые слова: *экономический потенциал, трансконтинентальное положение, ВВП, продовольственная безопасность, продовольственный баланс, импортная продукция, территориальный потенциал*

Summary

Hasanov T.G., Babayev M.R., Ismayilova U.T., Bayramov A.T.

Garabakh Region: Potential of the Territory, Strategy for Development of Revival of the Industries of the Agroindustrial Complex

The article analyzes the prospects for the revival and development of the potential of the territory and branches of the agro-industrial complex of the liberated Garabakh region on the basis of comprehensive historical development. Based on the results of the analysis, it was revealed that the territory of the region is distinguished by its economic potential and has the natural resource necessary for the development of specialization of the agro-industrial complex.

As a result of the calculations, it was determined that the development of the agro-industrial complex of the Garabakh region on the basis of modern technology in the near future will lead to an increase in agricultural production compared to 1988-1992, in 2025-2030 by 1.5-2.0, wine products - 2.5-3.0, mineral waters - 3.0-3.5 times, raw silk - 1.0-1.5 times. During this period, the agro-industrial complex of the Garabakh region in the production of agricultural products will take the leading role in the republic and will become the main base of supply of the population and tourist complexes with food. Therefore, the revival of the historical specialization of the agro-industrial complex is accepted as the most pressing problem of the Garabakh region liberated from occupation.

Key words: *economic potential, transcontinental position, GDP, food security, food balance, imported products, territorial potential*

AQRAR SEKTOR VƏ AQRAR SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFININ BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

İsmayılova Lyudmila Famil qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti

lyuda.ismayilova.75@mail.ru

Xülasə: *Müasir dövrdə ərzaq çatışmazlığının kəskinləşdiyi bir şəraitdə əhalinin istehlak məhsullarına olan tələbatının təmin olunmasında əsas istiqamət aqrar sektoru inkişaf etdirmək və bu sahədə innovativ metodlardan istifadə etməkdir. Məqalədə aqrar sektorun iqtisadiyyatımızda oynadığı mühüm roldan, sektorun inkişafında mühüm əhəmiyyət daşıyan əsas amillərdən danışılır. Burada aqrar sferanın inkişafında innovasiya prosesinin fəallaşdırılmasının əsas istiqamətləri xüsusi yer almışdır. Məqalədə, həmçinin, ölkəmizin aqrar sektorunda klasterlərin tətbiqi ilə əldə olunacaq üstünlüklər və onların səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün lazım olan şərtlər də əks olunmuşdur.*

Açar sözlər: *aqrar sektor, innovasiya, klaster, aqrar sahibkarlıq, maliyyə resursları*

Aqrar sektor ölkəmizin iqtisadiyyatının mühüm sektorlarından biridir. Bu sfera ölkə əhalisinin keyfiyyətli ərzaq məhsulları ilə təmin olunmasında iri potensiala malikdir. Azərbaycanda əhalinin ərzaq və xalq istehlakı mallarına olan tələbatının, eləcə də ölkənin bir çox sənaye sahələrinin xammala olan tələbatının ödənilməsində aqrar sektorun inkişafı əhəmiyyətli rol oynayır. XX əsrin sonlarından başlayaraq ölkədə həyata keçirilən aqrar islahatlar, torpaq və əmlakdan

səmərəli istifadə edilməsi, aqrar sektorun sahə strukturunun təkmilləşdirilməsi və s. bu kimi məsələlər bu sferada sahibkarlığın inkişafında çox böyük imkanlar yaratdı. Ölkəmizdə aqrar sahibkarlığın inkişafı ərzaq təhlükəsizliyinin, eləcə də sənaye müəssisələrinin xammala olan ehtiyacının təmin olunmasında böyük rola malikdir. Aqrar sektoru inkişaf etdirərkən təbii ki, investisiyalara tələbat yaranır və bu zaman investisiya üçün normal mühitin olması vacibdir. Digər mühüm məsələ isə alınan kreditlərdən səmərəli şəkildə istifadə olunmasına nəzarət edilməsidir. Məlumdur ki, hər hansı bir ixtiyari fəaliyyətə başlayarkən əsas 3 elementin olması vacibdir ki, bunlar da maddi, əmək və maliyyə resurslarıdır. Maliyyə rifahı hər bir müəssisənin uğurlu fəaliyyətinə təsir edən əsas amildir. Aqrar sferada maliyyə resurslarından səmərəli istifadə olunması istehsalın da səmərəli surətdə təşkilinə, bu da son nəticədə məhsuldarlığın artmasına, gəlirlərin artmasına səbəb olur. Nəticədə aqrar sferanın inkişafı təmin edilmiş olur.

Aqrar sahədə maliyyə resurslarından səmərəli istifadənin yaxşılaşdırılması məqsədilə bir sıra məsələlərə diqqət yetirmək lazımdır ki, bunlara da xərclər və gəlirlər arasındakı nisbətə müəyyənləşdirilməsi, ümumi təsərrüfat və istehsal xərclərinin azaldılması, yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin aqrar sahənin maliyyələşdirilməsinin səmərəliliyinin uçotunun aparılmasına cəlb olunması, aqrar sferaya maliyyə axınlarının gücləndirilməsinin dəstəklənməsi, gözlənilən nəticəyə nail olunmasına nəzarətin reallaşdırılması aid oluna bilər.

Aqrar sferanın inkişafından danışarkən onun zəif və güclü tərəflərini nəzərə almaq lazımdır. Aqrar sferanın zəif cəhətlərinə bu bölmənin bazaryönümlüyünün lazımi səviyyədə inkişaf etməməsi, rəqabətqabiliyyətlilik səviyyəsinin aşağı olması, kooperasiyalaşma səviyyəsini aşağı olması, maliyyə resurslarının məhdud olması, ekstensiv inkişaf xüsusiyyətinə malik olması və s. bu kimi cəhətləri göstərmək olar. Sektorun güclü tərəflərinə gəldikdə isə, ilk növbədə onu demək olar ki, sektorun inkişafı üçün əlverişli təbii-iqlim şəraiti mövcuddur. Bundan başqa, son dövrlərdə bu bölmənin inkişafına dövlət tərəfindən böyük diqqətin və dəstəyin göstərilməsini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Digər bir cəhət isə, aqrar sferanın böyük ixracat potensialına malik olmasıdır.

Aqrar sektorun inkişafında əsas həll olunması məqamlardan biri bu sahədə innovasiya proseslərinin yayılmasıdır. İnnovasiya prosesinə 2 mərhələ xarakterikdir: yeniliyin yaradılması və onun yayılması. İnnovasiyanın yayılması iqtisadi artımın ən vacib elementi hesab olunur və ona iqtisadi inkişafın göstəricisi kimi baxılır. Müasir innovasiya modellərinin əsas elementləri kimi əsas tədarükçülərlə strateji inteqrasiya, diqqətin keyfiyyət və digər qeyri-qiymət amillərinə fokuslanması, korporativ çeviklik və s. nəzərdən keçirilir.

Aqrar sferada innovasiya prosesi böyük zəhmət tələb edir və kifayət qədər mürəkkəb prosesdir. Bu sektorda innovasiya proseslərini hərəkətləndirmək üçün onların sahəvi xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Aqrar sferada innovasiyaların müxtəlif tipləri fərqləndirilir ki, bunlara da sosial-ekoloji innovasiyalar, seleksiya-genetika innovasiyaları, idarəetmə sahəsində innovasiyalar aid olunur [1]. Aqrar sektorda innovasiya proseslərini fəallaşdırarkən bir sıra prioritet istiqamətlər əsas götürülə bilər. Ekoloji baxımdan təmiz məhsul istehsalının inkişafı, torpaqların münbitliyinin bərpası, enerji və resursa qənaətedici istehsal və emal texnologiyalarının tətbiqi və s. bu kimi məsələlər belə istiqamətlərdəndir. Aqrar sferada innovasiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi məqsədilə bir çox məsələlər diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır ki, bunlar da qeyd olunan sferada innovasiyanın yayılması və fəaliyyətinin təşkil edilməsində beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndirilməsi, bu sferada innovasiya proseslərinin idarə olunması üçün səmərəli iqtisadi mexanizmin qurulması və gücləndirilməsi, sektorda elm və istehsal arasında inteqrasiyanın təşviqi və s. ola bilər.

Hazırkı şəraitdə aqrar sektorun inkişafının sürətləndirilməsində mühüm əhəmiyyət daşıyacaq faktorlardan biri kimi klaster modelini qeyd etmək olar. Dünya praktikasında klasterlər daha çox sənayenin müxtəlif sahələrində təmsil olunmuşlar. Lakin müəyyən xüsusiyyətləri baxımından aqrar istehsalın miqyasının və səmərəliliyinin yüksəldilməsində öz töhfəsini verə bilər. Məlumdur ki, klasterlərin yaradılmasının anqlosakson və kontinental modelləri vardır. Ölkəmizdə kontinental modelin tətbiqi daha realdır. Ölkəmizin aqrar sferasında klasterlərin tətbiqi rəqabətqabiliyyətliliyin artırılması, yeni iş yerlərinin açılması, mütərəqqi texnologiyaların tətbiqi və s.kimi məqsədlərə xidmət etməlidir. Bundan başqa, qeyd olunan sektorda yaradılan klasterlər, habelə aqrar sferanın məhsullarının dünya bazarına çıxması, istehsal xərclərinin aşağı salınması, mütərəqqi və modern texnologiyaların tətbiqi ilə klaster iştirakçılarının rəqabətqabiliyyətlilik səviyyəsinin yüksəldilməsi, məhsulların keyfiyyətinin yüksəldilməsi kimi məqsədlər güdməlidir.

Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin təcrübəsi aqrar sferada innovasiya klasterlərinin yaradılmasının daha məqsədəuyğun olduğunu sübut edir. Aqrar sfera üçün innovasiya klasterləri daha mütərəqqi forma hesab olunur. Burada bir məsələni də qeyd etmək yerinə düşərdi ki, klaster yüksək innovasiya fəallığı məkanıdır. Ümumiyyətlə, klaster ümumi fəaliyyət sahəsində birləşən və aralarında qarşılıqlı əlaqə olan firma və müəssisələrin coğrafi baxımdan mərkəzləşməsidir. Klaster iştirakçılarının tərkibində ancaq dövlət rəqabətqabiliyyətliliyin təmin olunmasına və regional iqtisadiyyatın inkişafına məsuldur. Bu baxımdan aqrar sektorda klasterlərin həm tətbiqində, həm də inkişaf etdirilməsində dövlət böyük rol oynamalıdır.

Aqrar sferada klasterlərin müvəffəqiyyətli və səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün müəyyən şərtlər ödənməlidir ki, bunlara da aqrar bazar infrastrukturalarının təşkili, elmi təşkilatlar və təhsil müəssisələrinin aqrar sektor üzrə yüksək ixtisaslı mütəxəssisləri hazırlamaq və onları müvafiq sektorda işlə təmin etmək, aqrar sektorda fəaliyyət göstərən müəssisələrin eyni coğrafi zonada işləmək üstünlüklərindən istifadə edərək fəaliyyətlərini birləşdirməsi, eləcə də bankları klaster şəbəkəsi iştirakçısına çevirmək və s. bu kimi məsələləri aid etmək olar.[2] Aqrar sahədə klasterləri mikro, kiçik və orta müəssisələrin birləşməsi əsasında formalaşdırdıqda bu müəssisələr rəqabətqabiliyyətlik xüsusiyyətini qazanmış olar. Bu müəssisələrin klasterdə birləşməsi heç də onların öz müstəqilliyini itirməsi kimi başa düşülməməlidir. Belə ki, klaster modeli əsasında kiçik biznes sferasının fəaliyyət mexanizminin formalaşması prinsiplərindən biri kimi müstəqillik və kooperasiyalaşma prinsipini qeyd edə bilərik. Bu prinsipə görə klasterə daxil olan hər bir iştirakçı öz fəaliyyətində müstəqilliyini saxlayır. Paralel olaraq bəzi məsələlərin həll olunmasında digər iştirakçılarla əlaqələndirilmiş surətdə fəaliyyət göstərir. Müəssisələrin birgə fəaliyyəti zamanı bir sıra əlavə xərclər ixtisar olur ki, bu da məhsulun daha az xərclə istehsal edilməsi imkanını yaradır. Aqrar bölmədə klasterlərin formalaşdırılması ölkəmizin aqrar məhsullar bazarının canlandırılması və inkişafına təkan verən mühüm amil hesab edilir. Aqrar bölmə klasterlərini formalaşdırarkən isə regionların sahəvi xüsusiyyətləri də nəzərə alınmalıdır.

Ölkəmizdə hələ ki, aqrar bölmə klasterlərinin formalaşma səviyyəsi aşağıdır. Lakin hazırda bu məsələ dövlətin diqqət mərkəzindədir.

Müasir dövrdə aqrar sferanın inkişafında sahibkarlığın rolu danılmaz faktdır. Məlumdur ki, sahibkarlıq fəaliyyəti bazar iqtisadiyyatının əsas elementlərindən biridir. Hər hansı istehsal prosesinin reallaşması üçün təchizat, istehsal və satış kimi faktorların mövcudluğu sahibkarlıq fəaliyyətinin birinci şərtidir. Yalnız sahibkar bu faktorları bir arada tuta bilər. Hazırkı şəraitdə dövlət aqrar sferada sahibkarlığın inkişaf etdirilməsinə xüsusi həssaslıqla yanaşır. Regionların

sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı qəbul edilmiş Dövlət Proqramlarında aqrar sahənin məhsullarının istehsalı, tədarükü, emalı sahəsində sahibkarlıq fəaliyyətinin təşviq edilməsi, fermer təsərrüfatları və aqrar-sənaye kompleksi müəssisələrinə maliyyə dəstəyinin göstərilməsi, xarici bazarlara keyfiyyətli və ekoloji cəhətdən sağlam kənd təsərrüfatı məhsullarının çıxarılmasının təşviq edilməsi və s. bu kimi məsələlər xüsusi yer alır. Aqrar sferada sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi və onun fəaliyyət dairəsinin genişləndirilməsi ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə birbaşa təsir etmək imkanına malikdir. Qeyd olunduğu kimi, aqrar sferanın inkişafına son dövrlərdə dövlət tərəfindən xüsusi diqqət yetirilir. İndiyə qədər aqrar bölmənin inkişafına müxtəlif formalarda dövlət tərəfindən dəstək tədbirləri göstərilmişdir. Yüksək səmərəli investisiya layihələrinə maliyyə yardımı, bir sıra müvafiq proqramların maliyyələşdirilməsi, regionlarda sektorun işçilərinə kömək üçün bir sıra xidmət mərkəzlərinin yaradılması, texnika təminatını yaxşılaşdırmaq, kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalçılara müxtəlif yardım və subsidiyalar, toxumçuluq bazasını genişləndirmək və s. belə tədbirlərdəndir. Hazırkı dövr və yaxın gələcək üçün də bu kimi müxtəlif tədbirlərin görülməsi əsas mövzudur. Bu baxımdan heç də təsadüfi deyildir ki, Sahibkarlığın İnkişafı Fondunun vəsaitlərinin istifadəsi üzrə prioritet istiqamətlərin tərkibində aşağıdakı məsələlər xüsusi yer tutur:

1. Aqrar sektorda emal müəssisələrinin yaradılması və mövcud emal müəssisələrinin modernləşdirilməsi və ya genişləndirilməsi;
2. Aqropark və fermer təsərrüfatlarının yaradılması və ya genişləndirilməsi;
3. Ətlik və südlük istiqamətli cins iri buynuzlu və digər heyvandarlıq komplekslərinin yaradılması və ya genişləndirilməsi;
4. Müasir suvarma sistemləri və digər müasir texnologiyaların tətbiqi ilə əkinçilik, intensiv bağçılıq və tingçilik təsərrüfatlarının yaradılması və ya genişləndirilməsi;
5. Qurudulmuş və dondurulmuş meyvə-tərəvəz istehsalı, qüvvəli yem və ət kəsimi müəssisələrinin yaradılması və ya genişləndirilməsi;
6. Çayçılıq, pambıqçılıq, tütünçülük, çəltikçilik, baramaçılıq və üzümçülük təsərrüfatlarının yaradılması;
7. Tütünqurutma, baramaqurutma, yun və dəri qəbulu məntəqələrinin yaradılması və ya genişləndirilməsi. [3]

Bu istiqamətlərə Fond tərəfindən ayrılan vəsaitlərin yönəldilməsi müvafiq sahələrin inkişafı və genişləndirilməsinə təkan verəcəkdir.

Sahibkarlığın İnkişafı Fondunun məlumatına əsasən 2020-ci ildə Fond tərəfindən verilən güzəştli kreditlərin 58%-i aqrar sektorun payına düşür. [3] Bu göstərici kifayət qədər əhəmiyyətli göstəricidir və dövlətin bu sektorun inkişafına böyük önəm verdiyini əks etdirir.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən isə 2021-ci ilin yanvar ayında faktiki kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalının həcmi 341,9 milyon manat olmuşdur. Onun 16,4 milyon manatı bitkiçilik, 325,5 milyon manatı isə heyvandarlıq məhsulu istehsalının payına düşür. 2020-ci ilin yanvar ayına nisbətən kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalının həcmi 2021-ci ilin yanvar ayında 2,3% artmışdır. 2019-cu ilin yanvar ayına nisbətən isə 2020-ci ilin yanvar ayında bu artım 3,6% təşkil etmişdi. Bitkiçilik məhsulu istehsalı isə 2019-cu ilin yanvar ayına nisbətən 2020-ci ilin yanvar ayında 12,5% artmış, 2020-ci ilin yanvar ayına nisbətən 2021-ci ilin yanvar ayında isə bu artım 6,8% təşkil etmişdir. Heyvandarlıq məhsulu istehsalı isə 2019-cu ilin yanvar ayı ilə müqayisədə 2020-ci ilin müvafiq ayında 3,2% artım təşkil etmişdir. 2020-ci ilin yanvar ayına nisbətən 2021-ci ilin yanvar ayında artım 2,1% olmuşdur [4]. Göründüyü kimi, kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalının tərkibində heyvandarlıq məhsulu istehsalı böyük xüsusi çəkiyə

malikdir. Belə ki, bu göstərici 2021-ci ilin yanvar ayında 95% təşkil etmişdir. Bu işə əhalinin ət və süd istehlakı səviyyəsinin yüksək olduğunu göstərir.

Ədəbiyyat

1. Salahov S.V. Aqrar sahənin innovasiya yönümlü inkişaf strategiyasının prioritetləri. Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi // Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı Elmi-Tədqiqat İnstitutunun Elmi Əsərləri. Elmi-nəzəri jurnal-1, Bakı-2018.

2. Пятинкин С.Ф. Развитие кластеров: сущность , актуальные подходы, зарубежный опыт/ С.Ф.Пятинкин и Т.П.Быкова .-Минск:Тесей, 2008

3. www.edf.gov.az

4. www.stat.gov.az

Резюме

Исмаилова Л.Ф.

Некоторые вопросы развития аграрного сектора и аграрного предпринимательства

В условиях обострения продовольственного кризиса основным направлением обеспечения потребности населения в потребительских товарах является развитие аграрного сектора и использование инновационных методов в этой сфере .В статье рассказывается о важной роли аграрного сектора в экономике и основных факторах, влияющих на развитие сектора. Особое место здесь занимают основные направления активизации инновационных процессов развития аграрной сферы. В статье также отражены преимущества, которые могут быть достигнуты в результате внедрения кластеров в аграрной сфере и необходимые условия для их эффективной деятельности.

Ключевые слова: аграрный сектор, инновация, кластер, аграрное предпринимательство, финансовые ресурсы

Summary

Ismailova L.F.

Some Issues of the Development of the Agricultural Sector and Agricultural Entrepreneurship

In the context of an aggravated food crisis ,the main direction of meeting the needs of the population for consumer goods is the development of agriculture and the use of innovative methods in this area. The article describes the important role of the agricultural sector in the economy and the main factors affecting the development of the sector. A special place here is taken by the main directions of activating innovative processes in the development of the agrarian sector. The article also reflects the benefits that can be achieved as a result of the introduction of clusters in the agricultural sector and the necessary conditions for their effective operation.

Key words: agricultural sector, innovation, cluster, agricultural entrepreneurship, financial resource

REGIONLARDA İNFRASTRUKTURLAR VƏ ONLARIN SOSIAL-İQTİSADI ƏHƏMİYYƏTİ

Qaziyeva Səbinə Tahir qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti

ilqarosmanov1975@mail.ru

***Xülasə:** Məqalədə regional infrastrukturaların təsnifatı verilmişdir. Onların region iqtisadiyyatının inkişafına təsiri nəzərdən keçirilmişdir. İnfrastrukturaların region iqtisadiyyatının inkişafında rolu nəzərə alınaraq, onların investisiya cəlbediciliyinin təmin edilməsinin zəruriliyi əsaslandırılmışdır. Həmçinin infrastrukturaların uzunmüddətli inkişafı və modernləşdirilməsinin əsas problemləri tədqiq edilmişdir.*

***Açar sözlər:** region, infrastruktur, investisiya, istehsal, xidmət, nəqliyyat*

Müasir inkişafın müəyyənədiçi tendensiyası infrastrukturaların hərtərəfli yerləşdirilməsini təmin etməkdir. Çünki bunlar olmadan regionların və bütövlükdə ölkənin nə iqtisadi, nə də sosial inkişafı mümkün deyil. İnfrastruktur hər bir ölkənin inkişafında mühüm rol oynayır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində təsərrüfat subyektlərinin qarşılıqlı əlaqəsini, mal və xidmətlərin hərəkətini, maliyyə axınlarını, əmək bazarının fəaliyyətini, elmi-texniki tərəqqinin inkişafını təmin edirlər. İnfrastruktur regionun inkişaf strategiyasının vacib hissəsidir. İnkişaf etmiş infrastruktur regionun rəqabət qabiliyyətini müəyyən edən əsas amillərdən biri ola bilər. Ölkənin, müəyyən bir regionun iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyəti tamamilə infrastrukturun inkişaf dərəcəsiindən asılıdır. Sahədə istehsalın səmərəliliyi region infrastrukturunun inkişaf səviyyəsiindən asılıdır. İnfrastrukturların inkişaf səviyyəsi nə qədər yüksəkdirsə, regiona investisiya axını sürətlənir, işçi qüvvəsi cəlbediciliyi artır, insanların həyat və sağlamlığı yaxşılaşır. Əksinə, infrastruktur inkişaf səviyyəsi nə qədər aşağı olarsa, istehsal da o qədər yavaş və ya yüksək xərclə inkişaf edir, insanların rifah səviyyəsi bir o qədər aşağı olur. Müxtəlif növ infrastrukturların vəziyyəti və inkişaf perspektivləri istənilən regionun sosial-iqtisadi inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Aydındır ki, infrastrukturla əlaqəli olmayan bir ictimai istehsal və ya fəaliyyət növü tapmaq mümkün deyil. Regionların infrastruktur təminatı ərazilərin səmərəli sosial-iqtisadi inkişafı üçün əsas amillərdən biridir. Ümumiyyətlə, infrastruktur bazara xidmət edən və normal fəaliyyətini təmin etmək üçün müəyyən funksiyaları yerinə yetirən qurumlar, sistemlər, xidmətlər, müəssisə və təşkilatlar məcmusu kimi müəyyən edilə bilər. İnfrastruktur birbaşa maddi fayda yaratmır, sahələrarası xarakter daşıyır və sənaye, region və dövlətlər arasında inteqrasiya funksiyasını yerinə yetirir. Regional infrastruktur maddi nemətlərin istehsalını və müəyyən bir ərazidə insanların sosial həyatını təmin etmək üçün hazırlanmış maddi, texniki və sosial sistemlərdir. Regional infrastruktur iqtisadiyyatın normal işləməsi və insanların yüksəkkeyfiyyətli həyatını təmin etməsi üçün özünəməxsus xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, müəyyən bir ərazidə təşkilati, iqtisadi, sosial və hüquqi şərait yaratmaq imkanına malikdir. Region iqtisadiyyatının davamlı işləməsi birbaşa onun infrastrukturunun rəşional inkişafı ilə bağlıdır.

Regionlarda infrastrukturaların inkişaf səviyyəsinə qiymətləndirmək üçün, ilk olaraq, onların təsnifatını müəyyən etmək lazımdır. Bu, əlavə olaraq infrastrukturaların tərkibinə daxil olan elementlərin aydın şəkildə başa düşülməsi üçün idarəetmə metodlarını seçmək imkanı verir. Aşağıdakı cədvəldə regional infrastruktur və onları təşkil edən elementlər nəzərdən keçirilmişdir

Regional infrastruktur növləri [2, s.39].

İnfrastrukturların növləri	Tərkib elementləri
Mühəndislik	İstilik və enerji təchizatı, mühəndis şəbəkələri, su təchizatı, kanalizasiya, qaz təchizatı
Nəqliyyat	Avtomobil və dəmiryollar, dəniz və hava nəqliyyatı,
Mənzil-kommunal infrastruktur	Qaz və enerji təchizatı, mənzil tikintisi
Bazar	Maliyyə və kredit sektoru (maliyyə qurumları, sığorta şirkətləri və s.), konsaltinq şirkətləri, kommersiya müəssisələri və s.
Sosial	Tibb müəssisələri, təhsil müəssisələri, mədəniyyət, bədən tərbiyəsi və idman, əhəlinin sosial müdafiəsi strukturları
İnnovasiya və elmi fəaliyyətin infrastruktur	Yüksək texnoloji məhsulların yaradılması, kiçik innovativ müəssisələrin səmərəliliyinin artırılması üçün elmi və texniki layihələri tətbiq edən sahələr
İnvestisiya	Regionun mənafeyi naminə müxtəlif iqtisadi subyektlərin investisiya mənbələrini səfərbər edən investisiya infrastruktur qurumları
Kiçik sahibkarlığa dəstək infrastruktur	Sahibkarlıq layihələrinə kredit və maliyyə dəstəyi, intensiv və innovativ sahələrdə sahibkarlığın dəstəklənməsi və inkişafı, sahibkarın istehsal etdiyi mal və xidmətlərin təbliğinə kömək, kiçik və orta sahibkarların konsaltinq xidmətləri ilə təmin edilməsi
Turizm	Turistlər üçün terminallar, otellər, düşərgələr, istirahət mərkəzləri, qonaq evləri, motellər, turizm mərkəzləri, turizm kompleksləri və digərləri

Bu infrastrukturlar içərisində bazar infrastruktur xüsusi rol oynayır. Bazar infrastruktur xammal, maliyyə, əmək, intellektual, informasiya ehtiyatlarının sərbəst mübadiləsini, özünütənzimləməsini və bazar dalğalanmalarına uyğun iqtisadi sistemin qurulmasını təmin edir. Bazar infrastrukturunun bütün sistem təşkil edən elementlərinin yaradılması ölkənin, regionun, bələdiyyənin davamlı sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsi üçün vacib şərt hesab edilməlidir. Yalnız bazar infrastrukturunun bütün elementlərinin mövcudluğu və tam qarşılıqlı əlaqəsi əhəmiyyətli təsirə səbəb olacaqdır.

Təklif olunan regional infrastrukturun təsnifatı, onun tərkib hissələrini başa düşməyə imkan verir ki, bu da onların inkişafını qiymətləndirmək üçün metodologiya hazırlamağa imkan verir. Bu, müəyyən bir ərazinin infrastrukturunun vəziyyətini xarakterizə etməyə, inkişaf dinamikasını və tendensiyalarını təsvir etməyə və regionların infrastrukturunun müqayisəli təhlilini aparmağa imkan verəcəkdir.

Dövlət orqanları üçün regionların infrastruktur təminatına görə sıralanması onların işinin səmərəliliyinin bir xüsusiyyəti ola bilər. Eyni zamanda ölkənin təsis qurumları səviyyəsindəki səlahiyyətli yalnız təşkilati, maliyyə və nəzarət tədbirləri ilə təsir edilə biləcək komponentləri müəyyənləşdirə bilməyəcək, həmçinin xüsusi infrastruktur layihələrinin maliyyələşdirməsinə ehtiyacın olduğunu biləcəklər ki, bu da nəticədə regional inkişafa kömək edir.

Regional yanaşma nöqteyi-nəzərindən inkişaf etmiş daxili infrastruktur ərazinin vacib rəqabət üstünlüyünə, iqtisadiyyatına investisiya cəlb etmək amilinə çevrilir. Müxtəlif bazar subyektlərinə iqtisadi fayda və məlumat əldə etmək imkanı təmin edərək inkişaf etmiş bir infrastruktur iqtisadi agentlərin təsərrüfat xərclərini azaldır və bununla da, iqtisadi fəaliyyət marjasını artırır, sahibkarlıq fəaliyyətinin genişlənməsini stimullaşdırır və yeni qurumları, o cümlədən iqtisadiyyatın innovativ sahələrini cəlb edir. Bundan əlavə, inkişaf etmiş infrastruktur regionun qonşu ərazilərlə inteqrasiyasına kömək edir, ticarət imkanlarını, intellektual və maddi ehtiyatların mübadiləsini artırır. Nəqliyyat infrastrukturunu burada əsas rol oynayır. Regionun nəqliyyat infrastrukturunun funksiyaları ərazinin nəqliyyat vasitələrinə olan ehtiyacların ödənilməsini, regional nəqliyyat şəbəkəsinin formalaşdırılmasını, müxtəlif nəqliyyat növlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin təmin edilməsini və nəticədə, regionun sosial-iqtisadi inkişafına töhfə verilməsini əhatə edir. [3, s.31]

Ümumiyyətlə, iqtisadiyyatın müstəqil bir qolu kimi, infrastruktur iş yerləri açır, dövlət və özəl investisiyalar cəlb edir və ümumi tələbin artmasına təkan verir.

Tənzimləmə funksiyasını yerinə yetirən infraqurkтура qoyulan dövlət investisiyaları regional sənaye siyasətinin aləti rolunu oynayaraq, resursların yenidən bölüşdürülməsinə imkan verir və iqtisadiyyatın müəyyən sahələrinin genişlənməsi və ya müəyyən ərazilərin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır. Bu, ehtiyatların və istehsal amillərinin toplanmasına və cəmləşməsinə gətirib çıxarır. Investisiya layihələrinin icrası, əhəmiyyətli kapital qoyuluşlarının cəlb edilməsini tələb edir ki, bu da öz növbəsində regiondakı köməkçi sahələrə tələbatı artırır.

Inkişaf etmiş infrastruktur həm də fərdlərin yaşayış şəraitini yaxşılaşdırır. İnsanların gündəlik fəaliyyəti ilə birbaşa əlaqəlidir və onların keyfiyyəti və həyat səviyyəsinə birbaşa təsir göstərir. Siyasi baxımdan yaxşı inkişaf etmiş infrastruktur ölkənin müdafiəsi və təhlükəsizliyi üçün əsasdır. [1, s.11]

Infraqurkтура investisiya qoyuluşu onun tənzimləmə funksiyası ilə əlaqəli olduğundan həyata keçirilən istiqamət və hədəflər gələcək iqtisadi sistemin mahiyyətini müəyyənləşdirir, regional iqtisadiyyatın müəyyən sahələri üçün stimulyə və məhdudiyyətlər yaradır.

Təkcə formalaşmış infrastruktur regional iqtisadiyyatın strukturuna təsir göstərmir. Bunun üçün investisiya mənbələri də mühüm rol oynayır. Infraqurkтура investisiya qoymaq üçün istehsal sahələrindən kapitalın çıxarılması onların böyüməsini ləngidə bilər və bir sıra problemlərə və region iqtisadiyyatının tarazsız inkişafına səbəb ola bilər. Belə ki, xarici investisiyaların və ya kreditlərin cəlb edilməsi, fondların istifadəsi üçün müəyyən bir faizin ödənilməsi ilə əlaqələndirilir ki, bu da yaradılmış infrastruktur obyektindən gözlənilən gəlirin xərclərdən az olmasına səbəb ola bilər.

Ərazi amili investisiya səmərəliliyi üçün vacib bir cəhətdir. Söhbət bir tərəfdən müəyyən bir ərazinin infrastruktur obyektlərinə olan ehtiyaclarını, digər tərəfdən istismarı və səmərəli istifadəsi üçün şəraitin mövcudluğunu nəzərə almaqdan gedir.

Fikrimizcə, infrastrukturun uzunmüddətli inkişafı və modernləşdirilməsinin dörd əsas problemi vardır:

1. İnkişaf və modernləşdirmə prioritetlərinin seçilməsi. Bir qayda olaraq, istehlak və istehsal edən regionlar arasında əlaqə vasitələrinin yaranmasını nəzərdə tutur.

2. Investisiya imkanlarının qiymətləndirilməsi, infrastruktur layihələri üçün maliyyə mənbələrinin müəyyənləşdirilməsi və formalaşdırılması.

3. Regional infraqurkтура münasibətin formalaşması. Infraqurkтура obyektləri regionun ehtiyaclarını mümkün qədər təmin etməlidir. Bununla əlaqədar olaraq infraqurkтура obyektlərinin

layihələndirilməsi, maliyyələşdirilməsi, tikintisi, istismarı və təmiri proseslərinə obyektiv və təsirli dövlət nəzarəti tələb olunur.

4. İnfrastrukturun inkişafı üçün optimal konsepsiyanın təhlili və seçimi. İnfrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsində dövlətin və özəl sektorun iştirakının balanslaşdırılmış qarışıq konsepsiyasını formalaşdırmaq lazımdır.

Regional səviyyədə infrastruktur layihələri üçün investisiyaların cəlb edilməsinin əsas şərti regionun investisiya cəlbediciliyi və yaradılan obyektlərin gəlirlilik perspektivləridir.

Yuxarıda deyilənləri yekunlaşdıraraq qeyd etmək lazımdır ki, həm özəl, həm də dövlət investisiyalarının cəlb edilməsini tələb edən infrastrukturun dinamik inkişafı, əsasən, regional iqtisadi sistemin inkişaf trayektoriyasını müəyyənləşdirir. İnfrastruktur layihələrinin icrası layihənin məqsəd və vəzifələrini aydın şəkildə ifadə etməklə yanaşı, həyata keçirilməsinin nəticələrini başa düşməklə, regional iqtisadiyyatın hərtərəfli təhlilinə əsaslanmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Зимин А.И. Инвестиции в инфраструктуру: тенденции, проблемы, перспективы. Виттевские чтения, №1, 2013, с. 9- 18
2. Иванова Н.А. Классификация объектов региональной инфраструктуры. Современные наукоемкие технологии. Региональное приложение, №1 (37) 2014, с.38-43.
3. Максимов А.Б. Транспортная инфраструктура регионов. Известия Иркутской государственной экономической академии, 2007, №1. с. 30- 33.

Резюме

Газыева С.Т.

Инфраструктуры в регионах и их социально-экономическое значение

В статье дана классификация региональных инфраструктур. Рассмотрены их влияние на развитие экономики региона. Учитывая роль инфраструктур в развитии экономики регионов, обоснована необходимость их инвестиционной привлекательности. А также исследованы основные проблемы долгосрочного развития и модернизации инфраструктур.

Ключевые слова: регион, инфраструктура, инвестиции, производство, услуги, транспорт

Summary

Qaziyeva S.T.

Infrastructures in the Regions and their Socio-Economic Importance.

The article provides a classification of regional infrastructures. Their influence on the development of the regional economy is considered. Taking into account the role of infrastructures in the development of the regional economy, the necessity of their investment attractiveness has been substantiated. And also the main problems of long-term development and modernization of infrastructures are investigated.

Key words: region, infrastructure, investment, production, service, transport

İNNOVATİV KLASTERLƏRİN REGIONLARIN SOSIAL-İQTİSADI İNKIŞAFINDA ROLU

Mahmudova Lalə Fəqail qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti

mahmudovalala2021@mail.ru

***Xülasə:** Məqalədə klasterin mahiyyəti açıqlanmış, onun regionun sosial-iqtisadi inkişafında rolu tədqiq edilmişdir. İnnovasiya klasterlərinin quruluşuna daxil olan əsas infrastrukturular nəzərdən keçirilmişdir. İnnovativ klasterlərin formalaşmasının əsas prinsipləri və üstünlükləri araşdırılmışdır.*

***Açar sözlər:** innovasiya, klaster, innovasiya klasteri, region, müəssisə, sənaye, maliyyə*

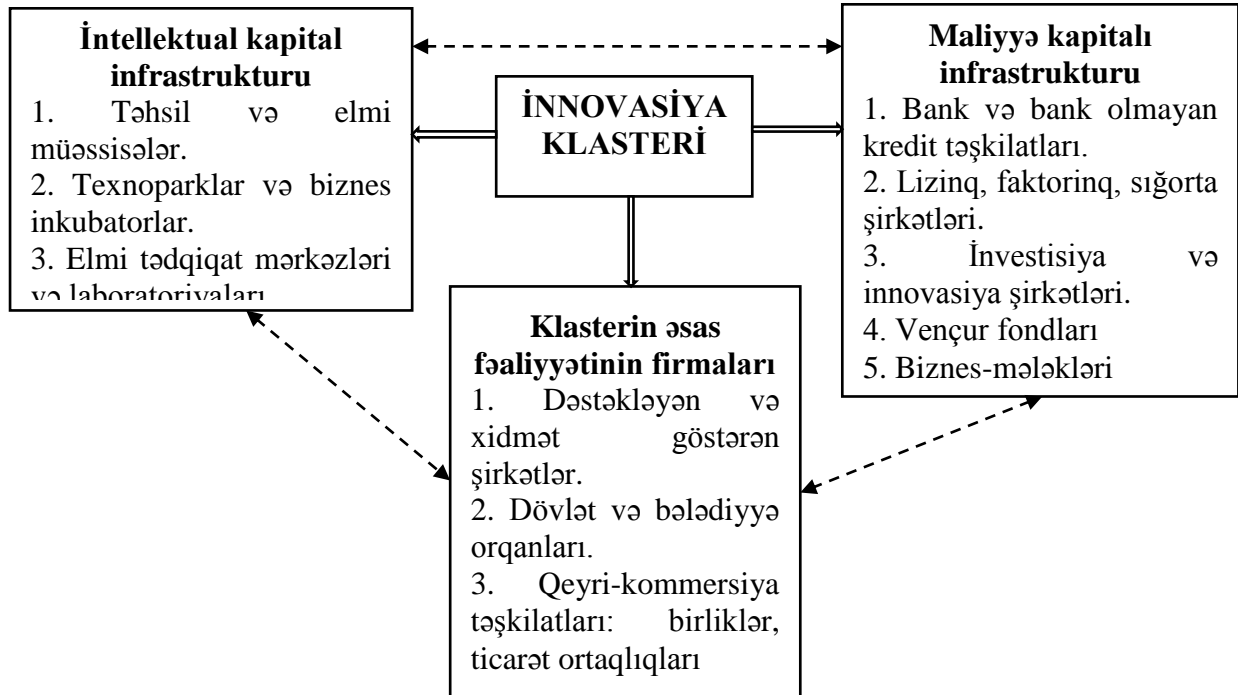
Müasir dövrdə innovasiyanın iqtisadi əhəmiyyətinin artması dünya iqtisadiyyatında struktur dəyişikliklərini şərtləndirən əsas amillərdən biri olmuşdur. İnnovasiyanın müvəffəqiyyəti əsasən onun təşkili formaları və maliyyə dəstəyi metodları ilə müəyyən edilir. İqtisadi subyektlərin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə innovasiyaların tətbiqi və genişləndirilməsi, şübhəsiz ki, ölkənin iqtisadi artım tempinə, istehsal amillərinin məhsuldarlıq səviyyəsinə, müəssisələrin və fərdi sahibkarların ixrac fəaliyyətinin intensivləşməsinə faydalı təsir göstərir. Bu, innovasiya fəaliyyətinin düzgün qiymətləndirilməsini zərurətə çevirir. İnnovasiya fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinin əsas meyarı eyni regionda bir-birindən nisbətən kiçik bir məsafədə yerləşən, eyni sənayedə fəaliyyət göstərən, eyni istehsal zəncirində yerləşən və əmək ehtiyatlarını və rabitə axınlarını birləşdirən bir-birinə bağlı firmalardan ibarət klasterdir. Klaster bir çox qarşılıqlı əlaqə və asılılığa malik inteqrasiya edilmiş strukturudur. Klasterin vacib elementi kimi klaster məhsullarının istehsalçıları və istehlakçıları arasında onların yaradılması və bölüşdürülməsi prosesində səmərəli qarşılıqlı əlaqəni təmin edən iqtisadi agentlər və mexanizmlər toplusu çıxış edir. Klaster innovasiya fəaliyyətində güclü amildir və sinergetik təsir mənbəyidir. Bu cür təsirlər klaster müəssisələrinin işçilərinin birbaşa qarşılıqlı əlaqəsi zamanı yaranır və rəqabət üstünlüklərinin mənbəyi kimi çıxış edir. Buna görə də regional iqtisadiyyatın davamlı innovativ inkişafı klasterin təcrübədə tətbiqi ilə sıx bağlıdır.

Ölkənin və onun regionlarının innovativ potensialının inkişaf etdirilməsinin təsirli bir forması innovasiya klasterləridir. innovasiya klasterlərinin milli və regional iqtisadiyyatda rolu aşağıdakılarla müəyyən edilə bilər:

- müxtəlif təsərrüfat subyektlərinin birgə fəaliyyətindən yaranan müxtəlif təsirlər səbəbindən əmək məhsuldarlığı artır. Bu təsirlər əmək bölgüsü, təsərrüfat xərclərinə qənaət, pulsuz informasiya mübadiləsi və texnologiya ötürülməsi ola bilər;
- klasterlər istehsalçıların, istehlakçıların, regional hakimiyyət orqanlarının maraqlarının uyğunlaşdırılmasını təmin edir;
- müxtəlif müəssisə və təşkilatların inteqrasiyası sayəsində yeni ideyaların inkişafı və həyata keçirilməsi, yeni innovativ müəssisələrin yaranması üçün əlverişli mühit yaranır;
- klaster üzvlərinin resurslarını birləşdirmək ayrı-ayrı iqtisadi subyektlərin gücündən kənar olan innovativ inkişaf problemlərinin həllinə imkan verir;
- klasterlər çərçivəsində yeni müəssisələrin yaradılması və inkişafı, yeni müştərək layihələrin həyata keçirilməsi üçün əlverişli şərait formalaşır.

Klasterin strukturuna istehsalçı və istehlakçılar, investolar, informasiya infrastrukturu, dövlət təşkilatları və s. daxildir. Subyektlər arasındakı elementlər və əlaqələr toplusu xarici mühitə təsir mənbəyi kimi qəbul edilə bilər. Xarici mühitdəki dəyişikliklər, öz növbəsində, klaster subyektlərinin iqtisadi maraqlarındakı dəyişikliklərə gətirib çıxarır. Dəyişiklikləri klasterin və bütövlükdə regionun rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün innovativ inkişaf yoluna yönəltmək lazımdır.

Aşağıdakı şəkil vasitəsilə innovasiya klasterlərinin quruluşuna daxil olan əsas infrastrukturlar əks olunmuşdur.

Şəkil. Regional innovasiya klasterinin quruluşu [2]

Qeyd edək ki, biznes-mələklər inkişafın ilk mərhələlərində maliyyə və ekspert dəstəyi verən özəl vençur investordur.

Aşağıdakı prinsiplər innovativ klasterlərin formalaşmasının əsas prinsipləri hesab edilə bilər:

- sənaye sahələri arasında texnoloji əlaqələr yaratmaq və daha inkişaf etmiş texnologiyadan istifadə etmək ehtiyacı;
- istehsal dəyər zəncirində sinergetik təsirin ortaya çıxması;
- region iqtisadiyyatının strukturunda ciddi dəyişikliklər;
- müəyyən üstünlüklərin mövcudluğu;
- daxili və ya xarici bazarın olması.

Sadalanın prinsiplər ölkənin regionlarında innovativ klasterlərin formalaşması strategiyasının hazırlanması üçün əsasdır. Klaster strategiyasının inkişafı regionun innovativ inkişafına imkan verir.

İnnovasiyanın inkişaf kontekstində ümumi strateji hədəflərə çatmaq üçün klaster üzvlərinin yüksək səviyyəli innovativ fəaliyyətinə ehtiyac var. Klasterin innovativ inkişafını təmin etmək üçün klaster üzvlərinin qarşılıqlı fəaliyyətini istiqamətləndirən mexanizm yaradılmalıdır. Klasterin innovativ inkişafı həyat dövrünün mərhələləri ilə müəyyən edilir. Həyat dövrünün hər

mərhələsində, iştirakçıların fəaliyyətinə cəlb olunma dərəcəsi asılı olaraq, klasterin effektivliyini təmin edən müəyyən bir mexanizm işə salınır.

Klaster müəssisələrinin iqtisadi maraqları aşağıdakı istiqamətlərdə müəyyən edilir:

- məhdud resurslar;
- biznesə investisiya cəlb edilməsi;
- ixtisaslaşmanın təsiri (maddi və əmək ehtiyatlarının müəyyən bir fəaliyyət növünə cəmləşməsindən yaranan qənaət);
- risklərin bölüşdürülməsi;
- vergi güzəştləri;
- iqtisadi fəaliyyətin sabitliyi və ya inkişafı [1, s.25].

Klasterin ümumi missiyasının formalaşdırılması və klaster iştirakçıları tərəfindən strategiyanın daha da inkişaf etdirilməsi üçün əsas şərtlər aşağıdakılardır:

- sənaye və elmi təşkilatların ümumi idarəetmə strukturu çərçivəsində birgə fəaliyyətləri;
- perspektivli marketinq tədqiqatlarının yaxın əlaqəsi;
- vahid innovasiya və investisiya proqramlarının mövcudluğu;
- elm və sənayenin birgə fəaliyyəti üçün idarəetmə prosedurlarının kompüterləşdirilməsi və məlumatlandırılması;
- kadrların yaradıcılıq fəaliyyətini stimullaşdırma vasitələrindən istifadə;
- iqtisadi və texnoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi və s.

Beləliklə, regional səviyyədə klaster yanaşmasının üstünlükləri region iqtisadiyyatının fəaliyyətinin aşağıdakı aspektləridir:

Birincisi, regional innovasiya və sənaye qrupları, birgə elmi bazaya əsaslanan yeni texnologiyaların, biliklərin, məhsulların yayılması üçün qurulmuş sabit bir sistemə əsaslanır.

İkincisi, klaster müəssisələri daxili ixtisaslaşma və standartlaşdırma apararaq, innovasiyaların tətbiqi xərclərini minimuma endirmək qabiliyyəti sayəsində əlavə rəqabət üstünlüklərinə malikdir.

Üçüncüsü, innovasiya-sənaye klasterlərinin əhəmiyyətli bir xüsusiyyəti strukturlarında regional iqtisadiyyatın innovativ artım nöqtələrini yaratmağa imkan verən çevik sahibkarlıq strukturlarının - kiçik müəssisələrin olmasıdır.

Dördüncüsü, regional sənaye qrupları kiçik sahibkarlığın inkişafı üçün son dərəcə vacibdir: kiçik müəssisələrdə yüksək dərəcədə ixtisaslaşmanı təmin edirlər ki, bu da sənaye müəssisəsinin kapitalına girişi, həmçinin fikir mübadiləsi və mütəxəssislərdən bilik ötürülməsini asanlaşdırır.

Beləliklə, göründüyü kimi, innovasiya klasteri, bütün innovativ məhsul və texnologiyalara əsaslanan, bütün struktur elementlərin optimal fəaliyyətini təmin edən müəssisələrin, təşkilatların, infrastruktur obyektlərinin, maliyyə institutlarının, tədqiqat, inkişaf və investisiya firmalarının bir-biri ilə əlaqəli texnoloji və ərazi birliyi sistemidir.

İnnovativ klasterlərin formalaşması həm klaster daxilində, həm də xaricdə intellektual və maliyyə resurslarının səmərəli inteqrasiyasına kömək edir. İnnovasiya klasterinin uğuru əsasən maliyyə dəstəyinin təmin edilməsindən asılıdır. İnnovasiya klasterlərinin maliyyələşdirmə mənbələri müəssisələr, maliyyə və sənaye qrupları, kiçik innovativ müəssisələr, investisiya və innovasiya fondları, yerli özünüidarəetmə orqanları, şəxslər və s. ola bilər. Hamısı iqtisadi prosesdə iştirak edir, bu və ya digər şəkildə innovativ fəaliyyətin inkişafına kömək edir. [3, s.40] İnkişaf etmiş ölkələrdə innovasiyaların maliyyələşdirilməsi həm dövlət, həm də özəl mənbələrdən həyata

keçirilir. Azərbaycanda isə innovasiyaların maliyyələşdirilməsi əsasən dövlət büdcəsi hesabına həyata keçirilir.

Yuxarıdakılara əsaslanaraq deyə bilərik ki, regional iqtisadi sistemdə klasterlərin yaradılması aşağıdakı üstünlükləri yaradır:

- Dövlət orqanlarının bizneslə səmərəli qarşılıqlı əlaqəsi: idarəetmə nümayəndələri əlaqələndirici şurada iştirak edir və bərabərhüquqlu tərəfdaş kimi çıxış edərək klasterdə təşkilati və iqtisadi qərarların qəbul edilməsinə təsir göstərir;

- Müəssisələrin fəaliyyəti satış bazarları və əmək ehtiyatları barədə etibarlı məlumatların köməyi ilə iqtisadiyyatın müvafiq sektorunun problemlərini və güclü tərəflərini müəyyənləşdirməyə kömək edir;

- Kiçik müəssisələrin səmərəliliyini artırır, bu da vergi bazasının və regional büdcəyə vergi daxilolmalarının artmasına səbəb olur;

- Orta və kiçik müəssisələr üçün işçi qüvvəsi bazarlarına giriş maneələrini azaldır;

- Həm klasterlər daxilində, həm də xaricdə müəssisələrin ümumi iqtisadi sabitliyini artırır və kiçik və orta sahibkarların əvvəllər mövcud olmayan maliyyə mənbələrinə çıxış əldə etmələrini təmin edir;

- Sahibkarlar ortaya çıxan problemləri və bunları birlikdə həll etməyin yollarını sistemləşdirə bilir;

- Müəssisələrin kadr təminatının yaxşılaşdırılmasına kömək edir;

- İstehsal xərcləri azalır;

- Xarici bazarlara daha uğurlu giriş üçün imkanlar yaranır.

Deməli, klasterlərin yaradılması regionlar arasındakı rəqabətin inkişafına kömək edir və bu, ölkənin hər yerindən inkişaf etməkdə olan regionlara əlavə investisiya cəlb etməyə imkan verir. Bundan əlavə, klasterlər regionlara yeni texnologiyalara əsaslanan inkişaf imkanı verir. Ümumiyyətlə, klasterlər yaradarkən region iqtisadiyyatını yeni bir inkişaf səviyyəsinə - innovativ vəziyyətə gətirməyə kömək edəcək yeni fundamental elmi həllərdən istifadə etmək lazımdır. Regiondakı klasterləri dəstəkləyən düzgün qəbul edilmiş siyasət bölgənin rəqabət qabiliyyəti, innovasiya potensialı, iqtisadi artım templəri üçün təsirli vasitədir. Eyni zamanda qloballaşma şəraitində regionun sabitliyini və iqtisadi müstəqilliyini təmin etmək üçün vacib şərtidir.

Ədəbiyyat

1. Беляков Г.П., Степанова Э.В. Интеграция предприятий региона в инновационный кластер. Проблемы современной экономики, N 4 (40), 2011, с. 25

2. Егоров Н.Е. Инновационные кластеры в развитии экономики региона. Инновации и инвестиции, 16(151), 2010, с.46-52

3. Монастырный Е.А. Инновационный кластер. Инновации, 2006, №2. с. 38-43.

Резюме

Махмудова Л.Ф.

Роль инновационных кластеров в социально-экономическом развитии регионов

В статье раскрывается сущность кластеров, исследуется их роль в социально-экономическом развитии регионов. Рассмотрена основная инфраструктура, входящая в структуру инновационных кластеров. Исследуются основные принципы и преимущества формирования инновационных кластеров.

Ключевые слова: инновация, кластер, инновационный кластер, регион, предприятие, промышленность, финансы

Summary

Mahmudova L.F.

The Role of Innovative Clusters in the Socio-Economic Development of Regions

The article reveals the essence of clusters, examines their role in the socio-economic development of regions. The main infrastructure included in the structure of innovation clusters is considered. The basic principles and advantages of the formation of innovative clusters are researched..

Key words: innovation, cluster, innovation cluster, region, enterprise, industry, finance

AZƏBAYCAN RESPUBLİKASININ İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRİNİN REKREASİYA EHTİYATLARI

Mehbaliyev Mehman Möhübbət oğlu

Bakı Dövlət Universiteti

mehbaliyevmehman@gmail.com

Yunisli Yunis Nazim oğlu

Bakı Dövlət Universiteti

y-li91@mail.ru

Xülasə: *Elmi tədqiqat işində Azərbaycan respublikasının işğaldan azad olunmuş ərazilərinin rekreasiya ehtiyatları və onlardan səmərəli istifadə yolları şərh edilir. Rekreasiya ehtiyatları ermənilər tərəfindən məhv edilmiş, təbii komplekslər zədələnmişdir. Regionda bioturizmin, geoturizmin, mağara turizminin, dini turizmin inkişaf etdirilməsi üçün böyük imkanlar vardır. Bu ehtiyatlardan istifadə böyük perspektivlərə malikdir. Onların istifadəsi Azərbaycanın dünyada məşhurluğunu daha da artırır. Lakin bu ehtiyatlardan istifadənin müharibə ilə bağlı bir sıra problemləri vardır.*

Açar sözlər: *rekreasiya, region, mağara, abidə, qoruq, turizm, relyef, tədqiqat, süxur*

2020-ci ildə 44 gün davam edən müharibə nəticəsində respublikamızın 20% ərazisi mənfur düşmən işğalından hərbi – siyasi yolla azad edilmişdir. Bundan sonra qarşıda duran vəzifələrdən biri də bu ərazilərin sosial-iqtisadi dirçəlişi, qaçqınların öz evlərinə qayıtmasıdır. Bu sahədə respublikamızda çoxlu sayda uğurlu layihələr həyata keçirilir. İşğaldan azad edilmiş ərazilər təbii sərvətlərlə zəngindir. Burada demək olar ki, bütün növ əsas təbii sərvətlərə rast gəlinir (neft və qaz ehtiyatları istisna olmaqla). İşğaldan azad olunmuş ərazilərin əsas təbii sərvətlərinə rekreasiya ehtiyatları da misal ola bilər.

Tədqiqat işimizin məqsədi Qarabağ regionunun (işğaldan azad olunmuş ərazilərin) rekreasiya ehtiyatlarının öyrənilməsidir.

Təssüf hissi ilə qeyd etməliyik ki, erməni vandalları demək olar ki, bütün təbii sərvətlərə, o cümlədən rekreasiya ehtiyatlarına ciddi ziyan vurmuşlar. Bu ehtiyatların bərpası və istifadəyə verilməsi xeyli vaxt, zəhmət və maddi vəsait tələb edir. İnanmaq lazımdır ki, dövlətimiz bu problemin də öhdəsindən layiqincə gələcək.

Tədqiqat işimizdə regionun rekreasiya ehtiyatları kartoqrafik mənbələr əsasında öyrənilmişdir. Bu məqsədlə aşağıdakı kartoqrafik mənbələrdən istifadə edilmişdir: 1. Azərbaycanın Milli Atlası[1], 2. Azərbaycan respublikası. Coğrafi Atlas [2], 3. The informative cartographic referen-ce book of Azerbaijan [11].

Regionda aşağıdakı rekreasiya ehtiyatları vardır:

1. Regionun rekreasiya ehtiyatları içərisində mineral və termal sular xüsusi yer tutur. Kəlbəcər rayonunun İstisu kurortunu suyu müalicəvi əhəmiyyətinə görə Çexiyanın Karlovı Varı suyundan heç də geri qalmır. Bu tip sulara respublikamızın ancaq bu regionunda rast gəlinir. Burada Sovetlər birliyinin vaxtında sanatoriya fəaliyyət göstərirdi.

2. Regionda göllərin (Böyük və Kiçik Alagöllər), su anbarlarının (Sərsəng, Xudafərin, Qız qalası və s.), çayların (Tərtər, Həkəri, Qarqarçay, Köndələnçay və s .) olması hidroturizmi yaratmağa imkan verir.

3. Regionda çoxlu sayda ibadət yerləri(məscid,monastr, məbəd və s.) vardır. Bunlara Qədim Alban məbədi, AĞ Oğlan məbədi, Gövhər Ağa məscidi və s. misal ola bilər. Burada xristian ibadət yerləri də kifayət qədərdir. Bu regionun respublikamızda beynəlmiləl bölgələrdən olmasını təsdiqləyir. Erməni vandalları bu tarixi - memarlıq abidələrinin üzərinə erməni xaçı çəkməklə onların ermənilərə məxsus olduğunu tarixə daxil etmək istəyiblər. Onlar bu tarixi dini – memarlıq abidələrinin bəzi elementlərini hətta söküb aparmışlar. Regionda çoxlu sayda dini abidələrin olması turizmin nadir novlərindən biri olan dini turizmin yaradılmasına imkan verir. Dünyada dini turizm hələ yaradılmaqdadır. Onun əsas mərkəzlərindən biri də Məkkə və Mədinə şəhərləridir. Əfqanıstanda müharibə olması Yaxın Şərq ölkələrində böyük marşrutlu dini turizmin yaradılmasına mane olur. Azərbaycan Respublikasının daxili dini turizm marşrutu yaratmaq üçün kifayət qədər ibadət yerləri vardır. Hazırda bu abidələrin bərpası üçün çoxlu sayda layihələr yerinə yetirilir.

4. Zəngilan rayonunun Bəsitçay qoruğunda Şərq çinarları qorunur. Bu qoruq da ermənilər tərəfindən tamamilə dağıdılmışdır. Bu çinarların gözəl və hamar gövdələri vardır. İndi bu qoruqdan əsər - əlamət qalmamışdır. Regionda çinarlardan başqa çoxlu nadir ağac növləri də qırılaraq Ermənistana daşınmışdır. 30 ilə yaxın işğal altında qalan ərazilərdəki ağaclar qırılaraq Ermənistanda yanacaq kimi istifadə edilmişdir. Fosforlu bombalardan istifadə edilməsi biomüxtəlifliyə böyük ziyan vurmuşdur. Beləliklə, bioturizmin təşkilinə əsaslı maneələr yaradılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, biomüxtəliflik bərpa olunan rekreasiya ehtiyatlarındanır. İnanmaq lazımdır ki, bu ehtiyatlar müvafiq qurumlar tərəfindən bərpa olunacaq, bioturizmin inkişafına imkan yaranacaqdır.

5. Erməni işğalı zamanı ən çox zərər görən tarixi – memarlıq abidələri, elm – mədəniyyət mərkəzləri və yaşayış məntəqələridir. Bu obyektlər demək olar ki, tamamilə dağıdılmışdır. Dağıdılmış tarixi – memarlıq abidələrinə bu vəziyyətdə də daxili və beynəlxalq turizmin təşkili həm də böyük hərbi – siyasi əhəmiyyət kəsb edir. Belə turlar respublikamızın vətəndaşları üçün ziyarət turu hesab edil bilər. Xarici ölkə nümayəndələrinin(jurnalistlər, dövlət xadimləri, həvəskarlar və s.) buraya səfərini təşkil etməklə erməni vəhşiliklərini dünyaya çatdırmaq olar. Tarixi-memarlıq abidələri təmir- bərpa edildikdən sonra mühüm turizm obyekti kimi istifadə edil bilər.

6. Geoturizm dedikdə relyef turizmi başa düşülür.Relyef çox mühüm rekreasiya amili olub, bəzən də morfometrik göstəriciləri ilə rekreasiya fəaliyyətinə və rekreasiya obyektlərinin inşasına mane olur [10]. Region ərazisi geoturizm ehtiyatları ilə zəngindir. Bu ehtiyatlara yarma dərələr, sürüşmələr , torpaq və daş tökülməsi, mağaralar ,sönmüş vulkan konusları, gözəl qayalar, komanda yüksəklikləri(dağ zirvələri) və s. misal ola bilər. Qarabağ regionu füsunkar relyefi ilə diqqəti cəlb

edir. Bu baxımdan Tərtərçayın dərəsi xüsusi qeyd edilməlidir. Burada karbonatlı suxurlar çox olduğu üçün mağaralar geniş yayılmışdır. Bunlara Beş dəli, Tağlar, Azıx mağaraları misal ola bilər. Mağaraların çoxluğu mağara turizmini [4] yaratmağa imkan verir. Ermənilər Azıx mağarasında “tədqiqat apararaq” buranın qədim erməni məskəni olduğunu sübut etməyə çalışırlar. Onlar xarici ölkə alimlərini buraya dəvət edərək “beynəlxalq” tədqiqat aparıblar. Uğurlu əks hücum əməliyyatı onların bu “beynəlxalq” tədqiqatına son qoymuşdur. Tədqiqatın nəticələrinin toplandığı yüzlərlə qutu AMEA-nın Tarix İnstitutuna gətirilmişdir. Ermənilər unutmazınlar ki, onları Qafqaza ruslar təxminən iki əsr bundan əvvəl Türkiyə ərazisindən köçürmüşlər [7,8,9]. Onlar bu əraziyə küçürüldükdən sonra coğrafi adları dəyişmişlər, “Böyük Ermənistan” yaratmaq kimi cəfəngiyyat fikrə düşmüşlər. Ermənilər Azərbaycanın Xankəndi şəhərində buraya gəlmələrinin 150 illik şərəfinə 1978-ci ildə abidə ucaltmışlar. 1988-ci ildə məlum hadisələr başlayanda onlar bu abidəni özləri dağıtmışlar. Hazırda Qarabağ regionu Ali Baş Komandanın və Şanlı Azərbaycan ordusunun nəzarəti altındadır. Ermənilər unutmazınlar ki, onların öz tədqiqatçılarının yazdıqlarına görə bu millətin tarixi dumanlıdır, bu millət necə yaranıb, onların əcdadı hansı tayfadır, onların dininə və etnik tərkibinə kim necə təsir göstərmişdir? Sualları hələ də cavabsızdır [8, s.11 və 9, s.7].

7. Qeyd etmək lazımdır ki, hərbi əməliyyatlar, müharibədə istifadə olunan fəxrli bombalar, zenit –raket kompleksi, barıt qoxusu, hərbi texnikanın yanacağının tullantısı və s. butövlükdə ekosistemi məhv edir, meşədə yaşayan heyvanlar və quşlar tələf olur, ya da miqrasiya edirlər. Su hövzələri çirklənir. Belə ərazilərdə ekoturizmin təşkili çətinləşir. Ona görə ki, hələ bir müddət təbiətdə özünü təmizləmə prosesi getməlidir.

Eroziyanın torpaqların məhsuldarlığına mənfi təsiri böyükdür. Son 30 ildə burada şiddətli hərbi eroziya getmişdir. Hərbi texnika hərəkət etdiyi yerlərdə torpağın üst qatını ovub dağıtmışdır. Ovulmuş torpaq kütləsi su ilə yuyulub aparılaraq su hövzələrini çirkləndirir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə rekreasiyanın təşkilinin hal –hazırda aşağıdakı problemləri vardır:

1. Səngərlər, müdafiə tikililəri, ərazidə tökülüb qalmış hərbi texnika tullantıları da rekreasiyanın təşkili üçün xeyli maneələr yaradır;
2. İnfrastrukturun dağılması, əsas yolların bağlanması;
3. Ermənilər tərəfindən bu ərazilərə yenə də müxtəlif məqsədli hərbi qüvvələrin göndərilməsi;
4. Regionda sülhün tam bərqərar olmaması, ərazilərin minalanması və s.

Nəticələr

1. İşğaldan azad olmuş ərazilərin çox rəngarəng rekreasiya ehtiyatları vardır. Lakin, hərbi – siyasi vəziyyət hələ ki, bu ehtiyatlardan səmərəli istifadə etməyə imkan vermir.

2. Rekreasiya ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunması üçün CİS texnologiyasının tətbiqi ilə [3,5] iri miqyaslı rekreasiya-turizm xəritələrinin tərtib olunması zəruridir [6,10].

3. Bu ərazilərə kompleks ekspedisiyaların göndərilməsi təmin edilməlidir. Onların işləri bir – biri ilə koordinasiya edilməlidir.

Təkliflər

1. İşğaldan azad olunmuş ərazilərə yerli və xarici ölkə vətəndaşlarının ziyarət turlarının təşkili ilə bu regionun rekreasiya imkanları və ona qarşı terrorun cəmiyyətə catdırılması vacibdir.

2. Elektron turizmin təşkili. Yəni bu ərazilərin videoçəkilişini aparıb, internetdə nümayiş etdirmək. Bu həm erməni vəhşiliyinin, həm də regionun rekreasiya potensialının nümayiş etdirilməsidir.

3. Bu ərazilərin CİS texnologiyasının tətbiqi ilə çoxlu sayda iri miqyaslı rekreasiya –turizm

xəritələrinin tərtibi və internetdə nümayiş etdirilməsi.

4. Ərazinin bütün növ rekreasiya ehtiyatlarının inventarlaşdırılmasının aparılması, rekreasiya ehtiyatlarının kataloqunun və kadastrının hazırlanması və s.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanın milli atlası. Bakı: Bakı kartoqrafiya fabriki, 2014, 444 s.
2. Azərbaycan Respublikası. Coğrafi atlas. Bakı: Bakı kartoqrafiya fabriki, 2018, 208 s.
3. Bayramov R.V. Xəritəçilik və Coğrafi informasiya sistemləri. Azərbaycanın müasir ekocoğrafi şəraitinin dəyişməsində antropogen amillərin rolu // BDU-nun 90 illik yubileyinə həsr olunur. Məqalələr toplusu, Bakı: BDU-nun nəşriyyatı, 2009, .s.40-47.
4. Mehbaliyev M.M. Mağara turizmi. Bakı: Elm və həyat, 2009, №1, s. 40-47,61.
5. Mehdiyev A.Ş., İsmayılov A.İ. Coğrafi İnformasiya Sistemləri. Bakı: Müəllim, 2010, 231 s.
6. Pirişev R.X. Kartoqrafiya. Bakı: Mütərcim, 2015, 438 s.
7. Вердиева Х.Ю. Переселенческая политика Российской империи в северном Азербайджане. Ваку: Алтай, 1999, 298 с.
8. Манук А. История древнеармянской литературы. Ереван, 1975.
9. Мамедли А.М. Истинная история армян. Баку: 2009, 138с.
10. Мехбалиев М.М. Составление геотуристических карт с применением ГИС-технологий. ARC REVIEW. Современные Геоинформационные Технологии. Москва. 2010. №4 [55], с.22-23.
11. The informative cartographic reference book of Azerbaijan. Baku, Chevron, 1999-2000, 189 p.

Резюме

Мехбалиев М.М., Юнисли Ю.Н.

Рекреационные ресурсы освобожденных территорий Азербайджанской Республики

В научно-исследовательской работе разъясняются рекреационные ресурсы освобожденных территорий Азербайджанской Республики и способы их эффективного использования. Отмечается, что рекреационные ресурсы уничтожены армянами. Природный комплекс был сильно поврежден. В регионе есть большие возможности для развития биотуризма, гидротуризма, геотуризма, пещерного туризма, религиозного туризма и др. Есть большие перспективы использования этих ресурсов. Их использование еще больше повысит мировую популярность Азербайджана. Однако использование этих ресурсов по-прежнему имеет ряд проблем, связанных с войной.

Ключевые слова: рекреация, регион, пещера, памятник, заповедник, туризм, рельеф, исследование, природы

Summary

Mehbaliyev M.M., Yunisli Y.N.

Recreational Resources of the Liberated Territories of the Republic of Azerbaijan

The research work explains the recreational resources of the liberated territories of the Republic of Azerbaijan and the ways of their effective use. It is noted that the recreational resources have been destroyed by the Armenians. The natural complex was badly damaged. The region has great opportunities for the development of biotourism, hydro tourism, geotourism, cave tourism,

religious tourism, etc. There are great prospects for the use of these resources. Their use will further increase the world popularity of Azerbaijan. However, the use of these resources still has a number of war-related problems.

Key words: *recreation, region, cave, monument, reserve, tourism, relief, research, rocks*

İNNOVATİV İQTİSADİYYATDA İNSAN KAPİTALININ ROLU

Məmmədova Elnarə Məmmədəli qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti

ilqarosmanov1975@mail.ru

Xülasə: *Məqalədə innovativ iqtisadiyyatda insan kapitalının rolu müəyyən edilmişdir. İnsan kapitalının idarə edilməsinin prinsipləri tədqiq edilmiş və onun məzmununu müəyyən edən əsas komponentlər araşdırılmışdır. Həmçinin insan kapitalının intellektual kapital kateqoriyasında yeri də nəzərdən keçirilmişdir.*

Açar sözlər: *insan kapitalı, insan potensialı, intellektual kapital, innovativ iqtisadiyyat, innovasiya, bilik, bacarıq, təhsil, investisiya*

İnnovativ inkişaf müasir iqtisadiyyatın əsas prioritetidir. Bu, intellektual kapitala əsaslanan və cəmiyyətdəki istehsal amillərinin son birləşmələri sistemini dəstəkləyən işgüzar fəaliyyət üçün stimuldur. Belə bir sistem təkcə iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin əsasını təşkil etmir, özünü dərk etmək və insan kapitalına investisiya qoymaqla fərdin hərtərəfli inkişafı üçün şərait yaradır. İnsan kapitalı innovativ inkişafın əsas amilidir.

Yenilikləri həyata keçirmək qabiliyyəti, hər şeydən əvvəl, intellektual aktivlərə və biliklərə, habelə onlardan istifadə imkanlarına bağlıdır. Bilik iqtisadiyyatında insan kapitalı həm bir müəssisənin, həm də bütövlükdə ölkənin rəqabət qabiliyyətini təmin edən əsas amillərdən birinə çevrilir. Ölkənin uzunmüddətli sosial-iqtisadi inkişafı konsepsiyasında insan kapitalının gücləndirici rolu iqtisadi və innovativ inkişafın əsas amili kimi qiymətləndirilir. İnnovativ inkişaf iki komponentdən asılıdır: 1. İnnovativ fəaliyyət. 2. İnnovativ potensial.

İnnovativ inkişaf dedikdə məhsul və proses yenilikləri əsasında bazarın genişlənməsi ilə müəssisənin keyfiyyət xüsusiyyətlərinin dəyişməsi başa düşülür. [1, s.9] İnnovasiyalar innovativ inkişafın mühərrikidir və bazarda tətbiq olunan yeni və ya təkmilləşdirilmiş məhsul, təcrübədə istifadə olunan texnologiya və ya proses, sosial xidmətlərə yanaşma şəklində təcəssüm etdirilən innovativ fəaliyyətin son nəticəsini ifadə edir. [2, s.7] İnnovasiya uzunmüddətli uğur üçün bir vasitədir. Onlar intellektual qabiliyyətlər kimi səriştəyə möhkəm bağlıdırlar, yəni, bilik və bacarıqlarından istifadə etmək, mövcud biliklərə söykənmək və yenilərini yaratmaq bacarığı. İnnovasiya yeni biliklərin yaranmasını əhatə edir. Bazar şəraitində innovasiya prosesi yeni biliklərin mənfəət üçün istifadə olunduğu fəaliyyətlər toplusu kimi qəbul edilir. İnsan biliklərindən, bacarıqlarından, yaradıcılığından ayrıla bilməz. Beləliklə, təşkilatdakı dəyişikliklər insan kapitalı ilə əlaqələndirilir. Bu, müəssisənin innovasiya fəaliyyətinin əsas nəticələrinə təsir göstərir.

İnnovativ müəssisənin keyfiyyətə fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biri onun bazar kapitalizasiyasının əsas vəsaitlərin, maddi və maliyyə mənbələrinin balans dəyərini həddindən artıq olmasıdır. Hesab edilir ki, bazar dəyərini uçot dəyərindən artıq olması müəssisənin aşağı

intellektual kapitalı hesabına formalaşır. Yüksək səviyyədə intellektual kapitalı olan müəssisələr innovativ məhsul yaratmaq üçün əla bir fürsət əldə edirlər. Ölkədə yeni və ya yaxşılaşdırılmış məhsullar yaratmaq, əqli kapitala investisiya qoymaq üçün nəyin lazım olduğunu başa düşmək çox vacibdir. Bunun sayəsində ölkəmiz innovasiyanın aparıcı ölkələrindən birinə çevrilə bilər.

İnsan potensialı fərdə, onun ehtiyaclarına və cəmiyyətin sosial-iqtisadi məqsədlərinə münasibət baxımından eyni vaxtda nəzərdən keçirilir. Cəmiyyət, öz növbəsində, əhalinin iqtisadi rifahı və sosial-iqtisadi vəziyyətin səviyyəsini yaxşılaşdırır, yəni insan potensialına investisiya qoyur, insan kapitalının keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və inkişaf etməkdə olan ehtiyaclarının ödənilməsinə şərait yaradır. [4] Beləliklə, insan potensialı ilə insan kapitalı arasında sıx əlaqənin olduğu iddia edilə bilər. Səhiyyə, təhsil, mədəniyyət, sosial təminat sahələrinə yatırımlar yolu ilə lazımı bilik, bacarıq tədarükünü formalaşdıran potensial insan kapitalının inkişafı üçün şərait yaradır. İnsan potensialı, əlbəttə ki, bir insanın öz biliyi, bacarığı ilə formalaşması və inkişafı barədə danışdıqda mövcuddur. Lakin, insan kapitalı daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Çünki toplanmış bacarıq və bilikləri həyata keçirmək fərdə xüsusi fürsət verir. İnsan kapitalı intellektual kapital kateqoriyasında aparıcı yerlərdən birini tutur. Təşkilat tərəfindən tam və ya qismən nəzarət edilən və dəyərlərin yaradılmasında iştirak edən bütün qeyri-maddi mənbələr olaraq təyin edilir. İntellektual kapital, dəyər yaratmaqda təşkilatın potensialını artıran mənbələrə də aiddir. İntellektual kapital sosial kapitalın məcmusunun mühüm tərkib hissəsidir və əsasən innovativ inkişaf tempini, iqtisadi artım, iqtisadiyyatın bütün sahələrinin rəqabət qabiliyyətini və sosial kapitalın digər komponentlərinin effektiv fəaliyyətini müəyyənləşdirir. [5]

Eyni zamanda intellektual kapital və onun ənənəvi olaraq fərqlənən komponentləri regional iqtisadiyyatın innovativ inkişafı üçün vacib və zəruri vasitədir. İnsan kapitalının formalaşmasını idarə etmək innovativ inkişafda, ilk növbədə intellektual komponent aspektində aparıcı rol oynayır. Bu, elmi fəaliyyət, insanın intellektual və innovativ potensialının formalaşması, ümumi keyfiyyətlərinin inkişafı, yenilikləri qəbul etmək, daim modernləşmək və ətrafını yaxşılaşdırmaqla əlaqədardır. Birlikdə bu nəticələrə keyfiyyətli bir təhsil əldə etməklə nail olmaq mümkündür. Bunu nəzərə alaraq, təhsil sisteminin inkişafına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bu o deməkdir ki, cəmiyyətin və iqtisadiyyatın yeni keyfiyyət səviyyəsinin formalaşmasına təsir göstərən ən mühüm amillərdən biri kimi təhsilin əhəmiyyəti insan kapitalının bu proseslərə təsiri hesabına artır. Təhsil və təlim inkişafında prioritetlərin düzgün seçilməsi, bu sahələrə qoyulan investisiyaların artması iqtisadiyyatın mövqeyini əhəmiyyətli dərəcədə möhkəmləndirəcəkdir. Həm də qeyd etmək lazımdır ki, innovativ inkişafa əsaslanan insan kapitalı hər bir işçinin məhsuldarlığına və müvafiq olaraq müəssisənin iqtisadi inkişafına və bütövlükdə iqtisadiyyata əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. İqtisadi artım ölkə əhalisinin rifah halının yaxşılaşdırılması üçün əsas rol oynayır. İnsan kapitalı, fitri qabiliyyət və istedad, o cümlədən təhsili və qazınan keyfiyyətləri özündə cəmləşdirən gəlir əldə etmək kimi xüsusiyyətlərə malikdir.

Bu problemlər insan potensialının əmək potensialının (bir hissəsi və ya altsistemi kimi) qiymətləndirilməsi problemi ilə çox sıx əlaqəlidir. Bəzi tədqiqatçılar hesab edirlər ki, insan potensialının sosial inkişafa və həyat səviyyəsinə təsir səviyyəsinin əsas göstəricisi müəyyən bir sahədə insan inkişafı səviyyəsinin göstəriciləri toplusu olan insanın inkişaf indeksidir. Bu indeks əhalinin real gəlirləri baxımından bir ölkənin (regionun) nailiyyətlərini xarakterizə edir.

İnsan kapitalının formalaşması proseslərinə təsir edən əsas amillər bunlardır:

- demoqrafik şərait (doğum, ölüm və ölkədəki orta ömür);
- iş şəraiti (məşğulluğun və qeydə alınmış işsizliyin səviyyəsi, yaradılan iş yerlərinin sayı);

- iqtisadi şərait (yaşayış minimumu, əməkhaqqı);
- ətraf mühit şəraiti (zərərli qazların atmosferə atılması səviyyəsi);
- sağlamlıq sisteminin vəziyyəti (xəstəxana çarpayılarının sayı, həkimlərlə təminat);
- siyasi sabitlik və əminlik şərtləri;
- təhsil almaq və əmək bazarında biliklərin həyata keçirilməsi;
- ölkədəki investisiya fəaliyyətinin şərtləri (investisiya səviyyəsi, adambaşına ümumi gəlir);
- mənzil şəraiti (bir insanın yaşayış sahəsi, istifadəyə verilən mənzil sayı və mövcudluğu). [3]

İnsan kapitalının idarə edilməsinin əsas prinsiplərinin müəyyən edilməsi, bu sahədə mövcud meylləri iqtisadi sistemlərin innovativ inkişafı maraqlarına uyğun müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Cədvəl

İnsan kapitalının idarə edilməsinin əsas prinsipləri

s.s.	Prinsiplər	Prinsiplərin tərkibi
1	İnsan resurslarının idarə edilməsinin metodoloji prinsipləri.	1. İnsan resurslarının idarə edilməsinə strateji yanaşma. 2. İşçiyə təşkilatın səmərəliliyi və rəqabət qabiliyyətinin həlledici amili kimi yanaşma. 3. İnsan resurslarının formalaşması və inkişafına qoyulan investisiyaların iqtisadi məqsədəuyğunluğu. 4. Sosial tərəfdaşlıq və idarəetməni demokratikləşdirilməsi. 5. Əməyin zənginləşdirilməsi və iş həyatının keyfiyyətinin yüksəldilməsi. 6. Fasiləsiz təlim və insan resurslarının inkişafı. 7. İnsan resurslarının idarə edilməsinin peşəkarlığı
2	Təşkilatın kadr idarəçiliyinin ümumi prinsipləri.	1. Elmi. 2. Demokratik mərkəzçilik. 3. Planlaşdırma. 4. Kadrların seçilməsi və yerləşdirilməsi. 5. Xətti və funksional idarəetmə. 6. Qərarların icrasına nəzarət. 7. Heyətin idarə edilməsinə strateji yanaşma. 8. İşçiyə təşkilatın səmərəliliyi və rəqabət qabiliyyətinin həlledici amili kimi yanaşma. 9. İnsan resurslarının formalaşması və inkişafına qoyulan investisiyaların iqtisadi məqsədəuyğunluğu. 10. Sosial tərəfdaşlıq və idarəetmənin demokratikləşdirilməsi. 11. Əməyin zənginləşdirilməsi və iş həyatının keyfiyyətinin yüksəldilməsi; 12. Davamlı təlim və insan resurslarının inkişafı 13. Kadr idarəetməsinin peşəkarlığı.
3	Təşkilatın kadr idarəetməsinin əsas prinsipləri.	1. Şəxsi və iş keyfiyyətlərinə görə kadr seçimi prinsipi. 2. Komandalarda təcrübəli və gənc işçilərin birləşməsinə əsaslanan kadrların davamlılıq prinsipi. 3. Kadrların peşə və karyera yüksəlişi prinsipi: iş və peşə ixtisaslarının daim yüksəldilməsi üçün şəraitin yaradılması; işçilərin fəaliyyətini qiymətləndirmək üçün məqbul meyarların istifadəsi. 4. Açıq rəqabət prinsipi, buna görə təşkilat öz kadr potensialını artırmaq üçün çalışaraq rəhbər mövqə tutmaq istəyən işçilər arasında açıq rəqabət təşviq etməlidir. 5. Kadrlar ilə işin demokratikləşdirilməsi prinsipi. 6. Kadrlar ilə sistemli iş prinsipi. 7. Müasir iqtisadi mexanizmin şərtlərinə uyğunlaşma prinsipi.
4	Kadrların idarəetmə sisteminin formalaşması üçün tələbləri müəyyən	1. Rentabellilik. 2. Hərtərəflilik. 3. Sadəlik - idarəetmə sistemi nə qədər sadə qurulsun, bir o qədər yaxşı işləyir. 4. Elmilik - idarəetmə sahəsində elmin müasir nailiyyətlərinə istiqamətləndirmə. 5. Şəffaflıq - sistem vahid konsepsiya üzərində qurulmalıdır. 6. Muxtariyyət - strukturları

	edən prinsiplər.	optimal müstəqilliyini təmin etmək. 7. Ardıcılıq - şaquli iyerarxi əlaqələrin qarşılıqlı əlaqəsi ardıcıl olmalıdır. 8. Davamlılıq. 9. Rahatlıq bir şəxsin qərarların inkişafı, qəbul edilməsi və icrası üçün maksimum imkanlar. 10. Çoxölçülük – heyətin idarə edilməsi müxtəlif kanall vasitəsilə həyata keçirilə bilər.
5	Kadr idarəetmə sisteminin inkişafına tələbləri müəyyən edən prinsiplər.	1. Konsentrasiya - bir və ya daha çox vəzifənin icrası üçün ayrıca bir idarəetmə strukturu işçilərinin yığılması. 2. İxtisaslaşma - homogen funksiyaların yerinə yetirilməsində ixtisaslaşan fərdi strukturları formalaşması. 3. Rahatlıq – heyətin idarəetmə sisteminin bir cismini vəziyyətinin dəyişməsinə uyğunlaşması. 4. Davamlılıq - sistemdə fasilələrin olmaması; 5. Ritmiklik - eyni miqdarda işin bərabər vaxt müddətində yerinə yetirilməsi. 6. Paralellik - fərdi idarəetmə qərarlarını eyni vaxtda icrası.

İndiki mərhələdəki iqtisadi sistemlərin innovativ inkişafının mənfələri baxımından insan kapitalının idarə edilməsinin əsas istiqamətləri olaraq aşağıdakı meyillər müəyyən edilə bilər.

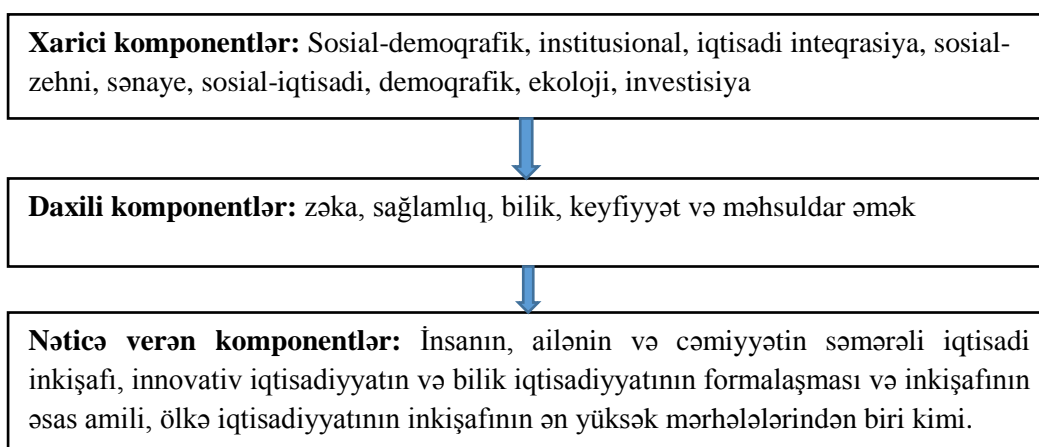
Birincisi, iqtisadi sistemin innovativ inkişafı üçün əsas olaraq kadr hazırlığı, ixtisasartırma və yenidən hazırlıq işinin innovativ xarakterini təmin etmək meylli;

İkincisi, iqtisadi sistemin ümumi aktivlərində qeyri-maddi aktivlərin və əqli aktivlərin qeyri-maddi aktivlərdəki payının artması ilə əlavə dəyərin əsas mənbəyi kimi insan kapitalının intellektual komponentinin toplanması tendensiyası artır. Bu, ilk növbədə bilik iqtisadiyyatı və yüksək texnologiyalara aiddir;

Üçüncüsü, bu, yaradılan məhsulların (malların, işlərin, xidmətlərin) istehlakçılarının iştirakı ilə iqtisadi sistemlərdə insan kapitalının idarə edilməsinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi tendensiyasıdır;

Dördüncüsü, insan kapitalının intellektual komponentinin idarəetmə proseslərini yüksək və qabaqcıl texnologiyalarının yaradılması və mənimsənilməsi problemlərinə yönəltmək tendensiyası mövcuddur.

İnsan kapitalının məzmununu müəyyən edən komponentlər aşağıdakı şəkildə verilmişdir.

Şəkil. İnsan kapitalının məzmununu müəyyən edən komponentlər

İnsan kapitalının aşağıdakı əsas komponentlərini də ayırd etmək olar; [4, s. 100]

1. Bilik (iqtisadi fəaliyyətdə istifadə olunan məlumat forması).
2. Qabiliyyətlər (hər hansı bir fəaliyyəti yaxşı bacarmaq).
3. Bacarıq və təcrübə.
4. Mədəniyyət (qaydalar, adətlər, əxlaq çərçivəsində davranış prinsipləri və stereotipləri).
5. Həvəsləndirmə (prosesdən və nəticələrdən məmnunluq, fəaliyyətin fokuslanması). [6]

Ümumiyyətlə, insan kapitalının formalaşması və inkişafının bütün istiqamətləri iki tərəfdən nəzərdən keçirilməlidir:

1. İnsan qabiliyyətlərinin formalaşması (sağlamlığı yaxşılaşdırmaq, təhsil almaq, peşə bacarıqlarını artırmaq);
2. Əldə edilmiş qabiliyyətlərin məhsuldar məqsədlər üçün həyata keçirilməsi.

Beləliklə, bütün bu sahələr insan kapitalının əsas inkişaf yolunu müəyyənləşdirməyə imkan verir ki, əsas məqsəd təhsil və peşə səviyyəsini, iqtisadi mədəniyyəti, stimullaşdırma, bölüşdürmə münasibətlərini, iş şəraitini və nəticədə həyat səviyyəsini yaxşılaşdırmaqdır. Dərin ixtisaslı bilik, yüksək peşə hazırlığı, fərdin ümumi mədəniyyəti və insan kapitalının digər komponentləri həyat səviyyəsindən, insanın ehtiyaclarını ödəmək dərəcəsindən asılıdır. İnkişaf etdikcə insanın ehtiyacları həmişə bir insanın, onun şəxsiyyətinin inkişafında motiv kimi çıxış edir. Bu o deməkdir ki, insan kapitalının formalaşmasına və inkişafına artan ehtiyaclar prizmasından baxılmalıdır ki, bu da yalnız sosial istehsalın məqsədi deyil, həm də insan kapitalının formalaşması və inkişafı üçün bir vasitə və zəruri şərtidir. Özəl sektor və bizneslə müqayisədə ən böyük resurs və imkanlara sahib olan dövlət insan kapitalının inkişafı üçün əsas məsuliyyət daşıyır. Onun əsas vəzifəsi insan kapitalı sisteminin sosial və bioloji komponentinin inkişafı üçün proqramların səmərəli icrası üçün şəraitin yaradılması və onların əlaqələndirilməsidir. Ölkəmizdə baş verən sosial-iqtisadi dəyişikliklər innovativ inkişaf yoluna keçiddə iqtisadi artımın təmin olunmasının şərtlərindən biri kimi insan kapitalının formalaşması problemlərinə ciddi diqqət yetirilməsini tələb edir. Artım çox dərəcədə insan kapitalının inkişaf səviyyəsindən, şəxsin və cəmiyyətin ehtiyaclarının reallaşmasından, inkişaf etmiş informasiya infrastrukturunun mövcudluğundan asılıdır. İqtisadi artıma təhdid, müəyyən müddət ərzində milli insan kapitalının keyfiyyət və kəmiyyət xüsusiyyətlərinin azalması nəticəsində yaranan real və potensial zərər kimi müəyyən edilə bilər.

Beləliklə, geniş mənada innovativ iqtisadiyyat yüksəkkeyfiyyətli həyat, zəka, təhsil, elm və yüksək keyfiyyətli insan kapitalı olan bir iqtisadiyyatdır. İnsan kapitalı sabit və uzunmüddətli iqtisadi artım mənbəyi kimi çıxış edir. Sosial-iqtisadi sahənin effektiv inkişafı innovativ iqtisadiyyatda insan kapitalının yaxşılaşdırılması və keyfiyyətinin yüksəldilməsinin ən vacib şərtidir.

Ədəbiyyat

1. Баранчеев В.П. Управление инновациями. М.: Юрайт-Издат, 2009, 711 с.
2. Газизуллин Ф.Г., Ведин Н.В. Интеллектуальный капитал и формирование инновационной экономики // Проблемы современной экономики. №1, 2012, 49-51 с.
3. Друкер П. Менеджмент. М.: ИД «Вильямс», 2011, 704 с.
4. Смирнов В.Т., Сошников И.В., Романчин В.И., Скоблякова И.В. Человеческий капитал: содержание и виды, оценка и стимулирование. М.: Машиностроение-1, Орел: ОрелГТУ, 2005, 513 с.
5. Стюарт Т.А. Интеллектуальный капитал. Новый источник богатства организаций. М.: Поколение, 2007, 368 с.

6. Томчук Д. А. Интеллектуальный капитал и инновации: особенности взаимосвязи. Молодой ученый, 2012, №8, с. 142-146

Резюме

Маммедова Э.М.

Роль человеческого капитала в инновационной экономике

В статье определена роль человеческого капитала в инновационной экономике. Исследованы принципы управления человеческим капиталом и рассмотрены основные компоненты ее содержания. А также место и роль человеческого капитала в интеллектуальном капитале.

Ключевые слова: *человеческий капитал, человеческий потенциал, интеллектуальный капитал, инновационная экономика, инновации, знания, навыки, образование, инвестиции*

Summary

Mammadova E.M.

The role of Human Capital in an Innovative Economy

The article defines the role of human capital in an innovative economy. The principles of human capital management are investigated and the main components of its content are considered. As well as the place and role of human capital in intellectual capital are studied.

Key words: *human capital, human potential, intellectual capital, innovative economy, innovation, knowledge, skills, education, investment*

REGIONLARDA MÜƏSSİSƏLƏRİN KADRLARI, ONLARIN PEŞƏ HAZIRLIĞI VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Məmmədova Elnarə Şəmsi qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti

mamedovaelnara80@gmail.com

Xülasə: *Məqalədə müasir şəraitdə regionlarda keyfiyyətli işçi qüvvəsinin formalaşması probleminin düzgün həll edilməsinin iqtisadiyyatın daha səmərəli inkişaf etməsinin əsas şərtləri kimi təhlil olunan əmək bazarının bu gün üçün qoyulan tələbləri əsasında düzgün kadr seçiminin idarə olunması və səmərəli istifadə edilməsi araşdırılmışdır. Bu baxımdan son dövrlərdə həyata keçirilən sosial-iqtisadi siyasətin əsas hədəflərindən biri olan kadr hazırlığının səmərəliliyinin yüksəldilməsi məsələləri təhlil olunmuşdur.*

Açar sözlər: *region, peşə hazırlığı, inkişaf, ixisaslı kadrlar, əmək bölgüsü*

Müasir dövrdə, ölkəmizdə və bölgələrdə ardıcıl islahatlar iqtisadiyyatda bir sıra keyfiyyət dəyişikliklərinə səbəb oldu və əmək bazarında işçi qüvvəsinə olan tələbat əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdi. Ölkənin şəhər və bölgələrində yeni texnika və texnologiya ilə fəaliyyət göstərən şirkətlər açıldı, qeyri-neft sektorunun inkişafını təmin etmək üçün kompleks tədbirlər həyata keçirildi və bu proses davam edir. Eyni zamanda bölgələrdə məşğulluq yaratmaq üçün sənaye məhəllələri və yeni istehsal sahələri yaratmaq, istehsal və emal şirkətləri açmaq, yeni iş yerləri, şirkətlər və s. yaratmaq üçün çox işlər görülmüşdür. və bu sahədə daha çox iş planlaşdırılır. Bu mənada ölkədə insan

kapitalının inkişafı, müasir bilik və bacarıqlara sahib bir qrup işçinin yaradılması zərurətə çevrilmişdir.

Şirkət heyətinin tərkibi və təsnifatı istehsal proseslərinin həyata keçirilməsi üçün əsas amildir. Müasir dövrdə insan gücünə daha yüksək tələblər qoyulur. Elmi və texnoloji tərəqqinin sürətli inkişafı nəticəsində yüksək ixtisaslı kadrlara tələbat gündən-günə artır, çünki yalnız yüksək ixtisaslı və xüsusi təlim keçmiş kadrlar sərbəst buraxılmış və istifadə olunan istehsal vasitələrindən səmərəli istifadə edə bilirlər.

İstehsal personalının hər kateqoriyası üçün tələbin müəyyənləşdirilməsi şirkətdə işçilərin işə götürülməsi üçün bir şərt və ya meyardır. Kadrların işə qəbulu və işə qəbulun idarə edilməsi vacib mərhələdir.

Hər bir istehsal heyəti kateqoriyası üçün işçi seçimi və işə götürülməsi şirkət üçün çox mürəkkəb və məsuliyyətli bir məsələdir. Çünki, bütün istehsal problemləri iqtisadi, sosial, texnoloji, idarəetmə və s. yalnız kadrların ürinə düşür. Bu vəziyyətdə edilən bir səhv sahibkarı, şirkəti və istehsal heyətini pis vəziyyətdə qoya bilər.

İstehsal kadrlarının idarə edilməsində ən vacib məsələlərdən biri onların peşə hazırlığının təşkilidir. Şirkətin normal fəaliyyətini təmin etmək üçün mövcud işçilərin bacarıqlarını daim artırmaqla yanaşı, şirkətə yeni ixtisaslı kadrlar hazırlamaq lazımdır.

İşçilərin hazırlanması iki şəkildə həyata keçirilir: peşə məktəblərində və ya şirkətlərin özlərində. Effektiv kadr hazırlığını təmin etmək üçün bir sıra ilkin işlər aparılır. Təbii ki, peşə təhsili təşkili şirkətin müəyyən ixtisaslar üzrə kadrlara olan ehtiyaclarının hesablanması ilə başlamalıdır. Çünki təhsilin miqyasını təyin edən meyar hər kateqoriyada kadrlara olan tələb həcmi ola bilər. Peşə təhsilinə mütəşəkkil bir şəkildə başlamaq və başa çatdırmaq üçün bir tədris planı hazırlanır və tədris planları bu əsasda həyata keçirilir. Sonrakı mərhələlərdə bu proqramlar birbaşa təhsil prosesi vasitəsilə həyata keçirilir. Müəllimlər tərəfindən tədris olunmağa başlayır. Şirkət heyətinin tərkibi və təsnifatı istehsal proseslərinin həyata keçirilməsi üçün əsas amildir. Müasir dövrdə insan gücünə daha yüksək tələblər qoyulur. Elmi və texnoloji tərəqqinin sürətli inkişafı nəticəsində yüksək ixtisaslı kadrlara tələbat gündən-günə artır, çünki yalnız yüksək ixtisaslı və xüsusi təlim keçmiş kadrlar sərbəst buraxılmış və istifadə olunan istehsal vasitələrindən səmərəli istifadə edə bilirlər.

İstehsal kadrlarının idarə edilməsində ən vacib məsələlərdən biri onların peşə hazırlığının təşkilidir. Şirkətin normal fəaliyyətini təmin etmək üçün mövcud işçilərin bacarıqlarını daim artırmaqla yanaşı, şirkətə yeni ixtisaslı kadrlar hazırlamaq lazımdır.

İşçilər üçün müvafiq peşə hazırlığı səviyyəsi 3 amildən asılıdır:

1. Təhsil prosesinin maddi-texniki bazası
2. Didaktik-metodik dəstək
3. Təhsil işçilərinin peşəkarlığı

Bu amillərdən biri də tələblərə cavab vermirsə, təhsildə müsbət qiymətləndirmə olmayacaqdır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində peşə təhsilinin ən aktual problemlərindən biri, tədrisin dəyəri ilə gətirəcəyi faydalar arasındakı fərq olacaqdır. Peşə təhsili sahibkara gözlənilən fayda gətirmirsə, daha mükəmməl bir təhsil formasına meyllidir.

Nəhayət, istehsalın idarə olunması məsələlərindən biri də müxtəlif kateqoriyalı işçilərin bacarıqlarının artırılması, onların təkrar emalıdır.

İstehsal kadrlarının peşəkar inkişafının dövriliyi bu sahədəki iş yerlərinin inkişafında elmi və texnoloji irəliləmənin sürətindən asılıdır. Məsələn, elmi və texniki tərəqqi, işçinin idarə etdiyi avadanlıqların texniki xüsusiyyətlərinə yeni keyfiyyətlər gətirdiyindən əvvəlki bilik və bacarıqları

müəyyən dərəcədə itirilir və ya aşınır. Yeni avadanlıqdan düzgün istifadə, başqa sözlə, işçilər texniki bacarıqlarını reallaşdırmaq üçün yeni bacarıqlara yiyələnməli və mahiyyətə yeni bacarıqları tətbiq etməyi bacarmalıdır. Bu vəziyyət işçilərin peşəkar inkişafı və yenidən hazırlanması üçün obyektiv və məcburi əsas yaradır. Bu vəzifəni, xüsusən də qısa və vaxtında uğurla həll edə bilən firmalar və müəssisələr, işin mürəkkəbliyinin işçinin səriştəsi səviyyəsi ilə uyğunluğunu, mövcudluğunu və gələcəyini təmin edir. [3.s. 145]

İstehsalın mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması səviyyəsi artdıqca işçilərin mədəni, texniki və peşə bacarıqlarına tələbat da artır. İşçilərin işi məzmun və təbiət baxımından yüksək səviyyədə olmalı və daha mürəkkəb işlər görməlidirlər. Bu, kadr hazırlığına və davamlı peşə inkişafına xüsusi diqqət yetirməyi zəruri edir. Peşə əmək bölgüsü, daha mürəkkəb iş yerlərini sadə işlərdən ayırmağa imkan verir və kadrların peşə ixtisası və dərəcələri ilə bölgüsündə özünü göstərir. Beləliklə, əmək bölgüsü dərinləşdikcə yeni peşə və ixtisaslar yaranır. Hər hansı bir şirkətin istehsal proqramını həyata keçirmək üçün lazımi sayda işçi tələb olunur, dəqiq tərkibə və təlimə sahib olmaları vacibdir. Müasir dövrdə əmək bölgüsü, yeni istehsal növlərinin meydana çıxması və elmi-texniki tərəqqinin yeni nailiyyətlərinin istehsalda getdikcə geniş yayılması onların daxilində yeni peşə və ixtisasın yaranmasına səbəb olur. İstehsalın inkişafı və tərəqqisi işçidən yalnız hər hansı bir işi yaxşı bacara bilməməsini, həm də maşın və avadanlıq dizaynı, xammalın fiziki və kimyəvi xüsusiyyətləri və istehsal texnologiyası haqqında dərin biliklərə sahib olmasını tələb edir. İşçilərin peşəkarlığı peşə və ixtisasların əldə edilməsində mühüm rol oynayır. Peşəkar qabiliyyət bir insanın müəyyən edilmiş iş fəaliyyətini xarakterizə edir. Peşəkar qabiliyyət həyatda və fəaliyyətdə qazanılır, yəni peşə qabiliyyəti mühüm rol oynayır, yəni peşə qabiliyyəti bilik, bacarıq və vərdişlərlə əlaqədardır. Buna görə bir insanın mədəni və texniki səviyyəsini, həm də peşə qabiliyyətinə təsir edən amillər vacib hesab olunur. Müasir sənaye müəssisələrində peşələrin birləşməsi, işçilərdən səmərəli istifadə və onların hazırlanmasına olan ehtiyacın təmin olunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Şirkət işçilərinin peşə dərəcələrinə (keyfiyyətlərinə) görə təsnifatı, onun istehsalat strukturunda (şirkətdə), texniki bazasında və işçilərinin mədəni və texniki səviyyələrində baş verən dəyişiklikləri öyrənmək çox vacibdir. Hər bir istehsal sahəsindəki əmək bölgüsü elmi və texniki inkişafın istehsalata tətbiq edilməsini və bununla əlaqədar olaraq fərqli iş növlərinin görünüşü və onların həyata keçirilməsini, müxtəlif peşələrdə əks olunan bəzi nəzəri və empirik bilikləri tələb edir.

İstehsalın texniki səviyyəsi artdıqca istehsalda daha inkişaf etmiş maşınlar tətbiq olunur və texnoloji istehsal metodu təkmilləşdirildikcə işçi ixtisaslarına tələblər artır.

Gördükləri işin təbiətindəki fərqlərə görə işçilər kateqoriyasını 4 böyük qrupa bölmək olar:

- texnoloji prosesdə iştirak edən, iş obyektini birbaşa emal edərək hazır məhsula çevirən işçilər. Bununla yanaşı, buna əlavə olaraq avtomatlaşdırılmış istehsalatlardakı işçi tənzimləyiciləri də bu qrupa daxil edilir, çünki avadanlıqların normal işləməsini təmin edirlər;

- xammal, material və yarımfabrikatların daşınması, saxlanması və qorunması ilə məşğul olan işçilər;

- əsas fondların istismarı, istehsal avadanlığının istismarı üçün hissələr və aksesuarlar istehsal edən işçilər;

- hazır məhsulun keyfiyyətinə nəzarət edən işçilər.

Birinci qrupun işçiləri əsas işçilər, digər qrupların işçiləri isə köməkçi işçilərdir. [1.s. 106]

İstehsal sahəsindəki elmi-texniki tərəqqinin təsiri ilə ixtisasız işçilərin sayı tədricən də olsa azalmağa meyillidir, yüksək ixtisaslı işçilərin sayı isə artır. Hər hansı bir istehsal sahəsindəki aşağı ixtisaslı işçilərin sayının çox olması bu sahədə elmi-texniki tərəqqinin, köməkçi işlərin, yükləmə-boşaltma, təmir və s. mexanikləşdirmə səviyyəsi aşağıdır.

Şirkət kadrlarının ehtiyaclarını hesablamaq və öyrətmək üsulları ilə yanaşı həmçinin iqtisadiyyatın idarə edilməsində vacib məsələ kimi kadr ehtiyaclarının düzgün müəyyənəndirilməlidir. Bu işin standartlaşdırılmasına, yəni zaman problemi, istehsal standartı, xidmət standartı, nömrə standartı, idarəetmə həddi kimi standartların tətbiqinə əsaslanmalıdır. [2.s. 337]

İstehsal personalının şirkətin iqtisadi nəticələrinə təsiri işçilərinin peşə hazırlığından asılıdır. Sənaye şirkətlərində iş təlimi əsasən peşə məktəbləri vasitəsi ilə həyata keçirilir. Peşə məktəblərində təhsil müddəti bir ildən üç ilə qədərdir. Ümumiyyətlə, peşə məktəblərində təhsil alan işçilər istehsalat təhsili ilə yanaşı texniki və nəzəri biliklərə də sahib olurlar. Xüsusi istehsal şərtlərindən asılı olaraq işçilərin əksəriyyəti birbaşa şirkətlərdə təhsil alır.

Ticarət mütəxəssisləri dövlət və qeyri-dövlət ixtisaslaşdırılmış, ali və orta məktəblərdə, kolleclərdə, universitetlərdə və akademiyalarda hazırlanır. Mütəxəssislərin bu və ya digər mütəxəssis qrupuna mənsubiyyəti ali və orta ixtisas məktəblərini bitirdikdən sonra aldıkları diplomlarla müəyyən edilir.

Ədəbiyyat

1. Hüseynova İ.M. Müəssisənin iqtisadiyyatı. Bakı, 2013, s.105-116
2. Hüseynov T. Müəssisənin iqtisadiyyatı. Bakı, 2005, s.310-347
3. Hüseynov T.Ə. Firmanın iqtisadiyyatı (dərslük). Bakı, 2009, s 139-172
4. Azərbaycan Respublikasında peşə təhsili və təliminin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi. 2016, s.658-714

Резюме

Мамедова Э.Ш.

Персонал предприятий в регионах, их профессиональная подготовка и значение

В статье рассматривается реализация обучения в соответствии с актуальными требованиями рынка труда, одним из ведущих условий устойчивого развития экономики, полноценного и эффективного использования человеческих ресурсов. С этой точки зрения изучены вопросы повышения эффективности подготовки кадров, что является одной из основных целей проводимой в последнее время социально-экономической политики.

Ключевые слова: регион, профессиональное образование, развитие, квалифицированные кадры, разделение труда

Summary

Mammadova E.Sh.

Personnel of Enterprises in the Regions, their Professional Training and Importance

The article considers the implementation of training in accordance with the relevant requirements of the labor market, one of the leading conditions for sustainable development of the economy, the full and effective use of human resources. From this point of view, the issues of increasing the efficiency of staff training, which is one of the main goals of the recent socio-economic policy, have been studied.

Key words: region, vocational training, development, qualified personnel, division of labor

KƏLBƏCƏR-LAÇIN İQTİSADI RAYONUNDA HEYVANDARLIQ TƏSƏRRÜFATININ ƏRAZİ TƏŞKİLİ VƏ MÖVCUD PROBLEMLƏRİ

Niftiyev Famil Qağamalı oğlu

Tərəvəzçilik Elmi Tədqiqat İnstitutu, publik hüquqi şəxs

f.niftiyev@mail.ru

Xülasə: Məqalədə Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonunda ərazinin təbii şəraiti, iqlimi və relyef amilinin mövcud vəziyyəti araşdırılır. İqtisadi rayonda heyvandarlıq təsərrüfatının inkişafında inzibati rayonların statistik təhlili və onların müqayisəsi aparılır. Regionda heyvandarlıq təsərrüfatının ərazi təşkili və bu sahədə mövcud olan çatışmazlıqlar araşdırılır. Tədqiqat işində heyvandarlıq sahəsində dövlət tərəfindən görülən tədbirlər ətraflı təhlil edilir, bununla bağlı dövlət proqramlarının hazırlanması və iqtisadi rayonda heyvandarlıq təsərrüfatının inkişaf etdirilməsinə tövsiyələr verilir.

Açar sözlər: heyvandarlıq, təsərrüfat, təbii şərait, iqtisadi rayon, Kəlbəcər-Laçın

Heyvandarlıq kənd təsərrüfatının önəmli sahələrindən ən qabaqda gedənidir. İlk əvvəl məşğuliyyət növlərindən biri sayılır. Heyvandarlıq əhalini ərzaq məhsulları ilə təmin edir. Emal sənayesinə olan xammalın ödənilməsinə təmin edir. Üzvi gübrələrin hazırlanmasında və elektrik enerji istehsalında heyvandarlıqdan əldə edilən tullantılardan istifadə edilir. Təbii proseslərdən asılı olan heyvandarlığın istehsal prosesi eyni zamanda iqtisadi və təbii amillərdən asılı olur. İqtisadi rayonda heyvandarlıq təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi üçün regionun əlverişli təbii şəraitini və relyef amillərini bilmək daha vacibdir.

Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonu respublikanın cənub-qərb zonasında yerləşməklə Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı və Zəngilan rayonlarını əhatə edir. İqtisadi rayonun sahəsi 6,4 min km²-dir [3]. Regionun relyefi əsasən dağlıq hissədən ibarətdir. Ərazisi şərqdə Qarabağ silsilələri, şimalda Murovdağ və şimal - qərbdə Şərqi Göyçə ilə əhatələnir. Regionun qərb hissəsini Qarabağ yaylası geniş sahə tutur. Mıxtökən silsiləsi ərazinin mərkəzi hissəyə uzanır, sahənin cənub-şərq hissəsi aşağıya doğru alçalaraq Araz çayı dərəsindən maili düzənliklərə keçir. Burada Gamış (3724 m), Dəlidağ (3616 m), Qızılboğaz (3562 m), Böyük İşıqlıdır (3552 m) yüksək zirvələrdir. Regionun iqlimi 1000 m-ə qədər olan cənub-şərq hissəsində yayı quraq keçən mülayim isti, 100-2700 m arasında qışı quraq keçən soyuq və 2700 m yuxarıda dağ tundra iqlimi yerləşir. Ümumi günəş radiyasiyasının miqdarı 132-144 kkal/sm², orta illik yağıntı 400-600 mm arasında dəyişir. Ən soyuq ayın orta temperaturu -10- 0 S^o, ən isti ayın orta temperaturu 20-26 S^o dəyişir [4]. Regionun əlverişli təbii şərait və relyef amillindən müəyyən olundu ki, heyvandarlıq təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli şərait vardır. İqtisadi rayon yay otlaqların geniş sahə tutması və yem bazasını özündə cəmləşdirməsi heyvandarlığın artırılmasında mühüm rol oynayır.

İqtisadi rayonda heyvandarlığın sayı, artıb-azalma tendensiyasını bilmək burada onun inkişafından xəbər verir. Eyni zamanda respublikada olan kənd təsərrüfatının o cümlədən, heyvandarlığın artmasına təkan verən iqtisadi rayonda yaxın gələcəkdə xeyli işlər görülməkdir. İqtisadi rayonda iribuynuzlu mal-qaranın sayında ildən ilə azalma müşahidə edilib. 2010-2015-ci illərdə regionda iribuynuzlu mal-qaranın sayı 8579 baş artım olmuş, sonradan 2019-cu ildə tədricən 5214 baş azalma nəticəsində 57068 baş olmuşdur. İqtisadi rayonda iribuynuzlu mal-qaranın sayının azlığına görə Qubadlı və Zəngilan rayonları tutur. Respublikada iribuynuzlu mal-qaranın sayının

2,1% -i Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonun payına düşür. Laçın inzibati rayonunda iribuynuzlu mal-qaranın sayı regionun 55% təşkil edir (cədvəl 1).

Cədvəl 1

İribuynuzlu mal-qaranın sayı, baş

Göstəricilər	2010	2015	2018	2019
Kəlbəcər	22118	24262	23154	23295
Laçın	30690	35633	32011	31467
Qubadlı	406	1064	1114	1076
Zəngilan	489	1323	793	1230
İqtisadi rayon	53703	62282	57072	57068
Respublika	2613704	2708291	2658822	2646629

Mənbə: Kənd təsərrüfatı 2020, DSK.

İqtisadi rayonda inək və camışların inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli şərait vardır. Buna baxmayaraq regionda bu sahədə geriləmələr qeydə alınıb. İqtisadi rayonda 2014-2019-cu illərdə inək və camışların sayında azalma müşahidə edilib. 2014-cü ildə iqtisadi rayonda inək və camışların sayı 31226 baş idisə, 2016-cı ildə 30742 baş və 2019-cu ildə 28230 baş olmuşdur [1]. İqtisadi rayon üzrə inək və camışların sayında 2996 baş azalma qeydə alınmışdır. Kəlbəcər və Laçın inzibati rayonlarda azalma tendensiyası müşahidə edildiyi halda, Qubadlı və Zəngilan rayonlarında artım qeydə alınıb. Buna baxmayaraq 2019-cu ildə regionda inək və camışların sayınının 96%-i Kəlbəcər (12417) və Laçın (14679) rayonlarının payına düşür. Respublikada olan inək və camışların sayının 2,2% bu iqtisadi rayonda cəmləşmişdir. İnək və camışların sayı sabit qalmır və müxtəlif dövrlərdə dəyişilir. Mövsümü dəyişiklik yay və payız aylarında artım müşahidə edilir. Qış aylarında isə azalır. Eyni zamanda burada kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliyi baş verir. Belə ki, yeni balalar doğulur, onlardan önlənləri olur, satılır, kəsilir və s. keyfiyyət dəyişikliyi olur [5].

İqtisadi rayonda xırda buynuzlu heyvanların inkişaf etdirilməsi relyef baxımından əlverişlidir. 2010-cu ildə qoyun və keçilər sayı iqtisadi rayonda 379618 baş, 2015-ci ildə 404060 baş və 2019-cu ildə 299298 baş olmuşdur. 2015-ci ilə kimi artım 24452 baş idisə, 2019-cu ildə 104762 baş azalma qeydə alınmışdır. Qubadlı və Zəngilan rayonlarında 2010-2019-cu illərdə 7347 baş artım olmuşdur. Kəlbəcər rayonunda qoyun və keçilər sayı 2010-cu ildə 173364 baş, 2015-ci ildə 187364 baş və 2019-cu ildə 155272 baş olmuşdur [2]. 2015-2019-cu illərdə 32092 baş qoyun və keçilər sayında azalma baş vermişdir. Laçın rayonunda 2010-2019-cu illərdə qoyun və keçilər sayı 69575 baş azalmışdır. İqtisadi rayon üzrə qoyun və keçilər sayının 95% Kəlbəcər və Laçın rayonlarının payına düşür. Respublikada olan qoyun və keçilərin sayının 3,6% bu iqtisadi rayonda cəmləşmişdir (cədvəl 2).

İqtisadi rayonda qoyunların sayında azalma baş vermişdir: 2014-cü ildə 360660 baş, 2016-cı ildə 341577 baş və 2019-cu ildə 272781 baş olmuşdur. 2014-2019-cu illərdə 87879 baş qoyun azalmışdır. Qoyunların sayının az olması əsasən Qubadlı və Zəngilan rayonlarını əhatə edir. İqtisadi rayonda əlverişli təbii şərait olmasına baxmayaraq burada heyvandarlıq təsərrüfatı inkişafı üçün zamana ehtiyac vardır. Belə ki, regionda düşmən tərəfindən dağıdılan kənd təsərrüfat müəssisələri yenidən qurulmalı və özəl heyvandarlıq təsərrüfatları yaradılmalıdır.

Qoyun və keçilər sayı, baş

Göstəricilər	2010	2015	2018	2019
Kəlbəcər	173364	187364	156499	155272
Laçın	200132	205383	136479	130557
Qubadlı	2106	4846	4770	6162
Zəngilan	4016	6467	5814	7307
İqtisadi rayon	379618	404060	303562	299298
Respublika	8404953	8677087	8304100	8189223

Mənbə: Kənd təsərrüfatı 2020, DSK.

Heyvandarlıq üçün torpaq sahələrinin ayrılması, yol infrastrukturunun qurulması və insanların yaşaması üçün əlverişli şəraitin yaradılması ən vacib amillərdəndir. İqtisadi rayonda süd istehsalının artırılması üçün geniş imkanlar vardır. Süd istehsalının artırılması üçün yeni texnologiyaların tətbiqinə üstünlük verilməlidir. Həmçinin yem istehsalının artırılmalı və yem bazası yaradılmalıdır. Bu səbəbdən yem bitkilərinin sahəsinin genişləndirilməsinə ehtiyac vardır.

Bundan başqa region ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasında daha üstünlüyə malikdir. Belə ki, ərzaq təhlükəsizliyinin həyata keçirilməsində ölkə üzrə və onun regionlarında sosial iqtisadi siyasətin formalaşdırılması üçün əhəmiyyətli işlər görülmüşdür. “Azərbaycan Respublikasının Ərzaq Təhlükəsizliyi Proqramı” barədə 2 mart 2001-ci il tarixli sərəncamından sonra kənd təsərrüfat məhsullarının istehsalı artmış, iqtisadi islahatlar genişlənmiş və ərzaq təminatı regionlarda yaxşılaşmışdır [6].

Nəticə. Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonunda heyvandarlıq təsərrüfatında hələdə müəyyən çatışmazlıqlar qalmaqdadır:

- İqtisadi rayonda heyvandarlıq təsərrüfatı yenidən qurulmalıdır.
- Heyvandarlıq təsərrüfatının inkişafı üçün güzəştli kreditlər verilməlidir.
- Heyvandarlıq təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi üçün sahibkarlar vergilərdən azad olunmalıdır və s.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı, Bakı: 2020, 653 s.
2. Azərbaycanın regionları. ARDSK-nın məcmuəsi, Bakı: 2019, 806 s.
3. Əfəndiyev V.Ə. Azərbaycanın iqtisadi və sosial coğrafiyası. Bakı 2010, 257 s.
4. Museyibov M.A. Azərbaycanın fiziki coğrafiyası. Bakı 1998. 201 s.
5. Zeynalli Ə.T. Azərbaycan kənd təsərrüfatı coğrafiyasının müasir problemləri. Bakı 2005, 392 s.
6. İbrahimov İ. Aqrar sahənin iqtisadiyyatı. Bakı 2016. 656 s.

Резюме

Нифтиев Ф.О.

Территориально-организационные проблемы животноводства Калбаджар-Лачинского экономического района

В статье рассмотрены природные условия, климат и рельеф Кельбаджар-Лачинского экономического района. Статистический анализ административных округов и

их сравнение проводится в связи с развитием животноводства в экономическом районе. Исследуется территориальная организация животноводческих хозяйств области и существующие недостатки в этой сфере. В исследовании представлен подробный анализ мер, принимаемых государством в области животноводства, а также даны рекомендации по разработке государственных программ и развитию животноводства в экономическом районе.

Ключевые слова: животноводство, хозяйство, природные условия, экономический район, Кельбаджар-Лачин

Summary

Niftiyev F.Q.

Territorial Organizational and Current Problems of Livestock Farming in Kalbajar-Lachin Economic District

The article will examine the natural conditions, climate and relief of the Kalbajar-Lachin economic region. Statistical analysis of administrative districts and their comparison will be conducted in the development of livestock in the economic region. The territorial organization of livestock farms in the region and the existing shortcomings in this area are being investigated. The study provides a detailed analysis of the measures taken by the state in the field of animal husbandry, and provides recommendations for the development of state programs and the development of livestock in the economic region.

Key words: livestock, economy, natural conditions, economic region, Kalbajar-Lachin

REGIONLARDA SOSIAL İNFRASTRUKTURLARIN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Osmanov İlqar Osman oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti

ilqarosmanov1975@mail.ru

Osmanova Nübar İlqar qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti

nubarosmanova21@mail.ru

Xülasə: *Məqalədə regionlarda sosial infrastrukturaların rolu tədqiq edilmişdir. Sosial infrastrukturun tərkib hissələri və inkişaf xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilmişdir. Regionun sosial infrastrukturunun inkişafı üçün həm sosial, həm də iqtisadi strateji hədəflər müəyyənləşdirilmişdir. Həmçinin, regionlarda sosial infrastrukturaların inkişafı və tənzimlənməsi istiqamətləri araşdırılmışdır.*

Açar sözlər: *region, sosial infrastruktur, inkişaf, xidmət, əhali*

Sosial-iqtisadi dəyişikliklərin hazırkı mərhələsi ölkənin və onun regionlarının əsas rəqabət üstünlüyünün insan resurslarının miqdarı və keyfiyyəti ilə əlaqəli olduğunu göstərir. Belə bir vəziyyətdə insanların həyatını və insan potensialının inkişafını təmin edən şəraitin yaradılması məsələsi çox vacibdir. Bu kontekstdə regionun sosial infrastrukturunun (fəaliyyəti əhalinin ən vacib ehtiyaclarını ödəməyə yönəldilmiş) xüsusi əhəmiyyəti, insan potensialının inkişafı üçün imkanları

təmin etmək və genişləndirmək bacarığı və bununla da bütövlükdə ərazinin sosial-iqtisadi inkişafına təsir göstərməsidir. Sosial infrastrukturun formalaşması prosesi iqtisadi artım templərinin və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi amillərindən biridir.

Sosial infrastrukturlar bir sıra səbəblərə görə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Birincisi, göstərilən xidmətlərin keyfiyyət səviyyəsi və əlçatanlıq dərəcəsi əhalinin ehtiyaclarını və imkanlarını tam təmin etməlidir. Bir çox hallarda regiondakı infrastruktur obyektlərinin mövcudluğu həmişə əhalinin yüksək səviyyəsinə və həyat keyfiyyətinə zəmanət vermir.

İkincisi, hazırda sosial infrastruktur əsas funksiyaları yerinə yetirməlidir: əlverişli yaşayış şəraitinin formalaşdırılması, əmək ehtiyatlarının qorunması, insan potensialının inkişafı. Lakin bir sıra hallarda regionlarda sosial infrastrukturun inkişaf tempi ölkədə baş verən sosial-iqtisadi dəyişikliklərin tempindən geri qalır.

Üçüncüsü, regionlar hər zaman sosial infrastrukturun inkişaf problemlərini özləri həll edə bilmirlər. Belə ki, infrastrukturun inkişafı regionun iqtisadi imkanları ilə müəyyən edilir. Eyni zamanda sosial infrastruktur sosial-iqtisadi sistem olaraq regionun bir hissəsidir, ərazi xarakteri daşıyır. Buna görə inkişaf problemləri əsasən regional sosial siyasət çərçivəsində həll olunmalıdır.

Dördüncüsü, insan resurslarının keyfiyyətinə təsir göstərən bir amil kimi sosial infrastrukturun inkişafına yönəlmiş regional bir sosial siyasətin hazırlanmasına ehtiyac var.

Bütün bunlar regionlarda sosial infrastrukturların inkişaf etdirilməsini obyektiv zərurətə çevirir.

Sosial infrastrukturun tərkib hissəsi aşağıdakı kompleksləri əhatə edir: tədris, mədəniyyət, dövlət və ictimai, dini, maliyyə və hüquq, tibbi və profilaktik, müalicə və istirahət, idman, sosial sığorta və əhalinin sosial müdafiəsi strukturları, məişət, nəqliyyat, enerji təchizatı, rabitə və s. komplekslər.

Sosial infrastrukturun tərkib hissələri bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir:

1. Onun göstərdiyi xidmətlər nəql edilə bilməz və bir qayda olaraq yerli əhaliyə verilir;
2. Sosial infrastruktur xidmətlərinə tələb vaxtaşırı dəyişkənliyə məruz qalır;
3. Fərqli xidmətlər bir-birini əvəz edə bilməz və bir çoxu fərdi qaydada təqdim olunur. Bu mənada, bəzi infrastruktur elementləri digərləri ilə əvəz edilə bilməz, yalnız bir-birlərini qarşılıqlı əlaqələndirən və tamamlayan bir kompleksdə fəaliyyət göstərirlər;
4. Sosial infrastruktur əhalinin sağlamlığını qorumaq, təhsil almaq, asudə vaxtlarını keçirmək və digər sahələrdə ehtiyaclarını ödəməyə, bölgədə tələb olunan həyat səviyyəsinə və keyfiyyətinə zəmanət verməyə, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri üçün insan resurslarının və peşəkar təlim keçmiş kadrların təkrar istehsalını təmin etməyə imkan verir.

Regionun sosial infrastrukturunun nəzəri məzmununu və rolunu açıqlamaq üçün təkamül, sistemli və sinergetik yanaşmaların tətbiqindən ibarət metodologiya hazırlamaq olar (Cədvəl).

Cədvəl

Regionun sosial infrastrukturunun inkişaf xüsusiyyətləri [2, s.88]

Sosial infrastrukturların xüsusiyyətləri	Metodoloji yanaşmalar		
	Təkamül	Sistemli	Sinergetik
Ərazinin lokallaşdırılması	Sosial infrastrukturun inkişafında davamlılıq	Ölkənin sosial infrastrukturunun	Sosial infrastruktur sahələrinin regionun

		xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması	iqtisadi inkişafına və ÜDM-in artımına təsiri
Sahə və obyekt quruluşu	Sənayelərin və sosial infrastruktur obyektlərinin inkişafının davamlılığı, sistem dəyişikliklərinin spesifikasiyi	Tamamlayıcı, qarşılıqlı əlaqə, qarşılıqlı təsir prinsipinə əsaslanan bir sıra sahələrin və obyektlərin inkişafı	Həm iqtisadiyyatda, həm də region əhalisi üçün sosial infrastruktur sahələrinin balanslı inkişafından sinerji effekt əldə etmək
İstehlakçının diqqət	Zamanla istehlakçı ehtiyaclarının dəyişməsi	Əhalinin sosial infrastruktur xidmətlərinə olan ehtiyaclarının nəzərə alınması	İnsanın inkişafı üçün genişlənən imkanlar

Regionun sosial infrastrukturunun inkişaf hədəfləri və istiqamətləri təbii olaraq ərazinin strateji sosial-iqtisadi inkişafının prioritetlərindən və dövlət siyasətindən irəli gəlir. Odur ki, regionun sosial infrastrukturunun inkişafı üçün tək-cə sosial deyil, həm də iqtisadi strateji hədəfləri müəyyənləşdirmək zəruridir:

- əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması;
- sosial təşkilatların səmərəliliyinin artırılması;
- regionun sabitliyinin təmin edilməsi.

Sosial infrastrukturunun inkişafının strateji hədəflərinə çatmaq üçün regional orqanlar sosial sahədəki prosesləri aşağıdakı istiqamətlərdə tənzimləməlidirlər:

- sosial xidmətlərin dəyərinin tənzimlənməsi;
- prioritet sosial inkişaf proqramlarının həyata keçirilməsi;
- maliyyələşdirmə səviyyəsindən və sosial infrastruktur obyektlərinin yaradılması üzrə investisiya layihələrinin icrasının gedişatından asılı olmayaraq, regionda ictimai məhsulun standart təminat səviyyəsinin dəstəklənməsi;
- sosial əhəmiyyətli xərclərin inkişafı üzərində regional hakimiyyət orqanlarının nəzarəti;
- xidmətlərin miqdarı və keyfiyyətinə, sosial xidmətlərin qiymət parametrlərinə nəzarət.

Regionun sosial infrastrukturunun inkişafı strategiyasında mühüm rolunu aşağıdakı elementləri özündə cəmləşdirən dəstəkləyici baza oynayır:

1. Sosial infrastruktur obyektlərinin maliyyələşdirilməsi üçün birbaşa subsidiyalar şəklində ayrıla bilən regional və bələdiyyə büdcələrinin maliyyə mənbələri;
2. Sosial layihələrin həyata keçirilməsi üçün cəlb olunan özəl investisiya;
3. İnsan və maddi-texniki mənbələr, resurslar;
4. Sosial xidmətlər (səhiyyə xidmətləri, mənzil-kommunal xidmətlər, təhsil xidmətləri) üçün tariflərin hesablanması metodlarının inkişafı;
5. Əhaliyə vaxtında və keyfiyyətli sosial xidmətlərin göstərilməsinə yönəlmiş informasiya dəstəyi;
6. Tənzimləyici dəstək. [s. 37]

Sosial yönümlü innovativ iqtisadiyyatın formalaşması zəkanın, insanın yaradıcı potensialının, iqtisadi artımın və milli rəqabət qabiliyyətinin aparıcı amilinə çevrilməsi deməkdir.

Beləliklə, sosial infrastruktur regional iqtisadi artım üçün vacib inteqrasiyaedici amildir. İnfrastruktur nə qədər inkişaf edirsə, regionun bütün iqtisadiyyatı o qədər çevik olar.

Regional sosial infrastrukturun inkişafı zamanı əhalinin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına, rifah səviyyəsinin və uzunömürlülüyünün səviyyəsinin yüksəldilməsinə, sağlam, yaradıcı cəhətdən fəal bir nəslin formalaşmasına və çoxalmasına yönəlmiş sosial siyasətin əsas vəzifələri nəzərə alınmalıdır. Bu, ilk növbədə, mənzil problemini həll etməyi, əhalinin keyfiyyətli mənzillərə artan ehtiyaclarını ödəməyi; sosial infrastrukturun inkişaf səviyyəsinin və keyfiyyətinin artırılmasını, insan həyatının mədəni sferasının yaradılmasını; əmək məhsuldarlığının, məhsul və xidmətlərin həcmünün artırılması üçün əsas kimi işçilərin peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsini; əhalinin bütün qrupları, o cümlədən gənclər və təqaüdüçülər üçün sosial təminat zamanətlərinin yaradılmasını; əhalinin ödəmə qabiliyyəti səviyyəsini artırarkən onların mal və xidmətlərə olan ehtiyacını ödəməyi nəzərdə tutur. Sosial infrastrukturun regional iqtisadiyyata təsiri ondadır ki, iqtisadiyyatın əsas mənbəyi olan əmək ehtiyatlarının təkrar istehsalını təmin etməyə imkan verir. Sadalanan funksiyalara əsasən regionun sosial infrastrukturunun səmərəli inkişafının nəticəsi olaraq aşağıdakılar baş verməlidir: əhalinin hərtərəfli ehtiyaclarının ödənilməsi, yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması, insan inkişafı imkanlarının genişləndirilməsi. Qeyd edilənlərə əsaslanaraq, regionun sosial infrastrukturunun inkişafı üçün əsas istiqamətləri aşağıdakı kimi təklif edə bilərik:

1. Demografiya sahəsində:

- profilaktik tədbirlərin və tibbi-diaqnostik yardımın təkmilləşdirilməsi;
- gənc ailələrə təmənnasız subsidiyalar verməklə, ailədəki uşaqların sayından asılı olaraq kredit faizlərini aşağı salmaqla layiqli mənzil şəraiti təmin etmək;
- spirt və tütün məhsullarının keyfiyyətinə və satışına nəzarətin gücləndirilməsi;
- yol təhlükəsizliyinin yaxşılaşdırılması;
- xəsarətlərin, zəhərlənmələrin, siqaret çəkməyin və alkoqolizmin qarşısının alınmasının yaxşılaşdırılması;
- ailə dəyərlərinin və ailə təhsil formalarının təbliği. [3, s.84]

2. Səhiyyə sahəsində:

- sosial əhəmiyyətli xəstəliklərin (diabet, vərəm və s.) qarşısının alınması, diaqnozu və müalicəsinin yaxşılaşdırılması;
- regionda yaşayan əhaliyə tibbi yardımın yaxşılaşdırılması;
- tibb müəssisələrinin müasir tibbi avadanlıqlarla təchiz edilməsi;
- dövlət və özəl tərəfdaşlığına əsaslanan ixtisaslaşdırılmış yüksək texnoloji tibb mərkəzlərinin yaradılması;
- tibb işçilərinin hazırlanması və ixtisasartırma sisteminin təkmilləşdirilməsi;
- bədən tərbiyyəsinin-idmanın inkişafı və s.

3. Məktəbəqədər təhsil sahəsində:

- məktəbəqədər təhsil sahəsinə investorlardan vəsait cəlb etmək və müvafiq olaraq regional büdcənin xərclərini azaltmaq;
- qanunvericilik səviyyəsində məktəbəqədər təhsil müəssisələri tikmək sahəsində fəaliyyəti stimullaşdırmaq.

4. Sosial təminat sahəsində:

- əhaliyə göstərilən sosial xidmətlərin strukturunu və keyfiyyətini milli və regional keyfiyyət standartlarına uyğunlaşdırmaq;

- məqsədli proqram maliyyələşdirməsi hesabına sosial xidmət müəssisələrinin şəbəkəsini inkişaf etdirmək və maddi-texniki bazasını gücləndirmək;

- sosial xidmətlərin göstərilməsi üçün effektiv müasir texnologiyaların tətbiqi;
- sosial xidmət müəssisələri işçiləri üçün davamlı ixtisasartırma sistemi yaratmaq;

- lokal şəbəkələr yaradaraq, İnternetə qoşularaq sosial xidmət müəssisələrinin informasiya dəstəyi sisteminin müasirləşdirilməsi;

- pullu xidmətlər göstərən sosial xidmət müəssisələri yaratmaq üçün özəl investisiyaların cəlb edilməsi.

5. Əhalinin məşğulluğu sahəsində:

- əmək bazarının vəziyyətinin illik monitorinqinin aparılması;

- ümumi, orta ixtisas və ali təhsil müəssisələrinin məzunlarının əmək bazarındaki vəziyyətinin mütəmadi monitorinqinin aparılması;

- biznesin inkişafı üçün güzəştli kreditlər vermək, regional büdcədən vəsait ayırmaq, biznes planlarını hazırlamaq və həyata keçirmək üçün məsləhət xidmətləri göstərməklə kiçik sahibkarlığın inkişafı və əhalinin özünüməşğulluğunun stimullaşdırılması.

6. Mənzil-kommunal xidmətləri sahəsində:

- mənzil ipoteka kreditləşməsi sistemini tənzimləyən qaydaların hazırlanması;

- regional hədəf proqramları çərçivəsində mənzil tikintisinə investisiya qoyuluşu üçün bankların kredit resurslarının cəlb edilməsi;

- aztəminatlı çoxuşaqlı ailələrə dövlət və bələdiyyə mənzil fondlarından sosial icarə müqavilələri ilə mənzillərin verilməsi;

- mənzil-kommunal xidmətlərinin dövlət-özəl tərəfdaşlıq sistemində keçidinin həyata keçirilməsi;

- mənzil-kommunal təsərrüfat obyektlərinin texniki və ekoloji vəziyyətinin yaxşılaşdırılması və s.

7. Regionun sosial sahəsinə kiçik və orta sahibkarlığın cəlb edilməsi sahəsində:

- regional işsizliyin azaldılması;

- regionun nəqliyyat sektoruna investisiyaların maliyyələşdirilməsində iştirak etmək;

- tibb, idman, mədəniyyət müəssisələrinə investisiyaların maliyyələşdirilməsində iştirak etmək;

- tibb, təhsil, mədəniyyət müəssisələrinin fəaliyyətinə və maddi bazasının yenilənməsinə dəstək vermək;

- mədəni və asudə vaxtların təşkilində kömək göstərmək;

- əhali və müxtəlif səviyyəli idarə işçiləri üçün maarifləndirici layihələr həyata keçirmək.

Ümumiyyətlə, müasir şəraitdəki infrastruktur, dövlət tərəfindən dəstəklənən, qanunun aliliyinə əsaslanan, malların, işçi qüvvəsinin, maddi və maliyyə mənbələrinin sərbəst hərəkəti ilə vahid iqtisadi məkanın formalaşmasında əsas rol oynayan xüsusi bir sosial bazar institutu kimi qəbul edilə bilər.

Beləliklə, regionlar üçün ən vacib strateji vəzifə sosial sahənin və sosial infrastrukturun məqsədyönlü inkişafıdır. Çünki bu, insanların yaşaması üçün əlverişli şərait yaratmağı, əhalinin maddi və mənəvi ehtiyaclarının ödənilməsinə, insanlar üçün yaşayış rahatlığını, regionun əhali və biznes üçün cəlbədiciliyini təmin edir. Sosial infrastruktur əhalinin həyat səviyyəsini və müəyyən bir ərazidə yaşayan insan resurslarının keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa imkan verir. Regiondakı sosial gərginliyin azaldılmasına və ərazinin əmək potensialının inkişafına kömək edir.

Ədəbiyyat

1. Рамазанова Д.Р. Проблемы формирования, функционирования и развития социальной инфраструктуры региона. Региональные проблемы преобразования экономики, №12, 2017, с.36-44
2. Смирнова О.А. Социальная инфраструктура региона: сущность, проблемы и перспективы развития. Современные наукоемкие технологии. Региональное приложение, №2 (38) 2014, с.87-91
3. Смирнова О.А. Функциональный анализ инфраструктуры региона: методология и апробация. Современные наукоемкие технологии. Региональное приложение, 2013, №3, с.79-84

Резюме

Османов И.О., Османова Н.И.

Направления развития социальных инфраструктур в регионах

В статье исследуется роль социальных инфраструктур в регионах. Рассмотрены состав и особенности развития социальных инфраструктур. Определены социальные и экономические цели развития социальных инфраструктур в регионах. А также анализируются долгосрочное развитие и регулирование социальных инфраструктур в регионах.

Ключевые слова: регион, социальная инфраструктура, развитие, сервис, население

Summary

Osmanov I.O., Osmanova N.I.

Directions for the Development of Social Infrastructures in the Regions

The article examines the role of social infrastructures in the regions. The composition and features of the development of social infrastructures are considered. The social and economic goals of the development of social infrastructures in the regions have been determined. It also analyzes the long-term development and regulation of social infrastructures in the regions.

Key words: region, social infrastructure, development, service, population

ALTERNATİV SU MƏNBƏLƏRİ VƏ ONLARIN AZƏRBAYCANDA İSTİFADƏ PERSPEKTİVLƏRİ

Səfərov Surxay Həsən oğlu

Milli Aviasiya Akademiyası

surxaysafarov@mail.ru

Tağıyeva Natəvan Oqtay qızı

Bakı Dövlət Universiteti

nat.taghiyeva@gmail.com

Xülasə: *Məqalədə qeyri-ənənəvi su ehtiyatları üzrə geniş təcrübələri olan ABŞ və onun yürütdüyü su siyasəti, su təchizatı layihələri haqqında məlumat verilmişdir. Sudan səmərəli istifadəyə dair fikirlər, çəkilən xərclər, yağış sularının təkrar istifadəsi təhlil edilmişdir. Bir çox müəllif və ekspertlərin fikrinə əsasən alternativ su mənbələrindən götürülmüş suların statistik*

rəqəmləri göstərilmişdir. Statistik qiymətləndirmələrə əsasən hazırlanmış qrafik, cədvəllər əsasında qeyri-ənənəvi su mənbələrinin səmərəliliyi təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: su təchizatı, sudan təkrar istifadə, su layihələri, maliyyə xərcləri, yağış suları, Kaliforniya, San-Fransisko körfəzi

Bir çox ölkələr kimi, Azərbaycanda da su ehtiyatlarından istifadənin əsas strategiyası müxtəlif iqtisadiyyat sahələrinin tələbatını ödəməklə yanaşı, bərpa olunan su ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyinin artırılmasına, suların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və ətraf mühitin mühafizəsinə yönəlmişdir. Bu gün Azərbaycanda əhalinin artımı şəraitində iqtisadi və sosial inkişafı təmin etmək məqsədilə sudan qənaətlə istifadəyə imkan verən texnologiyaların tətbiqi və istifadəyə yararlı su ehtiyatlarının həcmnin artırılması yolları araşdırılır.

Məlumdur ki, Azərbaycan su ehtiyatları məhdud olan ölkələr sırasındadır. Ərazisinə görə Cənubi Qafqazın digər ölkələrindən daha böyük və əhalisinin sayının daha üstün olmasına baxmayaraq Azərbaycanın su ehtiyatları 2010-cu illərin göstəricilərinə görə qonşu Gürcüstandan 2,1 dəfə, adambaşına düşən su ehtiyatları 4,5 dəfə azdır və eləcə də vahid əraziyə düşən su ehtiyatları 2,6 dəfə azdır.

2030-cu ildə əhalinin artımı, urbanizasiyanın sürətlənməsi və iqtisadiyyatın inkişafı nəticəsində suya tələbatın artacağı gözlənilir. Azərbaycanda su ehtiyatları dayanıqlı inkişafın mühüm amillərindən biri hesab olunur. Su ehtiyatlarının istifadəsi və mühafizəsi inteqrasiyalı idarə olunmalı, eyni zamanda əhalinin iqtisadi və sosial tələbatı, həmçinin ətraf mühit amili nəzərə alınmalıdır [1].

Yuxarıda göstərilənlərdən asılı olaraq Azərbaycan alternativ su mənbələrinin inkişafına ciddi diqqət yetirməlidir. Bakı və Abşeron rayonu kimi quraq ərazi olan Kaliforniya timsalında, burada tətbiq edilən alternativ su təchizatı layihələri Azərbaycan üçün əhatəli misal ola bilər. Bu səbəbdən də, Bakı və Abşeronda pilot olaraq Kaliforniyanın alternativ su mənbələrindən istifadəsi mümkündür. Buna görə də, ABŞ-ın alternativ su təchizatı layihələri təhlil edilmişdir.

Burada su təchizatı layihələri üçün yeni bir obyektin inşası üçün tələb olunan investisiya və obyektin istismar müddəti ilə əlaqəli istismar və təmir xərcləri nəzərə alınır (cədvəl 1). Əsas komponentləri arasında kapital xərcləri, istismar, təmir və dəyişdirmə xərcləri, endirim dərəcəsi, gözlənilən faydalı istifadə müddəti, su istehsal gücü və su istehsalı vardır. Kapital xərcləri sabitdir, layihənin istifadəyə verilməsi üçün lazım olan birdəfəlik xərclər və strukturlar, torpaq sahələri, avadanlıqlar, işçi qüvvəsi, həm də gözlənilməz xərclər və ya ehtimallar üçün ehtiyatlar daxildir.

Cədvəl 1.

Yağış sularının tutulması və istifadə dəyəri

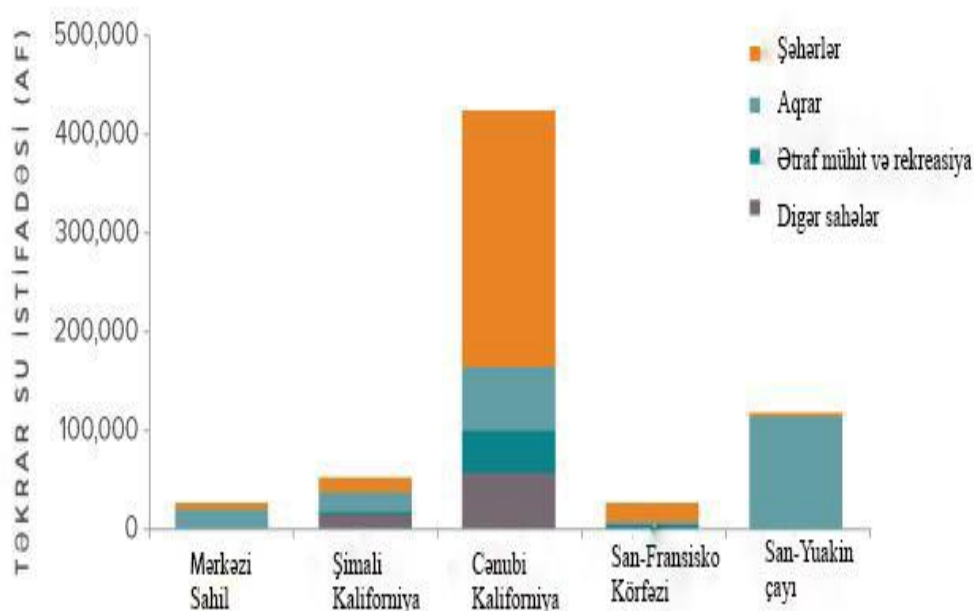
	Nümunə Ölçüsü	Yağış suyunu tutma və toplama təsisi (\$)			Yeraltı suyun çıxarılması və təmizlənməsi (\$)	Ümumi dəyər (\$)		
		Aşağı	Orta	Yüksək		Aşağı	Orta	Yüksək
Kiçik layihə	8	590	1200	1300	340	930	1500	1600
Böyük layihə	2	230	250	260		570	590	600

Bu xərclər layihə müddəti ümumiləşdirilir və su istehsalı gücünə bölünür. İstismar və təmir xərcləri cihazın və ya qurğunun istismarı zamanı yaranır və ümumiyyətlə, çıxış səviyyələrinə görə

dəyişir. Hal-hazırda fəaliyyət göstərən layihələr üçün mümkün olduqda orta illik istehsal və təmir xərclərindən istifadə etmək olar, əks halda, mövcud olan ən son dəyərlərdən istifadə etmək mümkündür. İstehsal və təmir xərcləri layihənin həyata keçirildiyi müddət ərzində ümumiləşdirilir və illik su istehsalına bölünür. İllik kapital və dəyişkən maliyyələr daha sonra birləşdirilir və bir hektar suya görə 2015 dollar ilə ifadə edilən suyun dəyəri təxmin edilir. Bir sıra layihə və sahəyə məxsus amillər müəyyən bir layihənin maliyyə xərclərinə təsir etdiyinə görə, bu hesabatda müvafiq olaraq aşağı və yüksək dəyərlər kimi təqdim olunan hər su təchizatı variantı üçün maliyyə aralığının 25-ci və 75-ci faiz hissələrini daxil etmək mümkündür [3].

Su səmərəliliyi tədbirləri. Su ehtiyatlarına antropogen təsirin azaldılmasına və şirin su çatışmazlığı probleminin həllinə, beləliklə də, su təminatının stabilləşdirilməsi və hətta artırılmasına yönəlmiş bütün tədbirlər iki qrupa bölünə bilər.

Birinci qrup tədbirlər regionlarda istifadəyə yararlı su ehtiyatlarını müxtəlif yollarla artırmağa imkan verir. Su ehtiyatlarını səmərəli istifadə etmək, tükənmə təhlükəsi olan suların qənaətlə istifadə etmək üçün məhdud su ehtiyatları olan, o cümlədən inkişaf etmiş ölkələrdə qeyri-ənənəvi su mənbələrindən istifadə edirlər. Buraya tullantı sularının təmizlənərək yenidən istifadəsini (cədvəl 2), kollektor-drenaj sularını, şor suların şirinləşməsini, yağış və buzlaq sularından istifadəni və s. aid etmək olar [1].

Şəkil 1. ABŞ-da təkrar suyun istifadəsi

Su səmərəliliyinin təyin edilməsi, müəyyən bir mal və ya xidmət istehsal etmək üçün tələb olunan suyun miqdarını azaldır. Səmərəliliyin təyini yeni və ya genişləndirilmiş fiziki su təchizatı üçün birbaşa alternativdir və eyni zamanda səmərəli xərc yanasması ilə qiymətləndirilə bilər. Konservləşdirilmiş suyun maliyyəsinə səmərəlilik qənaətindən, yəni su səmərəli bir cihazın alınması və quraşdırılması ilə bağlı artan xərclərə və investisiya ilə yaranan istismar və təmir xərclərindəki dəyişikliklərə (su fakturası ödənişləri xaricində) əsaslanaraq hesablamaq olar. Bu xərc cihazın istifadə müddəti ərzində ümumiləşdirilir və qorunan suyun orta illik həcminə bölünür və nəticədə bir akrefut ($1 \text{ akrefut} = 1233,48 \text{ m}^3$) suya 2015 dollarla ifadə olunan konservləşdirilmiş suyun dəyəri qiymətləndirilir [3].

Yağış suyunun tutulması. Bir əsrdən çoxdur ki, yağış sularına əlavə çirklənmə mənbəsi kimi baxılır və əksər şəhərlərdə bu suyu mümkün qədər tez kənara çıxarmaq üçün tədbirlər görülmüşdür. Şəhər axını pestisidləri, metalları və digər çirkləndiriciləri olan su daxili və sahil yollarını yuya və eroziyanı pisləşdirə bilər. Bu səbəblərdən həm ABŞ Ətraf Mühitin Mühafizəsi Agentliyi, həm də Dövlət Su Resurslarına Nəzarət Şurası (Dövlət Su Şurası) “yağış suları və şəhər suları su həyatını və əhəlinin sağlamlığını təhdid edə bilən əhəmiyyətli su çirkliliyi mənbəyi” kimi qəbul etmişdir (State Water Board 2014). Yaranan belə problemləri həll etmək üçün yağış sularının tutulması yolu ilə yağış sularının idarə edilməsini təkmilləşdirmək, suyun keyfiyyətini yaxşılaşdırmaqla yanaşı daşqının ziyanını azaltmaq və yerli su təchizatını yaxşılaşdırmaq olar (şəkil 3) [4].

Yağış suları getdikcə su az olan bölgələrdə bir əlavə su mənbəyi kimi qəbul edilir. Bu səbəbdən 2009-cu ildə Dövlət Su Şurası, 2007-ci ildə olan yağış sularının illik istifadəsini 2020-ci ilədək ən azı 500,000 akre fut (1 akre fut=1233,48 m³), 2030-cu ilədək isə bir milyon akre fut (1 akre fut=1233,48 m³) artırmağı qarşısına məqsəd qoymuşdu (Dövlət Su Şurası 2013). Bu mənbəyi daha yaxşı idarə etmək və on il ərzində istifadəsini optimallaşdırmaq üçün Yağış Suyu Strategiyası da hazırladılar və indi tətbiq olunur (Dövlət Su Şurası 2016). Əlavə olaraq, 2012-ci ildə qəbul edilmiş Yağış Sularının Tutulması Qanunu (AB 275) yaşayış yerləri istifadəçilərinə, dövlət və özəl müəssisələrə istifadə üçün müəyyən edilmiş tələblərə cavab verən yağış suyu tutma sistemlərinin quraşdırılması və istismarı üçün icazə verir. Bundan əlavə, Los-Anceles Regional Su Şurası kimi tənzimləyici qurumlar, Təmiz Su Qanununa uyğun olaraq tutulan yağış suyunun həcminə əsaslanaraq əlavə yağış sularının tutulmasını tətbiq etməyə başlayırlar [3].

Şəkil 2. Texas ştatı, San Antonioda həm yağış suyu tutan, həm də suvarmada istifadə olunan kondensat

Yağış sularının tutulması üçün yerli səylər də genişlənir. Məsələn, Fresno-Clovis metropol bölgəsi ildə təxminən 17000 akre fut (1 akre fut=1233,48 m³) yağış suyu tutur və enerji hasil edir, Los Angeles Su və Enerji Departamenti və tərəfdaşları hər il təxminən 29.000 akre fut (1 akre fut=1233,48 m³) yağış suyunu tutur və yenidən doldurmağı planlaşdırırlar. 2035-ci ilədək ildə əlavə olaraq 68.000 - 114.000 akre fut (1 akre fut=1233,48 m³) (Geosyntec Consultants 2015) yağış suyu əldə etmək planlaşdırılır. Cənubi Kaliforniya və San Fransisko körfəz bölgələrində yağış sularının

tutulması üçün hələ də əhəmiyyətli bir potensialın mövcud olduğunu və bu da yerli su təminatına ildə 420.000 – 630.000 akre fut (1 akre fut=1233,48 m³) töhfə verə biləcəyini göstərir [3].

Yağış sularının tutulmasının qiyməti. Yağış sularının saxlanması hövzələri daşqına nəzarət və ya yeraltı suların doldurulması üçün istifadə edilmişdir. Cari xərcləri əks etdirmək üçün təhlillərimiz, Dövlət Su Şurası təklifi ilə hazırlanan Fırtına Suyu Qrant Proqramının informasiya bazasına daxil olan 84 layihə, Su Ehtiyatları Departamenti Təklifi ilə 84 İcra Qrant Proqramı, Fırtınalı Su Daşqınının İdarə edilməsi və Los Anceles üçün təklif olunan 10 yağış suyu layihəsinə əsaslanır.

Layihələri ölçüsünə görə qruplaşdırdıq, kiçik layihələrin illik məhsuldarlığı 280 ilə 1500 akre fut (1 akre fut=1233,48 m³) arası və böyük layihələrin illik məhsuldarlığı 6500 ilə 8000 akre fut (1 akre fut=1233,48 m³) arası olmasını təyin etdik. Yağış sularının paylanmış sistemlərinə dair təxminləri daxil etmirik. Kiçik, mərkəzləşdirilmiş layihələrin dəyəri bir hektar üçün 590-1300 dollar arasında dəyişir, orta hesabla bir hektar üçün 1200 dollardır. Maliyyə aralığının daha yüksək hissəsindəki layihələr yağış sularının doldurulma sahələrinə çatdırılması üçün əlavə infrastruktur tələb edənləri əks etdirir. Böyük, mərkəzləşdirilmiş layihələr əhəmiyyətli miqyaslı iqtisadiyyatı nümayiş etdirir, bir hektar üçün çox aşağı maliyyə 230-260 dollar və bir hektar üçün ortalama 250 dollardır [3].

Yağış suyunun tutulması və saxlanması xərclərinə əlavə olaraq, bu suyun səth hissəsindən çıxarılması və içməli su standartlarına uyğun təmizlənməsi də daxildir. Bu xərclər yeraltı suyun keyfiyyətinə, quyu dərinliyinə və digər amillərə əsasən dəyişəcəkdir. Yeraltı su nasoslarının bir akre fut başına 100 dollar, təmizlənmənin hər bir akre fut (1 akre fut=1233,48 m³) üçün 240 dollara başa gələcəyini təxmin edirik. Beləliklə, kiçik layihələrin ümumi dəyəri bir hektar üçün 930 ilə 1600 dollar arasında dəyişir, orta hesabla bir hektar üçün 1500 dollardır. Böyük layihələrin ümumi dəyəri bir hektar üçün 570-600 dollar arasında dəyişir, orta hesabla bir akre fut (1 akre fut=1233,48 m³) üçün 590 dollardır.

Qeyd edək ki, bu xərclər, Təmiz Su Qanununa uyğun olaraq yaxınlıqdakı su yollarında çirklənmənin azaldılması, yaşayış mühiti, daşqının minimuma endirilməsi, məhəllələrin abadlaşdırılması və istirahət imkanları kimi yağış sularının tutulması layihələrinin bəzi potensial əlavə faydalarını əhatə etmir. Bu faydaların iqtisadi təhlilə daxil edilməsi suyun maya dəyərini azaldacaqdır. Bu faydaları təyin etmək üçün əlavə araşdırmalara ehtiyac var.

Təkrar emal olunmuş su. Buraya bələdiyyənin təkrar istifadəyə verilmiş suyu, evlərdən, müəssisələrdən toplanan və yenidən istifadə üçün lazım olan suyun keyfiyyət standartlarına cavab vermək üçün təmizlənərək yaxınlıqdakı bir meliorasiya müəssisəsinə çatdırılan bələdiyyə çirkab suları aiddir. Bəzi çirkab su formalarının az miqdarda və ya tamamilə təmizlənmədən yerində təkrar istifadə edilə biləcəyini qeyd etmək olar. Məsələn, məişətdə paltar yumaq üçün və ya bağda suvarmaq üçün bu sulardan istifadə edilir.

Kaliforniyalılar bir əsrdən çoxdur ki, təkrar sudan istifadə edirlər. Təkrar suyun ilk istifadəsi kənd təsərrüfatına aiddir. Bu gün, geotermal enerji istehsalı, yeraltı suların yenidən doldurulması, kənd təsərrüfatında suvarma və sənaye istifadəsi daxil olmaqla daha geniş bir təkrar su tətbiq etməsi mövcuddur və istifadə artmaqdadır. 1970 və 2009-cu illər arasında, dövlətin qanunlarında və suyun təkrar emal olunması infrastrukturunu, istehsalını və istifadəsini dəstəkləyən siyasətdəki dəyişikliklər səbəbindən təkrar istifadə olunan suyun faydalı istifadəsi təxminən dörd dəfə artdı. 2009-cu ildə keçirilmiş bir əyalət miqyaslı bir araşdırmaya görə (Newton və digərləri, 2012),

mövcud olan ən son anketə görə, Kaliforniya ildə təxminən 0,7 milyon hektar təkrar su və ya yaranan tullantı suların təqribən 13 %-ni təkrar istifadə edir. Suyun təkrar istifadəsini genişləndirmək üçün böyük imkanlar mövcuddur. Kaliforniyada suyun təkrar istifadəsi üçün texniki potensialın ildə ən azı 1,2 milyon - 1,8 milyon hektar əlavə olduğunu təxmin etmişdir [5].

Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq atmosferin yağış sularının təmizlənərək alternativ su ehtiyatı kimi istifadə edilməsi məsələsinin ssenarisi təklif edilmişdir. Yağış sularının kanalizasiya sistemlərinə daxil olan suların təmizlənərək müxtəlif təsərrüfat məqsədləri üçün istifadəsi məsələləri Azərbaycanda alternativ su ehtiyatlarının artırılmasında lazımi rol oynaya bilər. Bunu nəzərə alaraq, müvafiq hesablamalar aparılmışdır. Əsas məqsəd isə leysan yağışları kanalizasiya tikililərində çirkli yağış sularının təmizləyici qurğulara daxil olması sərfi hesablanmışdır [2].

Hesab etmək olar ki, davamiyyəti 20 dəqiqə olan su sərfi yağış sularının ən çirkli hissəsi birinci çirkli hissəsi olacaq. Buna görə də onun bir hissəsi təmizlənməyə istiqamətlənəcək. Birinci mərhələdə yağış sularının səthi axını paylayıcı quyuya veriləcək. Sonra, suyun ən çox çirkli hissəsi öz axarı ilə akkumulyasion rezervuara töküləcək. Bundan sonra suyun bir hissəsi lokal təmizləyici qurğuya ötürüləcək. Paylayıcı quyuya daxil olmayan su sərfi olan “şərti təmiz su” təmizləyici qurğudan yan keçməklə, nəzarət quyusuna axıdılacaq (şəkil 4). Nəzarət quyusuna daxil olmuş suyu təsərrüfatın müxtəlif məqsədləri üçün istifadə etmək olar.

Şəkil 3. Yağış sularının alternative su mənbəsi kimi istifadəsinin sxemi

Tutaq ki, təmizləyici qurğuya daxil olan yağış sularının tərkibindəki çirkləndiricilər belə olmuşdur: -neft məhsulları – 1 mq/litr; -asılı hissəciklər – 50 mq/litr; -ümumi dəmir hissəcikləri – 2 mq/litr; OBT5 (5 sutka ərzində oksigenin biokimyəvi istifadəsi) – 40 mq/litr. Yağış çirkab suları təmizləndikdən sonra, onların tərkibində çirkləndiricilərin konsentrasiyasının belə tərkibdə olması gözlənilir: -neft məhsulları – 0,05 mq/litr; -asılı hissəciklər – 30 mq/litr; -ümumi dəmir hissəcikləri – 0,1 mq/litr.

İlk əvvəl təmizlənməyə daxil olmuş yağış çirkab sularının sərfini hesablamaq lazımdır. Bunun üçün hesab olunur ki, hesablanmış yağış intensivliyindən birdəfəlik artıqlıq dövrü $P=0,05$ ildir, yağışın davamiyyəti isə 20 dəqiqədir. Bu şərtlər çərçivəsində yağışın intensivliyi belə hesablanacaq:

$$q_{20}^{(P=0,05)} = q_{20} \cdot \left(1 + \frac{\lg P}{\lg m_r} \right)^{\gamma}, \quad (1)$$

burada $q_{20} = 20$ – baxılan ərazi üçün $P=10$ il halında 20 dəqiqəlik davamiyyətə malik yağışın intensivliyi, mm/dəq.; $m_r = 100$; - il ərzində yağışlı müddətlərin sayı; $\gamma = 1,54$ -əmsal.

(1) düsturu ilə hesablamalara əsasən demək olar ki, yağışın hesablanmış intensivliyi 1 ha sahədən 37,343 l/san təşkil edəcək.

Növbəti mərhələdə təmizlənməyə istiqamətlənmiş az intensivlikli yağış suyunun sərfini xarakterizə edən parametr (A) təyin edilir:

$$A = q_{20}^{(P=0,05)} \cdot 20^n, \quad (2)$$

burada $n=0,71$ – konkret ərazi üçün yağışın davamiyyətini xarakterizə edən parametrdir.

(2) düsturu ilə hesablama əsasən demək olar ki, az intensivlikli yağış suyunun sərfini xarakterizə edən parametr $A=313,3$ -dür.

Təmizlənməyə məruz qalacaq yağış çirka b sularının sərfi belə hesablanır:

$$Q_T = z_{mid} \cdot \left((A^{1,2} \cdot F) / t_r^{(1,2n-0,1)} \right), \quad (3)$$

burada $z_{mid} = 0,201$ – sutoplayıcı hövzənin səthinin növünü xarakterizə edən əmsalın orta qiyməti; $F=3$ ha – sutoplayıcı hövzənin sahəsi, ha; $t_r = 10$ – yağışların yağmasının davamiyyətidir və səth sularının səth üzərində və borularda lazımı yerə qədər axmasının davamiyyətinə bərabərdir, dəqiqə; $n=0,71$ – konkret ərazi üçün yağışın davamiyyətini xarakterizə edən parametrdir.

Hesablama nəticəsində təmizlənməyə daxil olan suyun miqdarı isə 851,9 litr/san olacaq.

Baxılan ərazidən təmizləyici qurğuya aparılan yağış suyunun həcmi belə hesablanacaq:

$$W_t = 10 \cdot h_y \cdot \psi_y \cdot F, \quad (4)$$

burada $h_y=23$ – axını tam həcmdə təmizlənməyə məruz qalan bir yağış yağma müddətində yağıntuların maksimal layı, mm; $\psi_y=0,639$ – hesablanmış yağış üçün axının orta əmsalı.

Beləliklə, baxılan ərazidən təmizləyici qurğuya aparılan yağış suyunun həcmi 2357,9 m³ təşkil edə bilər.

Akkumulyasion rezervuarın həcmi 20% artırılmış sutkalıq həcmə bərabər götürülür (zərərli qarışıqların çöküntüsü üçün) və belə hesablanır:

$$W_h = 1,2 \cdot W_t = 2829 \text{ m}^3. \quad (5)$$

Sonra təmizləyici qurğunun məhsuldarlığı hesablanır. Minimal $T_t=14$ saat ərzindəki emal şəraitində təmizləyici qurğunun məhsuldarlığı akkumulyasion rezervuarda çökmə müddəti $T_\zeta=10$ saat olmağını nəzərə almaqla aşağıdakı kimi hesablanacaq (rezervuarın bir sutka ərzində tam işləməsi halında):

$$Q_t = \frac{W_t + W_{tf}}{3,6 \cdot (T_t + T_\zeta + T_{tf})} = 10,9 \text{ l/san} \quad (6)$$

burada W_{tf} – normativ emal dövründə təmizləyici qurğunun texnoloji avadanlığına xidmət əməliyyatlarından sonra yaranmış çirka b sularının cəmi həcmi, m³ (baxılan hal üçün $W_{tf} = 0$); T_t – baxılan ərazidən təmizləyici qurğulara aparılmış yağış suyu axınının emalının normativ müddəti, saat (normativ sənədlərə görə $T_t = 72$ saat); T_ζ – akkumulyasion rezervuarlarda səthi çirka b sularının çökməsinin minimal davamiyyəti, saat (akkumulyasion rezervuarın iş rejimindən asılı olaraq 0,05-

0,1 saat götürülür; T_{tf} – təmizləyici qurğuların işində texnoloji fasilələrin cəmi davamiyyəti, saat ($W_{tf}=0$ halında $T_{tf}=0$ saat).

Nəticədə göstərmək olar ki, ABŞ ərazisində yağış sularından alternativ su ehtiyatları kimi istifadə edilməsi böyük praktiki əhəmiyyət daşıyır və bu praktikanın nümunələrindən istifadə etmək olar. Bu məqsədlə, kiçik ərazidə belə bir işlərin aparılmasının ssenarisi qurulmuş və müvafiq hesablamalar aparılmışdır.

Ədəbiyyat

1. İmanov F.Ə., Ələkbərov A.B. Azərbaycan su ehtiyatlarının müasir dəyişmələri və inteqrasiyalı idarə edilməsi. Bakı, 2017, 353 s.

2. Рекомендации по расчету систем сбора, отведения и очистки поверхностного стока с селитебных территорий, площадок предприятий и определению условий выпуска его в водные объекты. Пример расчёта количественных характеристик поверхностного стока для проектирования систем сбора, очистки и отведения в водный объект. Москва, 2006, 16 с.

3. Heather Cooley, Rapichan Phurisamban, “The Cost of Alternative Water Supply and Efficiency Options in California”, Californiya, 2016, 30 p.

4. Alexander Danilenko, Caroline van den Berg, Berta Macheve, L.Joe Moffitt, “The IBNET Water supply and sanitation Blue Book”, World bank group, 2014, 169 p.

5. Charles Newton Gould. Geology and water resources of Oklahoma. Oklahoma, 2012, 244 p.

Резюме

Сафаров С.Х., Тагиева Н.О.

Альтернативные источники воды и перспективы их использования в Азербайджане

В статье используются США, которая имеет большой опыт работы с нетрадиционными водными ресурсами, а также о их водной политике и проектах водоснабжения. Были проанализированы мнения об эффективности использования воды, стоимости, повторном использовании дождевой воды. Мнение многих авторов и экспертов, приведены статистические оценки воды, взятой из альтернативных источников воды. Эффективность нетрадиционных источников воды проанализирована на основе графиков и таблиц, подготовленных на основе статистических оценок.

Ключевые слова: водоснабжение, повторное использование воды, проекты водоснабжения, финансовые расходы, дождевая вода, Калифорния, залив Сан-Франциско

Summary

Safarov S.H., Taghiyeva N.O.

Alternative Water Sources and Perspectives for their Use in Azerbaijan

The article provides information on the United States, which has extensive experience in non-traditional water resources, and its water policy and water supply projects. Opinions on water efficiency, costs, reuse of rainwater were analyzed. According to many authors and experts, statistics on water taken from alternative water sources are presented. The efficiency of non-traditional water sources was analyzed based on the graphs and tables prepared according to the statistical assessments.

Key words: water supply, reuse of water, water supply projects, financial expenses, rainwater, California, San-Francisco Bay

XIZI RAYONU TORPAQ FONDUNDAN İSTİFADƏNİN VƏZİYYƏTİ VƏ MÜHAFİZƏSİ

Süleymanov Əlövsət Oruc oğlu

Bakı Dövlət Universiteti

alovsatsuleymanov@gmail.com

Əhədli İsa Tomarxan oğlu

Bakı Dövlət Universiteti

ahadliisa1997@gmail.com

Xülasə: Məqalədə Xızı rayonun torpaq fondunun vəziyyətini müəyyən etmək üçün müxtəlif illərin xəritə materiallarından, statistik materiallardan və CİS texnologiyalarından istifadə imkanları araşdırılmışdır. Tədqiqat prosesində ArcGIS proqram təminatının müvafiq modul və alətlərindən istifadənin üstünlükləri şərh olunmuşdur. Seçilmiş tədqiqat ərazisi təmsalında torpaqların yayılma arealları göstərilmiş, mülkiyyət növləri və kateqoriyalar üzrə vəziyyəti əks etdirən xəritələr tərtib edilmişdir. Tədqiqatın nəticələri rayonun torpaq fondundan istifadənin proqnozlaşdırılması və mühafizə tədbirlərinin həyata keçirilməsi üçün praktiki əhəmiyyətə malikdir.

Açar sözlər: kadastr, Xızı, xəritə, metod, tədqiqat, bölgü

Giriş. Torpaq kənd təsərrüfatında münbitlik xassəsinə malik olmaqla əsas istehsal vasitəsi kimi çıxış edir. Müxtəlif antropogen təsirlər nəticəsində, insanlar tərəfindən torpaqların xassələrinə, rejimlərinə və münbitliyinə, həmçinin suvarma rejiminə, otarma normasına riayət olunmaması, eyni zamanda meşələrin qırılması, torpaqlardan təyinatına görə istifadə edilməməsi torpaqda mənfi dəyişikliklərə səbəb olur. Torpağın becərilməsi, gübrələrin tətbiqi və kimyəvi meliorasiya tədbirləri (əhəngləmə, gipsləmə və s.) də torpaqlara az təsir göstərmir. Nəticə etibarilə, torpaq təkcə insan əməyinin tətbiq predmeti deyil, eyni zamanda bu əməyin məhsuludur.

Respublikamızda torpaq islahatlarının başa çatmasına baxmayaraq torpaq üzərində dəyişikliklər hər zaman baş verir. Bunun səbəbləri isə müxtəlifdir. Təbii proseslər, antropogen proseslər, torpaq üzərində qanunsuz həyata keçirilən əməliyyatlar və s. bu və ya digər dərəcədə torpaq fondunda dəyişikliklər yaradır.

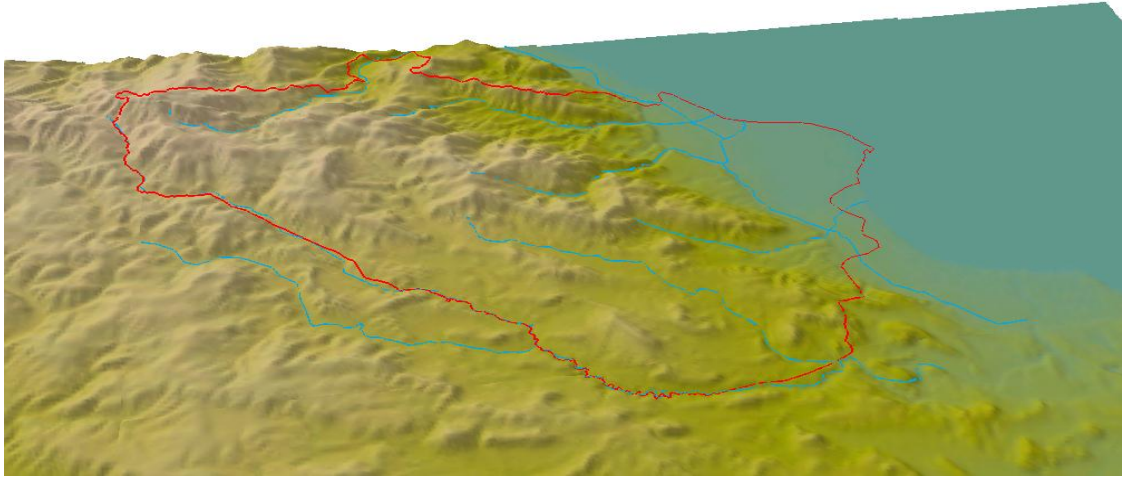
Giriş verilənləri və metodika. U.S. Geological Survey (USGS) (EarthExplorer, 2009/2010) təşkilatının internet ehtiyatlarından və tədqiqatın məqsədinə uyğun olaraq, açıq mənbələrdən – Landsat 5 TM peykindən alınmış mültispektral təsvirlərdən, 1999-cu ildə Xızı rayonunda həyata keçirilmiş torpaq islahatı zamanı hazırlanmış xəritə materialından istifadə olunmuşdur.

Ərazinin 3D modelini qurmaq üçün isə, əldə edilmiş DEM yüksəklik modeli əsasında ArcGIS proqram təminatı əsasında kosmik şəkillərin emalı metodikası və rəqəmli xəritələşdirmə metodikası tətbiq edilmişdir. Müasir dövrdə bu proseslərə kosmik şəkillər vasitəsilə, yerlərdə xüsusi nəzarət orqanlarının fəaliyyəti nəticəsində nəzarət etmək və monitorinq aparılaraq nəzarət edilir.

Tədqiqatın məqsədi. Müxtəlif illərin statistik məlumatları, torpaq islahatı zamanı həyata keçirilmiş torpaq bölgü məlumatları və qrafiki materiallar, eyni zamanda CİS texnologiyası əsasında Xızı rayonunun torpaq fondu, ondan səmərəli istifadə, rayon daxilində torpaqların yayılma arealını göstərmək və torpaqların mühafizəsi yollarını müəyyən etmək.

İşin gedişatı. İlk öncə Xızı rayonunun Arcgis proqram təminatında yaradılmış 3D görüntüsü ilə tanış olmaq (şəkil 1). Bu görüntü rayonun relyefi və orada yayılmış torpaqlar haqqında ilkin

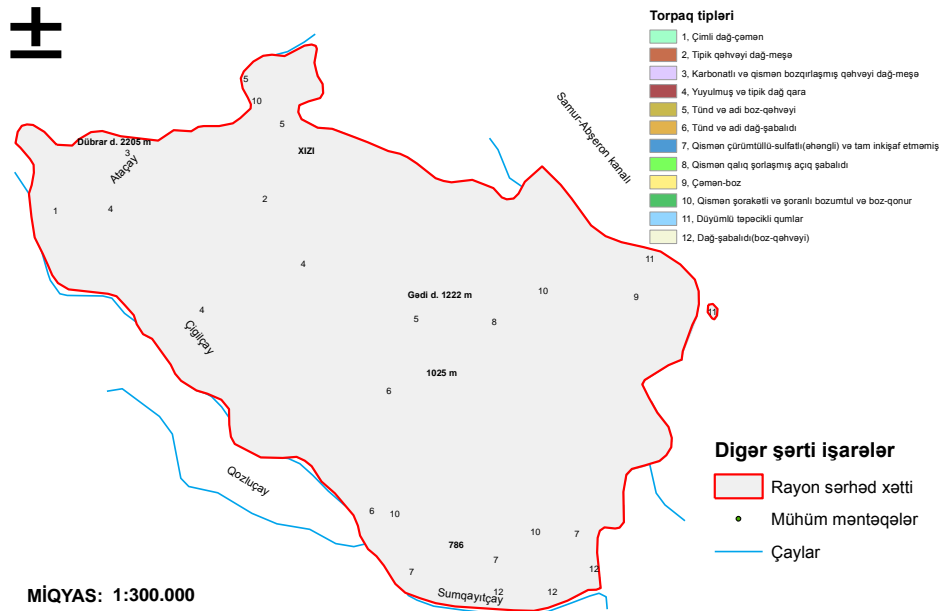
təsəvvür yaratmağımıza köməklik edəcəkdir. Şəkildə göstərilmiş qırmızı xətt rayonun inzibati sərhəddini, mavi xətlər isə hidrologiya şəbəkəsini göstərir.

Şəkil 1. Xızı rayonunun Arcgis program təminatında yaradılmış 3D Görüntüsü

Respublikamızın mürəkkəb relyefi, iqlimi və coğrafi mövqeyi müxtəlif sayda torpaq tiplərinin mövcudluğuna şərait yaratmışdır. Xızı rayonunda da bu torpaq tipləri müxtəlif olaraq paylanmışdır. Çimli dağ-çəmən, Tipik qəhvəyi dağ-meşə, Karbonatlı və qismən bozqırlaşmış qəhvəyi dağ-meşə, Yuyulmuş və tipik dağ-qara, Tünd və adi boz-qəhvəyi, Tünd və adi dağ-şabalıdı, Qismən çürüntülü-sulfatlı və tam inkişaf etməmiş, Qismən qalıq şorlaşmış açıq-şabalıdı, Çəmən-boz, Qismən şorakətli və şoranlı bozuntul və boz-qonur, Düyümlü təpəcikli qumlar, Dağ şabalıdı (boz-qəhvəyi). Aşağıdakı xəritədə daha ətraflı şəkildə təsvir edilmişdir (şəkil 2).

XIZI RAYONUNUN TORPAQ XƏRİTƏSİ

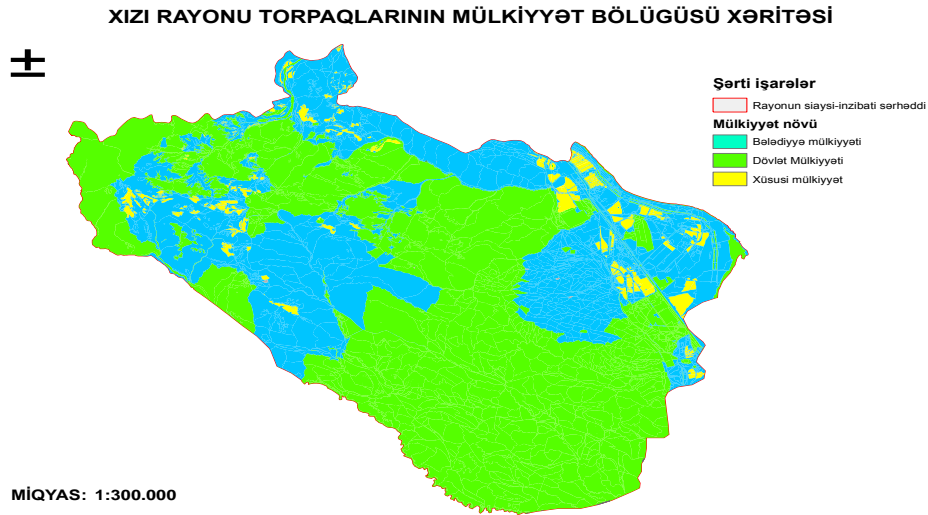

Şəkil 2. Xızı rayonunun torpaq xəritəsi

1996-cı ildə qəbul olunmuş “Torpaq islahatı haqqında qanun” və bu qanun əsasında 1999-cu ildə Xızı rayonunun inzibati ərazisində həyata keçirilmiş torpaq islahatı zamanı rayonun torpaq fonduna əsasən mülkiyyət növləri və kateqoriyalarına görə bölgü tərtib edilmişdir. Bu bölgü rayon

ərazisində dövlət mülkiyyətində saxlanmış torpaqları, bələdiyyə və xüsusi mülkiyyətə verilmiş torpaqların areallarını müəyyən edirdi. Lakin 20 ildən uzun dövr keçdiyi üçün həmin bölgələrdə dəyişikliklərin olmaması məntiqli deyil. Yeni tərtib etdiyimiz xəritələrdə ərazidə kosmik təsvirlər və baş vermiş digər dəyişiklik məlumatlarından istifadə edilmişdir.

İslahatdan sonra dövlət mülkiyyətində saxlanılan torpaq sahəsi 90417.0 ha olmaqla, rayonun ümumi ərazisinin 52.84%-ni təşkil edirdi. Bələdiyyə mülkiyyətinə verilmiş torpaq sahəsi 74886.0 ha, xüsusi mülkiyyətə verilən torpaq sahəsi isə 5809.0 ha təşkil edirdi. Müvafiq olaraq rayonun ümumi ərazisinin 43.76%-ni və 3.4%-ni əhatə edirdi.

Şəkil 3. Torpaqların mülkiyyət bölgüsü xəritəsi

1999-cu ildə tərtib edilmiş rayonun torpaq islahatı xəritəsi və eyni zamanda kosmik təsvirlərdən əldə edilmiş görüntülər əsasında Arcgis proqram təminatında hazırlanmış torpaqların mülkiyyət bölgüsünün müasir vəziyyətinə nəzər salmaq (şəkil 3).

Dövlət mülkiyyətində saxlanılan torpaq sahəsi 97622.76 ha olmaqla, rayonun ümumi ərazisinin 53.58% -ni təşkil edirdi. Bələdiyyə mülkiyyətinə verilmiş torpaq sahəsi 77835.58 ha, xüsusi mülkiyyətə verilən torpaq sahəsi isə 6741.4 ha təşkil edirdi. Müvafiq olaraq rayonun ümumi ərazisinin 42.72%-ni və 3.7%-ni əhatə edirdi.

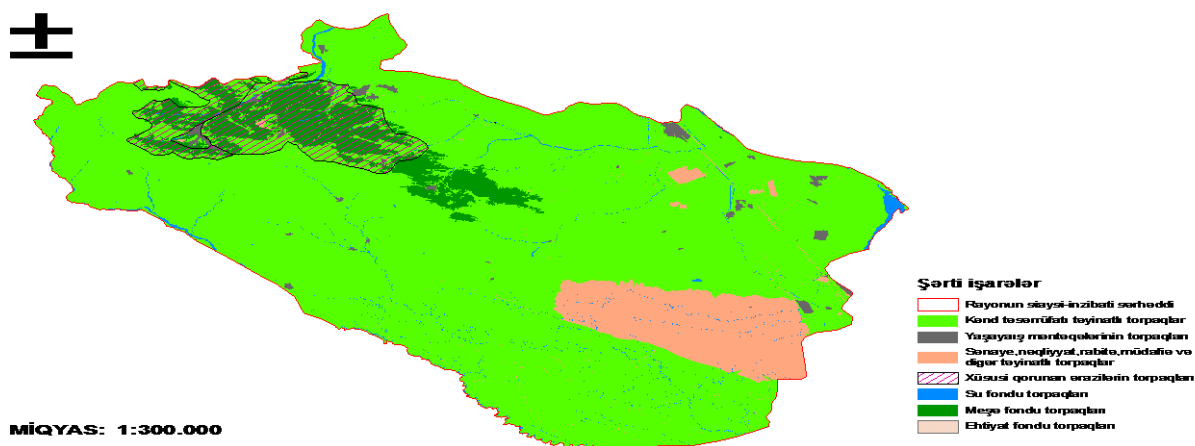
Torpaqların mülkiyyət növlərinin müəyənləşdirilməsi torpaqların kateqoriyalarını təyin etmədən mümkün deyildir. İlk öncə torpaqların kateqoriyalara görə bölgüsü aparılmalıdır ki, mülkiyyət bölgüsü zamanı torpaqlar xüsusi mülkiyyətə və bələdiyyə mülkiyyətinə düzgün bölüşdürülsün.

Respublikamızın vahid torpaq fondu yeddi kateqoriyaya bölünür:

1. Kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlar
2. Yaşayış məntəqələrinin torpaqları
3. Sənaye, nəqliyyat, rabitə, müdafiə və digər təyinatlı torpaqlar
4. Xüsusi qorunan ərazilərin torpaqları
5. Su fondu torpaqları
6. Meşə fondu torpaqları
7. Ehtiyat fondu torpaqları

Mülkiyyət bölgüsü zamanı istifadə etdiyimiz materiallardan yararlanaraq bu xəritənin torpaq fondunun kateqoriyalar üzrə bölgüsü xəritəsini hazırladıq (şəkil 4).

XIZI RAYONU TORPAQLARININ KATEQORİYALAR ÜZRƏ BÖLGÜSÜ

Şəkil 4. Xızı rayonu torpaqlarının kateqoriyalar üzrə bölgüsü xəritəsi

Ədəbiyyat

1. EARTHEXPLORER. 2009/2010. <http://earthexplorer.usgs.gov>
2. Məmmədov Q.Ş. AMEA-nın həqiqi üzvü, biologiya elmləri doktoru, professor. Torpaqşünaslıq və torpaq coğrafiyasının əsasları. Bakı: Elm, 2007. 660 s.
3. Məmmədov Q.Ş. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının torpaq ehtiyatları. Bakı: Elm, 2002, 132 s.
4. Məmmədov Q.Ş, Xəlilov M.Y. Ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi. Bakı: Elm nəşriyyatı, 2005, 880 s.

Резюме

Сулейманов А.О., Ахадлы И.Т.

Положение и защита использования земельного фонда Хызынского района

В статье исследуются возможности использования картографических материалов, статистических материалов и ГИС-технологий разных лет для определения состояния земельного фонда Хызынского района. В процессе исследования были объяснены преимущества использования соответствующих модулей и инструментов программного обеспечения ArcGIS. На примере выбранной территории исследования показаны участки распределения земель, составлены карты, отражающие ситуацию по видам и категориям собственности. Результаты исследования имеют практическое значение для прогнозирования землепользования и защитных мероприятий.

Ключевые слова: кадастр, Хызы, карта, метод, исследования, раздел

Summary

Suleymanov A.O, Ahadli I.T

Situation and Protection of Use of Land Fund of Khizi District

The article examines the possibilities of using map materials, statistical materials and GIS technologies of different years to determine the condition of the land fund of Khizi region. In the research process, the advantages of using appropriate modules and tools of ArcGIS software were explained. In the example of the selected research area, the distribution areas of lands are shown, maps reflecting the situation by types and categories of property are compiled. The results of the study are of practical importance for forecasting the use of land and protection measures.

Key words: cadastre, Khizi, map, method, research, partition

MÜASİR ŞƏRAİTDƏ İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİK TƏHDİDLƏRİNİN TRANSFORMASIYASI

Vəliyeva Lalə Müsəllim qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti

lale-sdu@mail.ru

Xülasə: *Məqalədə iqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyası açıqlanır və onun ən vacib komponentləri müəyyən edilir: təhlükələr və təhdidlər. İqtisadiyyat sahəsindəki təhlükə mənbələri ilə əlaqəli olan ziddiyyətlərin ilkin və əsas mənbələr olduğunun vurğulanmasına, yalnız iqtisadi təhlükəsizliyin tərfi deyil, mahiyyətinin açıqlanması, həmçinin təhlilin aparılmasına xüsusi diqqət yetirilir. Tarixi inkişafın hazırkı mərhələsində cəmiyyətin və dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi mexanizmi prioritet məsələlərdən biri kimi qəbul edilmişdir.*

Açar sözlər: *iqtisadi təhlükəsizlik, innovasiya riskləri, təhlükələr və təhdidlər, institusional risklər, informasiya resursları, yenilikçi təhlükəsizlik*

İqtisadi təhlükəsizlik vəziyyətin xarakteristikasıdır və milli iqtisadiyyatın inkişaf dinamikası, onun sabitliyini, müstəqilliyini, daxili və xarici təhlükələrin təsiri şəraitində qorunmasını, yığılmış iqtisadi potensialın kifayət qədər olması və ondan istifadənin səmərəliliyi, davamlı iqtisadi artım, iqtisadi təsisatların səmərəliliyi və keyfiyyəti ilə təmin olunur. İqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi dövlətin ən vacib funksiyalarından biridir, ona görə də bu problem heç vaxt öz-özünə mövcud olmayıb, əksinə hər zaman cəmiyyətin inkişafının hər mərhələsində iqtisadi böyümə vəzifələrinin törəməsi olub. İqtisadi təhlükəsizlik probleminin spesifik məzmunu bu dövrdə hökm sürən daxili və xarici şəraitdən asılı olaraq dəyişir. İqtisadi təhlükəsizliyin ən vacib xüsusiyyətləri:

- iqtisadiyyatın davamlı inkişaf bacarığı;
- cəmiyyətin iqtisadi ehtiyaclarının kritik həddən aşağı olmayan səviyyədə təmin edilməsi;
- iqtisadi müstəqilliyin təmin edilməsi, iqtisadi təhlükəsizlik;
- birdən-birə ortaya çıxan təhlükə və təhdidlərlə qarşılaşmaq [3. s.52].

Bu məqalədə həm iqtisadi təhlükəsizliyə tətbiq edilən fundamental faktorlar, həm də qarşılıqlı asılılığa malik və zəruri olan iqtisadi təhlükəsizliyi təmin edən əsas faktorlardan bəhs edilir. Onların sırasında milli iqtisadiyyatın inkişaf dərəcəsini müəyyən edən və dayanıqlı iqtisadi artımı təmin edən institusional mühitin potensialı, onun istifadəsinin zəruriliyi, eyni zamanda iqtisadi təhlükəsizliyin səviyyəsinin yüksəldilməsini təmin etmək, böhran vəziyyətlərinin yüksəlməsinə və inkişafına qarşı mübarizə aparmaq, iqtisadi potensialdan istifadənin daha dolğunluğunu stimullaşdırmaq üçün bir sıra məsələlər təhlil edilmişdir.

Belə ki, dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyi vəziyyəti inkişaf və səmərəliliyin artırılması prosesində əldə edilir və bu, effektiv institusional mühit şəraitində davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsi üçün optimal şərait yaratmağa imkan verir. İqtisadi təhlükəsizlik strukturunun mürəkkəbliyi onun komponentlərinin sistemləşdirilməsinə müxtəlif yanaşmanın mümkünlüyü ilə şərtlənir. Məqalədə iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində təhlükəsizlik müəyyən edilir və bunun əsasında müstəqil yarımnovlər müəyyən edilir. İqtisadi təhlükəsizlik, demək olar ki, insanın bütün fəaliyyət sahələrində özünü göstərir. Çünki hər sahənin öz xüsusiyyəti var, o zaman iqtisadi təhlükəsizliyin müstəqil növləri formalaşır. Bununla yanaşı, bu cür təhlükəsizlik növləri iqtisadi sahədən kənara çıxır və daha geniş şərh oluna bilər.

Müasir sürətlə dəyişən iqtisadiyyatda sosial-iqtisadi sistemlərin şərtləşməsində iqtisadi təhlükəsizlik problemləri ciddi şəkildə kəskinləşir. Azərbaycanda və dünyada iqtisadi, sosial və siyasi vəziyyət köklü şəkildə dəyişir, bir çox təhlükələr öz əhəmiyyətini və kəskinliyini itirir, bununla yanaşı, iqtisadi təhlükəsizliyin yeni riskləri və təhdidləri meydana çıxır. Beləliklə, hazırda iqtisadi təhlükəsizlik təhdidlərinin transformasiyası baş verir.

Müasir dövrdə iqtisadi təhlükəsizliklə bağlı təhdidlər əsasən informasiya, innovasiya, bazar, institusional problemlər, həmçinin iqtisadi inkişafıla bağlı problemlər sahəsində formalaşır. Əksər iqtisadçıların təqdirinə baxmayaraq, yeni hadisələr iqtisadi təhlükəsizliyə həmişə təhlükə yaradır. Buna uyğun olaraq məqalədə beş təhlükə qrupu ayrılıb və belə hesab edilir ki, müasir şəraitdə onların iqtisadi təhlükəsizliyə təsiri dəfələrlə artır.

İqtisadi təhlükəsizlik təhdidlərinin transformasiyası:

- İnformasiya sahəsində iqtisadi təhlükəsizlik təhdidləri;
- İnnovasiya sahəsində iqtisadi təhlükəsizlik təhdidləri;
- İnstitusional sahədə iqtisadi təhlükəsizlik təhdidləri;
- Bazar mexanizminin fəaliyyəti ilə bağlı iqtisadi təhlükəsizlik təhdidləri;
- İqtisadiyyatın inkişaf dövrü ilə bağlı iqtisadi təhlükəsizlik təhdidləri və s.

İqtisadi təhlükəsizliyin yeni təhdidlərinin təhlili göstərdi ki, onların əksəriyyəti bu və ya digər dərəcədə informasiya amillərindən irəli gəlir:

– bazar riskləri informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının iqtisadi subyektlərin fəaliyyətinə təbiiqlə bağlıdır, şəbəkələrarası şəbəkə inhisarçılığının formalaşdırılması, informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə rəqabət mübarizəsinin yeni formalarının yaranması və s.;

– institusional risklər informasiya texnologiyalarının istifadəsi ilə bağlı opportunitizmin yeni formalarının ortaya çıxması ilə bağlıdır, pozuntular-internet şəbəkəsində əqli mülkiyyət hüquqları, informasiyanın asimmetriyası institusional təhlükələr və s. yaradır.;

– innovasiya riskləri informasiya texnologiyaları ilə bağlıdır, onlar elm tutumlu məhsulların geniş spektrinin əsasını təşkil edən əsas texnologiyalardan ibarətdir. İnformasiya texnologiyaları olmadan nə nanotexnologiyalar, nə biotexnologiyalar, nə də silahlar mövcud ola bilməz. Müasir informasiya texnologiyaları- yeni texnologiyaların bütün məcmusunun inkişafı üçün "lokomotiv"dir. Azərbaycanda yenilikçi risklər də elm və real sektor arasında informasiya, o cümlədən qarşılıqlı olmaması ilə bağlıdır;

– iqtisadiyyatın inkişafının silsilə olması ilə bağlı risklər də ictimai əmək bölgüsündə irəliləyişlərlə yanaşı, elmi-texniki tərəqqinin inkişafı, kapitalın qlobalaşması və s. kimi informasiya texnologiyalarının meydana gəlməsi ilə şərtlənir [4, s.76].

Bu, informasiya sahəsində iqtisadi təhlükəsizlik təhdidlərinə və informasiya iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinin qlobal problemlərinə xüsusi diqqətlə yanaşmağa vadar edir. İnformasiya iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadi təhlükəsizliyin informasiya amilləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir: informasiya iqtisadiyyatının formalaşması, müasir iqtisadiyyatın inkişafında informasiya, informasiya resurslarının və texnologiyaların rolunun artması iqtisadi təhlükəsizliyin informasiya aspektlərini birinci dövlətin, cəmiyyətin, müəssisənin və şəxsiyyətin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi planı kimi qəbul edilir.

Cəmiyyətin və iqtisadiyyatın informasiyalaşdırılmasının inkişafının müasir tendensiyaları göstərir ki, bu proses inkişaf üçün yalnız yeni imkanlar deyil, həm də dövlətlər və sivilizasiyalar üçün yeni imkanlar yaradır, lakin yeni problemlər və təhdidlər də bunun əsasında informasiya amillərinin dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinə təsirinin olmasından nəticə çıxarılır. Bir tərəfdən

informasiya texnologiyalarının inkişafı bütün iqtisadi resurslardan istifadənin səmərəliliyini artırır, bu, mikro və makroiqtisadi göstəricilərə, iqtisadi təhlükəsizliyin mühüm indikatorlarının əhəmiyyətinə müsbət təsir göstərir və bununla da onun səviyyəsini artırır. Digər tərəfdən, informasiyalaşdırma iqtisadiyyatın inkişafı üçün yeni təhdidlər yaradır, tərkibi və nəticələri, məqsədləri, xarakteri, yaranma yeri və səbəbləri ilə fərqlənən, istifadə olunan informasiya texnologiyalarının təhlükəsizliyindən asılılığının artması ilə şərtlənir ki, bu da dövlətin, cəmiyyətin, müəssisənin və şəxsiyyətin iqtisadi təhlükəsizliyinə mənfi təsir göstərir və informasiya sahəsində iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi problemini aktuallaşdırır.

İnformasiya axınlarına nəzarət etməklə, onun təchizatını idarə etməklə, informasiya iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadi proseslərin gedişinə əhəmiyyətli təsir göstərmək olar. Məhz buna görə də iqtisadi qarşıdurmanın müasir texnologiyaları ənənəvi məkandan informasiya-şəbəkə və ya kiberməkana keçir, bu da informasiya müharibələri konsepsiyasının yaranması və praktikasının genişlənməsi ilə bağlıdır. İnformasiya müharibəsi tədbirlər kompleksini təşkil edir, onların həyata keçirilməsi informasiya, informasiya proseslərinə, informasiya sistemlərinə və kompüter şəbəkələrinə təsir etməklə informasiya yüksəlişinə nail olmaq məqsədi daşıyır.

İnformasiya müharibəsinin əsas məqsədi, əsas vəzifəsi rəqibə informasiya məkanından istifadə etməyə imkan verməməkdən ibarət olan informasiya dominantlığına nail olmaqdır. İnformasiya iqtisadiyyatı şəraitində informasiya üstünlüyü iqtisadi dominantlığın mənbəyidir. İnformasiya qarşıdurması mexanizmi tərəflərin informasiya silahından - təsir obyektinin informasiya resurslarına nəzarət etmək və informasiya infrastrukturunu və ya onun ayrı-ayrı elementlərini çıxarmaq üçün nəzərdə tutulmuş ixtisaslaşdırılmış vasitələr və metodlardan istifadə etməsini nəzərdə tutur. İqtisadi təhlükəsizlik səviyyəsi göstəricilər sisteminin - göstəricilərin hədd dəyəri ilə müəyyən edilir. Bununla birlikdə, iqtisadi təhlükəsizliyi qiymətləndirmək üçün praktik göstəricilərin özləri deyil, hədd dəyərləri - dəyərlərə riayət edilməməsinin elementlərin normal inkişaf yolunu pozduğu limit dəyərlərdir və eyni zamanda iqtisadi sistem, iqtisadi təhlükəsizliyin mənfi, dağıdıcı meyillərinin formalaşmasına səbəb olur. Ölkənin (bölgənin) yenilikçi potensialının vəziyyətini əks etdirən milli təhlükəsizliyin ən vacib elementi kimi yenilikçi təhlükəsizliyə yanaşma təklif olunur. İnnovasiya təhlükəsizliyini dövlətin ölkənin sabit və dinamik sosial-iqtisadi fəaliyyəti üçün zəruri olan yenilik sisteminin inkişafının belə bir səviyyəsini təmin etmək qabiliyyəti kimi başa düşmək təklif olunur. Əhalinin rifah səviyyəsinin artması, müdafiə qabiliyyətinin qorunması, iqtisadi və texnoloji müstəqillik əsas məsələlərdən biri hesab edilir. Ölkənin innovasiya sahəsində maraqlarının və vəzifələrinin reallaşmasına maneə yaradan innovasiya təhlükəsizliyinə əsas daxili və xarici təhdidlər müəyyənləşdirilir: elm və elmi məktəblərin kadr potensialı daxil olmaqla, elmi, texniki və yenilikçi fəaliyyət üçün mütəxəssislərin hazırlanması, son siyasi hadisələr, Azərbaycan ilə bir sıra MDB ölkələri və dünya arasında elmi əlaqələr səbəbindən elmlə istehsal arasındakı artan uçurum buna bariz nümunədir.

Artan qlobal maliyyə, iqtisadi və siyasi qeyri-sabitlik şəraitində regionda yenilikçi təhlükəsizliyin təmin edilməsi problemləri xüsusilə kəskinləşir. Eyni zamanda, ölkələrin və bölgələrin yenilikçi təhlükəsizliyi problemləri hazırda kifayət qədər öyrənilmir. Yenilikçi təhlükəsizliyin birmənalı anlaşılması da yoxdur. Bir halda, mahiyyət etibarilə elmi və texniki təhlükəsizlik eyniləşdirilir və bu, milli təhlükəsizlik tələblərinin yerinə yetirilməsini təmin edən elmi və texniki sahələrdə bir sıra şərtlər deməkdir. Bununla birlikdə, bu yanaşma ilə konsepsiyanın məzmunu "yenilikçi təhlükəsizlik" nəzərəcarpacaq dərəcədə daralır və bunun xaricində yeni məhsul və xidmətlərin istehsalı prosesi kimi yenilik fəaliyyətinin vacib bir elementi dayanır. Digər

hallarda, yenilikçi təhlükəsizlik son dərəcə geniş şəkildə - sənaye, elmi, texniki və innovasiya sahələrində dövlətin təhlükəsizliyi kimi qəbul edilir. İnnovativ təhlükəsizliyi təyin edərkən yeniliklərin və innovativ fəaliyyətin xüsusiyyətlərini elm, texnika, müasir texnologiyaların inkişafına, bütövlükdə iqtisadiyyatın inkişafına fəal təsir göstərən müasir sosial-iqtisadi inkişafın əsas amili hesab etmək lazımdır, habelə müəyyən bir ölkənin və ya bölgənin yenilikçi inkişaf səviyyəsini əks etdirən "yenilikçi sistem" kompleks konsepsiyasının məzmunu kimi baxmaq olar [2, s.126].

Hər bir ölkədə iqtisadi təhlükəsizlik üçün ən vacib şərt tam məşğulluq və iqtisadiyyatın struktur tarazlığı ilə makroiqtisadi sabitləşməsidir. Lakin sürətlə dəyişən sosial-iqtisadi sistemə sahib bir iqtisadiyyatda, iqtisadi təhlükəsizlik problemləri, əsasən institusional amillərin təsiri ilə ciddi şəkildə ağırlaşır. İqtisadi təhlükəsizlik sisteminin məzmunu və fəaliyyət prinsiplərinə təsisatların təsiri uyğunsuzluqla xarakterizə olunur: bazar institutları eyni zamanda həm dəstək vasitəsi, həm də təhlükə amili kimi çıxış edə bilərlər. Siz güman edə bilərsiniz- virus kimi mənfi impulslar yaradan institusional zərbələr iqtisadiyyatı daxildən zəiflədir, dayanıqlığını azaldır və daxili, xarici iqtisadi və siyasi təhdidlərə qarşı həssaslığı artırır [1, s.192].

Təhlükəsizliyin təmin edilməsinin əhəmiyyəti isə hədəf qoymağın müxtəlif növlərinə və hədəflərə çatma yollarına görə artır. İqtisadi inkişafın proqnozlaşdırılması, investisiyaların qoyulması, ölkə büdcəsinin formalaşdırılması üçün bu və ya digər varianta, onların sosial-iqtisadi nəticələrini təhlükəsizlik meyarları və göstəriciləri şəklində qiymətləndirmədən üstünlük vermək olmaz. Bu, sosial-iqtisadi islahatların qiymətləndirilməsinə də aiddir. Onların cəmiyyət üçün təhlükəsizliyini qiymətləndirməmək dövlətin və cəmiyyətin həyatı dəstəkləyən sistemlərinin (qida, nəqliyyat, enerji, mənzil-kommunal xidmətlər və s.) məhvinə səbəb ola bilər. İqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi, Azərbaycanın ayrılmaz bir suveren dövlət kimi inkişafındakı ən vacib məsələlərdən biridir. İnsan fəaliyyətinin bütün sahələri bu və ya digər dərəcədə mümkün təhlükələrə işarə edən göstəricilərə malikdir, cəmiyyət, təşkilatlar və fərdlər tərəfindən irəli sürülən hədəfləri təyin edərkən və əldə edərkən nəzərə alınmalıdır. Hal-hazırda iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi məsələlərinin dövlət tənzimlənməsinə ehtiyacı ümumiyyətlə qəbul ediləndi. Hər şeydən əvvəl böhranlar, inflyasiya, işsizlik, sosial bərabərsizlik, iqtisadi səmərəlilik və sosial ədalət prinsiplərinin birləşdirilməsinin zəruriliyi kimi makroiqtisadi problemlərin həlli ilə izah olunur.

Bundan əlavə, iqtisadi təhlükəsizliyi təmin etmək üçün dövlət tədbirlərinə ehtiyac mikroiqtisadi problemlərlə (fərdi bazarların mükəmməl olmaması, bazar qüsurları da daxil olmaqla) əlaqələndirilir. Eyni zamanda vurğulanmalıdır ki, cəmiyyətin və dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etmək üçün etibarlı bir sistem formalaşması yalnız ardıcıl hədəflərə çatmağa yönəlmiş bütün inzibati-hüquqi və sosial-iqtisadi tənzimləmə metodları sistemi tətbiq olunduqda mümkündür. Bunlarsız iqtisadiyyatın vəziyyətini kökündən yaxşılaşdırmaq, regionun iqtisadi təhlükəsizliyini və bütövlüyünü gücləndirmək mümkün deyildir.

Ədəbiyyat

1. Mikayılova S.M. İqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasının makroiqtisadi problemləri. (Monoqrafiya). Bakı: Gənclik, 2009, 400 s.
2. Məmmədov N.M. Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi. Bakı, 2005, 309 s.
3. Меньшикова Е. А. Экономическая безопасность. Учебного пособия Хабаровск Издательство ТОГУ 2015. 328 с.
4. Криворотое В. В., Калина А. В., Эриашвили Н. Д. Экономическая безопасность государства и регионов: учебного пособие. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2014. 351 с.

Резюме
Велиева Л.М.

Трансформация угроз экономической безопасности в современных условиях

В статье разъясняется понятие экономической безопасности и определяются ее важнейшие составляющие: опасности и угрозы. Особое внимание уделяется выявлению первичных и обоснованных конфликтов интересов в сфере экономики не только с точки зрения экономической безопасности, но и с точки зрения раскрытия и анализа. На современном этапе исторического развития механизм обеспечения экономической безопасности общества и государства признан одним из приоритетных вопросов.

Ключевые слова: *экономическая безопасность, инновационные риски, угрозы и вызовы, институциональные риски, информационные ресурсы, инновационная безопасность*

Summary
Veliyeva L.M.

Transformation of Threats to Economic Security in Modern Conditions

The article explains the concept of economic security and identifies its most important components: threats and challenges. Particular attention is paid to the initial and reasonable identification of contradictions in the field of threats to the economy, not only the definition of economic security, but also the disclosure of its essence, as well as analysis. At the current stage of historical development, the mechanism of ensuring the economic security of society and the state has been accepted as one of the priority issues.

Key words: *economic security, innovation risks, threats and challenges, institutional risks, information resources, innovative security*

**KOMMUNAL SU SEKTORUNDA XƏRCLƏRİN AZALDILMASINDA
BEYNƏLXALQ MEXANİZMLƏRİN ROLU - AVERCH-JOHNSON EFFEKTİNİN
TƏTBİQİ**

Yusibova Kəmalə Orduxan qızı

Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi İqtisadi İslahatlar Elmi-Tədqiqat İnstitutu
kamala.yusibova@mail.ru

Xülasə: *Kommunal su sektorunda kapital qoyuluşu problemi Minilliyin Məqsədlərinə nail olunmasında əhəmiyyətli problemlər siyahısındadır. Məqalədə kapital qoyuluşu xərclərində dəyişikliklərin digər xərclərə təsir mexanizminə münasibət bildirilir.*

Açar sözlər: *kapital qoyuluşu xərcləri, Averch-Johnson effekti, gəlirlilik əmsali*

Su təchizatı və kanalizasiya tullantılarının təmizlənməsi şəbəkələr vasitəsilə göstərilən xidmət sahəsidir: suyun müştərilərə çatdırılması və tullantı suların toplanması və təmizlənməsini özündə birləşdirir. Su təchizatı və kanalizasiya tullantılarının təmizlənməsi xidmətlərinin çatdırılması yerli sukanal idarələrinə həvalə olunur. Xidmətlərin keyfiyyətinin daha effektiv olması üçün dövlətin nəzarətinin olması daha yaxşı nəticələrə səbəb olur. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (İƏİT) su və kanalizasiya sektorunun maliyyələşdirilməsi mövzusunda hazırladığı hesabat əsasən, infrastrukturun yaxşılaşdırılması həm inkişaf etmiş ölkələr (İEÖ), həm də inkişaf

etməkdə olan ölkələr (İEOÖ) üçün əhəmiyyətli dərəcədə böyük xərclərlə başa gələcəkdir. Məsələn, İEOÖ-də su sektorunun xidmətlərini genişləndirmək və Minilliyin İnkişaf Məqsədlərinə çatmaq üçün investisiya xərclərin iki dəfəyə - ildə təqribən 18 milyard ABŞ dollarına qədər artması tələb olunur. Əlavə olaraq, bu ölkələrdə mövcud su infrastrukturunu inkişaf etdirmək, standartlara cavab verməsinə nail olmaq üçün hər il 54 milyard ABŞ dolları sərmayə qoyuluşuna ehtiyac duyulur. M.Wattersonun fikrinə əsasən, dövlətin inhisarında olan kommunal xidmətlər ölkənin sosial-iqtisadi siyasətinə uyğun məqsədlərin yerinə yetirməsi tələbi ilə üzbəüz qalaraq xərcləri azaltmaqla mənfəəti artırmaqda çətinlik çəkirlər [5]. Bu səbəbdən sektorda xərclərin və gəlirlərin səmərəli bölgüsü, mənfəətə nail olunması, müsbət iqtisadi nəticələrin yaranması əsas məsələlərdən biridir. Su təchizatı və kanalizasiya tullantılarının təmizlənməsi sektoru ictimai rifahla birbaşa bağlıdır. Artan əhəlinin ehtiyacına uyğun xidməti təmin etmək üçün şəbəkələrə və digər əsas vəsaitlərə kapital qoyuluşunun həyata keçirilməsi vacib məsələlərdən biridir.

Su təchizatı və kanalizasiya tullantılarının təmizlənməsi sektorunun əsas maliyyələşmə mənbəyi tariflərə uyğun göstərilmiş xidmətlərin təchizatına görə ödəmələr və dövlət transferlərindən ibarətdir. Maliyyələşmə dövlətin müəyyən etdiyi qaydalara uyğun həyata keçirilir və xidmətlərin göstərilməsi üçün vacib şərtlərdən biridir. Xərclərin davamlı bərpası gələcək pul axınlarının təmin olunmasını nəzərdə tutur və geri qaytarılmış vəsait kreditlər, istiqrazlar və kapital cəlb etmək üçün istifadə edilməlidir. İƏİT tərkibinə daxil olan ölkələrə dair “Su təchizatı və kanalizasiya tullantılarının təmizlənməsi sektoru üçün strateji maliyyə planlaşdırılması” başlığı altında hazırladığı hesabatda qarşıdakı illərdə sektorlar üzrə tələb olunacaq investisiyaların məbləğinin müəyyən olunması üçün araşdırmalar aparmışdır. Araşdırmanın nəticəsini aşağıdakı cədvəldən görmək olar. Hesabat İƏİT-ə daxil olan, həmçinin Rusiya, Çin, Hindistan və Braziliya kimi ölkələri əhatə edir.

Cədvəl 1.

Müxtəlif sektorlarda illər üzrə təxmin olunan illik investisiya xərcləri (mlrd ABŞ dolları)

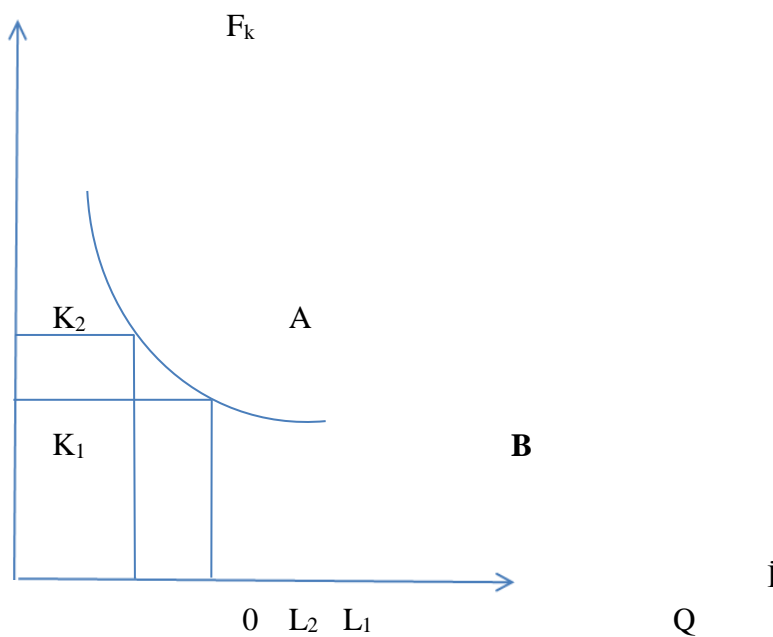
İnfrastruktur növü	2000-2010	Ümumdünya ÜDM-da xüsusi çəkisi %-lə	2010-2020	Ümumdünya ÜDM-da xüsusi çəkisi %-lə	2020-2030	Ümumdünya ÜDM-da xüsusi çəkisi %-lə
Yol infrastruktur	220	0.38	245	0.32	292	0.29
Dəmiryol infrastruktur	49	0.09	54	0.07	58	0.06
Telekommunikasiya	654	1.14	646	0.85	171	0.17
Elektrik enerjisi təchizatı	127	0.22	180	0.24	241	0.24
Su və kanalizasiya təchizatı	576	1.01	772	1.01	1037	1.03

Mənbə: İƏİT (2006), 2030-cu ilədək İnfrastruktur - Telekommunikasiya, Quru nəqliyyatı, su və elektrik enerjisi, İƏİT, Paris hesabatı

Cədvəl 1-dən görüldüyü kimi, su təchizatı və kanalizasiya sektoru digər sektorlardan ümumdünya ÜDM-də xüsusi çəkisinə görə yüksəkdir və sektorun infrastrukturunun investisiya fəaliyyətinə olan tələbatını ödəmək üçün 2000-2010-cu illərə nisbətən 2020-2030-cu illərdə 1,8 dəfə çox vəsait tələb olunur. Bütün bunları nəzərə alaraq kommunal su sektorunda xərclərin azaldılmasından yaranan müsbət maliyyə nəticələrinin şəbəkə infrastrukturunun genişləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi üçün tələb olunan kapital qoyuluşlarına cəlb edilməsində əhəmiyyətli olduğunu qeyd edə bilərik.

İnvestisiya qoyuluşunun gəlirlilik əmsalından asılı olaraq tənzimlənməsinin Averch-Johnson effekti - kommunal su sektorunun tənzimlənməsinin müəssisənin əsas vəsaitlər və material ehtiyatlarına investisiya qoymağa stimül verdiyini əsaslandırın modeldir. Amerika iqtisadçıları Harvey Averch və Leland L.Johnsonun “Averch-Johnson effekti” kimi məşhur olan ilk araşdırmaları barədə məqalə 60-ci illərin mikroiqtisadiyyat sahəsində ən çox istinad edilən və diqqəti cəlb edən tədqiqatlardan biri olmuşdur. Averch-Johnson effekti yığım həddinin tənzimləndiyi firmanın kapital qoyuluşuna daha çox vəsait sərf edildiyi halda meydana gəlir. Bu icazə verilən yığım həddinin kapitalın qiymətini üstələdiyi halda baş verir. Belə ki, bu iki kəmiyyət arasındakı fərq müəssisənin təmiz mənfəətidir. Müəssisə istehsala çəkilən xərcləri ödədikdən sonra yerdə qalan vəsaiti infrastrukturun genişləndirilməsi və daha da yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş olacaqdır. Araşdırmada Averch və Johnson kifayət qədər sadə riyazi hesablamalardan istifadə etməyi təklif edir. Averch və Johnsona görə tənzimlənən müəssisə gəlirlilik dərəcəsini kapitalın qiymətindən yüksək təyin edərsə bu əmək ehtiyatlarından çox kapital ehtiyatlarını istehsala cəlb etməyə meyilli olduğunu göstərir. Bu isə istehsalın əmək və kapital nisbətinin qeyri-səmərəli olmasına səbəb olur. “Averch-Johnson effekti” mövzusunda aparılan müşahidələr geniş empirik və nəzəri ədəbiyyatın meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Modelə əsasən əsas kapitalla və ya əsas fondlara gəlirliliyin təmin olunması üçün hər zaman düzəliş edilməlidir. Bu səbəbdən izokvant (eyni miqdar) əmək : kapitalın elə bir kombinasiyasını tapmaq deməkdir ki, məhsul, xidmət buraxılışının ən böyük həcminə səbəb olsun. İzokost (eyni dəyər) əmək/kapitalın elə kombinasiyasını tapmaq deməkdir ki, istehsal həcmi dəyişmədən kapital və əmək resurslarının artırılıb-azaldaraq eyni dəyərə malik məhsul və xidmət buraxılışı ilə nəticələnsin. Əməyin kapital və ya kapitalın əməklə əvəz olunmasının istehsalın həcminə təsir etməməsinin riyazi əsası aşağıdakı kimidir:

$$MRTS = \frac{\Delta K}{\Delta L} \quad (1)$$

Şəkil 1. İstehsal qrafiki

Hesab edilir ki, müəssisə mənfəətini artırmaq istəyir. Mənfəətin maksimumlaşdırılması üçün kapital həcmi və iş qüvvəsinin (əmək) miqdarları axtarılır. İstehsal funksiyasının əmək və kapitaldan asılı olduğu fərz edilir. $Q=KL$ (Kobba-Duqlas funksiyası)

$$\pi = R(K, L) - WL - rK \quad (4)$$

burada, π - mənfəət, R - gəlir funksiyası, K - kapitalın həcmi, L - əməyin kəmiyyəti, W - əmək haqqı tarifi, r - kapitalın dəyəri, S - icazə verilən gəlir normasıdır.

Uyğun olaraq,

$$\frac{R(K,L)-WL}{K} = S \quad (5)$$

$$R = p * q \quad (6)$$

gəliri kimi göstərib düsturu

$$\pi = p*q - WL - rK \quad (7)$$

şəklində də ifadə edə bilərik.

Buradan,

$$\pi + rK = R(K, L) - WL \quad (8)$$

$$rK = R(K,L) - WL - \pi \quad (9)$$

Averch-johnsona görə $S > r$ şərti ödənməlidir.

Kapitalın müəyyən zaman kəsiyində dollarla ifadə olunmuş gəlirlilik dərəcəsi (yığım həddi) həmin zaman dövründə kapital vahidinin dəyərini üstələyirsə, firmanın maddi kapital ehtiyatlarına meyl etməli olduğunun göstəricisidir. (Nüvə və atom stansiyalarında olduğu kimi). Əgər $r > S$ (1)-i (2) şərtinə əsasən maksimumlaşdırma zamanı Laqranj birinci sırada aşağıdakı şərti qoyur. Aşağıdakı müddəalar xüsusi olaraq qeyd edilir:

✓ Müəssisə tərəfindən müəyyən edilən gəlirlilik əmsalı xərclərin azaldılmasına səbəb olmayacaq.

✓ Modelin tələblərinə uyğun olaraq müəssisə tərəfindən seçilmiş kapital və işçi qüvvəsi nisbəti xərclərin azaldılması qərarının verilməsi halında tətbiq oluna biləcək kapital əmək nisbətindən yüksək olacaq.

Tənzimləyici məhdudiyyəti kapitalı əmək resurslarına nisbətən ucuzlaşdırır. Firma kapitalını əməktutumluluqla əvəz etməyə məcbur olur. İstehsalın optimal həcmi istehsal funksiyasının izokvant və izokost analizi vasitəsilə müəyyən olunur. Bu model vasitəsilə təbii inhisar olan kommunal su sektorunun əmək və ya kapitaltutumlu olması məsələsinə münasibət bildirə bilərik.

Kapital qoyuluşunun gəlirlilik dərəcəsinin hesablanması metodologiyası. Əsas vəsaitlərin konkret il üçün ilin əvvəlinə və ilin sonuna olan balans dəyərləri toplanaraq yarıya bölünür və orta

illik balans dəyəri göstəricisi müəyyən edilir. Kapital qoyuluşunun gəlirlilik əmsalı göstəricisi baxılan ildə müəssisənin əsas maliyyə-iqtisadi göstəricisi olan xalis mənfəətinin faizlə əsas vəsaitlərin orta dəyərinə nisbəti şəklində müəyyən olunur [6].

Cədvəl 2.

Kapital qoyuluşunun gəlirlilik əmsalının müəssisənin mənfəəti və kapital qoyuluşu göstəricilərinə əsasən hesablanması, min manatla

Göstəricilər	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Əsas vəsaitlərin orta dəyəri	22760.8	25719.8	30125.3	55384.9	99691.5	119172.8	119881.1
Müəssisənin dövr üzrə mənfəəti	753.3	99.7	2352.9	-3071.9	-4892.1	-2130.9	-3196.2
Kapital qoyuluşunun gəlirlilik əmsalı %-lə	3.31	0.39	7.81	-5.55	-4.91	-1.79	-2.67

Mənbə: "Azərsu" ASC-nin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəl 2-dən görüldüyü kimi, kapital qoyuluşunun gəlirlilik əmsalı S 2014-cü ilə nisbətən 2016-cı ildə 2,4 dəfə artmışdır. Buna səbəb 2016-cı ildə sukanal idarəsində dövr üzrə mənfəətin ən yüksək olması ilə bərabər, inkişaf layihəsinin də yerinə yetirilməsi olduğunu qeyd edə bilərik. 2014-cü və 2015-ci illərdə müəssisənin mənfəəti müsbət olsa da, kapital qoyuluşunun gəlirlilik dərəcəsinin kifayət qədər yüksək olmadığını müşahidə edirik. 2017-2020-ci illər ərzində müəssisə zərərli işlədiyi üçün kapital qoyuluşlarının səmərəsiz olması da qanunauyğundur.

Aparığımız araşdırmadan məlum oldu ki, müəssisənin mənfəətlə işləməsi kapital qoyuluşlarının gəlirlilik əmsalının yüksək olmasına birbaşa təsir edir. Bu eyni zamanda resursların optimal istifadə və qarşılıqlı əvəz olunmasının səmərəli olduğunu da üzə çıxarır.

Ədəbiyyat

1. Applied Corporate Finance 4th edition Aswath Damodaran Stern School of Business New York University Wiley, 2014, pp.188-193
2. Averch, Harvey; Johnson, Leland L. (1962). "Behavior of the Firm Under Regulatory Constraint". *American Economic Review*. 52 (5): 1052–1069.
3. https://en.wikipedia.org/wiki/Averch%E2%80%93Johnson_effect
4. <https://www.antikvariat.net/sv/lyn50150-behaviour-firm-under-regulatory-constraintthe-averch-johnson-effect-averch-harvey-leland-l>
5. OECD (2011), Meeting the Challenge of Financing Water and Sanitation: Tools and Approaches, OECD Studies on Water, OECD Publishing. <http://dx.doi.org/10.1787/9789264120525-en>
6. Waterson, Michael. 1988. Regulation of the Firm and Natural Monopoly. Oxford: Basil Blackwell

Резюме

Юсубова К.О.

Роль международных механизмов в сокращении затрат в секторе водоснабжения - применение эффекта Аверча-Джонсона

Проблема капиталовложений в коммунальный сектор входит в перечень важных задач в достижении Целей Развития Тысячелетия. В статье описан механизм влияния изменения капитальных затрат на другие расходы.

Ключевые слова: *капитальные затраты, эффект Аверча-Джонсона, рентабельность*

Summary

Yusibova K.O.

The Role of International Mechanisms in Reducing Costs in the Water Utility Sector - Application of the Averch-Johnson Effect

The problem of capital investment in the utilities sector is on the list of important challenges in achieving the Millennium Development Goals. The article describes the mechanism by which changes in capital expenditures affect other expenditures.

Key words: *capital expenditure, Averch-Johnson effect, rate of return*

АНАЛИЗ ФИНАНСОВОЙ ПРОИЗВОДИТЕЛЬНОСТИ И УСТОЙЧИВОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ КОМПАНИЙ В СИСТЕМЕ АГРОБИЗНЕСА

Дилаваров Фарид Огтай оглы

Сумгаитский Государственный Университет

farid90.08@mail.ru

Резюме: *В тезисе представлен обзор исследования анализа экономической эффективности и устойчивости развития предприятий в системе агробизнеса. Предложен путь увеличения степени финансирования за счет средств самих предприятий. Также рассмотрены показатели эффективности использования земельных ресурсов и фондёмкости сельскохозяйственных предприятий.*

Ключевые слова: *агробизнес, сельское хозяйство, предприятие, темп роста, сельскохозяйственное предприятие*

Проведение анализа экономического развития и производственно-сбытовой деятельности аграрных предприятий требует разработки определенного подхода. Как показывают наши исследования, разнообразных методик по анализу и оценки экономической эффективности имеется в достаточном количестве. Исследователи вводят различные показатели в той или иной степени показывающие деятельность аграрных предприятий.

Если опираться на анализ темпов прироста ВВП сельского хозяйства, показывающих крайний разброс и сильную волатильность по определенным периодам времени. Так, если взять во внимание, что рост в основном происходил за счет растениеводства, то это дает нам право утверждать о большой роли земельных отношений. Кроме того, институциональные условия именно по отношению к индивидуальным фермерским хозяйствам, поскольку большая доля производства именно растениеводства относится к фермерским хозяйствам. И это давало импульс к росту производства в отрасли. В самом деле, участие фермерских хозяйств в животноводстве минимально из-за необходимости приобретения более

дорогостоящих фондов и высокой трудоемкости производства животноводческой продукции.

Так, анализ показывает, что в индивидуальных хозяйствах, где средний прирост составил примерно 18,1%, тогда как для сельскохозяйственных предприятий рост составил 2,6%. В производстве продукции животноводства в сельскохозяйственных предприятиях темп прироста составил 29,0%, тогда как в индивидуальных хозяйствах примерно 12,6% [1].

В данной проблеме необходимо определить характер структуры землепользования. На сегодняшний день, 97% производства сельскохозяйственной продукции приходится на предприятия, имеющие 36% посевных площадей, в сельскохозяйственных предприятиях соответственно производство - 3%, при посевной площади 26%.

Так, на одно сельскохозяйственное предприятие приходится более 70 га сельскохозяйственных угодий, тогда как на одно фермерское хозяйство приходилось более 10 га сельскохозяйственных угодий. На основе данных переписи сельского хозяйства осуществленной в 2005 году, 185 га сельскохозяйственных угодий приходилось на 1 сельскохозяйственное предприятие и 2,5 га на 1 К(Ф), семейное и домашнее хозяйство [2].

Исследования показывают, что повышение эффективности использования трудовых и капитальных ресурсов приводит к росту темпов производства. При анализе состояния основных фондов произошло повышение почти на 30%, основных производственных фондов на 27%, среднегодовой стоимости ОПФ на 26,2%. Достижение данного уровня можно непосредственно связать с государственными финансами. Так, по сравнению с периодом 2008-2013 гг. в 2013-2018 гг. рост государственных затрат в сельское хозяйство увеличился почти на 35%. По сути дела, такая ситуация не может продолжаться долго и должны быть определенные подвижки для повышения уровня финансирования за счет средств самих предприятий [3].

В данном направлении необходимо продумывать различные сценарии развития системы агробизнеса, используя главным образом инновационные подходы как в производстве, так и в переработке, и в логистике агропродовольственной продукции.

Так, в период 2000-2005 гг. рост продуктивности в сельскохозяйственных предприятиях и других организациях составил 40%, тогда как в индивидуальных и других предпринимательских хозяйствах почти в 3,5 раз больше. В последующие годы в период 2008-2012 гг. наблюдается снижение уровня продуктивности в индивидуальных хозяйствах на 77%, тогда как в сельскохозяйственных предприятиях произошел рост на 88%. Несколько иная ситуация наблюдается в анализе периода 2013-2018 гг. Так, даже несмотря на значительный рост анализируемых показателей в последние два, в среднем данные не отличаются от предыдущего периода значительно [4].

При анализе других показателей эффективности использования земельных ресурсов выявляется, что в индивидуальных хозяйствах в период 2008-2012 гг. происходит снижение выхода чистого дохода и прибыли с 1 га сельскохозяйственных угодий при адекватном снижении материальных расходов. Получается, что со снижением доходов индивидуальные хозяйства были вынуждены снижать затраты на интенсификацию земельных ресурсов.

В то же время, судя по представленным расчетам, несмотря на высокую фонд обеспеченность у сельскохозяйственных предприятий по сравнению с индивидуальными хозяйствами, фондоотдача индивидуальных хозяйств существенно выше. Сравнительно менее эффективное использование ОПФ со стороны сельскохозяйственных предприятий

также выявляется при анализе фондоёмкости. В то же время, судя по расчетам уровня использования ОПФ, выявляется, что темпы роста производительности труда опережали темпы фондовооруженности, т.е. в принципе достигался максимальный эффект использования основных фондов.

В индивидуальных хозяйствах наблюдается повышение фондообеспеченности на 40%, фондовооруженности на 20%, снижение фондоёмкости на 80%, повышение фондоотдачи на 60%. Несмотря на такую положительную динамику следует отметить, что рост эффективности ОПФ сопровождался снижением площади сельхозугодий на 72%, и численности работников в 1,5 раза.

Данную ситуацию можно объяснить следующими выводами: отечественное производство сельскохозяйственной продукции все еще основано на мелкотоварном производстве, так как показывают расчеты темпы роста производства сельскохозяйственной продукции в основном обеспечивался не за счет сельхозпредприятий (темп роста – 0,2%), а за счет домашних и семейных хозяйств (темпы роста – 3,8%), низкая обеспеченность оборотными фондами, высокие транзакционные издержки, высокий уровень наличия импортной сельхозпродукции, что, по сути позволяет повышать темпы роста производства для иностранных агропродуцентов и т.д.

По другим показателям регрессионного анализа мы уже говорили, что следует повысить внимание на использование и концентрацию земельных ресурсов и использование материальных ресурсов в сторону их усовершенствования.

Несмотря на важность производства, наши исследования показывают, что в большинстве своем проблемы находятся за пределами производственной сферы и непосредственно зависимы от дальнейших этапов «переработки – хранения – логистики-торговли».

Литературы

1. ГКСАР <http://www.azstat.org/statinfo/agriculture/az/index.shtml>.
2. ГКСАР Основные экономические показатели сельскохозяйственных предприятий и хозяйств индивидуальных предпринимателей. Официальное издание Баку-2018, с. 24-25.
3. ГКСАР основные экономические показатели предприятий сельского хозяйства и индивидуальных предпринимателей. Официальное издание Баку, 2018, с. 29.
4. ГКСАР основные экономические показатели предприятий сельского хозяйства и индивидуальных предпринимателей I внешняя торговля Азербайджана 2012 официальное издание Баку-2013.

Xülasə

Dilavərov F.O.

Aqrobiznes sistemində şirkətlərin formalaşmasının maliyyə məhsuldarlığının və sabitliyinin təhlili

Tezisdə aqrobiznes sistemində müəssisələrin inkişafının iqtisadi effektivliyinin və davamlılığının təhlili ilə bağlı aparılan tədqiqatın icmalı verilmişdir. Müəssisələrin özlərinin vəsaiti hesabına maliyyələşmə dərəcəsinin artırılması yolu təklif edilmişdir. Həmçinin torpaq ehtiyatlarından istifadənin və kənd təsərrüfatı müəssisələrinin fond tutumluluğu göstəriciləri də nəzərdən keçirilmişdir.

Açar sözlər: aqrobiznes, kənd təsərrüfatı, müəssisə, artım tempi, kənd təsərrüfatı müəssisəsi

Summary
Dilavarov F.O.

Analysis of Financial Productivity and Sustainability of the Formation of Companies in the Agribusiness System.

The thesis presents an overview of the study of the analysis of the economic efficiency and sustainability of the development of enterprises in the agribusiness system. A way to increase the degree of financing at the expense of the enterprises themselves is proposed. The indicators of the efficiency of the use of land resources and the fund capacity of agricultural enterprises are also considered.

Key words: agribusiness, agriculture, enterprise, growth rate, agricultural enterprise

**РАЗРАБОТКА СОДЕРЖАНИЯ И МЕТОДИКА СОСТАВЛЕНИЯ КАРТЫ
РЕКРЕАЦИОННЫХ РЕСУРСОВ (НА ПРИМЕРЕ НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ
РЕСПУБЛИКИ АЗЕРБАЙДЖАНА)**

Мехбалиев Мехман Мохуббат оглы

Бакинский государственный университет

mehbaliyevmehman@gmail.com

Сафаров Айдын Саттар оглы

Институт географии НАНА

***Резюме:** В статье рассматриваются современное состояние, изученность и картографирование рекреационных ресурсов Нахчыванской Автономной Республики Азербайджана. Выделены два основных вида рекреационных ресурсов: естественные (природные) и антропогенные. По мнению автора, при выделении рекреационных районов необходимо учесть основные морфометрические показатели рельефа (углы наклона, экспозицию, густоту и глубину расчленения), доступность, наличие инфраструктуры, трудовых и рекреационных ресурсов (наличие достопримечательностей, уникальных природных объектов и т.д.), с применением балльной оценки. Составлена карта рекреационных ресурсов Нахчыванской Автономной республики Азербайджана и проведен ее анализ. Подготовлен пакет-предложений.*

***Ключевые слова:** Рекреация, морфометрия, ресурсы, карта, туризм, исследование, источники, пещеры.*

Актуальность темы. В условиях рыночной экономики рациональное использование рекреационных ресурсов имеет очень важное значение. С этой целью составляются карты разного масштаба и тематики. Одной из них является карта рекреационных ресурсов, составленная с применением ГИС –технологий. Основным преимуществом электронных карт рекреационных ресурсов является их оперативное обновление. Такие карты являются очень важным средством для управления рекреацией и туризмом.

Целью работы является разработка содержания и методика составления карт рекреационных ресурсов на примере Нахчыванской Автономной Республики.

Объектом исследования является Нахчыванская Автономная Республика Азербайджана с общей площадью 5,5 тыс.кв.км. (6,4 % территории Азербайджана). В состав автономной республики входят семь районов (Бабек, Джульфа, Кенгерли, Ордубад, Садарак, Шахбуз, Шарур).

Картографическими источниками послужили:

1. Национальный Атлас Азербайджана 2. Туристический Атлас Азербайджана 3. The informative cartographic reference book of Azerbaijan, 4. Азербайджанская республика. Географический атлас и др.

Исследователи. Исследованием и картографированием рекреационных ресурсов занимались Алиева Ж.Н.[4], Бредихин А.В.[6] Зарубина Н.В.[9], Бредихин А.В. и Сазонова А.А.[7], Голубчиков Ю.Н. и Супруненко Ю.П. [8] и др.

Нами на основе многолетних исследований составлены многочисленные карты рекреации и рекреационного районирования [11,12,13].

Методы исследования. Исследование проведено картографическими методами, т.е. с использованием многочисленных карт и атласов. Кроме этого, широко использованы также литературные источники.

Методика исследования. Исследование проведено в камеральных условиях на основе картографических и литературных источников. Карта составлена с применением ГИС-технологий.

Исследование и картографирование рекреационных ресурсов. В настоящее время в Азербайджане очень бурно развивается туризм, который является одним из основных отраслей современной экономики Азербайджана. На наш взгляд, он является наиболее прибыльной отраслью хозяйства после нефтяной промышленности. В отличие от нефтяной промышленности он не загрязняет окружающую среду. Поэтому использование этих ресурсов очень выгодно. Для рационального использования рекреационных ресурсов необходимо их картографирование с использованием достижений современных технологий, особенно ГИС-технологий. На основе этих карт можно провести рекреационное районирование. Рекреационное районирование проводится на основе комплексных факторов, имеющих рекреационное значение. На наш взгляд, до настоящего времени не существует единой научно-методической основы выделения рекреационных районов.

На наш взгляд, при выделении рекреационных районов необходимо учесть основные морфометрические показатели рельефа (углы наклона, экспозицию, густоту и глубину расчленения), доступность, наличие инфраструктуры, трудовых и рекреационных ресурсов (наличие достопримечательностей, уникальных природных объектов и т.д.), с применением балльной оценки.

Таким образом, рекреационные районы формируются в результате очень многих факторов, требуя системного подхода и представляя собой рекреационные однородные районы. Граница рекреационных районов нестабильна, со временем может изменяться. В пределах рекреационных районов можно выделить подрайоны, микрорайоны и т.д.

На наш взгляд, карту рекреационного районирования целесообразно составлять в крупном масштабе, с применением ГИС-технологий на основе картографических источников и полевых наблюдений, с учетом всех районообразующих факторов.

Нахчыванская Автономная Республика богата рекреационными ресурсами, обладая очень выгодным географическим расположением. Соседство с Турцией и Ираном открывает

новые возможности для развития рекреации и туризма. Следует отметить, что рекреационные ресурсы исследуемой территории изучены чрезвычайно слабо, нуждаясь в детальном исследовании и картографировании. Целесообразно создание ГИС-рекреационных ресурсов, что позволит в коротком промежутке времени обновить, дополнить и визуализировать материалы.

Рекреационные ресурсы Нахчыванской Автономной Республики делятся на две группы: естественные (природные) и антропогенные.

1. Естественные (природные) ресурсы. Основными естественными (природными) ресурсами республики являются пещеры, своеобразная растительность, реки и озера, минеральные и термальные источники, геологические и геоморфологические объекты и т.д.

Следует отметить, что из естественных рекреационных ресурсов не хватает в основном лесных ресурсов, что связано с аридностью климата.

На территории Нахчыванской Автономной Республики имеются нижеследующие пещеры: Асхаби-кахф, Данзик, Хизанги, Салахан, Лизбиртчай, Дуздаг, Газанчы, Хачапарах, Килит и т.д. Из этих пещер Асхаби-кахф считается святым местом, а Дуздаг используется как лечебный объект. Все пещеры имеют рекреационное значение.

Нахчыванская Автономная Республика очень богата минеральными и термальными источниками. Она называется «музеем минеральных источников под открытым небом». Самыми большими и популярными источниками являются Бадамлы, Сираб, Кахаб и Вайхыр. Эти минеральные источники славятся своими лечебными свойствами и расположены в основном в горных районах.

Рельеф существенно влияет на рекреационную деятельность, сам являясь также фактором рекреации. Основными горными хребтами Нахчыванской Автономной Республики являются Зангезурский и Даралагезский хребты Малого Кавказа. Максимальная высота рельефа составляет 3906 м (Гапыджик, Зангезурский хребет). Уникальной формой рельефа в Нахчыване является Гамигая, самым популярным геологическим объектом - Иландаг.

Основные равнины (Садарак, Шарур, Бююкдуз, Кенгерли, Нахчыван, Джульфа, Ордубад) расположены вдоль реки Араз. Рельеф в целом благоприятен для рекреационной деятельности. Крупными реками Нахчыванской Автономной Республики являются Араз, Арпачай, Нахчыванчай, Алинджачай, Гиланчай и др. Они не имеют транспортного значения. На территории Нахчыванской Автономной Республики имеется уникальная растительность (платан, молочай, кустарник, верблюжья колючка, бук, вяз, астрагал и т.д.), которая привлекает рекреантов и туристов.

Единственный водопад Пазмачи расположен в Ордубадском районе, на высоте 2161 м. Он падает с 16 м-ой высоты. Расход воды составляет 1,34 м³/сек. Водопад имеет очень большое рекреационное значение.

Озера республики в основном небольшие и распространены крайне неравномерно. Из них можно отметить нижеследующие: Гей-гель, Салварты, Ганлы-гель, Батабат, Бананйач, Сираб, Нехрам, Кахаб, Пайыз и т.д.

В последнее время особоохраняемые природные территории в Азербайджане используются в туристско-рекреационных целях.

На территории Нахчыванской Автономной Республики имеются нижеследующие особоохраняемые природные территории: Национальный парк им. акад. Г.А.Алиева, Ордубадский историко-культурный заповедник, Ордубадский национальный парк,

Шахбузский природно-государственный заповедник. Они также используются для рекреации и туризма.

2. Антропогенные рекреационные ресурсы. Территория республики является одним из центров древней цивилизации. Архитектурно-исторические памятники изучены чрезвычайно слабо. Основными антропогенными объектами рекреации на территории Нахчыванской Автономной Республики являются историко-архитектурный комплекс (XII - XIV в.), мавзолей Момине-Хатун, мавзолей Гюлустан (XIII), Джума Мечеть (XVII в.) и др.

Составление карт рекреационных ресурсов. Для составления карт рекреационных ресурсов Нахчыванской Автономной Республики были широко использованы существующие картографические [1,2,10,14] и литературные источники. [3,5,] Первичным картографическим источником является топографическая карта в масштабе 1:200000. Карта сканирована и переведена на электронный вариант. Используются ее математические и географические основы, выбраны рекреационные объекты. На карту из картографических источников перенесены все вышеуказанные рекреационные объекты. Карта рекреационных ресурсов Нахчыванской Автономной Республики составлена с использованием компьютерной программы Arc GIS 10.2.1 в масштабе 1:300000 Рельеф как важный фактор рекреации показан гипсометрическим способом. Для обеспечения читаемости карт, показаны только основные рекреационные объекты и они обозначены цифрами. При составлении карт географические основы топографической и составленной карт показаны в виде отдельных слоев [5], что способствовало точному и оперативному картографированию.

Анализ рекреационных ресурсов по карте. Анализ карты показывает, что территория Автономной Республики очень богата рекреационными ресурсами, но они распространены крайне неравномерно. Они распространены в основном в среднегорной и высокогорной зонах, а основные рекреационные инфраструктуры - вдоль реки Араз. Большинство рекреационных объектов не имеют дорог. Отсутствуют лесные ресурсы. Очень важно подготовить государственную программу для посадки лесов с учетом местных условий. Имеется очень много минеральных и термальных источников. Они распространены в основном в среднегорной и высокогорной зонах бассейнов рек Нахчыванчай и Алиджанчай.

Научно-теоретическое значение карт. Карта позволяет проанализировать закономерности распространения рекреационных объектов и факторов, влияющих на их распространение. Кроме этого, можно выявить связь естественных рекреационных ресурсов с геологическим строением, тектоникой и морфоструктурой, а антропогенных - с физико-географическими условиями. Она очень полезна для составления туристических карт и атласов. По карте можно изучить рекреационные ресурсы, возможности и уровень их освоения.

Практическое значение карт. Карту можно использовать для выбора новых рациональных туристических маршрутов, анализа существующих, рациональной организации и управления туризмом, показа оптимальных районов для размещения объектов, связанных с туризмом, при выделении рекреационных районов и т.д.

Предложения. Для рационального использования рекреационных ресурсов Нахчыванской Автономной Республики предлагаем нижеследующее:

1. Провести инвентаризацию рекреационных ресурсов.
2. Комплексно исследовать рекреационные ресурсы и определить их назначение.

3. Особое внимание уделять пещерам, которые имеют очень большое историко-этнографическое значение. Они плохо обследованы или вообще не обследованы на уровне современной науки и технологии. Необходимо составить их каталог.

4. Составить крупномасштабные тематические рекреационные карты всех рекреационных ресурсов (геоморфологические, гидрологические, геологические и т.д.) по отдельности.

5. Подготовить государственную программу для рационального использования рекреационных ресурсов.

6. Рекреационные объекты, которые находятся на стадии исчезновения, объявить заповедными территориями.

7. Для рациональной организации туризма и рекреации сервисное обслуживание организовать на международном уровне.

8. Усилить рекламу рекреационных ресурсов.

9. Подготовить специализированные национальные кадры.

10. Увеличить капиталовложения с учетом современного состояния рекреационных ресурсов.

11. Изучить и использовать международный опыт и т.д.

Выводы

1. Несмотря на то, что исследуемая территория хорошо обеспечена рекреационными ресурсами, они рационально не используются.

2. Рациональному использованию рекреационных ресурсов препятствуют некоторые социально-экономические факторы.

3. Культура обслуживания находится на низком уровне. Регулярные просветительские работы не проводятся.

4. Необходимо поднять вопрос об охране очень важных рекреационных объектов перед международными организациями и объявить их заповедниками международного значения.

5. При изучении рекреационных объектов, организации рекреационной деятельности не хватает международного сотрудничества. В этом отношении предстоит много работ.

6. Рельеф, особенно его морфометрические показатели, существенно влияет на расположение рекреационных объектов, нуждаясь в детальном и комплексном исследовании

Литература

1. Azərbaycan Respublikası. Coğrafi atlas. Bakı: Bakı kartoqrafiya fabriki, 2018, 208 s.
2. Azərbaycanın milli atlası. Bakı: Bakı kartoqrafiya fabriki, 2014, 444 s.
3. Piriyev R.X. Kartoqrafiya. Bakı: Mütərcim, 2015, 438 s.
4. Алиева Ж.Н. Перспективы рекреационного использования особоохраняемых природных территорий // Вестник Казахского Национального Университета им. Аль-Фараби. Сер. География, 2003, № 1 (916), с.144-148.
5. Берлянт А.М. Картография. М.: КДУ, 2010, 326 с.
6. Бредихин А.В. Рельеф как рекреационное условие и ресурс туризма // Вестник МГУ, сер.5, География, 2005, № 3, с.7-13.
7. Бредихин А.В., Сазонова А.А. Рекреационно-геоморфологическое картографирование // Вестник МГУ, сер.5, География, 2007. № 1, с.34-38.

8. Голубчиков Ю.Н., Супруненко Ю.П. Туризм и рекреация // Известия Российской Академии Наук, сер. География, 2007, № 6, с.118-120.
9. Зарубина Н.В. Комплексная рекреационная оценка Тункинского Национального парка // География и природные ресурсы, 2006. № 4, с.129-135.
10. Мамедов Г.Ш. Туристический атлас Азербайджана, Баку: Бакинская картографическая фабрика. 2008, 110 с.
11. Мехбалиев М.М. Морфометрическое исследование рельефа в рекреационных целях // Изв.РГО, 2001.т.133, вып.6, Санкт-Петербург, с.76-80.
12. Мехбалиев М.М. Морфометрическое исследование рельефа Закатальского заповедника с применением ГИС для развития туризма. ARC REVIEW. Современные Геоинформационные системы, Москва, 2010. № 1 [52], с.14-15.
13. Мехбалиев М.М. Морфометрическое исследование рекреационного потенциала горных геоморфосистем Большого Кавказа (в пределах Азербайджана). American Journal of Science and Technologies. Princeton University, 2015, volume II, No 2 (20), с.351-362.
14. The informative kartographic reference book of AZERBAIJAN. Baku: Chervon.1999-2000. 201 pp.

Xülasə

Səfərov A.S., Mehbaliev M.M.

Rekreasiya ehtiyatları xəritəsinin tərtib olunma metodikasının

və məzmununun işlənməsi (Azərbaycanın Naxçıvan Muxtar Respublikası təmsalında)

Məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikasının rekreasiya ehtiyatlarının öyrənilməsinin müasir vəziyyəti və xəritələşdirilməsi məsələlərinə baxılır. Rekreasiya ehtiyatlarının iki növü ayrılışdır: təbii və antropogen. Müəllifin fikrincə, rekreasiya rayonlarını ayıran zaman relyefin əsas morfo-metrik göstəriciləri (üfüqi və şaquli parçalanma, meyillilik, baxarlıq), əlverişliliyi, infrastrukturun, əmək və rekreasiya ehtiyatlarının (görməli yerlərin, nadir təbiət abidələrinin və s.) olması nəzərə alınmalı və bal ilə qiymətləndirilməlidir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının rekreasiya ehtiyatları xəritəsi tərtib olunmuş və təhlil edilmişdir. Təkliflər paketi işlənilib hazırlanmışdır.

Açar sözlər: rekreasiya, morfo-metriya, ehtiyatlar, xəritə, turizm, tədqiqatlar, mənbələr, mağaralar

Summary

Safarov A.S., Mehbaliev M.M.

Processing of the Content and Methodology of the Composition of the Maps of Recreation Reserves (in the Example of Nakhchivan Autonomous Republic)

Modern condition and mapping of the recreation reserves of Nakhchivan Autonomous Republic is examined at the article. There are two types of the recreation reserves: natural and antropogenous. Principle morphometric indices (vertical and horizontal fraction, inclination, vision) of the relief, while separation of the recreation regions, availability, infrastructure, labour and recreation reserves (sightseeing places, unique natural monuments and so on) shall be considered according to the author and shall be evaluated on the basis of the points. The map of recreation reserves of Nakhchivan Autonomous Republic is composed and analyzed. File of proposals are developed.

Key words: recreation, morphometry, resources, map, tourism, research, sources, caves

EVALUATION OF THE RATIONAL USE OF LEASING OPERATIONS IN THE AGRICULTURAL SECTOR

Hasanova Nargiz Tofiq

Azerbaijan State Agricultural University

nargizaliyeva@inbox.ru

***Summary:** It should be noted that leasing operations are a form of intermediary operations of commercial banks. Leasing has been known since ancient times. Aristotle commented on the essence of the operation as follow: "Wealth, in the most cases, is not to own property, but to use it effectively". Leasing is an English word that means "rent", includes financing investments in fixed assets in connection with the rental of property issued by a specialized leasing company, firm, banking department as a property for a certain period of time.*

***Key words:** leasing, financial leasing, rent, IAS, evaluation*

The agricultural sector is the source of food supply, which is an integral part of the national security of each country. Development of the agrarian sector depends, first of all, on the efficient use of machines and mechanisms, which are the main means of production.

In recent years, the implementation of large infrastructure projects in the non-oil sector, especially in the agricultural sector, minimizing the level of poverty of the population has contributed to the further development of small and medium-sized enterprises, especially farms.

State-run socio-economic development of the regions successfully implemented in the Republic of Azerbaijan in 2004 has resulted in increased economic potential in all areas of the regions, including the agrarian sector, improving business and investment environment and improving the welfare of the population, thereby making a significant contribution to achieving the country's strategic development goals and objectives.

The implementation of the State Program on the Socio-Economic Development of Regions of the Republic of Azerbaijan, covering 2009–2013 and 2014–2018, provided great opportunities for the development of entrepreneurship, including agricultural production. [5]

Order "On Additional Measures to Improve the Market for Agricultural Products and the Sales Market" dated January 22, 2014, signed by the President of the Republic of Azerbaijan with particular attention to creating a favorable business environment in the country, Order. No. 800 of December 29, 2012 approving the Concept of Development "Azerbaijan 2020 - Looking into the Future" and Order No. 152 of April 16, 2014 "On Measures to Accelerate Management in the Agrarian Sector", in connection with the implementation of Decree No. 1138 of December 6, 2016 "On Approval of the Strategic Roadmap for the National Economy and Major Sectors of the Economy" are considered important documents in the country that will ensure the development of the agricultural sector, which is an important direction of the national economy, and, as a result, the growth rate of agrarian production in the current situation significantly increased compared with previous years.

Determining the priorities of agricultural production in the background of new challenges in these historically important political decisions, improving the institutional structure and management in the agricultural sector and the systematic implementation of other measures by

stimulating innovative changes became the basis for a qualitative transition to a new stage of development in this area.

As a result, domestic demand for some basic agricultural and food products was met through domestic production, and even the export potential of products produced in this area was formed. For more effective use of existing capacities to ensure the implementation of key strategic objectives, first of all, it is necessary to take the most important measures in the domestic consumer market, such as creating an abundance of competitive agricultural products for imported goods, increasing exports and creating additional incentives based on decisions made, diversifying the product range and increasing international competitiveness.

From this point of view, it should be noted that the total gross product of 2017 has been increasing in comparison with 2016, while the share of the agrarian sector in the gross domestic product is 6%. Looking at the outcome of 2018 GDP increased by 1.4 percent compared to 2017. 5.3% of the gross national product fell on agriculture. Sustainable development of the agrarian sector depends, first of all, on the efficient use of machines and mechanisms in the cultivated lands, as well as the conduct of operations and the organization of accounting on leasing products. [3]

The downward trend in technical capacity in recent years due to the significant depreciation of the equipment used in the agricultural sector of Azerbaijan made it necessary to find opportunities for the modernization of machinery and equipment. Leasing of techniques in the modern stage of development of national economy is one of the main forms of state support of the agrarian sector in the Republic of Azerbaijan. In the early years of independence, due to various objective and subjective factors, leasing relations have not yet developed in our country. However, in accordance with the decree "On additional measures to expand leasing in the agrarian division", signed by President of the Republic of Azerbaijan Mr. Ilham Aliyev on October 23, 2004, after the Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan "On the implementation of the necessary measures for the organization of Agroleasing for Open Joint-Stock Company" on March 31, 2005, favorable conditions were created for the development of leasing relations in the agrarian sector. According to the Decree No. 413 "On Improving Government Assistance and Agricultural Leasing Activity", signed by President Ilham Aliyev on December 20, 2018, the leasing development has moved to a new stage. According to the decree, the Agrarian Agency for Crediting and Development (AACD) under the Ministry of Agriculture of the Azerbaijan Republic was determined as the body regulating leasing relations in the Azerbaijan Republic. One of the main activities of the Agency is the promotion of innovative methods and best practices in the agricultural sector, as well as the provision of loans through authorized banks, non-bank credit organizations and leasing companies to support entrepreneurial initiatives. Currently, 23 authorized organizations were selected by AACD to provide technique and breeding animals on preferential terms. [2]

It should be noted that, due to limited financial resources of economic entities, the problem of effectively providing agricultural products with machinery and equipment through leasing is of particular importance. The actuality of the problem is that leasing is becoming an integral element of economic relations in the modern agrarian conditions of the country. The formation of leasing relations in the agricultural sector allows to update the composition of machines, combines, tractor and other equipment park. The condition of this park, which needs to be formed and improved through leasing, can effectively influence the total volume of production and productivity in the agricultural sector.

Literature

1. Alexander, Alan A. Managing and Leasing Commercial Properties, 2nd Edition./ Alan A. Alexander, Richard F. Muhlebach – Illinois: Institute of Real Estate Management, 2016, 592 p.
2. Fabozzi, F. G. Introduction to Structured Finance./ F.G.Fabozzi, H.Daris, M. Choudhry - New York: Cohn Wiley&Song, 2006, 400 p.
3. Levkovich, A.O. Formation of the market of leasing services / Levkovich A.O. - M.: Publishing house of business and educational literature, 2014, 336 p.
4. Nevitt, P.K., Equipment Leasing 4th ed./ P.K.Nevitt, F.G.Fabozzi - New York: John & Sons, 2000, 523 p.
5. State Program of socio-economic development of the regions of the Republic of Azerbaijan for 2014 - 2018 // Decree of the President of the Republic of Azerbaijan. Baku: Decree, 2014, 151 p.
6. The Civil Code of the Republic of Azerbaijan was adopted on December 28, 1999 (as amended on December 3, 2019). Baku: Law, 2019, 679 p.

Xülasə

Həsənova N.T.

Aqrar sahədə lizinq əməliyyatlarının istifadəsinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi

Lizinq əməliyyatları kommersiya banklarının apardığı vasitəçilik əməliyyatlarının bir formasıdır. Lizinq hələ qədimdən məlumdur. Bu cür əməliyyatın mahiyyətini Aristotel belə şərh etmişdir: «Var-dövlət, əksər hallarda, mülkiyyətə sahib olmaq deyil, ondan səmərəli istifadə etməkdir». Lizinq – ingilis sözündən olub, icarə mənasını bildirməklə, ixtisaslaşmış lizinq şirkətinin, firmasının, bank şöbəsinin lizinq alan üçün əmlak olaraq, həmin əmlakın müəyyən müddətə icarəyə verilməsi ilə əlaqədar olaraq əsas vəsaitlərə, investisiya qoyuluşunun maliyyələşdirilməsini özündə ehtiva edir.

Açar sözlər: lizinq, maliyyə lizinqi, icarə, BMUS, qiymətləndirmə

Резюме

Гасанова Н.Т.

Оценка эффективности лизинговых операций в аграрном секторе

Следует отметить, что лизинговые операции являются формой посреднических операций коммерческих банков. Лизинг известен с древних времен. Аристотель прокомментировал суть операции следующим образом: «Богатство, в большинстве случаев, заключается не в том, чтобы владеть собственностью, а в том, чтобы эффективно ее использовать». Лизинг - это английское слово, которое означает «аренда» и включает в себя финансирование инвестиций в основной капитал. В связи с арендой имущества, выданного специализированной лизинговой компанией, фирмой, банковским отделом в качестве недвижимости на определенный период времени.

Ключевые слова: лизинг, финансовый лизинг, аренда, МСБУ, оценка

IV BÖLMƏ: REGIONLARDA QIDA VƏ EMAL SƏNAYE SAHƏLƏRİNİN İNKİŞAFININ AKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ

XƏZƏR DƏNİZİ SƏVIYYƏ TƏRƏDDÜDLƏRİNİN ABŞERON SAHİLLƏRİNƏ TƏSİRİ

Abdullayev İmran Məmmədəli oğlu

Bakı Dövlət Universiteti

Əliyeva Sara Fərhad qızı

Bakı Dövlət Universiteti

sara.rahimova1997@gmail.com

Xülasə: *Xəzər dənizinin səviyyəsinin tərəddüdü dənizin morfometrik xarakteristikalarının dəyişməsinə səbəb olur. Xəzər dənizi dünyanın ən böyük və ən nadir daxili axarsız su hövzəsi olub, səviyyəsinin periodik olaraq dəyişməsi ilə digər su tutarlarından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Xəzər dənizinin səviyyə tərəddüdlərinin təsirinə məruz qalan Azərbaycanın sahil boyunca yerləşən Abşeronsahili ərazilərindən 11 inzibati rayonu olan Bakı və Sumqayıt şəhərlərini qeyd edə bilərik.*

Açar sözlər: *dənizin səviyyə tərəddüdləri, Xəzər dənizi, Abşeron yarımadası, Xəzərsahili ətraf mühit, Xəzər dənizinin səviyyə tərəddüdləri*

Xəzər dənizinin səviyyəsinin dəyişməsinə səbəb olan amillərdən dənizin su balans elementlərinin dəyişməsinə, dənizdə atmosfer təzyiqinin dəyişməsinə, tektonik prosesləri, qabarma əmələgətirən qüvvələrinin təsirini qeyd edə bilərik. [5]

Dənizin səviyyəsinin dövrü olaraq dəyişkənliyi ətraf mühitə, sahil zonalarının təbii və antropogen ekosistemlərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bu səbəbə görə tarixi dövr ərzində Xəzər dənizinin səviyyəsinin tərəddüdü alimlərin və ictimaiyyətin diqqət mərkəzində olmuşdur. Müxtəlif dövrlər ərzində alimlər Xəzər səviyyə tərəddüdlərini öyrənmiş, müşahidə və tədqiqatlar aparmışdır. [1]

Xəzər dənizinin səviyyəsinin dəyişməsi müxtəlif tarixi dövrlərdə baş vermiş transqressiya və reqressiyalar burada yaşamış müxtəlif etnosların taleyində həlledici rol oynamışdır. Qumilyovun tədqiqatlarına əsasən X əsrdə Xəzər dövlətinin qüdrətini zəiflədən amillərdən biri də Xəzər dənizinin səviyyəsinin qalxması olmuşdur.

Xəzər dənizinin səviyyə tərəddüdləri bəzən böhran şərait yarada bilər, nəticədə neft və kommunal təsərrüfata, sahil ərazilərdə yerləşən müxtəlif infrastrukturlara, aqrosənaye komplekslərinə, nəqliyyata, zavod və fabriklərin işləməsinə, rekreasiya sahəsinə və digər sahələrə zərərli təsir göstərə bilər və o cümlədən, qrunt suyunun rejimdə dəyişikliklərə, ərazilərin şoranlaşmasına və bataqlıqlaşmasına, əhali arasında müxtəlif xəstəliklərin yayılmasına səbəb ola bilər. Misal olaraq, 1978-1995-ci illərdə baş vermiş transqressiyayı göstərmək olar. Nəticədə, 1995-ci ilin qiymətlərinə əsasən Azərbaycan Respublikasına 2 milyard ABŞ dolları zərər dəydi və ölkədə “ekoloji qaçqınlar” yarandı. [6]

Xəzər dənizi səviyyəsinin qalxması dənizkənarı landşaftlarda özünü müxtəlif formada göstərir. Qurunun su altında qalması nəticəsində landşaft tam olaraq dəyişir və sahil boyu mövcud olan landşaftlar sualtı landşaftlara çevrilirlər. Səviyyənin qalxması nəticəsində dənizkənarı düzənliklərdə qrunt sularının səviyyəsi qalxır, orada mövcud olan torpaq və süxurların fiziki-

kimyəvi tərkibi, mikro iqlim şəraiti, bitki örtüyü dəyişir, nəticədə ilkin bitki örtüyü bataqlıq-çəmən və bataqlıq kompleksləri ilə əvəz olunur. [1]

Xəzər dənizinin səviyyəsinin dəyişməsi Abşeron sahillərində abraziya proseslərini nəzərə çarpacaq dərəcədə gücləndirmişdi. Bu isə sahil ərazilərin quruluşunda müxtəlif dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. [2]

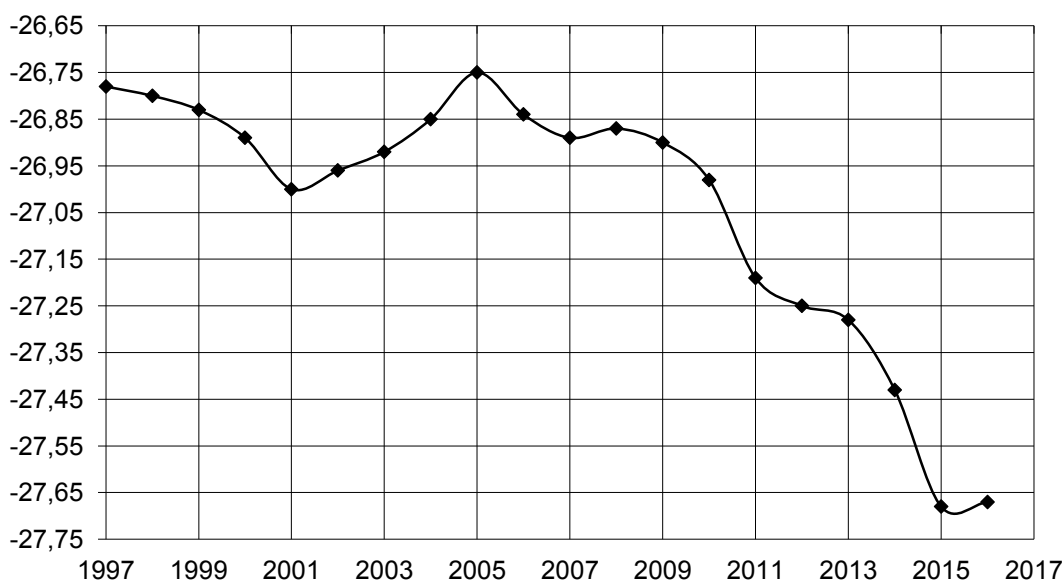
Cədvəl 1.

Xəzər dənizinin sahil xəttinin 1977-2007-ci illərdə quruya doğru yerdəyişməsi

Sıra sayı:	Məntəqənin adı:	Sahilin quruya doğru hərəkəti, m:
1	Sumqayıt	350
2	Hövsan	360
3	Qaradağ	370
4	Ələt	380
5	Pirsaat	390

Cədvəl 1-də Xəzər dənizi səviyyəsinin son qalxma dövründə sahil xəttinin quruya doğru yerdəyişməsi metr ilə verilmişdir. 1977-2007-ci illər ərzində Respublikanın Xəzər sahili zolağında su altında qalan 50000 ha torpaq sahəsinin 4300 hektarı, yəni 8,6%-i Abşeron yarımadasının payına düşmüşdür. [1]

Aparılmış tədqiqatlara əsasən müəyyən olunmuşdur ki, Xəzər dənizinin qalxması səbəbindən mineralaşmaya məruz qalmış və torpaq səthinə yaxınlaşmış qrunt suları hesabına Abşeron yarımadasının şərq hissəsində yerləşən torpaq örtüyü aqromeliorativ dəyişikliyə uğramışdır. Abşeron yarımadasının Binə-Aeroport, Saray-Xırdalan, Pirşağı-Kürdəxanı, Binəqədi-Novxanı və digər ərazilərində Xəzər dənizinin səviyyəsinin qalxması səbəbindən qrunt sularının yer səthinə yaxınlaşması baş vermiş və süni göllər yarandığına görə 5000 hektara qədər yararlı torpaq sahələri bataqlıqlaşmaya və təkrar şorlaşmaya məruz qalmışdır. Nəticədə, həmin ərazi kənd təsərrüfatı dövriyyəsinə çıxmışdır. [3]

Şəkil 1. Xəzər dənizinin çoxillik səviyyə təərəddüdləri (1997-2016) qrafiki

Xəzər dənizi səviyyəsinin 1997-2016-cı illər arasında 20 illik məlumatlarına əsasən səviyyə dəyişməsi qrafiki şəkil 1-də öz əksini tapmışdır. 2011-ci ildən başlayaraq Xəzər dənizinin səviyyəsinin enməsi müşahidə olunmuşdur. Lakin son 3 ildə Xəzər dənizinin stabilləşməsi qeydə alınır və hal-hazırda Xəzər dənizinin səviyyəsi -27,67 m.-dir. [4]

Cədvəl 2.

Xəzər dənizinin çoxillik səviyyə tərəddüdləri (səviyyə metrərlə verilmişdir) (1997-2016)

İllər:	Orta illik:
1997	-26.78
1998	-26.8
1999	-26.83
2000	-26.89
2001	-27
2002	-26.96
2003	-26.92
2004	-26.85
2005	-26.75
2006	-26.84
2007	-26.89
2008	-26.87
2009	-26.9
2010	-26.98
2011	-27.19
2012	-27.25
2013	-27.28
2014	-27.43
2015	-27.68
2016	-27.67

Cədvəl 2-dən göründüyü kimi, 1997-2016-cı illər arasında Xəzər dənizinin orta illik səviyyə tərəddüdü -27.68 metr ilə -26.75 metr arasında dəyişir. Xəzərin 20 illik səviyyə tərəddüdünün analizi onu göstərir ki, Xəzər dənizinin səviyyə tərəddüdünün aylıq və mövsümi dəyişmələrinin də çox böyük əhəmiyyəti vardır.

Bakı buxtasında periodik olaraq baş verən subasma nəticəsində sahilyanı texniki xidmət sahələrinə, gəmi təmiri müəssisələrinə, müxtəlif sənaye müəssisələrinə, dəniz limanına, sahilyanı xidmət sahələrinə, sahilyanı parka böyük zərər dəyir və nəticədə, külli miqdarda vəsaitin artırılmasını tələb edir. [2]

Xəzər dənizinin səviyyəsinin 1977-2000-ci illər ərzində qalxması Abşeron Yarımadasında Dərin Dəniz Özülləri zavodu, Gəmi Təmiri Birlikləri və İstehsal zavodu, Ələt Maşın Təmiri zavodu və Lövbər Doku, Pirallahı tikiş fabriki, Z.Tağıyev adına toxuculuq kombinatı, Hövsan Balıq Kombinatı, Pirallahı və Ələtdəki stasionar balıqovlama bazasına ciddi ziyan vurmuşdur.

Abşeron yarımadasının dəniz sahili zolağı 243 km. təşkil edir. Abşeron yarımadasında əhali sıx yerləşir, burada müxtəlif sənaye sahələri yüksək dərəcədə inkişaf etmişdir. [1]

Bakı ərazisində Xəzərin suları altında qalma təhlükəsi olan ərazilərdən biri də Bayıl sahəsidir. Nəticədə subasmanın təsiri sürüşmənin də artmasına səbəb olur. [2]

Xəzər dənizinin səviyyəsinin qalxması nəticəsində Abşeron yarımadasında yerləşən neft mədənlərinin əhatə etdiyi sahələrin bir hissəsi su altında qalmışdır, nəticəsə ekosistemdə gərginlik yaranmışdır. Alimlərin tədqiqatlarına əsasən Xəzər dənizinin səviyyəsi 2035-ci ilə qədər qalxarsa Abşeron ərazisinin 3000 ha torpaq sahəsinin su altında qalma təhlükəsi var. [1]

Ədəbiyyat

1. Cəfərova A.Ə. Azərbaycanın Xəzərsahili zonasının sahə strukturunun müasir vəziyyəti. ADAU-nun Elmi Əsərləri, №2, Gəncə, 2017
2. İsmayılov Ç. Xəzər dənizinin və sahilyanı ərazilərin ekologiyası. Bakı, 2005.
3. <https://az.wikipedia.org>
4. <http://eco.gov.az>
5. <https://meteomelumat.wordpress.com>
6. Məmmədov R.M. Xəzər dənizinin hidrometeorologiyası. Bakı, 2007

Резюме

Абдуллаев И.М., Алиева С.Ф.

Влияние колебания уровня Каспийского моря на Абшеронское побережье

Колебания уровня Каспийского моря вызывают изменение морфометрических характеристик моря. Каспийское море - самый большой и редкий внутренний бессточный водоем в мире, который значительно отличается от других водоемов из-за периодических изменений его уровня. На побережье Апшерона мы можем выделить 11 административных районов Баку и Сумгаита, которые подвержены колебаниям уровня Каспийского моря и расположены вдоль побережья Азербайджана.

Ключевые слова: колебания уровня моря, Каспийское море, Апшеронский полуостров, окружающая среда побережья Каспийского моря

Summary

Abdullayev I.M., Alieva S.F.

Influence of the Caspian Sea Level Fluctuation on the Absheron Coast

Fluctuations of the Caspian Sea cause changes in the morphometric characteristics of the sea. The Caspian Sea is the largest and the rarest internal drainless body of water in the world, which significantly differs from other bodies of water due to periodic changes in its level. On the coast of Absheron, we can distinguish 11 administrative regions of Baku and Sumgayit, which are subject to fluctuating levels of the Caspian Sea and are located along the coast of Azerbaijan.

Key words: sea level fluctuations, Caspian Sea, Absheron Peninsula, Caspian Sea coastal environment, Caspian Sea level fluctuations

MAYEŞƏKİLLİ QEYRİ-BİRCİNS QIDA MÜHİTLƏRİNİN AYRILMASINA TEMPERATURUN TƏSİRİ

Aslanov Məmməd Səməd oğlu

UNEC

mamed56@mail.ru

Xülasə: Məqalədə mayeşəkilli qeyri-bircins qida mühitinin ayrılması proseslərinin mahiyyəti izah olunmuş və süzülmə sürətinə təsir edən əsas faktorlar müəyyən edilmişdir. Temperatur təsirinə məruz qalmış suspenziyaların Maksvel modeli əsasında gərginlik-deformasiya vəziyyəti araşdırılmış, elastiki və özlülüü olan elementlərə temperaturun təsirinin modelin parametrlərinin dəyişməsinə təsir etdiyi müəyyən edilmişdir. Bu parametrlərin dəyişmə xarakteri və onların qiymətləri temperatur təsirinə məruz qalmış atomların bir-birinə qarşılıqlı təsiri haqqında fərziyyə çərçivəsində təsvir edilmişdir.

Açar sözlər: suspenziya, lamnar axın, temperatur, atom, özlülük

Giriş. Respublikamızda qida sənayesi, istehsal edilən məhsulların miqdarına və bu sahədə məşğul olan əhəlinin sayına görə, sənaye sahələri arasında birinci yeri tutur. Azərbaycanın qida sənayesində şərab, pivə, meyvə şirəsi, konserv, tütün və mineral sular istehsal edilən əsas məhsullardır.

Qida məhsullarının hazırlanması texnologiyalarında vacib hesab olunan məsələlər aşağıdakılardır [1]: xammalın keyfiyyəti və tərkib göstəriciləri, tətbiq edilən istehsal prosesinin effektivliyi, istehsal edilən məhsulların ekoloji təhlükəsizliyi və normalara uyğunluğu və s.

Məlumdur ki, qida sənayesində istifadə olunan maşın və aparatlarda baş verən mexaniki və hidromexaniki proseslər mexanika, hidravlika qanunlarına, həmçinin reoloji qanunauyğunluqlara əsaslanır. Buna görə də mayeşəkilli qeyri-bircins qida sistemlərinin molekulyar səviyyədə bölünərək ayrılma prosesi mərhələli hidromexaniki proses olduğu üçün hər bir mərhələdə prosesin araşdırılması məsələsi aktualdır [1,2].

Mayeşəkilli qeyri-bircins qida mühiti dedikdə kolloid maddələrdən, qeyri-hamar, xırda dispers hissəciklərdən ibarət olan şəffaf olmayan yarımdispers sistemlər (suspenziyalar) başa düşülür. Belə sistemlər üçün əvvəlcə qravitasiya qüvvələrinin təsiri altında durulaşdırma prosesi həyata keçirilir. Bu halda qeyri-bircins maye qarışığı sıxlığına görə fərqlənən fraksiyalara ayrılır. Növbəti proses olan süzülmə prosesində süspenziyadan çöküntü ayrılır. Sonra sentrifugalama prosesi həyata keçirilir. Bu zaman mərkəzdənqaçma qüvvələrinin təsiri altında qeyri-bircins suspenziyanın fraksiyalara ayrılması prosesi baş verir. Separasiya prosesində isə sıxlığına görə fərqlənən fraksiyalara ayrılması prosesi gedir. Bu proseslərin hər biri mayeşəkilli qeyri-bircins qida sistemini formalaşdıran fraksiyaların ayrılmasına xidmət edir.

Məlumdur ki, maşın və aparatlarda suspenziyaların ayrılma prosesinə təsir edən əsas faktor kimi, mərkəzdənqaçma qüvvəsinin ağırlıq qüvvəsinə nisbəti götürülür.

Suspenziyaların ayrılma prosesində kristal və amorf hissəciklərlə formalaşan çöküntü tipləri nəzərə alınaraq, süzülmə prosesi iki üsulla, sabit təzyiq verərək, süzülmə sürətini azaltmaqla və ya süzülmə sürətini sabit saxlayaraq, təzyiq düşgüsünü artırmaqla aparılır.

Suspenziyaların süzülmə sürətinə təsir edən təzyiç düşgüsü, süzğəcdəki çöküntü təbəqəsinin qalınlığı, çöküntünün strukturu və xarakteri, suspenziyanın tərkibi, özlülüyü və temperaturu əsas faktorlar kimi qəbul edilir.

Məsəməli mühitin və çöküntü təbəqəsinin məsamələrindən süzülən qeyri-bircins sistemin axma sürəti yavaş olduğundan, laminar xarakter daşıyır. Buna səbəb hər iki sistemdə məsamələrin kiçik olması və mayenin hərəkət sürətinin yavaş olmasıdır. Buna görə də məsamələrdə mayenin hərəkət sürətini, laminar axının məlum qanununu ifadə edən

$$v = \frac{\Delta p \cdot d^2}{32\mu \cdot l}$$

Puazeyl tənliyindən təyin etmək olar. Burada v - mayenin hərəkət sürəti, m/san; Δp - süzğəcdəki təzyiç düşgüsü, Pa; d - məsamələrin diametri, m; μ - suspenziyanın özlülüyü, Pa · san; l - məsamənin uzunluğu, m ilə işarə edilmişdir [2].

Müəyyən özlülüyə malik suspenziyaların fraksiyalara ayrılması ardıcıl proseslərdən ibarət olduğundan, ayrılma proseslərinin nəticəsi olaraq alınan yeni qeyri-bircins mayelər (suspenziyalar) bir-birindən tərkibi və özlülükləri ilə fərqlənəcəklər. Məsəməli mühitdə qeyri-bircins suspenziyaların süzülmə sürətini artırmaq üçün onun özlülüyünü azaltmaq məqsədi ilə mövcud olan üsullar və texnologiyalar təkmilləşdirilir və yeniləri ilə əvəz olunur. Bu üsullara və texnologiyalara kimyəvi, istiliklə təsiretmə, qeyri-bircins mayelərə nanohissəciklərin daxil edilməsini və s. aid etmək olar. Bu üsul və texnologiyaların effektivliyi yüksək özlülüyü olan sistemlərin fiziki-mexaniki xassələrinin dəyişməsi ilə bağlıdır. Nəzərə alsaq ki, belə sistemlər özlü-elastiki və özli-plastiki modellərlə təsvir olunur, onda molekul və atom səviyyəsində qarşılıqlı təsiri nəzərə almaqla model mühitlərin təsviri məsələsi qarşıya çıxır. Belə sistemlərin gərginlik-deformasiya vəziyyətinin araşdırılması aktual məsələlərdən biridir [3].

Məsələnin qoyuluşu. Əvvəlcə, Maksvel modeli adlanan özlü-elastiki maye modelinə baxaq. Bu model ardıcıl birləşdirilmiş elastiki və özlülüyü olan elementlərdən ibarətdir (Şək.1). Riyazi olaraq bu model aşağıdakı münasibətlərlə təsvir olunur [3]:

$$\varepsilon = \varepsilon_1 + \varepsilon_2; \quad \varepsilon_1 = \frac{\sigma}{E}; \quad \dot{\varepsilon}_2 = \mu\sigma; \quad \dot{\varepsilon} = \frac{\dot{\sigma}}{E} + \mu\sigma, \quad (1)$$

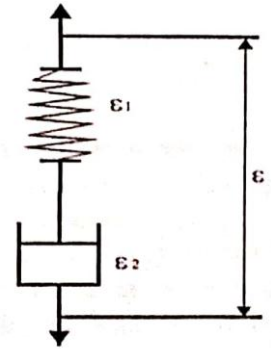
burada, ε - ümumi deformasiya, ε_i - hər bir elementdəki deformasiya ($i=1;2$), σ - gərginlik, E - elastiklik modulu, μ - özlülük əmsəlidir. (1) tənliyinin həlli aşağıdakı şəkildədir:

$$\sigma(t) = E \cdot \left[\varepsilon(t) - \varepsilon(0) \exp(-E\mu t) - E\mu \int_0^t \exp(-E\mu(t-\tau)) \varepsilon(\tau) d\tau \right],$$

(2)

Burada nəzərə alınmışdır ki, başlanğıc anda gərginlik yoxdur.

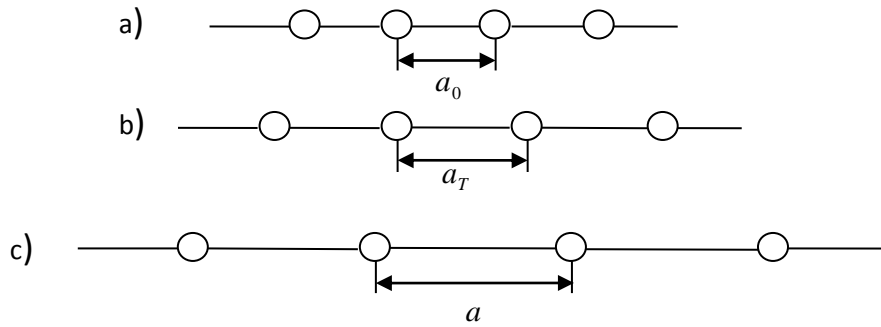
Bəzi texnologiyalar tətbiq edilən zaman kolloid maddələrin, suspenziyaların, polimerlərin qızdırılması zərurəti yaranır ki, bu da özlü-elastiki mühitin xassələrinin dəyişməsinə səbəb olur. Texnologiyaların tətbiq olunma ardıcılığından asılı olaraq, əvvəlki modelin dəyişmədiyi fərziyyəsini qəbul edərək, onun parametrlərinin dəyişməsinə təyin edək.

Şək.1. Maksvel modeli.

Məsələnin həlli. Maksvel modelinin elastiki elementini bir-birilə qarşılıqlı təsirdə olan atomların birözlüklü “zənciri” şəklində təsvir edək (şək. 2). Yüksək molekulyar sistemlər üçün belə fərziyə qəbul ediləndir.

Tutaq ki, deformasiyaya uğramayan halda və temperatur nəzərə alınmadan atomlardan ibarət olan “zəncir” aşağıdakı şəklə malikdir (şək. 2, a). Atomlar arasındakı $F(a_0)$ - qarşılıqlı təsir qüvvəsi elektromaqnit potensialı hesabına “zənciri” tarazlaşdırır. Burada a_0 - deformasiyaya uğramamış və temperatur nəzərə alınmayan halda “zəncir”dəki atomlar arasındakı məsafədir (şək.2,a). Atomlar “zənciri”nin temperaturunu $\Delta T \neq 0$, $\Delta T > 0$ qədər artıraraq. Onda atomlar “zənciri” temperatur nəzərə alınmaqla şək.2, b - dəki görünüşə malik olacaqdır. Burada $a_T > a_0$ - temperaturun təsiri nəticəsində atomlar arasındakı məsafədir.

Şək. 2. Maksvel modelinin elastiki elementi:

a) temperatur nəzərə alınmayan hal; b) temperatur nəzərə alınan hal;

c) qızdırılmış “zəncirə” dartıcı qüvvənin təsiri.

Bu kəmiyyət “zəncir”in həndəsəsindən aşağıdakı kimi təyin edilir:

$$\frac{a_T - a_0}{a_0} = \alpha \cdot \Delta T, \quad a_T = a_0(1 + \alpha \cdot \Delta T), \quad (3)$$

burada, α - mütənasiblik əmsəlidir və $\alpha = const$. $\varepsilon_T = \frac{a_T - a_0}{a_0}$ işarələməsini daxil edək və

onu ancaq temperatur nəticəsində yaranan deformasiya adlandıraraq. Bu halda atomlar arasındakı qüvvə dəyişmir, yəni $F(a_T) = F(a_0)$.

Qızdırılmış “zəncirə” dartıcı qüvvə tətbiq edək. Onda atomlar “zənciri” şək.2, c görünüşünü alar. Burada $a > a_T > a_0$ - dartıcı qüvvə və temperaturun təsirindən atomlar arasındakı məsafədir.

“Zəncir”dəki σ - gərginliyi üçün yazsa bilərik: $F(a) = R_x \cdot \sigma$,

burada $F(a)$ - atomlar arasındakı mövcud qüvvə, R_x - atomlar “zənciri” kəsiyinin xarakterik sahəsidir. “Zəncir”dəki σ - gərginliyini təyin edək:

$$R_x \cdot \sigma = F(a) = F(a_T) + F'(a_T) \cdot (a - a_T), \quad (4)$$

burada Teylor sırasının xətti hissəsini götürsək, alarıq:

$$R_x \cdot \sigma = F(a_0) + F'(a_T) \cdot a_0 \cdot \frac{a - a_T}{a_0}.$$

Bu bərabərliyin sağ tərəfindəki 2-ci həddin sonuncu vuruğunu aşağıdakı kimi göstərək:

$$\frac{a - a_T}{a_0} = \frac{a - a_0 + a_0 - a_T}{a_0} = \varepsilon - \varepsilon_T,$$

burada, $\varepsilon = \frac{a - a_0}{a_0}$ - deformasiya olub, tətbiq olunan qüvvə və temperaturun təsirindən yaranan deformasiyadır. Onda (4) bərabərliyini aşağıdakı şəkildə yazmaq olar:

$$R_x \cdot \sigma = F(a_0) + F'(a_T) \cdot a_0 \cdot (\varepsilon - \varepsilon_T). \quad (5)$$

Deformasiya olunmayan “zəncir”in sərtliyinin $c = F'(a_0)$ olduğunu qəbul edərək $F'(a_T)$ -ni təyin edək:

$$F'(a_T) = F'(a_0) + F''(a_0)(a_T - a_0) = c + F''(a_0) \cdot a_0 \cdot \alpha \cdot \Delta T = c + F''(a_0) \cdot \varepsilon_T \cdot a_0.$$

Buradan alırıq ki, $F'(a_T)$ temperaturdan və “zəncirin” həndəsi parametrlərindən asılıdır.

Fərz edək ki, $c \gg \varepsilon_T \cdot a_0 \cdot F''(a_0)$. Onda (5) münasibətinə əsasən yazmaq olar:

$$R_x \cdot \sigma = F(a_0) + c \cdot a_0 \cdot (\varepsilon - \varepsilon_T).$$

Burada $F(a_0)$ kəmiyyətini nəzərə almasaq, alırıq ki,

$$\sigma = \frac{c \cdot a_0}{R_x} \cdot (\varepsilon - \varepsilon_T) = \frac{c \cdot a_0}{R_x} \cdot (\varepsilon - \alpha \cdot \Delta T) = E \cdot (\varepsilon - \alpha \cdot \Delta T), \quad (6)$$

burada $E = \frac{c \cdot a_0}{R_x}$ - elastiklik moduludur.

Qeyd edək ki, c kəmiyyəti ΔT -dən asılı olduğu üçün, E - elastiklik modulu da ΔT -dən asılıdır.

Maksvel modelinin özlülüyü olan elementinin maye ilə doldurulmuş və porşenlə sıxılmış silindr şəklində təsəvvür edək. Fərz edək ki, silindrdəki mayenin temperaturu artırılmışdır və bu halda model öz şəklini dəyişmişdir. Bu zaman temperaturun təsiri müxtəlif şəkildə özünü göstərə bilər: silindrin divarına mayenin sürtünmə qüvvəsinin artması, mayenin xarakterik xassələrinin dəyişməsi, və bu effektlərin kombinasiyası şəkildə. Qeyd olunan təsirləri nəzərə almaqla baxılan model üçün temperatur təsirini özlülük əmsalının dəyişməsinə gətirmək olar, yəni μ_T - kəmiyyətini daxil etmək olar. Prosesin fizikasına əsasən nəticə olaraq çıxır ki, $\mu_T \leq \mu$. Eyni qüvvə ilə porşen dartıldıqda sürtünmə hesabına yerdəyişmənin sürəti azaldığı üçün aşağıdakı münasibəti yazmaq olar:

$$\dot{\varepsilon}_T = \mu_T \sigma < \dot{\varepsilon} = \mu \sigma; \quad \mu_T \leq \mu.$$

Beləliklə, (1) münasibətinə əsaslanaraq və modelin uyğun elementlərində temperaturun təsirini nəzərə alaraq, Maksvel modelinin əsas tənliyini aşağıdakı şəkildə yazmaq olar:

$$\dot{\varepsilon} = \frac{\dot{\sigma}}{E_T} + \mu_T \sigma = \frac{\dot{\sigma}}{E \cdot e_T} + \mu \nu_T \sigma, \quad (7)$$

burada aşağıdakı işarələmələr aparılmışdır:

$$e_T = \frac{E_T}{E} = c_T \cdot \frac{1}{c}; \quad \nu_T = \frac{\mu_T}{\mu}; \quad (\nu_T \leq 1).$$

Məsələnin həlli, (7) tənliyindən aşağıdakı şəkildə tapılır:

$$\sigma(t) = E_T \cdot \left[\varepsilon(t) - \varepsilon(0) \exp(-E_T \mu \nu_T t) - E_T \mu \nu_T \int_0^t \exp(-E_T \mu \nu_T (t - \tau)) \varepsilon(\tau) d\tau \right]. \quad (8)$$

$\sigma = const = \sigma_0$ olduqda isə, alırıq:

$$\varepsilon(t) = \sigma_0 \left(\frac{1}{E_T} + \mu_T t \right) = \frac{\sigma_0}{E} + \mu \nu_T \sigma_0 t.$$

Beləliklə, müəyyən edilmişdir ki, Maksvel modelinin elastiki və özlülüyü olan elementlərinə temperaturun təsiri, modelin parametrlərinin dəyişməsinə səbəb olur.

Nəticə. Məqalədə temperatur təsirinə məruz qalmış suspenziyaların Maksvel modeli əsasında yeni riyazi modeli qurulmuş, özlü-elastiki maye mühitin gərginlik-deformasiya vəziyyəti araşdırılmış, elastiki və özlülüyü olan elementlərə temperaturun təsiri modelin parametrlərinin dəyişməsinə təsir etdiyi müəyyən edilmişdir. Bu parametrlərin dəyişmə xarakteri və onların qiymətləri temperatur təsirinə məruz qalmış atomların bir-birinə qarşılıqlı təsiri haqqında fərziyə çərçivəsində təsvir edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Fərzəliyev M.H., Aslanov M.S. Mayeşəkilli qeyri-bircins qida sistemlərinin ayrılma prosesinin tədqiqi // Respublikamızda qida və tekstil sənayesinin inkişaf perspektivləri və qarşıda duran vəzifələr” mövzusunda III Respublika elmi-praktiki konfransının materialları. 21 may 2019-cu il. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC). Bakı, s. 186-188.

2. Машины и аппараты пищевых производств. В 2 кн. Кн. 1: Учеб. для вузов/ С.Т. Антипов, И.Т. Кретов, А.Н. Остриков и др.; Под ред. акад. РАСХН В.А. Панфилова. - М.: Высш. шк., 2001.- 703 с.: ил. ISBN 5-06-004168-9.

3. Ramazanov M.A., Aslanov M.S. Synthesis of toe Maxwell model based on nanoparticles. Digest Journal of Nanomaterials and Biostructures, ISSN1842-3582, Vol.7,No.2, Romania, April-June 2012, p.817-822.

Резюме

Асланов М.С.

Влияние температуры на разделение жидкообразных неоднородных пищевых сред

В статье раскрыта сущность процессов разделения жидкообразных неоднородных пищевых сред и определены основные факторы, влияющие на скорость фильтрации. На основе модели Максвелла исследовано напряженно-деформированное состояние суспензий, подвергнутых воздействию температуры, и установлено, что влияние температуры на упругие и вязкие элементы влияет на изменение параметров модели. Характер изменения этих параметров и их значений описывается в рамках гипотезы о взаимодействии атомов, подверженных воздействию температуры.

Ключевые слова: суспензия, ламинарный поток, температура, атом, вязкость

Summary

Aslanov M.S.

Influence of Temperature on Separation of Liquid Heterogeneous Food Media

The article explains the essence of the separation processes of liquid heterogeneous food media and identifies the main factors that affect the filtration rate. On the basis of Maxwell's model, the stress-strain state of suspensions exposed to temperature is investigated, and it is established that the effect of temperature on elastic and viscous elements affects the change in the parameters of the model. The nature of the change in these parameters and their values is described within the hypothesis of the interaction of atoms exposed to temperature.

Key words: *suspension, laminar flow, temperature, atom, viscosity*

İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ RAYONLARDA AQRAR İSTEHSAL VƏ EMAL POTENSİALININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Dadaşov Əbdülrəhim Əbdülrəhman oğlu

UNEC

ebdulrehimdadasov@gmail.com

Xülasə: *Məqalədə işğaldan azad edilmiş Qarabağ regionunda aqrar istehsal və aqrar emal potensialı qiymətləndirilmiş, bitkiçilik və heyvandarlığın spesifik inkişaf aspektləri müəyyən edilmişdir. Tədqiqatda həmçinin ayrı-ayrı rayonlar üzrə istehsal və ÜDM-yə qatacağı əlavə dəyər nümunəsində proqnozlaşdırma aparılmış, işğaldan öncəki istehsal-emal göstəriciləri ilə müqayisəli təhlillər aparılmışdır. Məqalənin yekununda Qarabağda aqrar potensialdan səmərəli və maksimum istifadə edilməsinə dair təkliflər verilmişdir.*

Açar sözlər: *aqrar istehsal, emal, işğaldan azad edilmiş, Qarabağ, potensial*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, müzəffər Ali Baş komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi altında Silahlı Qüvvələrin 27.09.2020-ci il tarixində Ermənistanın işğalçı qoşunları tərəfindən işğal olunmuş Qarabağ torpaqlarında başladığı uğurlu əks hücum əməliyyatı nəticəsində 44 gün sonra 10 noyabr tarixində Azərbaycan üçün zəfər Ermənistan üçün məğlubiyəti təmsil edən 3 tərəfli Bəyanat imzalandı. Post-münaqişə dövrünün nəticəsi olaraq işğaldakı rayonlarımız və şəhərlərimiz işğaldan azad edilərək ərazi bütövlüyü bərpa olunmuşdur.

Yuxarı Qarabağ və ətraf rayonlarının ərazisi 1.2 milyon hektardır ki, onun da 591.8 min hektarı, yəni 48.8%-ini kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar təşkil edir. Bu regiondakı yararlı torpaq sahəsi isə ümumi ölkədəki müvafiq torpaq sahələrinin 12.4%-lik payını əhatə edir. Qarabağ ərazisinin kənd təsərrüfatı torpaqları əsasən Araz, Köndələnçay, Həkəri, Bərgüşad, sair çaylar və Dərbənd, Sərsəng su anbarları hesabına suvarılmaqdadır. Bununla bərabər, əkin dövrünə cəlb edilmiş ərazilərin suvarması məqsədilə yaranmış yeni potensialdan da istifadə etmək mümkün hesab edilir. Belə ki, Sərsəng, Xudafərin və Suqovuşan su anbarları, Vəlvələçay kimi su ehtiyatlarının Ağdam, Füzuli və Yuxarı Qarabağın əkin torpaqlarının suvarma məqsədi ilə istifadəsi rayonların aqrar inkişafa qatqısını artıracaqdır [1], [5].

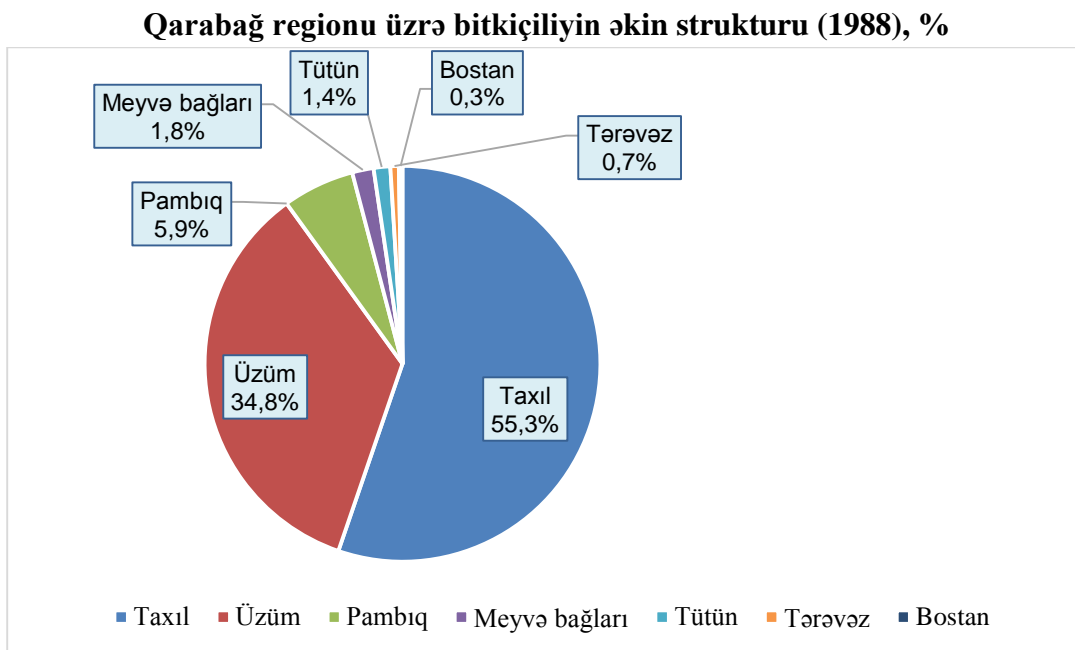
Qarabağ regionunda örüş-otlaq və biçənək sahələsinin genişliyi (351.8 min ha) və əhalinin maldarlıq sahəsindəki təsərrüfatçılıq ənənələrinin saxlanması heyvandarlıq sahəsinin də inkişaf potensialı olmasını göstərən faktordur. Qarabağın düzən ərazisi olan Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan və Yuxarı Qarabağ ərazisinin alçaq dağlıq hissələri bitkiçilik sektorunun inkişaf etdiyi bölgələrdir. Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı rayonları kimi yüksək dağlıq əraziləri isə daha çox heyvandarlıq sahəsinin inkişaf potensialı olan rayonlar hesab edilməkdədir. Qeyd edək ki, burada mövcud olan örüş-otlaq sahəsi ölkə üzrə müvafiq sahələrin təqribən 14.5%-ni təşkil edir [3, 4, 5].

Qarabağ regionunda 1980-ci illərin (1988) əkin strukturuna nəzər yetirdikdə ümumi əkin sahəsinin 139.8 min ha olduğu müşahidə edilir ki, ölkədəki əkin sahələrinin 7.7%-ini təşkil etmişdir. Əkin sahəsinə görə taxıl sahələrinin 76.8 min hektar, üzümlüklərin 48.4 min hektar və pambıq sahələsinin 8.2 min hektar fərqləndiyi müşahidə edilir. Bu zaman ərzində mövcud olan

üzümlüklərin ölkə miqyasındakı payının 24.7%-ini, taxıl isə 14.3%-ini, həmçinin tütün sahələri də 11.6%-ini təşkil etmişdi [6].

Aşağıdakı qrafikdə təsvir edilən əkin strukturu payından regionun hansı bitkiçilik məhsullarının istehsalı ilə ixtisaslaşdığı nəzərə çarpır (*Qrafik 1*).

Qrafik 1.

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən yığılmışdır [6].

Ağdam, Füzulinin (Horadiz qəsəbəsi və ətrafı) azad hissəsində və Cəbrayılın azad edilmiş ərazilərində (Cocuq Mərcanlı və ətraf ərazilər) 2019-cu il üzrə aqrar istehsalına dair məlumatlara nəzər yetirdikdə taxıl (183.9 min ton) və pambığın (8.9 min ton) daha çox istehsal edildiyi görünür [6]. Bununla bərabər, tərəvəz (112.5 min ton), o cümlədən kartofun (8.4 min ton) xüsusi çəkilişi nəzərə çarpaq dərəcədə fərqlənir. Ağdam və Füzulinin rayonlarında artıq üzümlük sahələri qalmamışdır. Lakin, meyvə-giləmeyvə istehsalı 7.4 min ton olmuşdur. Bu rayonlarda pambığın çoxillik bağlar və tərəvəz sahələri ilə əvəz olduğu kimi bir trend müşahidə edilməkdədir [1], [2].

2019-cu ildə isə adı çəkilən Qarabağ rayonlarında tərəvəz istehsalı ölkə üzrə müvafiq istehsalın 6,6%-ini, taxıl istehsalının 5,2%-ini, eləcə də pambıq sahələri isə ölkə istehsalının 3,0%-ini təşkil etmişdir (*Cədvəl 1*).

Cədvəl 1.

Ağdam, Füzuli və Cəbrayıl bitkiçilik sektorunun istehsal göstəriciləri, ton

<i>Bitkiçilik məhsulları istehsalı, ton</i>	Ağdam	Füzuli	Cəbrayıl	Rayonlar cəmi
Taxıl	55674	118088	10185	183947
Pambıq	7316	1629	0	8945
Kartof	6025	1872	536	8433
Tərəvəz	107492	4011	1026	112529
Bostan	2960	3169	92	6221
Meyvə və giləmeyvələr	4649	1421	1280	7350
Üzüm	402	960	175	1537

Şəkər çuğunduru	12160	17134	429	29723
Cəmi istehsal	196678	148284	13723	358685

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən yığılmışdır [6].

Cədvəl və qrafikdən görüldüyü kimi Qarabağın sözügedən düzən rayonlarında bitkiçilik sahəsinin inkişafı üçün məhsuldar istehsal resursları, tarixi ənənələr və potensial vardır. Lakin işğal nəticəsində həmin ərazilər potensialı tam istifadə edilməməklə bərabər, ölkə miqyasında tarixən təkamül etmiş innovativ tədbirlərdən də kənar qalmışlar. Bu ərazilərdə ölkə miqyasında aparılmış aqrar islahatların və innovativ tədbirlərin tətbiqi nəticəsində müsbət dinamik inkişaf əldə edilməsi gözlənilir. Maksimum məhsuldarlıq göstəricilərinin əldə edilməsi (intensiv) və əkin sahələrinin genişləndirilməsi (ekstensiv) metodları ilə istehsalın artması Ağdam və Füzuli rayonları üzrə bitkiçilik məhsullarının istehsalı potensialı və ölkə miqyaslı istehsal göstəricilərinə faydası (faizlə) bərabər proqnoz potensial göstəricilər aşağıdakı cədvəldə əks olunur (*Cədvəl 2*):

Cədvəl 2.

Ağdam və Füzuli rayonlarında bitkiçilik məhsulları istehsalının proqnozu

Bitkilərin adı	Proqnoz əkinlər, hektar	Proqnoz istehsal, ton	Natural göstəricilərdə ölkəyə gözlənilən faydası, %
Taxıl	59381	217033	5.2
Pambıq	4478	15346	3.9
Kartof	758	12282	0.9
Tərəvəz	9758	236830	12.9
Bostan bitkiləri	1045	18425	3.2
Meyvə və giləmeyvələr	5000	37690	3
Üzüm	1837	14229	6.9
Cəm	83078	581432	5.9

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən yığılmışdır [1], [2].

Aparılmış hesablama və tədqiqatlara əsasən, aqrar potensialdan tam istifadə edildiyi təqdirdə ölkə istehsalına 5.9%-lik bir dəyər əlavə ediləcək ki, bu da 350 milyon manata yaxın ÜDM-yə əlavə təsir göstərəcəkdir.

Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən, 1980-ci illərdə (1988) Qarabağ regionunda 321.0 min baş iri buynuzlu (inək və camış), 1.1 milyon baş xırda buynuzlu (qoyun və keçi) mal-qara mövcud olmuşdur. Bu da ölkədəki naxırın 16.2%, sürünün isə 19.3%-dir. 2019-cu il ərzində Ağdam və Füzulidə 81953 baş iri buynuzlu və 243680 baş xırda buynuzlu mal-qara mövcud olmuşdur [6]. Qarabağ regionunda diri çəkiddə 27.5 min ton ət, 163.8 min ton süd, 94.3 milyon ədəd yumurta istehsal edilmişdir. 2019-cu ildə də Ağdam və Füzuli rayonlarında müvafiq olaraq 4178 ton kəsilmiş ət, 66 min ton süd, 30.2 milyon ədəd yumurta və 454 ton yun istehsal edilmişdir. Həmçinin, Zəngilan, Cəbrayıl və Qubadlı rayonlarında arıçılıq və baramaçılıq sahələri də inkişaf etdirilmişdir. Belə ki, həmin il ərzində Qarabağ rayonlarında 5.6 min tona yaxın barama istehsal edilmişdir.

Bitkiçilik sahəsi üzrə olduğu kimi heyvandarlıq sahəsinin ağırlığı olduğu rayonlar olan Kəlbəcər, Laçın və Qubadlı rayonlarında da otlaq sahələrinin, yem ehtiyatlarının və digər resursların mövcudluğu baxımından potensialın qiymətləndirilməsi aparılmışdır. Belə ki, sözügedən Qarabağ rayonlarında heyvandarlıq sektoru üzrə proqnoz potensial göstəricilər aşağıdakı cədvəldə təsvir edilmişdir (*Cədvəl 3*):

Cədvəl 3.

Kəlbəcər, Laçın və Qubadlı rayonlarında heyvandarlıq məhsulları istehsalının proqnozu

Heyvandarlıq məhsulunun adı	Proqnoz istehsal, ton	Natural göstəricilərdə ölkəyə gözlənilən faydası, %
Ət (diri)	19361	2.9
Süd	173329	7.1
Yumurta, min ədəd	909137	43.2
Yun	861	4.3
Cəm	195531	6.0

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən yığılmışdır [3, 4, 5].

Aparılmış hesablamə və tədqiqatlara əsasən, aqrar potensialdan tam istifadə edildiyi təqdirdə bu rayonların ölkə istehsalına 6.0%-lik bir dəyər əlavə ediləcəkdir, bu da 122 milyon manata yaxın ÜDM-yə əlavə təsir göstərəcəkdir. Bu rayonlarla yanaşı, Ağdam və Füzuli rayonlarında da ət istehsalının 5.4 min ton, süd istehsalının 76.9 min ton, yumurta istehsalının 909.7 milyon ədəd civarında olacağı proqnozlaşdırılır [1], [2].

İstehsalla yanaşı, Qarabağda taxıl, tütün, süd emalı, gön və dəri emalı müəssisələrinin yaradılması ilə bağlı tarixi potensial vardır. Bu region üçün trend olmuş (xüsusilə Ağdam və Füzuli) tərəvəzçilik sahəsi üzrə emal müəssisələri, arı məhsullarının istehsalı imkanı da hesaba qatılırsa, burda aqrar sənayenin klaster inkişafının iqtisadiyyata qatqısı SSRİ dövrünün potensialından daha yüksək olduğu müşahidə olunur. Bunlarla yanaşı, həmçinin dəyər zənciri üzrə sənaye potensialı ilə birlikdə böyük ölçüdə ÜDM-də və məşğulluqda həndəsi silsilə ilə müsbət təsiri hiss ediləcək.

Ədəbiyyat

1. Dadaşov Ə.Ə. İşğaldan azad olunmuş Ağdamın aqrar potensialı. 2020. URL: https://azertag.az/xeber/Isgaldan_azad_olunmus_Agdamin_aqrar_potensial_i TAHLIL-1695189
2. Dadaşov Ə.Ə. İşğaldan azad olunmuş Füzulinin aqrar potensialı. 2020. URL: https://azertag.az/xeber/Isgaldan_azad_olunmus_Fuzuli_rayonunun_aqrar_potensial_i TAHLIL-1706815
3. Dadaşov Ə.Ə. İşğaldan azad olunmuş Kəlbəcərin aqrar potensialı. 2020. URL: https://azertag.az/xeber/Isgaldan_azad_olunmus_Kelbecerin_aqrar_potensial_i TAHLIL_1700805
4. Dadaşov Ə.Ə. İşğaldan azad olunmuş Laçının aqrar potensialı. 2020. URL: https://azertag.az/xeber/Isgaldan_azad_olunmus_Lachin_rayonunun_aqrar_potensial_i TAHLIL-1711573
5. Dadaşov Ə.Ə. İşğaldan azad olunmuş Qubadlının aqrar potensialı. 2020. URL: https://azertag.az/xeber/Isgaldan_azad_olunmus_Qubadlinin_aqrar_potensial_i TAHLIL-1691043

6. Dövlət Statistika Komitəsi. Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sahəsi üzrə statistik məlumat bazası. 2020. URL: <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/>

Резюме

Дадашов А.А.

Оценка потенциала аграрного производства и переработки в освобожденных от оккупации районах

В статье был оценен потенциал аграрного производства и аграрной переработки в освобожденном от оккупации Карабахском регионе, определены специфические аспекты развития растениеводства и животноводства. В исследовании также было проведено прогнозирование на примере производства и добавленной стоимости в ВВП по отдельным районам, сравнительный анализ с показателями до институционального производства и переработки. В заключении статьи были высказаны предложения по эффективному и максимальному использованию аграрного потенциала в Карабахе.

Ключевые слова: аграрное производство, переработка, освобождение от оккупации, Карабах, потенциал

Summary

Dadashov A.A

Assessment of Agricultural Production and Processing Potential in Liberated Regions

The article assessed the potential of agricultural production and agrarian processing in the liberated Karabakh region, and identified specific aspects of plant growing and livestock development. production and value added in different regions forecasted in the research paper, compared with pre-occupation production and processing indicators. At the end of the article, proposals were made on efficient and maximum use of agricultural potential in Karabagh.

Key words: agricultural production, processing, occupation, Karabakh, potential

REGIONUN İNNOVASIYA POTENSIALININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Əhmədova Təranə Mütəllib qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti

tarana.7474@mail.ru

Məmmədov İlqar Səməndər oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Xülasə: Məqalədə innovasiyaların regionların inkişafında rolu açıqlanmışdır. Regionun innovasiya potensialının inkişaf etdirilməsinin prioritet istiqamətləri araşdırılmışdır. Regionun innovasiya potensialının artırılmasında onun innovativ mühitinin rolu və ona təsir göstərən müsbət və mənfi amillər müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: innovasiya, innovasiya mühiti, innovasiya potensialı, region, müəssisə

Hazırda inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatı innovasiyalara əsaslanır. İnnovasiyalar insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində istifadə olunur. Cəmiyyətin modernləşməsinin əsası kimi

innovasiya siyasəti regionların sosial-iqtisadi siyasətinin bir istiqaməti kimi çıxış edir. Innovasiyanın əsas xüsusiyyəti istehsalda tətbiq olunmaqla yanaşı, mütləq istehlakçıların ehtiyaclarını ödəməsidir. Innovasiyaların artan rolu, birincisi, bazar münasibətlərinin təbiəti ilə, ikincisi, davamlı artım trayektoriyasına daxil olmaq üçün ölkə iqtisadiyyatında dərin keyfiyyət dəyişikliklərinə ehtiyac ilə şərtlənir.

Müasir dövrdə təkcə ölkənin deyil, həm də onun ayrı-ayrı regionlarının innovasiya potensialının qiymətləndirilməsi və istifadəsi problemi ön plana çıxır. Regionun innovativ potensialının qiymətləndirilməsi regional innovasiya siyasətinin əsaslandırılması və regional innovasiya mənbələrinin səmərəli istifadəsi nəzərə alınmaqla regional inkişaf proqramlarının hazırlanması üçün vacibdir. Regionun inkişafındakı amillərdən biri məhz regional innovasiya potensialının formalaşması və səmərəli istifadəsidir.

Regionun innovativ potensialından istifadənin səmərəliliyi bu potensiala daxil olan resursların istifadəsinin səmərəliliyindən asılıdır. Regionun innovasiya potensialı istehsal, əmək, maliyyə, təşkilatı, idarəetmə və intellektual potensiallar kimi nəzərdən keçirə bilər. Eyni zamanda bu potensiallar tam innovativ potensial deyil, yalnız innovasiya fəaliyyəti üçün şərait yaradan vasitədir.

Regionun innovasiya potensialı həm formalaşma mərhələsində, həm də istifadə mərhələsində nəzərə alınmalıdır. Bu yanaşma innovasiya potensialının formalaşması və istifadəsi prosesində əldə edilən əsas nəticələri müəyyənləşdirməyə imkan verir. Nəticədə, innovativ potensialın istifadəsi müxtəlif növ yeni texnologiyalar, yeni mal və xidmətlər növlərinin istehsalı ilə nəticələnəcəkdir.

Regionda orta və uzunmüddətli perspektivdə müəyyən vəzifələrə uyğun olaraq regional innovasiya sisteminin səmərəli fəaliyyəti aşağıdakı istiqamətlərin icrası ilə təmin edilə bilər:

1) innovasiya infrastrukturunun monitorinqi, elmi və innovativ fəaliyyət üçün kadr hazırlığı, innovativ infrastruktur obyektlərinin dəstəklənməsi, elmin inkişafının prioritet sahələrin idarə olunması üçün infrastruktur mərkəzlərinin yaradılması;

2) regionda ixracyönümlü layihələr daxil olmaqla, innovativ layihələrin hazırlanması və reallaşdırılması üçün ixtisaslaşmış peşəkar təşkilatların yaradılması;

3) innovativ inkişafın konkret məqsədlərinə nail olmaq üçün müəssisələri sənaye, dövlət orqanları və elmi-tədris kompleksi üzrə birləşdirən əlaqələndirici şuraların və xüsusi institutların yaradılması;

4) regiondakı müəssisələri texnoloji cəhətdən yenidən təchiz edilməsini sürətləndirməyə qadir olan milli və beynəlxalq şirkətlərin texnopolis, texnopark və sənaye parklarının sakinləri kimi bölgəyə cəlb edilməsi;

5) regiondakı vençur fondu və özəl kapital fondularının fəaliyyətini asanlaşdırmaqla müəssisə və təşkilatların innovasiya fəaliyyətlərinin maliyyələşdirmə mənbələrinə çıxışının təmin edilməsi.

Regionun innovasiya potensialının inkişafı üçün əsas şərt innovativ mühitin yaradılmasıdır. Regionların innovasiya mühitinin səmərəli işləməsi üçün müəyyən şərtlər yaratmaq lazımdır. Xüsusilə onun inkişafına mane olan amillərin təsirini minimuma endirmək lazımdır. Regionda innovasiya mühitinin inkişafına kömək edən və bu inkişafı məhdudlaşdıran amilləri aşağıdakı cədvəl vasitəsilə göstərə bilərik.

Regionun innovasiya mühitinə təsir göstərən amillər

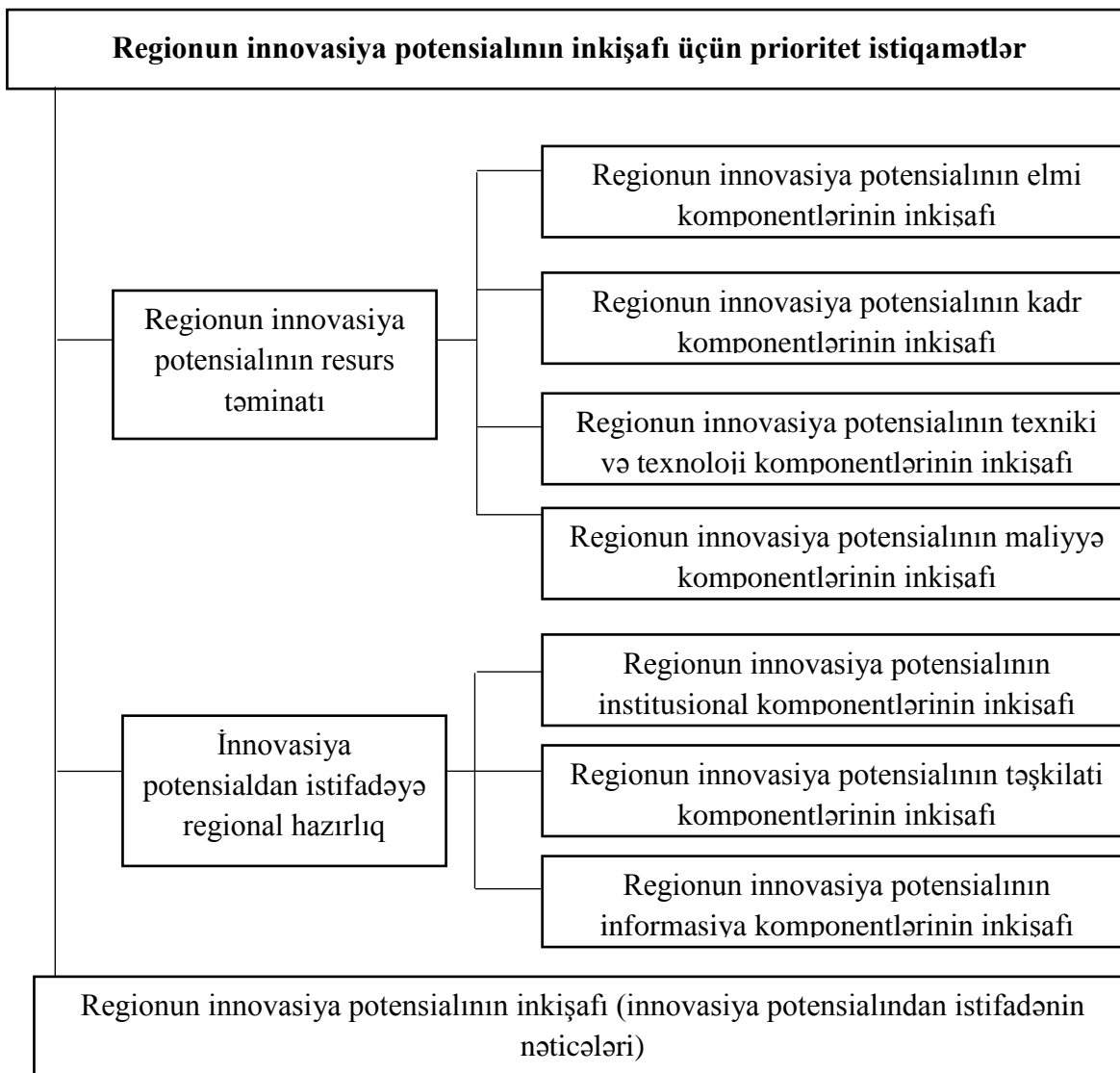
Yenilikçi bir mühitin inkişafına kömək edən amillər	İnnovasiya mühitinin inkişafını məhdudlaşdıran amillər
Yüksək innovativ işgüzar fəaliyyət	Regionun aşağı investisiya cəlbediciliyi
Regionun elmi fəaliyyəti	Elmi inkişafı tələbin olmaması
Yüksək innovativ potensial	İnnovativ potensialın reallaşdırılması üçün investisiya çatışmazlığı
İnnovasiyaya dövlət dəstəyi	İnnovasiya fəaliyyətin stimullaşdırılması üçün effektiv bir mexanizmin olmaması, zəif maliyyələşdirmə səbəbindən innovativ inkişaf proqramlarının həyata keçirilməsində çətinliklər
İnnovasiyaların dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsi	İnnovasiyanın yüksək qiyməti
İnnovasiyanı dəstəkləyən infrastrukturların mövcudluğu	Hökumət, iş, elm, təhsil, maliyyə təşkilatları, cəmiyyətin fəaliyyətlərinin uyğunsuzluğu
İnnovasiya siyasətinin həyata keçirilməsi	Regionun sahibkarlıq subyektlərinin innovativ fəaliyyətlərin həyata keçirilməsinə marağının olmaması
İnnovasiyanın bütün mərhələlərində inkişaf etmiş informasiya dəstəyi sisteminin olması	İnnovativ fəaliyyət iştirakçılarının inkişaf etməmiş informasiya əlaqələri
Regionda innovasiya fəaliyyətlərinin nəticələrinin statistik uçotu və monitorinqi sisteminin inkişafı	Statistik məlumatların və yeniliyin effektivliyini qiymətləndirmək meyarlarının uyğunsuzluğu
Elmi işlənmələrin kommersiyalaşdırılması üçün əlverişli şərtlərin mövcudluğu	Tədqiqat və inkişaf üçün maliyyə vasitələrinin və stimulların olmaması
İnnovasiyaya tələb	Regionun aşağı innovasiya həssaslığı
İnnovativ məhsulların yüksək rəqabət qabiliyyəti	İnnovasiya ilə əlaqəli yüksək risklər

Regionlarda innovativ fəaliyyətin maliyyələşdirmə mənbələri müəssisələrin, maliyyə və sənaye qruplarının, kiçik innovativ müəssisələrin, investisiya və innovasiya fondlarının, yerli idarəetmə orqanlarının, ayrı-ayr fərdlərin və s. vəsaitləri ola bilər. Bütün bu qurumlar regional iqtisadi prosesdə iştirak edir və bu və ya digər şəkildə regionun innovativ fəaliyyətinin inkişafına kömək edir.

İnteqrasiya olunmuş strukturların yaradılması regionda innovasiya mühitinin formalaşması üçün təsirli bir vasitədir ki, bu da sənayenin modernləşdirilməsi üçün zəruri şərtidir.

İnnovasiyadan kifayət qədər yüksək intellektual və sənaye potensialına sahib regionlarda iqtisadi artımın strateji amili kimi istifadə etmək xüsusilə vacibdir. Onların inkişafı yalnız qabaqcıl texnologiyaların istifadəsi ilə deyil, həm də onların yaradılması və tətbiqi imkanları ilə əlaqələndirilir.

Regionun innovasiya potensialının inkişafı üçün əsas prioritet istiqamətləri aşağıdakı şəkildə vasitəsilə əks etdirə bilərik.

Şəkil. Regionun innovasiya potensialının inkişafının prioritet istiqamətləri

Regionun elmi-tədqiqat potensialının və yüksək texnoloji sahələrin olması iqtisadiyyatın ənənəvi sahələrinin modernləşdirilməsinə və yüksək texnoloji məhsullar üçün dünya bazarlarında mövqelərini genişləndirərək yüksək texnoloji sənaye kompleksinin formalaşmasına şərait yaradır. Bu istiqamət çərçivəsində hər bir regionda aşağıdakılara nail olmaq lazımdır:

- müəssisələrdə perspektivli texnologiyaların tətbiqinin sürətləndirilməsi və innovasiya iqtisadiyyatının sahələri əsasında yüksək texnoloji sahələrin yaradılması, o cümlədən kiçik və orta innovativ biznesin inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmaq;
- elmi əsasları və innovativ inkişafı, habelə beynəlxalq standartlara uyğun sertifikatlaşdırmanı qiymətləndirən və izləyən texnoloji audit mərkəzləri sistemi yaratmaq;
- müəssisə və təşkilatların yüksək texnologiyalı klasterlərinin formalaşmasına dəstək vermək;
- regional və regionlararası proqramlar vasitəsilə müəssisələrdə yüksək texnoloji məhsulların istehsalını stimullaşdırmaq;

- bilik və texnologiyanın kommersiyalaşdırılması sahəsində çalışan kiçik və orta sahibkarlıq daxil olmaqla, innovativ sahibkarlığın inkişafına yönəlmiş elmi-texniki baza yaratmaq;
 - integrasiya proseslərini inkişaf etdirmək və kiçik innovasiya müəssisələrinin şəbəkə təşkilatları və birliklərini yaratmaq, xüsusilə gənclər arasında innovativ cəmiyyət yaratmaq;
 - orta və kiçik müəssisələrin yaradılmasında inzibati maneələri azaltmaq, müəssisələrin torpaq ehtiyatlarına və investisiya sahələrinə, enerji infrastrukturuna və digər mənbələrə girişini sadələşdirmək;
 - investisiya və biznes risklərini azaltmaq.
- Bütün bunlar regionun innovasiya potensialının inkişafında əhəmiyyətli rol oynaya bilər.

Ədəbiyyat

1. Измалкова С.А., Васютин Ф. С. Развитие методов формирования инновационных интегрированных структур в промышленности. с. 159-168.
http://edoc.bseu.by:8080/bitstream/edoc/85275/1/Kalinin_75_79.pdf
2. Маскайкин Е.П., Арцер Т.В. Инновационный потенциал региона: сущность, структура, методика оценки и направления развития. Вестник ЮУрГУ, № 21, 2009, с.41-53

Резюме

Ахмедова Т.М., Мамедов И.С.

Направления развития инновационного потенциала региона

В статье раскрывается роль инноваций в развитии регионов. Исследуются приоритетные направления развития инновационного потенциала региона. Определена роль инновационной среды в повышении инновационного потенциала региона и положительно и отрицательно влияющие на нее факторы.

Ключевые слова: инновация, инновационная среда, инновационный потенциал, регион, предприятие

Summary

Ahmadova T.M., Mammadov I.S

Areas of Development of the Region's Innovative Potential

The article reveals the role of innovation in the development of regions. The priority directions of development of the region's innovative potential are investigated. The role of the innovative environment in increasing the innovative potential of the region and the factors positively and negatively influencing it have been determined.

Key words: innovation, innovation environment, innovation potential, region, enterprise

AĞAC EMALI TULLANTILARI ƏSASINDA TAXTA KƏPƏYİ-SEMENT LÖVHƏLƏRİNİN ALINMASI

Həbibova Almas Qüdrət qızı

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

almas.khabibova@mail.ru

Məmmədova Aytən Məmməd qızı

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

ayten.memmedova@list.ru

Xülasə: Tədqiqat işi ağac emalı tullantılarından olan taxta kəpəyinin təkrar emalı ilə tikinti materialının (taxta kəpəyi-sement) alınmasına və xassələrinin tədqiqinə həsr olunmuşdur.

Tədqiqat işinin aktuallığı-Təqdim olunan iş təbii resurslara qənaət etməklə ikincili xammal istifadə edərək ağac emalı tullantılarından olan taxta kəpəyinin emalı ilə tikinti materialının (taxta kəpəyi-sement) alınmasına həsr edilmişdir. Hal-hazırda resurslara qənaət edən materialların yaradılması problemi həmişəkindən daha aktualdır.

Məqsəd-Ağac emalı tullantılarından olan taxta kəpəyinin emalı ilə tikinti materialının (taxta kəpəyi-sement) hazırlanması və bununla da, ağac emalı tullantılarının utilizasiyasının ekoloji səmərəli texnoloji prosesinin işlənməsi və gələcəkdə istifadəsi üzrə tövsiyələrin hazırlanması.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi-Bərk tullantıların bir növü olan ağac emalı tullantılarının ikincili xammal kimi istifadəsi əsasında tikinti materiallarından olan taxta kəpəkli-sement qarışıqlı materialın hazırlanması.

Açar sözlər: ağac emalı tullantıları, taxta kəpəyi-sement qarışıqlı lövhələr

Ağac insanın tarixən ən çox istifadə etdiyi materiallardan biri olmuşdur. Bu material tətbiqi çox profilli olan materialdır və emalı zamanı ondan təkrar emal edilməli və ya atılmalı olan tullantılar əmələ gəlir. Ağac tullantılarının peşəkar emalı həm iqtisadi həm də ekoloji cəhətdən səmərəlidir. Ağac tullantıları meşələrin qırılmasından və kəsilməsindən başlayaraq hazır məhsulun emalının son mərhələsinə qədər işin hər mərhələsində əmələ gəlir.

Ağac tullantıları böyük həcmdə olan qiymətli mənbə olmaqla keyfiyyət dərəcəsindən asılı olaraq ya materialın təkrar emalı və ya enerji istehsalı üçün istifadə edilə bilər. Tullantıların atılması xərclərinin və onların ətraf mühitdə lazımsız yükə çevrilməsi ağac tullantılarının təkrar emalı əhəmiyyətinin artmasına gətirib çıxarır. "Ağac tullantısı" termini, məhsulun istismar müddətini başa vurmuş və tullantı hesab edilən bütün ağacları və ağac əsaslı materialları əhatə edir. Ağac emalı tullantılarından tikinti materiallarının alınması zamanı bərpa prosesində tullantı odun parçalanır və o tərkibindəki yad maddələrdən təmizlənir. Nəticədə çıxarılan ağac qalıqlarının təsnifat dərəcəsindən asılı olaraq ya təkrar emal edilir və ya enerji istehsalı üçün istifadə olunur. Təkrar emal edilmiş ağac tullantısı tez-tez DSP və ya digər ağac əsaslı materialların xüsusilə də tikinti materiallarının istehsalı üçün xammal kimi istifadə olunur.[6]

Təkrar istifadə olunan ağac ehtiyatları ölçülərinə görə aşağıdakı kimi təsnif olunur:

- Parça şəkilli tullantılar
- Yumşaq tullantılar (yonqar,taxta kəpəyi,yaxta çipləri,taxta qırıntıları və s.)
- Ağac qabığı
- Ağac yaşıllığı (yarpaq,yumşaq odunlaşmamış gövdə və budaqlar)

Ağac qırıntıları elə bir faydalı xüsusiyyətlərə malik olan ağac emalı israfıdır ki, onu bir çox tətbiq sahələri olan qiymətli xammal hesab etmək olar.

Şəkil 1. Taxta kəpəyi

Taxta kəpəyi- ağac oduncağının mişarlanması zamanı çıxan tullantıdır.

Ağac sement materiallarının növləri:

Əlavə edilmiş taxta doldurucusundan və bağlayıcı növündən asılı olaraq müxtəlif ölçülü və quruluşlu ağac sement materialları əldə edilir ki, bunlara aşağıdakılar aiddir:

1. arbolit;
2. fibrolit;
3. yonqarbeton;
4. taxtakəpəkli- sementlövhələr;
5. ksilolit.

Taxtakəpəkli- sementlövhə

Bu qarışıqdan əldə edilən tikinti materialı-kərpic, taxta və digər materiallara praktik bir alternativdir, eləcə də keyfiyyətli xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunan əlverişli tikinti materialıdır [1] və [2].

Materialın əsas avantajlarından biri də onun alınmasında xammal olaraq odunun rəndələnməsi və mişarlanması zamanı əmələ gələn aşağı maya dəyəri olan kütləvi tullantıların və elə də bahalı olmayan avadanlıqların istifadəsidir.

Taxta kəpəyi-sement qarışıqlı lövhələr 2-3 mərtəbəyə qədərkonstruksiyalar tikmək üçün yüngül materialdır.

Materialın nisbətən yumşaq olması kəsmək, hissələrə bölməyi asanlaşdırır. Sıx struktura malik olması nəticəsində isə kəsildikdən sonra belə dağılmamasını təmin edir.

Yanğına davamlıdır, möhkəmdir, ekoloji cəhətdən təmizdir və ekoloji təmiz olması radiasiyanın və digər zəhərli qazların nüfuz olunmasına qarşı müdafiəni təmin edir.

Taxta kəpəkli-sement lövhələrdən hazırlanan konstruksiyalar həm isti-eylər,həm soyuq-anbarlaristənilən temperaturu saxlamaq keyfiyyətinə malikdirlər[4].

Yüksək keyfiyyətli taxta kəpəyi-sement lövhələri əldə etmək üçün ilk növbədə ən azı 1-5 mm ölçülü qabaqcadan hazırlanmış iynəyarpaqlı ağacların taxta-kəpəyindən istifadə etmək

lazımdır. Taxta kəpəyi-sement qarışığının qəliblərə basılması prosesi üçün vacib olan yaxşı bir axıcılıq təmin edən homogen bir dənəvər quruluşa malikdir. Bundan əlavə, iynəyarpaqlı ağacdən qalan taxta kəpəyi daha az bioloji parçalanır. Taxta kəpəyi-sement istehsalı üçün adətən iynəyarpaqlı ağaclar ən yaxşı xüsusiyyətlərə malikdirlər. Taxta kəpəyinin yararlılıq dərəcəsi, içərisində suda həll olunan elementlərin tutma faizi ilə qiymətləndirilir. Yüksək keyfiyyətli ağac növləri aşağıdakı sıradadır: qovaq, ağcaqayın, şam, palıd[3].

Qarışığın quruma müddəti seçilmiş ağac növlərindən asılıdır. Beləliklə, ladin mişarını ehtiva edən qarışıq 10 - 11 saat, şam - 12 - 15 saat arasında quruyur və ağcaqovaq kəpəyindən istifadə olunarsa, 90 və ya daha çox saat gözləməli olacaqsınız.

Təcrübə prosesində istifadə olunan başlanğıc material ağac emalı tullantısı taxta kəpəyidir . İstifadə olunan bağlayıcı isə sement M400 (portland sement) ,qum, sudur.Bağlayıcıların istifadəsini azaltmaq üçün bəzən tərkibə əhəng və ya gil əlavə olunur.

Ağac emalı tullantısı istifadə edilməzdən əvvəl bəzi hazırlıq proseslərindən keçirilir. Taxta kəpəyi müxtəlif ölçülü 20x20, 10x10 və 5x5 mm gözlü ələklərdən keçirilir. Bu vəziyyətdə, ən böyük və ən kiçik fraksiyalar çıxarılır. İşləyən doldurucu 5 mm dəlikləri olan ələkdə qalan qalıqdır. Buna 10 mm-lik bir hissə ilə 30%-a qədər yonqar əlavə edilir. Hazırlanmış yonqar qum və sementlə qarışdırılmırdan əvvəl qurudulur. Qarışığa qum və ya əhəng xəmir əlavə olunur, hər şey yaxşıca qarışdırılır. Su kiçik dozalarla qarışığa əlavə olunur və hər əlavə etdikdən sonra kompozisiya qarışdırılmalıdır [8].

Yoğurma nisbətləri düzgün bir şəkildə müşahidə olunursa, sıxıldıqda əldə barmaq izləri olan plastik bir parça əmələ gəlir ki, bu zaman su olmamalıdır. Qarışığın bu tutarlılığı strukturların istehsalına başlamaq üçün bir signal kimi xidmət edir. İki saatdan sonra qarışıq sərtləşməyə başlayır.

Şəkil 2. Taxta kəpəkli- sement lövhə

Nəticə

1. Ağac tullantılarından əla xüsusiyyətlərə malik tikinti materialı uğurla istehsal edilmişdir. Natrum xlorid məhlulunu köhnəlmiş taxta kəpəyə əlavə edərək onun yenidən emalında çürüməsi və kiflənməsinin qarşısının alınması.

2. Taxta kəpəyi-sement bloklarının fiziki xüsusiyyətləri öyrənilmişdir: qarışıqdakı qumun

miqdarını azaldaraq material yüngülləşəcək və eyni zamanda onun istilik izolyasiya xüsusiyyəti artacaq. Qumun qarışıqdakı rolu onun dayanıqlılığını saxlamasıdır.

3. Taxta kəpəkli-sement qarışığından alınan tikinti materialı onun gələcək tətbiqində armaturla istifadəsi nəzərdə tutulduğunda qumun miqdar nisbətinin üstünlüyü sonrakı korroziyanın qarşısını almaq deməkdir.

4. Bloklar böyük olsa da yüngüldür və yüngül olduğu üçün də divarlar daha tez qurulur.

5. Texniki nəticə, süni yüksək effektiv mineral bağlayıcı və təbii, az işlənmiş, aktiv mineral qatqının birləşməsi nəticəsində qarışığın tərkib hissələrinin sayının azalması səbəbindən materialın istehsal prosesinin sadələşdirilməsidir.

Ədəbiyyat

1. Гомонай, М. В. Технология переработки древесины : учеб.-справ, пособие / М. В. Гомонай. - М. : МГУЛ, 2001. - 232 с.

2. Гомонай, М. В. Производство топливных брикетов. Древесное сырье, оборудование, технологии, режим работы : [монография] / М. В. Гомонай. - М., 2006. - 68 с.

3. Рябухин, П. Б. Анализ состояния и перспектив развития лесопромышленного комплекса Дальневосточного федерального округа / П. Б. Рябухин, Н. В. Казаков, А. В. Абузов. - Хабаровск : Изд-во Тихоокеан. гос. ун-та, 2013. - 207 с.

4. Рябухин, П. Б. К вопросу эффективности использования низкотоварной древесины / П. Б. Рябухин, А. П. Ковалев, А. П. Козорез // Вестник ТОГУ. - 2012. - № 2 (25). - С. 101-106.

5. Современное состояние лесов российского Дальнего Востока и перспективы их использования / П. Б. Рябухин [и др.]. - Хабаровск : Изд-во ДальНИИЛХ, 2009. - 470 с.

6. Цыгарова, М. В. Комплексное использование древесины : метод, указания / М. В. Цыгарова. - Ухта : Изд-во УГТУ, 2007. - 55 с. 7. Цыгарова, М. В. Нормативно-справочные материалы к техникоэкономическим расчетам / М. В. Цыгарова, Р. И. Суетина. - Ухта : Изд-во УГТУ, 2006. - 44 с.

7. Прокофьев, Н. С. Исследование и разработка метода оценки структурной неоднородности твердых древесноволокнистых плит Текст.: дис. . канд. техн. наук/Н. С. Прокофьев.-М., 1973.- 195 с.

8. Карасев, Е. И. Водостойкость древесноволокнистых плит Текст. / Е. И. Карасев, И. Ю. Киселев, Е. Д. Мерсов // Экспрес-информация: Зарубежный опыт. М.: ВНИПИЭИлеспром, 1986. - 20 с. - (Плиты и фанера; вып. 5).

9. Чистова, Н. Г. Исследование процесса размола древесной массы на промышленных установках при производстве ДВП Текст.: монография / Н. Г.

Резюме

Хабибова А.К., Мамедова А.М.

Получение цементаопилочных плит на основе отходов переработки древесины

Исследование посвящено производству кирпичей из цемента и древесных опилок в результате переработки древесных отходов, которые являются частью твердых отходов.

Актуальность исследовательской работы-Получение строительного материала (кирпичей из цемента и древесных опилок) путем переработки древесных опилок из отходов деревообработки с использованием вторичного сырья с учетом представленных природных

ресурсов. Сегодня проблема использования ресурсосберегающих материалов как никогда актуальна.

Цель- Подготовка строительного материала (кирпичей из цемента и древесных опилок) путем переработки древесных стружек из отходов деревообработки, а значит, разработка технологического процесса, двигателя экологического развития с использованием отходов деревообработки и разработка рекомендаций для дальнейшего использования.

Научная новизна исследовательской работы-Использование отходов деревообработки в качестве вторичного сырья, являющегося одним из видов твердых отходов, для производства строительных материалов из цемента и древесных опилок.

Ключевые слова: древесный опилок из отходов, смешанный материал из цемента и древесных опилок.

Summary

Habibova A.Q., Mammadova A.M.

Obtaining Cement-Sawdust Plates on the Basis of Waste Wood Processing

The study focused on the production to create bricks from cement and sawdust by recycling wood waste, which is part of solid waste.

The relevance of research work-*Obtaining building material (bricks from cement and sawdust) by processing sawdust from woodworking waste using secondary raw materials, taking into account the presented natural resources. Today, the problem of using resource-saving materials is more urgent than ever.*

Purpose-*Preparation of building material (cement bricks and sawdust) by processing wood chips from woodworking waste, which means developing a technological process for an environmental development engine using woodworking waste and developing recommendations for further use.*

Scientific novelty of research work-*The use of woodworking waste as a secondary raw material, which is one of the types of solid waste, is one of the main building materials, cement and sawdust mixed material.*

Key words: *cement and sawdust mixed material, woodworking waste*

AZƏRBAYCANIN İQTİSADI-COĞRAFİ RAYONLARI: VƏZİYYƏTİ VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Həsənov Rauf Vahid oğlu

Bakı Dövlət Universiteti

hesenovrauf90@gmail.com

Qasımova Firəngiz Eyyub qızı

Bakı Dövlət Universiteti

Fira.qasim.59@mail.ru

Xülasə: *Tezisdə hər birinin sahə xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla Azərbaycanın əsas iqtisadi bölgələrindən biri olan Gəncə-Qaxaz iqtisadi coğrafi rayonu tədqiq edilmişdir. Eyni zamanda, onun vəziyyəti və inkişaf perspektivləri təhlil edilmişdir. Bununla yanaşı, Azərbaycanda iqtisadi*

rayonlaşdırmanın formalaşmasının prioritet istiqamətləri, iqtisadi inkişafın müxtəlif aspektləri müəyyənləşdirilmişdir.

Açar sözlər: *Gəncə-Qazax, perspektiv, iqtisadi bölgə, coğrafi mövqe*

Ölkələrin bütövlükdə, yəni iqtisadi və coğrafi mövqeyi, tarixi barədə təsəvvürləri olmadan bölgələrin iqtisadi inkişaf səviyyəsini təsvir etmək mümkün deyil. F.R. Mirişli yazırdı: “Dünyada misilsiz dövlətlər yoxdur, misilsiz ölkələr var. Azərbaycan dünyada misilsiz bir ölkədir.

Azərbaycan Respublikası təbiətinə görə planetimizin 12 iqlim qurşağından 9-nun təmsil olduğu misilsiz bir ölkədir. Azərbaycan Respublikası minerallarla zəngindir: karbohidrogen yataqları, filiz və polimetallik, tikinti materialları [1, s.33]

Azərbaycanın iqtisadi bölgələri ərazi-əmək bölgüsü, təbii və iqtisadi şərtlər, ixtisaslaşma və işə qəbul prosesində tarixən formalaşmış, özünəməxsus iqtisadi-miko-coğrafi mövqeyi ilə seçilən ölkənin böyük bir ərazisini təşkil edir. Azərbaycanın iqtisadi bölgələri müxtəlif inkişaf yolları keçmiş və iqtisadi, sosial və perspektiv inkişaf imkanları baxımından bir-birlərindən fərqlənirlər.

Azərbaycanda inzibati-ərazi prinsipə görə iqtisadi rayonlaşdırmanın formalaşmasının əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirmək üçün regional xüsusiyyətlər, iqtisadi komplekslərin infrastruktur imkanları və təbii ehtiyatlarla əlaqəli bütün məsələləri nəzərdən keçirmək lazımdır və bölgələrə görə iqtisadi inkişafın müxtəlif aspektlərinə diqqət yetirmək lazımdır. Cəmiyyətin inkişafının hər hansı bir mərhələsinə baxmayaraq formalaşan iqtisadi rayon iqtisadi-coğrafi, sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi cəhətlərinə görə digər iqtisadi bölgələrdən fərqlənir.

Azərbaycan Respublikası bölgələrinin sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı Azərbaycanın iqtisadi rayonlarının sosial - iqtisadi komplekslərinin inkişafında xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Ölkədə makroiqtisadi sabitliyin və dinamik inkişafın təmin edilməsi məqsədilə bu proqramın icrasına uyğun olaraq ölkə iqtisadiyyatının artımını təmin etmək üçün sistemli tədbirlər həyata keçirilmişdir. Abşeron iqtisadi rayonunda 8, Gəncə-Qazaxda 11, Şəki-Zaqatala 14, Lənkəranda 9, Quba-Xaçmazda 18, Aranda 16, Yuxarı Qarabağda 7, Dağlıq Şirvanda 6 və Naxçıvan iqtisadi rayonunda 57 iqtisadi tədbirlər həyata keçirilmişdir. Respublikanın əsas bölgələrində ənənəvi olaraq kənd təsərrüfatı sənayesi üstünlük təşkil edir, bostan bitkiləri, subtropik və sitrus bitkiləri (Lənkəranın iqtisadi bölgəsində) əkilməsi, tərəvəzçilik, heyvandarlıq (mal-qara, qoyunçuluq) və quşçuluq inkişaf etmişdir [3].

Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu. Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda sənaye ilə yanaşı kənd təsərrüfatı sahəsi də geniş inkişaf etmişdir. Bununla belə, geniş təbii ehtiyatlara malikdir: dəmir filizi, mis, qızıl, gümüş, alunit, zərgərlik, əhəng daşı, çınqıl, sement, zeolit, hidrogeoloji ehtiyatlar (böyük çaylar, yeraltı və termal su hövzələri), münbit torpaqlar, kənd təsərrüfatının inkişafı üçün münbit iqlim şəraiti.

Ölkənin ikinci sənaye mərkəzi olan Gəncədə statusuna görə maşınqayırma, metallurgiya, sənaye mühəndisliyi, elektronika, toxuculuq, rabitə avadanlığı istehsalı, yüngül və qida sənayesinin təşkili üzrə inkişaf etmişdir. Gəncə alüminium və maşın fabrikləri yenidən təşkil edilməsi ilə istehsal artmış, istehsal olunan məhsul növləri genişlənmişdir. Xarici şirkətlər Daşkəsən bölgəsindəki Çovdar qızıl və mis yatağına və Gədəbəy bölgəsindəki Qoşa yatağına sərmayə qoydular və bununla da istehsal başladı. Daşkəsəndə dəmir filizi istehsalı, həmçinin Tovuz, Qazax, Şəmkir və Xanlardakı qızıl mədənlərinin axtarışı yenidən başlamışdır. Gəncə-Qazax iqtisadi

rayonun ərazisi dəmir yolları və magistral yollarla təchiz edilmişdir. Bununla yanaşı Gəncədə beynəlxalq hava limanı fəaliyyət göstərir.

Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda taxılçılıq, bitkiçilik (şərabçılıq, bağçılıq), tərəvəzçilik, bağçılıq üstünlük təşkil edir. Yeni şərab əkinləri yaxın gələcəkdə şərabçılığın inkişafı üçün yüksək perspektivlər vəd edir. Heyvandarlıq əsasən maldarlıq, qoyunçuluq sahələrini əhatə edir. Böyük bir yaşayış məntəqəsində (Gəncə, Qazax, Şəmkir və s.) müasir quşçuluq kompleksləri mövcuddur.

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan sənaye statusuna malik bir ölkədir.

Hazırda ölkə regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət proqramı əsasında uğurla icra olunur. Mövcud prioritetlərlə yanaşı, yaxın gələcəkdə ölkənin iqtisadi komplekslərinin inkişafı üçün aşağıdakı amilləri də nəzərə almaq lazımdır [2]:

- iqtisadi komplekslərin rəqabət qabiliyyəti səviyyəsinin artırılması;
- son texnologiyalardan istifadə edərək ölkənin iqtisadi subyektlərinin mövcud potensialının yenilənməsinin sürətləndirilməsi;
- müəyyən dərəcədə inkişafdan qalmış regional qurumların inkişafının tarazlaşdırılması və sosial-iqtisadi problemlərin həlli;
- sahibkarlığın, xüsusən də kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı, məşğulluğun artırılması və s.

Son illərdə iqtisadi sahənin qloballaşması şəraitində ölkəmiz yeni-aqrar iqtisadi sistemin dinamik inkişafını təmin etmək üçün strateji vəzifələrini formalaşdırmağı bacardı. Bu sistemdə iqtisadi komplekslərə və yeni iqtisadi müəssisələrə, iqtisadi holdinqlərə və klasterlərin üstünlük təşkil etməsinə xüsusi yer verilir.

Ədəbiyyat

1. Алиев Г.А. Наша независимость вечна. Баку: Азернешр, Т. с. 1–33.
2. Алиев Ш.Т. Важнейшие детерминанты устойчивого развития экономики Азербайджана. Баку: Элм, 2010, 196 с.
3. Байрамов А.И. Монополизм. Баку: Элм, 2002, 390 с.

Резюме

Гасанов Р.В., Гасимова Ф.Е.

Экономико-географические регионы Азербайджана: положение и перспективы развития

В тезисах исследуется Гянджа-Газахский экономико-географический регион как один из основных экономических регионов Азербайджана. При этом были проанализированы его состояние и перспективы развития. В то же время были определены различные аспекты экономического развития для определения приоритетных направлений для формирования экономического зонирования в Азербайджане.

Ключевые слова: Гянджа-Газах, перспектива, экономический район, географическое положение

Summary

Hasanov R.V., Gasimova F.E

Economic and Geographical Regions of Azerbaijan: Situation and Prospects for Development

The thesis explores the Ganja-Gazakh economic geographical region, one of the main economic regions of Azerbaijan, taking into account the field characteristics of each. At the same

time, its condition and development prospects were analyzed. At the same time, various aspects of economic development have been identified to identify priority areas for the formation of economic zoning in Azerbaijan.

Key words: *Ganja-Gazakh, perspective, economic region, geographical position*

NEFT VƏ QAZIN QIYMƏTİNİN ƏMƏLƏ GƏLMƏSİNİN NƏZƏRİ ASPEKTLƏRİ

Hüseynov Qalib Sirac oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent

qalib.huseynov.1969@mail.ru

Hüseynzadə Gülşən Qalib qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti

gulsen396@mail.ru

Xülasə: *Məqalədə neft və qaz qiymət mexanizmlərinin nəzəri cəhətləri təhlil edilmişdir. Neft və qazın fərqli əmtəə xüsusiyyətləri vardır: neft və qaz sektorundakı risk və yüksək investisiya spesifikasiyi (əməliyyat dəyəri nəzəriyyəsi); təbii ehtiyatların təbiəti (Ricardo rentası); məhdud mənbələr, Hotelling teoremi, resurslar istehsal edən şirkətlər və sahibləri; prinsipial agent nəzəriyyəsi; məhdud tədarük səbəbindən elastiklik; bazarın mükəmməl olmaması.*

Açar sözlər: *neftin qiyməti, resurs, enerji, bazar, yataq, tələb, təklif*

Dünya neft bazarının öz daxili strukturunun müxtəlifliyinin genişlənməsi yolunda daimi dəyişikliklərə məruz qalması səbəbindən vaxtı çatdıqca bu bazarda həm qiymətəmələgəlmə mexanizmi, həm də əsas qiymətlərin (bazis, marker) müəyyən olunması formulu transformasiyaya məruz qalır. [1, s. 66-70]

Neftin qiymətinin əmələ gəlməsi mexanizmi iqtisadi nəzəriyyənin bir sıra xüsusi sahələrinə: qiymətəmələgəlmə mexanizmlərinə və açıq bazarlarda müqavilələrin bağlanmasına toxunan transaksiya xərcləri, uzunmüddətli müqavilələr və vertikal inteqrasiya, Hotelling və Rikardo rentaları ilə əks olunan resursların tükənən olması nəzəriyyəsi, “prinsipial-agent” nəzəriyyəsinə əsaslanmış yanaşmaların tətbiqi ilə müəyyən olunur.

Hər şeydən əvvəl, qiymətin əmələ gəlməsi mexanizmləri ilə qiymətlərin səviyyəsini müəyyən edən əsas qüvvələr arasındakı fərqi cizmaq və yaxud, başqa sözlə, həm qiymətlərin necə əmələ gəlməsi və onların səviyyəsini nəyin müəyyən etməsi fərqi müəyyən etmək lazımdır. Söhbət, ilk növbədə, giriş məsələləri daxil olmaqla, ticarət, birjalar və bazarların təşkili haqqında, eyni zamanda qiymətlər haqqında danışıqların necə aparılması, qiymətlər haqqında informasiyanın necə ötürülməsi və onların necə elan edilməsindən gedir. Bu heç də məcburi olaraq başa düşməyə imkan vermir ki, alıcı və satıcılar tərəfindən qəbul edilən qərara bununla şərtlənmiş bazar balansı və qiymətlərin səviyyəsi də təsir edir.

Əmtəə bazarında qiymətlərin əmələ gəlməsi mexanizmi qiymətlərin azalması yolunda hər hansı bir təzyiq olmadan şəffaf və likvid bazarın yaradılmasına kömək edə bilər (neftdə olduğu kimi). Eyni zamanda neft və qaz ticarətinin strukturu qiymətlərin əmələ gəlməsi mexanizminə təsir göstərən əsas amildir. Bununla əlaqədar uzunmüddətli müqavilələr və likvid bazarların rolları nisbəti mühüm məsələ hesab olunur. Neft və qazın xüsusi qəbildən olan əmtəələr olması səbəbindən

neft və qazın qiymətinin əmələ gəlməsi dinamikasını şərh etməyin üsullarını təklif etmək üçün iqtisadi paradigmalardan bütün diapazonunu, neft və qaz bazarlarının tarixi inkişafını nəzərdən keçirmək faydalıdır.

İqtisadiyyat dərslərində müzakirə edilən standart hal tədarükçü və istehlakçıların atomistik strukturuna əsaslanmışdır ki, burada da əksəriyyət tələb və təklif qiyməti üzrə elastik olan əyri ilə gedir.

Qiymət siqnalları həm istehsalçılara, həm də istehlakçılara bəllidir və hər iki tərəf onları öz gəlirləri və yaxud ümumi qazanclarını optimallaşdırmaq məqsədilə istehsal (məhsulun buraxılışı) və istehlak haqqında öz qərarlarında əks etdirərək onlara əməl edir. Bu nəinki aydın və görünən siqnalları, həm də bu siqnalları əmələ çevirmək qabiliyyəti və hazırlığını nəzərdə tutur. Mövcud sxem tələbin müəyyən dərəcədə qeyri-elastikliyə çatdığı zaman şübhəli olur, çünki istehlakçılarda verilmiş zaman horizontu çərçivəsində məhdud seçim ola bilər ki, o da bu halda istehsalçılarda mövcud bazarın böyük payı uğrunda bir-biri ilə rəqabətə dair stimullardan asılı ola bilər. Bu stimullar çox yüksək bazar təmərküzləşməsi halında təhrif olunmuş ola bilər, eyni zamanda riskin dərk edilməsindən və yaxud sadəcə istehsal həcmının düzəlişləri üçün tələb olunan investisiya üzrə zaman laqından və yaxud nəticədə tənzimlənən və ya texniki cəhətdən “dar sahə”lərdən asılı ola bilər.

Qiymət bazar siqnalını özündə əks etdirir. O, bazarda xammalın məhdudluğunu ifadə edir. Qiymət yüksəldikdə tələb o səviyyəyə qədər azalır ki, onda təklif tələbə uyğun gəlir (və əksinə). O eyni zamanda tələb və təklif proqnozunu özündə birləşdirir, çünki həm təklif, həm də tələb əyrilərində müəyyən gözləmələrin təməli qoyulur.

Bundan başqa, qiymət kapitalın effektiv bölgüsü üçün əsas siqnallardan biridir. Xərclərə münasibətdə daha yüksək qiymət istehsal güclərinə yeni investisiyalara tələb haqqında siqnaldır, çünki qiymət sərmayədarlar üçün potensial fayda haqqında siqnal verir. Digər tərəfdən aşağı qiymət investisiyalara kömək etmir.

Enerji resurslarının faydalı enerji işinə şəkildəyişməsi energetika biznesinin bütün halqaları üzrə - resurs bazasının işlənməsindən son istehlakçıya qədər böyük həcmdə investisiyalar tələb edən riskli müəssisəni özündə əks etdirir. O nəinki böyük həcmdə investisiyalar tələb edir, həm də tez-tez verilmiş energetika obyektinin yeri üçün və yaxud energetika zəncirinin bu və ya digər halqası üçün spesifik olan investisiyaları tələb edir (investisiyaların spesifikliyi). Energetika zəncirində mövcud olan bəzi qarşılıqlı əlaqələrə hər iki tərəfdən çoxsaylı iştirakçılar cəlb oluna bilər.

Xüsusi investisiyaların nəticələri transaksiya xərcləri nəzəriyyəsinin mahiyyətini təşkil edir.

Yerin təkindən çıxarılan digər yanacaq növləri, əgər daha ümumi planda desək, hər bir başqa ilk enerji resursları kimi neft və qazın hasil edilməsi yatağın təbii xarakteristikasından asılıdır. Hasilatın maya dəyəri bir yataqdan digərinə: quru yataqlardan dəniz yataqlarına, kiçik yataqlardan böyük yataqlara və yaxud da məsələn, ənənəvi yataqlardan şist nefti kimi qeyri-ənənəvi enerji mənbələrinə şəklini dəyişir. Neft və qazın hasilinin mədən obyektlərinin yeri geologiyadan, o isə yataqdan satış bazarlarına qədər konkret məsafədən asılıdır. Digər tərəfdən təbii xarakteristikalarla müəyyən edilməsi şərti ilə heç bir dəyər fərqi emal sənayesi məhsulları üçün mövcud deyil: onun istehsalı yalnız bazarda alınması mümkün olan amillərdən istənilən birini birləşdirir, istehsalın yerləşdiyi yer isə sərbəst seçilir. Emal sənayesi məhsullarının maya dəyərindəki fərq, əsasən, istehsal texnologiyaları və təşkilindəki fərqlə bağlıdır.

Yatağın keyfiyyəti və onun bazara nəzərən yerləşməsi ilə şərtlənmiş dəyərdəki fərqlərin nəticəsi diferensial rentadır (XIX əsrin ingilis iqtisadçısı David Rikardonun adı ilə adlandırılan

Rikardo rentası; onun nəzəriyyəsi əkinçilik və maldarlıqdan nümunələrə əsaslanmışdır, buna baxmayaraq, onun prinsipləri hasilat sənayesinə də tətbiq edilə bilər. Analoji göstəricilərlə Fars körfəzi ölkələrində quru yataqlarda neftin hasilatının daha aşağı maya dəyəri (qiymətləndirmələrə görə o, bir barelə görə 5 ABŞ dollarından aşağı təşkil etmir) ilə müqayisədə dəniz yataqlarında neftin hasilatının daha yüksək maya dəyərini (Şimal dənizində yataqlarda neftin hasilatının maya dəyəri təxminən bir barelə görə 10-15 ABŞ dolları təşkil edir) misal gətirmək olar.

Yataqlar təkcə müxtəlif keyfiyyətlərlə xarakterizə olunmur; satış bazarına münasibətdə onların yerləşməsindəki fərq eyni zamanda diferensiallaşdırılmış rentanın əmələ gəlməsini şərtləşdirir. Diferensiallaşdırılmış rentanın özü texniki tərəqqidən, məsələn, dəniz yataqlarında məhsulun hasil edilməsi üzrə xərclərin azalmasından və yaxud qazın nəqli dəyərinin aşağı düşməsindən asılıdır.

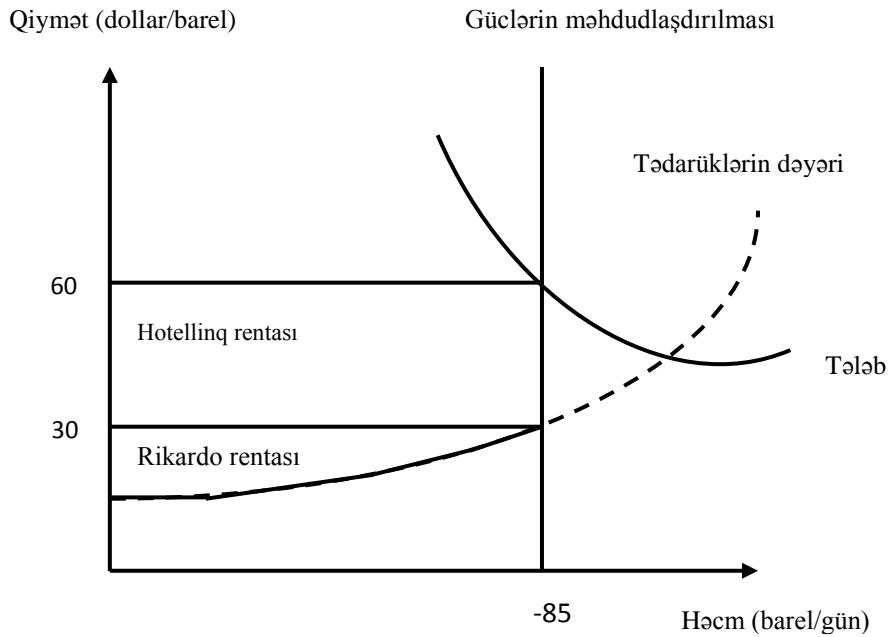
Neft və qazın təsdiq olunmuş ehtiyatlarının tükənməsinin sair ixtisaslaşdırılmış kateqoriyalı resursların geoloji-kəşfiyyata əlavə investisiyalar hesabına ehtiyatlar kateqoriyasına keçirilməsi və artıq işlənmiş yataqlarda hasilat metodlarının təkmilləşdirilməsi hesabına tamamlana bilsə də, neft və qazın özündə tükənən resursları əks etdirməsi fakt olaraq qalır. Fikirlərdə neftin hasilatı pikinə nə vaxt nail olunacağına dair böyük ziddiyyət vardır. Bir sıra geoloq və ekspertlər hesab edirlər ki, neftin hasilatının pikinə çox tez nail olunacaqdır. Onlar sübut edirlər ki, OPEK-in neftin təsdiq olunmuş ehtiyatları haqqında dərc olunmuş məlumatları, əslində, olduğundan çoxdur.

Tükənən resurslara qənaət edilməsinə iki müxtəlif yanaşma mövcuddur. Rikardo yanaşması resursların məhdudluğu amilinə xüsusi əhəmiyyət vermir, daha doğrusu, təsdiq edir ki, uyğun olaraq resurslarının işlənməsi çətin olanda daha əhəmiyyətli kapital xərcləri və texnologiyaların inkişafı tələb olunur, resurs rentası isə müxtəlif yataqlardan enerji resursu xərclərində yalnız fərqi nəticəsidir. Bu yanaşma tez-tez xərclərə əsaslanmış enerjidaşıyıcıları üzrə qiymətlərin əmələ gəlməsi sisteminin əsaslandırılması üçün istifadə olunur.

Rikardo yanaşmasına Amerika iqtisadçısı Harold Hotellingq yanaşması qarşı durur, o resursların tükənən xarakterindən çıxış etmiş və resursların işlənməsinin dinamik optimallaşdırılması nəticələrini tədqiq etmişdir (Hotellingq teoremi). Bu yanaşma enerjidaşıyıcılarının əvəzedicilərinin dəyərinə əsaslanmış, onların qiymətlərinin əmələ gəlməsi sistemi üçün konseptual əsas kimi çıxış edir. Tükənən resurslar haqqında iqtisadi nəzəriyyənin bütün gələcək inkişafı Hotellingq teoreminə əsaslanır. Onda təsdiq edilir ki, tükənən resursların işlənməsi trayektoriyası elə olmalıdır ki, illik gəlirlərin əyrisi faiz dərəcəsinin ardınca getsin. Nəticədə, qiymət trayektoriyası elə olacaqdır ki, alternativ (ehtiyat) texnologiyalar son resurs tükənəndən sonra onun iqtisadi substititi (qarşılıqlı əvəz oluna bilən əmtəə) olacaqdır.

Teoremin birinci elementi şirkətlərdə investisiyalar və pul vəsaitlərinin diskontlaşdırılmış axınları üzrə kapital qoyuluşlarının ödənməsi hesablarının müxtəlifliyindən istifadə edilə bilən neft-qaz yataqlarının işlənməsi templəri haqqında qərarların qəbulu prosesi çərçivəsində tətbiq edildiyi kimi qəbul edilə bilər. İkinci hissə Hotellingq rentasının özünün başa düşülməsinə gətirib çıxarır ki, o da resursların sahibinin tükənən resursların tükənməsinə görə əldə etdiyini, yaxud da əksinə, istehlakçının son istehsal xərclərinin miqdarından yuxarı nə qədər ödəməyə hazır olduğunu (öz istehlak rentasından) əks etdirir. Bu renta istehlakçılar arasında məhdud təklif uğrunda rəqabətlə müəyyən edilir. Şəkildə Rikardo rentası ilə Hotellingq rentası arasında fərq verilmişdir. Resursların fərdi sahibi halında biz resurs rentası (o, qısa olaraq “köhnəlməyə görə əlavə” kimi xarakterizə oluna bilər) dedikdə hər iki tərəfin rentasını başa düşürük.

Bu kontekstdə dünya karbohidrogen ehtiyatları resurslarının t m rk zl şdirilm sinin yüksək dərəcəsini yadda saxlamaq lazımdır. 10-a qədər ölkə əhalisinin sayına görə dünya əhalisinin 5%-  qədərini təşkil etdiyi halda onlar neft və qazın dünya ehtiyatlarının təxminən  cd  ikisinə sahibdir. (Bura Fars körfəzi ölkələri, eyni zamanda Rusiya, Venesuela v  şist nefti nəzərə alınmaqla, Kanada aiddir).

Şəkil. Neftin hasilatı ilə baėlı olan rentalar

Təbii resursların mülkiyyətçisi titulu, bir qayda olaraq, dövlətə mənsub olduėu  c n təbii resursların istismarı iki iştirakçıdan: resursların sahibindən (hökumət şəxsində dövlət) və bařqa iqtisadi maraqlara malik və nisbi danıřıq g c  layihənin həyat tsikli c r v sində vaxt keçdikcə d yiř n hasil edən řirk td n asılıdır. Əgər bařlanėıda vençur kapitalının verib-verilməməsi qərarının asılı olduėu hasil edən řirk tl r daha üstün m vqədə olurlarsa, gələcəkdə investisiyaları həyata keçirərkən v  yataq haqqında əlavə məlumat əldə edərkən vəziyyət d yiřir. Bundan bařqa, bu iki iştirakçının iqtisadi uėur meyarları da qeyri-bərabərdir: hökumət  c n vaxt amili, bir qayda olaraq, řirk tl r  c n olduėuna nisbətən az əhəmiyyət kəsb edir. Layihəni həyata keçirərkən hökumət  c n vaxt horizontu, bir qayda olaraq, řirk tl r  nisbətən geniřdir: hökumət gələcək nəsillərin maraqlarını nəzərə almalı olduėu halda řirk tl r onların hazırkı səhmdarlarının maraqlarını təmin etməlidir. Bunun nəticəsində resursların mənimsənilməsinə dair müxtəlif yanařmalar t tbiiq oluna bilər: neft řirk tl ri hökumətə nisbətən ehtiyatların hasil edilməsinin daha sürətli templərinə meyl göstərə bilərlər; əgər řirk tl rin fəaliyyətini tənzimləyən qaydaların siyasi d yiřiklikl rindən onlar ehtiyat edirlərsə, bu meyl daha da güclənir. Resurs sahibləri v  istehsalçıları arasında risk və nəticələri b l řd rm k lazımdır.

Bu məsələlər “prinsipial-agent” nəzəriyyəsi ilə əhatə olunur. Kirsten Bindemann “prinsipial-agent” nəzəriyyəsini neft-qaz sahəsinə t tbiiq edir və onun t tbiiqini məhsulların b l řd r lm si

haqqında məlum razılaşmanın təhlili əsasında təsvir edir. [2] “Prinsipial-agent” nəzəriyyəsi agentdə texnologiyalar, daha sonra isə resurslar, investisiya risklərini, satış və qiymət risklərini, eyni zamanda faydanı, yəni gəliri bölüşdürmək haqqında biliklərin olmasından çıxış edir.

Tarixən neft hasil edən ölkələr və neft şirkətləri arasında qarşılıqlı müqavilə münasibətlərinin bir neçə forması: konsessiya, icarə, məhsulun bölgüsü haqqında müqavilə, risk-servis müqavilələri və adi texniki xidmət üzrə müqavilələr, birgə müəssisələr haqqında müqavilələr mövcuddur. Rentanın bölüşdürülməsi royalti (yeraltı sərvətlərdən istifadə hüququ üzrə ödəmələr), verginin ödənməsi və bilavasitə iştirak edən ölkələrin vasitəsilə baş verir – şirkətlər ödəmələri pul vəsaitləri və natural (əmtəə) formada həyata keçirirlər. Tərəflər arasında danışıqlar həmişə rentanın bölüşdürülməsi məsələləri üzrə mərkəzləşdirilir.

Təbii resursları bazara tədarük edən hər bir istehsalçının arxasında resursların işlənməsi həcmi və tempi haqqında əsas qərarı qəbul edən resursların sahibi durur. Neft və qazın təklifi əsaslarını aydınlaşdırmaq üçün nəinki sərmayədarlar üçün stimulları, həm də sahibin resurslarının ixraca işlənməsi cəhətdən onun üçün stimulların xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirmək lazımdır.

Resurslara malik ölkələrin hökumətləri bərpa edilməyən resursların əhalinin rifahı üçün istismarı və köhnəlməsi cəhətdən birbaşa və dolaylı öhdəliklərə malikdir. Bununla əlaqədar daxili tətbiq üçün istiqamətlənən təbii resurslar üzrə qiymətlərin əmələ gəlməsi hətta enerjidaşıyıcıları üzrə aşağı qiymətlərin enerjinin qeyri-effektiv istehlakına kömək etməsinə baxmayaraq, xərclərin ödənməsi (istifadə edilən kapital üzrə kafi faiz daxil olmaqla) şəraitində nisbi neytral görünə bilər. Hökumətlər çox vaxt qiymətəmələgəlmə sahəsində bu cür siyasəti sosial arqumentlərlə əsaslandırırırlar. Bəzən hətta idxaldan asılı olan ölkələr iqtisadiyyatın konkret sektorlarına – bir qayda olaraq, əhaliyə xidmət göstərilməsi üçün – resurs rentası tutulmadan, eyni zamanda bu cür sektorları pul vəsaitləri ilə deyil, natural formada subsidiyalaşdıraraq, yəni sosial siyasət alətlərindən istifadə edərək öz hasilat resurslarını ayırırlar.

Buna baxmayaraq, hökumətlər ixrac üçün tədarük məqsədilə bərpa edilməyən resursları işləyərək ölkənin bu cür ixracdan əldə etdiyi ümumi resurs rentasını maksimal artırmağa çalışır. Bu hüquq EXM-in (Energetika Xartiyası Müqaviləsi) 18-ci maddəsində təsdiq edilmişdir. Adətən, bu elə yanaşmaya gətirib çıxarır ki, onda karbohidrogen ehtiyatlarını istehlakçıların ödəməyə hazır olduğu təxmini maksimal qiymət - likvid bazarların qiyməti üzrə satmağa çalışırlar - əks halda qiymət istehlakçının sərəncamında olan substitutlarla əvəzetmə dəyəri üzrə müəyyən edilir. Qiyməti konkret bazarda əldə edilə bilən qiymətlə müqayisədə aşağı salacaq istehsalçının qərarı resurs rentasının bir hissəsinin istehlakçıya ötürülməsini bildirir. Bu cür davranış üçün kommersiya motivləşdirilməsi, məsələn, bazar payının artırılması və yaxud bazara sürətli çıxmağa cəhd göstərilməsi mövcud ola bilər. Digər hallarda bu cür sazişlər siyasi düşüncələr üzrə bağlanmış və bağlanmaqda davam edir.

Hökumət eyni zamanda hasilatın/ixracın həcmi o halda məhdudlaşdırmaq siyasətinin aparılması imkanlarını nəzərdən keçirir ki, bu həcmilər ümumi tələb və təklif balansına, eyni zamanda onlar tərəfindən şərtlənən qiymətlərə təsir etsin.

Enerji sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə mühüm istehsal resursu və yaşayış nemətidir. Bu, hazırkı vaxtda iqtisadi artıma uyğun olaraq artan enerjinin qiyməti üzrə olduqca qeyri-elastik tələbdə ifadə olunur. Enerji daşıyıcılarının istehlakı, bir qayda olaraq, elektrik stansiyaları, avtomobillər və yaxud uzunmüddətli istismar müddətinə malik əsas vəsait qoyuluşları obyektlərini özündə, əks etdirən istilik sistemləri kimi müəyyən enerji qurğularının tətbiqini tələb edir ki, bu da enerji daşıyıcıları üzrə tələbin qısamüddətli qeyri-elastikliyinə artırır. Neft və qaz, həqiqətən,

vergiqoyma üçün mükəmməl obyektlərdir. Frank Ramseyin fikrinə görə, vergiləri o xammal əmtələri üzrə qaldırmaq daha yaxşı hesab edilir ki, onlar üzrə tələb qeyri-elastikdir. [3, s. 37]

Tələb bütöv bir sıra amillərlə müəyyən edilir. Qiymətdən başqa o gəlirlərin səviyyəsi, tətbiq edilən texnologiyalar, dövlət tənzimlənməsi və fərdi üstünlüklərdən asılıdır. Neft və qaz üzrə qısamüddətli tələb həcmi müəyyən edilmiş səviyyədə aşağı azaldıqda çox qeyri-elastikdir, çünki neft və qaz insanın sosial-iqtisadi fəaliyyəti üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Həcm artdıqda tələb əyrisi elastik olur. Uzunmüddətli tələb əyrisi qısamüddətli tələb əyrisinə nisbətən daha elastikdir. İqtisadiyyatın neft və qazın öz istehlakı strukturunu qiymətlərin yüksəlməsinin cavabında düzəldə bilməsi üçün bir neçə il tələb olunur.

İqtisadi artımla enerji daşıyıcılarına tələb arasında möhkəm əlaqə mövcuddur. Neft və qaz üzrə tələb əyrisi iqtisadiyyat inkişaf etdikcə kənara (sağa yuxarı) hərəkət edir. Tələb funksiyasında texnologiya vacib amildir. Enerji effektivliyinin artırılması tələb əyrisini daxilə (sola aşağı) hərəkət etməyə təhrik edir. Enerji daşıyıcılarını əvəz edən texnologiyaların tətbiqi tələb əyrisinə böyük elastiklik verir, onu daha maili edir.

Qiymət dəyişikliklərinə reaksiya mürəkkəbdir, çünki enerji təchizatı ilə bağlı olan ümumi xərclərin bir hissəsi əsas kapitalın əmələ gəlməsi, yəni enerji daşıyıcısının hansı enerji qurğusunda (məsələn, avtomobildə, istilik sistemində və yaxud istehsal prosesində) istifadə olunacağı haqqında qərarla müəyyən edilir. İstehlakçıya istifadə olunan enerji qurğusunun dəyişdirilməsi ilə bağlı əlavə xərclərə (kapitala) nisbətən istifadə olunan enerji daşıyıcısı üzrə qiymətin artırılmasının səbəb olduğu əlavə (cari) xərclər ilə razılaşmaq daha asandır. Digər tərəfdən qiymətlərin azalmasına reaksiya cəhətdən hədlər də mövcuddur: hətta istilik enerjisi çox ucuz olsa da, heç kim yayda binanı isitməyəcək və hətta benzin ucuzlaşsa da avtomobil nəqliyyatında benzindən istifadənin artırılması üzrə təbii məhdudiyətlər mövcuddur.

İstehsal güclərinin məhdudlaşdırılmasının mövcudluğu neft və qaz təklifi əyrisinin mühüm xarakteristikasıdır. Əyri istehsal güclərinin məhdudiyətlərindən aşağı sahədə elastikdir, ancaq təklif həcmi onun sərhədinə yaxınlaşdıqda kəskin şəkildə qeyri-elastik olur. Güclərin məhdudlaşdırılması nöqtəsində o, demək olar ki, vertikal olur. Neft və qaz təklifi əyrisi tamamilə onun horizontal olduğu rəqabət bazarına xas olan əyridən (məsələn, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı) çox fərqlənir.

Bu və ya digər tədarükçünün istehsalının genişlənməsi (və yaxud azalması) nəticəsində əldə edilən əlavə renta qiymətlərin təklif artmasına (azalmasına) reaksiyasından asılıdır.

Bu reaksiya qiymət tarazlığı olduqda həm təklif, həm də tələbin elastikliyindən asılıdır. Əgər hər iki amil yüksək olmayan qiymətə malikdirsə, onda bu istehsalçının hasilatı həcmi dəyişməsi təxminən onun renta daxilolmalarının proporsional artmasına səbəb olur. Ancaq həm təklif, həm də tələb əyrisi qeyri-elastikdirsə, hasilatın həcmi artırılması hesabına renta daxilolmalarının artması hasilatın artmasının səbəb olduğu qiymət artımı hesabına renta daxilolmalarından çox azdır. Təklif əyrisinin qeyri-elastikliyi hallarından biri istehsal güclərinin məhdudlaşmasıdır. Bu məhdudiyətlər ona gətirib çıxara bilər ki, tələb və təklif əyrisi güclərin məhdudluğu həddi arxasında yerləşən hasilat səviyyəsində kəsişsin, yəni qiymət tələb əyrisi ilə güclərin məhdudiyət xəttinin kəsişməsində müəyyən olunacaqdır və beləliklə, istehlak rentasının bir hissəsi diferensial rentaya əlavə üçün istehsalçıya istiqamətlənəcəkdir. Bu məhdudiyətlər müxtəlif istehsal-satış halqalarının güclərin genişlənməsi istiqamətində qiymət siqnallarına vaxtında uyğunlaşmaması, eyni zamanda tənzimlənmə sahəsindəki məhdudiyətlərlə şərtlənmişdir. Onlar çox vaxt bir neçə iri istehsalçının oliqopoliya, paralel və yaxud əlaqələndirilmiş fəaliyyətinin nəticəsi hesab olunur.

Bununla əlaqədar yüksək bazar təmərüzləşməsi ilə birləşmədə istehsalçıların olduqca qeyri-elastik tələbinin qiymətlərə təsiri haqqında məsələ qarşıda durur.

Bu təsir Kurno və Neşa tərəfindən işlənilib hazırlanmış formul ilə izah edilir [4, s. 286-295].

$(\text{Qiymət} - \text{Son hədd xərcləri}) / \text{Qiymət} = \text{HHI} / E$

burada HHI – Herfindahl-Hirschman indeksi

E – tələbin qiymət elastikliyi

Bu formul göstərir ki, qiymətlər və son hədd xərclərinin müxtəlifliyi bazarın Herfindahl-Hirschman indeksi ilə ifadə olunmuş təmərüzləşməsindən asılıdır və tələbin qiymət elastikliyinin tərs funksiyası hesab olunur.

Yüksək bazar təmərüzləşməsi tələbin elastik olduğu qədər qiymətlərə praktiki olaraq heç bir təsir göstərmir və əksinə, qeyri-elastik tələb aşağı təmərüzləşmə dərəcəli bazarda qiymətlərə, demək olar ki, təsir göstərmir. Ancaq mümkündür ki, istehlakçılara istehsalçılar tərəfindən yüksək təmərüzləşməyə və olduqca qeyri-elastik tələbə malik bazarlarda məhsulların maya dəyərindən çox əlavə xərcləri çəkmək lazım gəlsin.

Energetika bazarları çox vaxt 1) rəqabətin mükəmməl olmaması, 2) xarici amillərin olması və 3) ictimai nemətlərin verilməsi zəruriliyi ilə xarakterizə olunur. İnformasiyanın olmaması üzündən qiymət təhrifləri müvafiq olaraq daha çox likvid bazarların və Joint Oil Data Initiative – JODI (neftin göstəriciləri üzrə birgə təşəbbüs) kimi şəffaflıqların təmin edilməsi sahəsində hökumətin təşəbbüslərinin yaranması istisnadır.

Xarici amillərin internalizasiyası Piqu vergilərinin köməyi ilə həll edilir. Piqu vergiləri potensial suboptimal olaraq Ronald Kouz tərəfindən tənqidə məruz qalmışdır, ona qarşı isə transaksiya xərcləri olmadığı halda optimal nəticələr verən alqı-satqı hüquqları sistemi çıxış edir.

Elmi yeniliyi: Təbii resurslar olaraq neft və qazın qiymətinin əmələ gəlməsinin nəzəri məsələləri müəyyən edilmişdir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Ölkəmizdə neftin ixracından gəlirlərin məcmu ödəmə qabiliyyətli tələbin və büdcəyə vergi daxilolmalarının dinamikasını müəyyən etməsinə nəzərə alaraq, onun nəzəri problemlərinin diqqətdə saxlanması zəruridir.

Ədəbiyyat

1. Конопляник А.А. Эхо ценовой революции // Нефть России, 2010, №11, с. 66-70.
2. Bindemann K.K. Production-Sharing Agreements: an Economic Analysis, WPM 25 (Oxford Institute for Energy Studies, October, 1999).
3. Ramsey F.N. A Contribution to the Theory of Taxation, Econ Jl 145 (1927-ci il), p. 37.
4. Nash J.F. Non-cooperative Games, Annals of Mathematics, 54, no. 2 (September, 1951), p. 286-295.

Резюме

Гусейнов Г.С., Гусейнзаде Г.Г.

Теоретические аспекты ценообразования нефти и газа

В статье анализируются теоретические аспекты механизмов ценообразования нефти и газа. Нефть и газ имеют отличительные товарные особенности: риск в нефтегазовом секторе и высокая специфичность инвестиций (теория трансакция затрат); характер природных ресурсов (рента Рикардо); ограниченность ресурсов, теорема Хотеллинга, компании и собственники производящие ресурсы; теория «принципиальный агент»; неэластичность в связи ограниченностью предложения; несовершенство рынка.

Ключевые слова: цена нефти, ресурс, энергия, рынок, месторождение, требование, предложение

Summary

Huseynov G.S., Huseynzade G.G.

Theoretical Aspects of the Forming of the Price of the Oil and Gas

Theoretical aspects of the mechanism of the forming of the price of oil and the gas have been investigated in the article. Oil and gas has a number of unbroken descriptions distinguishing them from another commodities: high specificity of the risk and investments in the sector of oil and gas (theory of transaction expenses); character of the natural resources (Rikardo rent); being of exhaustion of the resources, Hotelling theorem; company produce the resources and masters; theory of "principle-agent"; be elastic of the demand in the connection with offer restrictions; foreign factors.

Key words: price of the oil, resource, energy, market, field, demand, offer

NƏQLİYYAT-LOGİSTİKA KLASTERLƏRİNİN FORMALAŞMASININ REGIONAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Hüseynova Mələhət Soltan qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti

huseynovyusif2003@mail.ru

Tağıyeva Aidə Valeh qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti

aidatagiyeva02@gmail.com

Xülasə: *Məqalədə klasterlər nəqliyyat-logistika fəaliyyətinin əsas formalarından biri kimi nəzərdən keçirilmişdir. Azərbaycanın nəqliyyat-logistika sənayesində klaster yaratmağın əsas hədəfləri müəyyən edilmişdir. Nəqliyyat-logistika klasterinin quruluşu və əsas iştirakçıları blok-sxem şəklində verilmişdir. Həmçinin nəqliyyat-logistika klasterlərinin inkişaf etdirilməsi zamanı meydana çıxan maneələr və onların aradan qaldırılması yolları müəyyən edilmişdir.*

Açar sözlər: *klaster, nəqliyyat-logistika, istehsal, xidmət, inkişaf*

Daha çox inkişaf üçün ilkin şərtlər olduğu, innovativ texnologiyalardan istifadə, texnoloji yeniləmə və yeni bazarlara çıxmağın mümkün olduğu yerlərdə klasterlər formalaşır. Buna görə klaster yanaşmasından fəal istifadə edən ölkələr əhəmiyyətli rəqabət üstünlükləri əldə edirlər. Klaster yanaşması, regionun innovativ inkişafını təmin edən yüksək texnoloji rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalına töhfə verir. Klaster yanaşması istehsalın, demək olar ki, bütün sahələrini, o cümlədən yeni elmi nailiyyətlər əsasında istehsal və qeyri-istehsal sistemlərində baş verən ən müxtəlif prosesləri əhatə edir. Buna görə klaster istehsalın səmərəliliyinin artırılmasına əsaslanan müsbət kommertiya nəticəsi əldə etməyə yönəlmişdir. Bununla əlaqədar olaraq, fikrimizcə, klasterlərin idarəetmə mexanizmi, sənayedəki mövcud vəziyyəti nəzərə alaraq, yeni məhsulların paylanması və mənimsənilməsi problemlərinin effektiv həlli üçün bir sıra tədbirlər görülməsini təmin etmək, planlaşdırma, təşkilətmə, həvəsləndirmə və nəzarət üçün strateji və taktiki vəzifələrin ardıcıl həlli prosesidir. Dövlət səviyyəsində klaster idarəetmə mexanizmi strateji və taktiki

planlaşdırma mexanizmi və motivasiya və nəzarət mexanizminə bölünür. Regional idarəetmə sisteminə klasterin inkişafı və tətbiqi, onun maliyyələşdirilməsi və stimullaşdırılması mexanizmləri, həmçinin əqli mülkiyyət mexanizmi daxildir. İstehsalın idarəetmə sisteminə fərdi əlaqələrin ayrılması ilə klaster fəaliyyətinin təşkili mexanizmi daxildir. Klaster idarəetməsi müəssisə iqtisadiyyatını böhran vəziyyətindən çıxarmaq üçün tədbirlər sistemində mərkəzi yerlərdən birini tutmalıdır.

Klasterə xarici və daxili amillər kompleksi təsir göstərir. Həmin amillərin məcmusu həmçinin dinamik tarazlığa təsir göstərir ki, bu da inkişaf strategiyalarının həyata keçirilməsi ilə bazarın fəaliyyətinin səmərəliliyini təmin edir. Xarici və daxili amillər dövlət tənzimlənməsi və bazar mexanizmlərinin fəaliyyəti ilə sıx bağlıdır. Eyni zamanda aparılan tədqiqatlar göstərir ki, klasterin həyata keçirilməsinə aşağıdakı amillər təsir göstərir: təşkilati, tənzimləyici və qanunvericilik, sosial-psixoloji, iqtisadi. [1, s.200]

Klaster yalnız iştirakçılar arasındakı münasibətlər tələb olunan açıqlıq səviyyəsi ilə fərqləndikdə səmərəli fəaliyyət göstərə bilər. Klasterlərin ortaq sahibi yoxdur və üzvlük könüllüdür. Bütün iştirakçılar güclü bir marka yaratmaq üçün çalışırlar ki, onun altında məhsullar həmişə regionda qəbul ediləndən daha keyfiyyətli olmalıdır (bu rəqabət üçün stimuldur). Klasterin iqtisadi səmərəliliyi istehsalın yenidən bölüşdürülməsi, əməliyyat xərclərinin azaldılmasıdır. Ona görə də klaster yaratmaqda tərəflər maraqlı olurlar. Klaster yaratmaqda iqtisadi maraqları birləşdirən amillər aşağıdakılar ola bilər:

- əmtəə bazarında vahid qiymət siyasətinin aparılması;
- iştirakçıları tərəfindən mal və xidmətlər istehsalının həcmi genişlənməsi;
- vahid marketing siyasətinin aparılması;
- məhsul istehsalının və əmtəə bazarlarında satışının inteqrasiyası və kooperasiyası nəticəsində innovativ texnologiyaların tətbiqi.

Klasterlər nəqliyyat-logistika fəaliyyətinin mühüm tərkib hissələrindən biridir. Klasterlər bir sıra funksiyalar yerinə yetirməklə nəqliyyat müəssisələrinin təşkili və idarə edilməsinin ən perspektivli formalarından biri kimi çıxış edir. Nəqliyyat-logistika infrastruktur sənayesi olaraq dövlətin və cəmiyyətin həyatı və inkişafı üçün əsas şərtləri təmin edir. Azərbaycanın nəqliyyat-logistika sisteminin inkişafı iqtisadiyyatın struktur yenidən qurulması, yerli mal və xidmətlərin dünya bazarlarında rəqabət qabiliyyətinin artırılması və ölkəni dinamik olaraq dəyişən beynəlxalq münasibətlər sisteminə inteqrasiya etmək üçün zəruri şərtlərdən biridir. XXI əsrin əvvəllərindəki iqtisadi əlaqələrin qloballaşması nəqliyyatın inteqrasiya proseslərinin ən vacib qollarından biri kimi qəbul edilməsinə imkan yaradır. [2, s.77] Azərbaycan iqtisadiyyatında real sektoru canlandırmaq və bərpa etmək meylə, maliyyə və kredit sahəsindəki vəziyyətin tədricən normallaşması ilə əlaqədar olaraq nəqliyyat xidmətlərinə həm həcm, həm də çeşid baxımından tələb artmışdır. Bu müsbət proseslərin inkişafı, artan daxili və beynəlxalq rəqabətlə yanaşı, nəqliyyatın malların hərəkətini sürətləndirməsi, nəqliyyat-logistika xidmətlərinin keyfiyyətini artırması və nəqliyyat-logistik xərclərinin məhsulların son qiymətində azalması üçün əlavə tələblər qoyur.

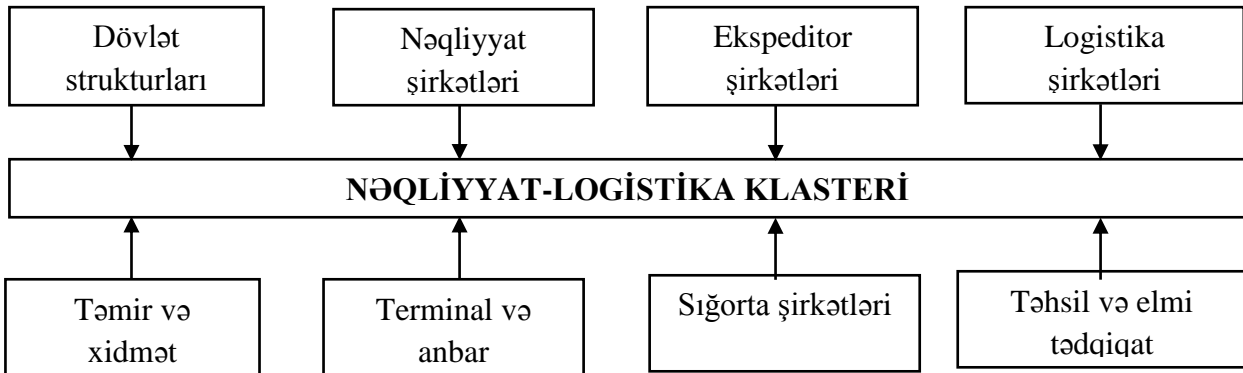
Azərbaycanın nəqliyyat-logistika sənayesində klaster yaratmağın əsas hədəfləri bunlardır:

- dünya bazarının tələblərinə cavab verən xidmətlərin keyfiyyətinin artırılması;
- ölkənin tranzit potensialının inkişafı və səmərəli istifadəsi;
- yerli istehsalçıların daha rəqabətli məhsullarını dünya bazarlarına çatdırmaq üçün kompleksin imkanlarının inkişafı (nəqliyyat xərclərini azaltmaqla);

- sənayedəki kiçik və orta sahibkarlığın işini ümumi logistika konsepsiyasına inteqrasiyasını stimullaşdırmaq;

- nəqliyyat sənayesində innovasiyaları tətbiq etməyi həyata keçirmək üçün təhsil və elmi müəssisələrin digər klaster üzvləri ilə qarşılıqlı fəaliyyət mexanizmlərinin inkişafı və təkmilləşdirilməsi.

Nəqliyyat və logistika klasteri, malların və sərnişinlərin saxlanması, müşayiəti və çatdırılması sahəsində ixtisaslaşmış coğrafi olaraq lokallaşdırılmış bir-biri ilə əlaqəli şirkətlər qrupu, eləcə də infrastruktur obyektlərinə xidmət göstərən təşkilatlar və bir-birinin güclü tərəflərini tamamlayan və gücləndirən və müəyyən bir ərazinin rəqabət üstünlüklərini həyata keçirən təşkilatlar kimi müəyyən edilir.

Şəkil. Nəqliyyat-logistika klasterinin quruluşu və əsas iştirakçıları

Nəqliyyat və logistika klasteri imkan verir:

- logistika struktur elementlərini inkişaf etdirmək;
- nəqliyyat dəhlizlərinin rəqabət qabiliyyətinin artırılması;
- ümumi daxili məhsulda nəqliyyat xərclərinin payını azaltmaq;
- kiçik və orta logistika təşkilatlarının - nəqliyyat, ekspeditor, anbar və s. ümumi logistika sistemində inteqrasiyasını təmin etmək və s. [3, s.272]

Nəqliyyat-logistika klasterlərinin formalaşması və inkişafı birbaşa xarici investisiyaların cəlb edilməsi və xarici iqtisadi inteqrasiyanın artırılması üçün təsirli bir mexanizmdir. Regional nəqliyyat-logistika klasterlərin qlobal zəncirlərə daxil edilməsi milli texnoloji baza səviyyəsini əhəmiyyətli dərəcədə yüksəltməyə, ən yeni avadanlıqları tətbiq etməklə müəssisələrin beynəlxalq rəqabət qabiliyyətini artırmaqla iqtisadi artım tempini yüksəltməyə, beynəlxalq bazarlara çıxışı təmin etməyə gətirib çıxarar.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, nəqliyyat-logistika klasterlərin formalaşması üçün hər hansı bir layihənin həyata keçirilməsi aşağıdakı ilkin şərtlər altında mümkündür:

- səlahiyyətli orqanlar tərəfindən klaster proseslərinə maraq və dəstək;
- regionun təbii ehtiyatlarla təmin edilməsi;
- iqtisadiyyatın ixtisaslaşmış sahələrində innovasiya proseslərinə rəhbərlik edə bilən aparıcı müəssisələrin mövcudluğu;
- klaster prosesləri və insan resurslarının hazırlanması üçün elm və təhsil potensialının mövcudluğu;
- əlverişli innovasiya mühitinin yaradılması;
- regiondakı digər klasterlərlə qarşılıqlı əlaqə;
- inkişaf etmiş istehsal, idarəetmə və maliyyə infrastrukturunun mövcudluğu;

- beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya üçün siyasi iradənin olması.

Nəqliyyat və logistika klasterində əsas terminal və logistik struktur elementləri inkişaf etdirilir, nəqliyyat dəhlizlərinin rəqabət qabiliyyəti artır, ümumi daxili məhsulda nəqliyyat xərclərinin payı azalır, kiçik və orta logistik təşkilatların əməkdaşlığı və inteqrasiyası təmin edilir.

Nəqliyyat-logistika klasterləri ənənəvi inteqrasiya formalarından əhəmiyyətli üstünlüklərə malikdir:

1. Bazar mühitinə yüksək dərəcədə uyğunlaşır (şaquli inteqrasiya olunmuş şirkətlərdən fərqli olaraq);
2. İnnovasiyaların tətbiqinə istiqamətlənir;
3. Yerləşdiyi regionların inkişafına kömək edir;
4. Regionlararası iqtisadi inteqrasiyanın dərinləşməsinə şərait yaradır;
5. Sənaye və infrastruktur obyektlərinin yerləşdirilməsi üçün katalizator kimi çıxış edir;
6. Regional biznes strukturlarının innovativ inkişafını sürətləndirir.

Nəqliyyat-logistika klasterlərin inkişaf etdirilməsi zamanı bir sıra maneələr ortaya çıxma bilər.

Həmin maneələrə aşağıdakılar ola bilər:

- kiçik və orta sahibkarlığın yetərli inkişaf etməməsi;
- inkişaf etmiş infrastrukturun olmaması;
- iqtisadi vasitəçilər arasında etimadın olmaması;
- informasiya açıqlığı mədəniyyətinin olmaması;
- haqsız rəqabətin formalaşması, iş mühitinin aşağı səmərəliliyi.

Nəqliyyat-logistika klasterlərinin formalaşmasında çətinlik müxtəlif tərəflərin maraqlarının bir-biri ilə müəyyən ziddiyyətlər yarada bilməsidir. Xüsusi investorlar və yaradıcılar bu obyektin aşağıdakı xüsusiyyətlərə cavab verən ərazilərdə tikilməsində daha çox maraqlıdırlar: bu ərazidə yüksək keyfiyyətli logistika xidmətlərinə yüksək tələbat, yaxşı inkişaf etmiş nəqliyyat və istehsal infrastrukturunu (yollar, elektrik enerjisi) və ödənişsiz torpaqların mövcudluğu. Nəqliyyat və anbar kompleksinin inşası üçün yer seçərkən dövlət hakimiyyət orqanları beynəlxalq ticarətin inkişafı, müxtəlif nəqliyyat növlərinin vahid inkişafı və müəyyən ərazilərdə işsizliyin azaldılması kimi ölkənin strateji maraqlarını rəhbər tuturlar. Bu baxımdan dövlət yüksək keyfiyyətli logistika xidmətlərinə, yəni potensial beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin yaxınlığında, dövlət sərhəddində olan ərazilərdə nəqliyyat və anbar komplekslərinin inşasında daha çox maraqlı ola bilər. Ümumiyyətlə, nəqliyyat-logistika klasterlərin formalaşması və inkişafı ölkənin rəqabət qabiliyyətini əhəmiyyətli dərəcədə artırmaqla, sosial-iqtisadi vəziyyəti yaxşılaşdırmaqda mühüm rol oynaya bilər. Nəqliyyat və logistika klasterlərinin ölkəmizin ictimai istehsalındakı mühüm rolunu nəzərə alaraq, onların formalaşması həm regional, həm də milli iqtisadiyyat üçün böyük sosial-iqtisadi əhəmiyyətə malik olacaqdır. Bu klasterlərin formalaşmasının üstünlüyü beynəlxalq standartlara cavab verən müasir logistika infrastrukturunun formalaşmasında, məhsuldarlığın artırılmasında və klasterin bir hissəsi olan müəssisələrin innovativ fəaliyyətində, investisiyaların cəlb edilməsinin artırılmasında özünü göstərəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Антипина П.В. Качество в системе сервисной логистики. Известия, ИГЭА, 2011. № 5 (79) с. 200-202
2. Сомко М.Л. Транспортно-логистический кластер: новый подход к развитию отрасли. Дискуссия, журнал научных публикации, № 8 (26), август, 2012, с.76-80

3. Федотенков, Д. Г. Транспортно-логистические кластеры как вызов времени в социально-экономическом развитии региона. Санкт-Петербург: Заневская площадь, 2014, с. 270-273

Резюме

Гусейнова М.С., Тагиева А.В.

Региональная особенность формирования транспортно-логистического кластера

В статье кластеры рассматриваются - как одна из основных форм транспортно-логистической деятельности. Определены основные цели создания кластера в транспортно-логистической промышленности Азербайджана. В форме блок – схем даны структура и основные участники транспортно-логистического кластера. Также определены основные препятствия в развитии транспортно-логистического кластера и пути их устранения.

Ключевые слова: кластер, транспортно-логистика, производство, сервис, развитие

Summary

Huseynova M.S., Taghiyeva A.V.

Regional Features of the Formation of a Transport and Logistics Cluster

The article considers clusters as one of the main forms of transport and logistics activities. The main goals of creating a cluster in the transport and logistics industry of Azerbaijan have been determined. In the form of block diagrams, the structure of the form of organization of the transport and logistics cluster and its main participants are given. And also identified the main obstacles in the development of the transport and logistics cluster and ways to eliminate them

Key words: cluster, transport and logistics, production, service, development

REGIONLARDA KİMYA VƏ NEFT-KİMYA SƏNAYESİNİN ƏLAVƏ DƏYƏR ZƏNCİRİ ÜZRƏ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Kərimli Akif Sabir oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti

akif_kerimli@mail.ru

Xülasə: Məqalədə regionlarda kimya və neft-kimya sənayesinin əlavə dəyər zənciri üzrə inkişaf etdirilməsi məsələləri tədqiq olunmuşdur. Bu məqsədlə dünya təcrübəsində kimya və neft-kimya sənayesinin əlavə dəyər zənciri üzrə inkişaf prosesləri təhlil olunmuşdur. Regionlarda kimya və neft-kimya emal müəssisələrinin yaradılmasının vacibliyinə diqqət yönəldilmişdir. Əlavə dəyər zənciri üzrə istehsalın genişləndirilməsində müəssisələr şəbəkəsinin yaradılması hesabına regionların iqtisadi fəallığının artırılması imkanlarına baxılmışdır. İşğaldan azad olunmuş ərazilər də daxil olmaqla, regionlarda kimya və neft-kimya sənayesinin əlavə dəyər zəncirinin şaxələndirilməsi üzrə tövsiyələr verilmiş və təkliflər hazırlanmışdır.

Açar sözlər: regionlar, kimya və neft-kimya sənayesi, əlavə dəyər zənciri, istehsalın və emal sahələrinin şaxələndirilməsi, emal müəssisələrinin regionların iqtisadi fəallığında rolu

Kimya və neft-kimya sənayesinin əlavə dəyər yaratmaq imkanları kifayət qədər böyükdür və dünya təcrübəsi ilə tanışlıq bir daha bunu təsdiq edir. Bu amildən istifadə etməklə, ölkə regionlarında mövcud xammal resurslarından istifadə etməklə, əlavə dəyər zənciri üzrə emal müəssisələri şəbəkəsini genişləndirmək imkanı vardır. Belə ki, həm də neft və qaz emalının daha dərin mərhələlərində kimya və neft-kimya məhsullarının, eyni zamanda daha baha olan, yüksək dəyər özündə ehtiva edən rəqabət qabiliyyətli məhsulların istehsalı reallaşır. Nəticədə, zəncirvari proseslərdən yeni xammallar və yarımfabrikatlar yaranır, onlar da öz növbəsində yenidən əlavə dəyər üçün mənbələrə çevrilirlər. Əlavə dəyər zənciri üzrə bu proseslərin genişləndirilməsi regionlarda iqtisadi artım üçün vacib məsələdir və ölkəmizin regionları üçün də bunlar strateji əhəmiyyət kəsb edir. Kimya və neft-kimya müəssisələrinin əlavə dəyər zənciri üzrə fəaliyyətinin təşkilinə dair dünya təcrübəsinin əhəmiyyətini və bununla əlaqədar problemləri, xüsusiyyətləri, vacib aspektləri daha dolğun və məzmunlu təsvir etmək məqsədilə, bu sahədə inkişaf səmtlərinə, məhsul istehsalının təhlilinə, analoji bazarlardakı vəziyyətə baxmaq maraqlıdır. Məsələn neft-qaz və neft-kimya emal sənayesində ümumilikdə dünyada istehlak olunan neftin 7 %-i sərf edilir. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə isə bu göstərici 10 %-dək yüksəlir və son illərdə daha yüksək iqtisadi artım tempi ilə fərqlənən inkişaf etməkdə olan ölkələrdə həmin göstərici 3-5 % təşkil edir. Məhz bu amillər baxımından kimya və neft-kimya müəssisələri fəal şəkildə əlavə dəyər zənciri üzrə istehsalı artıraraq, dünya iqtisadiyyatında və bazarlarında öz mövqelərini xeyli möhkəmləndirməkdədirlər. Kimya və neft-kimya sektorunun ümumilikdə dünya üzrə formalaşan ÜDM-də payı 3 %, o cümlədən ABŞ-5 %, Almaniya-8 %, Çin Xalq Respublikası-9 %, Rusiya Federasiyası-2 % səviyyəsindədirlər. Bundan əlavə, dünya üzrə neftqazkimya sektorunda istehsal olunan rəqabət qabiliyyətli və yüksək texnologiyalar tutumlu məhsulların satışından əldə olunan vəsaitin ümumi məbləği 3,1 trln. ABŞ dolları həcmindədir [3]. Regional baxımdan yanaşdıqda və təhlil etdikdə isə görmək mümkündür ki, neft-qaz və neft-kimya məhsullarının regional strukturunda bu regionlar daha çox paya malikdirlər: 1) Avropa Birliyi-24,0 %; 2) Şimali Amerika ölkələri-17,5 % və 3) Sakit Okean hövzəsi ölkələri-47 %. BMT-nin proqnozlarına görə, yaxın 15 il ərzində kimya və neft-kimya məhsullarının istehsalı 85 % artacaqdır. İnkişaf etmiş ölkələrdə neft-kimya məhsullarının istehsalının artım tempi bu ölkələrin ÜDM-nə nisbətdə 2 dəfə çoxdur. Almaniya Avropanın neft-kimya sənayesinin 31 % potensialı formalaşmışdır. Böyük Britaniyada ölkənin sənaye istehsalının 10 %-i kimya sektoruna aiddir, Fransada isə bu sektorda olan məhsul istehsalının həcmi 90 mlrd. avrodan çoxdur. ABŞ-ın yüzlərlə neft-kimya müəssisələrində əlavə dəyər zənciri üzrə istehsalın genişləndirilməsi potensialı yaradılmışdır və illik istehsalın həcmi 600 mlrd. dollar həcmindədir, Çində isə analoji göstərici 300 mlrd. dollar səviyyəsindədir [1].

Qeyd edək ki, son illərdə baş verən qlobal təhdidlər, o cümlədən COVID-19 pandemiyası iqtisadiyyatın mümkün olan sahələrində əlavə dəyərin yaradılması və əlavə dəyər zənciri üzrə potensialdan səmərəli istifadənin zəruriliyini bir daha göstərmişdir. Kimya və neft-kimya sektorunda da bununla əlaqədar olaraq çoxlu sayda antiseptik məhsullar, həmçinin dezinfeksiyaedici məhlullar və vasitələrin istehsalı dəfələrlə artmış, yeni sayda məhsullar təsərrüfat və kommertiya dövriyyəsinə daxil olmuşdur [6]. Buna görə də, antibiöhran şəraitində və qlobal təhlükələrin artığı bir dövrdə, eyni zamanda yeni qlobal böhranların baş vermə ehtimalının olması ilə əlaqəli maksimum daha səmərəli və məhsuldar əlavə dəyər zənciri mexanizmlərinin işlənilməsi və tətbiqi, bu proseslərdə regionların potensialından səmərəli istifadə edilməsi bir zərurət kimi ortaya çıxmışdır. Dünya ölkələrində və beynəlxalq təcrübədə əlavə dəyər yaradan sahələrin potensialından iqtisadiyyatın monevirlilik qabiliyyətinin artırılması və daha çox səmərə

götürülməsi prosesində fəal şəkildə istifadə edirlər [4]. Digər tərəfdən, regionlarda əlavə dəyər zənciri üzrə istehsalın şaxələndirilməsi ixrac potensialının strukturunun genişləndirilməsinə, yeni rəqabət qabiliyyətli məhsullarla bazara çıxışın təmin edilməsinə imkan verir. Bu halda, yeni məhsullar iqtisadi artıma məhsuldar qatqı verməklə bərabər, müəssisənin rentabellik səviyyəsinin artmasına, ölkədə isə iqtisadi artımın dinamikliyinə və iqtisadi dayanıqlılığın möhkəmlənməsinə əlavə potensial formalaşdırır [9]. Əlavə dəyər zənciri üzrə təhlillərin aparılması, imkanların qiymətləndirilməsi prosesləri kifayət qədər dərindən öyrənilməli və problemlə məsələlərin ayrıca olaraq müzakirəsi, araşdırılması aparılmalı, istehsal prosesi üçün texnoloji reqlament müəyyənləşdirilməli və texniki-iqtisadi əsaslandırılmalar, həmçinin hesabatlar hazırlanmalıdır. İstehsal qurğularının gücləri, xammal axınlarının hərəkət sistemləri təftiş edilməli, enerjidaşıyıcılarla bağlı təminat məsələləri maksimum etibarlı şəkildə həll edilməli, ehtiyat mənbələr nəzərdə tutulmalıdır [12].

Dünya iqtisadi proseslərinin və inkişaf səmtlərinin 4.0 sənaye inqilabının prizmasından baxılması və dəyərləndirilməsi meyarları və prinsipləri müasir dövrün praktiki fəaliyyət mexanizmlərində öz əksini tapmalıdır. Belə ki, əlavə dəyər zənciri çərçivəsində istehsal proseslərinin uzlaşdırılması və texnologiyaların idarə olunması mexanizmlərinin adekvatlığı xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır [5]. Bu proseslərlə əlaqəli olaraq, regionlarda əlavə dəyər zənciri üzrə istehsal sahələrinin yaradılması üzrə metodoloji yanaşmaların və fəaliyyət mexanizmlərinin müəssisənin istehsalat və texnoloji struktur vahidlərində tam olaraq müzakirə edilməsi, razılaşdırılması, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi adaptivliyinin yoxlanılması, yəni sınaqlardan keçirilməsi tədbirləri görülməlidir. Əlavə dəyər zənciri üzrə metodiki yanaşmaların və fəaliyyət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsində müəssisənin strateji menecmentinin məsuliyyət hissi və cavabdehliyi əhəmiyyətli səviyyədə artırılmalıdır [8]. Qlobal dəyişikliklər və dünya iqtisadi sistemində baş verən transformasiyalar nöqtəyi-nəzərindən daha çox əlavə dəyər zəncirinin məhsuldarlığına və səmərəliliyinə təsir göstərən elementlərin sistemləşdirilməsi və dəyərləndirilməsi tələb olunur. Bu halda, həyata keçirilən tədbirlər perspektiv inkişaf hədəflərini özündə ehtiva etməlidirlər [11]. Eyni zamanda, əlavə dəyər zənciri ilə bağlı istehsal proseslərinin reallaşdırılması, emal müəssisələrin yaradılması və xüsusilə, xarici texnologiyaların transfer edilməsi əlavə valyuta ehtiyatlarının formalaşdırılmasını və səmərəli istifadə mexanizmlərinin hazırlanmasını şərtləndirir. Texnologiyaların gətirilməsi, əlavə dəyər zənciri üzrə nəzərdə tutulan istehsal imkanlarının reallaşdırılması ilə bağlı istehsal infrastrukturunun tikintisinin həyata keçirilməsi və reallaşdırılması tədbirlərinin ardıcılığı, maliyyə təminatı məsələlərinə paralel olaraq baxılmalı və mühüm qərarların qəbul edilməsinin şəffaflığı təmin edilməlidir [10]. Kimya və neft-kimya sənayesində əlavə dəyər zənciri konsepsiyasının hazırlanması və tətbiqi problemlərinə sistemli yanaşma tələb olunur. Burada, xüsusilə bir çox məsələlər diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Əsas yanaşmalar və fəaliyyət fazaları sırasında dörd amil daha çox qiymətləndirilmişdir: 1) əlavə dəyər zəncirinin bütün həlqələrinin və istehsal proseslərindəki qarşılıqlı təsir dairəsinin diqqətlə öyrənilməsi və sxemləşdirilməsi; 2) əlavə dəyər zənciri üzrə istehsalın şaxələndirilməsinə tələb olunan xammal və material axınlarının mənbələrinin və hərəkət marşrutlarının müəyyənləşdirilməsi, nəzarət mexanizminin təmin olunması; 3) hər bir əlavə dəyər zənciri üzrə həlqənin səmərəlilik səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi və onun yaratdığı əlavə dəyər potensialının qiymətləndirilməsi; 4) nəhayət, əlavə dəyər zəncirinin məqsuldarlıq əmsalının hesabatının aparılması və müəyyən hədəflər çərçivəsində proqnozlaşdırılması [7, s.12].

Azərbaycan iqtisadiyyatı müasir dövrdə institusional və struktur dəyişiklikləri proseslərini yaşayır. Bu proseslərdə strateji məsələlər və yanaşmalar daha çox yer almışdır və regionların inkişaf etdirilməsi məsələləri xüsusi diqqət mərkəzindədir. Belə ki, ölkə Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş strateji yol xəritəsində bir qrup iqtisadiyyat sektorlarının, o cümlədən kimya sektorunun strateji inkişaf hədəfləri müəyyənləşdirilmişdir. Kimya sektorunun inkişafının modelləşdirilməsi və mövcud potensialın dəyərləndirilməsi baxımından, dəyər zənciri üzrə istehsalın strukturunun genişləndirilməsi və maksimum səmərəli istehsal sahələrinin təşkilinə investisiyaların yönəldilməsi vacib hesab olunur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz ölkə Prezidentinin Fərmanı ilə təsdiq edilmiş strateji yol xəritələrindən birində - Azərbaycan Respublikasının neft və qaz sənayesinin (kimya məhsulları daxil olmaqla) inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsində kimya məhsullarının istehsal strukturunun və çeşidinin artırılması, rəqabətqabiliyyətli kimya məhsullarının istehsal edilməsi mühüm məsələlərdən biri kimi baxılmışdır. Bütün bunlar sənaye sahələrinin diversifikasiyasına və regionlarda da yeni emal müəssisələrin yaradılmasına imkan verəcəkdir. Bu məsələlər öz əksini milli prioritet hədəflərdə də tapmışdır [2]. Ölkə regionlarında kimya sənayesinin inkişaf etdirilməsi üçün sənaye əhəmiyyətli xeyli ehtiyatlar vardır. Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda seolit ehtiyatları, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə soda istehsalı üçün xammal yataqları, Naxçıvanda duz ehtiyatları və s. vardır. Bundan əlavə, bir çox kimyəvi məmulatların, o cümlədən plastiklərin regionlarda emalı və istehsalı daha səmərəli ola bilərdi. Bunlar bir tərəfdən istehsal, digər tərəfdən isə daşınma və logistika xərclərini azaltmağa imkan verərdi.

Ölkə regionlarında kimya və neft-kimya sənayesinin əlavə dəyər zənciri üzrə inkişaf etdirilməsi ilə bağlı bir sıra məsələlərə daha çox diqqət yetirilməsi tələb olunur:

- ölkə regionlarının kimya sənayesinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı xammal ehtiyatlarının daha dərindən və fundamental şəkildə araşdırılmasına, ehtiyatların təsdiqlənməsinə və istifadə eilməsi prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsinə ehtiyac vardır;
- regionlarda orta kimya və neft-kimya müəssisələrin yaradılması, əlavə dəyər zənciri üzrə istehsalın şaxələndirilməsi imkanları təhlil edilməli, qiymətləndirilməli və bu istiqamətdə sistemli fəaliyyətin təşkili üçün əlavə tədbirlər görülməli, layihələr hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir və s.

Ədəbiyyat

1. Əliyev Ş.T. Azərbaycanın kimya və neft-kimya kompleksinin qiymətləndirilməsi və yenidənqurulması istiqamətləri. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 156 s.
2. Milli prioritetlər rəqabətqabiliyyətli və inklüziv iqtisadiyyatı hədəfləyib. 16 fevral 2021. <https://vergiler.az/news/economy/11908.html>.
3. Брагинский О.Б. Современное состояние и тенденции развития мировой и отечественной нефтегазохимической промышленности. Издательство ИНИ РАН. Москва, 2014.- 85 с.
4. Кондратьев В.Б. Глобальные цепочки стоимости как форма транснационализации промышленности. – Проблемы теории и практики управления. – 2017. – № 6. – С. 8-20.
5. Кондратьев В.Б. Индустрия 4.0 и глобальные цепочки стоимости // Проблемы теории и практики управления. – 2018. – № 6. – С. 39-48.
6. Мамедьяров З.А. COVID-19 и глобальные цепочки добавленной стоимости. 02.04.2020. <https://www.imemo.ru/news/events/text/covid-19-i-globalynie-tsepochki-dobavlennoy-stoimosti>.
7. Резкин, П.Е. Применение концепции цепочек создания стоимости в отраслях топливной и нефтехимической промышленности Республики Беларусь / П. Е. Резкин // Проблемы упр. Сер. А и В. — 2016. — № 4 (61). — С. 80–86.

8. Шевченко Е.А. Развитие методических подходов к оценке цепочки создания ценности в системе стратегического менеджмента организации // Транспортное дело России. 2014. № 1. С. 38-40.
9. Fortunato P. and Razo C., 2014, Export sophistication, growth and the middle-income trap, in I Nübler, JM Salazar-Xirinachs and R Kozul-Wright, eds., Transforming Economies: Making Industrial Policy Work for Growth, Jobs and Development. (International Labour Office, Geneva), pp. 267–287.
10. Global value chains in a changing world / Edited by Deborah K. Elms and Patrick Low // Fung Global Institute (FGI), Nanyang Technological University (NTU), and World Trade Organization (WTO), 2013. Printing by WTO Secretariat, Switzerland, 2013, p.21.
11. Global value chains in a postcrisis world a development perspective / Edited by Olivier Cattaneo, Gary Gereffi, and Cornelia Staritz // The International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank, 2010, pp.28.
12. Timmer M.P., Los B., Stehrer R. and de Vries G.J., Fragmentation, incomes and jobs: An analysis of European competitiveness // Economic Policy, 2013, 28(76):613–661.

Резюме

Керимли А.С.

Вопросы развития химической и нефтехимической промышленности региональной цепочки добавленной стоимости

В статье исследованы вопросы развития химической и нефтехимической промышленности региональной цепочки добавленной стоимости. С этой целью анализированны процессы развития химической и нефтехимической промышленности в контексте цепочки добавленной стоимости в мировой практике. Обращено внимание на важность создания перерабатывающих предприятий в регионах страны. Рассмотрены возможности повышения экономической активности регионов путем создания сети перерабатывающих предприятий в контексте цепочки добавленной стоимости. Подготовлены рекомендации и даны предложения по вопросам развития химической и нефтехимической промышленности региональной цепочки добавленной стоимости.

Ключевые слова: *регионы, химическая и нефтехимическая промышленность, цепочка добавленной стоимости, расширение производства и перерабатывающая сфера, роль перерабатывающих предприятий в повышении экономической активности регионов*

Summary

Kerimli A.S.

Development Issues of the Chemical and Petrochemical Industries in the Regions on Value Chain

The development of the chemical and petrochemical industries of the regional value chain is investigated in the article. The processes of development of the chemical and petrochemical industries in the context of the value chain in world practice are analyzed. Attention to the importance of creating processing plants in the regions of the country is drawn. Possibilities of increasing economic activity of regions by creating a network of processing enterprises in the context of value chain are considered. Recommendations and proposals on the development of the chemical and petrochemical industries of the regional value chain are given in the end of the article.

Key words: regions, chemical and petrochemical industry, value chain, expansion of production and processing sphere, role of processing enterprises in increasing economic activity of regions

REGIONLARDA SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFININ MÜASİR MEYİLLƏRİ VƏ PERSPEKTİVLƏRİ

Qarayev Rəşad Əflatun oğlu

Gəncə Dövlət Universiteti

reshad.garaev@gmail.com

Xülasə: *Məqalədə regionlarda sahibkarlığın inkişafının müasir meyilləri və perspektivləri tədqiq olunmuşdur. Bu məqsədlə sahibkarlığın inkişafı ilə bağlı başlıca amillər və problemlər açıqlanmışdır. Ölkəmizdə sahibkarlığın inkişaf istiqamətləri və prioritetləri təhlil olunmuşdur. Sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəliliyinə mane olan problemlərə və məsələlərə diqqət yönəldilmişdir. Ölkə regionlarında sahibkarlığın inkişafının multiplikativ təsirinə baxılmışdır. İşğaldan azad olunmuş ərazilər də daxil olmaqla, regionlarda sahibkarlığın inkişafının müasir istiqamətləri üzrə tövsiyələr verilmiş və təkliflər hazırlanmışdır.*

Açar sözlər: *regionlar, sahibkarlıq, regional sahibkarlıq, sahibkarlığın inkişaf meyilləri, sahibkarlığın inkişaf perspektivləri, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə sahibkarlıq*

Müasir dövrdə sahibkarlığın inkişafı, xüsusilə regional kontekstdə bununla bağlı problemlərin baxılması yeni yanaşmalar tələb edir. Ölkəmizdə və onun regionlarında da bu məsələlər xeyli aktualdır. Hələ ölkə Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq etdiyi “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi”ndə strateji hədəflərin əksəriyyətində biznes mühitinin yaxşılaşdırılmasına, biznes şəraitinin müasir qlobal səviyyəsinə adekvat olaraq təmin edilməsi, regionlarda sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, regional biznesin başlıca trendləri xüsusi diqqət yetirilmişdir [9]. Digər tərəfdən, ölkəmizdə sahibkarlıq və biznes mühitinin qlobal iqtisadi çağırışlar şəraitində təkmilləşdirilməsi, o cümlədən regionlarda bunlarla bağlı müasir meyillərin dərinlən öyrənilməsi, adekvat olaraq qiymətləndirilməsi vacib şərtlər kimi xarakterizə olunurlar. Qeyd edək ki, son illərdə, xüsusilə 2017-2019-cu illərdə davamlı şəkildə regional kontekstdə ölkə iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrində, sənaye və kənd təsərrüfatı sektoru sahələrində, kiçik və orta biznes sferasında, həmçinin bir sıra yeni inkişaf edən sahələrdə, o cümlədən turizm və informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sektorlarında biznes mühitinin yaxşılaşdırılması məqsədilə dövlət tərəfindən səmərəli tədbirlər görülmüş, maliyyə təminatı gücləndirilmiş, qanunvericilik bazası təkmilləşdirilmiş və müvafiq infrastrukturun gücləndirilməsi istiqamətində önəmli addımlar atılmışdır. Belə ki, institusional və struktur islahatları dərinləşdirilmiş, yeni, eyni zamanda, çevik dövlət orqanları yaradılmış, sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin işinə və biznesə müdaxilələr azalmış, biznes proseslərinin və sahibkarlıq fəaliyyətinin şəffaflığı artırılmış, vergi və gömrük islahatları aparılmış, biznes subyektlərinin daha səmərəli fəaliyyətinə mane olan halların aradan qaldırılması tədbirləri intensivləşdirilmişdir. Xüsusilə, regionlarda qeyri-neft sənaye sektoru sahələrində sahibkarlıq fəaliyyətinin və biznes mühitinin səmərəlilik prioritetləri strateji səviyyəyə

yüksəldilmişdir. Artıq bir çox iqtisadiyyat sahələrində sahibkarlıq fəaliyyəti və biznes mühiti kifayət qədər şəffaflaşmış, dövlət strukturlarında “bir pəncərə” sistemi tətbiq edilmiş, biznesin təşkili və aparılması üçün məcburi prosedurların sayı azaldılmış, kredit resurslarına əlçatanlığının artırılması tədbirləri görülmüşdür. Bütün bunlarla bərabər, strateji yol xəritələri çərçivəsində nəzərdə tutulmuş strateji hədəflərə çatmaq üçün biznes mühitinin müasir dövrün çağırışlarına uyğun fundamental səviyyədə araşdırılması və təkmilləşdirilməsi mühiti formalaşdırılmışdır.

Qeyd edək ki, regionlarda sahibkarlıq fəaliyyətinin məhsuldarlığının yüksəldilməsi üçün marketinqin burada fəaliyyət göstərən müəssisələrin istehsal strukturunda rolunda daha fəal istifadəsinə diqqət yetirilməlidir. Müasir dövrdə- bazar şəraitində marketinqin idarəedilməsi əsasən müəssisə daxilində həyata keçirilən makroiqtisadiyyat səviyyəsində keçirilən proseslərlə inteqrasiyası ilə müəyyən edilməlidir. İstehsal strukturlarında marketinq fəaliyyətini uğurlu şəkildə təşkil etmək üçün bazarın segmentləşdirilməsi əhəmiyyətlidir. Bazarı segmentləşdirərək istehlakçıların tələbatlarını, davranışını, məhsulun satışının təşkilini, rəqabət mühitini, rəqabətə davamlılığını ətraflı öyrənmək mümkün olur [7]. Görülən tədbirlər nəticəsində 2004-2019-cu illərdə Azərbaycanda sahibkarlıq subyektlərinin sayı 4,2 dəfə artmışdır və bu dövr ərzində qeyri-neft ixracı 4,2 dəfə yüksəlmişdir. Sahibkarlığın daha etibarlı və səmərəli mexanizmlər əsasında inkişaf etdirilməsində həlledici amillərdən biri maliyyə mexanizmlərinin hazırlanması və tətbiq edilməsidir. Ölkəmizdə bu məsələ strateji səviyyədə baxılır və sahibkarlığın güzəştli maliyyələşmə mexanizmlərinə xüsusi önəm verilir, bu sahədəki mövcud mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi tədbirləri görülür. Məsələn ölkə Prezidentinin 31 iyul 2018-ci il tarixli Fərmanına əsasən əvvəllər İqtisadiyyat Nazirliyinin tərkibində fəaliyyət göstərən Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu ləğv olunmuş əvəzində isə Sahibkarlığın İnkişaf Fondu publik hüquqi şəxsi yaradılmışdır [3]. Bu Fərmanın reallaşdırılması ilə bağlı prioritet tədbirlər sırasında regionlarda qeyri-neft sektorunda müasir və məhsuldar texnologiyalara əsaslan yeni istehsal emal və infrastruktur müəssisələrinin yaradılması, həmçinin özəl subyektlərin maliyyə resurslarına əlçatanlığının təmin edilməsi məsələlərinə daha çox önəm verilmişdir. Bu Fondun vəsaitindən istifadə Qaydasında qeyd edilir ki, Fondun vəsaiti ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı çərçivəsində strateji əhəmiyyət kəsb edən sahələrin inkişafı, xüsusilə, regionlarda qeyri-neft sektorunun inkişafı, innovativ texnologiyaların tətbiqi və ixrac əməliyyatları üzrə investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsinə yönəldilir [2].

Ölkə regionlarında kiçik və orta biznes subyektlərinin inkişafı məqsədilə biznes mühitinin yaxşılaşdırılması tədbirləri, ümumilikdə sahibkarlıq mexanizmlərinin ildən – ilə təkmilləşdirilməsinə, məhsuldarlığın artırılmasına, ölkə iqtisadiyyatının yeni artım mənbələrinin formalaşdırılmasına imkan vermişdir və nəticədə iqtisadiyyatda əlavə dəyərin həcmnin artırılmasında əsasən regionlarda fəaliyyət göstərən kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin roluna strateji önəm verilməkdədir. Belə ki, ümumilikdə ölkəmizdə 2019-cu ilin əvvəlinə sahibkarlıq subyektlərinin sayı 170,0 min təşkil etmiş, bunun 97,0 %-i kiçik sahibkarlıq subyektlərindən ibarət olmuşdur. 2019-cu ilin əvvəlinə ölkəmizdə fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı 130,3 min təşkil etmişdir və 2018-ci ildə 12,5 min yeni müəssisələr yaradılmışdır. Qeydiyyatda olan fərdi sahibkarların iqtisadi fəaliyyət növlərinə görə bölgüsünün təhlili göstərir ki, 2019-cu il yanvarın 1-ə olan məlumata ölkəmizdə fərdi sahibkarlıq subyektlərinin sayı 842,3 minə yaxın olmuşdur və 2018-ci il ərzində 72,4 minə yaxın fərdi sahibkarlar qeydiyyatdan keçmişdir. Kənd təsərrüfatı sektorunda fəaliyyət göstərən sahibkarların sayı 221,7 min, emal sənayesində isə 18 minə yaxın, ticarət və nəqliyyat sektorunda 297 minə yaxın, turizm sektorunda 40 minə yaxın sahibkarlıq subyektləri mövcuddur. 2017-ci ilin yekununda sahibkarlıq subyektlərinin əsas kapitala yönəldikləri

investisiyaların ümumi həcmi 3,3 mlrd. manata yaxın olmuş, bunun 2,1 milyarda yaxını kiçik sahibkarlıq subyektləri və 1,2 milyardan çoxu isə orta sahibkarlıq subyektləri tərəfindən yönəldilmişdir. 2015-2017-ci illər ərzində ölkəmizdə kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin ümumi məhsul istehsalı dövriyyəsi 6,1 milyardan 6,27 milyardadək, yaxud 2,4 % artmışdır. Yaradılmış əlavə dəyərin həcmi isə həmin dövr ərzində 1,95 % yüksəlmişdir və 2017-ci ilin yekununda 3,8 mlrd. manat olmuşdur. Bunun 3,1 milyarda yaxını kiçik sahibkarlıq subyektlərinin payına düşmüşdür. Əgər ölkə ÜDM-də qeyri-dövlət sektorunun payı 2005-ci ildə 77,8 % olmuşdursa, bu göstərici 2015-ci ildə 81,2 % və 2017-ci ildə isə 83,7 % təşkil etmişdir. Maraqlıdır ki, hazırda kənd təsərrüfatı sahəsində qeyri-dövlət sektorunun payı 100 %-ə yaxındır. İlbəil isə iqtisadiyyatın “dövlətsizləşdirilməsi” və neftdən asılılığın azaldılması istiqamətində sahibkarlığın rolunun yüksəlməsi diqqət çəkir. 2018-ci ilin əvvəlinə ölkədə fəaliyyət göstərən bazar iqtisadiyyatı strukturlarının sayı 21 minə yaxın olmuşdur və onlardan 19,5 mini kiçik müəssisələr statusunda fəaliyyət göstərmişlər. Bu müəssisələrdə 187 mindən çox insan işlə təmin olunmuşdur. Biznes mühitinin yaxşılaşdırılması sayəsində kiçik sahibkarlıq subyektlərinin sayı isə 165,4 min təşkil etmişdir.

Sahibkarlığın inkişaf etməsi və bu proseslər nəticəsində biznes mühitinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin əsasında iqtisadi sistemin mövcud mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, ölkədə resurs potensialından səmərəli istifadə olunması və müasir zamanın yeni çağırışlarına uyğun şəkildə formalaşan tələblərin nəzərə alınması daha çox diqqət çəkirlər. İqtisadi inkişaf proseslərinin modernizasiya edilməsi və biznes mühitinin yaxşılaşdırılması mühüm şərtlərdəndir. Milli iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi, yeni məhsuldar artım mənbələrinin müəyyənləşdirilməsi və ixrac potensialının yüksəldilməsi hədəfləri sahibkarlığın inkişafı hesabına biznes mühitinin maksimum yaxşılaşdırılmasını tələb edir [5].

Qeyd edək ki, regionlarda sahibkarlıq subyektlərinin şəbəkələşməsi metodları və müəyyən birliklərin yaradılması son nəticədə biznes mühitinin əhəmiyyətli səviyyədə yaxşılaşdırılmasına gətirib çıxara bilər və bunlar bir neçə amillər hesabına baş verir:

1) istehsal xərclərinin azaldılması və əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi ixtisaslaşmanın aparılması, məhsulun rəqabətqabiliyyətinin artırılması və maliyyə resurslarına çıxışın asanlaşdırılması;

2) idarəetmə formalarının keyfiyyətə yaxşılaşdırılması və fəaliyyət strategiyalarının səmərəliliyinin artırılması;

3) məhsul satışı şəbəkəsinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi və daha çox bazarların mənimsənilməsi;

4) məhsul istehsalı, xammal alınması, material və digər zəruri məmulatların tədarükünün təmin edilməsi, həmçinin digər istehsal-kommersiya və maliyyə əməliyyatları ilə bağlı risklərin minimuma endirilməsi;

5) yeni məhsulun və innovasiyaların işlənməsi, tətbiqi ilə bağlı proseslərin təşkilində qarşılıqlı fəaliyyətin daha səmərəli olması;

6) istehsal bazasının və əsas qurğuların, vasitələrin modernizasiya edilməsində ümumi səylərin daha yüksək nəticələrə gətirib çıxarılması;

7) idarəetmə və xidmət sistemlərinin dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılması, strateji qərarların verilməsində real vəziyyətin, inkişaf səmtlərinin və dövrün çağırışlarının nəzərə alınması. Regionlarda biznes və kommersiya prosesləri ilə bağlı fəaliyyət sahələrinin iştirakçılarının qarşılıqlı maraqlarının qorunması üçün əmtəə bazarlarının fəaliyyəti şəffaf olmalı, qanunvericiliyin

gözlənilməsi tədbirləri görülməli, inhisarçılıq hallarının qarşısı alınmalı, sahibkarlıq subyektlərinin xarici bazarlara çıxışına imkan verən fəaliyyət mühiti yaradılmalıdır.

Regional aspektdə ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrində işgüzar münasibətlərin dərinləşdirilməsi, biznes mühitinin cəlbediciliyinin təmin olunması tədbirləri sistemli və ardıcıl xarakter daşmalıdır. O cümlədən, kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi hesabına ölkə regionlarında regional innovativ inkişafın sürətləndirilməsi və biznes mühitinin yaxşılaşdırılması təmin olunmalıdır [6]. Bu təqdirdə regional ehtiyatların, o cümlədən kənd təsərrüfatı və sənaye ehtiyatlarının təsərrüfat və biznes dövriyyəsinə cəlb edilməsi imkanları xeyli artacaqdır və eyni zamanda əhalinin gəlirlərinin və iqtisadi fəallığının yüksəldilməsi imkanları əldə ediləcəkdir. “Biznes və onun mühüm istiqaməti olan sahibkarlıq fəaliyyəti bazar iqtisadiyyatının ayrılmaz tərkib hissəsidir, iqtisadi artım tempini, ümumi daxili məhsulun strukturunu və keyfiyyətini müəyyən edir. Biznesin inkişafı demokratik prinsiplərə və azad bazar münasibətlərinə əsaslanan milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması və davamlı inkişafına kömək edir. Belə ki, müasir biznesin sürətli inkişafı sayəsində Azərbaycan iqtisadiyyatında qeyri-dövlət sektoru aparıcı mövqeyə çıxmışdır” [4].

Dövlət tərəfindən sahibkarlığın fəaliyyətinin tənzimlənməsi, çoxlu sayda mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətinə münbit şəraitin yaradılması hesabına ölkədə biznes mühitinin cəlbediciliyinin yüksəldilməsi və rəqabət mühitinin sağlamlaşdırılması istiqamətində önəmli tədbirlərin görülməsi prosesləri intensivləşməkdədir. Ölkə prezidentinin 29 yanvar 2019-cu il tarixli Fərmanı ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nda sahibkarlığın inkişafı hesabına biznes mühitinin yaxşılaşdırılması tədbirlərinin görülməsi geniş mənada nəzərdə tutulmuşdur və hazırda onların icra prosesləri intensiv fazaya keçmişdir [1]. Bundan əlavə, müasir dövrdə sahibkarlıq və biznes subyektləri ilə elmi-tədqiqat müəssisələrinin və universitetlərin yeni innovasiyalar, rəqəmsal texnologiyalar sahəsində birgə fəaliyyət proseslərinin genişləndirilməsi tədbirləri reallaşdırılmaqdadır. Bir-birinin ardınca yaradılan texnoparklar, sənaye parkları, sənaye məhəllələri, aqroparklar, aqrosənaye parkları, həmçinin sərbəst iqtisadi zonalar buna misal ola bilər. Əsas məqsəd müasir dövrdə ortaya çıxan yeni çağırışların, trendlərin, paradigmlar və gözləntilərin obyektiv reallıqlar baxımından qiymətləndirilməsidir [8].

Ölkə regionlarında, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə nəzərə alınmaqla, sahibkarlığın inkişafının müasir meyilləri və perspektivləri ilə bir qrup məsələlərə önəm verilməsi vacibdir:

- sahibkarlığın inkişafı ilə bağlı müasir meyillərin COVID-19 pandemiyasından yaranan yeni situasiyada kifayət qədər transformasiyalara məruz qaldıqları səbəbindən, hesab edirik ki, daha təkmilləşdirilmiş mexanizmlər işlənəli və tətbiq olunmalıdır;
- işğaldan azad olunmuş ərazilərdə sahibkarlıq fəaliyyətinin daha güclü stimullaşdırılması və motivasiyalaşdırılması üçün dövlət dəstəyi mexanizmləri, vergi güzəştləri alətləri tətbiq edilməlidir və s.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı Bakı şəhəri, 29 yanvar 2019-cu il, №500.
2. Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafı Fondunun vəsaitindən istifadə Qaydası. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı 31 iyul 2018-ci il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.

3. Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafında dövlət dəstəyi mexanizminin təkmilləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 31 iyul 2018.
4. Biznesin təşkili və idarə edilməsi. Bakı: İqtisad Universiteti Nəşriyyatı, 2011, 464 s.
5. Əliyev Ş.T. Azərbaycan iqtisadiyyatı. Sumqayıt: 2018, 376 s.
6. Əliyev T.N., Babayev L.V. Regional innovasiya sisteminin təşkili və idarə edilməsi. AMEA EİM. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 272 s.
7. Xəlilova S.A. İstehsal strukturlarının marketing idarəedilməsinə təsiri və iqtisadi qiymətləndirilməsi // "Kooperasiya elmi-praktiki jurnalı, №4 (51), 2018, s. 61-66.
8. Məmmədov Z.F., Əliyev Ş.T. Müasir dövrdə universitetlər: yeni çağırışlar, trendlər, paradigmlər və gözləntilər // Azerbaijan Journal of Educational Studies 2020, Volume 691, Issue 2. - <https://journal.edu.az/2992-universities-of-today-new-challenges-trends-paradigms-and-expectations.html>.
9. Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə Strateji Yol Xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 6 dekabr 2016-cı il.

Резюме

Гараев Р.А.

Современные тенденции и перспективы развития предпринимательства в регионах

В статье исследованы современные тенденции и перспективы развития предпринимательства в регионах. С этой целью раскрыты ключевые факторы и проблемы, связанные с развитием предпринимательства. Анализированы направления и приоритеты развития предпринимательства в стране. Обращено внимание на проблемы и вопросы, снижающие эффективность предпринимательской деятельности. Рассмотрено мультипликативное влияние на развитие предпринимательства в регионах страны. Подготовлены рекомендации и даны предложения по основным направлениям развития предпринимательства в регионах с учетом освобожденных от оккупации территорий.

Ключевые слова: *регионы, предпринимательство, региональное предпринимательство, тенденции развития предпринимательства, перспективы развития предпринимательства, освобожденные от оккупации территории*

Summary

Garaev R.A.

Modern Trends and Perspectives of Development of Entrepreneurship in the Regions

The current trends and perspectives of development of entrepreneurship in the regions are investigated in the article. Key factors and problems related to entrepreneurship development are considered for this purpose. Directions and priorities of entrepreneurship development in the country are analyzed. Attention to problems and issues that reduce the effectiveness of entrepreneurial activity is paid to. The multiplier influence on the development of entrepreneurship in the regions of the country is considered too. Recommendations and proposals on the main areas of entrepreneurship development in the regions, taking into account the territories liberated from occupation are given in the end of the article.

Key words: *regions, entrepreneurship, regional entrepreneurship, trends in the development of entrepreneurship, perspectives of the development of entrepreneurship, liberated from the occupation territories*

AZƏRBAYCANDA KƏND TƏSƏRRÜFATI MƏHSULLARININ İXRAC POTENSİALININ ARTIRILMASINDA TİCARƏT-LOGİSTİKA MƏRKƏZLƏRİNİN ROLU

Qasimova Zülfiyyə Mirzə qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti
qasimovazulfiyya75@gmail.com

***Xülasə:** Məqalədə Azərbaycan kənd təsərrüfatının ixrac potensialının artırılmasının zəruriliyi açıqlanmış, onun inkişaf istiqamətləri tədqiq edilmişdir. Kənd təsərrüfatının ixrac potensialının artırılmasında idxalı əvəzetmə siyasətinin rolu müəyyən edilmişdir. İxrac potensialının artırılması, istehsalçıların və alıcıların maraqlarının qorunması ilə bağlı problemin həlli istiqamətlərindən biri kimi ticarət-logistika mərkəzləri şəbəkəsinin yaradılması və genişləndirilməsi əsaslandırılmışdır.*

***Açar sözlər:** kənd təsərrüfatı, aqrar sənaye, ticarət-logistika, logistika mərkəzləri, məhsul, istehsal, satış, dövlət, əhali*

Müasir dövrdə ölkəmizdə kənd təsərrüfatı iqtisadi inkişaf amilidir. Azərbaycanda uzun əsrlər boyu kənd təsərrüfatı iqtisadi fəaliyyətin əsas sahələrindən biri olmuşdur. Hal-hazırda bu tendensiya dəyişməyib. Kənd təsərrüfatı ölkə əhalisini qida məhsulları ilə təmin etməyə yönəlmiş iqtisadi fəaliyyətin bir sahəsidir. Kənd təsərrüfatının inkişafı Azərbaycanın ixracyönümlü inkişaf siyasətinin vacib hissəsidir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac potensialı milli iqtisadiyyatın üzvi hissələrindən biridir. Bu, milli iqtisadiyyatın beynəlxalq bazarda rəqabət edə biləcək məhsullar istehsal etmək və onları kifayət qədər miqdarda və müəyyən edilmiş dünya qiymətləri ilə ixrac etmək qabiliyyətini nəzərdə tutur. İxrac yalnız dövlət büdcəsinin gəlir mənbəyi deyil, eyni zamanda dünya bazarında rəqabətə davamlı məhsul istehsalına imkan verən vacib bir komponentdir.

Odur ki, Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracı genişləndirilməlidir və bunun üçün ölkəmizin bu sahədəki potensialı böyükdür. Bu istiqamətin inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmaq lazımdır. Bunun üçün, ilk növbədə, kənd təsərrüfatının inkişaf istiqamətləri müəyyən edilməlidir. Azərbaycanda kənd təsərrüfatının inkişafı üçün əsas istiqamətlər aşağıdakılardır:

1. Kənd təsərrüfatını yaşıllaşdırmaq üçün real tədbirlərin həyata keçirilməsinə yönəlmiş "yaşıl iqtisadiyyat" konsepsiyasının hazırlanması;
2. Əkinçilik sahələrinin səmərəli istifadəsi üçün uyğun şəraitin formalaşdırılması (məsələn, meliorativ inkişaf yolu ilə);
3. Əkin sahələrinin strukturunda dəyişikliklərin təmin edilməsi. Eyni zamanda iqlim, torpaq, demografik xüsusiyyətlərə əsaslanan bağçılıq bitkilərinin ixtisaslaşdırılması təmin edilməlidir;
4. Fərdi istehsalçıların resurslarını birləşdirərək yüksək keyfiyyətli və tələb olunan məhsulların istehsalı, saxlanması, emalı və satışı üçün şərait təmin edə bilən fermerlərin istehsal və marketing kooperativlərinə könüllü daxilolma proseslərini stimullaşdırmaq;
5. Aqrar sənaye müəssisələrinin infrastrukturunun və onu müşayiət edən bazarın inkişafı, istixana komplekslərinin və topdan satış mərkəzlərinin tikintisini dəstəkləmək, tez xarab olan kənd təsərrüfatı məhsullarının ilkin anbarı üçün obyektlərin yaradılmasını stimullaşdırmaq üçün motivasiya xarakterli tədbirlərin həyata keçirilməsi. Qeyd edək ki, müasir şəraitdə aqrar-sənaye müəssisələrinin davamlı iqtisadi inkişaf yoluna keçmək üçün elmi-texniki tərəqqinin əsas amilə

çevrilməsi və dövlətin aqrar-sənaye kompleksində innovativ inkişafı tənzimləməsi və dəstəkləməsi göz qabağındadır;

6. Kiçik müəssisələrin və kooperativlərin fəaliyyətinin dəstəklənməsi və stimullaşdırılması;

7. Kənd təsərrüfatı istehsalının texnoloji və texniki hissəsinin təkmilləşdirilməsi, aqrar sənaye kompleksində innovasiyaların və son biotexnologiyanın inkişafı, yeni seleksiya və toxumçuluq texnologiyalarının yaradılmasına dəstək;

8. Kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac həcmələrinin artmasının təmin edilməsi üçün zəruri şərt kimi çoxmodal ticarət-logistika mərkəzlərinin yaradılması, ixrac üçün tədarük olunan məhsulların çeşidinin genişləndirilməsi. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının və tədarükünün stimullaşdırılması bu sahədə iqtisadi mexanizmin əsas vasitələrindən hesab olunur. [1, s. 382]

Kənd təsərrüfatının ixrac potensialının artırılmasında idxalı əvəzetmə siyasəti mühüm rol oynaya bilər. Belə bir iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi idxal olunan xammal və ərzağın milli məhsullarla əvəzlənməsi yolu ilə istehsalının dəstəklənməsi və qorunmasına əsaslanır. Bu yolda mühüm vəzifə texnoloji modernləşməni stimullaşdırmaq, istehsalın yeniləşmə siyasətini həyata keçirmək, istehsal sahələrinin səmərəliliyini artırmaq, xarici bazarlarda rəqabətqabiliyyətli yüksək istehlak xüsusiyyətlərinə malik yeni məhsullar istehsal etməklə yerli ərzaq məhsulları üçün rəqabət imkanlarını artırmaqdır. [2, s.48]

İdxal əvəzetmə prosesinin mərhələli inkişafı aşağıdakılara imkan verir:

- aqrar sənaye kompleksinin rəqabət qabiliyyətini artırmaq, ölkəmizin iqtisadi və ərzaq təhlükəsizliyini gücləndirmək;

- əhalinin məşğulluğunu, yaşayış səviyyəsini artırmaq, işsizliyi, cəmiyyətdəki sosial gərginliyi azaltmaq;

- elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən istifadə səviyyəsini, təhsil və mədəniyyət səviyyəsini artırmaq;

- kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatımızın inkişafına təkan verəcək yerli istehsal məhsullarına tələbin artırılması, istehsal potensialının gücləndirilməsi və s.

Logistika mərkəzi, əsas funksiyaları yüklərin daşınması və saxlanması, gömrük rəsmiləşdirilməsi, məlumat xidmətləri olan ixtisaslaşmış bir müəssisədir. İnkişaf etdirilmiş logistik mərkəz tədarük zəncirlərini qısaldır, əmtəə axınlarını optimallaşdırır və tədarük manevrini artırır. Logistika mərkəzi xammal və yarımfabrikatların alınması ilə hazır məhsulun istehlakçıya ən aşağı maliyyə xərcləri ilə çatdırılması arasındakı vaxt aralığını əhəmiyyətli dərəcədə azalda bilər. Həmçinin ehtiyatların kəskin azalmasına kömək edir, məlumat əldə etmə prosesini sürətləndirir və xidmət səviyyəsini artırır. Əmtəə axınlarının optimal təşkili üçün maksimum effekt yalnız logistika mərkəzinin logistik şəbəkələrə düzgün inteqrasiyası ilə əldə edilə bilər. [3, s.54]

Kənd təsərrüfatı sektoru üçün yüksək texnoloji istehsal sahələrinin və anbarların yaradılması, ticarət-logistika mərkəzlərinin inkişafı və xammal, məhsul və qida məhsullarının paylanması üçün ticarət-nəqliyyat sistemi aşağıdakı əsas vəzifələri hərtərəfli həll etməyə imkan verəcəkdir:

- kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalının, müasir anbarların tutumunun artması;

- dövlətin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, kənd əhalisinin gəlirlərinin artması və kənd təsərrüfatı istehsalçılarının həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması;

- kənd əhalisinin məşğulluq səviyyəsinin artırılması, yeni yüksək texnoloji iş yerlərinin yaradılması və mövcud olanlarının qorunub-saxlanması, beynəlxalq standartlara cavab verən qabaqcıl texnologiyaların tətbiqi və istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının daxili və xarici

bazarlarda rəqabətə davamlılığının artırılması ilə rəqabət qabiliyyətli aqrar sənaye sektorunun təşkili;

- kənd təsərrüfatı məhsullarının və onun emalı məhsullarının daxili bazarda tədarük həcminin artırılması, qış və yaz aylarında əhalinin qidaya olan tələbatının ödənilməsi;

- ölkənin əlverişli geosiyasi mövqeyi və magistral, dəmiryol və hava dəhlizləri şəklində üstünlükləri hesabına ixrac artımı və tranzit potensialından səmərəli istifadə.

Ticarət-logistika mərkəzləri təşkil edilərkən aşağıdakı meyarlar nəzərə alınır: bölgənin yetişdirilən məhsullarla əhatə olunması; yollara və elektrik xətlərinə yaxınlıq; bölgədə müasir, logistik mərkəzlərin olmaması; istehlakçılara yaxınlıq; obyektə dəmir yolu və ya asfalt giriş yolunun olması; ərazidə işçi qüvvəsinin mövcudluğu və s. Logistik mərkəzlərin strukturuna laboratoriya, paylama və emal sahələri, topdansatış anbar sahəsi daxil edilir.

Qeyd etmək olar ki, Azərbaycan Respublikasında ticarət-logistika mərkəzlərinin inkişafı üçün nəzərdə tutulan hədəflərin tam həyata keçirilməsi və bu mərkəzlərin vahid logistik şəbəkəyə optimal inteqrasiyası aşağıdakılara gətirib çıxaracaqdır:

- ticarət-logistika mərkəzlərinin müvafiq iştirakçılar üçün məlumat və xidmət mərkəzi rolunu oynaması;

- kiçik miqdarda fərdi tədarükləri genişmiqyaslı alıcılar üçün vahid qablaşdırma ilə standartlaşdırılmış məhsulların çox hissəsində birləşdirilməsi;

- logistik imkanların modernləşdirilməsi, şəbəkələrin və multimodal nəqliyyatın bir-biri ilə əlaqələndirilməsi yolu ilə beynəlxalq ticarəti dəstəklənməsi və malların beynəlxalq dəhlizlər boyunca hərəkətinin asanlaşdırılması;

- ixrac artımı, aqrar-sənaye kompleksinin səmərəliliyinin artırılması və dövlətin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi;

- fermerlərin logistik mərkəzlə müqavilə öhdəliklərinə uyğun olaraq məhsullarının zəmanətli satış imkanını əldə edə bilməsi.

Bütün bunlar kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsi səviyyəsinin artırılmasını zəruri edir. Kənd təsərrüfatını modernləşdirmək üçün aqrar sənaye sahəsində dövlət siyasətini təkmilləşdirmək lazımdır. Bunun üçün:

1. Torpaq münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi - bu sənayenin investisiya cəlbediciliyinin artmasına kömək edir.

2. Kənd təsərrüfatı istehsalına dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi.

3. İqtisadiyyatın strateji cəhətdən zəruri sahələrinə aydın şəkildə diqqət yetirərək kənd təsərrüfatı istehsalçılarını stimullaşdırmaq üçün yeni proqramların yaradılması və köhnə proqramların təkmilləşdirilməsi;

4. İnfrastrukturun inkişafı - əksər hallarda fermerlərin yerli bazardan və ərazilərindən kənara çıxmaq imkanı yoxdur. Bu fermerlərin istəklərinə uyğun olaraq, infrastrukturun formalaşdırılması vacibdir.

5. Aqrar sənaye kompleksinə qoyulan investisiyaların həcmində artması - bu həm dövlət səviyyəsində, həm də özəl investorlar tərəfindən dəstəklənmə səviyyəsində baş verməlidir.

Beləliklə, kənd təsərrüfatı məhsulları üçün ticarət-logistika mərkəzləri sisteminin yaradılması bazar infrastrukturunu yaxşılaşdırır, kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafına və Azərbaycanın ixrac potensialının artmasına təkan verir.

Ədəbiyyat

1. İbrahimov İ.H. Aqrar sahənin iqtisadiyyatı. Bakı, 2016, 655 s.
2. Qarayev İ.Ş. Aqrar sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi. Dərslik. Bakı: İqtisad Universitetinin nəşriyyatı, 2011, 522 s.
3. Ташбаев А.М. Торгово-логистические центры и развитие инфраструктуры агропродовольственного рынка. Проблемы экономики и менеджмента, № 2, 2016, с.53-59

Резюме

Гасимова З.М.

Роль торгово-логистических центров в повышении экспортного потенциала сельскохозяйственной продукции Азербайджана

В статье раскрывается необходимость повышения экспортного потенциала сельского хозяйства Азербайджана, исследуются направления ее развития. Определена роль импортозамещающей политики в повышении экспортного потенциала сельского хозяйства. Обосновывается необходимость создания и расширения торгово-логистических сетей, как одного из способов повышения экспортного потенциала, решения проблем соблюдения интересов потребителей и производителей.

Ключевые слова: сельское хозяйство, аграрная промышленность, торговля и логистика, логистические центры, продукция, производство, сбыт, правительство, население

Summary

Gasimova Z.M.

The Role of Trade and Logistics Centers in Increasing the Export Potential of Agricultural Products in Azerbaijan

The article reveals the need to increase the export potential of Azerbaijan's agriculture, studies the directions of its development. The role of import substitution policy in increasing the export potential of agriculture has been determined. The necessity of creating and expanding trade and logistics networks is substantiated as one of the ways to increase the export potential, to solve the problems of observing the interests of consumers and producers.

Key words: agriculture, agrarian industry, trade and logistics, logistics centers, products, production, sales, government, population

XƏTTİ OBYEKTŁƏRİN KOMBİNƏ ÜSULLARI İLƏ GEODEZİK TƏMİNATI

Qocamanov Məqsəd Hüseyn oğlu

Bakı Dövlət Universiteti

mgodja@yandex.ru

Rzayev Elşad Həməddin oğlu

Bakı Dövlət Universiteti

elshad.rz@outlook.com

Xülasə: Yer in fiziki səthində hər hansı bir fəaliyyətin həyata keçirilməsində ən vacib məsələlərdən biri də görülən işin geodeziya dəstəyidir. Bəzi hallarda iş şəraitindən, təyinatından, dəqiqlik tələblərindən, texniki imkanlardan və geodeziya dəstəyi üçün digər göstəricilərdən asılı

olaraq, müəyyən geodeziya alətlərindən və birləşdirilmiş formada metodlardan istifadə olunur. Bu birləşmədə sxemdə iştirak edən vasitələrdən və ya metodlardan birinin texniki çatışmazlıqları digərinin üstünlükləri ilə kompensasiya olunur.

Təqdim olunan məqalədə mövcud geodeziya alətlərinin və işin geodezik dəstəyi üçün ölçü metodlarının birləşdirilməsi üçün müxtəlif variantlar nəzərdən keçirilmiş və istifadəsi üçün tövsiyələr verilmişdir.

Açar sözlər: *geodezik təminat, kombinə üsulları, peyk naviqasiya sistemi.*

Ölçmə şəraiti, təyinatı, dəqiqlik tələbləri, texniki imkanları və digər göstəricilərindən asılı olaraq elə hallar olur ki, geodezik təminat məqsədi ilə bu və ya digər geodezik alət və üsuldən kombinə edilmiş şəkildə istifadə edilir[1]. Bu zaman kombinə sxemdə iştirak edən alət və ya üsullardan birinin texniki çatışmazlıqları digərinin üstünlükləri ilə kompensasiya olunmuş olur. Kombinə sxemi geodezik təminat alət və üsulları arasında qrupdaxili, eləcə də qruplar arası qurula bilər. Başqa sözlə desək, məsələn, yerüstü üsullar öz aralarında və yaxud da peyk üsulları ilə birgə istifadə oluna bilərlər.

Məlum olduğu kimi, müasir dövrdə peyk naviqasiya üsulları geodezik təminatın əsas vasitələridir. Lakin bir sıra hallarda geodezik təminatın tək onların tətbiqi ilə aparılması mümkün deyildir. Məsələn, bitki örtüyünün sıx olduğu yerlərdə, şəhər və qəsəbələrdə hündür binaların əhatəsində peyk vasitələrindən istifadə etmək mümkün olmur və yaxud da təyinetmənin dəqiqliyi əhəmiyyətli dərəcədə aşağı düşür. Ona görə də belə hallarda peyk ölçmə sistemləri, məsələn, yerüstü ölçmə vasitələri ilə (məsələn, elektron taxeometrlərlə) birlikdə istifadə edilir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, koordinat təyinetmələri zamanı etibarlılıq təmin edilməlidir. Başqa sözlə, mövqenin etibarlı göstərilməsi vacib məsələlərdəndir. Yalnız bir geodezik təminat vasitəsinə və onun realizə etdiyi üsula etibar etmək bir çox hallarda böyük problemlərə səbəb olmuş və ola bilər[2]. Bu fikri belə əsaslandırılır.

Məlum olduğu kimi, GPS (NAVSTAR) ABŞ dövlətinə məxsus və əsasən hərbi məqsədlər üçün yaradılmış peyk naviqasiya sistemidir. Onun idarə olunması Pentaqonun (ABŞ müdafiə nazirliyinin) müvafiq əmr və sərəncamları əsasında həyata keçirilir. Bu o deməkdir ki, istənilən zaman anında Pentaqon tərəfindən mülki istifadəçilərlə razılaşdırılmadan GPS peyk sisteminin uçuş parametrləri, yəni YSP koordinatları məxfi qaydada dəyişdirilə bilər. Aydın ki, belə olan halda dəyişiklərdən xəbərsiz olan istifadəçilərin mövqə təyinetmələri (koordinatları) da dəyişdirilmiş, yəni təhrifli olacaqdır. Peyk sisteminin uçuş parametrlərinin xəbərdarlıqsız dəyişdirilməsi, xüsusilə də avtonom rejimdə geodezik təminat həyata keçirən istifadəçilər üçün (hava, dəniz naviqasiyası, dəniz geodeziya işlərində və s.) çox təhlükəli ola bilər (dənizdə qayığın və yaxud gəminin dayaza oturması, hava gəmisinin uçuş trayektoriyasından uzaqlaşması və s.). Bunlara misal olaraq ABŞ və onunla müttəfiq ölkələrin İraq ərazisində həyata keçirdiyi “Səhrada tufan” adlı hərbi əməliyyatı göstərmək olar. O vaxtlar əməliyyat şəraitini nəzərə alaraq ABŞ müdafiə nazirliyi tərəfindən məxfilik məqsədi ilə GPS peyk sisteminin parametrlərində dəyişikliklər edilmişdi. Ona görə də etibarlılığın artırılması üçün istənilən növ işin geodezik təminat üzrə mövqə təyinetmələri müxtəlif növ üsullardan istifadə etməklə kombinə şəkildə alınmış nəticələrin uyğunluğunu yoxlamaqla həyata keçirilməlidir.

Yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alaraq, geodeziya ölçmə vasitələrinin istehsalı ilə məşğul olan şirkətlər müxtəlif növ qruplara məxsus alətlər və onların realizə etdikləri üsulların üstün

cəhətlərindən birgə bəhrələnmək məqsədi ilə kombinə edilmiş geodeziya ölçmə cihazlarının istehsalını aparırlar. Bu istiqamətdə, xüsusilə də, GPS(ABŞ) sistemi ilə yanaşı ГЛЮHACC(Rusiya), GALİLEO(Avropa birliyi) və Beydau(Çin) peyk naviqasiya sistemlərinin birgə istifadəsinə imkan verən peyk qəbuledicilərinin hazırlanması olduqca təqdirəlayiqdir. Bu qəbuledicilərin istehsalında əsasən iki məqsəd qoyulur:

1) təyinetmələrin bir sistemdən asılılığı aradan qaldırılsın(“Səhrada tufan” əməliyyatında olduğu kimi);

2) müşahidə edilən YSP peyklərinin sayı nə qədər çox olarsa, daha əlverişli həndəsi faktora malik geodezik kəsdirmə aparmaqla daha yüksək mövqetəyinetmə dəqiqliyi əldə edilir.

Məsələn, iki sistem – GPS/ ГЛЮHACC kompleksinin birgə istifadəsi ilə müşahidə olunan peyklərin sayı artırıldığından koordinatların təyin edilmə dəqiqliyi də 1,3 – 1,5 dəfə artır [5]. Peyk sistemlərinin kombinə edilməsi ilə bir sıra başqa üstünlüklər də, o cümlədən, peyk psevdомəsafələrindən ən yaxşı həndəsi faktora (bucaq kəsdirməsinə) malik olanlarından mövqetəyinetmələrində istifadə edilməsi imkanı yaranır. Tədqiqatlar göstərir ki, şəhər mühitində nəqliyyatın intensiv hərəkət etdiyi bir şəraitdə yalnız bir peyk sistemi ilə fasiləsiz ölçmələri təmin etmək mümkün deyildir, təkcə GPS-dən istifadə edilərsə, təminat 50%, GPS/ ГЛЮHACC kompleks sistemi isə 90% fasiləsiz ölçmə aparılmasına şərait yaradır[6].

Hal-hazırda Avropa Birliyi ölkələrinin yaratdığı GALİLEO peyk sistemi də istismara qəbul olunmuşdur. Ona görə bu sistemdən də gələn siqnalları qəbul edən yeni GPS/ ГЛЮHACC/ GALİLEO qəbuledicilərinin istehsalına başlanılıb. Hər üç Qlobal peyk naviqasiya sistemləri quruluşca və iş prinsipinə görə bir-birinə çox yaxın olsalar da, fərqli cəhətləri də mövcuddur, hər birinin üstün cəhətləri ilə yanaşı, müəyyən məhdudyyətləri də mövcuddur. Ona görə də onların kombinə edilməsi, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bir-birini tamamlayır və mövqetəyinetmə dəqiqliyini yüksəldir.

Digər tərəfdən peyk sistemlərinə xas olan bir sıra çatışmamazlıqları yalnız onların öz aralarında kombinəlməsi ilə aradan qaldırmaq olmur. Məsələn, nəqliyyat vasitəsində yerləşdirildiyi hərəkətli halında, başqa sözlə kinematika rejimində, GPS qəbuledicisi ilə informasiyanın toplanılmasında hiss olunacaq çətinliklər yaranır. Görünüşlərin məhdud olduğu ərazilərdə, xüsusilə də, tunelə, böyük ölçülü körpüyə daxil olan zaman YSP-lərdən gələn siqnallar kəsilir. Belə vəziyyətlərdə çıxış yolu Peyk naviqasiya sistemlərinin (PNS) İnersial naviqasiya sistemləri (İNS) ilə kombinə edilməsində görünür. İNS avtonom sistem olub yol boyu koordinatların dəyişmə təcili ölçür və bu ölçmə nəticələrinə əsasən hərəkət sürəti və koordinat artımları təyin edilir. Digər üstün cəhət isə ondan ibarətdir ki, PNS ölçmələrinə təsir edən faktorlar İNS sisteminə təsir etmir. Ona görə də PNS sisteminin işinin dayandığı andan İNS sisteminin isə salınması ilə mövqetəyinetmə əməliyyatı davam etdirilə bilər.

PNS sisteminin fəaliyyətinin dayandığı və yaxud da ölçmə dəqiqliyinin aşağı düşdüyü zaman vəziyyətdən başqa bir çıxış variantı onların müasir elektron taxeometrərlə (Total Station) kombinə edilməsindən ibarətdir. Bu isə yerüstü və peyk ölçmə üsullarının birgə istifadəsi deməkdir. Xüsusilə də, bitki örtüyünün (meşə sahəsi), hündür tikililərin və başqa obyektlərin olduğu ərazilərdə RTK(Real Time Kinematics) rejimində peyk naviqasiya sistemlərinin tətbiqi mümkün olmur və geodezik təminat yalnız müasir elektron əsaslı teodolit və taxeometrərlə aparıla bilər. Geodeziya alətləri istehsal edən şirkətlər peyk qəbulediciləri və elektron taxeometrərin üstün cəhətlərini özündə birləşdirən xüsusi alətlər də istehsal edirlər.

XX əsrin sonunda GPS sisteminin yaranması ilə ənənəvi optik alətlərin onlarla tam əvəz edilməsi hadisəsi baş vermədi. Peyk ölçmə texnologiyaları optik geodeziya ölçmə texnologiyaları qarşılığında əhəmiyyətli üstünlüklərə malik olmaqla yanaşı, bir sıra çatışmamazlıqları da mövcuddur (bunlardan ən əsası antenna ətrafı sahənin müəyyən bir radiusda açıq olması tələbidir). Hal-hazırda elektron taxeometrlərlə yanaşı optik geodeziya alətləri də təkmilləşdirilir və geniş istifadə edilir. Eləcə də elektron taxeometrlər və GPS qəbulediciləri ayrı-ayrılıqda istehsal edilir. Çünki hər bir geodeziya ölçü aləti və cihazının özünəməxsus texnoloji iş prinsipləri mövcuddur. Çox zaman GPS sistemlərindən dayaq geodeziya istinad şəbəkəsinin yaradılması və sıxlaşdırılmasında, elektron taxeometrlərdən isə relyef və təfsilatın ətraflı planalınmasında istifadə edilir. Kompleks ölçmələr zamanı hər iki qrup alətdən ayrayrılıqda istifadə edilərsə, ölçmə məntəqələrinə iki dəfə getmək lazım gəlir (məntəqələrin koordinatlarının təyini və planalmanın yerinə yetirilməsi). Bu səbəbdən ölçmə nəticələrinin birgə işlənməsi zamanı bəzi anlaşılmazlıqlar və səhvlər də meydana çıxır. Ona görə də səmərəliliyin artırılması məqsədi ilə bu alətlərin bir cəsdə quraşdırılması ideyası meydana çıxmışdır.

1983-cü ildə T.Stansell ABŞ Müdafiə nazirliyinin simpoziumunda «2000-ci ildə GPS» adlı çıxışı zamanı söyləmişdi ki, geodezistlər ənənəvi geodeziya alətləri ilə GPS qəbuledicilərini çöl planalması işləri üçün kombinə istifadəsinə (birləşdirilməsinə) çalışmalıdırlar. Artıq 1998-ci ildə Beynəlxalq konqresdə Spectra Precision (İsveç) şirkəti universal (birləşdirilmiş) GPS/Total Station alətinin ilk nümunəsini nümayiş etdirdi. Universal funksiyalı alətin yaradılması ilə hər iki texnologiyaya məxsus çatışmamazlıqlar aradan qaldırılmış oldu.

GPS-taxeometr universal aləti yeni inkişaf mərhələsinə SmartStation aləti qismində yüksəldi [3]. 2004-cü ildə Leica Geosystems (İsveçrə) kompaniyası yeni Leica System 1200 alətini təqdim etdi. Bu alət özündə Leica TPS 1200 elektron taxeometrini və Leica GPS 1200 peyk qəbuledicisini, kontrolleri və Leica Geo Office proqram təminatını birləşdirir (şəkil 1).

TPS 1200 seriyalı peyk qəbulediciləri çətin çöl şəraitində (Smart Track texnologiyası) GPS siqnallarını izləmək imkanlarına və real vaxt rejimində (RTK) planalma və nəticələrin hesablanması zamanı etibarlı, həmçinin qısa vaxt intervalında tez nəticələr (Smart Check texnologiyası)

Şəkil 1. SmartStation aləti əldə etmək imkanlarına malikdir. SmartStation hər iki Smart Track (peyk texnologiyası) və Smart Check (taxeometr texnologiyası) texnologiyalarının kombinasiyasını ifadə edir.

Leica Geosystems kompaniyasının yeni geodezik sistemi planalma zamanı ölçmələrin yerinə yetirilmə vaxtını 80% azaldır. Planalmadan əvvəl və yaxud piket nöqtələri qurarkən müşahidəçiyə yer üzərində dayaq məntəqələrini axtarmaq lazım deyildir. Sadəcə SmartStation sistemini rayonunun hər hansı əlverişli nöqtəsində, yəni peyk siqnallarının qəbuluna maneəçilik olmayan yerdə, qurmaq lazımdır. Universal alət RTK texnologiyası əsasında stansiyanın cari yerinin koordinatlarını təyin edir. Baza stansiyasından 50 km-dək uzaqlaşmalarda təyinetmənin planda dəqiqliyi (10 mm+1 ppm) və yüksəklik cəhətdən (20 mm + 1 ppm) təşkil edir. Alətin dayandığı yerin koordinatları təyin edildikdən sonra alət elektron taxeometrin iş rejiminə keçir və ənənəvi ölçmələrə başlamaq olur. Bu zaman cəhətləndirmək üçün koordinatları əvvəlcədən məlum olan və yaxud planalmadan sonra təyin edilən ikinci nöqtədən istifadə edilir.

SmartStation sistemi çöl ölçmələrinin səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırmaq imkanı verir. Bu alətlə işləyərkən çöldə planalma istinad şəbəkəsinin olmasına, planalma gedişlərinin salınması və tərs geodezik kəsdimələrə ehtiyac yoxdur [4]. Bu alət ərazicə böyük sahələrdə planalma zamanı, yaşayış və tikinti meydançasında yerləşən dayaq məntəqələrinin görünüşünə maneəçilik olduqda (texnika, tikinti materialları və digər qurğularla) olduqca qiymətlidir. Bir ədəd SmartStation alətindən istifadə zamanı vaxt qənaəti GPS qəbuledicisi və taxeometrın ayrı-ayrılıqda işlədildiyi varianta nisbətən 30%-dən çox təşkil edir.

Nəticə. 1. Bir çox hallarda geodezik təminat məqsədi ilə bu və ya digər geodezik alət və üsuldən kombinə edilmiş şəkildə istifadə edilir. Mövqetəyinetmələri zamanı həllin etibarlılığının artırılması vacib məsələlərdəndir. Ona görə də geodezik təminat kombinə üsullardan istifadə etməklə alınmış nəticələrin uyğunluğunu yoxlamaqla həyata keçirilməlidir.

2. Geodeziya ölçmə vasitələri istehsalı edən şirkətlər müxtəlif qruplara məxsus alətlər və onların realizə etdikləri üsulların üstün cəhətlərini özündə birləşdirən geodeziya ölçmə cihazları istehsal edirlər. Peyk naviqasiya sistemlərinin birgə istifadəsinə imkan verən qəbuledicilərin istehsalında əsasən iki məqsəd qoyulur: 1) təyinetmələrin bir sistemdən asılılığı aradan qaldırılsın; 2) müşahidə edilən YSP peyklərinin sayını artırmaqla əlverişli həndəsi faktora malik geodezik kəsdimə əldə etmək və yüksək mövqetəyinetmə dəqiqliyinə nail olmaq.

3. XX əsrin sonunda GPS sisteminin yaranması ilə ənənəvi optik alətlərin onlarla tam əvəz edilməsi hadisəsi baş vermədi. Peyk ölçmə texnologiyaları optik geodeziya ölçmə texnologiyaları qarşılığında əhəmiyyətli üstünlüklərə malik olmaqla yanaşı, bir sıra çatışmamazlıqları da mövcuddur. Geodeziya alətləri istehsal edən şirkətlər peyk qəbulediciləri və elektron taxeometrərin üstün cəhətlərini özündə birləşdirən xüsusi alətlər (məsələn, SmartStation sistemi) istehsal edirlər.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov Q.S., Qocamanov M.H. Geodeziya-kartoqrafiya elmi müasir inkişaf mərhələsində. Coğrafi tədqiqatlarda yeri və əhəmiyyəti. Elmi praktiki konfransın materialları. Bakı, 2014, s. 7-20.
2. Годжаманов М.Г. Реконструкция и развитие геодезических сетей с использованием спутниковых технологий. Москва-Баку, 2008, 256 с.
3. Евстафьев О.В. SMARTSTATION – новый прибор компании Leica Geosystems/ Геопрофи. М.: Проспект, 2005, № 1, с. 40-42.
4. Инструкция по развитию съемочного обоснования и съемке ситуации и рельефа с применением глобальных навигационных спутниковых систем ГЛОНАСС и GPS. М.: ЦНИИГАиК, 2002, 124 с.
5. Серапинас Б.Б. Глобальные системы позиционирования: Учебн. изд. М.: ИКФ «Каталог», 2002, 106 с.
6. Tsakiri M., Stewart M. A future vehicle positioning system for data capture in the urban canyon // Cartography, 1998, Vol.27.- №1, pp.17-25

Резюме

Годжаманов М. Х., Рзаев Е. Х.

Геодезическое обеспечение комбинированными методами линейных объектов

Одним из наиболее важных вопросов при проведении любого вида деятельности на физической поверхности Земли является геодезическое обеспечение выполняемых работ. В некоторых случаях в зависимости от условия работы, назначения, требований к точности,

технических возможностей и других показателей для геодезического обеспечения используется те или иные геодезические инструменты, а также и методы в комбинированном виде. В такой комбинации технические недостатки одного из средств или методов, задействованных в схеме, компенсируются преимуществами другого.

В представленной статье рассмотрены различные варианты комбинирования существующих геодезических средств и методов измерения при геодезическом обеспечении работ и даны рекомендации по их использованию.

Ключевые слова: комбинированные методы, спутниковая навигационная система, электронные тахеометры

Summary

Gojamanov M.H., Rzayev E.H.

Geodesic Supply With Combined Methods of Line Objects

One of the most important issues when conducting any type of activity on the physical surface of the Earth is the geodetic support of the work performed. In some cases, depending on the working conditions, purpose, accuracy requirements, technical capabilities and other indicators, certain geodetic tools are used for geodetic support, as well as methods in a combined form. In this combination, the technical disadvantages of one of the tools or methods involved in the scheme are compensated for by the advantages of the other.

In the present article, various options for combining existing geodetic tools and measurement methods in the geodetic support of works are considered and recommendations for their use are given.

Key words: combined methods, satellite navigation system, geodesic supply

CİS-TEKNOLOGİYASININ TƏTBİQİ İLƏ BÖYÜK QAFQAZIN ŞİMAL-ŞƏRQ YAMACININ REKREASIYA EHTİYATLARI XƏRİTƏSİNİN TƏRTİBİ VƏ TƏHLİLİ

Mehbaliyev Mehman Möhübbət oğlu

Bakı Dövlət Universiteti

mehbaliyevmehman@gmail.com

Hüseynov Nəriman Faiq oğlu

Bakı Dövlət Universiteti

nariman349@mail.ru

Xülasə: Elmi-tədqiqat işi Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacının rekreasiya ehtiyatlarının tədqiqinə həsr olunmuşdur. Rekreasiya ehtiyatlarının öyrənilməsi üçün 1:200000 miqyasında kartoqrafik və ədəbiyyat məlumatları əsasında CİS texnologiyasının tətbiqi ilə rekreasiya ehtiyatları xəritəsi tərtib olunmuşdur. Xəritə üzərinə antropogen və təbii rekreasiya ehtiyatları köçürülmüşdür. Xəritənin təhlili göstərir ki, Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacı rekreasiya ehtiyatları ilə zəngindir. Onlardan istifadənin böyük perspektivləri vardır. Onların səmərəli istifadəsi respublikamızın iqtisadiyyatının inkişafı üçün çox vacibdir.

Açar sözlər: relyef, rekreasiya, yamac, xəritə, hövzə, qoruq, tədqiqat, coğrafiya

Coğrafi İnformasiya Sistemi (CİS) Yer səthinin hər hansı bir hissəsinə aid olan məlumatları emal etmək üçün alət kimi başa düşülür. CİS texnologiyasının tətbiq sahələri ildən-ilə artır. Hal-hazırda CİS texnologiyası elmin bütün sahələrində uğurla tətbiq edilir. Onun rekreasiya ehtiyatlarının öyrənilməsində və xəritələşdirilməsində tətbiqi böyük səmərə verir. Belə ki, o, məlumatları toplamaq, emal etmək, ekranda göstərmək imkanlarına malikdir. Orada toplanmış məlumatları təzələmək imkanı da vardır [2].

Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacında yerləşən hər bir çay hövzəsi və bütövlükdə şimal-şərq yamacı üçün rekreasiya CİS-ni yaratmaq olar. Məsələn, Qudyalçay hövzəsinin rekreasiya Coğrafi İnformasiya sistemində (CİS-də) burada olan rekreasiya əhəmiyyəti kəsb edən bütün obyektlər öz əksini tapır. Məsələn, şlalələr, bulaqlar, qayalar, sürüşmələr, meşələr və s. CİS əsas etibarilə ArcGIS proqramı ilə yaradılır. Bu proqrama daxil olub çay hövzəsinin üstündən vurmaqla bütün rekreasiya ehtiyatları haqqında tez bir zamanda məlumat əldə etmək, onları ekranda göstərmək olar [3].

CİS-in coğrafi tədqiqatlarında ən çox istifadə edildiyi sahələrdən biri də xəritə tərtibidir. Belə xəritələrin tərtibi üçün əvvəlcə xəritə əl ilə işlənir, sonra onun üzərindən getməklə xəritə tərtib olunur. CİS-lə tərtib olunan xəritənin ən mühüm üstünlükləri kimi onun tez hazır olması, xəritənin əyaniliyi, tez-tez təzələmə bilməsi, ayrı-ayrı məzmun elementlərinin təbəqələrlə göstərilə bilməsidir. Xəritə məzmununun təbəqələrlə göstərilə bilməsinin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, o istənilən məzmun elementini (çayı, yaşayış məntəqələrini, tarixi-memarlıq abidələrini, landşaft örtüyünü və s.) ayrıca dəqiq öyrənməyə imkan verir [5].

Tədqiqat işimizdə Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacının rekreasiya ehtiyatları xəritəsi 1:200000 miqyasında kartoqrafik [1,7] və ədəbiyyat [3,4] məlumatları arasında CİS texnologiyasının tətbiqi ilə tərtib edilmişdir. Xəritə aşağıdakı ardıcılıqla tərtib edilmişdir:

1. Xəritənin kartoqrafik (coğrafi) şəbəkəsi yaradılmışdır.
2. Xəritənin coğrafi əsası yaradılmışdır.
3. Xəritə üzərinə müxtəlif mənbələrdən [1,7] məlumatlar köçürülmüşdür. Eyni zamanda zamanda xəritənin legendası hazırlanmışdır.
4. Xəritənin çərçivəsi və əlavə təchizat elementləri işlənmişdir.

Belə xəritənin tərtibində çərçivə daxilində rekreasiya obyektlərinin şəkillərinin verilməsi məqsəduyğundur. Xəritənin təhlili göstərir ki, o, iri miqyasda (1:200000) tərtib olunmuşdur. Xəritə üzərində həm təbii, həm də antropogen rekreasiya ehtiyatları öz əksini tapmışdır. Xəritənin şərti işarələri mükəmməldir. Onları üç yerə ayırmaq olar:

1. Ümumcoğrafi- buraya yaşayış məntəqələri, yollar və s. aiddir. Bunlar ona görə ümumcoğrafi adlanır ki, onlara bütün xəritələrdə rast gəlinir.
2. Təbii rekreasiya ehtiyatları.
3. Antropogen rekreasiya ehtiyatları [4].

Relyef rekreasiya- turizm fəaliyyətinə böyük təsir göstərdiyi üçün o, xəritədə hipsometrik üsulla verilmişdir. Xəzərin sahilindəki qumluqların (çimərliklərin) böyük rekreasiya ehtiyatları olduğu üçün, xüsusi mühafizə olunan ərazilərdə (Altıağac qoruğu, Şahdağ Milli Parkı, Altıağac Milli Parkı, Beşbarmaq qoruğu) qanuna riayət etməklə turizm fəaliyyətinə icazə verildiyi üçün onlar da xəritədə göstərilmişdir [6].

Meşələr xəritədə yaşıl rənglərlə təsvir edilmişdir. Xəritənin vizual (ölçmə-hesablama işləri aparmadan) təhlili göstərir ki, Xəzər sahili zonadan başlayaraq Böyük Qafqazın Suayrıcı zonasına doğru rekreasiya ehtiyatları artır. Lakin bu istiqamətdə rekreasiya fəaliyyətinin təşkili üçün lazım

olan infrastrukturun yaradılması çətinləşir. Samur-Dəvəçi ovalığı və Qusar Maili düzənliyində bunun əksi müşahidə edilir [5].

Tərtib olunmuş xəritənin təcürbi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun köməyi ilə rekreasiya obyektlərinin coğrafi paylanmasını öyrənmək olar. Xəritənin köməyi ilə turizm, rekreasiya fəaliyyətini təşkil etmək olar. Bu xəritə atlası daxil edilə bilər. Ali və orta məktəblərdə tədrisdə istifadə edilməsi faydalı olar.

Xəritənin nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun köməyi ilə rekreasiya ehtiyatlarının coğrafi paylanma qanunauyğunluqlarını aşkara çıxarmaq olar.

Nəticələr

1. Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacında rekreasiya ehtiyatları zəngindir və müxtəlifliyi ilə fərqlənir.
2. Ərazinin mükəmməl tədqiqatı nəticəsində daha yeni rekreasiya ehtiyatları aşkara çıxarmaq olar.
3. Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacında lokal xarakterli kiçik qoruqların yaradılması məqsədəuyğundur.

Təkliflər

1. Turizmin inkişaf etdirilməsi üçün kompleks çöl tədqiqatları və monitorinqlər aparılmalıdır.
2. Rekreasiya ehtiyatlarının CİS-ni yaratmaqla bu ehtiyatların idarə edilməsinin yeni sisteminin hazırlanması məqsədəuyğundur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Milli Atlası. Bakı: Bakı kartoqrafiya fabriki, 2014, 444 s.
2. Bayramov R.V. Xəritəçilik və coğrafi informasiya sistemləri. Azərbaycanın müasir coğrafi şəraitinin dəyişdirilməsində antropogen amillərin rolu // Bakı Dövlət Universitetinin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş konfransın materialları. Bakı, 2009, s. 40-47.
3. Mehdiyev A.Ş. İsmayılov A.İ. Coğrafi İnformasiya Sistemləri. Bakı: Müəllim nəşriyyatı, 2010, 231s.
4. Piriyeu R.X. Kartoqrafiya, Bakı: Mütərcim. 2015, 438s.
5. Мехбалиев М.М. Создание карт геоморфологического туризма с применением ГИС-технологий (например северо-восточного склона Большого Кавказа в пределах Азербайджанской Республики). Геоморфология, 2013, №2, с 39-43.
6. Мехбалиев М.М. Морфометрический анализ рельефа северо-восточного склона Большого Кавказа на основе ГИС-технологий. Мат. VII Международной конференции устойчивое развитие горных территорий в условиях глобальных изменений. Владикавказ, 2010, с.1-5.
7. The informative cartographic reference book of Azerbaijan Chervon, Bakı, 1999-2000, 201 p.

Резюме

Мехбалиев М.М., Гусейнов Н.Ф.

Составление и анализ карты рекреационных ресурсов Северо-восточного склона Большого Кавказа с применением ГИС-Технологий

Научно-исследовательская работа посвящена исследованию рекреационных ресурсов Северо-восточного склона Большого Кавказа. Для изучения рекреационных ресурсов

исследуемого региона составлена Карта рекреационных ресурсов в масштабе 1:200 000 с применением ГИС- технологий. На карту перенесены антропогенные и естественные рекреационные ресурсы. Анализ карты показывает, что Северо-восточный склон Большого Кавказа очень богат рекреационными ресурсами. Использование этих ресурсов имеет очень большие перспективы. Рациональное использование этих ресурсов очень важно для развития экономики Азербайджана.

Ключевые слова: Рельеф, рекреация, склон, карта, бассейн, заповедник, исследование, география

Summary

Mehbaliyev M.M., Huseynov N.F.

Compilation and Analysis of the Map of Recreational Resources of the North-Eastern Slope of the Greater Caucasus with the Application of GIS Technology

The research is devoted to the study of recreational resources of the north-eastern slope of the Greater Caucasus. For the study of recreational resources, a map of recreational resources was compiled using GIS technology on the basis of cartographic and literature data at a scale of 1: 200,000. Anthropogenic and natural recreational resources have been transferred to the map. Analysis of the map shows that the north-eastern slope of the Greater Caucasus is rich in recreational resources. There are great prospects for their use. Their effective use is very important for the development of the economy of our republic.

Key words: Relief, recreation, slope, map, basin, reserve, research, geography

REGIONUN İNNOVATİV İNFRASTRUKTURUNUN FORMALAŞMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

Məmmədova Səidə Rəhim qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti

seidemmedova@mail.ru

Xülasə: Məqalədə regionlarda innovativ infrastrukturaların yaradılmasının zəruriliyi haqqında məlumat verilmişdir. İnnovativ regional infrastrukturaların formalaşdırılması üçün əsas vəzifələr müəyyən edilmiş, səmərəli inkişafı üçün bir sıra şərtlərin yerinə yetirilməsinin vacibliyi əsaslandırılmışdır. Regionlarda innovasiya infrastrukturunun formalaşması və inkişafı amilləri tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: innovasiya, infrastruktur, region, sənaye, istehsal, texnologiya

İnnovativ iqtisadiyyatın formalaşdırılmasının strateji hədəfi ölkənin və onun regionlarının dünya səviyyəsində rəqabət qabiliyyətini artırmaqla hərtərəfli, davamlı, mütərəqqi bir inkişaf olmalıdır ki, bu da cəmiyyətin və əhalinin rifahının artması ilə nəticələnəcəkdir. Eyni zamanda ölkədə innovasiya proseslərini aktivləşdirmək üçün yüksək istehsal texnologiyalarına əsaslanan sürətli və çevik şəkildə həyata keçirilə bilən innovativ infrastrukturun formalaşdırılması tələb olunur. Belə bir infrastrukturun səmərəliliyi, əsasən, onu təşkil edən regional innovasiya infrastrukturalarının inkişaf dərəcəsi ilə əlaqədardır. Mövcud iqtisadi rəqabət kontekstində yeni elmi və texniki fikirlərin yaradılması və tətbiqi, perspektivli texnologiyaların və inkişafın tətbiqi üçün ən

əlverişli şəraiti təmin edən regionlar qalib gəlir. Məhz buna görə də regional innovasiya infrastrukturunun inkişaf problemlərinin öyrənilməsi indi xüsusi aktualıq qazanmışdır.

Regionun innovativ cəlbediciliyini artırmaq, investisiya layihələrinin inkişafını və həyata keçirilməsini sürətləndirmək üçün innovasiya sisteminin inkişafı ilkin şərtədir. İnnovativ inkişaf prosesi yalnız belə bir mühitin yaratdığı müəyyən şərtlər daxilində səmərəli şəkildə davam edə bilər ki, bu da öz növbəsində effektiv bir innovasiya sisteminin formalaşması üçün zəmin yaradır.

Odur ki, innovativ fəaliyyətlərin səmərəliliyinin artmasına kömək edəcək innovativ infraqurktura ehtiyac var. İnnovativ infraqurkturun yaradılması qabaqcıl texnologiyaların və innovativ inkişafın sənaye istehsalına tətbiq edilməsinə, bizneslə bazar arasında qarşılıqlı əlaqəyə, regionun innovasiyalı inkişafının təmin edilməsinə və iqtisadi subyektlərin innovativ fəaliyyətinin artmasına kömək edir.

Dünya təcrübəsində elmi nəticələrin kommersiya baxımından cəlbedici məhsullara çevrilməsinə kömək edən innovasiya mühitini aktivləşdirmək və inkişaf etdirmək üçün müxtəlif yollar mövcuddur. Bunlara inkişaf etmiş innovasiya infraqurkturunun (texnoparklar, biznes inkubatorları, innovasiya fondları) formalaşdırılması, texnologiya transfer şəbəkəsinin yaradılması, innovasiya layihələrinə birbaşa və dolayı maliyyə dəstəyi, habelə innovasiya siyasətinin həyata keçirilməsində klaster yanaşması daxildir. [1, s.42]

Infraqurkturların inkişafı innovasiyaların tətbiqindən xeyli dərəcədə asılıdır. İnnovasiya infraqurkturunun rolu aşağıdakı komponentlərlə əhatə olunan əsas funksiyaları ilə müəyyən edilir:

- idarəetmə, marketinq, icarə, vergi, hüquqi məsləhət, binaların, avadanlıqların tapılmasına və icarəyə verilməsinə kömək, bankla danışıqlar aparmaq, müxtəlif fondlara müraciətlərin hazırlanması kimi xidmətlər növləri daxil olmaqla təşkilati dəstək infraqurkturu;

- yeni təşəbbüskarlara və təklif olunan innovasiya istehlakçılara lazımi məlumatları təqdim edən informasiya infraqurkturu.

İnnovativ regional infraqurkturların formalaşdırılması aşağıdakı vəzifələrin həllini əhatə edir:

1. İstehsal üçün infraqurkturların inkişafı və innovasiyaya texnoloji dəstək. Bu istiqamətdə texnoparklar, biznes inkubatorlar, innovasiya və texnoloji mərkəzlərin yaradılması zəruridir. Bu təşkilatlar region daxilində olduqca qeyri-bərabər bölüşdürülür. [2, s.83] Elm və texnologiyanın ən vacib sahələrinin seçilməsi və əsaslandırılması regionun elmi-texniki potensialının artmasına şərait yaradır və eyni zamanda onun texniki bazasının yenilənməsinə zəmin yaradır.

2. İnnovativ məhsulların bazara çıxarılması üçün infraqurkturların inkişafı. Bu problemi həll etmək üçün marketinq, reklam və sərqi fəaliyyətləri, patent və lisenziyalaşdırma işləri və s. məşğul olan infraqurktur seqmentləri yaratmaq lazımdır. Bazarda yeni məhsulların keyfiyyətini müəyyən edən və əsassız investisiya riskləri ehtimalını azaldan standartlaşdırma və sertifikatlaşdırma sahəsində geniş xidmətlər göstərən təşkilatların fəaliyyətinə üstünlük verilməlidir.

3. Regional innovasiya sistemi üçün informasiya dəstəyi infraqurkturlarının inkişafı. Bu strukturlar, müxtəlif təşkilati-hüquqi forma və mülkiyyət formalarında olan bütün maraqlı təşkilatlar üçün ticarət bazaları da daxil olmaqla qarşılıqlı razılaşdırılmış şərtlərlə verilənlər bazalarına və digər məlumat mənbələrinə giriş imkanları təmin etməlidir. İstehlakçılar elmi xidmətlər bazarı, innovativ məhsul və layihələr bazarı və regional müəssisələrin texniki problemləri barədə məlumat almalıdırlar. [3, s.40] Öz növbəsində, səlahiyyətli təşkilatlar bu məlumatları elmi fəaliyyətin nəticələrini, regionun innovativ potensialını qiymətləndirmək, elm və texnologiyanın inkişafı üçün prioritet sahələri müəyyənləşdirmək üçün istifadə etməlidirlər.

4. Regionda innovasiya işçiləri üçün infrastrukturun inkişafı. İnnovativ fəaliyyətə yüksəkixtisaslı və xüsusi təlim keçmiş kadrlar cəlb edilmədən regionların innovasiyayönümlü bir sistemin yaradılması problemlərinin həlli mümkün olmadığı tamamilə aydındır. Eyni zamanda innovativ fəaliyyətlər üçün mütəxəssislərin hazırlanması, yenidən hazırlanması və ixtisasartırma səviyyəsinin çox səviyyəli bir sisteminə ehtiyac var.

Regionun innovativ infrastrukturunun formalaşması prosesi bir sıra fərqli problemlərlə əlaqələndirilir. Hər şeydən əvvəl, kifayət qədər vaxt və resurs tələb edir. Maliyyə dəstəyinə ehtiyac dövlət qurumlarının iştirakı ilə yanaşı, strateji investorlar axtarışını da nəzərdə tutur. İnnovativ fəaliyyətin inkişafı üçün regional büdcə xərclərinin artırılmasına və innovativ fəaliyyət subyektlərinə əlavə vergi güzəştlərinin tətbiqinə ehtiyac var.

Regionun innovasiya infrastrukturunu yaradarkən, fikrimizcə, rəhbər tutulmalı olan bir neçə ümumi prinsip var: hərtərəfli olmalı, innovasiya prosesinin bütün mərhələlərində xidmətlər göstərməli; innovasiya infrastrukturunu obyektlərinin xidmətlər göstərilməsində hərəkətləri əlaqələndirməli və təcrübə mübadiləsi aparmaq üçün ölkənin digər təsis qurumlarındakı oxşar təşkilatlarla qarşılıqlı əlaqə yaradılmalı; infrastrukturunu formalaşdırarkən daxili və xarici təcrübə nəzərə alınmalıdır.

Regional innovasiya infrastrukturunun fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılmasını müəyyənləşdirmək üçün ona təsir edən amilləri tədqiq etmək lazımdır. Həmin amilləri daxili və xarici olmaqla iki qrupa ayırmaq olar.

Cədvəl

Regionlarda innovasiya infrastrukturunun formalaşması və inkişafı amillərinin təsnifatı

İnnovasiya infrastrukturunun inkişafını məhdudlaşdıran amillər		İnnovasiya infrastrukturunun inkişafını stimullaşdıran amillər	
Xarici (ekzogen)	Daxili (endogen)	Xarici (ekzogen)	Daxili (endogen)
Qlobal iqtisadiyyatın texnoloji inkişafının sürətləndirilməsi innovasiya sahəsində inkişaf etmiş ölkələrlə inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında rəqabəti məhdudlaşdırır.	Regionlarda mövcud innovasiya infrastrukturunu, innovasiya prosesi iştirakçıları üçün müxtəlif mənbələrə və xidmətlərə davamlı girişi təmin etməyi, bu da elmi-texniki fəaliyyətin nəticələrinin kommersionlaşdırılmasını məhdudlaşdırır.	Dövlətin sifarişlərinin və məqsədli proqramlarının investisiyalarla təmin edilməsi.	Biznes və elm arasında tərəfdaşlığın təmin edilməsində innovasiyaları stimullaşdırmaq üçün regional tənzimləmə və vasitələrin tətbiq edilməsi.
Texnologiyaların genişlənməsi üçün təhlükə yaradan investisiyalar və yüksəkixtisaslı mütəxəssislərə artan rəqabət.	Kiçik və orta innovasiya müəssisələri dəyər zəncirlərinə kifayət qədər inteqrasiya olunmur, nəticədə, “elm və təhsil - innovativ kiçik və orta sahibkarlıq - böyük biznes” əməkdaşlıq	Vergi siyasəti, gömrük siyasəti, ixrac krediti və bahalı və yüksək texnoloji məhsulların lizinqinin təşkili.	İnnovasiya infrastrukturunun müasir tədris mərkəzlərində, konsaltinq və analitik xidmətlər, informasiya texnologiyaları və s.

	şəbəkəsi inkişaf etmir.		sahələrdə yaradılmasının stimullaşdırılması.
Qlobal problemlərin həllinin əhəmiyyətini artırmaq: iqlim dəyişikliyi, əhalinin yaşlanması, sağlamlıq sistemi problemləri, qida təhlükəsizliyi və s.	İnnovasiya sahəsində iqtisadi münasibətləri tənzimləyən qurulmuş qurumlar tərəfindən müəyyən edilmiş qayda və qanunlar regionda innovativ infrastruktur obyektlərinin yaradılmasına və inkişafına mane olur.	İnnovasiya və əqli mülkiyyətin qorunması sahəsində qanunvericilik bazasının yaradılması.	İntellektual potensialın formalaşması: region-larda yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin, tədqiqatçıların, tədqiqat təşkilatlarının olması və s.
Regionların sənaye və texnoloji innovativ infrastrukturunda ölkənin sənaye müəssisələrinin köhnəlmiş istehsal güclərinin olması.	Regionlarda innovativ fəaliyyətin inkişafına yönəldilən maliyyə mənbələrinin məhdudluğu	Bank və sığorta sistemlərinin inkişafı, əlverişli investisiya mühitinin formalaşdırılması	İri sənaye müəssisələrini modernləşdirmə proseslərinə cəlb etmək, geniş miqyaslı sənaye və texnoloji baza ilə istehsalata yeniliklər gətirmək.
İnnovasiya sektoru üçün maliyyə vəsaitlərinin olmaması	Mövcud idarəetmə sistemləri və metodlarının regionun innovativ infrastrukturunun formalaşmasının effektivliyinə mənfi təsir. Yeni innovativ infrastrukturlar yaradarkən şəbəkə iqtisadiyyatının üstünlüklərindən kifayət qədər istifadə edilməməsi	Ticarət üçün sabit iqtisadi və tənzimləyici mühitin yaradılması, əməkdaşlıq əlaqələrinin inkişaf yolu ilə dövlət orqanlarının yerli istehsalçılara məhsul bazarlarının genişləndirilməsində köməyi	Sənaye istehsalının, investisiya və innovasiya potensialının, regionun rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına yönəlmiş regional sənaye və innovasiya siyasətinin həyata keçirilməsi

Qeyd etmək lazımdır ki, cədvəldə qeyd etdiyimiz amillərin nəzərə alınması innovasiya infrastrukturunun inkişaf istiqamətləri və regional innovasiya siyasətinin formalaşdırılması istiqamətində fəaliyyətinin nəticələri barədə etibarlı və çoxşaxəli məlumat əldə etməyə imkan verəcəkdir.

Beləliklə, innovasiya infrastrukturunun formalaşması və səmərəli inkişafı üçün aşağıdakı şərtlərin yerinə yetirilməsi vacibdir:

- innovativ infrastruktur həm ayrılmaz infrastruktur komplekslərinin formalaşmasının qarşılıqlı əlaqəli qanunvericilik, iqtisadi, sosial və digər aspektləri baxımından hərtərəfli olmalıdır;
- innovasiya infrastrukturunun bütün elementlərinin səmərəli işləməsi üçün onlar arasında ayrılmaz əlaqələrin qurulması zəruridir;

- yaradılan innovativ infrastruktur, regionun mövcud olan elmi, texniki, istehsal və təhsil potensialına uyğun olmalıdır;
- innovasiya infrastrukturunu xarici mühitdəki dəyişikliklərə aktiv uyğunlaşmalıdır;
- region üçün perspektivli innovasiya layihələrinin həyata keçirilməsində rəhbər qərarların vaxtında qəbul edilməsi yeni bir fikrin meydana çıxdığı andan onların istehsalının kommersiyalaşdırılması və köçürülməsi anına qədər olan vaxtı azaldır.

Ümumiyyətlə, regionlarda innovasiya infrastrukturunun inkişafı həmin bölgələrdə innovativ fəaliyyətlərə investisiya yatırma, əlavə investisiyalar cəlb etmək riskini azaltmağa kömək edir. Fikrimizcə, regionun innovasiya infrastrukturunu innovativ iqtisadiyyatın digər sahələrinin formalaşması və inkişafı üçün real şərait yaradır.

Ədəbiyyat

1. Агаметова О.Н. Региональная инновационная инфраструктура: Актуальные проблемы развития. Проблемы развития территории, 3 (65), 2013, с. 42-51
2. Зозулич М.Ф., Хаханов С.В. Организационно-экономические механизмы развития инновационной инфраструктуры региона. Инновации, № 2 (220), 2017, с.81-85
3. Иванова Н.А. Классификация объектов региональной инфраструктуры. Современные наукоемкие технологии. Региональное приложение, №1 (37) 2014, с.38-43.

Резюме

Маммедова С.Р.

Направления формирования инновационных инфраструктур региона

В статье даны сведения о необходимости создания инновационных инфраструктур в регионах. Определены основные задачи для формирования инновационных инфраструктур региона, а также обоснована необходимость решения ряда условий для эффективного развития экономики. Исследуются факторы формирования и развития инновационных инфраструктур в регионах.

Ключевые слова: инновации, инфраструктура, регион, промышленность, производство, технологии

Summary

Mammadova S.R.

Directions for the Formation of Innovative Infrastructures of the Region

The article provides information on the need to create innovative infrastructures in the regions. The main tasks for the formation of innovative infrastructures in the region are determined, and the need to solve a number of conditions for the effective development of the economy is substantiated. The factors of formation and development of innovative infrastructures in the regions are investigated.

Key words: innovation, infrastructure, region, industry, production, technology

MÜƏSSİSƏNİN STRATEJİ İDARƏETMƏ SİSTEMİNDƏ BENÇMARKETİNGDƏN İSTİFADƏ MEXANİZMİ

Məmmədova Şəlalə Rəhim qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti

memmedovashelale@mail.ru

***Xülasə:** Məqalədə bençmarketingin mahiyyəti açıqlanmış, onun əsas növləri haqqında məlumat verilmişdir. Müəssisə fəaliyyətinin strateji planlaşdırılmasında bençmarketingin rolu qiymətləndirilmiş, əsas prinsipləri tədqiq edilmişdir. Müəssisə idarəetməsində strateji bençmarketingin həyata keçirilməsi prosesinin əsas mərhələləri şərh edilmişdir. Strateji bençmarketing prosesinin öyrənilməsinin nəticələrinə əsaslanan strategiyanın formalaşması üçün model təklif edilmişdir.*

***Açar sözlər:** bençmarketing, strateji bençmarketing, strategiya, müəssisə, idarəetmə*

Ölkəmizdə mövcud iqtisadi vəziyyətin mərkəzi problemi qlobal rəqabətə nail olmaq və sənaye müəssisələrinin sabit artım templərini təmin etməkdir. Bazar münasibətlərinin indiki inkişaf mərhələsində, davamlı inkişaf strategiyası olmadan müəssisənin mövcudluğu mümkün deyil. Bundan əlavə, müəssisənin uğurlu işləməsi üçün mütəmadi olaraq inkişaf etmiş strateji həllər tətbiq etmək, dəyişən şərtlərə uyğunlaşmaq üçün iş proseslərini sisteməlik şəkildə təkmilləşdirmək lazımdır. Bu problemlərin həlli müasir müəssisələrin əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri olan bençmarketingdir ki, bu da onları innovativ inkişaf üçün strateji layihələrin hazırlanması və həyata keçirilməsi ilə əlaqələndirilir.

İlk dəfə bençmarketing anlayışı 1980-ci illərin əvvəllərində R.Kemp tərəfindən formalaşdırılmışdır. Onun sözlərinə görə, “Bençmarketing sənayedə ən yüksək nailiyyətlərə səbəb olan ən yaxşı metodların axtarışdır”. [1, s. 372] Bençmarketing müəssisənin rəqabət bazarındakı yerini təyin etmək üçün strategiyaları və məqsədlərini qiymətləndirmə yoludur.

Lakin strateji fəaliyyətin elmi istiqaməti kimi bençmarketing XX əsrin 50-ci illərdə ortaya çıxdı. Məhz bu dövrdə yapon mütəxəssisləri Yaponiyanın müəssisələrində həyata keçirilən bilən fikirləri əldə etmək üçün tanınmış Amerika və Avropa şirkətlərini fəal şəkildə öyrənməyə başladılar və nəticədə sonuncular dünya bazarında fəaliyyətlərini gücləndirə bildilər. Lakin strategiya 1970-ci illərdən bəri Qərbi şirkətləri sayəsində daha da inkişaf etdirildi. Bençmarketingin məqsədi bazar araşdırmasına əsaslanaraq, sahibkarlıq uğurunun olma ehtimalını proqnozlaşdırmaqdır. Eyni zamanda rəqabət təhlili ilə müqayisədə daha detallı, rəsmiləşdirilmiş və asanlaşdırılmış bir vasitədir. Bençmarketing əsas inkişaf qaydalarını müəyyənləşdirməyə imkanı verir və korporativ idarəetmənin səmərəliliyinin artırılmasına töhfə verir. Bençmarketing, idarəetmə marketinginin metod və texnologiyalarının birləşməsini təşkil edir və müəssisə strategiyasını qurarkən nəzərə alınmalı olan risklərin və biznes imkanlarının effektiv aşkarlanmasına şərait yaradır. [2, s.29]

Bu gün bençmarketing strateji idarəetmənin ayrılmaz hissəsinə çevrilir və müəssisənin rəqabət qabiliyyətini artırır. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, bugünkü dünyada bençmarketing, müəssisə rəhbərliyinə bazarın inkişaf tendensiyalarını izləməyə və bununla da müəssisə üçün rəqabət üstünlüklərini əldə etməyə kömək edən kifayət qədər təsirli strateji planlaşdırma alətinə çevrilmişdir. Buna görə bençmarketing bir şirkətin bazarda mövqeyini yaxşılaşdırmaq üçün

məlumat toplamağa, şərh etməyə, ötürməyə, təhlil etməyə və istifadə etməyə yönəlmiş bir fəaliyyət kimi xarakterizə edilə bilər.

Sənaye müəssisələrinin dayanıqlı inkişafı üçün strateji beşmarketing böyük əhəmiyyət daşıyır. Beşmarketingdən istifadə ən uğurlu xarici şirkətlərin müsbət nəticələrini mənimsəmək və real rəqabət strategiyalarını yaratmaq üçün ən uyğun yoldur. Beşmarketingin strateji planlaşdırma vasitəsi kimi əsas faydası digər müəssisələrin və ya sənaye sahələrinin ən yaxşı təcrübələri və texnologiyaları araşdırıldıqda və müəssisələrində tətbiq edildikdə istehsal və marketing funksiyalarının idarəolunan hala gəlməsidir. Bununla birlikdə, beşmarketing təşkilatın fəaliyyətinin müəyyən bir səviyyəsinə yönəldilməlidir, bunun əsasında onun növləri müəyyənləşdirilir.

Strateji beşmarketing müəssisəni aktiv inkişaf strategiyasını seçməyə istiqamətləndirir və sənayedə və bazarda lider mövqelərə çatmaq üçün zəruridir. Strateji planlaşdırmaya başlamazdan əvvəl, idarəetmənin səmərəliliyini artırmağa və müəssisənin inkişafının əsas istiqamətlərini və perspektivlərini nəzərə alaraq, layihələr həyata keçirməyə imkan verir. Bu cür layihələr müxtəlif istiqamətlərə sahib ola bilər:

- yeni avadanlıqların alınması;
- istehsal olunan məhsulların yenilənməsi və ya modernləşdirilməsi;
- mövcud satış bazarlarının daha da inkişaf etməsi;
- mövcud iş proseslərinin inkişafı və təkmilləşdirilməsi.

Beşmarketingin nəticələrinə əsaslanan müəssisə strategiyası aşağıdakılara kömək etməlidir:

- marketing mühitini araşdırmaq və təşkilatın missiyasını formalaşdırmaq;
- potensial mal və xidmətlər bazarlarının təhlili;
- uzunmüddətli perspektivdə müəssisənin xarici elastikliyi təmin edə biləcək belə strateji iqtisadi zonaların seçilməsi, onun iqtisadi, siyasi, hüquqi, sosial-mədəni, elmi, texniki və ekoloji baxımdan ən əlverişli zonalara yönəldilməsi ehtimalı;

- genişlənmiş təkrar istehsal proqramlarını həyata keçirməyə imkan verən, sistemik iqtisadi mənfəət əldə etməyi təmin edən, potensial alıcıların daxili və xarici bazarlarda tələbatını ən çox ödəyən müəssisənin məhsul çeşidinin formalaşması;

- mümkün olan və cəlb olunan əlavə mənbələrin müxtəlif fəaliyyət sahələri arasında rəqabət paylanması, maksimum nəticələrin təmin edilməsi;

- istehsal dövrü, qiymətli kağızlar, valyuta bazarları ilə sıx qarşılıqlı əlaqə, həyat dövrünün bütün mərhələlərində rəqabət üstünlüyünə sahib olmaq üçün təşkilatın strateji potensialının səmərəli saxlanması təmin edilməsi.

Müəssisə strategiyasının mahiyyətini nəzərə alaraq, strateji beşmarketingdən istifadə edərək onun formalaşmasının əsas mərhələləri aşağıdakılardır:

- müəssisənin marketing mühitinin monitorinqi və təhlili, tədqiq olunan perspektivdə proqnozlaşdırılan qeyri-sabitlik səviyyəsinə ən uyğun olan beşmarketing və strateji planlaşdırma növünü seçmək;

- təşkilatın rəqabət vəziyyətinin əldə edilmiş səviyyəsinin təhlili. Bu, müqayisəedici tərəfdaşları və strateji hədəfləri müəyyənləşdirməklə rəqabət üstünlüyü təmin edəcək;

- beşmarketingin nəticələrindən istifadə edərək strateji hədəflərə çatmağın ən səmərəli vasitələrinin seçilməsi və təşkilatın strateji potensialının gücləndirilməsi;

- müəssisənin planlaşdırılan gələcək texniki və sosial inkişafı üçün strateji bir proqramın hazırlanması və həyata keçirilməsi.

Müasir şəraitdə bençmarketing strateji idarəetmə vasitəsi olaraq iki yolla tətbiq edilə bilər. Birincisi, istifadə olunan strategiya ilə müqayisəli müəssisələr haqqında məlumat toplamaq lazımdır. Bu istiqamətdə bençmarketing tətbiq etməklə bir neçə ən uğurlu təşkilat haqqında məlumat toplayaraq sənayedə istifadə olunan strategiya haqqında nəticə çıxarmaq mümkündür. Eyni zamanda strategiyayı hazırlamağa ehtiyac yoxdur, çünki bu müəssisədə sınaqdan keçmişdir. İkincisi, digər şirkətlərin həyata keçirilmiş strategiyalarına təsir etmədən, bençmarketing nəticələrinə əsaslanaraq müəssisə öz strategiyasını inkişaf etdirməlidir. Müəssisənin fəaliyyətini rəqiblərlə müqayisə etmək yeni strategiyanın müəyyənəşdirilməsi üçün ilkin şərtləri təmin edir.

Strateji bençmarketing prosesində onun həyata keçirilmə mərhələlərini ayırmaq olar (şəkil).

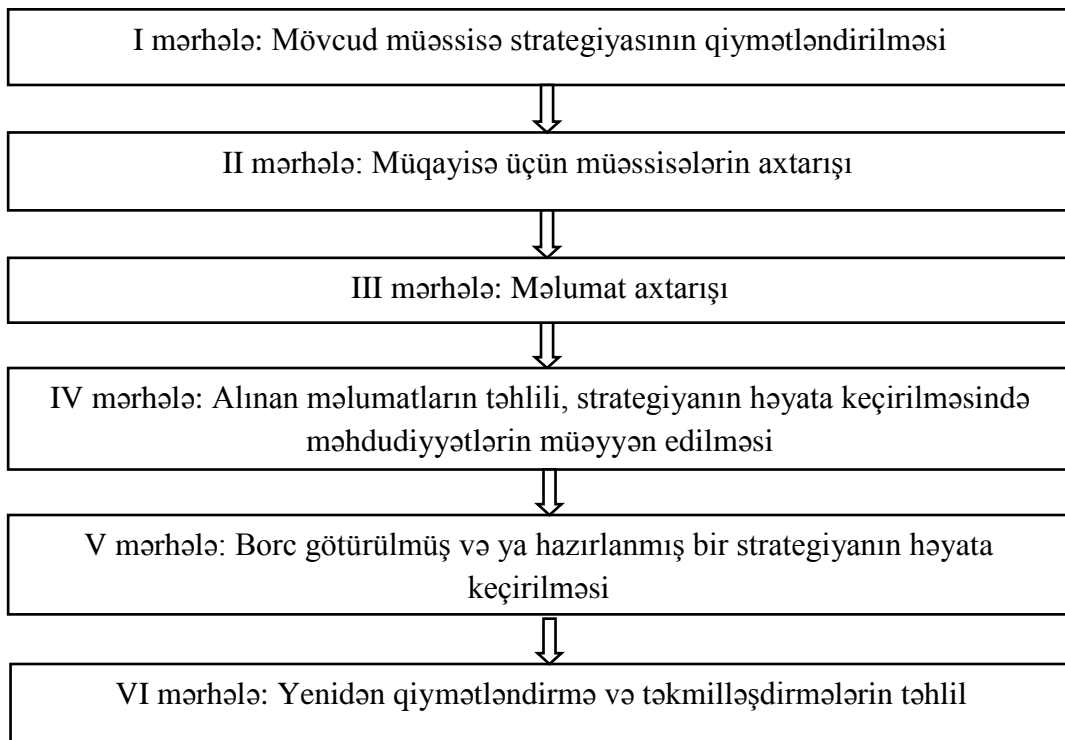
Birinci mərhələ mövcud strategiyanın mümkün çatışmazlıqlarını qiymətləndirmək və müəyyənəşdirməkdir. Bu mərhələdə mövcud strategiyanın, onun nəticələrinin və məqsədlərə sistemətik şəkildə çatmasının qiymətləndirməsi aparılır.

İkinci mərhələ istinad ediləcək müəssisənin axtarışdır. Bu mərhələdə fərqli bir iş növündə fəaliyyət göstərən rəqabətli sənaye müəssisələrinin təhlili aparılır. Qiymətləndiricinin seçimi, fəaliyyət göstəricilərinə əsaslanır.

Üçüncü mərhələ məlumat axtarışdır. Onu müxtəlif mənbələrdən əldə etmək olar.

- şirkətlər arasında toplanmış təcrübə mübadiləsi;
- menecerlərin fərdi görüşləri və qarşılıqlı səfərlər;
- elmi və praktik konfranslar, bu məqsədlə nəşr olunmuş tezislər;
- könüllü olaraq təqdim olunan məlumatları özündə əks etdirən ixtisaslaşdırılmış saytlar;
- dövlətin maliyyə orqanları tərəfindən təmin edilmiş müəssisənin fəaliyyəti haqqında hesabat;

- sənaye casusluğu;
- bu sahədə mütəxəssislərin cəlb edilməsi ilə fəaliyyətlərin tam təhlili;
- outsorsinq. [3, s.213]

Şəkil. Müəssisə idarəetməsində strateji bençmarketingin həyata keçirilməsi prosesi

Məlumat əldə etmə mərhələsində beşmarketingin və onun praktik həyata keçirilməsinin əsası şərti olaraq iki sahəyə bölünə bilən analitik işdir: strateji (makroiqtisadi) və taktiki (mikroiqtisadi) fəaliyyət.

Dördüncü mərhələ, əldə edilmiş nəticələrin təhlili, strategiyanın həyata keçirilməsinin məhdudiyyətlərinin və ya onun inkişafı üçün mümkün məlumat çatışmazlığının müəyyənəndirilməsidir. Strateji beşmarketing apararı müəssisə rəhbərliyi başa düşməlidir ki, toplanmış məlumat müəyyən edilmiş məhdudiyyətlər səbəbindən əvvəlcədən planlaşdırılan bir layihənin həyata keçirilməsinin faydasız olduğunu təsdiq edə bilər.

Beşinci mərhələ, borc götürülmüş və ya hazırlanmış bir strategiyanın həyata keçirilməsidir.

Altıncı mərhələ, yenidənqiymətləndirmə və müəssisədəki inkişafın təhlilidir. İşlərin gedişatını izləmək və son nəticələrin qiymətləndirilməsinə əsaslanaraq yenidən özünü qiymətləndirmə və təkmilləşdirmələrin təhlili üçün məlumat paketi formalaşdırılır.

Strateji beşmarketing prosesinin öyrənilməsinin nəticələri bizə beşmarkinqə əsaslanan strategiyanın (strateji qərarlar) formalaşması üçün bir model təklif etməyə imkan verir. Bu vəziyyətdə aşağıdakı prinsiplərə riayət etmək tövsiyə olunur:

- layihənin gedişi üçün qaydalar;
- müəssisə rəhbərliyinin beşmarketing fəaliyyətlərinin əlaqələndirilməsində iştirak;
- layihənin məqsədləri və zəruriliyi barədə şəxsi heyəti məlumatlandırmaq, yeni fəaliyyət göstəricilərini gətirmək və prosesin informasiya təhlükəsizliyinin müasir modelini yaratmaq;
- strateji beşmarketing texnologiyası üzrə kadr hazırlığı;
- işçi proqramın quruluşunun sadəliyi və aydınlığını təmin etmək.

Təqdim olunan modelin hazırlıq mərhələsində təhlilin məqsədləri və istiqamətləri müəyyənəndirilir, müəssisənin əsas problemlə sahələri qurulur. Sonra təhlil tələb edən kritik iş prosesləri, yaxşılaşdırma imkanları (və ya məhdudiyyətləri) müəyyənəndirilir, təhlili aparmaq üçün vəzifələr, forma və yanaşma seçimi (müstəqil və ya üçüncü tərəflərin köməyi ilə) müəyyən edilir.

Növbəti mərhələdə nəticələr araşdırılır, işin gələcək istiqamətlərini müəyyənəndirməyə xidmət edən nəticələr və ssenari planları ilə hesabat tərtib olunur.

Beşmarketing prosesinin planlaşdırma mərhələsində onun növü müəyyən edilir, üstünlüklərinin təhlili üçün başqa müəssisələrin xarici mühit izlənilir. Sonra, çatışmazlıqları və onların aradan qaldırılması imkanlarını müəyyən etmək üçün iş prosesinin göstəricilərini (sınaqdan keçmiş müəssisə və arayış olanı) müqayisə etmək lazımdır. Növbəti mərhələdə müqayisəli nəticələrin müəssisənin iş şəraitinə uyğunlaşdırılmasının mümkünlüyünü müəyyənəndirmək və onların həyata keçirilməsi planlarını hazırlamaq vacibdir. Son addım əldə edilən nəticələrin effektivliyini qiymətləndirməkdir.

Strateji yönümlü marketing tədqiqatlarının bir hissəsi olaraq beşmarketing müəssisədə bu növ xidməti yaratmaqla təşkil edilə bilər. Kiçik müəssisələrdə beşmarketing xidməti xüsusi təyin olunmuş idarəçilər tərəfindən aparıla bilər. Onlar üçün məlumat bankı yaratmaq və hər hansı bir işçisinə ən yaxşı təcrübə barədə maraqlandıqları məlumatları vermək tövsiyə olunur.

Fikrimizcə, beşmarketing müəssisədə təlim prosesini aktivləşdirir, yaxşıya doğru dəyişiklik üçün motivasiya yaradır, yeniləşmə mənbələrini və iş metodlarını tapmağa imkan verir; iş prosesinin nəticələrini ölçmək üçün yeni meyarları müəyyənəndirir. Başqa sözlə, bu, müəssisənin istənilən bölməsində istifadə etmək üçün uğurlu mürəkkəb iş həllini öyrənmək və tətbiq etmək üçün bir növ texnologiyadır. Bu gün beşmarketing aparmaq üçün vahid metodologiya mövcud deyil,

lakin onun əsas prinsipləri hər yerdə eynidir. Bençmarketing həm müəyyən bir iş prosesi üçün, həm də müstəqil bir layihə olaraq istehsal prosesi üçün həyata keçirilir.

Strateji bençmarketingin tətbiqindən gözlənilən effektivliyi əldə etmək üçün onu innovasiya və biznesin təkmilləşdirilməsi prosesinin tərkib hissəsinə çevirmək lazımdır. Bençmarketingin davamlı inkişaf üçün bir vasitə kimi əhəmiyyətini nəzərə alaraq, sahibkarlıq subyektləri öz fərdi strategiyalarını qurmaqla öz imkanlarından maksimum istifadə etməlidirlər.

Riskli rəqabət mühitində bençmarketingin səmərəli istifadəsinin şərtlərindən biri iştirakçılar arasında etibarlı münasibət, müqayisə və təcrübə mübadiləsi üçün məlumatların olmasıdır. Beləliklə, bençmarketing yüksək məhsuldarlığı qorumaq üçün rəqabətqabiliyyətinin artmasına müsbət təsir göstərir, habelə biznes proseslərinin rəqabət və səmərəliliyini artırır. Əslində, bençmarketing strateji planlaşdırmanın alternativ bir metodudur ki, orada tapşırıqlar əldə olunanlardan deyil, rəqiblərin fəaliyyətinin təhlilinə əsaslanır. Ümumiyyətlə, bençmarketing eyni zamanda davamlı rəqabət qabiliyyətini təmin edən və istehlakçılar üçün ən böyük dəyər yaradan effektiv marketing texnologiyaları və vasitələrinin davamlı axtarışına və fəal tətbiqinə yönəldildiyi üçün müəssisənin rəqabət qabiliyyətini keyfiyyətcə yeni səviyyəyə qaldırmağa imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Багиев Г.Л., Тарасевич В.М. Маркетинг. СПб.: Питер, 2005, 718 с
2. Иванов В. и др. Бенчмаркинг: поиск примеров эффективной маркетинговой практики инновационных релей-центров. М.: ЦИПРАН РАН, 2006, 264 с.
3. Шуклина, З. Н. Выбор инструментов и стратегий бенчмаркинга в рискованной конкурентной среде // Молодой ученый, 2017, № 12 (146), с. 387-392.

Резюме

Маммедова Ш.Р.

Механизмы использования бенчмаркетинга в системе стратегического управления предприятия

В статье раскрыта сущность бенчмаркетинга, даны сведения об основных ее видах. Исследована роль бенчмаркетинга в оценке стратегического планирования деятельности предприятия, а также ее основные принципы. Указаны основные этапы процесса осуществления стратегического бенчмаркетинга в управлении предприятия. Предлагается модель для формирования стратегии на основе изучения процесса стратегического бенчмаркетинга.

Ключевые слова: *сравнительный анализ, стратегический сравнительный анализ, стратегия, предприятие, управление.*

Summary

Mammadova Sh.R.

Mechanisms for Using Benchmarking in the Strategic Management System of an Enterprise

The article reveals the essence of benchmarking, provides information about its main types. The role of benchmarking in assessing the strategic planning of an enterprise, as well as its basic principles, have been investigated. The main stages of the process of implementation of strategic benchmarking in enterprise management are indicated. A model for the formation of a strategy based on the study of the process of strategic benchmarking is proposed.

Key words: comparative analysis, strategic benchmarking, strategy, enterprise, management.

REGIONAL KLASTERLƏRİN FORMALAŞDIRILMASI KONTEKSTİNDƏ SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İNNOVATİV FƏALİYYƏTİNİN STİMULLAŞDIRILMASI

Mirzəbəyov Araz Əliosman oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti

araz.mirze@gmail.com

Vəliyev İman Əhməd oğlu

Bakı Dövlət Universiteti

imanvlyv@gmail.com

Xülasə: Məqalədə klasterlərin formalaşdırılmasının zəruriliyi əsaslandırılmışdır. Regionlarda klasterlərin formalaşması kontekstində sənaye müəssisələrinin innovasiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması istiqamətləri və reallaşdırılması mexanizmləri nəzərdən keçirilmişdir. Bu istiqamətlərin reallaşdırılmasının sənaye müəssisələri üçün gözlənilən nəticələri tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: klaster, innovasiya, region, sənaye müəssisəsi, stimullaşdırma, istehsal, rəqabət, infrastruktur, maliyyə

Məlumdur ki, məhsulların yüksək rəqabət qabiliyyəti yeni texnologiyaların istehsalda stimullaşdırılması və tətbiqi ilə əlaqədardır. İnnovativ iqtisadiyyatın inkişafı üçün əsas stimullaşdırıcı amillər elm, təhsil, istehsal, maliyyə və iqtisadi dəstək arasındakı qarşılıqlı təsir, dövlət orqanlarının strategiyası, habelə maraqlı firmalar və müəssisələr arasında əlaqə şəbəkələrinin formalaşmasıdır. Müasir sənayenin və regionların fəaliyyət göstərməsi şəraitində yalnız yeni bazarlar açmaq deyil, həm də yeni tərəfdaşlar tapmaq, onları əməkdaşlığa cəlb etmək, innovativ məhsullar hazırlamaq və tətbiq etmək xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Regionlarda innovativ iqtisadiyyatın inkişafı iqtisadi proseslərin idarə edilməsində klaster yanaşmasının yaradılması və inkişafı əsasında mümkündür. Bu yanaşma istənilən ərazinin, hər hansı bir dövlətin iqtisadiyyatının mütərəqqi, sıçrayışlı inkişafı üçün zəruri şərt kimi qəbul edilir. Regionların və sənaye komplekslərinin rəqabət qabiliyyətinin artırılması klaster yönümlü regional siyasətin həyata keçirilməsi ilə mümkündür. Ölkə iqtisadiyyatının modernləşdirilməsi və innovativ inkişafı kontekstində innovasiya infrastrukturunun formalaşdırılması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda dövlətin, iri və kiçik müəssisələrin, elmi təşkilatların, universitetlərin və maliyyə strukturlarının inteqrasiya qarşılıqlı əlaqələrinin innovativ klasterlərin formalaşdırılması yolu ilə gücləndirilməsini təmin etmək vacibdir.

Klaster şəbəkələri regionların, bütövlükdə ölkənin rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün təsirli bir vasitə kimi çıxış edir. Bunlar ölkənin ixrac-idxal strukturunda artım nöqtələri, tədqiqat və istehsal sektorunda dövlət-özəl tərəfdaşlığın inkişafı üçün vacib mexanizm, kiçik sahibkarlığın innovativ fəaliyyətinin artırılması şərtidir.

Klasterlərin formalaşdırılması aşağıdakı xüsusiyyətlərinə görə vacibdir:

- klaster daxilində iştirakçılar arasında əməkdaşlıq və koordinasiya proseslərinin olması;
- klasterdə iştirak edən müəssisələr arasında yüksək səviyyədə əməkdaşlıq və rəqabət əlaqələri sayəsində müsbət sinergetik effektin olması;

- innovasiya klasterində iştirak edən müəssisələrin yüksək gəlir səviyyəsini təmin edən innovativ məhsulun yaradılması;
- klasterdə iştirak edən müəssisələrin aktivlərinin strukturundakı qeyri-maddi aktivlərin payının artması;
- klasterdə iştirak edən müəssisələrin satışından əldə olunan cəmi gəlirlərdə innovativ malların, işlərin və xidmətlərin payının artması;
- elmi-tədqiqat və təcrübi-konstruktor işlərinin nəticələrinin istehsal prosesinə tətbiqi nəticəsində klasterdə iştirak edən müəssisələrin satışından əldə olunan gəlirlərdə ümumi mənfəətin payının artması və s. [2, s.47]

Regional innovasiya klasterlərinin formalaşdırılmasında məqsəd ərazinin inkişafındakı bərabərsizliklərin aradan qaldırılması, müxtəlif nazirlik və idarələrin resurslarının birləşdirilməsi əsasında region ixtisaslaşmanın yaradılması və gücləndirilməsidir. [1, s.62] Sənaye istehsalının təşkilinin klaster forması kooperasiya və rəqabəti birləşdirir, innovativ fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi üçün xüsusi bir rejim, fəaliyyət üçün əlverişli institusional şərait yaradır. İnkişaf etmiş innovasiya klasteri yalnız bu proseslərdə bütün maraqlı tərəflərin iştirakı ilə formalaşdırıla bilər. Bunun üçün təsirli stimullaşdırıcı vasitələrin tətbiqi zəruridir. Klaster yanaşması regionun və sənaye müəssisələrinin innovativ inkişafını stimullaşdırmaq üçün təsirli alətlər təklif edir ki, bu da, nəticədə, məşğulluğun artırılması, əmək haqları, müxtəlif səviyyələrdə büdcələrə ayırmalar və regional sənayenin davamlılığı və rəqabət qabiliyyətinin artırılmasıdır. Regionlarda klasterlərin formalaşması kontekstində sənaye müəssisələrinin innovasiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması istiqamətlərini aşağıdakı şəkildə daha aydın göstərə bilərik.

Cədvəl

Regionlarda klasterlərin formalaşması kontekstində sənaye müəssisələrinin innovasiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması

Stimullaşdırma istiqamətləri	Reallaşdırma mexanizmləri	Sənaye müəssisələri üçün gözlənilən nəticələr
1. İnnovasiyalara dəstəklənməsi və inkişafı üçün bir ekosistemin formalaşdırılması	1. İnnovativ sahibkarlığı dəstəkləmək üçün infrastruktur elementlərinin yaradılması. 2. İnnovasiyaların inkişafı üçün institusional mühitin formalaşdırılması. 3. İnnovativ sahibkarlığın inkişafı üçün hüquqi zəmin yaradılması	1. Ölkə iqtisadiyyatında sənaye müəssisələri və digər klaster üzvləri arasında məlumat mübadiləsinin sürətləndirmək üçün zəruri informasiya-kommunikasiya infrastrukturunun yaradılması. 2. Sənaye müəssisələri tərəfindən dövlətin hüquqi, maliyyə, informasiya dəstəyinin alınması
2. İnkişaf etmiş təşkilatların innovativ layihələrin icrası üçün səylərinin birləşdirilməsi	1. Sənaye mülkiyyəti və müəllif hüquqlarının qorunması qurumlarının yaradılması. 2. Sənaye müəssisələrinin lazımı maliyyə və informasiya mənbələrinə çıxışını təmin edən infrastrukturun yaradılması. 3. Xüsusi investorların sənaye	1. İnnovativ layihələrin uğurla həyata keçirilməsi üçün iqtisadi və sosial infrastrukturun inkişafı. 2. İnnovativ sənaye müəssisələrinin xarici iqtisadi fəaliyyətinin inkişafına kömək. 3. İnkişafdakı regional balanssızlıqların aradan qaldırılması (enerjiyə

	müəssisələrinin innovativ inkişafının maliyyələşdirilməsinə cəlb edilməsi	qənaət, nəqliyyat infrastrukturunu sahəsindəki innovativ layihələrə dəstək)
4. Texnoloji platformaların yaradılması	<ol style="list-style-type: none"> 1. Tədqiqat aparılması və vəzifələrin bölüşdürülməsində prioritetlərin müəyyənəşdirilməsi. 2. Klasterlər çərçivəsində elmi əməkdaşlıq qurmaq və mümkün konsorsiumları müəyyənəşdirmək. 3. İnnovativ inkişafın prioritet sahələrində elm, biznes və dövlət resurslarının birləşdirilməsi. 4. Sənayenin innovativ inkişafı üçün strateji prioritetlərin həyata keçirilməsi. 5. İnnovasiya inteqrasiyası problemlərinin monitorinqi və inkişaf prioritetlərinin seçilməsi 	<ol style="list-style-type: none"> 1. İnformasiya və bilik mübadiləsi üçün biznes mühitinin və əlaqələr sisteminin təkmilləşdirilməsi. 2. Sənaye müəssisələrinin innovasiya məhsullarına tələbin formalaşdırılması və stimullaşdırılması. 3. Kadr hazırlığı keyfiyyətinin artırılması. 4. Sənaye müəssisələrinin innovativ layihələrinin həyata keçirilməsinə maliyyə dəstəyi. 5. İnnovativ məhsullarla qlobal bazara çıxma imkanlarının genişləndirilməsi
4. Subpodrat sistemin formalaşdırılması	<ol style="list-style-type: none"> 1. Sifariş vermək üçün sərəncamında olan texnoloji imkanlar haqqında klaster müəssisələrinin vahid məlumat mənbəyinin yaradılması. 2. Prioritet sahələrdə holding strukturlarının yaradılması 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Sənaye müəssisələrinin mövcud mənbələrdən daha aktiv şəkildə istifadə etmə və texnoloji bazanın saxlanması və inkişaf etdirilməsi xərclərinin azaldılması imkanı. 2. Texniki vasitələrdən və avadanlıqlardan birgə istifadə, bahalı avadanlıq və texnologiyaların birgə alınması məsələlərində qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq
5. İnnovasiya qrupu daxilində sosial kapitalın formalaşması	<ol style="list-style-type: none"> 1. İnnovasiya qrupu daxilində sosial kapitalın formalaşması üçün təsirli bir mənbə kimi sosial medianın inkişafı və istifadəsi. 2. Klaster üzvlərinin innovativ fəaliyyətlərinin dəyər yönümlülüynün formalaşdırılmasına əsaslanan işgüzar danışıqların strategiyası və taktikasının optimallaşdırılması. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. İnnovasiya klasteri iştirakçıları arasında etimadın gücləndirilməsi. 2. İstehlakçının sənaye müəssisələrinin yeni innovativ məhsullarına uyğunlaşmasının sürətləndirilməsinə əsaslanan innovasiyaların yayılmasının təmin edilməsi. 3. İnnovativ layihələri effektiv şəkildə həyata keçirmək bacarığı. 4. Daxili və xarici bazarlarda sənaye müəssisələri - novatorlar üçün nüfuzun yaradılması. 5. İstehsal-təsərrüfat xərclərinin azaldılması

Klasterlərin formalaşması innovativ müəssisələrin stimullaşdırılmasının aşağıdakı əsas formalarını müəyyənləşdirməyə imkan verir:

- birbaşa maliyyələşdirmə;
- əqli mülkiyyət və müəllif hüquqlarının qorunması üçün qanunvericilik dəstəyi;
- kreditlərin verilməsi (o cümlədən faizsiz), tədqiqat və inkişaf üçün məqsədli qrantlar;
- mümkün kommersiya riski nəzərə alınmaqla yeniliklərin tətbiqi üçün fondların formalaşdırılması;
- fərdi ixtiraçılar üçün dövlət rüsumlarının azaldılması və vergi güzəştlərinin verilməsi, habelə onların dəstəklənməsi və sığortası üçün xüsusi bir infrastrukturun yaradılması. [3, s.38]
- riskləri azaltmaq və risklə bağlı itkiləri kompensasiya etmək üçün dövlət proqramları və s.

Klasterdəki müxtəlif texnoloji bilik və əlaqələrin mənbələri daha müxtəlif və nisbətən əlçatan olur, bununla da, istehsal amillərinin birləşməsini asanlaşdırır və innovasiyanın səmərəli həyata keçirilməsini təmin edir. Müəssisələrdə klaster strukturlarının formalaşması və fəaliyyət göstərməsində sənaye istehsalının müxtəlif sahələri, habelə kredit və maliyyə strukturları, elmi və təhsil müəssisələri arasında sabit uzunmüddətli münasibətlərə təsir göstərməyə imkan verən informasiya, inzibati, iqtisadi və hüquqi vasitələrin istifadəsinə əsaslanan idarəetmə mexanizmi yaratmaq lazımdır. Üstəlik, bu vasitələr sənaye istehsalı müəssisələrinin spesifikliyini, onların texniki və texnoloji dəstəyini, sosial-iqtisadi xüsusiyyətlərini, həmçinin klaster subyektlərinin inzibati və hüquqi xüsusiyyətlərini nəzərə almalıdır.

Ədəbiyyat

1. Боуш Г.Д. Механизм функционирования кластеров предприятий: теория и методология исследования. Региональная экономика: практика и теория, 3(186), 2011, с. 59-66
2. Егоров Н.Е. Инновационные кластеры в развитии экономики региона. Инновации и инвестиции, 16(151), 2010, с.46-52
3. Никулина О.В. Стимулирование инновационной активности промышленных предприятий в условиях формирования инновационного кластера. Национальные интересы: приоритеты и безопасность, 17 (110), 2011, с. 37-47

Резюме

Мирзабеков А.А., Валиев И.А.

Стимулирование инновационной деятельности промышленных предприятий в контексте формирования региональных кластеров

В статье обосновывается необходимость формирования кластеров. Рассмотрены направления и механизмы реализации стимулирования инновационной деятельности промышленных предприятий в контексте формирования региональных кластеров. Исследованы ожидаемые результаты реализации этих направлений для промышленных предприятий.

Ключевые слова: кластер, инновации, регион, промышленное предприятие, стимулирование, производство, конкуренция, инфраструктура, финансы

Summary

Mirzabeyov A.A., Valiyev I.A.

Stimulating Innovative Activities of Industrial Enterprises in the Context of the Formation of Regional Clusters

The article substantiates the need to form clusters. The directions and mechanisms of the implementation of stimulating the innovative activity of industrial enterprises in the context of the formation of regional clusters are considered. The expected results of the implementation of these directions for industrial enterprises are investigated.

Key words: cluster, innovation, region, industrial enterprise, incentives, production, competition, infrastructure, finance

ÇİNİN İQTİSADİ İNKİŞAFININ ENERJİ SİYASƏTİNƏ TƏSİRLƏRİ

Musa İsmayıl Məhərrəm oğlu

Bakı Dövlət Universiteti

Ismayilmusa54@gmail.com

İsmayılova Mələkxanım İnqilab qızı

Bakı Dövlət Universiteti,

melekismayilova777@gmail.com

Xülasə: *Məqalədə Çinin iqtisadi inkişafı və bunun enerji siyasətinə təsirləri, enerji siyasətinin istiqamətləri araşdırılmışdır. Soyuq müharibə dövründə Çin enerji ehtiyacını öz enerjisi ilə təmin edə bilirdi. Çin iqtisadiyyatının inkişafı onun enerjiyə olan tələbini də artırır. Beləliklə, 1990-cı illərdə Çin neft idxal etməyə başladı. Çin kömür ehtiyatları ilə zəngin olmasına baxmayaraq kömür ətraf mühitə ziyanlı enerji mənbəyidir. Enerji olmadan iqtisadiyyatdan və iqtisadi fəaliyyətdən danışmaq mümkün deyil. Bu baxımdan Çinin enerji təhlükəsizliyinin yaradılması mühüm əhəmiyyət daşıyır. Çin 2014-cü ildə dünyanın ən çox enerji istehlak edən ölkəsi olmuşdur. Enerji marşrutlarının təhlükəsizliyinin təmin olunması və enerji mənbələrinin şaxələndirilməsi Çinin enerji siyasətində böyük əhəmiyyət daşıyır.*

Açar sözlər: *Çin, Çinin inkişafı, iqtisadiyyat, istehsal, istehlak, enerji, enerji təhlükəsizliyi, enerji siyasəti*

1949-cu ilin 1 oktyabrında Pekinin Tyananmen meydanında Mao Dze-dun Çin Xalq respublikasının yaradıldığını elan etdi [7, s. 71]. 1945-1949-cu illərdə ölkədə vətəndaş müharibəsi baş verdiyindən iqtisadiyyat çökmüşdü. ÇXR-in qurulması ilə Kommunist Partiyası bütün sistemi öz ideologiyasına uyğun şəkildə formalaşdırmış, ÇXR-in iqtisadiyyatı sosialist model əsasında qurulmuş və ölkə xarici dövlətlərdən təcrid olunmuşdur [5, s. 51]. Mao Dze-dunun dövründə kapitalizmin təhdid olaraq qəbul edilməsi ÇXR-in SSRİ-yə yaxınlaşmasına və SSRİ-nin sənaye, təhsil, infrastruktur və şəhərsalma siyasətlərinin kopyalanmasına səbəb olmuşdu. Bu dövrdə iqtisadi reallıqları nəzərə almadan sosialist iqtisadiyyat modelinin tətbiq olunması dövlətin iqtisadiyyatda məhsuldarlığı artırma bilməməsini və iqtisadi inkişafın təcrid olunmuş halda həyata keçirilməsinin uğursuz olduğunu göstərdi [7, s.77-81].

1978-ci ildə Den Syaopinin hakimiyyətə gəlməsi açıq qapı siyasətinin tətbiq olunduğu və paralel olaraq bir çox sahədə islahatların aparıldığı dövrdür. Bundan əlavə, ÇXR təcrid siyasətindən imtina edərək qərblə əməkdaşlığa başladı [4, s.5]. Qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ-la münasibətlərin

yaradılması (1972) Mao Dze-dunun dövründə baş tutmuşdur. "Çin səciyyəli sosialist bazar iqtisadiyyatı" Çin Kommunist Partiyasının XIV qurultayının qərarlarında (1992) təsdiq edilmişdir. Sonrakı dövrdə iqtisadi islahatlar, xarici kapitalın ölkə iqtisadiyyatına cəlb olunması uğurlu nəticələr verdi.

1970-ci illərdən sonra həyata keçirilən iqtisadi islahatlar xarici ölkələrə açılma siyasəti ilə dəstəkləndi. ÇXR beynəlxalq arenada siyasi fəaliyyətləri ilə iqtisadi islahatlardakı maneələri aradan qaldırmağa çalışdı. Belə ki, 1980-ci ildə Dünya Bankına və Beynəlxalq Valyuta Fonduna üzv oldu, bu təşkilatlardan maliyyə və texniki yardım almağa başladı. 1990-cı illərin əvvəllərində Çinin ASEAN ölkələri ilə ilk rəsmi əlaqələri qurulmuşdur. ASEAN ilə əlaqələri Çinin yüksək səviyyədədir, həmçinin 2010-cu ildə Çin-ASEAN azad ticarət zonası yaradılmışdır. 1991-ci ildə APEC-in üzvü oldu və APEC ÇXR-in islahatları üçün əlverişli xarici mühit yaratdı. Çin bölgədə Avropa Birliyinə bənzər ortaq bazarın təməlini qoymaq istəyir. Yaponiya və Cənubi Koreya kimi ölkələrə əlavə olaraq, ÇXR-in ASEAN ölkələri ilə əlaqələrini inkişaf etdirməsi çox vacib bir bazar sahəsi yaradır. Bu quruluş daxilində zamanla ticarətdəki maneələrin aradan qaldırılması hədəflənir, lakin ÇXR-nin beynəlxalq ticarətdəki üstün mövqeyi bölgə ölkələri arasında narahatlığa səbəb olur [8, s.53-58].

1999-cu ildə Çin şirkətlərini xarici sərmayeyə təşviq etmək üçün "going out" və ya "going global strategy" adlanan siyasəti həyata keçirməyə başladı. ÇXR-in regional və beynəlxalq aləmdə fəal rol oynamasına imkan verən digər vacib hadisə onun Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzv olmasıdır. ÇXR 2001-ci ildə Asiya Sakit Okean İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının (APEC) zirvəsinə ev sahibliyi etdi. 2002-cil ildə ÜTT-yə üzv olması iqtisadi inkişaf üçün bir mühərrik rolunu oynadı. Çin dünyanın ən böyük istehsal mərkəzinə çevrildi. Beləliklə, Çin ABŞ mərkəzli beynəlxalq sistemdə həm regional, həm də qlobal investisiyalarla hegemon güc olmağa doğru irəliləyir.

1997-ci ildə Hong Kong və 1999-cu ildə Makaonun Çinin tərkibinə daxil olması ilə ÇXR çox qısa müddətdə 2000-ci illərin əvvəllərində dünyanın ən böyük iqtisadiyyatları sıralamasında yeddinci yerdən dördüncü yerə yüksəldi [3, s. 92].

Milli gücün elementlərindən olan siyasi və hərbi gücün davamlılığı strateji cəhətdən iqtisadi gücün olması ilə mümkündür. İqtisadi güc təbii resurslara və enerjiyə yönəlmişdir [6, s. 55]. ÇXR kömür, neft, təbii qaz ehtiyatlarına sahib olmasına baxmayaraq, bu nisbətlər artan enerji tələbatını ödəmək üçün kifayət deyil. 1996-cı ildən etibarən ÇXR-in ümumi enerji istehsalı istehlakından aşağı olmuşdur. O vaxtdan bəri artan tələb istehsal nisbətlərinə paralel olmaqdan uzaqdır [2, s.300]. ÇXR-in artan enerji ehtiyaclarını tarazlaşdırmaq üçün kifayət qədər neft ehtiyatının olmaması enerji təhlükəsizliyi məsələsini gündəmə gətirdi. Beləliklə, neft idxalı enerji təhlükəsizliyinin yaradılması nöqtəsində zərurətə çevrildi. Əhalisinin sayının artması, sürətlə sənayeləşməsi nəticəsində Çin dünyanın ən çox enerji istehlak edən ölkəsinə çevrilmişdir. Bu vəziyyət Çinin enerji idxal edən ölkəyə çevrilməsinə səbəb oldu və enerji təhlükəsizliyi ÇXR üçün vacib problemə çevirildi. Bu səbəblə Çin neft, təbii qaz, bərpa olunan enerji və nüvə enerjisi sahələrində təsirli siyasət hazırlamağa çalışır. Bu vəziyyət enerji diplomatiyasının xarici siyasətin mərkəzində olmasını zəruri edir.

Çinin enerji siyasəti iqtisadiyyatın və ölkə əhalisinin enerjinin bütün növləri ilə uzunmüddətli və sabit təmin olunmasını ehtiva etməli olduğu qeyd olunur. Bu siyasətin əsas məqsədi həm də təbii yanacaq-enerji ehtiyatlarından iqtisadiyyatın inkişafı və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün səmərəli şəkildə istifadə olunmasına yönəlməlidir. Çin istehlak

etdiyi enerjinin təxminən 70%-ni idxal edən və enerji asılılığı olan ölkədir. Bu baxımdan ÇXR üçün enerji ehtiyatları olan bölgələr mühüm əhəmiyyət daşıyır. Çinin enerji təchizatı mənbələrinin müxtəlifliyini təmin etməsi enerji siyasətinin əsas prioritetinə çevirilmişdir. Bu baxımdan enerji idxalının diversifikasiyası üçün fərqli region və dəhlizlərdən enerji məhsullarının ölkəyə gəlməsinin yollarını axtarır. Bu səbəbdən də dünyanın bir çox ölkəsində investisiya fəaliyyətləri həyata keçirilir və enerji resursları olan ölkələrlə yaxşı əlaqələr qurmağa çalışılır. Eyni zamanda günəş, külək, nüvə enerjisi kimi alternativ enerji mənbələrinə investisiyalar yatıraraq daxili enerji ehtiyatlarını da şaxələndirir [1].

Çin xarici siyasətində enerji təhlükəsizliyini təmin etmək üçün milli neft şirkətlərindən istifadə edir. Enerji şirkətlərinin investisiyaları Çin hökumət bankları vasitəsilə maliyyələşdirilir. Bu baxımdan Çin xarici siyasətində enerji təhlükəsizliyini rəşional şəkildə mərkəzdən qərar vermə və maliyyə dəstəyi ilə reallaşdırır. Çin milli enerji şirkətləri dövlətin dəstəyi ilə milli və beynəlxalq səviyyədə təşirli layihələr hazırlayırlar. Xüsusilə, Çin Milli Neft Şirkəti (CNPC), Çin Neft və Kimya Şirkəti (Sinopec), Sinochem, Çin Milli Dəniz Neft Şirkəti (CNOOC) və Petro China enerji sahəsində həlledici rol oynayırlar [9, s. 1-6].

Enerji ilə iqtisadi böyümə arasında ikitərəfli əlaqə vardır. İqtisadi artım enerji istehlakını artırır, enerji istehlakı iqtisadi böyüməyə təşir göstərir. Enerji sektorunun iqtisadiyyata birbaşa töhfəsi ilə yanaşı idxalatçı ölkələr üçün aşağı və sabit enerji qiymətləri iqtisadiyyatı stimullaşdırmağa və zənginləşdirməyə kömək edir.

ÇXR-in sürətlə sənayeləşməsi və böyüyən iqtisadi quruluşu kontekstində artan enerji ehtiyacı dövlət siyasətində prioritet bir məsələ halına gəlmişdir. Belə ki, dövlətin maliyyələşdirdiyi siyasətlərlə siyasi, iqtisadi və hərbi gücə çevrilən ÇXR beynəlxalq sistemdəki varlığını qorumağı və inkişaf etdirməyi hədəfləyir.

Çin iqtisadiyyatının davamlı inkişafını təmin etmək üçün enerjiyə tələbi də artacaqdır. Bu baxımdan Çin enerji təhlükəsizliyini davamlı iqtisadi inkişafını dəstəkləyəcək şəkildə formalaşdırmaq üçün enerji siyasəti axtarışındadır. Xüsusilə, enerjini idxal etdiyi ölkələrdə baş verən siyasi, iqtisadi qeyri-sabitlik enerji təhlükəsizliyini xarici siyasətin əsas istiqamətlərindən biri etmişdir.

Ədəbiyyat

1. China adopts new energy security strategy: white paper http://www.china.org.cn/china/2020-12/21/content_77035637.htm
2. Cheng J. Y. A Chinese View of China's Energy Security. *Journal of Contemporary China*, 2008, 17 (55), p. 297-317.
3. Delloso R, Field H. Çin ve Avrupa Birliğı: Bush'un Global Koalisiyonunun Potansiyel Mirasçıları. *Harp Akademileri Komutanlığı Dış Basın Bülteni* (283), 2003, s. 89-113.
4. Galbraith J. K. Sustainable Development and the Open-Door Policy in China. *UTIP Working Paper* (16), 2000, p.1-20.
5. İstikbal. D. Rejimin meşruiyeti ve enerji güvenliğı: Çin Kommunist partisinin enerji politikaları. *Uluslararası Ekonomi, İşletme ve Politika dergisi*, 2019, 3(1), s.49-68
6. Karaca K. Güç Olma Stratejisi Çin. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2008
7. Rafiq bəy İsmayıl, Nərgiz Axundova. Asiya və Afrika ölkələrinin çağdaş tarixi (1945-2000-ci illər) (Uzaq,Cənub-Şərqi, Cənubi və Mərkəzi Asiya ölkələri). Bakı: Çəşioğlu, 2001, s. 400
8. Talıbov R. Asiya ölkələri beynəlxalq münasibətlər sistemində. Bakı, «Elm və təhsil», 2015, s. 312

9. Sizhi G. The business development China's national oil companies: the government to business relationship in China, 2007, p. 38

Резюме

Муса И.М., Исмаилова М.И.

Влияние экономического развития Китая на энергетическую политику

В статье исследуется экономическое развитие Китая и его влияние на энергетическую политику, направление энергетической политики. Во время холодной войны Китай мог удовлетворять свои потребности в энергии за счет электричества. Развитие экономики Китая также увеличивает потребность в энергии. Таким образом, в 1990-х годах Китай начал импортировать нефть. Хотя Китай богат угольными ресурсами, уголь является источником энергии, вредным для окружающей среды. Без энергии невозможно говорить об экономике и хозяйственной деятельности. В этой связи важно обеспечить энергетическую безопасность Китая. В 2014 году Китай стал крупнейшим потребителем энергии в мире. Обеспечение безопасности энергетических маршрутов и диверсификация источников энергии имеют большое значение в энергетической политике Китая.

Ключевые слова: *Китай, развитие Китая, экономика, производство, потребление, энергетика, энергетическая безопасность, энергетическая политика*

Summary

Musa I.M., Ismailova M.I.

Impacts of China's Economic Development on Energy Policy

The article examines China's economic development and its impact on energy policy, the direction of energy policy. During the Cold War, China was able to supply its energy needs with electricity. The development of the Chinese economy also increases its demand for energy. Thus, China began to import oil in the 1990s. Although China is rich in coal resources, coal is a source of energy that is harmful to the environment. It is impossible to talk about the economy and economic activity without energy. In this regard, the establishment of China's energy security is important. In 2014, China became the world's largest energy consumer. Ensuring the security of energy routes and diversifying energy sources are of great importance in China's energy policy.

Key words: *China, China's development, economy, production, consumption, energy, energy security, energy policy*

QUŞÇULUQDA YEMLƏMƏNİN VƏ YEM ƏLAVƏLƏRİNİN TƏTBİQİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Nəsrullayeva Günəş Məzahir qızı

UNEC

Gunash.Nasrullayeva@unec.edu.az

Qurbanlı Şahin Tərhan oğlu

UNEC

qurbanlishahin@gmail.com

Xülasə: *Cücə broylerlərinin sənaye texnologiyasında hazırlanması zamanı antropogen amillərinin təsirindən qaçılması mümkün deyil. Stress vəziyyətinin inkişafı quşda bir sıra neqativ*

nəticələrin meydana çıxmasına səbəb olur ki, əsəb, ürək-damar, həzm, immun sistemlərinin funksiyalarının pozulması, orqanizmin ümumi müqavimətinin azalmasında özünü ifadə edir. Buna görə də quşun yumurta və ət məhsuldarlığı gücü enir ki, bu da istehsalda böyük zərərlərə gətirir. Bu baxımdan təqdim edilən məqalədə cücə-broylerlərin yemlənməsi zamanı yemə əlavə olunan əvəz olunmayan aminturşuların təsir mexanizminə baxılmışdır.

Açar sözlər: *cücə broyler, yem, protein, əvəz olunmayan aminturşuları, mineral maddələr, triptofan*

Cücənin sənaye miqyasında yetişdirilməsi zamanı müxtəlif dərman maddələrin, bioloji əlavələrin və s. rasionda istifadəsi yolu ilə quşa müxtəlif amillərin təsiri nəticələrinin qarşısının alınması ehtiyacı yaranır. Buna görə müəyyən maraq zülali hidrolizatların quşçuluğunda tətbiqə nə səbəb olur.

Bu preparatların təsir mexanizmi ümumi zülalın miqdarının onun qamoqlubulin fraksiyaların və bakterisid fəallığın qanın zərdabında, hemoqlobinin və başqa hemotoloji göstəricilərin konsentrasiyalarının artımıyla şərtlənir.

İntensiv quşçuluq möhkəm yem bazası olmadan və dəyərli yemlərsiz imkansızdır. Ancaq quşun yüksək məhsuldarlığını yalnız şəxsi istehsal yemlərinin hesabına təmin etmək çətin və bəzən mümkün deyildir. Praktik rasionlarda protein, əvəzolunmayan aminturşular, mineral maddələr və vitaminlər tez-tez kifayət etməyən miqdarda olur.

Balanslaşdırılmamış rasionlardan istifadə heyvanların məhsuldarlığının azalmasına, məhsulun vahidinə yemlərin artıq xərcinə, onun maya dəyərinin artımına və nəticədə, sahənin effektivliyinin azalmasına gətirir.

Quşçuluğun məhsul istehsalının intensivləşdirməsi, yemlərin məhdudlaşdırılmış yığımından istifadə, stress vəziyyətlərinin sıx yaranmaları, xüsusilə sənaye istehsalat texnikası vaxtı, müxtəlif qidalı bioloji aktiv maddələr olan yem əlavələrinin məcburi istifadəsinə ehtiyac yaranır.

Yem əlavələri, bir qayda olaraq, qidalı, bioloji aktiv və mineral maddələrin yüksək miqdarı ilə səciyyələnirlər və rasionların, qarışdırılmış yem və yem qarışıqların qidalı və bioloji aktiv maddələrin onlarda miqdarını və nisbətini nizama salması üçün qidalanmanın çatmayan elementlər ilə zənginləşdirilməsi üçün istifadə olunur. Çoxsaylı təcrübələr sübut edilmişdir ki, uyğun olan əlavələrdən istifadənin hesabına çatmayan maddələr üzrə yem rasionlarının tarazlaşdırılması yemlərin qidalı maddələrindən istifadənin effektivliyini və heyvanların məhsuldarlığının səviyyəsini əhəmiyyətli dərəcədə yüksəltməyə icazə verir. Quşların yem payında yağ az olduqda bu yumurtanın tərkibində olan yağ turşularının artımına gətirib çıxarır. Bəzi quşlara bitki yağı ilə zəngin olan yem ilə yemləndirdikdə yumurtanın tərkibində olan lipidlərdə doymamış yağ turşuları daha artıq olur. [2, s.29]

Məlumdur ki, quş zülalın çatışmazlığına həssasdır. Ancaq onun üçün zülalın yalnız səviyyəsi əhəmiyyətli deyil, həm də keyfiyyəti önəmlidir. Son əvəzolunmayan aminturşuların miqdarıyla təyin edilir ki, bu heyvanların orqanizmində əhəmiyyətsiz miqdarda sintezləşdirilmirlər və ya sintezləşdirilirlər. Onlara lizin, metionin, triptofan, leysin, izoleysin, treonin, fenilalanin, histidin, valin və arginin aiddir. Onlardan birinin çatışmazlığı rasionlarda orqanizmə zülal rasionunda defisit kimi eyni mənfi təsiri göstərir. Hesablanmışdır ki, əgər aminturşular üzrə yemləri tamamilə tənzimləməksə, onda 20% heyvandarlığın əlverişli artmasını müşahidə etmək

olar. Lizinin əlavələri xüsusilə effektivdir. Bir bu aminturşu yem dəninin xərcini azaltmağa imkan verir. Bu halda yumurtlayan toyuqlarda yumurtlama qabiliyyəti 250 min ədədə qədər arta bilər.

Növbəti aminturşu, quşun yemində xüsusilə qarğıdalı dənindən istifadəsi zamanı çatışmamazlığı müşahidə olunan triptofan olur. Triptofan nikotin turşusu mübadiləsi ilə sıx bağlıdır. Nikotin turşusuna ehtiyac triptofanın hesabına örtülmüş ola bilər, amma nikotin turşusu triptofana çevrilə bilmir ki, defisiti qanazlığıyla, qanda zülalın səviyyənin düşməsi, endokrin dəmirələrinin funksiyalarının pozulması ilə müşayiət olunur.

Mikrobioloji sənaye kristall texniki triptofanı (70% aminturşu) və triptofanın yem konsentratı şəklində bu aminturşunun preparatlarını buraxır, hansında ki, 2,8% qüvvədə olan maddə olur. Onlar premikslərin, zülali-vitaminli əlavələrin və qarışdırılmış yemlərin zənginləşdirilmələri üçün istifadə edilmiş oluna bilərlər. Triptofanın preparatlarının istehsalı həcmi məhdudlaşdırılmışdır.

Bu aminturşu üzrə rasionların tarazlığı ən çox yemlərin seçiminin hesabına əldə edilir. Adi rasionlarda başqa əvəzolunmayan aminturşular, bir qayda olaraq, yetərli miqdarda olurlar və onların çatışmazlığı vaxtı rasionda yemlərin nisbətinin dəyişikliyinə qaçırırlar.

Quşun məhsuldarlığının artımı ilə yem nutrientlərinə də ehtiyac artır. Yemdən çıxarılan maddələr maddələr mübadiləsi prosesində iştirak edir və biosintez üçün ilkin material, həm də kimyəvi reaksiyalarda katalizatorlar kimi xidmət edə bilərlər.

Cücə-broyerlər mübadilə proseslərinin intensivliklə fərqlənirlər, buna görə onlar üçün rasionda optimal miqdarda mənimsənilən dəyərli nutrientlərlə yemlənməsini təmin etmək lazımdır.

Aminturşular və mineral maddələr broylerlərin maddələr mübadiləsinin proseslərində əhəmiyyətli rolu oynayır. Aminturşular –molekul strukturunda amin və karboksil qrupları olan orqanik birləşmələrdir. Aminturşular zülalların monomeridir ki, orqanizmdə, strukturlardan ixtisaslaşdırılmışlara qədər bir sıra funksiyalar yerinə yetirirlər (kataliz, hərəkət və nəql etmə və s.). Aminturşuların yalnız L-izomer formaları orqanizmlə mənimsənilir, metionindən başqa, hansı ki, hər iki formada mümkündür.

Heyvanların bütün növləri üçün əvəzolunmaz aminturşuların öz dəsti var ki, orqanizmin fizioloji xüsusiyyətlərinə görə əvəz edilə bilənlərdən sintezləşdirmək mümkün deyil. Quşlar üçün metionin, sistin, lizin, treonin əvəzolunmaz hesab edilir. Bir sıra başqa aminturşular, hansılar ki, müasir rasionların əksəriyyətində quş üçün optimal miqdarda və onların defisitinin problemi az aktual deyildir. Metionin və sistin kompleksdə baxmağı qəbul edilmişdir, çünki sistin çatışmazlığı metioninin hesabına qismən ödənilir.

Sadalanmış əvəzolunmayan aminturşulardan heç olmasa birinin çatışmazlığı quşun maddələr mübadiləsinə neqativ təsir edir, bu da müqavimət və məhsuldarlığın azalmasına imkan yaradır. Ədəbiyyatlarda qeyd edilir ki, lizin broylerin sinə ətinin 7%-ini təşkil edir və rasionda lizinin çatışmazlığı əsasən də cücelərin böyütməsinin başlanğıcında (start və boy atma dövrləri) sinə ətinin daha az çıxımına gətirir. [4 s.157]

Yalnız rasionda əvəzolunmayan aminturşuların miqdarına, həm də amin turşu nisbətinə nəzarət etmək lazımdır. Bunun üçün "məhdudlaşdırıcı aminturşular" anlayışı daxil edilmişdir. Rasionda defisit dərəcəsi asılı olaraq birincini müəyyən edirlər, ikincini və üçüncünü məhdudlaşdırıcı aminturşular və onları ciddi müəyyən edilmiş sırada rasiona daxil edirlər. Bu ayrı aminturşuların antaqonizmindən qaçmağa imkan verir və daha çox onların tam mənimsəməsinə imkan yaradır.

Ancaq, çatışmayan aminturşuların miqdarına nəzarət edərək, qalan aminturşular haqqında unutmaq lazım deyil, çünki hamısı orqanizmdə müəyyən funksiyaları yerinə yetirir.

Amin turşu yemlərinin rasionuna əlavə edilməsi vaxtı cücə-broyerlərin məhsuldarlığının artımı qeyd edilir. [1s.16] Qeyd edilmişdir ki, cücələrin iştahası məhdudlaşdırılan aminturşuların artığına görə enir. [6 s.19] Tarazlaşdırılmamış rasion zamanı aminturşuların defisiti quşda kannibalizmin təzahürlərinə səbəb ola bilər.

Dimdikləmə əlamətli toyuqların biokimyəvi göstəricilərini tədqiq edərək, zülali mübadilənin, qepatoz və aminturşuların mübadiləsinin pozulması səviyyənin düşməsi əlamətləri, vitaminlərin defisiti aşkar edilmişdir. [3 s.533]

Alimlər müəyyən etmişlər ki, rasionda aminturşuların artığı ən böyük ölümcül çıxıma və broyerlərin ətində aminturşuların miqdarının artımına imkan yaradır. Ancaq cücə- broyerlərə böyük dozalarda amin turşu yemləmələrinin verilməsi məqsədə uyğun olmayandır - onların miqdarı oksidləşmə sürətiylə müsbət korrelyasiya edir. Ən optimal variant quş üçün kifayət qədər miqdarlarda rasiona aminturşuların daxil edilməsidir ki, bu da məhsuldarlığın artımına və yemin konversiyasına imkan yaradır, buna görə də yüksək keyfiyyətli qiymətli məhsul almaq mümkün olur.

Bu gün ölkə bazarında əksəriyyət xarici istehsalçılar tərəfindən istehsal olunan yem amin turşu əlavələri (L-lizin, DL metionin, L-treonin, L-triptofan) təqdim edilmişdir. Geniş yayılan əlavələr – metioninin əvəzediciləri "maye metionin" və tərkibində kalsium olan hidrokksianaloq metionin, hansılar ki, tərkibinə orqanik turşular daxil olur; onlardan transaminiraniya prosesində metionini yaranır. Ancaq effektivlik və iqtisadi məqsədə uyğunluğu planda onların tətbiqi "təmiz" metionini əvəz edir [5 s.28] Beləliklə, aminturşular quşun yedirdilməsi, xüsusilə məhsuldarlığında, əhəmiyyətli rol oynayır. Çatışmazlığı kompensasiya edərək və arzu edilməyən artıqdan çəkinərək rasionda aminturşuların miqdarını diqqətlə normaya salmaq lazımdır. Yalnız bütün nutrientlərin tənzimlənmiş halında yedirmə cücələrin genetik potensialını reallaşdırmaq və broyerlər canlı kütləsinin əlavə çəkisinə və yemin yüksək konversiyasına nail olmaq mümkündür..

Zülali hidrolizatların preparatlarının tətbiqləri, hansılar ki, əvəzolunmayan aminturşuların mənbəyi funksiyasından başqa, bioloji fəallığa malikdirlər və orqanizm sistemlərinin fəaliyyətinin normallaşmasına imkan yaradırlar.

Ədəbiyyat

1. Борук В.В. Эффективность применения комплексных препаратов Абиопептид и Ферропептид на различных стадиях онтогенеза бройлеров. Лис. канд. биол. наук / В.В. Борук; МГАВМиБ, М., 2012, 162 с.
2. Qədimova N.S. Ət və ət məhsullarının texnologiyası. Dərslik, Bakı: İqtisad Universitetinin Nəşriyyatı, 2013
3. Долгополов В.Н., Шушлебин В.И., Александров Д.Е., Мигаш В.С./ "Расклев у кур как результат нарушения биохимического гомеостаза" / Материалы XVII Международной конференции «Инновационные разработки и их освоение в промышленном производстве». Сергиев Посад, 2012, с. 533-535
4. Dozier W.A \ "Dietary amino acid responses of broiler chickens" /III, M.T. Kidd, A. Corzo // The Journal of Applied Poultry Research, 2008, vol. 17, iss. 1, pp. 157-161.
5. L.Durst, M.Vittman. - Kənd təsərrüfatı heyvanlarının yemləndirilməsi (dərslik), Bakı, Qapp-Poliqraf 2005

6. Тарабрин И. Роль аминокислот в регулировании аппетита /И. Тарабрин // Животноводств России, 2006, №9, с. 19-20

Резюме

Насруллаева Г.М., Гурбанлы Ш.Т.

Характеристики применения кормов и добавок в птице водстве

Невозможно избежать влияния антропогенных факторов при производстве бройлеров в промышленных технологиях. Развитие стресса вызывает у птицы ряд негативных последствий, которые выражаются в нарушении функции нервной, сердечно-сосудистой, пищеварительной, иммунной систем, снижении общей сопротивляемости организма. Следовательно, снижается продуктивность яиц и мяса птицы, что приводит к большим потерям в производстве. В связи с этим, в статье исследуется механизм действия незаменимых аминокислот, добавляемых в рацион цыплят-бройлеров.

Ключевые слова: курица-бройлер, корм, белок, незаменимые аминокислоты, минералы, триптофан

Summary

Nasrullayeva G.M., Qurbanli Sh.T.

Characteristics of the Use of Feed and Additives in Poultry

It is impossible to avoid the influence of anthropogenic factors in the production of broilers in industrial technologies. The development of stress causes a number of negative consequences in the bird, which are expressed in the dysfunction of the nervous, cardiovascular, digestive, immune systems, and a decrease in the general resistance of the body. Consequently, the productivity of eggs and poultry meat decreases, which leads to large losses in production. In this regard, the article examines the mechanism of action of essential amino acids added to the diet of broiler chickens.

Key words: broiler chicken, feed, protein, essential amino acids, minerals, tryptophan

REGIONAL İQTİSADİYYATIN İNKİŞAFINDA İNNOVATİV TEXNOPARKLAR ŞƏBƏKƏSİNİN YARADILMASI MƏSƏLƏLƏRİ

Şahverdiyeva Roza O.¹,

Əkbərova Leyla Ə.²,

Quliyeva Gülnarə Y.³

^{1,2,3}AMEA-nın *İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu*

[1shahverdiyev@gmail.com;](mailto:1shahverdiyev@gmail.com)

[2 akberovaleyla4@gmail.com;](mailto:2akberovaleyla4@gmail.com)

[3gulnara.guliyeva98@gmail.com;](mailto:3gulnara.guliyeva98@gmail.com)

Xülasə: *Məqalə hazırkı rəqəmsal transformasiyalar şəraitində ölkədə regional iqtisadiyyatın inkişafında innovativ istehsal-xidmət tipli texnoloji mərkəzlər, sənaye klasterləri və texnoparklar şəbəkəsinin yaradılması məsələlərinə həsr olunmuşdur. Ölkə iqtisadiyyatının innovasiyalar əsasında modernləşdirilməsi, innovativ iqtisadiyyatın davamlı inkişafı üçün yeni tipli texnoparkların yaradılması zərurəti əsaslandırılmışdır. Regional iqtisadiyyatın inkişafında*

innovativ texnoparkların və mərkəzlərin yaradılması aktuallığı göstərilmiş, gələcəyin innovativ müəssisələrinə olan struktur-arkitektur tələblər şərh olunmuşdur. Beynəlxalq təcrübə əsasında texnoparkların fəaliyyət xüsusiyyətləri üzrə ixtisaslaşma istiqamətləri müəyyənləşdirilmiş, müxtəlif təşkilati-iqtisadi funksional formaları verilmişdir. İnnovativ texnoparklar şəbəkəsinin arxitektur prinsipləri və təşkilati strukturu təklif olunmuşdur. Regional iqtisadiyyatda və texnoparkların səmərəli fəaliyyətində 4.0 Sənaye inqilabı tələblərinin nəzərə alınması üzrə bəzi tövsiyələr verilmişdir.

Açar sözlər: *innovasiyalı inkişaf, innovativ texnoparklar şəbəkəsi, innovasiya infrastruktur, virtual texnoparklar, 4.0 Sənaye inqilabı platforması*

Giriş. Hazırda dünyanın qabaqcıl ölkələrində iqtisadiyyat innovasiyalar əsasında inkişaf etdirilir. İqtisadi inkişafda elmi-texnoloji innovasiya siyasətinin formalaşması, dünya ölkələrinin innovativ iqtisadi inkişaf modelinə keçidi müasir dövrün əsas məsələlərindən biridir. Gələcəyin innovativ müəssisələrinin inkişaf etdirilməsi üçün onlara yürüdülmən beynəlxalq, milli strateji prioritet və tələblər müəyyənləşdirilməlidir. İnnovativ texnologiyaların müasir tələblərə uyğun işlənilməsi, BMT-nin 2030-Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərindən [1] biri olan "Sənaye, innovasiya və infrastruktur"un inkişafı, 4.0 Sənaye inqilabı tələblərinin tətbiqi dünya iqtisadiyyatının inkişafında əsas istiqamətlərdən biridir. Həm Azərbaycanın 2021-ci ildə qəbul olunan Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlərində [2], həm də ölkə iqtisadiyyatının inkişafı üzrə Strateji Yol Xəritələrində [3] biliklər və innovasiya iqtisadiyyatının formalaşdırılması, elmi-innovasiya texnoparklarının inkişaf etdirilməsi konkret vəzifə olaraq göstərilmişdir. Ölkədə innovativ iqtisadiyyatın davamlı inkişafının, rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına nail olmaq üçün yeni texnologiyalar işlənilməlidir. Bu istiqamətdə müxtəlif təyinatlı innovativ texnoparkların yaradılması nəzərdə tutulur.

Avropa Birliyi Komissiyasının müəssisələrin gələcək inkişaf konsepsiyasında onlara yürüdülmən tələblər, prioritetlər və verilən tövsiyələr nəzərə alınmışdır. 4.0 Sənaye inqilabı elementlərinin texnoparklarda tətbiq olunması zərurəti ölkənin regionlarda, xüsusən postkonflikt ərazilərdə innovativ texnoparkların yaradılmasını vacib məsələyə çevirmişdir. Regional iqtisadiyyatın inkişafına kömək etmək innovativ texnoparkların yaradılması yolunda əsas stimullardandır. Regional iqtisadiyyatın inkişafında innovativ texnoparklar şəbəkəsinin yaradılması müasir dövr üçün zəruri və aktual məsələlərdəndir. Bu işə elmi dəstək verilməsinin mühüm əhəmiyyəti vardır.

Regional iqtisadiyyatda innovativ inkişafın zəruriliyi və xüsusiyyətləri. Respublikada real iqtisadi sektorun daha sürətli inkişafına nail olmağın əsas yollarına iqtisadiyyatın texnoloji innovasiya əsasında modernləşdirilməsi, innovasiya əsaslı irəliləyişinin təmin edilməsi daxildir. Süni intellekt və robotlaşdırma, bio, nano, informasiya-kommunikasiya, kosmik və s. kimi yeni sferaların formalaşdırılması, yüksək texnologiyalar sektorunun inkişafı da buraya daxildir. Elmtutumlu və innovativ iqtisadiyyatın formalaşması, yüksək texnologiyalar əsasında rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalının genişləndirilməsi ölkənin ixrac qabiliyyətinin yüksəlməsinə əhəmiyyətli təsir göstərir. İnnovativ iqtisadiyyata keçidin əsas modelinə aşağıda qeyd olunanları aid etmək olar [4]: 1) biznesin və elmin innovativ fəaliyyətini, innovasiyaya investisiya qoyulmasını stimullaşdıran model dövlət tərəfindən maliyyələşdirilən, dəstəklənən və tənzimlənən innovasiya fəaliyyətinin dayanıqlı infrastrukturunun qurulmasına əsaslanır. 2) Xüsusi maliyyələşdirmə hesabına tədqiqat və istehsalat əsasında əməkdaşlıqların qurulması üzrə sahibkarlıq modelini işə

qrantlar və elmi proqramların maliyyələşdirilməsi yolu nəzərdə tutur. Burada inkişaf prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsi həyata keçirilir. XX əsrin ortalarında qabaqcıl dövlətlərin iqtisadiyyatının inkişafı üçün zəruri olan innovativ tədqiqatların aparılmasına müvafiq ciddi maliyyə, əmək resursları və maddi baza tələb olunurdu. Həmin tələblərin yerinə yetirilməsi istiqamətində ilk olaraq həmin dövrlərdə texniki-texnoloji, innovativ mərkəzlər, sonralar innovativ strukturlar, texnoparklar yarandı. Bunun nəticəsində elmin, sənayenin ekstensiv inkişafından yüksək texnologiyalar hesabına sahənin intensiv inkişafına keçid zəruri xarakter aldı. İnnovativ texnopark strukturlarının yaradılması vasitəsilə iqtisadiyyatın müasirləşdirilməsi, onun şaxələndirilməsi prosesi baş verdi. Cəmiyyətin mövcud tələblərinə cavab verə bilən yeni iqtisadi innovativ strukturlar, texnoparklar yaranmağa başladı və bu proses indi də davam edir.

Regional iqtisadiyyatın inkişafında innovativ texnoparkların əhəmiyyəti. Dünya ölkələrinin iqtisadi inkişafında innovativ texnoparklar mühüm əhəmiyyətə malikdir. Elmi-texnoloji innovasiya texnoparkları innovativ iqtisadiyyata keçiddə və onun inkişafında əsas hərəkətverici qüvvəydir. İnnovasiya və biliklər iqtisadiyyatının infrastrukturunun əsasını texnoparklar təşkil etdiyinə görə [5], onların yaradılması və səmərəli fəaliyyətlərinin təşkili ölkə iqtisadiyyatının əsas məqsədlərdəndir. İnnovasiya texnoparkları elmi-texniki yeniliklərin işlənməsi və istehsalata tətbiqi ilə bağlı prosesləri həyata keçirən elmi innovativ müəssisə və yüksək texnologiyaların cəmləşdiyi bir məkandır.

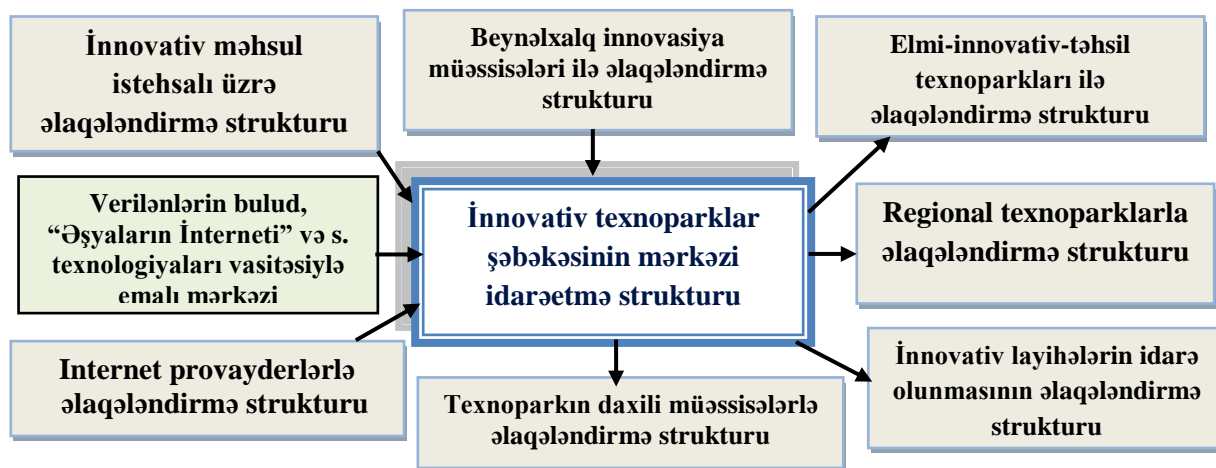
Texnoparklar kiçik və orta elmtutumlu innovasiya şirkətlərinin inkişafı üçün maksimum əlverişli mühitin formalaşdırıldığı elm-istehsalat kompleksləridir və əsasən innovasiya strukturu kimi elmi-tədqiqat fəaliyyətinin nəticələrinin kommersiya məhsuluna çevrilməsi və bazara çıxarılmasının təşkili ilə məşğul olur. Texnoparklar əsasən elmi-texnoloji parklar, inkubatorlar, texnomərkəzlər, texnopolislər və s. kimi fəaliyyət göstərirlər. Texnopark strukturlarının fəaliyyəti həm ənənəvi iqtisadiyyat sahələrinin, həm də yeni innovasiya, informasiya, bilik və texnoloji iqtisadiyyat sektorlarının formalaşmasına yardım edə bilər.

İnnovativ texnoparklarının yaradılması və fəaliyyətinin təşkili xüsusiyyətləri. Texnoparkların iqtisadiyyatın innovasiya əsasında müasirləşdirilməsi, iqtisadiyyatın davamlı inkişafı, rəqabət qabiliyyətinin artırılması, regionların sosial-iqtisadi inkişafına kömək, innovasiya şirkətlərinin formalaşdırılması, təhsil müəssisələri, elmi tədqiqat institutları və sənaye arasında qarşılıqlı əlaqələrin təkmilləşdirilməsi, elmtutumlu məhsulun yerli və xarici bazarlarda satışına kömək etmək, elmin kommersiyalaşdırılması və s. kimi əsas məqsədləri vardır. Yaradılma məqsədlərindən asılı olaraq onlar müəyyən funksiyaları yerinə yetirirlər.

Texnoparkın idarəetmə missiyası yüksək keyfiyyətli innovasiya məhsulunun və xidmətlərin istehsalında elmi-texniki və texnoloji nailiyyətlərin hazırlanmasını və tətbiqini sürətləndirmək məqsədilə “elm-təhsil-biznes” inteqrallaşdırılmış üçlüyünün formalaşması üçün şəraitin yaradılmasından ibarətdir. İnnovasiya texnoparkları müxtəlif təşkilati-hüquqi və funksional formalara malik olur. Onlar formalaşma məqsədlərindən və fəaliyyət xüsusiyyətlərindən asılı olaraq müəyyən istiqamətlərdə qərarlaşmış ixtisaslaşmaya malikdirlər [6, 7]. Dünya praktikasında texnoparklar formalaşma məqsədlərindən və fəaliyyət xüsusiyyətlərindən asılı olaraq müəyyən istiqamətlərdə ixtisaslaşmaya malikdirlər. Beynəlxalq Elmi Parklar Assosiasiyasının məlumatları göstərir ki, texnoparklar İKT və kommunikasiya, biotexnologiya, kompüter elmləri və aparat təminatı, elektronika, proqram təminatı, e-tibb və s. kimi sahələrdə daha çox fəaliyyət göstərirlər.

Regional iqtisadiyyatın kompleks inkişafında texnoparklar şəbəkəsi. Texnoparklar spesifik fəaliyyət xüsusiyyətlərindən asılı olaraq innovasiya, marketing, investisiya, istehsal, virtual

texnopark, kompleks texnoparklar kimi müxtəlif funksional formalara malikdirlər. Xüsusi halda təşkilati-hüquqi formalarına görə ən çox rast gəlinən texnoparklara aşağıdakıları aid etmək olar [8]: elmi-texnoloji park, virtual texnoparklar, tədqiqat parkları, elmi parklar, elmi-tədqiqat parkları, biznes inkubatorlar, texnopolislər və ya texnopark, kommersiya parkı, sənaye-texnoloji parkları, virtual, şəbəkə texnoparkları və s. İnnovativ texnoparklar şəbəkəsinin təşkilati strukturunu şəkil 1-dəkimi kimi təklif etmək olar.

Şəkil 1. İnnovativ texnoparklar şəbəkəsinin təşkilati strukturunu

Virtual texnoparklar elmi tədqiqatlar tələb edən, yüksək texnoloji və innovativ məhsullar istehsal edən tədqiqat, biznes, innovasiya, elm və təhsil müəssisələrinin birgə fəaliyyətini ixtisaslaşmış bir şəbəkə platformasında həyata keçirən innovativ strukturdur [9]. Virtual platforma ölkənin innovasiya müəssisələrini, biznes strukturlarını məhsul bazarlarında rəqabət üstünlükləriylə təmin edən, elmi və texniki məhsulları effektiv şəkildə təbliğ edən texnologiyaları müəyyənləşdirmək və təqdim etmək üçün bir mühitdir. Virtual texnopark məsafədən olmaqla regiondakı innovativ müəssisələrin qarşılıqlı fəaliyyətini asanlaşdırən marketinq istiqamətli informasiya məkanı kimi qəbul edilir. Müxtəlif elm-təhsil müəssisələrini, elm adamlarını birləşdirən iqtisadi struktur kimi innovasiya texnoparkları şəbəkəsi bütövlükdə regionun, xüsusən də kiçik innovativ müəssisələrə malik ali təhsil müəssisələrinin iqtisadi, innovasiya və investisiya cəlbediciliyini artırmaq üçün informasiya məkanının regional texnoparkları ilə qarşılıqlı əlaqədə ola bilərlər. Virtual texnoparklar informasiya qarşılıqlı əlaqələrinin yaradılmasını, innovasiya prosesinin bütün iştirakçılarının əlaqələndirilməsini həyata keçirir. O, vahid innovasiya infrastrukturunda birləşdirilə bilən paylanmış innovasiya resurslarına malikdir. *İnnovasiya infrastrukturunu*–qarşılıqlı əlaqəli, bir-birini tamamlayan sistem və onların müvafiq olaraq innovasiya fəaliyyətini səmərəli həyata keçirmək və yenilikləri realizə etmək üçün vacib olan təşkilati və idarəedici alt sistemlərinin məcmusudur. Şəbəkə texnoparkı rezident şirkətlərinə innovativ sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirməyə, istehsalla bağlı işlərini təqdim etməyə kömək edən, innovativ müəssisələrin geniş spektrli, müasir texnologiyalar əsasında kompleks xidmətlər göstərən əlverişli biznes və innovasiya mühitinin yaradılmasını reallaşdırən iqtisadi strukturudur. *İnnovativ mühit* - texnoparklarda fəaliyyət göstərən bütün iştirakçıların və rezident şirkətlərin inkişafı üçün əlverişli xüsusi innovasiya mühitinin formalaşdırılmasıdır. İnnovativ mühitin strukturunu -yeni məhsulun, texnologiyanın yaradılmasını, onun reallaşdırılmasını təmin edən daxili mühitin və innovativ inkişafın təmini üçün əlverişli xarici şəraitin formalaşmasından ibarətdir. İnnovasiya

mühitinin əsas tərkib elementlərinə investisiya cəlbəciliyini, regionun rəqabət qabiliyyətliliyini, innovasiya cəlbəciliyini və s. daxil etmək olar.

Regional iqtisadiyyatda IV Sənaye inqilabı komponentlərinin tətbiqi perspektivləri.

Biliklərə və innovasiyalara əsaslanan iqtisadiyyatın formalaşması prosesinin sürətləndirilməsində IV Sənaye inqilabının tətbiqinin perspektiv imkanlarının araşdırılması zəruri məsələlərdən biridir. Regional iqtisadiyyatın, innovasiya texnoparklarının formalaşdırılması problemlərini kompleks şəkildə təhlil etmək və onun 4.0 Sənaye inqilabının tələblərinin tətbiqi ilə idarə olunması zəruri hesab olunur. 4.0 Sənaye inqilabı çərçivəsində blokçeyn texnologiyalarının inkişafı, yeni şəbəkə kriptovalyutalarının meydana gəlməsi beynəlxalq pul-maliyyə münasibətlərində bir çox sosial-iqtisadi dəyişmələrə səbəb olacaqdır. 3D çapı yeni istehsal, satış, marketing, reklam texnologiyaları yaradacaqdır. Müxtəlif sahələrdə 4.0 Sənaye inqilabına [10, 11] əsaslanan implant texnologiyaları, yeni görmə interfeysi, daşınan İnternet, Əşyaların İnterneti, “ağıllı” ev, “rəqəmsal” insan, cib superkompüter, “ağıllı” şəhər, big data texnologiyaları, pilotsuz avtomobillər, süni intellekt, robototexnika, kriptovalyuta texnologiyaları, istehsalatda, təhsildə, tibbi sferada və kütləvi tələbat malları sahəsində 3D nəşri kimi əsas İnternet və informasiya texnologiyalarının tətbiqi genişləndirilməlidir. Onlar iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində tətbiq olunmalıdır. Tədqiqatlar göstərir ki, 4.0 Sənaye inqilabının gətirəcəyi yeniliklər müasir dövrdə yeni inqilabların yaranması, ona keçid üçün perspektiv imkanlar yaradır. Belə ki, IV sənaye inqilabında mövcud olan innovativ texnologiyaların struktur elementlərinin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olması, fəaliyyət göstərməsi və yaxın gələcəkdə həmin elementlər arasında əlaqələrin daha da təkmilləşdirilməsi, yeni texnologiyaların davamlı inkişafı növbəti 5.0 sənaye inqilabının formalaşması üçün geniş imkanlar yaradır.

Nəticə. Ölkədə iqtisadiyyatın innovasiyalar əsasında müasirləşdirilməsi iqtisadiyyatın inkişafında innovativ texnoparklar şəbəkəsinin yaradılması aktualdır. Ölkədə texnoparkların, onların bir-biri ilə informasiya qarşılıqlı əlaqələrinin yaradılması, regionda innovasiya prosesinin bütün iştirakçılarının əlaqələndirilməsi, vahid innovasiya infrastrukturunda birləşməsi, paylanmış innovasiya resurslarına malik olmasının təmini və səmərəli fəaliyyəti respublika iqtisadiyyatının inkişafına əhəmiyyətli töhfələr verə bilər. Texnoparkların fəaliyyəti üzrə öyrənilmiş beynəlxalq təcrübə, gələcəyin innovativ müəssisələrinə olan tələblər onun fəaliyyət xüsusiyyətləri üzrə ixtisaslaşma istiqamətlərinin müəyyənəndirilməsində, müxtəlif funksional formaların işlənilməsində nəzərə alınmaqla innovativ texnoparklar şəbəkəsinin təşkilati strukturu təklif olunmuşdur. Regional iqtisadiyyatda və texnoparkların səmərəli fəaliyyətində IV Sənaye inqilabı tələblərinin tətbiqinin nəzərə alınmasının yolları göstərilmişdir.

Ədəbiyyat

1. The Sustainable Development Goals Report 2020. United Nations. <https://unstats.un.org/sdgs/report/2020/>
2. “Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”i və onun təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 02 fevral 2021. <https://president.az/articles/50474>.
3. Telekommunikasiya və informasiya texnologiyalarının inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi. Bakı, 6 dekabr 2016-cı il, <https://president.az/articles/22382>.
4. Беломестнов В.Г. Инновационная экономика России: институциональный подход. Проблемы современной экономики, 2019, №4(72), стр.30-34.

5. Khanmirzaee Sama, Jafari Mostafa, Akhavan Peyman. A study on the role of science and technology parks in development of knowledge-based economy. World journal of entrepreneurship management and sustainable development, 2018, vol.14, issue 1, pp.74-85.
6. Lecluyse Laura, Knockaert Mirjam, Spithoven Andre. The contribution of science parks: a literature review and future research agenda. Journal of technology transfer, 2019, volume 44, issue 2, pp.559-595.
7. Aliyev A.G. Some methodological problems of improving the effectiveness of the performance and management of innovative enterprises. Management Dynamics in the Knowledge Economy, 2020, vol 8, no2, issue 28, pp.175-191.
8. Воронов Н.Д. Технопарки как центры инновационного развития региональной экономики. Научный ежегодник Центра анализа и прогнозирования, 2020, №1(4), стр. 33-38.
9. Гончарова Е. В. Виртуальный технопарк как площадка для инновационных разработок. Научно-методический электронный журнал «Концепт», 2016, Т.17, стр.314–320.
10. Schwab K. The Fourth Industrial Revolution. Limited. 2017, 192 p.
11. Şahverdiyeva R.O. İnnovasiya strukturlarının fəaliyyət səmərəliliyinin yüksəldilməsinin perspektiv istiqamətləri. İnformasiya cəmiyyəti problemləri, 2020, №1, səh.103-118.

Резюме

Шахвердиева Р.О., Акбарова Л.А., Гулиева Г.Ю.

Вопросы создания сети инновационных технопарков в развитии региональной экономики

Статья посвящена созданию сети инновационных технопарков в развитии экономики региона. Обоснована необходимость модернизации экономики страны на основе инноваций и создания технопарков для устойчивого развития инновационной экономики. Подчеркнута актуальность создания инновационных технопарков в развитии экономики региона, прокомментированы требования к будущим инновационным предприятиям. На основе международного опыта определены направления специализации по особенностям деятельности технопарков, даны различные функциональные формы. Предлагается организационная структура сети инновационных технопарков. Даны рекомендации относительно требований IV промышленной революции в региональной экономике и эффективной работы технопарков.

Ключевые слова: инновационное развитие, инновационная сеть технопарков, инновационная инфраструктура, виртуальные технопарки, IV Промышленная революция

Summary

Shahverdiyeva R.O., Akbarova L.A., Guliyeva G.Y.

Issues of Creating a Network of Innovative Technology Parks in the Development of the Regional Economy

The article is devoted to the creation of a network of innovative technology parks in the development of the regional economy. The necessity of modernizing the country's economy on the basis of innovations and the creation of technology parks for the sustainable development of an

innovative economy has been substantiated. The relevance of the creation of innovative technology parks in the development of the regional economy is emphasized, the requirements for future innovative enterprises are commented on. On the basis of international experience, the directions of specialization according to the peculiarities of the activity of technoparks are determined, various functional forms are given. The organizational structure of the network of innovative technoparks is proposed. Recommendations are given regarding the requirements of the IV industrial revolution in the regional economy and the efficient operation of technoparks.

Key words: *innovative development, innovative network of technoparks, innovative infrastructure, virtual technoparks, IV Industrial revolution*

REGIONLARIN SƏNAYE İSTEHSALINDA İNFRASTRUKTURLARIN ROLU

Şirvani Könül Vaqif qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti

konul.sirvani.75@mail.ru

Xülasə: *Məqalədə sənayedə infrastrukturaların rolu tədqiq edilmişdir. Sənayenin inkişafına təsir göstərən infrastrukturalar müəyyənləşdirilmiş və onların hər birinin xüsusiyyətləri açıqlanmışdır. Sənaye istehsalı infrastrukturalarının blok-sexemi tərtib edilmişdir.*

Açar sözlər: *sənaye, infrastruktur, istehsal, region, informasiya*

Ölkənin mütərəqqi sosial-iqtisadi inkişafı yalnız sənayedə ciddi islahatlar aparıldıqda mümkündür. Buradakı vacib istiqamətlərdən biri regionlararası əlaqələrin qurulması ilə sənaye istehsalının inkişafıdır. Eyni zamanda iqtisadiyyatın ən vacib hədəfi regional səviyyədə uğurla həyata keçirilə bilən əhalinin rifahını və həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırmaqdır. Buradan belə çıxır ki, təkcə dövlət səviyyəsində deyil, həm də regional səviyyədə müasir sənaye siyasəti formalaşdırmaq lazımdır. Regionda sənayesinin inkişafının məqsədi istehsalın təşkili və idarə edilməsini yaxşılaşdırmaqla yanaşı, yeni texnologiyalar, avadanlıqlar, informasiya sistemləri tətbiq etməklə istehsalın məhsuldarlığını artırmağa nail olmaqdır. Bundan əlavə, sənaye siyasətinin effektiv həyata keçirilməsi regional inkişaf strategiyası ilə təmin edilməlidir.

Region sənayesinin inkişafı aşağıdakılardan asılıdır: 1) insan fəaliyyəti ilə əlaqəli olmayan təbii şərtlər: sənayenin sektor quruluşunu təsir edən təbii və iqlim şəraiti; məsələn, satış bazarlarının və ya xammalın yaxınlığı kimi amillərlə əlaqəli olan coğrafi yer; ərazi baxımından sənaye istehsalı növlərinə birbaşa təsir göstərən təbii ehtiyatların olması; 2) insan fəaliyyətinin nəticələri.

Bütün bu xüsusiyyətlər sənaye siyasətinə güclü təsir göstərir. Bundan əlavə, potensial investorlar üçün regionun cəlbediciliyini artıran sənaye infrastrukturunun (rabitə, nəqliyyat, kommunal xidmətlər) mövcudluğu da nəzərə alınmalıdır. Bazar infrastrukturuna da sahib olmaq vacibdir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində sənaye müəssisələrinin qarşılıqlı əlaqəsinin, mal və xidmətlərin istehsalçılardan istehlakçılara hərəkətinin, maliyyə axınlarının, əmək bazarının fəaliyyətinin, elmi-texniki tərəqqinin inkişafının təmin edilməsində xüsusi rol məhz infrastrukturlara məxsusdur. Ən ümumi şəkildə infrastrukturalar istehsal xarakterli və ya əhaliyə müxtəlif xidmətlər göstərən iqtisadiyyatın bir sıra sahələri kimi müəyyən edilir. Milli iqtisadiyyat səviyyəsində infrastrukturun inkişafı dövlətin, region daxilində regional dövlət orqanlarının, sənaye

sahəsi daxilində müəssisə rəhbərliyinin əsas vəzifəsidir. Regionlarda infrastrukturun inkişaf səviyyəsi sahibkarlıq fəaliyyətinin və ərazinin işgüzar mühitinin (o cümlədən investisiya cəlbediciliyinin) qiymətləndirilməsinin vacib göstəricisi kimi xidmət edir.

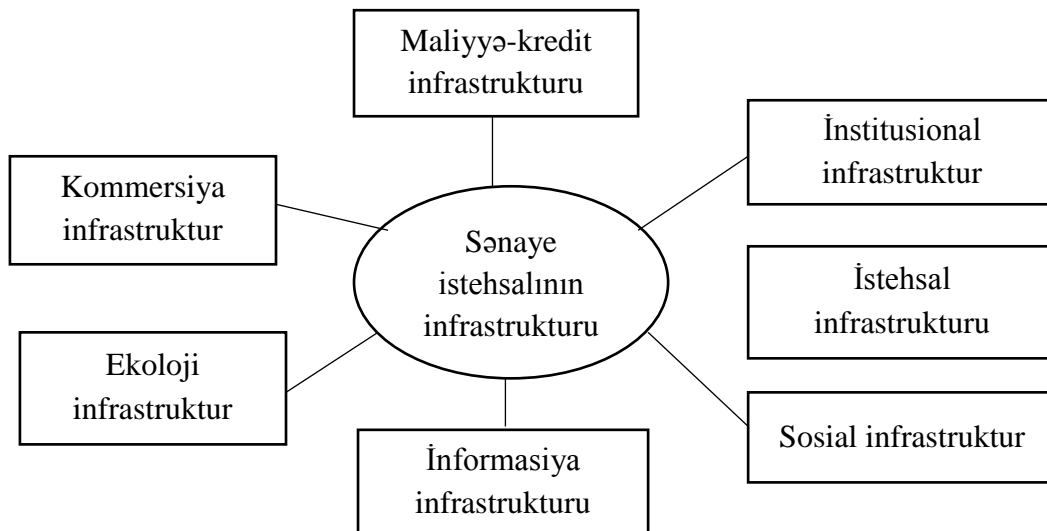
Ümumiyyətlə, regionun inkişafında, əhalinin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasında sənayenin rolu çox yüksəkdir. Sənaye cəmiyyətin ən vacib istehsal komplekslərindən biri kimi çıxış edir. Burada hər zaman ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının aktual, həyati problemləri həll olunur. Sənaye aşağıdakı xüsusiyyətlərə görə infrastruktur yaradan sahədir:

- Sənaye milli iqtisadiyyatın və əhalinin müxtəlif məhsullara olan tələbatlarının əhəmiyyətli bir hissəsini təmin edir və məhsulları bir sıra ölkələrin ümumi dövriyyəsində lider mövqe tutur;
- Sənaye müəssisələri milli iqtisadiyyatın məhsullarının ən vacib istehlakçıları kimi çıxış edərək inkişaflarına töhfə verirlər;
- Sənaye müəssisələrinin özləri bir çox digər sənaye müəssisələri və ixrac üçün əsas məhsul tədarükçüləridir;
- Sənaye müəssisələrində yeni iş yerləri açmaq üçün geniş imkanlar mövcuddur.

Regionların sənaye istehsalında infrastrukturların rolunun öyrənilməsi ölkə iqtisadiyyatının inkişafı üçün vacibdir. Bazar iqtisadiyyatının tələblərinə cavab verən, sənaye istehsalına kömək edən infrastrukturların formalaşdırılması iqtisadi islahatların uğur qazanmasının və onun səmərəli idarə olunmasının ən vacib vəzifəsidir.

Regionlarda müəssisələrin effektiv inkişafı yalnız sənaye istehsalının iki komponentinin: əsas istehsalın və ona xidmət edən istehsal infrastrukturunun balanslı inkişafı ilə mümkündür.

Sənaye istehsalı infrastrukturlarını aşağıdakı şəkil vasitəsilə əks etdirə bilərik.

Şəkil. Sənaye istehsalının infrastrukturuları [1]

Ölkənin kredit-maliyyə infrastrukturunun fəaliyyətinin əsas məqsədlərindən biri sənaye istehsalının, onun sosial infrastrukturunun dinamik inkişafı üçün iqtisadi əsasların formalaşdırılması, iqtisadi artım və rəqabət mühitinin formalaşması üçün ilkin şərtlərin yaradılması, kompleks infrastrukturun maddi-texniki bazasının inkişafını təmin etməkdir. İştirak xüsusiyyətindən və rolundan asılı olaraq, sənayenin maliyyə-kredit-infrastrukturunun subyektləri kimi dövlət, banklar, sənaye müəssisələri, əhali, maliyyə təşkilatları çıxış edir. Sənayenin maliyyə-kredit infrastrukturunu sahəsindəki qarşılıqlı əlaqələrin obyekt sahə istehsalının əsas amillərinin və əhalinin həyatının təkrar istehsalının maliyyə bazasını təmin edən maliyyə-kredit xidmətləri və fondlarıdır.

İnstitusional infrastruktur həra hansı bir regionun və ya ölkənin iqtisadiyyatının idarə olunmasını təmin etmək üçün hazırlanmışdır. Buraya iqtisadiyyatı tənzimləyən və istiqamətləndirən qurumlar, hesablama mərkəzləri, maliyyə-kredit sistemi qurumları və s. daxildir. Digər qruplar arasında institusional infrastrukturun fərqli bir xüsusiyyəti, müstəqil bir sənaye və ya alt sənaye sahəsi kimi çıxış etməməsi, ancaq onlara nəzarət alt sistemi kimi xidmət etməsidir. Sosial təkrar istehsal sistemində icra olunan idarəetmə funksiyalarının səviyyəsi baxımından cəmiyyətin, regionun, sənayenin və s.-nin institusional infrastrukturunu kimi çıxış edir. [2]

Sənayedə institusional infrastrukturun fəaliyyətinin əsas məqsədi sənaye istehsalının davamlılığını təmin etməyə imkan verən institusional və təşkilati amillərin bərpası üçün şərait yaratmaqdır ki, bu da aşağıdakı kimi fəaliyyətlərin həyata keçirilməsindən əldə edilir:

- cəmiyyətdə davranış qaydalarının yayılması, ideoloji iş, standartlaşdırma;
- münaqişələr və mübahisələri həll etmək üçün tənzimləyici strukturların yaradılması və s.

Kommersiya infrastrukturunu satıcılar və alıcılar arasındakı təsirli qarşılıqlı əlaqəni asanlaşdıran müəssisə, təşkilat və xidmətlər toplusudur.

Sosial infrastruktura daha çox əhəlinin normal həyatı üçün maddi və mədəni şərait yaradan və əməyin cəlb olunmasına kömək edən binalar, müəssisə və təşkilatlar daxildir.

Ekoloji infrastruktur təbii mühitin qorunması və yaxşılaşdırılması üçün hazırlanmış struktur və obyektlərdən ibarətdir.

İnfrastruktur xidmətlərinin yeni növləri arasında xüsusi rol hal-hazırda ictimai istehsalın inkişafında güclü bir amil olan informasiya infrastrukturuna aiddir. Informasiya xidmətlərinə ehtiyac istehsalın idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar yaranır. İstehsal olunan informasiyaların əksəriyyəti sosial təkrar istehsal prosesində istifadə olunur. Informasiya infrastrukturunu müəyyən bir sahədə informasiya fəaliyyətini təmin edən informasiya kanalları və anbarları, informasiya texnologiyaları və s. məcmusudur.

Sənayedə informasiya infrastrukturunun fəaliyyətinin əsas məqsədləri bunlardır:

- 1) iş iştirakçılara lazımi məlumatları almaq və istehlak etmək imkanı vermək;
- 2) informasiya xidməti və sənaye istehsalının məlumatlandırılması prosesində informasiya amilinin təkrar istehsalının təmin edilməsi.

İştirak xüsusiyyətindən asılı olaraq, sənayedə informasiya infrastrukturunun subyektləri dövlət, müəssisə və təşkilatlar və əhalidir. Qarşılıqlı əlaqənin obyektə təsərrüfat subyektlərinə və əhaliyə lazımi məlumatları almaq və istehlak etmək imkanı verən informasiya məhsulları və xidmətləridir.

Sənayenin əsas infrastruktur sahəsi istehsal infrastrukturudur. İqtisadi fəaliyyətdə istehsal infrastrukturunu çoxşaxəli, iyerarxik, kompleks yaradan bir sistem kimi çıxış edir. İstehsal infrastrukturunun bir-birini tamamlayan ayrı-ayrı bölmələri arasında sıx əlaqə mövcuddur. Sistem təhlili və inkişafın planlaşdırılması sənaye kompleksinin istehsal infrastrukturunun effektiv idarə olunması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İstehsal infrastrukturunu təhlil edərkən və planlaşdırarkən onun sahə quruluşunu da nəzərə almaq lazımdır (nəqliyyat, rabitə, enerji təchizatı). İstehsal infrastrukturunun sahəvi komponentləri məhsul dövriyyəsi prosesinin təmin edilməsində fərqli rol oynayır. Bəziləri bu proseslə birbaşa, digərləri dolaylı yolla əlaqəlidir.

Ümumiyyətlə, sənaye infrastrukturunun əhəmiyyəti həm istehsal qüvvələrinin inkişafı ilə, həm sənaye əlaqələrini yaxşılaşdırma ehtiyacı ilə, həm də təşkilati və iqtisadi mexanizmin, planlaşdırma metodlarının, region iqtisadiyyatının və sosial-iqtisadi münasibətlərin inkişafı nəticəsində artır. Yüksək keyfiyyətli infrastruktur regiona və onun iqtisadiyyatına həm müsbət, həm

də mənfə təsir göstərə bilər. Məsələn, nəqliyyat infrastrukturunu ətraf mühitə mənfə təsir göstərir, magistral yolların yaxınlığında su və torpaq çirkləndirir. Lakin inkişaf etmiş nəqliyyat infrastrukturunu olmadan sənaye inkişafı mümkün deyil. Ona görə də təkrar istehsal prosesində sənaye müəssisələri və infrastruktur obyektlərinin qarşılıqlı əlaqəsi maraqlıdır.

Ədəbiyyat

1. Калинин В.В. Основные направления развития инфраструктуры промышленного комплекса региона. Стратегия развития региона, 35 (218), 2011, с.34-37

2. Растворцев С.Н., Колчинская Е.Э., Савченко В.С. Анализ инфраструктурных факторов промышленного развития в регионе. Научные ведомости, 2015. №19 (216), Выпуск 36/1, с.29-38

Резюме

Ширвани К.В

Роль инфраструктур в промышленном производстве регионов

В статье исследуется роль инфраструктур в промышленности. Определены инфраструктурные оказывающие влияние на развитие промышленности и их особенности. Составлена блок-схема инфраструктур промышленного производства.

Ключевые слова: промышленность, инфраструктура, производство, регион, информация

Summary

Shirvani K.V.

The Role of Infrastructures in the Industrial Production of Regions

The article examines the role of infrastructures in industry. The infrastructures influencing the development of industry and their features are determined. A block diagram of industrial production infrastructures has been drawn up.

Key words: industry, infrastructure, production, region, information

REGIONLARDA KİÇİK MÜƏSSİSƏLƏRİN RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİLİYİNİN ARTIRILMASI YOLLARI

Tağıyeva Aidə Valeh qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti

aidatagiyeva02@gmail.com

Xülasə: *Məqalədə regionların inkişafında kiçik müəssisələrin rolu və onların rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması yolları araşdırılmışdır. Kiçik müəssisələrin inkişafının və rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin edilməsinə təsir göstərən amillər müəyyən edilmişdir. Kiçik müəssisələrin davamlı inkişafının təmin edilməsinin prioritet istiqamətləri təklif edilmişdir.*

Açar sözlər: *kiçik müəssisə, region, rəqabətqabiliyyətlilik, davamlı inkişaf, istehsal*

Kiçik müəssisələrin inkişafı iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi prosesini sürətləndirir. Dünyanın iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrində kiçik müəssisələr əsasən iqtisadi artım tempini, ümumi milli məhsulun quruluşunu və keyfiyyətini müəyyənləşdirir. Bu müəssisələrin uğurlu fəaliyyət

göstərməsi iqtisadiyyatın yaxşılaşdırılması üçün əlverişli şərait yaradır: rəqabət inkişaf edir, əlavə iş yerləri yaradılır, ixrac potensialı artır, yerli xammaldan daha yaxşı istifadə olunur və ən əsası sosial-iqtisadi inkişaf üçün əlverişli şərait yaradılır.

Kiçik müəssisələr innovasiyaların tətbiqi üçün ən təsirli vasitədir. Bu, kiçik müəssisələrin xüsusiyyətləri və elmi-tədqiqat işlərinin aparılmasında üstünlüklərindən irəli gəlir. Beləliklə, kiçik müəssisələrin rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi, regionun yüksək iqtisadi inkişafına nail olmaq və əhalinin rifah halının yüksəldilməsi üçün dövlət regional siyasətinin aparıcı istiqamətlərindən birinə çevrilməlidir. Regionlarda kiçik müəssisələrin rəqabət qabiliyyətinin yaxşılaşdırılması təkcə müəssisənin özünün vəzifəsi deyil, həm də dövlət orqanlarının fəaliyyətinin məqsədi olmalıdır. Ona görə də dövlət-özəl əməkdaşlığı əsasında müəssisələrin rəqabət qabiliyyətini təmin edən mexanizmlər hazırlamalıdır.

Rəqabət müasir strateji idarəetmə nəzəriyyəsi və təcrübəsində əsas yer tutur. Rəqabət iqtisadi kateqoriya kimi 200 ildən çoxdur tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur [1].

Müəssisələrin rəqabət qabiliyyətinə nəzər saldıqda kiçik və orta müəssisələrin rəqabətqabiliyyətliliyini iri müəssisələrin rəqabət qabiliyyətindən ayırmaq məqsədəuyğun görünür. Bu iki anlayış arasındakı fərq istehsal miqyasında, işçilərin sayında deyil, daha çox onların təbiətində özünü göstərir. Kiçik və orta müəssisələr iri müəssisələrdən fərqli olaraq aşağıdakı rəqabət üstünlüklərinə malikdirlər [4, s. 11]:

- yeni iş yerlərinin sürətli yaradılması;
- fəaliyyətin innovativ xarakteri, yeni texnologiyaların sürətlə tətbiqi;
- bazar siqnallarına və iş mühitindəki dəyişikliklərə sürətli reaksiya;
- müştəri istəklərinin maksimum təmin edilməsinə yönəldilməsi;
- iqtisadi və istehsal rahatlığı və hərəkətlilik.

Kiçik müəssisələrin rəqabət qabiliyyətini müəyyənləşdirməsi istənilən təşkilatın idarəetmə fəaliyyətinin tərkib hissəsidir. Kiçik müəssisələrin rəqabət mövqeyinin qiymətləndirilməsi aşağıdakılar üçün tələb olunur:

1. Rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün tədbirlərin hazırlanması.
2. Ortaq istehsalın təşkili üçün müəssisə tərəfdaşının seçimi.
3. Perspektivli istehsala investor vəsaitlərinin cəlb edilməsi.
4. Müəssisənin yeni satış bazarlarına çıxması üçün proqram tərtib etmək və s.

Hər halda qiymətləndirmənin məqsədi müəssisənin sahə bazarındakı mövqeyini müəyyənləşdirməkdir. Bu məqsədə çatmaq yalnız rəqabət qabiliyyətini qiymətləndirmək üçün operativ və obyektiv metodologiya olduqda mümkündür [2].

Regionlarda sosial-iqtisadi islahatların səmərəliliyi iqtisadi inkişaf üçün prioritetlərin seçilməsindən asılıdır. Hər hansı bir müəssisənin, o cümlədən kiçik müəssisənin rəqabət qabiliyyəti maliyyə, iqtisadi və bazar sabitliyini təmin edən üstünlüklərinin mövcudluğu və əhəmiyyətindən asılıdır. Kiçik innovativ təsərrüfat subyektləri üçün əsas rəqabət üstünlükləri orada işləyən insanların bilik və istedadları, elmi tədqiqat işləri aparmaq istəyi ilə müəyyən edilir. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, birliklərin inkişafı bazar iqtisadiyyatı şəraitində kiçik müəssisələrin innovativ fəaliyyətinin artmasına kömək edir.

Kiçik müəssisələrin rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin edilməsi regionların davamlı inkişafı üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Region iqtisadiyyatının davamlı inkişafı prosesi, ilk növbədə cəmiyyətin elmi-texniki tərəqqinin yeni bir dövrə girməsi, yeni istehsal vasitələrinin, xammal mənbələrinin, texnologiyaların meydana gəlməsi ilə əlaqədardır. Bu dəyişikliklərin təsiri altında

istehsalın idarəetmə üsulları və təşkilati quruluşu təkmilləşdirilir, ixtisaslaşma, əməkdaşlıq və istehsal birləşməsi inkişaf edir. Rəqabətli kiçik müəssisələrin davamlı inkişafı probleminin həlli bazar mövqeyindən, maliyyə vəziyyətindən, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq qanunla müəyyən edilmiş meyarlara uyğun olaraq bütün subyektlər üçün iqtisadi fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi məqsədilə ümumi əlverişli şəraitin yaradılması ilə əlaqələndirilməlidir. Bu gün kiçik müəssisələr sürətlə dəyişən bir mühitdə sabit, heterogen və proqnozlaşdırmaq çətin olan yeni imkanlar və təhdid mənbələri ilə işləyən mürəkkəb sistemlərdir.

Rəqabət qabiliyyətinin artması region müəssisələri arasında iqtisadi əlaqələrin qurulmasına, kiçik müəssisələrin coğrafi sərhədlərini genişləndirməklə ölkədə və dünyada müsbət imic yaratmağa kömək edir, regionlarda həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə (sosial sabitliyin təmin edilməsi) şərait yaradır. Əhalinin həyat keyfiyyətinin, regionun iqtisadi, elmi və texniki potensialının və digərlərinin göstəricilərinin dəyərləri davamlı və dinamik şəkildə yaxşılaşdıqda regional inkişaf davamlı hesab edilə bilər.

Kiçik müəssisələrin rəqabət qabiliyyətinin artmasına təsir göstərən regionun davamlı inkişaf göstəricilərini üç qrupa bölmək olar:

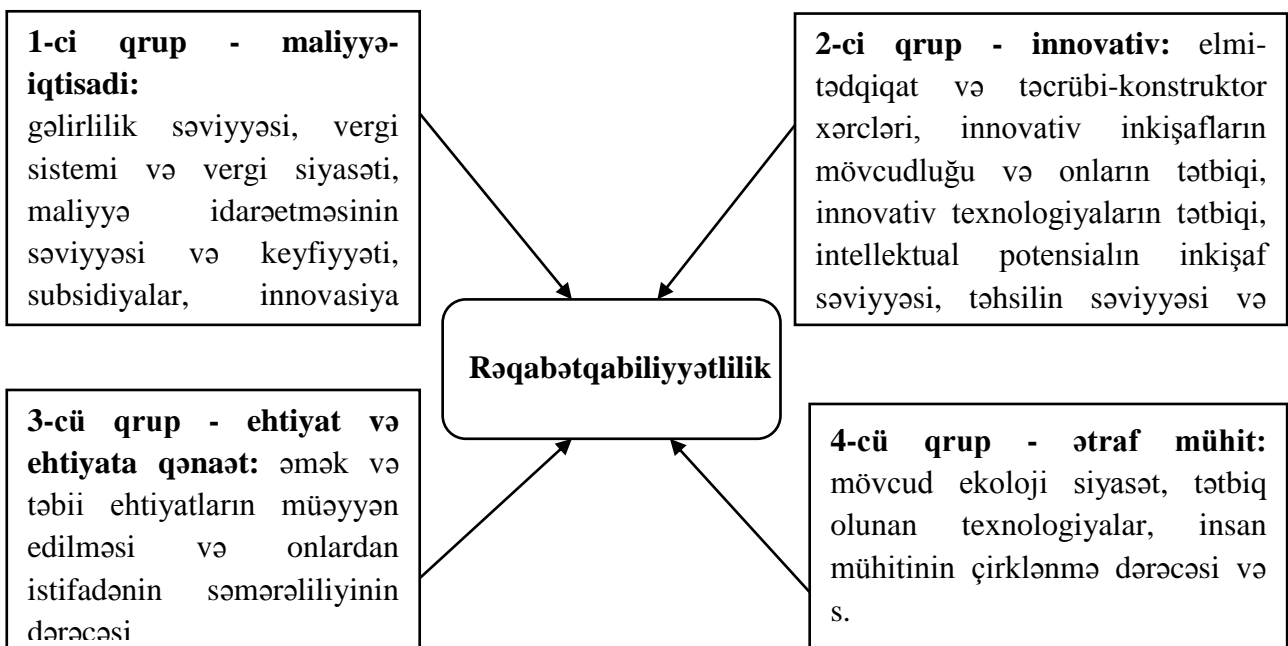
1. İqtisadi (kiçik müəssisələrin ÜDM-dəki payı, regionun ümumi sərmayəsindəki kiçik müəssisələrə qoyulan investisiyaların payı, kiçik müəssisələrin əsas vəsaitlərinin amortizasiya dərəcəsi və s.);

2. Elmi-texniki (regiondakı innovativ fəaliyyət göstərən kiçik müəssisələrin sayı, elmi xidmətlərdə işləyənlərin sayı, elmə çəkilən xərclər və s.);

3. Sosial - əsasən əhalinin həyat keyfiyyətinin göstəriciləri (əhalinin mənzil şəraiti, demoqrafiya, təhsil).

Kiçik müəssisələrin rəqabət qabiliyyətini formalaşdıran müxtəlif amillər vardır ki, onları da dörd qrupa ayırmaq olar:

- maliyyə və iqtisadi; - innovativ; - resurs və resurslara qənaət; - ətraf mühit amilləri (Şəkil).

Şəkil. Kiçik müəssisələrin rəqabət qabiliyyətini formalaşdıran amillərin fərqləndirilməsi

Kiçik müəssisələrin region səviyyədə rəqabət qabiliyyətinin ən vacib amilləri bunlardır:

- məhsul istehsalı ilə əlaqəli amillər: regiondakı investisiya fəaliyyəti; regional əmək bazarında tələb və təklif; rəqiblərin sayı; maddi-texniki ehtiyat tədarükçülərinin sayı; regionda təlim və ixtisasartırma müəssisələrinin olması; regionda sahibkarlıq birliklərinin olması; informasiya mənbələrinə çıxış; yeni material və texnologiyaların istifadəsi və s; [3]

- məhsul istehlakçılarının maraqlarının təmin edilməsi ilə əlaqəli amillər: kiçik müəssisələrin istehsal etdiyi məhsullara istehlakçıların ödəmə tələbatı; demografiya (ailələrin kəmiyyət tərkibi, əhalinin yaş quruluşu) və s.

Fikrimizcə, kiçik müəssisələrin rəqabətqabiliyyətliliyinin qeyd olunan amilləri, onların rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması sahəsində xarici təcrübənin təhlili və kiçik müəssisələrin inkişafına dəstək sahəsində dövlət siyasətinin istiqamətləri regional kiçik müəssisələrin rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün bir sıra təkliflər hazırlamağa imkan verir:

- hakimiyyət, investor (o cümlədən banklar), kiçik müəssisələr, ilk növbədə innovativ sahibkarların dəstəyi ilə əməkdaşlığın inkişafı. Regionda dövlət-özəl tərəfdaşlıq formalarının fəal inkişafı;

- kiçik müəssisələrin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına, xarici bazara çıxarılmasına və regionun xarici bazarda nüfuzunun artmasına kömək edəcək investisiyalar, kreditlər və subsidiyalar üçün stimullar;

- əsas fondlara bank investisiyalarının stimullaşdırılması, o cümlədən onlara dövlət zamanətinin verilməsi; regionlarda dövlət lizinq şirkətlərinin yaradılması;

- kiçik müəssisələrin fəaliyyətinin qeydiyyatı və həyata keçirilməsi üçün normativ bazanın təkmilləşdirilməsi.

Regionların kiçik müəssisələr sahəsindəki siyasəti onların davamlı inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmağa yönəldilməlidir. Onun prioritet istiqamətləri aşağıdakılar olmalıdır:

1. Kiçik müəssisələrə dövlət dəstəyinin inkişafını tənzimləyən normativ bazanın təkmilləşdirilməsi.

2. Azərbaycan Respublikasında kiçik müəssisələrin inkişafı üçün inzibati maneələrin aradan qaldırılması.

3. Kiçik müəssisələrə dövlət dəstəyini inkişaf etdirmək üçün ölkənin dövlət, icra və yerli hakimiyyət orqanlarının biznes subyektləri ilə qarşılıqlı əlaqəsini gücləndirmək.

4. İnnovasiya sahəsində kiçik müəssisələrin daha yüksək inkişaf templərini təmin etmək.

5. Kiçik müəssisələr sahəsində çalışanların ixtisasartırma və yenidən hazırlığı.

6. Kiçik müəssisələrin xarici iqtisadi fəaliyyətə, bu sahəyə investisiyaların cəlb edilməsi.

7. Kiçik müəssisələrə infrastruktur dəstəyinin inkişafı.

Prioritet sahələrin həyata keçirilməsi regionlardakı kiçik müəssisələrin davamlı inkişafına və respublika əhalisinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına xidmət edəcəkdir. Beləliklə, kiçik müəssisələrin rəqabət qabiliyyətinə təsir göstərən amillər onların bazar fəaliyyətinin müxtəlif aspektlərini, habelə istehsal amillərindən istifadə dərəcəsini əks etdirən parametrləri nümayiş etdirir.

Ədəbiyyat

1. Денисов А.Ю. Экономическое управление предприятием и корпорацией. М.: «Дело и Сервис», 2015, 416 с.

2. Гандилов Т. М. Проблемы развития законодательства о малом и среднем предпринимательстве. М.: Экзамен, 2014, 54с.

3. Лифиц И. М. Теория и практика оценки конкурентоспособности товаров и услуг. М.: Юрайт, 2012, 325 с.

4. Шихвердиев, А. П. Управление конкурентоспособностью в малом и среднем бизнесе: монография. Сыктывкар: Изд. СыктГУ, 2012, 149 с.

Резюме

Тагиева А.В.

Пути повышения конкурентоспособности малых предприятий в регионах

В статье исследуется роль малых предприятий в развитии регионов и пути повышения их конкурентоспособности. Выявлены факторы, влияющие на развитие и конкурентоспособность малых предприятий. Предложены приоритетные направления обеспечения устойчивого развития малых предприятий.

Ключевые слова: малое предпринимательство, регион, конкурентоспособность, устойчивое развитие, производство

Summary

Taghiyeva A.V.

Ways to Increase the Competitiveness of Small Enterprises in the Regions

The article examines the role of small enterprises in the development of regions and ways to improve their competitiveness. The factors influencing the development and competitiveness of small enterprises are identified. The priority directions of ensuring the sustainable development of a small enterprise are proposed.

Key words: small business, region, competitiveness, sustainable development, production.

GEODEZİK TƏMİNATIN MAHİYYƏTİ VƏ DƏQİQLİK TƏLƏBLƏRİ

Talıbov Əfqan Talib oğlu

Bakı Dövlət Universiteti

talibov24@yandex.ru

Hüseynov Ceyhun Baloğlan oğlu

Bakı Dövlət Universiteti

chuseynov98@list.ru

Xülasə: Yerin fiziki səthində hər hansı bir fəaliyyət növünün həyata keçirilməsində ən vacib məsələlərdən biri də müvafiq təlimatların dəqiqlik tələbləri səviyyəsində görülən işlərin geodeziya təminatıdır. Geodeziya dəstəyində tək bir koordinat sistemi baza rolunu oynayır. Dünyadakı koordinat sisteminin maddi daşıyıcısı müxtəlif üsullarla qurulmuş geodeziya şəbəkələridir. Müxtəlif mühəndislik işlərinə baxmayaraq, onları qruplaşdırmaq və geodeziya dəstəyinə tətbiq olunan kök-orta kvadrat səhvləri ilə dəqiqliyi qiymətləndirmək olar. Layihənin təbiətdə düzgün yerləşdirilməsi üçün geodeziya ölçmələrinin nəticələrini dəqiqliyi ilə bilmək son dərəcə vacibdir.

Açar sözlər: geodezik təminat, koordinat sistemi, ölçmə texnologiyaları, dəqiqlik tələbləri

Müstəqillik illərində ölkə iqtisadiyyatının daha sürətli inkişafı məqsədi ilə çoxsaylı ölkədaxili və transmilli neft, qaz, nəqliyyat və digər sahələrdə böyük həcmli kommunikasiya layihələri həyata keçirilir. Təcrübə olaraq Yerin fiziki səthində istənilən növ fəaliyyət zamanı ən

vacib məsələlərdən biri müvafiq təlimatların tələblərinə uyğun səviyyədə yerinə yetirilən işlərin geodezik təminatıdır. Məlum olduğu kimi, istənilən növ təsərrüfat-sənaye obyektinin inşa edilməsinə onun xəritə üzərində layihəsinin tutulması ilə başlanılır. İnşa edilmə mərhələsində isə həmin layihə elementlərinin geodezik ölçmə üsulları ilə naturaya köçürülməsi zərurəti yaranır. Naturaya köçürmə əməliyyatının təcrübi olaraq yerinə yetirilməsi həmin ərazidə müvafiq geodezik təminat əsaslarını yaratmadan qeyri-mümkündür [2,4].

Geodezik təminatda baza rolunu qəbul edilmiş vahid koordinat sistemi oynayır [3,5]. Koordinat sisteminin yer üzərində maddi daşıyıcısı isə müxtəlif metodlarla qurulmuş geodeziya şəbəkələridir. Geodeziya şəbəkələri öz aralarında müxtəlif mənşəyə, sıxlığa və dəqiqliyinə malik olmaları ilə fərqlənir. Hal-hazırda Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB), uzaq və yaxın xarici ölkələr, o cümlədən, Azərbaycan Respublikası (AR) ərazisində həm klassik (optik alətlərlə), həm də, müasir geodeziya ölçmə texnologiyaları ilə (elektron və lazer əsaslı geodeziya alətləri, peyk naviqasiya sistemlərindən istifadəyə əsaslanmış texnologiyalar) qurulmuş geodeziya şəbəkələri mövcuddur. Layihələrin həyata keçirilməsinin bütün mərhələlərində: layihənin tutulması, icrası və istismarı zamanı klassik və müasir geodeziya təminatı sistemlərindən birgə istifadə üsullarının işlənməsi vacib və aktual məsələlərdəndir.

Geodezik təminat icra edilən layihənin növü, obyektin ölçüləri (uzunluğu, sahəsi) və onun yerinə yetirilməsinə qoyulan dəqiqlik tələbləri, eləcə də, obyektin yerləşdiyi məkandan asılı olaraq müxtəlif xüsusi yanaşma üsullarını tələb edir.

Ümumi halda isə geodezik təminat məkanda (fəzada, yer səthində, su hövzəsində, yeraltı işlərdə) hər hansı bir layihənin icrası zamanı onun layihə elementlərinin (səciyyəvi nöqtələrinin, döngə nöqtələrinin, uzunluq və bucaq elementlərinin) naturada müvafiq geodeziya alətləri və ölçmə metodları ilə texniki dəqiqlik tələblərinə uyğun şəkildə verilməsindən (koordinatlarla göstərilməsindən) ibarətdir. Başqa sözlə, məkanda baş verən istənilən fəaliyyətin icra nöqtələrinin koordinatlanması-geodezik təminatı labüddür. Geodezik təminatın əhəmiyyətini belə bir misalla izah etmək olar.

Fərz edək ki, dənizdə geofiziki tədqiqatlarla neft-qaz yatağı aşkar edilmişdir. Əgər həmin yatağın yeri koordinatlarla qeydiyyatı alınmamışsa, onda onun sonrakı mərhələdə istismarını həyata keçirmək praktiki olaraq qeyri-mümkün olar, yəni koordinatsız həmin yeri tapmaq, aşkar etmək mümkün olmaz. Ona görə də, Yerin fiziki səthində istənilən fəaliyyətin sonluğu təcrübi olaraq geodezik təminatla (bağlanma) ilə tamamlanır.

Geodezik təminatın dəqiqlik normaları əsasən Dövlət normativ sənədlərində (СНИП və ДÜСТ) və təlimatlarda gətirilir. Bir sıra avadanlıqlar üçün dəqiqlik tələbləri onların istismar parametrlərinə uyğun olaraq layihə tələbləri şəklində verilir. Bəzi hallarda geodeziya təminatına dəqiqlik tələbləri nə layihə, nə də normativ sənədlərdə aydın şəkildə görünmədiyindən quraşdırma işlərinin dəqiqliyinə qoyulmuş limit qiymətləri əsasında hesablamalarla müəyyənləşdirilir [1].

Müxtəlif növ işlərin geodeziya təminatına qoyulan çoxsaylı dəqiqlik tələblərinə baxmayaraq, onları qruplaşdıraraq iş növləri üzrə orta kvadratik səhvlərini göstərmək olar. Digər tərəfdən səhvlər dörd qrup: plan vəziyyəti üzrə; yüksəklik vəziyyəti üzrə; düzxətlik kriterisi üzrə; şaquli vəziyyətlər üzrə göstərilir. Geodeziya ölçmə nəticələrinin hansı dəqiqliyə malik olmasını bilmək layihənin naturaya düzgün köçürülməsi üçün olduqca vacibdir. Bununla layihə elementlərinin ölçülmüş qiymətinin onun həqiqi qiymətinə nə dərəcədə yaxın olması müəyyənləşdirilir.

Dövlət normativ sənədlərində isə ölçmələri əsasın yol verilən səhv qiymətləri ilə (bəzən ona icazə verilən səhvdə deyilir) səciyyələndirirlər. Ölçmələr üçün səhvlərin yol verilən qiymətləri (icazə verilən qiymətləri) ehtimalla əlaqəli şəkildə təyin edilir. Belə ki, ölçmələr səhvləri nəzəriyyəsinə isbat edilir ki, verilmiş ölçmələr sırasında təsadüfi səhvlərin 68,3% sayı $0 \div \pm m$ intervalında ; $0 \div \pm 2m$ aralığında yerləşən səhvlərin sayı ümumi ölçmələrin 95,4%, $0 \div \pm 3m$ aralığında isə 99,7% sayını təşkil edir(m ölçmə nəticələrinin orta kvadratik səhvidir). Yuxarıda qeyd edilənlər başqa sözlə o deməkdir ki, verilmiş ölçmələr sırasının 100 sayda ölçmələr səhvindən yalnız beşi $2m$ həddini aşar və ya ona bərabər qalar, eləcə də, 1000 səhvdən yalnız üçü $3m$ həddindən böyük və ya ona bərabər olar. İstehsalatda bir çox geodeziya işlərində, o cümlədən kommunikasiya xətlərinin salınmasında, ölçmələrin dəqiqliyinə qoyulan tələbləri artırmaq məqsədi ilə $\Delta_{yol\ verilən} = 2m$ qiyməti götürülür. Bu həddi aşan ölçmə səhvləri kobud səhvlər adlanır və həmin ölçmə nəticələri hesablamalardan uzaqlaşdırılır [1].

Bəzi hallarda ölçmə dəqiqliyini orta kvadratik və yaxud yol verilən hədd səhvinin mütləq qiyməti ilə deyil, nisbi səhvlə səciyyələndirmək daha doğru olur. Məsələn, hər hansı məsafənin orta kvadratik səhv qiymətinin $m=1m$ olması, həmin məsafənin nə dərəcədə dəqiq ölçüldüyü haqda fikir yürütmək imkanı vermir. Belə ki, bu səhv $s=400km$ üçün çox yaxşı olduğu halda, $s=100m$ üçün olduqca kobud sayıla bilər. Qeyd edək ki, geodezik təminat zamanı adətən, tərs məsələ həll edilir, yəni normativ sənədlərdə müvafiq ölçmələrə qoyulmuş dəqiqlik tələbləri əsasında uyğun ölçmə alətləri və ölçmə metod və texnologiyaları seçilir. Ümumən, ölçmə üsulları, metodikaları, texnoloji sxemləri həmin dövrün texniki ölçmə vasitələrinə hesablanır. Bu sahədə yeniliklərin baş verməsi ilə yeni ölçmə üsulları, metodikaları və texnoloji sxemlərin işlənilib hazırlanması zərurəti meydana çıxır.

Hal-hazırda geodeziya ölçmə vasitələri sahəsində inqilabi sıçrayışla inkişaf baş vermişdir. Yəni, elektron əsaslı teodolit, taxeometr, rəqəmli və lazer nivelirlər, GPS və QZONASS peyk naviqasiya sistemlərindən istifadəyə əsaslanmış ölçmə texnologiyaları, onlara dair çoxsaylı proqram təminatları, müxtəlif səciyyəli geodezik məsələlərin avtomatik həllini təmin edən paket-proqramlar və sairə bu kimi vasitələr meydana gəlmişdir[4,6]. Bütün bu yenilikləri köhnə təlimatlar, normativ sənədlər çərçivəsində yerləşdirmək qeyri-mümkündür və düzgün olmazdı. Bu o deməkdir ki, müasir alətlərlə əldə edilən yüksək dəqiqliyə malik ölçmə nəticələrini aşağı dəqiqliyə malik çərçivəyə salmaqla onların keyfiyyəti aşağı salınmış olar. Digər tərəfdən müasir geodeziya ölçmə vasitələrinə hesablanmış təlimat və normativ sənədlərin hazırlanması olduqca vacib və aktual məsələlərdəndir. Ona görə də, belə hallarda $\frac{m_s}{s}$ nisbi səhvi göstərilir.

Nəticə. 1. Son dövrlərdə geodezik təminat əsasən GPS peyk ölçmə texnologiyası və elektron taxeometrlərlə (Total Station) həyata keçirilir. Layihələr isə ilk növbədə topoqrafik xəritələr, yəni üfüqi müstəvi təsvir üzərində tutulur. Ona görə də geodezik təminat zamanı elektron taxeometr və yaxud GPS-lə yer səthində alınmış ölçmə nəticələri ilə xəritədəki layihə elementləri arasındakı fərqlənmələr nəzərə alınmalıdır.

2. Azərbaycan ərazisində yerinə yetirilən və perspektivdə aparılacaq transmilli kommunikasiya layihələri digər təsərrüfat obyektlərindən öz həndəsi və texnoloji xüsusiyyətləri ilə kəskin fərqlənir. Ona görə də, bu kimi layihələrin həyata keçirilməsi zamanı geodezik təminat məsələləri xüsusi yanaşma və həll üsullarının işlənilib hazırlanması tələbini irəli sürür.

Ədəbiyyat

7. Qocamanov M.H., İsmayılov Ə.İ. Transmilli kommunikasiya layihələrinin geodeziya təminatına qoyulan dəqiqlik tələbləri / /Coğrafiya və təbii resurslar. Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyətinin əsərləri, №1, Bakı, 2017, s. 107-112.
8. Məmmədov Q.S., Qocamanov M.H. Geodeziya-kartoqrafiya elmi müasir inkişaf mərhələsində: Coğrafi tədqiqatlarda yeri və əhəmiyyəti. Elmi praktiki konfransın materialları. Bakı, 2014, s. 7-20.
9. Кафтан В.И. Системы координат и системы отсчета в геодезии, геоинформатике и навигации// Геопрофи. -2008.-№3, с.60-63.
10. Годжаманов М.Г. Реконструкция и развитие геодезических сетей с использованием спутниковых технологий.-Москва-Баку, 2008, 256с.
11. Огородова Л.В. Высшая геодезия: X.III. Теоретическая геодезия, М.: Геодезкартиздат, 2006, 381с.
12. Gojamanov M.H., Gurbanov Ch.Z., 2016. Geolocation support for water supply and sewerage projects in Azerbaijan/The International Archiver of the Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences, Volume XLI-B4, 2016. XXIII ISPRS Congress, 12-19 July 2016, Prague Czech Republic. pp. 777-781

Резюме

Талыбов А.Т., Гесуинов Дж. Б.

Требования к характеристике и точности геодезического обеспечения

Одним из важнейших вопросов при проведении любого вида деятельности на физической поверхности Земли является геодезическое обеспечение выполняемых работ на уровне точностных требований соответствующих инструкций. В геодезическом обеспечении роль базы играет единая система координат. А материальным носителем системы координат на Земле являются геодезические сети, построенные различными методами. Несмотря на различные виды инженерных работ можно их сгруппировать и оценить точности по среднеквадратическим погрешностям, предъявляемым к их геодезическому обеспечению. Для правильного вынесения проекта в натуру крайне важно знание того, с какой точностью должны быть получены результаты геодезических измерений.

Ключевые слова: геодезическое обеспечение, система координат, измерительные технологии

Summary

Talibov A.T., Huseinov J.B.

Nature and Accuracy Requirements of Geodesic Supply

One of the most important issues in carrying out any type of activity on the physical surface of the Earth is the geodetic support of the work performed at the level of the requirements of the accuracy of the relevant instructions. In geodetic support, the role of the base is played by a single coordinate system. And the material carrier of the coordinate system on Earth is geodetic networks constructed by various methods. Despite the different types of engineering works, it's possible to group them and evaluate the accuracy of the mean-square errors required for their geodetic support. For the correct presentation of the project in nature, it is extremely important to know with what accuracy the results of geodetic measurements should be obtained.

Key words: geodetic support, coordinate system, measurement technologies

REGIONLARIN SOSIAL-İQTISADI İNKİŞAFINA TƏSİR GÖSTƏRƏN AMİLLƏR

Vəliyeva Rəvanə Allahqulu qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti

ilqarosmanov1975@mail.ru

***Xülasə:** Məqalədə regionların sosial-iqtisadi inkişafına təsir göstərən amillər tədqiq edilmişdir. Həmin amillərin təsir dərəcəsi müəyyənləşdirilmişdir. Regionun sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinə təsir edən amillər ümumiləşdirilmiş formada blok-sxem şəklində verilmişdir.*

***Açar sözlər:** region, sosial-iqtisadi inkişaf, kiçik və orta sahibkarlıq, təbii amillər, nəqliyyat, elmi-texniki tərəqqi, investisiya*

Regionların uzunmüddətli davamlı sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsi Azərbaycanda regional idarəetmənin əsas problemlərindən biridir. Bu problemin həll edilməsi üçün lazım olan ən vacib metodoloji vəzifə regional sosial-iqtisadi sistemin davamlı inkişaf trayektoriyası boyunca hərəkətini təmin edən amillərin müəyyənləşdirilməsidir. Regional inkişaf insan həyatının bütün sahələrini əhatə edir. Müasir şəraitdə investisiya cəlbediciliyi amili regiona böyük təsir göstərir. Regionun sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsindəki artım xüsusən xarici investisiyaların cəlb edilməsi nəticəsində baş verir. Investisiyalar sayəsində ümumi regional məhsulunda, büdcə gəlirlərində, əhalinin məşğulluğunda və s. artım əldə etmək olar. Regionun sosial-iqtisadi inkişafına təsir göstərən amillərdən biri də kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf səviyyəsidir. Kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf səviyyəsi birbaşa ölkə iqtisadiyyatının inkişaf səviyyəsini müəyyənləşdirir. Odur ki, əsas vəzifələrdən biri kiçik və orta sahibkarlığa maliyyə dəstəyinin genişləndirilməsidir. Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına bir sıra dəstək proqramları mövcuddur. Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı və dəstəklənməsi üçün regional və bələdiyyə proqramlarına maliyyə dəstəyi hər il dövlət və yerli büdcələr, habelə digər mənbələr hesabına həyata keçirilir.

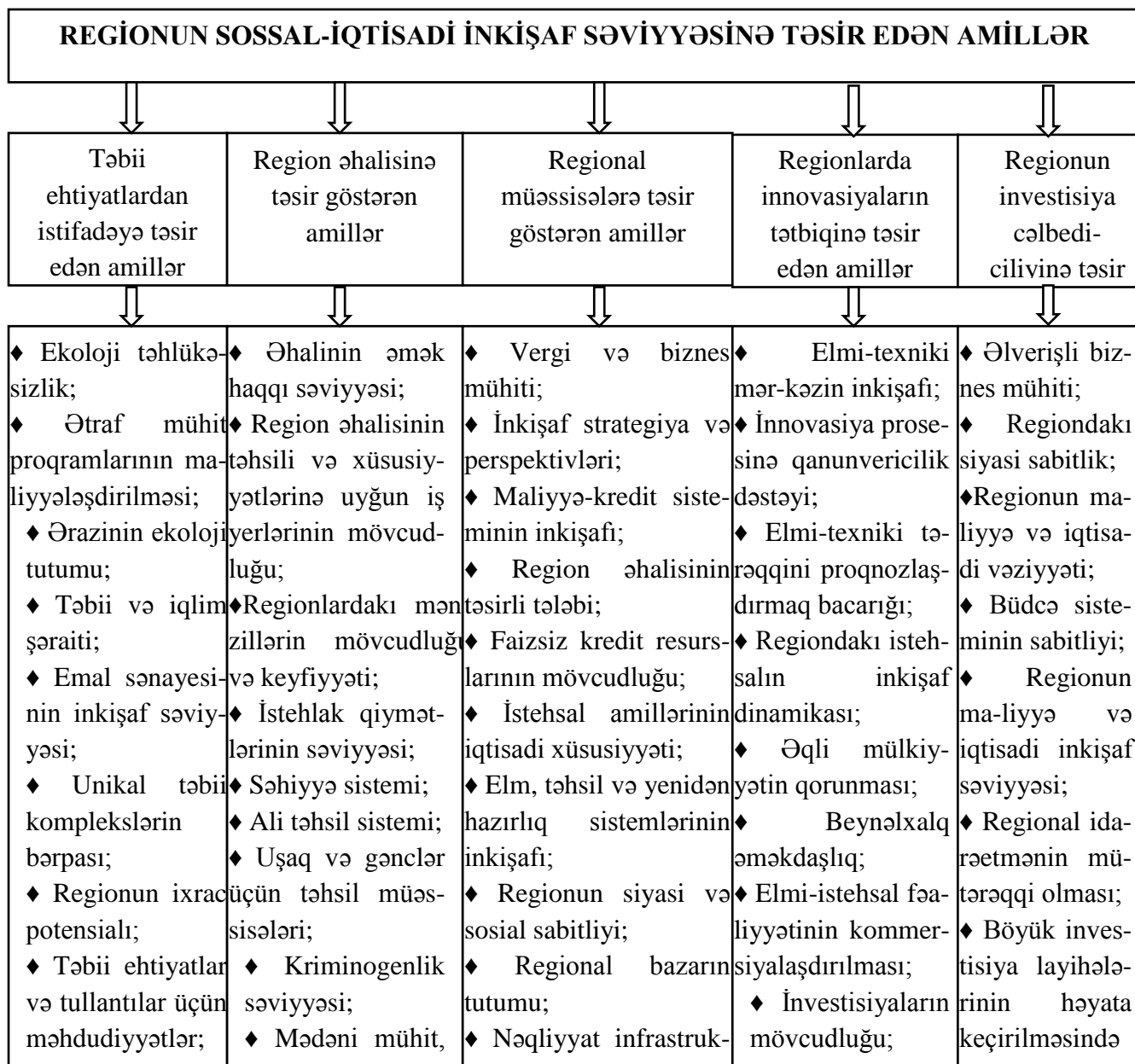
Sahibkarlığın inkişafı, bir qayda olaraq, əmək ehtiyatlarına tələbatın artmasına səbəb olur və sahibkarların təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsini tələb edir. Nəticə etibarilə regionun əmək potensialını artırmaq üçün hər şans var. Regional hakimiyyət orqanları tərəfindən məqsədyönlü şəkildə yaradılmış və dəstəklənən regiondakı kiçik və orta sahibkarlıq üçün əlverişli iş şəraiti, fikrimizcə, bu sahənin gəlirliliyini artıracaq və nəticədə vergi bazasının həcmi və regional büdcənin gəlir hissəsini artıracqdır. Bütün bunlar ərazinin maliyyə potensialını artırmaq üçün ilkin şərtlərin mövcudluğunu göstərir. Bəzi regionların ixtisaslaşmış sahələri üçün xarakterik olan amillər daha yüksək əhəmiyyətə malikdir. Sahə amilləri müəyyən bir sənayenin rəqabət qabiliyyət səviyyəsi, təbiəti istismar edən sənaye sahələrinin xammalla təminat səviyyəsi, kənd təsərrüfatı xammalı ilə təminat səviyyəsi, ərzaq, bilik tutumlu sənaye sahələrinin ixtisaslı kadrlarla təminat səviyyəsi kimi amillərlə xarakterizə olunur [1, s.98].

Son vaxtlar təbii amillərin rolu əhəmiyyəti dərəcədə artmışdır. Bu amil regionun sosial-iqtisadi inkişafı üçün vacibdir. Təbii ehtiyatlardan istifadə edərkən ekoloji təhlükəsizliyi və ətraf mühitin qorunmasını, təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadəni təmin etmək vacibdir. Regionun təbii ehtiyatlarla təmin edilməsi milli və regional iqtisadiyyatın davamlı inkişafında əsas iqtisadi və siyasi amildir. Resursların strukturu, ehtiyatlarının miqdarı, keyfiyyəti, iqtisadi inkişaf istiqamətləri və dərəcəsi regionların istehsal potensialına və sosial-iqtisadi inkişafına böyük təsir göstərir. Təbii sərvətlərdən istifadə dərəcəsi sosial-iqtisadi ehtiyaclarla müəyyən edilir. Təbii ehtiyatlar tarixi

kateqoriya olduğundan, dəyişən prioritetlərə yönəlmiş elmi-texniki tərəqqini nəzərə almaqla yanaşı, cəmiyyətin dəyişən ehtiyaclarını da nəzərə almaq lazımdır.

Ticarət əlaqələrinin inkişafı ilə nəqliyyat amilinin rolu da artır. Buna görə də yeni əlverişli nəqliyyat yollarının çəkilməsi də zəruridir. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, nəqliyyat yollarının inkişafı probleminin həlli əsasən dövlət proqramları əsasında həyata keçirilə bilər ki, bu da magistral yolların maliyyələşdirilməsini təmin etməklə birlikdə inkişafının əsas istiqamətlərini və tədbirlərini əks etdirməlidir. Bu, infrastrukturun inkişafını stimullaşdırmağa imkan verir, iqtisadi artıma kömək edir, əhalinin məşğulluq problemini həll edir.

Regionun sosial-iqtisadi inkişafına təsir edən amilləri ümumiləşdirilmiş şəkildə aşağıdakı sxem vasitəsilə təsvir edə bilərik.

Şəkil. Regionun sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinə təsir edən amillər

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində ən təsirli sosial-iqtisadi fəaliyyətin imkanları barədə məlumat verən informasiya resursları və rabitə sistemləri amilləri regional inkişafda mühüm rol oynayır. Regional səviyyədə informasiya kommunikasiya texnologiyalarının təkmilləşdirilməsi sosial-iqtisadi inkişafın əsas vəzifələrindən biridir. İnformasiyalaşdırmanın regional iqtisadiyyatın inkişafına təsirini qiymətləndirən modellərin hazırlanması və təcrübədə tətbiqi onların rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün amillər seçilməsində prioritetlərin formalaşmasına imkan yaradır.

Demoqrafik amil regionun sosial-iqtisadi inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bu amil regiondakı müxtəlif iqtisadi fəaliyyət növlərinin inkişafı üçün ilkin şərtlər yaradır, eyni zamanda regional bazarın tutumuna böyük təsir göstərir. Əsasən əhalisi çox olan regionlar daha çox regional gəlirə və adambaşına düşən ÜDM-ə malikdirlər. Regional sosial-iqtisadi proseslərin işinə təsir göstərən bu amilin mühüm tərkib hissəsi insan resurslarıdır. İnsan resurslarının potensialı və keyfiyyəti yalnız cəmiyyətin məhsuldar əmək qabiliyyətli üzvlərinin sayı ilə deyil, həm də intellektual fəaliyyətlə məşğul olma qabiliyyəti ilə müəyyən edilir [2, s.336].

İqtisadi idarəetmə sahəsində qəbul edilmiş qərarların səmərəliliyinin artırılması üçün elmi-texniki tərəqqi mühüm rol oynayır. Nəticə etibarilə elmi-texniki amil regional inkişafa əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Elmi-texniki tərəqqi müəssisələrin, müxtəlif istehsal komplekslərinin, təsərrüfat sahələrinin daha bərabər və səmərəli yerləşdirilməsini təmin edir. Nəticədə bütün bunlar regionların iqtisadi, sosial, mədəni və iqtisadi dirçəlişinə ən yaxşı təsir göstərir. Elmi-texniki tərəqqinin müasir nailiyyətləri yeni enerji mənbələrinin inkişafında, daha mütərəqqi avadanlıq və istehsal texnologiyasının yaradılmasında, ekstremal təbii və iqlim şəraiti olan ərazilərdə ehtiyatların işlənməsində, ən yeni məhsulların yaradılmasında böyük nəticələr əldə etməyə imkan verir. Elmi-texniki tərəqqinin əsas hədəfi enerjiyə, işçi qüvvəsinə, xammal və materiallara, maliyyə mənbələrinə qənaət edəcək innovativ texnologiyanın yaradılmasıdır. İnnovativ texnologiyalardan aktiv istifadə regionun sosial-iqtisadi inkişafının əhəmiyyətli dərəcədə irəliləməsinə imkan verir.

Ümumiyyətlə, regionun sosial-iqtisadi inkişafı prosesinin uğurlu olması və gözlənilən nəticəyə gətirib çıxarması üçün idarəolunan olmalıdır. Buna əsasən təşkilati amil (ərazi rəhbərliyi) regionun sosial-iqtisadi inkişafı üçün mühüm rol oynayır. Ona görə də regionun sosial-iqtisadi problemləri uğurla həll etməsi üçün təşkilati amilin aktiv təsiri tələb olunur. Regionun sosial-inkişaf inkişaf proseslərinin idarə edilməsinin əsas vəzifəsi yalnız bütün riskləri və itkiləri aradan qaldırmaq və ya tamamilə minimuma endirmək deyil, həm də inkişaf dinamikasındakı tendensiyalara uyğun olaraq inkişaf amillərini düzgün istifadə etməkdir [3, s.54].

Beləliklə, regional inkişafa bu və ya digər amillər təsir edir. Bir qayda olaraq, regiondakı sosial-iqtisadi vəziyyəti izah etmək, proqnozlaşdırmaq və qiymətləndirmək üçün istifadə olunan regional inkişaf amilləridir. Hər hansı bir region bütün amillərdən istifadə edə bilməz. Hər bir regionu həm iqtisadi, həm də sosial cəhətdən inkişaf etdirən özünəməxsus üstünlükləri mövcuddur. Regionun sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsini qorumaq və artırmaq üçün bu inkişafa təsir göstərən amillər qrupunu daim təkmilləşdirmək lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Зулпукаров А., Карбекова А.Б. Факторы влияния на социально-экономическое развитие регионов. Территория науки, 2018, № 3, с. 97-103
2. Минаев Ю.Н. Анализ факторов, влияющих на уровень социальноэкономического развития региона. Вестник ТГУ, выпуск 1 (69), 2008, с. 333-338

3. Шедько Ю.Н. Факторы и условия устойчивости развития региона: синергетика взаимодействия. Вестник МГОУ. Серия: Экономика, 2014, № 4, с. 49-55

Резюме
Велиева Р.А.

Факторы, влияющие на социально - экономическое развитие регионов

В статье исследуются факторы, влияющие на социально - экономическое развитие регионов. Определена степень влияния этих факторов. Факторы, влияющие на социально - экономическое развитие регионов представлены в обобщенной форме блок-схем.

***Ключевые слова:** регион, социально-экономическое развитие, малый и средний бизнес, природные факторы, транспорт, научно-технический прогресс, инвестиции*

Summary
Valiyeva R.A.

Factors Influencing the Socio-Economic Development of Regions

The article examines the factors influencing the socio - economic development of regions. The degree of influence of these factors has been determined. Factors influencing the socio - economic development of regions are presented in a generalized form of block diagrams.

***Key words:** region, socio-economic development, small and medium business, natural factors, transport, scientific and technological progress, investments*

REGIONAL ECONOMY: MODERN ASPECTS AND CURRENT ISSUES

Gurbanova Fidan Abbasali
Azerbaijan Technical University
gurbanovafidan96@gmail.com

***Summary:** The purpose of this article is to discuss and explain the prospects of regional integration processes, and especially the economy of the Upper Karabakh economic region, which was liberated from Armenian occupation, and finally to make a proposal to eliminate the problems. The article is based on a description and research analysis of the business ecosystem in the Upper Karabakh economic region.*

***Key words:** economic region, Nagorno-Karabakh, business*

Introduction

One of the main problems of economic development is the inequality of per capita income and growth rates among the regions within the country. This factor, which is related to variables such as population density, religious minorities and ethnicity, often leads to inter-regional conflicts, terrorism and political insecurity. Our brave army under the leadership of the Supreme Commander-in-Chief liberated Nagorno-Karabakh and 7 surrounding regions from enemy occupation in 2020 in just 44 days. In this article, I will discuss business opportunities, especially in Nagorno-Karabakh, business development and existing problems.

Economic regions are regions that are connected and differ from each other according to the economic indicators of the state. [2] Economic districts are not constitutionally defined territorial units and do not have separate governing bodies. Nevertheless, a diversified statistical database is formed on the basis of economic regions, and their economic, political, social and demographic development trends are examined.

Regional business development: trends, problems

There are 10 economic regions in Azerbaijan: Absheron, Guba-Khachmaz, Mountainous Shirvan, Sheki-Zagatala, Aran, Ganja-Gazakh, Upper Karabakh, Kalbajar-Lachin, Lankaran, Nakhchivan. The Upper Karabakh economic region is of special importance because its lands are fertile and the relief is suitable for agriculture, cattle breeding and crop production.

The main problem we face is that Armenians want only Armenians to live in Nagorno-Karabakh, just as they want only Armenians to live in their country. Of course, we will return there to increase the population there and clear our enemy-mined lands of mines and develop the economy. We will continue to live together as before, because even today there are more than thirty thousand Armenians living in Azerbaijan, except for Nagorno-Karabakh, and there is no political pressure on them from Azerbaijan.

Our state is already collecting projects, conditions have been created for everyone to submit projects in any way, with or without investment. December 28, 2017, The Small and Medium Business Development Agency (SMBDA) was established by the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan. The Agency is a public legal entity established to support the development of small and medium-sized businesses in the country and to provide a range of services to small and medium-sized businesses (SME). Its mission is to achieve sustainable development of the small and medium business (SME) sector and increase its role in the country's economy.

	In the Republic of Azerbaijan - total	Upper Karabakh economic region	Interest Rate
Total	107894	501	0,46 %
Agriculture, forestry, and fishing	3350	46	1,37 %
Mining industry	1262	2	0,16 %
Processing industry	6928	97	1,40 %
Production, distribution and supply of electricity, gas, and steam	1265	3	0,24 %
Water supply; waste treatment and processing	377	7	1,86 %
Construction	15306	112	0,73 %
Trade; repair of vehicles	9653	89	0,92 %
Transport and warehousing	2243	6	0,27 %
Tourist accommodation and catering	3012	-	0,00 %
Information and communication	1163	1	0,09 %
Financial and insurance activities	903	3	0,33 %
Real estate transactions	1124	1	0,09 %
Professional, scientific, and technical activities	2784	2	0,07 %
Provision of administrative and ancillary services	49444	54	0,11 %

Public administration and defense; social security	3568	22	0,62 %
Education	2416	23	0,95 %
Provision of health and social services to the population	1076	7	0,65 %
Activities in the field of recreation, entertainment, and art	841	6	0,71 %
Provision of services in other areas	1179	20	1,70 %

In 2019, a total of 501 new permanent jobs were created in the Upper Karabakh economic region. Of these, 112 are construction, 97 are manufacturing, 89 are trade; related to the repair of vehicles. If we pay attention, we can see that no new jobs have been created in connection with the accommodation of tourists and catering. As I said, this is due to the fact that the territories are mined, the Armenians are aggressive, and security is not yet fully ensured. Areas of less information and communication need to be developed. During the war, we saw the importance of the information war, so we must develop this area in order to better combat the false information spread by the Armenians. [5]

The role of the financial and credit system in the economic development of the regions of Azerbaijan

Azerbaijan should introduce the Upper Karabakh economic region in the world, as well as the regulation of financial flows and tourism for foreign exchange. Azerbaijan is located on the Silk Road and attracts the attention of other countries, as well as the Upper Karabakh economic region is on the Baku-Shusha tourist route. Along with the agro-industrial, food and processing industries, the development of tourism is also important. Tourism specialization means understanding, health treatment and recreation for the Upper Karabakh economic region. There are many natural and anthropological monuments, rich in fauna and flora. The Murovdagh and Karabakh ranges are widespread. The high peaks of the Murovdag range are sometimes snowy throughout the year, making it ideal for winter tourism.

30% of the Upper Karabakh region is forest. Karabakh, called the "Caucasian Conservatory", is the land of Azerbaijani folk music and poetry. At the same time, there are Turshsu and Isa springs, which have historically been known as the centers of poetry and music gatherings in Karabakh. The rare Kharibulbul flower, which grows only in Azerbaijan and in the world in Shusha region, is a symbol of Karabakh. Azerbaijanis use this symbol a lot in their business nowadays.

This region is rich in world-famous architectural and archeological monuments, historical and cultural monuments. The tomb in Khachin Turbali village of Aghdam region (19th century), Khudafar bridges with 11 arches (XI-XII) and 15 arches (XIII century) in Jabrayil region are famous. Examples of world-famous archeological monuments are Azykh, Taglar caves in Fuzuli region (Paleolithic period), Chalagantepe settlement in Afatli village of Aghdam region (Eneolithic period), Leylantepe settlement in Guzanli settlement (Eneolithic period), Uzerliktepe settlement in Aghdam city (Bronze Age), We can show Borsunlu mounds in Tartar region (Bronze and Early Iron Age), Khojaly mounds in Khojaly region (Bronze-Early Iron Age), Niftali mounds in Khubyarli village of Jabrayil region (Bronze Age). There is an Albanian temple with the oldest history dating back to IV-VI centuries in Khojavend region (Susanlik village). There are many houses, palaces, castles, mosques, tombs (XVIII-XIX centuries) of khans living in Shusha in the XVIII century. It is

necessary to emphasize Jabrayil, Fizuli, Aghdam regions, which are rich in numerous castles and mosques. Unfortunately, all the resources in Nagorno-Karabakh, including tourism and recreation, have been exploited and destroyed by our Armenian enemies.

According to the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan on the establishment of a new subsidy mechanism in the agricultural sector, subsidies for agricultural production, subsidies for crop production, subsidies for livestock, organization of subsidies, monitoring and evaluation rules have been established. [6] In order to form a new mechanism for support measures in the agricultural sector, to ensure transparency and efficient use of budget funds in this area, to simplify and electronicize the appeals, the "Subsidy" information system was established and subsidies were introduced from January 1, 2020. has been provided since.

Not only the state, but also many banks provide preferential agricultural loans to customers within the existing programs for the development of agriculture. Entrepreneurs engaged in agrarian activities are given the opportunity to receive a loan now and repay the principal debt in equal installments after the grace period. The purpose of the projects is to support the competitiveness, production, quality and technology improvement of agribusiness enterprises operating in the agro-food sector of Azerbaijan. Some banks offer affordable loans of up to \$ 500,000. Each of us has its own bank policy. Thus, in some banks, the entrepreneur makes an initial payment of 20% of the cost of machinery, the state provides a subsidy (discount) of 40%, and the remaining amount is provided by the Bank for the purchase of agricultural machinery with interest-free loans. For the purchase of breeding animals, an initial payment of 25% of the value of the animal is made, the state provides a 60% subsidy (discount), and the remaining amount is credited by the Bank at 7% per annum. During the grace period, the business entity pays only the interest debt and does not make any payments on the principal debt. Entrepreneurs pay interest on loans and principal in equal installments each month, starting from the next month after the grace period, in accordance with the loan agreement.

Directions of revival of agro-industrial spheres in the Karabakh region

Upper Karabakh economic region consists of Khojavend, Agdam, Tartar, Khojaly, Shusha, Fuzuli, Jabrayil, Khankendi cities. Khankendi is the most developed and important city of the Upper Karabakh economic region. Since December 26, 1991, Khankendi has been occupied and 61 industrial and construction facilities have been destroyed. Aghdam was occupied on July 23, 1993 and 48 industrial and construction facilities were looted. Khojavend was occupied on October 2, 1992. Khojaly was occupied on February 26, 1992 and 29 industrial and construction facilities were destroyed. Shusha was occupied on May 8, 1992 and 27 industrial and construction facilities were looted. Jabrayil was occupied on August 23, 1993. The city of Fizuli was occupied on August 23, 1993. [1] Polymetallic ores (in the Mehmana field), natural gas, oil and various construction materials (marble, building stone, cement raw materials) were the main natural resources in the Upper Karabakh economic region. At the same time, the raw material reserves in the Upper Karabakh forests are sufficient to supply local wood processing enterprises with raw materials.

Current issues of development of food and processing industries in the regions

It should be taken into account that the basis of the economy in the Upper Karabakh economic region is agriculture. The main areas of agriculture here are fruit growing, grain growing, viticulture, tobacco growing and cotton growing. There are favorable conditions for growing melons, vegetables, fruits and potatoes in the Upper Karabakh economic region. Mulberry orchards have been planted in large areas for cocoon storage, and cocoon farming can be developed. Prior to

the occupation, these lands were distinguished from other economic regions by the productivity of grapes. Livestock in this economic region means mainly meat and dairy, and in the highlands - meat and wool. The industry of the economic region is based on the processing of local agricultural raw materials. The main areas of the food industry were winemaking, canning and processing of other agricultural products.

The “Small and Medium Business Friend” (“SME Friend”) of the Small and Medium Business Development Agency under the Ministry of Economy was established to provide services to entrepreneurs and started operating on March 13, 2021 in Fizuli region. This allows entrepreneurs operating in the Upper Karabakh economic region, along with the Fizuli region, as well as in the village of Jojug Marjanli in the Jabrayil region, to benefit from the "SME Friendly" services. The mobile honey processing workshop, commissioned by the Small and Medium Business Development Agency, will serve beekeeping in Jojuq Marjanli and nearby villages and will continue to be fully supported by entrepreneurs operating in Jojuq Marjanli. [3]

Conclusion

After the occupation of the Upper Karabakh economic region, the unified transport and communication system operating in the regions for years has now been destroyed by our enemy. However, thanks to our glorious victory in 2020, the roads are being repaired on the instructions of President Ilham Aliyev. With the repair of roads and the opening of the corridor, Azerbaijan is breaking the blockade and creating favorable conditions for the development of our economy. Significant support for development is possible by increasing competition, promoting innovation, and increasing the efficient allocation of resources within economic regions. As our dependence on other nations and oil decreases, we will become a stronger state.

At the same time, the number of our exhibitions on Karabakh should be increased so that Armenians show the world that we have carried out ethnic cleansing. By participating in the exhibition, it is necessary to inform foreign investors about the rich resources, minerals, tourism potential and cultural heritage of the liberated regions of Azerbaijan, to attract foreign investors to the large-scale construction and restoration work and business in these areas.

We will return to those lands, serve our Motherland as each of our citizens, and contribute to the development of the economy, especially in Upper Karabakh. Karabakh is ours, Karabakh is Azerbaijan.

Literature

1. https://az.wikipedia.org/wiki/Yuxar%C4%B1_Qaraba%C4%9F_iqtisadi_rayonu
2. https://az.wikipedia.org/wiki/%C4%B0qtisadi_rayon
3. <https://smb.gov.az/az/all-news/horadizde-kob-dostu-fealiyyete-baslayib-cocuq-mercanlida-bal-emalatxanasi-ve-satis-menteqesi-acilib>
4. <https://smb.gov.az/az>
5. <https://www.stat.gov.az/source/regions/>
6. <http://www.e-qanun.az/framework/42750>

Xülasə

Qurbanova F.A.

Regional iqtisadiyyat: müasir aspektlər və aktual məsələlər

Bu məqalənin məqsədi regional inteqrasiya prosesləri və xüsusilə erməni işğalından azad edilmiş Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonunda iqtisadiyyatın perspektivlərini müzakirə və izah etmək,

sonda problemlərin aradan qaldırılması üçün təklif verməkdir. Məqalə Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonunda sahibkarlıq ekosisteminin təsviri və araşdırma təhlilinə əsaslanır.

***Açar sözlər:** iqtisadi rayon, Dağlıq Qarabağ, biznes*

Резюме

Гурбанова Ф.А.

Региональная экономика: современные аспекты и актуальные проблемы

Цель данной статьи - обсудить и объяснить перспективы региональных интеграционных процессов, особенно экономики освобожденного от армянской оккупации Верхнего Карабаха, и, наконец, внести предложения по устранению проблем. Статья основана на описании и исследовательском анализе бизнес-экосистемы в Верхнем Карабахском экономическом районе.

***Ключевые слова:** экономический район, Нагорный Карабах, бизнес*

MÜNDƏRİCAT

PLENAR İCLAS		
1	<i>Səmədzadə Z.Ə.</i> İşğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası proqramı və iqtisadi rayonlaşma məsələləri. (MM)	4
2	<i>Səfərov Q.Ə.</i> İşğaldan azad olunmuş ərazilər: əldən verilmiş imkanlar və perspektivlər. (ADNSU)	11
3	<i>Hümbətəliyeva S.Ə.</i> Regional iqtisadiyyatın inkişafının sosial istiqamətləri. (SDU)	15
I BÖLMƏ: REGIONAL BİZNESİN İNKİŞAFI: MEYİLLƏR, PROBLEMLƏR		
4	<i>Abdulla J.A.</i> Cənubi Qafqaz regionu üzrə iqtisadi layihələrin reallaşdırılması. (UNEC)	20
5	<i>Abdullayev Ə.H., İsrəfilzadə A.M.</i> Azərbaycanda neft biznesinin inkişafı perspektivləri. (UNEC)	24
6	<i>Abdullayev K.N.</i> Azərbaycan Respublikasının regionlarının inkişafında sahibkarlıq fəaliyyətinin rolu. (AMEAİİ)	27
7	<i>Ağamaliyeva Y.Ç., Mirzəyeva F.E.</i> Moda sənayesinin regionlarda inkişafı. (UNEC)	31
8	<i>Babayeva T.P.</i> Müasir transmilli kompaniyaların xarici investisiya siyasətində innovasiya fəaliyyətinin istiqamətləri və qiymətləndirilməsi. (SDU)	35
9	<i>Əhmədov M.Ə.</i> Azərbaycan Respublikasında gömrük fəaliyyətinin formalaşması mərhələləri. (SDU)	40
10	<i>Əhmədova G.S.</i> Regional turizmin inkişafında marketinq tədqiqatlarının rolunun qiymətləndirilməsi. (SDU)	43
11	<i>Əliyev R.T., Mahmudova S.F.</i> Regionların iqtisadi inkişafında sahibkarlığın rolu. (AMEAİİ)	47
12	<i>Əliyev Ş.T., Musayeva S.F.</i> Azərbaycanda regional biznesin inkişafının şaxələndirilməsində klaster institutunun multiplikativ rolu. (SDU)	52
13	<i>Əliyeva Ş.İ.</i> Regionda arıçılığın inkişaf aspektləri (Şəki-Zaqatala regionu təmsalında). (SDU)	55
14	<i>Həmidova A.M.</i> Logistika sistemlərinin regionların sosial-iqtisadi inkişafına təsirinin qiymətləndirilməsi. (SDU)	60
15	<i>Həsənov H.M.</i> Mehmanxanalarda konfliktlərin idarə olunmasının səmərəli mexanizmlərinin işlənilib hazırlanması. (ATMU)	64
16	<i>Hüseynov N.R.</i> İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə turizm biznesinin inkişaf məsələləri və perspektivləri. (SDU)	70
17	<i>Qasımov S.H.</i> Regional biznesin inkişafında ev təsərrüfatlarının rolu. (SDTK)	74
18	<i>Məmmədova S.T.</i> Fasiləsiz təhsil və insan kapitalı biznesin əsas inkişaf amilidir. (SDU)	77
19	<i>Mustafayev A.M., Mahmudov B.Ə.</i> Regional səviyyədə turizm sektorunda sahibkarlığın inkişafı. (AMEAİİ, UNEC)	80
20	<i>Orucəliyeva B.Ə.</i> Regionun turizm cəlbediciliyinin qiymətləndirilməsi. (SDU)	84

21	<i>Pənahəliyeva M.Ö.</i> Regionlarda turizm infrastrukturuları və onların təşkili mexanizmi. (SDU)	88
22	<i>Rəhimli E.Ş.</i> Bərpa olunan enerji mənbələrinin sosial-iqtisadi aspektləri. (SDU)	93
23	<i>Rəhmanova L.R., Piriyyəva N.R.</i> Nəqliyyatın region iqtisadiyyatında rolunun qiymətləndirilməsi. (SDTK)	96
24	<i>Rəsulova M.R., Rüstəmli H.Ə.</i> Azərbaycanın həmsərhəd dövlətlərlə iqtisadi əlaqələrinin tənzimlənməsinin regional inkişafa təsiri. (BDU)	100
25	<i>Rüstəmov G.R.</i> Azərbaycanın yeyinti sənaye müəssisələrində marketing fəaliyyətinin səmərəli təşkili məsələləri. (SDU)	103
26	<i>Salıfov T.M., Əzizova A.Ə.</i> Mehmanxana sənayesində kadrların psixoloji problemləri. (ATMU)	106
27	<i>Salmanov M.C.</i> Regionlarda ixracyönlü kimya emal müəssisələrinin inkişaf istiqamətləri. (ADNSU)	109
28	<i>Talıbov S.Ə., İmanlı Ş.İ.</i> "HOTREC"-ə daxil olan otellərdə sosial media marketinginin təşkili. (BDU)	113
29	<i>Yıldızsafer M.A.</i> Türkiyə Respublikasında COVID-19 pandemiyasının turizm sektoruna təsiri. (ATMU)	118
30	<i>Yusifov E.M., Babazadə B.T.</i> Qarabağ regionunda biznesin təşkili və inkişafında Azərbaycanın digər iqtisadi rayonları ilə əməkdaşlığın perspektivləri. (AMİU, ATMU)	123
31	<i>Nəbiyyəva İ.M.</i> Working Opportunities in the Regions of Azerbaijan Liberated from Occupation. (UNEC)	128
II BÖLMƏ: AZƏRBAYCAN REGIONLARININ İQTİSADI İNKİŞAFINDA MALİYYƏ VƏ KREDİT SİSTEMİNİN ROLU		
32	<i>Abdullayev L.İ.</i> İstehsal sahələrində idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsinin mahiyyəti. (SDU)	132
33	<i>Ağayev S.S.</i> İstehsal və emal sahələrinin maliyyələşdirilməsində İslam maliyyə alətlərindən istifadə imkanları: sələm və istisna aləti. (UNEC)	135
34	<i>Bağirova N.C.</i> Kommersiya banklarının maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi istiqamətləri. (SDU)	138
35	<i>Bədəlov C.Ə.</i> Müəssisələrin maliyyə müstəqilliyinin formalaşmasına təsir edən göstəricilərin mahiyyəti. (ATU)	142
36	<i>Əhmədzadə M.İ.</i> Sumqayıt şəhərinin sosial iqtisadi inkişafında büdcənin rolu. (SDU)	147
37	<i>Əliyeva S.Y.</i> Bank sisteminin iqtisadi təhlükəsizlik amilləri. (SDU)	151
38	<i>Əmirova F.Ş.</i> Azərbaycan dövlətinin 2021-ci il üçün uğurlu büdcə siyasəti. (UNEC)	155
39	<i>Hüseynzadə H.A.</i> Regional biznesin şaxələndirilməsində və maliyyə təminatının gücləndirilməsində texnoparkların multiplikativ təsiri. (SDU)	159
40	<i>Köçərli H.R.</i> İnnovativ iqtisadiyyat və onun regional aspektləri. (SDU)	163
41	<i>Qəmbərova X.N., Səlimova İ.S.</i> Kiçik və orta sahibkarlığın investisiyalaşdırılmasının regionların sosial-iqtisadi inkişafına təsirinə qiymətləndirilməsi. (SDTK)	167
42	<i>Quliyev S.M.</i> Brendinq strategiyası olaraq brend kapitalı. (ADNSU)	172

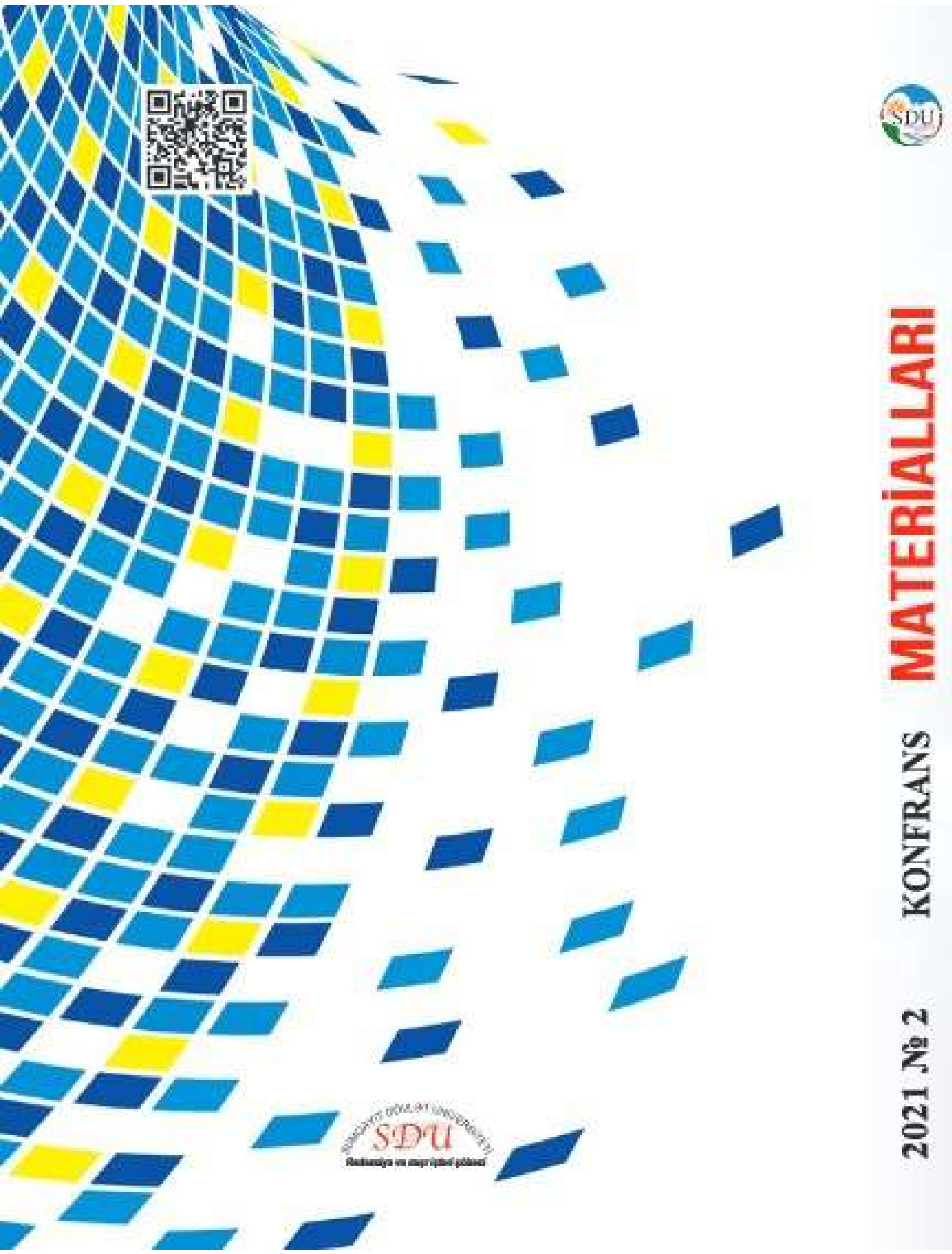
43	<i>Qurbanova R.V.</i> Kreditin iqtisadiyyatda rolunun ümumi aspektləri. (SDU)	176
44	<i>Məmmədov S.İ.</i> Müasir regional siyasətin tənzimlənməsində dövlətin rolu. (AMEAİİ)	179
45	<i>Məmmədova S.İ.</i> Dövrüyyə vəsaitlərindən istifadə səmərəliliyinin artırılması tədbirləri və onların reallaşdırılması nəticələri əsasında proqnoz hesablamalarının aparılması. (ADNSU)	182
46	<i>Məmmədova Ş.S.</i> Azərbaycanın MDB və GUAM ölkələrlə iinvestisiya əlaqələrinin xarakterik xüsusiyyətləri və istiqamətləri. (SDU)	188
47	<i>Nəcəfova Ç.M.</i> Maliyyə kredit sisteminin inkişafında elektron xidmətlərin tətbiqi. (SDU)	197
48	<i>Pənahova G.T.</i> Bankların maliyyə sabitliyinin yüksəldilməsinin milli və regional iqtisadiyyata təsirinin qiymətləndirilməsi. (SDU)	202
49	<i>Seyidova S.R.</i> İnvestisiya cəlbəçiliyinin müxtəlif səviyyələrdə qiymətləndirilməsi. (SDU)	205
50	<i>Talıblı S.N.</i> Regionların sosial-iqtisadi inkişafında investisiya strategiyasının rolu və reallaşdırılması mərhələləri. (SDU)	210
51	<i>Tükanov M.M.</i> Qarabağ regionunda aqrar-sənaye sahələrinin dirçəldilməsində maliyyə-kredit mexanizmlərinin inkişaf yolları. (Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfat Nazirliyi, Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi)	216
52	<i>Yəhyayeva A.Y.</i> İnvestisiya siyasəti və onun regionların sosial-iqtisadi inkişafına təsiri. (SDU)	220
53	<i>Zeynəlli E.C.</i> Biznesin maliyyə vəziyyətinin ilkin təhlili. (ADAU)	225
54	<i>Меликова Л.А.</i> Стабилизирующая роль налоговой политики в обеспечении экономической активности в регионах. (VA)	229
55	<i>Мурзоев Г.Р.</i> Развитие финансово-кредитных институтов и лизинговых отношений в Азербайджане. (АГАУ)	234
	III BÖLMƏ: QARABAĞ REGIONUNDA AQRAR-SƏNAYE SAHƏLƏRİNİN DIRÇƏLDİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ	
56	<i>Abdullayeva Z.H., Vəliyev A.C.</i> Qarabağ regionunda aqrar-sənaye sahələrinin inkişaf istiqamətləri. (SDU)	240
57	<i>Abdullayeva Y.T.</i> Aqrar sənaye komplekslərinin fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri. (SDU)	243
58	<i>Cəmilzadə Ş.V.</i> Rəqəmsal iqtisadiyyatın sənaye müəssisələrinin fəaliyyətində rolu (SDU)	246
59	<i>Dadaşov F.M.</i> İşğaldan azad edilmiş rayonlarda reklam fəaliyyətinin bəzi aspektləri barədə. (AKU)	250
60	<i>Əliyev Ş.T.</i> Qarabağ regionunda bərpa və dirçəliş proseslərinin aktual aspektləri. (SDU)	253
61	<i>Əliyeva A.H., Cəfərova Ş.Ə.</i> Kənd təsərrüfatında istehsalın stimullaşdırılması. (SDU, AKU)	257
62	<i>Əzizova K.V.</i> Regionlarda aqrar sektorun inkişaf istiqamətləri. (SDU)	260
63	<i>Hacıyeva Z.E.</i> Regionlarda aqrar klasterlərin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi	264

	amilləri. (SDU)	
64	<i>Həsənov T.G., Babayev M.R., İsmayılova Ü.T., Bayramov A.T.</i> Qarabağ regionu: ərazi potensialı və aqrar-sənaye kompleksi sahələrinin dirçəlişinin inkişaf strategiyası. (BDU)	269
65	<i>İsmayılova L.F.</i> Aqrar sektor və aqrar sahibkarlığın inkişafının bəzi məsələləri. (SDU)	275
66	<i>Qızıyeva S.T.</i> Regionlarda infrastrukturalar və onların sosial-iqtisadi əhəmiyyəti. (SDU)	280
67	<i>Mahmudova L.F.</i> İnnovativ klasterlərin regionların sosial-iqtisadi inkişafında rolu. (SDU)	284
68	<i>Mehbaliyev M.M., Yunisli Y.N.</i> Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad olunmuş ərazilərinin rekreasiya ehtiyatları. (BDU)	288
69	<i>Məmmədova E.M.</i> İnnovativ iqtisadiyyatda insan kapitalının rolu. (SDU)	292
70	<i>Məmmədova E.Ş.</i> Regionlarda müəssisələrin kadrları, onların peşə hazırlığı və əhəmiyyəti. (SDU)	297
71	<i>Niftiyev F.Q.</i> Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonunda heyvandarlıq təsərrüfatının ərazi təşkili və mövcud problemləri. (<i>Tərəvəzçilik Elmi Tədqiqat İnstitutu Publik hüquqi şəxs</i>)	301
72	<i>Osmanov İ.O., Osmanova N.İ.</i> Regionlarda sosial infrastrukturaların inkişaf istiqamətləri. (SDU)	304
73	<i>Səfərov S.H., Tağıyeva N.O.</i> Alternativ su mənbələri və onların Azərbaycanda istifadə perspektivləri. (MAA, BDU)	309
74	<i>Süleymanov Ə.O. Əhədli İ.T.</i> Xızı rayonu torpaq fondundan istifadənin vəziyyəti və mühafizəsi. (BDU)	317
75	<i>Vəliyeva L.M.</i> Müasir şəraitdə iqtisadi təhlükəsizlik təhdidlərinin transformasiyası. (SDU)	321
76	<i>Yusibova K.O.</i> Kommunal su sektorunda xərclərin azaldılmasında beynəlxalq mexanizmlərin rolu-averch-johnson effektinin tətbiqi. (<i>Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi İqtisadi İslahatlar Elmi-Tədqiqat İnstitutu</i>)	325
77	<i>Дилаваров Ф.О.</i> Анализ финансовой производительности и устойчивости формирования компаний в системе агробизнеса. (СГУ)	330
78	<i>Мехбалиев М.М., Сафаров А.С.</i> Разработка содержания и методика составления карты рекреационных ресурсов (на примере Нахчыванской Автономной Республики Азербайджана) (<i>Институт Географии НАНА, БГУ</i>)	333
79	<i>Hasanova N.T.</i> Evaluation of the rational use of leasing operations in the agricultural sector. (ASAU)	339
	IV BÖLMƏ: REGIONLARDA QIDA VƏ EMAL SƏNAYE SAHƏLƏRİNİN İNKİŞAFININ AKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ	
80	<i>Abdullayev İ.M., Əliyeva S.F.</i> Xəzər dənizi səviyyə tərəddüdlərinin Abşeron sahillərinə təsiri. (BDU)	342
81	<i>Aslanov M.S.</i> Mayeşəkili qeyri-bircins qida mühitlərinin ayrılmasına temperaturun təsiri. (UNEC)	346

82	<i>Dadaşov Ə.Ə.</i> İşğaldan azad edilmiş rayonlarda aqrar istehsal və emal potensialının qiymətləndirilməsi. (UNEC)	351
83	<i>Əhmədova T.M., Məmmədov İ.S.</i> Regionun innovasiya potensialının inkişaf etdirilməsi istiqamətləri. (SDU)	355
84	<i>Həbibova A.Q., Məmmədova A.M.</i> Ağac emalı tullantıları əsasında taxta kəpəyi-sement lövhələrinin alınması. (ADNSU)	359
85	<i>Həsənov R.V., Qasımova F.E.</i> Azərbaycanın iqtisadi-coğrafi rayonları: vəziyyəti və inkişaf perspektivləri. (BDU)	364
86	<i>Hüseynov Q.S., Hüseynzadə G.Q.</i> Neft və qazın qiymətinin əmələ gəlməsinin nəzəri aspektləri. (SDU)	367
87	<i>Hüseynova M.S., Tağıyeva A.V.</i> Nəqliyyat-logistika klasterlərinin formalaşmasının regional xüsusiyyətləri. (SDU)	374
88	<i>Kərimli A.S.</i> Regionlarda kimya və neft-kimya sənayesinin əlavə dəyər zənciri üzrə inkişaf etdirilməsi məsələləri. (SDU)	378
89	<i>Qarayev R.Ə.</i> Regionlarda sahibkarlığın inkişafının müasir meyilləri və perspektivləri. (GDU)	383
90	<i>Qasımova Z.M.</i> Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac potensialının artırılmasında ticarət-logistika mərkəzlərinin rolu. (SDU)	388
91	<i>Qocamanov M.H., Rzayev E.H.</i> Xətti obyektlərin kombinə üsulları ilə geodezik təminatı. (BDU)	391
92	<i>Mehbaliyev M.M., Hüseynov N.F.</i> CİS texnologiyasının tətbiqi ilə Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacının rekreasiya ehtiyatları xəritəsinin tərtibi və təhlili. (BDU)	396
93	<i>Məmmədova S.R.</i> Regionun innovativ infrastrukturunun formalaşması istiqamətləri. (SDU)	399
94	<i>Məmmədova Ş.R.</i> Müəssisənin strateji idarəetmə sistemində bençmarketinqdən istifadə mexanizmi. (SDU)	404
95	<i>Mirzəbəyov A.Ə., Vəliyev İ. Ə.</i> Regional klasterlərin formalaşdırılması kontekstində sənaye müəssisələrinin innovativ fəaliyyətinin stimullaşdırılması. (SDU, BDU)	409
96	<i>Musa İ.M., İsmayılova M.İ.</i> Çinin iqtisadi inkişafının enerji siyasətinə təsirləri. (BDU)	413
97	<i>Nəsrollayeva G.M., Qurbanlı Ş.T.</i> Quşçuluqda yemləmənin və yem əlavələrinin tətbiqinin xüsusiyyətləri. (UNEC)	416
98	<i>Şahverdiyeva R.O., Quliyeva G.Y., Əkbərova L.Ə.</i> Regional iqtisadiyyatın inkişafında innovativ texnoparklar şəbəkəsinin yaradılması məsələləri. (AMEAİİ)	420
99	<i>Şirvani K.V.</i> Regionların sənaye istehsalında infrastrukturaların rolu. (SDU)	426
100	<i>Tağıyeva A.V.</i> Regionlarda kiçik müəssisələrin rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması yolları. (SDU)	429
101	<i>Talıbov Ə.T., Hüseynov C.B.</i> Geodezik təminatın mahiyyəti və dəqiqlik tələbləri. (BDU)	433
102	<i>Vəliyeva R.A.</i> Regionların sosial-iqtisadi inkişafına təsir göstərən amillər. (SDU)	437
103	<i>Gurbanova F.A.</i> Regional Economy: Modern Aspects and Current Issues. (ATU)	440

İXTİSARLAR

ADAU	Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
ADNSU	Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
AKU	Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
AMEA Cİ	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Coğrafiya institutu
AMEA İİ	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İqtisadiyyat İnstitutu
AMİU	Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
AR İN İİETİ	Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutu
ARKTN ATM	Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin tabeliyində Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi
ATMU	Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
ATU	Azərbaycan Texniki Universiteti
AU	Azərbaycan Universiteti
BDU	Bakı Dövlət Universiteti
GDU	Gəncə Dövlət Universiteti
MAA	Milli Aviasiya Akademiyası
MM	Milli Məclis
SDU	Sumqayıt Dövlət Universiteti
SDUSDTK	Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəzdində Sumqayıt Dövlət Texniki Kolleci
TETİPHŞ	Tərəvəzçilik Elmi Tədqiqat İnstitutu Publik hüquqi şəxs
UNEC	Azərbaycan Dövlət İqtisadUniversiteti

2021. № 2

KONFRANS

MATERIALLARI